Farkas Zoltán

TÁRSADALOM-ELMÉLET

Az intézményes szociológia elmélete

ÖTÖDIK KÖTET

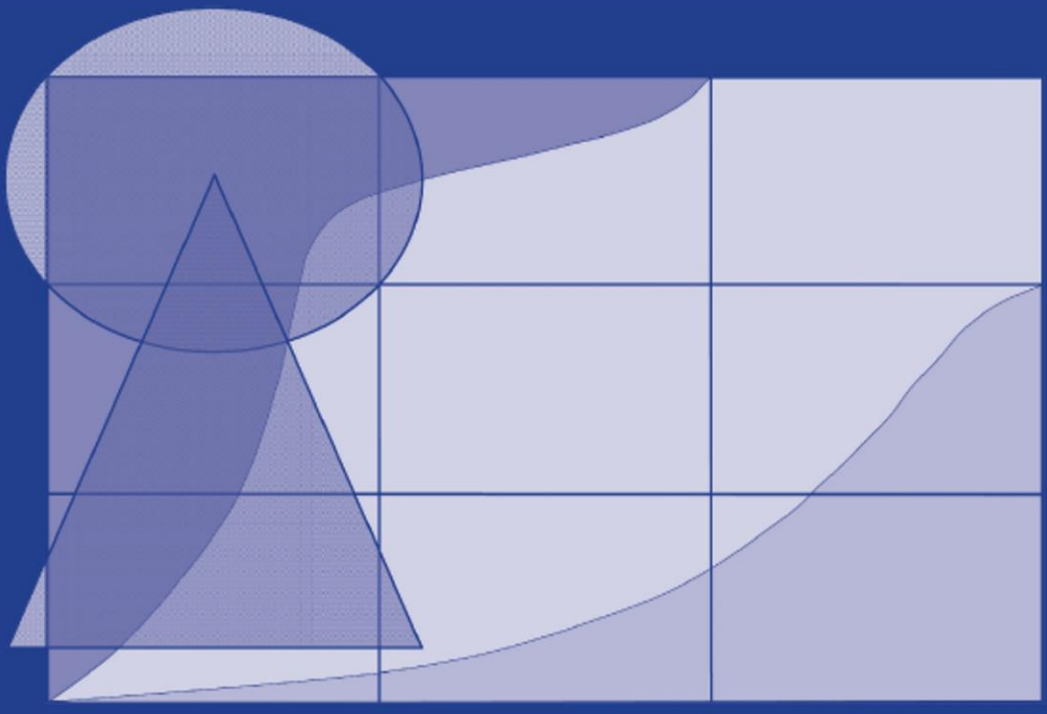

Bíbor Kiadó

Farkas Zoltán

Társadalomelmélet V.

Farkas Zoltán

TÁRSADALOM-ELMÉLET

Az intézményes szociológia elmélete

ÖTÖDIK KÖTET

Bíbor Kiadó
2025

© Farkas Zoltán, 2025
© Bíbor Kiadó, 2025

Bíbor Kiadó, Miskolc, 2025
Felelős kiadó: dr. Borkuti Eszter

A könyv formátuma: B/5
Terjedelem: 33,5 szerzői ív

ISBN 978-615-6387-41-7

Minden jog fenntartva!

TARTALOM

Előszó 11

NEGYEDIK RÉSZ

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS A STRUKTURÁLIS JELENSÉGEK

Tizenharmadik fejezet
A társadalmi csoport, társulás és egyesülés 17

1. A társadalmi csoport és hálózat 19

1.1. A társadalmi csoport fogalma és típusai 19

A) A társadalmi csoport fogalma 19

B) A társadalmi csoportok típusai 25

a) A társadalmi társulás és a társadalmi egyesülés • 25
b) A társadalmi csoportok formai típusai • 30

1.2. A társadalmi szervezet és az állami társadalom 33

A) A társadalmi szervezet 33

a) A társadalmi szervezet intézményei • 33
b) A szervezeti társulás és egyesülés • 37

B) Az állami társadalom 38

a) Az állami uralom és a jogi intézményrendszer • 38
b) Az állami társadalom intézményes differenciálódása • 40
c) A globális társadalomról • 43

1.3. A társadalmi hálózat fogalma és típusai 44

A) A társadalmi hálózat fogalma 44

B) A társadalmi hálózatok fő típusai 48

a) A partnerségi társadalmi hálózat • 48

b) A hűségi társadalmi hálózat • 52

2. A közjavak és a társadalmi egyesülés 59

2.1. A közjavak és előállításuk 59

A) A társadalmi közjavak és a közcsoport fogalma 59

B) A közjavak előállítása és az elhárítás problémája 62

2.2. Az egyesülés létrehozása és az együttes cselekvés 65

A) A társadalmi egyesülés létrehozása 65

a) A társadalmi egyesülés létrehozásának fő motívuma • 65
b) A belső fedezetű intézmények kialakítása • 67
c) Az egyesült érdek és erő létrehozása • 70

B) Az együttes társadalmi cselekvés 73

a) Az együttes társadalmi cselekvés fogalma • 73
b) Az együttes társadalmi cselekvés motívumai • 75

C) Az egyesülés létrehozását meghatározó tényezők 77

a) Az elhárítás és az előzetes bizalom problémája • 77
b) A kommunikáció lehetősége és az előzetes kapcsolatok • 80
c) A közcsoport nagysága, illetve az érintett egyének száma • 82
d) A társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzet hatása • 87

3. A társadalmi csoport mint egység és cselekvő 93

3.1. A társadalmi csoport egysége 93

A) A társadalmi integráció főbb felfogásai 93

a) A normativista integrációfelfogás • 93
b) A strukturalista integrációfelfogás • 97
c) A kreativista és a normativista-kreativista integrációfelfogás • 99
d) A racionalista integrációfelfogás • 103
e) A „társadalmi integráció” és a „rendszerintegráció” • 104

B) Az intézményes, relációs és racionális társadalmi integráció 106

3.2. A társadalmi csoport mint cselekvő 112

A) A csoportos cselekvés főbb felfogásai 112

B) A csoportos cselekvés intézményes felfogása 113

a) A társadalmi cselekvő, a társadalmi testület és a csoport magja • 113
b) A társadalmi csoportok és a cselekvőség • 115
c) A képviseleti cselekvés mint csoportos cselekvés • 121

Tizennegyedik „A” fejezet
A társadalmi struktúra és
a társadalmi rétegződés – I. 123

1. A társadalmi struktúra 124

1.1. A társadalmi struktúra fogalmának értelmezései 124

A) A struktúra fogalmának klasszikus értelmezései 124

B) A struktúrafogalom és a szociológiai szemléletmód 128

(A tipizálás szempontjai) • 128
a) A strukturalista struktúrafelfogás • 129
b) A normativista struktúrafelfogás • 153
c) Az individualista és a normativista-kreativista struktúrafelfogás • 155
d) A hálózatelméleti struktúrafelfogás • 161

C) Az osztályok nélküli társadalom felfogás 163

1.2. A társadalmi struktúra intézményes szociológiai felfogása 173

A) A társadalmi struktúra fogalma és összetettsége 173

a) Bevezetés a sajátos struktúrafelfogáshoz • 173
b) A társadalmi struktúra fogalma • 183
c) A társadalmi struktúra összetettsége és szintjei • 188
d) A társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok • 193

B) A társadalmi struktúra meghatározottsága 200

a) A társadalmi struktúra meghatározó tényezői • 200
b) A társadalmi struktúrával összefüggő struktúrák • 205

C) A társadalmi struktúra funkciója, következményei 209

a) Előzetes megjegyzések • 209
b) A társadalmi élet strukturális meghatározottsága • 211
c) A magán- és a közösségi élet strukturális meghatározottsága • 214
d) A társadalmi mobilitás strukturális meghatározottsága • 218

1.3. A társadalmi struktúra empirikus kutatása 223

A) A struktúraelmélet empirikus alkalmazhatósága 223

B) A kapitalista társadalom társadalmi struktúrája 230

a) A társadalmi struktúra rövid felvázolása • 230
b) A hatalmi és az erős tolerált társadalmi osztály • 238
c) A közepes vagy kisebb erőkkel rendelkező osztályok • 245
d) További szempontok a struktúra empirikus kutatásához • 249

Tizennegyedik „B” fejezet
A társadalmi struktúra és
a társadalmi rétegződés – II. 257

2. A társadalmi rétegződés 257

2.1. A társadalmi rétegződés értelmezései és fogalma 258

A) A társadalmi rétegződés értelmezései 258

a) Struktúra és/vagy rétegződés az egyenlőtlenségek kutatásában • 258
b) A társadalmi rétegződés főbb felfogásai • 262

B) A társadalmi egyenlőtlenségek és rétegződés fogalma 272

a) A társadalmi egyenlőtlenségek fogalma és típusai • 272
b) A társadalmi rétegződés fogalma és tipizálása • 279

2.2. A társadalmi helyzetrétegződés és állapotrétegződés 282

A) A társadalmi helyzetrétegződés 282

B) A társadalmi állapotrétegződés 283

2.3. A társadalmi rendi rétegződés 286

A) A rendi rétegződés fogalma és főbb formái 286

a) A rendi réteg és a rendi rétegződés fogalma • 286
b) A rendi rétegződés fő formái • 288

B) A rendi rétegződés meghatározottsága 292

a) A társadalmi struktúra meghatározó hatása • 292
b) A társadalmi osztályok és a rendi rétegek • 296

C) A társadalmi elzárkózás és kizárás 302

D) A rendi rétegződés következményei 307

3. A csoportközi társadalmi kölcsönhatás 313

3.1. A csoportközi kölcsönhatások formái 313

A) Az egyéni cselekvések összegeződése 313

B) A képviseleti szintű csoportközi kölcsönhatás 319

a) A képviseletek intézményei és viszonyai • 319
b) A képviseleti társadalmi kölcsönhatás sajátosságai • 322

C) A mozgalmi szintű csoportközi kölcsönhatás 325
a) A társadalmi mozgalom fogalma • 325
b) A társadalmi mozgalmak meghatározottsága és hatása • 329

3.2. A strukturális társadalmi kölcsönhatás 337

A) Tipikus magatartások és kölcsönhatások a struktúrában 337

B) A strukturális társadalmi kölcsönhatás és a funkcionalitás 347
a) A funkcionalitás normativista felfogása • 347
b) A funkcionalitás intézményes szociológiai felfogása • 350

Tizenötödik fejezet
A társadalmi élet alszférái és a társadalmi alakulat 355

1. A társadalmi élet alszférái 356

1.1. A társadalmi alszféra főbb felfogásai és fogalma 356

A) Társadalmi alrendszerek, mezők vagy alszférák 356

B) A társadalmi alszféra fogalma 361

1.2. A társadalmi alszférák típusai 364

A) A mindennapi társadalmi élet szférája 364
a) A mindennapi társadalmi élet szférájának fogalma • 364
b) A mindennapi társadalmi élet alszférái • 366

B) A politikai élet szférája 370
a) A politikai élet szférájának fogalma • 370
b) A monista és a pluralista politikai erőviszonyok • 373

2. A társadalmi alakulat 377

2.1. A társadalmi alakulat fogalma és típusai 377

A) A társadalmi alakulat fogalma és funkciója 377
a) A társadalmi alakulat fogalma • 377
b) A társadalmi alakulat funkciója • 380

B) A társadalmi alakulat típusai 383
(A tipizálás szempontjai) • 383
a) A monista társadalmi alakulat • 384

b) A félmonista társadalmi alakulat • 386
c) A félpluralista társadalmi alakulat • 388
d) A pluralista társadalmi alakulat • 392

2.2. A kapitalista és a szocialista társadalom 394
A) A kapitalista társadalom 394
B) A szocialista társadalom 397

3. A politikai rendszer és a társadalom átalakítása 401

3.1. Az egységes és a dualista politikai rendszer 403
A) Az egységes politikai rendszer kritikája 403
B) A dualista politikai rendszer fő vonásai és következményei 412

3.2. A dualista politikai rendszer működőképessége és megvalósíthatósága 417
A) A dualista politikai rendszer működőképessége 417
B) A dualista politikai rendszer megvalósíthatósága 421

Irodalom 429

Névmutató 455

Tárgymutató 463

ELŐSZÓ

Az olvasó kezében lévő kötet az ötödik kötete egy öt kötetből álló könyvnek, amelyben egy alapvetően új szemléletmódot képviselő szociológiai társadalomelméletet fejtek ki, az elmélet korábbi változatához képest részletesebben és következetesebben.[1]

A szociológia művelői körében általánosan elfogadott felfogás szerint a szociológiai kutatás tárgyát a társadalmi jelenségek képezik. A szociológia általános igényű elméletei és elméleti irányzatai azonban igen különböző szempontokból közelítenek az úgynevezett társadalmi jelenségekhez, azaz különböző szemléletmódokat képviselnek. Az első fejezetben, a fő szemléletmódok szintjén megkülönböztettem a normativista, a strukturalista, a kreativista és a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméleteket. A nyolcvanas évek közepéig főleg olyan általános igényű elméletek jellemezték a szociológiát, amelyek viszonylag szorosan kötődtek az említett fő szemléletmódok valamelyikéhez. A nyolcvanas évektől kezdve azonban egyrészt a szociológia művelőinek viszonylag széles köreiben felerősödtek azok a törekvések, amelyek eredményeként a szociológiaelmélet egyre inkább sok részelméletre esett szét. Másrészt az elméleti szociológusok szűk körében felerősödtek azok az elméleti törekvések, amelyek a különböző szemléletmódok egyesítésére irányultak.

A szociológiában hagyományosan kialakult szemléletmódok egyesítésének az irányába indultam el a nyolcvanas évek végén én is, amikor megfogalmaztam célként egy olyan általános szociológiai elmélet kidolgozását, amelyben az egyénekből és az intézményekből kiindulva jutok el a társadalmat átfogóan jellemző fogalmakig és összefüggésekig. Ennek a munkának az első jelentősebb eredménye *Az általános szociológia vázlata* c. könyv vagy jegyzet volt (Tankönyvkiadó, 1991), amelyben már megjelentek egy új szemléletmódot képviselő szociológiai elmélet alapvető vonásai. Ezt követően *A társadalmi viszonyok: Az intézményes szociológia elmélete* (Bíbor Kiadó, 1997) című könyvben már részletesebben kidolgoztam a szóban forgó elméletet, a nemzetközi szociológiaelméleti irodalom viszonylag széles körére támaszkodva. Az elméletet az intézményes szociológia elméletének nevezem, és az adott elméletben képviselt szemléletmódot intézményes szemléletmódnak, mert ebben az elméletben bár alapvetően a társadalmi viszonyokból, de végső soron e viszonyokat létrehozó intézményekből magyarázom a társadalmi jelenségeket.

Néhány évi kitérő után kezdtem el az elmélet újbóli átdolgozását. Ebben a munkában már jóval részletesebben és következetesebben kidolgozom az intézményes

[1] Az előszó tartalmában nem tér el az előző kötetek előszavától, eltekintve az egyes kötetek tartalmának – a hatodik bekezdésben található – rövid ismertetésétől.

szociológia elméletét, nagyobb mértékben figyelembe véve a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat. Az átdolgozott elméletet *Társadalomelmélet* címmel öt kötetben szándékozom megjelentetni. Munkámban tehát egy alapvetően új szemléletmódot képviselő és a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat egyesítő szociológiai társadalomelmélet, illetve általános szociológiai elmélet kidolgozására vállalkozom. A szóban forgó elmélet szándékom szerint általános egyrészt olyan értelemben, hogy felöleli a szociológiaelmélet fő kérdésköreit, másrészt olyan értelemben, hogy átértelmezve magában foglalja a fő szociológiai szemléletmódokat.

Az intézményes szociológia elméletének a fő vonásaira vonatkozó felfogásom eredetileg két közegben formálódott. Egyrészt pályafutásom elején főleg az ipari üzem szociológiai vizsgálatával foglalkoztam; azonban már üzemszociológiai kutatásaim során sem önmagában az üzem, hanem általában a társadalom érdekelt, és az üzemet mintegy a társadalom modelljének tekintettem. Így az empirikus kutatással együtt a szociológia általános elméleti problémái is foglalkoztattak; egyfelől törekedtem empirikus kutatásaim elméleti megalapozására, másfelől az empirikus kutatási eredmények elméleti általánosítására. Másrészt felfogásom nagyrészt a szociológia oktatásában formálódott, ahol rendszeresen szemben találtam magam azzal a problémával, hogy a szociológiában kialakult elméleteket hogyan lehet valamiféle közös nevezőre hozni. Megkíséreltem tehát kialakítani egy olyan általános elméletet és szemléletmódot, amelynek nézőpontjából értelmezni tudom a különböző szemléletmódokat képviselő elméleteket.

Az átdolgozás szerkezete nagyrészt hasonló az elmélet korábbi változatának a szerkezetéhez, és az átdolgozás is négy nagyobb részből épül fel. A 2010-ben megjelent első kötet és második kötet az első részt tartalmazza: *Az egyének, az intézmények és a cselekvések* címmel (Farkas 2010a; 2010b). A 2011-ben megjelent harmadik kötet a második részt tartalmazza: *Az érdekek és az erők a társadalmi életben* címmel (Farkas 2011a). A negyedik kötet 2013-ban jelent meg és a harmadik részt tartalmazza: *A társadalmi viszonyok és a társadalmi jelenségek* címmel (Farkas 2013a). Az olvasó kezében lévő ötödik kötet a negyedik részt tartalmazza: *A társadalmi struktúra és a strukturális jelenségek* címmel. A negyedik rész három, illetve négy fejezetből épül fel: az előző részek tizenkét fejezete után a negyedik rész a tizenharmadik, a tizennegyedik „A" és a tizennegyedik „B", valamint a tizenötödik fejezetet foglalja magában. A tizenharmadik fejezetben a társadalmi csoportokkal és a társadalmi hálózatokkal, a tizennegyedik „A" és „B" fejezetben a társadalom struktúrájával, egyenlőtlenségeivel és rétegződésével, valamint a kategoriális csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokkal foglalkozom. A tizenötödik fejezetben rávilágítok a társadalom alszférákra történő differenciálódására és átfogó szerveződésére, és végül javaslatot fogalmazok meg a demokratikus politikai rendszer alapvető átalakítására.

Különös figyelmet fordítottam munkám szerkezetére, az egyes témakörök, fogalmak és összefüggések egymáshoz szorosan kapcsolódó kifejtésére. Törekedtem

arra, hogy a könyv szerkezete tükrözze magának az elméletnek a logikai szerkezetét, ezért az egyes fejezetek csak az adott sorrendben, általában kihagyások nélkül, egymás után olvasva értelmezhetők szándékomnak megfelelően. Amellett, hogy az intézményes szemléletmód keretei között igyekszem részletesen és következetesen kifejteni az intézményes szociológia elméletét, figyelmet fordítok arra, hogy rámutassak a főbb szociológiai elméletek megközelítési módjaira, legfőbb fogalmaira és összefüggéseire. Felhívom a figyelmet az egyes fejezetekben megtalálható – a hatszintű vázlat utolsó szintjét képező – vázlatpontokra, amelyek általában az elmélet legfőbb fogalmait és összefüggéseit emelik ki, de esetenként utalhatnak bizonyos kérdések fő megközelítési módjaira is.[2]

Elméleti munkásságom jelentős ellenállásra talált a magyar szociológiai tudományos életben. Ezért különösen köszönettel tartozom azoknak a társadalomkutatóknak, akik pályafutásom valamely szakaszában figyelemmel kísérték kutatómunkámat; és akiknek a segítsége, elismerése és biztatása az ilyen kutatásra általában nem késztető körülmények között is elegendő megerősítést jelentett számomra ahhoz, hogy eredeti szándékomnak megfelelően megvalósítsam elméleti elképzeléseimet.

Farkas Zoltán

[2] Itt jegyzem meg, hogy ha a szövegben a szakirodalmi hivatkozás egy mondatra vonatkozik, a hivatkozás az adott mondat végét jelző pont előtt van; ha viszont több mondatra vagy egy bekezdés egészére vonatkozik, a hivatkozás az utolsó mondat végét jelző pont után látható.

NEGYEDIK RÉSZ

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS A STRUKTURÁLIS JELENSÉGEK

Tizenharmadik fejezet: A társadalmi csoport, társulás és egyesülés

Tizennegyedik „A" fejezet: A társadalmi struktúra és a társadalmi rétegződés – I.

Tizennegyedik „B" fejezet: A társadalmi struktúra és a társadalmi rétegződés – II.

Tizenötödik fejezet: A társadalmi élet alszférái és a társadalmi alakulat

TIZENHARMADIK FEJEZET

A TÁRSADALMI CSOPORT, TÁRSULÁS ÉS EGYESÜLÉS

Munkám negyedik részében a társadalmi csoport, illetve a társadalom szintjén elemzem a társadalmi viszonyokat és a társadalmi jelenségeket. Eközben természetesen olyan értelemben használom a különböző szakkifejezéseket (pl. társadalmi intézmény, külső fedezetű és belső fedezetű intézmény, érdek és érdekviszony, társadalmi erő és erőviszony, társadalmi viszony, társadalmi helyzet, társadalmi magatartás stb.), amilyen értelemben e kifejezésekkel jelölt fogalmakat munkám korábbi részeiben és fejezeteiben meghatároztam. Azokat a fogalmakat, amelyeket a harmadik részben a szubjektumok közötti területre vonatkoztatva, valamint a szubjektumokat másokra vonatkoztatva határoztam meg, a negyedik részben átértelmezem a szubjektumok összességére, tehát a társadalom szintjére. Az intézményes szociológia elméletében ezáltal logikailag (legalábbis nagyobbrészt) következetesen kidolgozott az átmenet az elemzés alacsonyabb szintjei és a társadalmi egész szintje között.

Mint említettem, a negyedik részben a társadalmi csoport szintjén elemzem a társadalmi viszonyokat és a társadalmi jelenségeket. Ezért a negyedik rész első fejezetében, azaz a jelen tizenharmadik fejezetben főleg a társadalmi csoportokkal foglalkozom, de kitérek a társadalmi hálózatok tárgyalására is. A fejezet első részében először az intézményes csoport fogalmán belül meghatározom a társadalmi csoport és a társadalom fogalmát; tipizálom a társadalmi csoportokat, egyrészt a társadalmi viszonyok tartalma szempontjából, másrészt bizonyos formai ismertetőjegyek szerint. Ezt követően, jelentőségükre tekintettel, kissé részletesebben is foglalkozom a társadalmi csoportok közül a társadalmi szervezetekkel és az állami (vagy nemzeti) társadalommal. Majd a társadalmi csoportoktól megkülönböztetem a társadalmi hálózatokat; meghatározom a társadalmi hálózat fogalmát és különbséget teszek a hálózatok fő típusai között.

A társadalmi csoportok két fő típusát képező társulások és egyesülések közül ebben a fejezetben a társadalmi egyesülések igényelnek részletesebb elemzést. A további fejezetekben ugyanis főleg a társadalmi társulásokkal foglalkozom, a társadalmi struktúra és rétegződés, a csoportközi társadalmi kölcsönhatás, valamint a társadalmi életszférák és a társadalmi alakulatok tárgyalása során. Tehát a fejezet második részének a tárgyát a társadalmi közjavakkal összefüggésben a társadalmi egyesülések képezik. Először a közjavak és a közcsoport fogalmával foglalkozom, valamint felvázolom a közjavak előállításának vagy megszerzésének a különböző módjait. Ezt követően rámutatok az egyesülés létrehozásának

a fő motívumára, valamint e folyamat fő vonásaira, egyrészt az intézmények kialakítása, másrészt az egyesült érdek és az egyesült erő létrehozása szempontjából. Majd az együttes társadalmi cselekvés fogalmával és motívumaival foglalkozom, és végül áttekintem a társadalmi egyesülés létrehozását meghatározó főbb tényezőket.

A fejezet harmadik részében a társadalmi csoportot egyrészt mint egységet, másrészt mint cselekvőt veszem szemügyre. Először a társadalmi integráció kérdésével foglalkozom; azaz azzal, hogy mi tartja össze, illetve mi teszi egységes egésszé az adott társadalmat alkotó egyéneket és a társadalom összetettebb alkotórészeit. Egyrészt bemutatom, hogy a különböző szociológiai szemléletmódok képviselői hogyan közelítenek a társadalmi integráció, a társadalmi rend és/vagy a szolidaritás kérdéséhez. Másrészt saját felfogásomat vázolom fel, oly módon, hogy a társadalmi integrációra tekintettel emelem ki az intézményes szociológia elméletének e vonatkozásban legfontosabb összefüggéseit. Ezt követően azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy a társadalmi csoportokat (és a társadalmi hálózatokat) tekinthetjük-e társadalmi cselekvőknek, és ha igen, milyen értelemben. Egyrészt röviden rámutatok a szociológiai irodalomban e tekintetben kialakult főbb felfogásokra, másrészt felvázolom a csoportos cselekvés általam képviselt intézményes felfogását.

1. A társadalmi csoport és hálózat

A fejezet első részében először a társadalmi csoportokkal foglalkozom. Az intézményes csoport fogalmán belül meghatározom a társadalmi csoport és a társadalom fogalmát. Tipizálom a társadalmi csoportokat, egyrészt a társadalmi viszonyok tartalma szempontjából, másrészt bizonyos formai ismertetőjegyek szerint. Az előbbi szempontból különbséget teszek a társadalmi társulás és a társadalmi egyesülés között. Az utóbbi szempontból megkülönböztetem egymástól a formális és a nemformális társadalmi csoportokat, a társadalmi kiscsoportokat és a nagycsoportokat, valamint a társadalmi célcsoportokat és a területi csoportokat. Majd jelentőségükre tekintettel kiemelem a társadalmi szervezetet és az állami (vagy nemzeti) társadalmat, és e két altípussal kissé részletesebben foglalkozom. Ezt követően, a társadalmi csoportoktól megkülönböztetem a társadalmi hálózatokat; meghatározom a társadalmi hálózat fogalmát és különbséget teszek a partnerségi és a hűségi társadalmi hálózatok között.

1.1. A társadalmi csoport fogalma és típusai

A) A társadalmi csoport fogalma

A társadalmi csoport fogalma meglehetősen sokértelmű fogalom általában a társadalomtudományokban és szűkebben a szociológiában. Arra való tekintettel, hogy a csoport meglehetősen sokértelmű fogalmától eljussunk a társadalmi csoport és a társadalom fogalmához, a hatodik fejezetben (2.1) mindenekelőtt különbséget tettem a kategoriális csoport és az együttélési csoport között. Eszerint az egyének valamilyen kategoriális csoportja nem emberi együttélési forma, hanem csupán bizonyos szempontból hasonló tulajdonsággal rendelkező egyének halmaza. Ezzel szemben, az együttélési csoport emberi viszonyokkal egymáshoz fűzött, egymással tartósan együtt élő egyének összessége. A fentebb hivatkozott helyen tárgyaltak értelmében az együttélési csoport integrációját biztosíthatják az érzelmi viszonyok vagy az intézményes viszonyok, és ez alapján különböztettem meg egymástól az együttélési csoport két típusát, az érzelmi csoportot és az intézményes csoportot. Az intézményes csoport rendszerbe szerveződött intézmények érvényességi körébe eső és intézményes viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége.

Az intézményes csoportokon belül különbséget tettem a közösségi csoportok, a társadalmi csoportok és a felemás testiségi intézményes csoportok között. A közösségi csoportokon belül megkülönböztettem a tiszta közösségeket és a kvázi-közösségeket. Láttuk, hogy a felemás testiségi intézményes csoportok

egyik altípusát az ellátási intézményes csoportok, másik altípusát a kényszerű intézményes csoportok képezik. A fentebb hivatkozott helyen már röviden meghatároztam a társadalmi csoport fogalmát is, és rámutattam a társadalmi csoportok legfőbb sajátosságaira. Munkám negyedik részében a társadalmi csoport szintjén elemzem a társadalmi jelenségeket, ezért a következőkben részben felidézem, részben kiegészítem a társadalmi csoport fogalmáról és típusairól írottakat.

A társadalmi csoportokról szóló vitában az is vita tárgyát képezi, hogy a valóságban egyáltalán léteznek-e társadalmi csoportok (erről lásd pl.: Thomasson 2019: 4830–4833). Például a kreativista szemléletmódnak megfelelő felfogásban „csoportok, intézmények és társadalmak nem mások mint az egyének között ismétlődő kölcsönhatások összpontosulásai" (Wrong 1994: 227). Felfogásom szerint természetesen léteznek az egyének olyan csoportjai, amelyeket esetleg társadalmi csoportoknak is nevezhetünk. Azonban az e tekintetben különböző felfogások nemcsak aszerint különbözhetnek egymástól, hogy tartalmi szempontból milyen fogalmakban szeretnék kifejezni az egyének bizonyos köreit, hanem abból a szempontból is, hogy mely fogalom jelölésére szeretnék használni a társadalmi csoport kifejezést. Egyes szerzők tágabb, mások viszonylag szűkebb értelemben határozzák meg a szóban forgó kifejezéssel jelölt fogalmat. Mindazonáltal a társadalmi csoport kifejezés tágabb vagy szűkebb értelmű használata mögött nem feltétlenül húzódnak meg jelentős szemléletmódbeli különbségek.

A legtágabb értelemben társadalmi csoportoknak nevezik a kategoriális csoportokat is, amennyiben azok „társadalmi" szempontból jelentősek (pl.: Greenwood 2003; Iris 2003; Ritchie 2020; Thomasson 2019). Az egyik felfogás szerint például az emberek faj, életkor, nem stb. szerinti csoportjai is társadalmi csoportok, amennyiben szabályok alakultak ki abban a vonatkozásban, hogy mások hogyan tekintsenek az adott csoport tagjaira, hogyan viselkedjenek a csoport tagjai irányában és/vagy maguk a csoport tagjai hogyan tekintsenek önmagukra és másokra, valamint hogyan viselkedjenek (Thomasson 2019: 4837–4842). Greenwood (2003: 101) olyan népességként határozza meg a társadalmi csoportot, amelynek tagjait az ismeretek, az érzelmek és a viselkedés osztott „társadalmi" formái kötnek össze. A társadalmi csoportban az ismeretek, az érzelmek és a viselkedés jellemző formáit a csoport tagjai azért és úgy jelenítik meg, mert és ahogyan a csoport más tagjai fenntartják és alkalmazzák azokat. Az említett szerző szerint társadalmi csoportot alkothatnak például a könyvelők, a történészek, a feministák, a protestánsok, a maffia tagjai vagy egy városállam polgárai (102). E szerint egy kategoriális csoport (például a könyvelők vagy a történészek csoportja) is lehet társadalmi csoport, amennyiben az adott csoport tagjait összekötik az ismeretek, az érzelmek és a viselkedés osztott „társadalmi" formái.

Részben más felfogásban társadalmi csoportnak nevezhetjük az egyének olyan összességét, amelyre bizonyos mértékben jellemző a közös azonosságtudat és a közös kultúra (Iris 2003: 225). A szóban forgó felfogás szerint a társadalmi cso-

port tagjaira jellemző a vonzódás egymáshoz, amelynek révén azonosítják egymást és amelynek révén más emberek azonosítják őket. Így a kategoriális csoportot vagy aggregátumot az egyének bármilyen tulajdonsága szerint, a társadalmi csoportot viszont elsődlegesen az azonosságtudat szerint határozhatjuk meg. Például a fekete amerikaiakat elsődlegesen nem a bőrük színe teszi társadalmi csoporttá, hanem a rájuk jellemző azonosságtudat. Tehát ilyen értelemben egy kategoriális csoport tagjai is alkothatnak más szempontból társadalmi csoportot, amennyiben az egyének adott körére bizonyos mértékben jellemző a közös azonosságtudat és a közös kultúra.

A szociológiai irodalomban az előző két bekezdésben említett felfogásokhoz képest többnyire szűkebb értelemben határozzák meg a társadalmi csoport fogalmát, és társadalmi csoportnak – bár más megközelítésben, de leginkább – a felfogásom szerinti együttélési csoportot nevezik. E szerint a társadalmi csoport azon egyének összessége, akiket közösen osztott szabályok, illetve elvárások és/vagy tartós „társadalmi viszonyok" kötnek össze, akik közös célokkal és azonosságtudattal rendelkeznek, valamint akik között rendszeres „társadalmi" kölcsönhatások figyelhetők meg. Az angol nyelvű bevezető szociológiai tankönyvek jellemzően e szűkebb felfogást képviselik (pl.: Andersen–Taylor 2017: 111; Giddens–Duneier–Appelbaum–Carr 2018: 123). Ilyen értelemben valamennyi együttélési csoport társadalmi csoport, és például a közösségi csoport is a társadalmi csoport egyik altípusának tekinthető (lásd pl.: Brint 2001; Waters 2016). E felfogás a társadalmiság tágabb értelmezésével függ össze, amely szerint a társadalmi egyáltalán az emberek közötti.

A fent említett, viszonylag szűkebb felfogás részben különböző (esetleg bizonyos szempontból szűkebb vagy tágabb) változataival találkozhatunk a szociológiai irodalomban. Például Hechter (1987: 16) szerint „a csoport egyének gyűjteménye, akik egy meghatározott típusú, kölcsönösen orientált tevékenységben (vagy egymással összefüggő tevékenységek összességében) vesznek részt". McGrath (1984: 12–13) nézete szerint a társadalmi csoport magában foglal két vagy több egyént mint a csoport tagjait, akiket összekötnek a viszonyok bizonyos mintázatai; e viszonyok meghatározzák a tagok közötti kölcsönhatásokat, amelyek adott feladatok ellátására, illetve adott célok elérésére irányulnak. Hindriks (2008: 126–127; 2013: 423) felfogásában adott egyének akkor alkotnak társadalmi csoportot, ha rendelkeznek egy közösen elfogadott döntési mechanizmussal, amely meghatározza, hogy mit kell tenni és kik tartoznak a társadalmi csoporthoz. Itt eltekintek e felfogások és saját felfogásom közötti hasonlóságok és különbségek érdemi tárgyalásától és rátérek saját felfogásom tárgyalására.

A fent említett szűkebb felfogásokhoz képest én bizonyos szempontból még szűkebben és sajátos értelemben határozom meg a társadalmi csoport fogalmát, amely összefügg a társadalmiság általam képviselt szűkebb értelmezésével. Mint fentebb említettem, az együttélési csoportokon belül én különbséget teszek az érzelmi csoportok és az intézményes csoportok között; az intézményes csoportokon belül megkülönböztetem a közösségi csoportokat, a társadalmi csoportokat és

a felemás testiségi intézményes csoportokat. Tehát felfogásom szerint az együttélési csoportok nagyon különböző természetűek lehetnek, és a társadalmi csoportok az együttélési csoportok egyik altípusát képezik.

- A *társadalmi csoport* rendszerbe szerveződött társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összessége.

E rövid meghatározás szerint a társadalmi csoportot egyrész társadalmi intézmények alkotják, amelyek rendszerbe szerveződnek. Másrészt, ezen intézmények érvényességi köreit előíró szabályok kijelölik a társadalmi csoport viszonylag állandó tagjainak a körét, akik azonban személy szerint esetleg cserélhetők. Harmadrészt, a társadalmi csoport tagjait az adott intézmények által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyok, azaz érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok fűzik egybe. Tehát a társadalmi intézmények többé vagy kevésbé rendszerbe szerveződve és az általuk létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyok révén teszik környezetüktől viszonylag elkülönült és egységes egésszé az egyének adott körét. Társadalmi csoport ilyen értelemben például a vállalat, az egyetem, a politikai párt, a polgármesteri hivatal, a szakszervezet, a szakmai egyesület, de – bizonyos szempontból, a társadalmi élet szféráját tekintve – a város és az állami (vagy nemzeti) társadalom is.

Fentebb említettem, hogy a legtágabb értelemben társadalmi csoportoknak nevezik a kategoriális csoportokat is, amennyiben azok „társadalmi" szempontból jelentősek. Ehhez képest én jóval szűkebben és sajátos értelemben határoztam meg a társadalmi csoport fogalmát, és a társadalmi csoportoktól megkülönböztetem azokat a kategoriális csoportokat, amelyek társadalmi szempontból többé vagy kevésbé jelentősek.

- A *társadalmilag jelentős kategoriális csoport* olyan egyének összessége, akik az adott kategóriába történő besorolás szempontját vagy szempontjait képező tulajdonság vagy tulajdonságok alapján bizonyos mértékben sajátos intézményes helyzetben vannak a társadalmi intézmények érvényességi köreiben, és ezáltal társadalmi viszonyaik többé vagy kevésbé eltérnek más kategoriális csoportok tagjainak a társadalmi viszonyaitól.

Általában ilyen kategoriális csoportok például a nemi, a faji, az életkori vagy a foglalkozási csoportok. Azonban egy adott kategoriális csoport tagjai esetleg társadalmi csoportot is alkothatnak. Például egy adott foglalkozás gyakorlói számára esetleg kötelező lehet a kamarai tagság, így a szóban forgó egyének a kamara formájában már társadalmi csoportot is alkothatnak.

A negyedik fejezetben (3.1Ba) hangsúlyoztam, hogy a társadalmi intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg. Tehát a társadalmi csoportban a szabályokhoz való alkalmazkodás a racionális alkalmazkodás és

a csoport intézményeinek a tényleges funkciója érvényesül. Az adott csoporton belüli társadalmi viszonyok alapvetően meghatározzák a csoport tagjainak magatartását, amely alapvetően érdekmotivált magatartás, de részben lehet társadalmi kényszermotivált magatartás is. A szóban forgó csoportban tehát társadalmi kölcsönhatások figyelhetők meg az egyének között, amelyek társadalmi cselekvésekből, illetve a társadalmi cselekvések bizonyos vonatkozásaiból épülnek fel. A csoporton belüli társadalmi viszonyok azonban nem csupán az adott csoporton belüli kölcsönhatásokat határozzák meg, hanem e kölcsönhatásokkal összefüggésben lehetővé tehetik azt is, hogy a csoport tagjai összehangoltan, azaz egységként vegyenek részt az adott csoporton kívüli egyénekkel és csoportokkal kapcsolatos kölcsönhatásokban.

A hatodik fejezetben (2.1Bb) tárgyaltak szerint különbséget tehetünk a társadalmi csoport és a társadalom fogalma között.

- *Társadalomnak* nevezzük azt a társadalmi csoportot, amely az adott kutatás vagy elemzés tárgyát képezi, és amely összetettsége szempontjából lehet homogén társadalom vagy heterogén társadalom.

Például beszélhetünk a magyar társadalomról, ha a magyar állam területén élő és a magyar állam intézményeinek érvényességi körébe eső egyénekre és csoportokra gondolunk; de beszélhetünk egy üzem társadalmáról is, ha az adott üzem dolgozói képezik a kutatás tárgyát, és ezen belül is találhatunk még további társadalmi csoportokat. E felfogás szerint tehát az elemzés szemlélete szerint tehetünk különbséget a társadalmi csoport és a társadalom fogalma között.

Parsons a társadalmi rendszer fogalmán belül különbözteti meg a társadalmat, de nem az előző bekezdésben említett értelemben. Felfogása szerint a társadalom olyan társadalmi rendszer, amely eleget tesz a hosszú távú fennmaradás valamennyi lényeges funkcionális követelményének; amely magában foglalja az összes funkcionális mechanizmust, amely a társadalmi rendszer fennmaradásához szükséges (Parsons 1951: 19; Parsons–Shils 1962: 196; ford. 1988: 11). Más megfogalmazásban: a társadalom olyan társadalmi rendszer, amely más társadalmi rendszereket is tartalmazó környezetével szemben a legnagyobb fokú önállósággal rendelkezik (Parsons 1971: 8; ford. 2000: 43). Én ehhez nagyrészt hasonló értelemben heterogén társadalomról írok.

A hatodik fejezetben (2.2) különbséget tettem a homogén intézményes csoportok és a heterogén intézményes csoportok között, és ennek megfelelően megkülönböztettem egymástól a homogén társadalmat és a heterogén társadalmat. A homogén társadalom intézményei elvileg tisztán társadalmi intézmények; az adott csoport tagjai közötti viszonyok elvileg tisztán társadalmi viszonyok, azaz érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok; az adott csoporton belüli jelenségek tisztán társadalmi jelenségek. A valóságban nem létezik ilyen tiszta homogén társadalmi csoport, de tulajdonképpen homogén társadalmi csoportnak tekinthető például a vállalat, az egyetem, a politikai párt, a polgármesteri hivatal, a szakszervezet, a szakmai egyesület stb.

A fentebb idézett helyen rámutattam arra, hogy az átfogó együttélési csoport, amely az egyének szempontjából bizonyos mértékben eleget tesz a funkcionális követelményeknek, eleve csak olyan összetett és heterogén csoport lehet, amelyben az egyének részben szükségleteik közvetlen kielégítésére, részben a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére törekszenek. A heterogén intézményes csoport olyan összetett intézményes csoport, amelyen belül különböző tipikus funkciókat ellátó intézményes csoportok és/vagy különböző életszférák alakultak ki. E csoportok típusaiként megkülönböztettem egymástól a heterogén kényszerű csoportot, a heterogén közösséget és a heterogén társadalmat.

A heterogén társadalom integrációját alapvetően biztosító intézmények társadalmi intézmények, és a társadalmi intézmények által meghatározott keretek között alakulnak ki és működnek az egyes életszférák, tehát az alapvető jelentőségű társadalmi élet szférája mellett a kényszerű élet, a közösségi élet és a magánélet szférája. A heterogén társadalomban a társadalmi élet szférájában elvileg tisztán érvényesül a társadalmi intézmények tényleges funkciója, és az intézmények természetének az egyének részéről az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás felel meg; a tipikus cselekvések a társadalmi cselekvések, a tipikus kölcsönhatások a társadalmi kölcsönhatások. Heterogén társadalmi csoportok főleg a területi társadalmi csoportok (pl. falvak, városok), és heterogén társadalmi csoport különösen az állami (vagy nemzeti) társadalom.

A hatodik fejezetben (2.2Cb) hangsúlyoztam, hogy felfogásom szerint viszonylag nagyszámú egyén együttélésének átfogó és önkéntes együttélési formája eleve csak társadalmi alapú együttélési forma, azaz csak heterogén társadalom lehet. A modern állami (vagy nemzeti) társadalom mint heterogén társadalom kutatásában ezen együttélési csoport mindkét jellemző vonására egyaránt tekintettel kell lenni, azaz hogy egyrészt heterogén együttélési csoportról, másrészt társadalmi csoportról van szó.

Ha kutatásunk tárgya heterogén társadalom, különbséget kell tennünk az adott társadalom kutatásának a következő két módja között. Az egyik megközelítési mód az, hogy a valójában heterogén társadalmat is homogén társadalomnak tekintjük, tehát az adott társadalomban a társadalmi élet szféráját elemezzük és eltekintünk más életszféráktól. Ebben az esetben a magánélet, a közösségi élet és a kényszerű élet szféráját mintegy „zárványoknak" tekintjük, amelyekkel érdemben nem foglalkozunk. A másik megközelítési módban érdemben figyelembe vesszük az adott társadalom heterogenitását, de szociológiai (intézményes szociológiai) szempontból. Ebben az esetben érdeklődési körünk kiterjed átfogóan az adott társadalomra, de kutatásunk területét különösen a társadalmi élet szférája képezi, és más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a kutatás érdeklődési körébe.

B) A társadalmi csoportok típusai

a) A társadalmi társulás és a társadalmi egyesülés

Abból a szempontból, hogy az adott csoport intézményrendszere külső vagy belső fedezetű, és ezzel összefüggésben a csoport tagjai közötti viszonyok külsőleges vagy belsőleges társadalmi viszonyok, a társadalmi csoportokon belül megkülönböztetem egymástól a társulásokat és az egyesüléseket. Bár más szempontból, de egyes szerzők részben ehhez hasonló értelemben tesznek különbséget az általam úgynevezett együttélési csoportokon vagy az intézményes csoportokon belül, de ez a megkülönböztetés náluk nem fejezi ki a nem-társadalmi és a társadalmi csoportok közötti megkülönböztetést.

Például Schutz (1964: 252) különbséget tesz az eleve létező (existential) csoportok és az önkéntes csoportok között. Felfogása szerint az eleve létező csoportokban a tipizációk, a relevanciák, a szerepek és a státuszok rendszere eleve adott az egyéni tagok számára. Az önkéntes csoportokban viszont a csoport tagjai együttesen alakítják ki ezt a rendszert és a szituációk közös definícióját. Hechter (1987: 125–126) megkülönbözteti az ellenszolgáltató és az elkötelező csoportokat abból a szempontból, hogy milyen javakat hoznak létre. Nézete szerint az ellenszolgáltató csoportok az adott csoportokon kívüli egyének számára állítanak elő javakat, ezért a tagokat külön jutalmazni kell a hozzájárulásért. Az elkötelező csoportok viszont saját tagjaik számára állítanak elő javakat, ezért a tagok külön jutalmazására nincs szükség. Coleman (1990: 325–349) a szabályok közötti megkülönböztetéshez kapcsolódóan különbséget tesz a tagolt és az egyesített szervezetek, illetve – általánosabb értelemben – a tagolt és az egyesített társadalmi csoportok között. A tagolt szervezetekben (illetve csoportokban) a testületileg fenntartott jogok haszonélvezői és célpontjai szét vannak választva, az egyesített szervezetekben (illetve csoportokban) egybeesnek. Weber kifejezését átvéve, Dahrendorf (1976: 167–168) a „kényszerűen összehangolt társulás" kifejezést használja annak a társadalmi szerveződésnek a jelölésére, amelyben jelen vannak a hatalmi viszonyok és amely a konfliktuselemzés tárgyát képezi.

Visszatérve az általam alkalmazott megkülönböztetésre, az előző alfejezetben (1.1A) már utaltam a hatodik fejezetre (2.1), ahol az intézményes csoportokon belül különbséget tettem a közösségi csoportok, a társadalmi csoportok és a felemás testiségi intézményes csoportok között. Itt már csupán a társadalmi csoportok tipizálásával foglalkozom, és a társadalmi csoportokon belül teszek különbséget a társadalmi társulások és a társadalmi egyesülések között.

- A *társadalmi társulás* rendszerbe szerveződött külső fedezetű társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott, illetve meghatározott külsőleges társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összessége.

A külső fedezetű intézményekkel és különösen a külső fedezetű társadalmi intézményekkel a negyedik fejezetben (1.1Aa; 3.1Bb), a külsőleges társadalmi viszonyokkal a tizedik fejezetben (3.1Aa; 3.1Ab; 3.1Ad) foglalkoztam; ezekkel a kérdésekkel itt már érdemben nem foglalkozom.

A fent kiemelt meghatározás szerint a társadalmi társulás intézményei, valamint az ezen intézmények által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyok elvileg az adott társadalmi csoport tagjaitól függetlenül léteznek. A társadalmi társulás intézményrendszerének a fedezetével rendelkezhet az adott társuláson kívüli egyén vagy csoport is. Azonban tulajdonképpen társulásnak tekinthetjük az olyan társadalmi csoportot is, ahol az adott csoport intézményrendszerét a csoport tagjainak egy szűk köre alakítja ki, és végső soron ez a szűk kör ellenőrzi az intézményes szabályok érvényesülését. Társadalmi társulás ilyen értelemben – a társadalmi élet szféráját tekintve – az állami (vagy nemzeti) társadalom, és e társadalmon belül például – az alkalmazottak döntő többsége szempontjából – a vállalat vagy az üzem, az egyetem, de valójában nagyrészt a szakszervezet vagy a politikai párt is. A társuláson belüli társadalmi viszonyok egybeesési vagy ellentétes viszonyok egyaránt lehetnek, de a tagok szűkebb köreiben valójában azonossági társadalmi viszonyok is kialakulhatnak.

A társuláson belül is létezhetnek a tagok szűkebb köreit magukba foglaló társadalmi egyesülések. Például egy vállalat alkalmazottai között bizonyára találunk olyan nem hivatalos egyesüléseket, amelyeket klikkeknek is neveznek a szociológiai irodalomban (azonban klikkek a később tárgyalandó partnerségi hálózatok is lehetnek). Ezek léte nem kérdőjelezi meg az adott csoport társulásos jellegét, mivel a társuláson belül esetleg létező egyesülések közötti viszonyok külsőleges társadalmi viszonyok. A valóságban természetesen az is előfordulhat, hogy egy társulás tagjainak egy része között közösségi viszonyok alakulnak ki, ez az eset azonban elvileg már kívül esik a társulás fogalmán.

- A társadalmi társulásban a hatékony működéshez szükséges egységet a *társulási integráció* biztosítja; a tagok magatartását elvileg egyéni érdekeik (esetleg társadalmi kényszereik) motiválják, de – az adott intézményrendszer által meghatározottan – ennek révén is lehetővé válik a csoport tagjai közötti funkcionális együttműködés.

A társadalmi integráció, és ezen belül a társulási és az egyesülési integráció kérdésével érdemben majd a fejezet harmadik részében (3.1B) foglalkozom.

A társadalmi társulásokban jelentős mértékben eltérhetnek egymástól a társadalmi intézmények tényleges funkciói az intézményes szabályoktól. A társulás intézményei elvileg külső fedezetű intézmények, és a tizedik fejezetben (2.2Ac) rámutattam arra, hogy a külső fedezetű intézmények kisebb vagy nagyobb mértékben az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékainak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat is létrehozhatnak. Következésképpen, a társulásokban a külsőleges társadalmi viszonyok által

meghatározott társadalmi jelenségek sem feltétlenül felelnek meg az adott viszonyokat létrehozó, illetve meghatározó intézmények szabályainak, és az intézményes szabályokkal ellentétesek is lehetnek.

A társadalmi egyesülésekkel a fejezet második részében részletesen foglalkozom, az alábbiakban csupán a társadalmi egyesülés legfőbb vonásaira mutatok rá.

- A *társadalmi egyesülés* rendszerbe szerveződött belső fedezetű társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott, illetve meghatározott belsőleges (azonossági) társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összessége.

A belső fedezetű intézményekkel és különösen a belső fedezetű társadalmi intézményekkel a negyedik fejezetben (1.1Ab; 3.1Bb), a belsőleges társadalmi viszonyokkal – mint azonossági társadalmi viszonyokkal – a tizedik fejezetben (3.1Ac) foglalkoztam; ezekkel a kérdésekkel itt már érdemben nem foglalkozom.

A belső fedezetű intézmények fedezetével az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének együttesen rendelkeznek. Tehát a társadalmi egyesülés intézményeit az adott társadalmi csoport tagjai együttesen alakítják ki, és ezáltal együttesen hozzák létre az adott csoporton belüli társadalmi viszonyokat, amelyek elvileg azonossági társadalmi viszonyok. Társadalmi egyesülést alkothatnak például egy betéti társaság beltagjai, amennyiben a közös gazdasági tevékenység folytatásához hasonló nagyságú vagyont bocsátanak a társaság rendelkezésére, és így befolyásuk a szabályok kialakítására hasonló mértékű, és csak az egyhangúan kialakított szabályok tekinthetők érvényeseknek. A társaság tagjai – a társasági törvény által meghatározott keretek között – viszonylag szabadon alakíthatják ki a társasági szerződést, és ezáltal alapvetően maguk hozhatják létre az adott társaságon belüli társadalmi viszonyokat. Társadalmi egyesülés lehet ilyen értelemben egy szoros társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyénekből álló „klikk", amelynek tagjai arra szerveződtek, hogy kölcsönösen támogatják egymást a jó munkakörök, munkafeladatok, munkaeszközök megszerzésében, az előrejutásban stb. Társadalmi egyesülést alkothatnak a kartellbe szerveződő vállalatok felső vezetői, amennyiben szoros társadalmi kapcsolatokat alakítottak ki egymás között és arra szövetkeztek, hogy egymás között kiküszöbölik a versenyt, együttesen lépjenek fel a kartellen kívüli potenciális versenytársakkal szemben, és ily módon növeljék nyereségeiket. [1]

A tizedik fejezetben (1.2Bb) hangsúlyoztam, hogy belső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi körébe eső, és ezáltal belsőleges társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének maximális száma elvileg egyértelműen nem korlátozott, de nagy létszám esetén a belsőleges társadalmi viszonyok létrehozása külö-

[1] Az utóbbi két példában, ha a szóban forgó egyének között nem szoros, hanem laza társadalmi kapcsolatok léteznek, felfogásom szerint nem társadalmi egyesülést, hanem (partnerségi) társadalmi hálózatot alkotnak, amelyről lentebb (1.3Ba) lesz szó.

nösen problematikus. Tehát társadalmi egyesülés általában az egyének viszonylag szűk köre (legfeljebb 20-25 fő) által alkotva jöhet létre. A valóságban nagyon valószínűtlen, hogy viszonylag nagy taglétszámú társadalmi egyesülés jöjjön létre, és bizonyos taglétszámon túl már valójában lehetetlen társadalmi egyesülés létrehozása. Például negyven vagy ötven egyén már igen nehezen hozhat létre társadalmi egyesülést, és közel százfős társadalmi egyesülés létrehozása szinte lehetetlen.

Az előző bekezdésben hivatkozott helyen is említettem, hogy ha viszonylag sok egyénre érvényes intézményekről van szó, az egyének nagyrészt csak közvetve, megbízottak révén vehetnek részt az intézmények kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében. Azonban, ha elkülönült intézményes szerepek alakulnak ki az intézmények kialakítására és az ellenőrzés közvetlen gyakorlására, belső fedezetű intézményekről és belsőleges társadalmi viszonyokról csak annyiban beszélhetünk, amennyiben az intézmények kialakításában való részvétellel és az ellenőrzés közvetlen gyakorlásával megbízott egyéneket az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének együttesen ellenőrzik, minden egyes egyén közvetlen személyes részvételével. Ez annál kevésbé valószínű, minél nagyobb az adott társadalmi csoport, és ezzel is összefügg, hogy társadalmi egyesülések általában az egyének viszonylag kisebb körei által alkotva jöhetnek létre.

- A társadalmi egyesülésben a hatékony cselekvéshez szükséges egységet az *egyesülési integráció* biztosítja, azaz az egyesült érdekek és erők biztosítják; a tagok magatartását elvileg az egyesült érdekek motiválják, amelyek rendszeres társadalmi együttműködést határoznak meg a csoport tagjai között.

Mint már említettem, a társadalmi integráció, és ezen belül a társulási és az egyesülési integráció kérdését érdemben majd a fejezet harmadik részében (3.1B) tárgyalom. Az egyesült érdek és az egyesült erő fogalmával viszont majd a fejezet második részében (2.2Ac) foglalkozom.

Fentebb volt szó arról, hogy a társadalmi társulásokban jelentős mértékben eltérhetnek egymástól a társadalmi intézmények tényleges funkciói az intézményes szabályoktól. Ezzel szemben, a társadalmi egyesülés belső fedezetű intézményeinek a kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében valamennyi érintett egyén érdemi részvétele elvileg biztosíthatja azt, hogy az egyesülés – ezen intézmények által létrehozott, azaz belsőleges – társadalmi viszonyai megfeleljenek az intézményes szabályoknak. Később (2.2A; 2.2C) azonban majd látjuk, hogy belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása, és ezáltal belsőleges társadalmi viszonyok létrehozása eleve problematikus, tehát a valóságban az említett összefüggés csak bizonyos mértékben érvényesül.

A társadalmi egyesülésekben az intézményes szabályoknak való megfelelést alapvetően az határozza meg, hogy ugyanazok az egyének vesznek részt az adott intézmények által a társadalmi viszonyok közvetítésével meghatározott kölcsönhatásokban, akik kialakították ezeket az intézményeket, és akik ellenőrzik az in-

tézményes szabályok érvényesülését. Tehát amennyiben az egyesülés valamely tagja a társadalmi kölcsönhatások során azt tapasztalja, hogy az egyesülés bizonyos más tagjai olyan cselekvési lehetőségekkel és képességekkel, azaz olyan érdekekkel és erőkkel rendelkeznek, valamint olyan cselekvéseket valósítanak meg, amelyek eltérnek az intézményes szabályoktól, illetve a szabályoknak megfelelő érdekektől és erőktől, és ez az eltérés sérti az ezt tapasztaló tag érdekeit, az utóbbi erre felhívhatja más tagok figyelmét, és végül a fedezettel való együttes rendelkezés révén korrigálható az eltérés.

Az előző bekezdésben említett tényező mellett általában az is elősegíti a társadalmi egyesülésekben az intézményes szabályoknak való megfelelést, hogy a valóságban nemcsak a tiszta közösségekben, hanem részben a társadalmi egyesülésekben is kialakul az intézményes szabályokkal való személyes azonosulás. A hatodik fejezetben (2.1Ba), a tiszta közösség tárgyalásánál utaltam arra, hogy az intézményes szabályokkal való személyes azonosulás kialakulását alapvetően két tényező határozza meg. Ugyanakkor ezek a tényezők a valóságban külön-külön nem olyan elengedhetetlen feltételek, amelyek bizonyos mértékig ne lennének pótolhatók. A társadalmi egyesülésekben adott a személyes azonosulás kialakulásának az a feltétele, hogy az egyesülés tagjai maguk alakítják ki az intézményes szabályokat és maguk ellenőrzik e szabályok érvényesülését. Ez lehetőséget nyújt – a hosszú távú érdekazonosságon alapuló erkölcsi szabályok kialakulásán túl – a szolidaritásra irányuló erkölcsi értékek kialakulására is, amennyiben a másik feltételt – tehát azt, hogy az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a szükséglet tárgyát képezzék – a valóságban részben pótolni tudják az egyesülés tagjainak személyiségéből eredő motívumok.

- A valóságban a társadalmi egyesülések – gyenge vagy tökéletlen – helyettesítői lehetnek egyrészt az intézmények kialakításában a többségi elv (valójában kisebb vagy nagyobb mértékű) alkalmazásával létrehozott társadalmi szervezetek mint *érdekérvényesítő társulások* (szakszervezetek, politikai pártok stb.), másrészt a társadalmi hálózatok.

Fentebb említettem, hogy viszonylag sok egyén által alkotott egyesülés kevés valószínűséggel jöhet létre. Mindazonáltal az sem lényegtelen, ha egy adott társadalmi csoport intézményei nem egyértelműen külső fedezetűek és társadalmi viszonyai nem egyértelműen külsőleges társadalmi viszonyok. A valóságban az egyének viszonylag tágabb köreiben a társadalmi egyesülések gyenge helyettesítői lehetnek az intézmények kialakításában a többségi elv érvényesítésével létrehozott érdekérvényesítő szervezeti társulások. Például a szakmai társaságok, szakszervezetek vagy a politikai pártok intézményei a valóságban tulajdonképpen külső fedezetű intézmények a tagság többsége szempontjából, valamint e csoportok társadalmi viszonyai döntően külsőleges társadalmi viszonyok. Azonban a szóban forgó intézmények és viszonyok bizonyos mértékben rendelkeznek a belső fedezetű intézmények és a belsőleges társadalmi viszonyok bizonyos vonásaival. Tehát

e csoportok, bár inkább tekinthetők társadalmi társulásoknak, bizonyos mértékben (általában kismértékben) a társadalmi egyesülésekhez hasonlóak.

A valóságban a társadalmi egyesülések másik helyettesítői lehetnek a társadalmi hálózatok. Majd lentebb (1.3) foglalkozom a társadalmi hálózat fogalmával, és rámutatok arra, hogy az elmélet engedményes szintjén a valóságos társadalmi hálózatot tekinthetjük úgy, mintha tökéletlen társadalmi egyesülés lenne, amelyben tökéletlen szoros társadalmi kapcsolatok és részben azonossági társadalmi viszonyok fűzik össze az egyéneket.

b) A társadalmi csoportok formai típusai

Eddig tartalmi szempontból, az adott csoporton belüli társadalmi viszonyok jellege szerint különböztettem meg a társadalmi csoportokon belül a társulásokat és az egyesüléseket. Annak ellenére, hogy az általánosan elfogadott felfogáshoz képest itt szűkebben és sajátosan értelmezzük a társadalmi csoport fogalmát, az ilyen értelemben vett társadalmi csoportokat is tipizálhatjuk a szociológiai irodalomban széles körben alkalmazott, de felfogásom szerint csupán formai ismertetőjegyek szerint.

A társadalmi csoportok intézményeinek formalizáltsága szempontjából megkülönböztethetjük a formális és a nem-formális csoportokat.

- A *formális társadalmi csoport* átfogó intézményrendszerét formális intézmények alkotják, és alapvetően formális intézmények hozzák létre a csoport tagjai közötti társadalmi viszonyokat. A *nem-formális társadalmi csoport* átfogó intézményrendszerét nem-formális intézmények alkotják, és nem-formális intézmények hozzák létre a csoport tagjai közötti társadalmi viszonyokat.

A formális és a nem-formális intézmény fogalmának meghatározásával a negyedik fejezetben (1.1B) foglalkoztam. A fent kiemelt meghatározás szerint a formális társadalmi csoporton belüli társadalmi viszonyokat formális társadalmi intézmények hozzák létre. Formális társadalmi csoport például a vállalat, az üzem, a vállalat egyik osztálya, az egyetemi tanszék. A valóságos társadalmi csoportokban a formális társadalmi intézmények mellett általában kialakulnak nem-formális intézmények is, így tisztán formális csoportokat nehezen találunk. A nem-formális társadalmi csoporton belüli társadalmi viszonyokat nem-formális társadalmi intézmények hozzák létre. Például a munkahelyeken az alkalmazottak szűkebb köreiben létrejöhetnek nem-formális egyesülések, illetve szoros társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyénekből álló „klikkek" vagy olyan munkacsoportok, amelyek működése formálisan nem szabályozott. Megjegyzem, hogy mivel más szerzők általában nem tesznek különbséget az intézményes viszonyok tartalma szerint a közösségi és a társadalmi csoportok között, nagyrészt a nem-formális csoportoknak tulajdonítják azokat a jellemző vonásokat is, amelyek felfogásom szerint a közösségekre jellemzőek, formalizáltságuktól függetlenül.

A széles körben elfogadott felfogásnak megfelelően, a társadalmi csoport nagysága, illetve a csoporttagok száma szerint megkülönböztethetjük egymástól a társadalmi kiscsoportokat és a társadalmi nagycsoportokat.

- A *társadalmi kiscsoportban* a tagok száma – amely általában nem haladhatja meg a közel húsz főt – lehetővé teszi a rendszeres közvetlen személyközi kölcsönhatást valamennyi tag között, és így nincs feltétlenül szükség formális intézmények kialakítására. A *társadalmi nagycsoport* létszáma nem teszi lehetővé a rendszeres közvetlen személyközi kölcsönhatást valamennyi tag között, és így eleve szükséges vagy nagyobb mértékben szükséges formális intézmények kialakítása.

A társadalmi kiscsoportok létszáma általában nem haladhatja meg a közel húsz vagy huszonöt főt (Back 1981: 320). E csoportokban nincs feltétlenül szükség az intézményes szabályok formális megfogalmazására, azonban a társadalmi kiscsoportokat mégsem azonosíthatjuk a nem-formális csoportokkal. A társadalmi kiscsoportok formális vagy nem-formális csoportok egyaránt lehetnek, már csak azért is, mert általában a nagy taglétszámú formális csoportok is formális kiscsoportokra tagolódnak. Így például egy vállalaton belül üzemeket, műhelyeket, osztályokat, egy politikai párton vagy szakszervezeten belül alapszervezeteket találunk. Mivel a társadalmi nagycsoportok létszáma nem teszi lehetővé a rendszeres személyközi kölcsönhatást valamennyi tag között, az ilyen csoportokban nagyobb szükség van az intézményes szabályok formális megfogalmazására. Bizonyos létszám felett már elkerülhetetlen legalább a legalapvetőbb intézmények formalizált megfogalmazása, a társadalmi nagycsoportok tehát általában formális csoportok.

A hatodik fejezetben (2.1Ba) láttuk, hogy a tiszta közösség létszáma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt. Azonban kiscsoportok társadalmi csoportok ugyanúgy lehetnek, és a fentiekben már csupán a társadalmi csoportokról volt szó. Ugyanakkor a kiscsoportokra nézve is érvényesnek tűnik az – amit a nem-formális csoportokkal kapcsolatban fentebb megjegyeztem –, hogy a szociológiai irodalomban nagyrészt a kiscsoportoknak tulajdonítják azokat a jellemző vonásokat is, amelyek felfogásom szerint nem általában a kiscsoportokra, hanem a tiszta közösségekre jellemzőek. Bár egyetértek azzal, hogy a kiscsoportok általában véve is jelentős szerepet töltenek be az egyének személyiségének formálásában, de lényegesen különböznek a tiszta közösségi csoportok és a társadalmi kiscsoportok személyiségformáló funkciói.

Az intézményesülés alapja szerint megkülönböztethetjük egymástól a társadalmi célcsoportokat és a területi csoportokat.

- A *társadalmi célcsoport* meghatározott tevékenységi funkció ellátására, és az adott tevékenység során az egyének cselekvéseinek összehangolására létrehozott társadalmi csoport. *Társadalmi szervezetnek* nevezzük a formális társadalmi célcsoportot.

A célcsoportokat meghatározott tevékenységi funkciók ellátására hozzák létre, vagy maguk a csoport tagjai, illetve a tagok egy része, vagy az adott csoporton kívül lévő egyének, illetve csoportok. A formalizáltság szempontjából a célcsoportok is lehetnek formális vagy nem-formális csoportok. Felfogásom szerint a valóságban a legtisztább társadalmi csoportok a (homogén) társadalmi szervezetek, amelyek bizonyos szempontból formális csoportok, más szempontból célcsoportok. Ilyen társadalmi szervezet például a vállalat, az egyetem, a bank, a települési önkormányzat stb. Azonban szervezetek, esetleg döntően társadalmi természetű szervezetek, heterogén csoportok is lehetnek, mint például egy bennlakásos iskola (amely tekinthető heterogén társadalmi szervezetnek is, amennyiben az iskola és a kollégium egy szervezetet alkot, és az iskolát tekintjük döntőnek).

- A *területi társadalmi csoport* az egymáshoz közeli lakóhelyek alapján kialakult társadalmi intézmények által alkotott és létrehozott heterogén társadalmi csoport. *Állami társadalomnak* nevezzük egy állam által fedezett társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és csoportok, valamint társadalmi viszonyaik összességét.

Területi társadalmi csoportok például a falvak, a városok, a megyék stb., amelyek más szempontból heterogén csoportok. A hatodik fejezetre (2.2) hivatkozva fentebb (1.1A) említettem, hogy a heterogén társadalmi csoportban különböző életszférák találhatók, és a társadalmi intézmények által meghatározott keretek között alakulnak ki és működnek az egyes életszférák, tehát az alapvető jelentőségű társadalmi élet szférája mellett a kényszerű élet, a közösségi élet és a magánélet szférája. A területi társadalmi csoport különösen fontos formája az állami társadalom, amely ma főleg nemzeti társadalom formájában létezik. Ez a társadalmi csoport elvileg egy adott államhoz köthető, és elvileg esetlegesen ölel fel egy nemzetet, illetve több nemzetet vagy nemzetiséget is magában foglalhat.

Ebben az alfejezetben formai szempontból megkülönböztettem egymástól a formális és a nem-formális társadalmi csoportokat, a társadalmi kiscsoportokat és a nagycsoportokat, valamint a társadalmi célcsoportokat és a területi csoportokat. A társadalmi célcsoportokon belül kiemeltem a társadalmi szervezeteket mint formális célcsoportokat, valamint a területi csoportokon belül kiemeltem az állami társadalmat. Jelentőségükre tekintettel, a társadalmi csoportok e két típusával a következő alfejezetben kissé részletesebben foglalkozom.

1.2. A társadalmi szervezet és az állami társadalom

A) A társadalmi szervezet

a) A társadalmi szervezet intézményei

Mint már említettem, felfogásom szerint a valóságos (homogén) társadalmi szervezetek viszonylag a legtisztább formában fejezik ki a társadalmi csoportok sajátosságait. Tehát az intézményes szociológia elmélete a különböző társadalmi csoportok közül a valóságban a társadalmi szervezetekre tekinthető a legnagyobb mértékben érvényesnek. Következésképpen mindazok a fogalmak és összefüggések, amelyek munkámban eddig általában a társadalmi jelenségek magyarázatát szolgálták, a társadalmi szervezetek jelenségeinek a magyarázatául is szolgálnak. Ezért itt részletesen nem foglalkozom a társadalmi szervezetek elemzésével, csak a szervezetek intézményeinek a főbb sajátosságaira és a szervezetek fő típusaira mutatok rá.

Mint fentebb (1.1Bb) említettem, társadalmi szervezetnek nevezzük a formális társadalmi célcsoportot. A társadalmi szervezet átfogó intézményrendszerét formális intézmények alkotják, és alapvetően formális intézmények hozzák létre a szervezet tagjai közötti társadalmi viszonyokat. A társadalmi szervezetek formális intézményeire jól rávilágít az úgynevezett bürokráciaelmélet. A bürokrácia sajátosságaival mások és korábban is foglalkoztak, de a bürokrácia klasszikus elméletének kidolgozása Weber nevéhez fűződik (Weber 1987: 225–232).

A kilencedik fejezetben (1.2) már volt szó arról, hogy Weber bürokráciaelmélete hatalomelméletéhez kapcsolódik. Láttuk, hogy Weber a hatalom (uralom) három ideáltípusát különböztette meg egymástól, a legális vagy racionális, a tradicionális és a karizmatikus hatalmat.[2] Felfogása szerint a legális vagy racionális hatalom gyakorlásának legtisztább formája a bürokrácia, és a bürokratikus igazgatás hatékonyság szempontjából egyértelműen felülmúlja az igazgatás más formáit. A bürokrácia hatékonysága – a szóban forgó szerző szerint – főleg egyrészt abban rejlik, hogy igényli és felhasználja a szervezet tagjainak szaktudását. Másrészt abban, hogy a bürokratikus apparátus bárkit kiszolgál, aki hatalommal rendelkezik felette. Harmadrészt abban, hogy a bürokrácia formalizmusa képes a leghatékonyabban megakadályozni az önkényt.

Itt eltekintek azoknak az ismertetőjegyeknek a bemutatásától, amelyekkel Weber egyrészt a racionális hatalmat, másrészt a hivatalnokokat, azaz a szervezet tagjait jellemzi. Csak arra utalok, hogy Weber bürokráciaelméletét általában kétféleképpen értelmezik a szociológiai irodalomban. Az egyik értelmezés szerint a bürokrácia a szervezetek ideáltípusa, amely eszközként szolgálhat a valóság meg-

[2] Weber hivatkozott munkájának magyar fordításában az „uralom" kifejezés szerepel, de fogalmaim szerint és az általam használt kifejezéseket tekintve tulajdonképpen hatalomról van szó.

ismerésében. E szerint Weber nem a valóságos szervezetek leírását nyújtja, és ilyen szempontból természetes, hogy a valóságos szervezetek csak többé vagy kevésbé felelnek meg a bürokrácia ismertetőjegyeinek. A másik értelmezés szerint ez az elmélet a szervezetek tényleges működésének a leírását nyújtja. Az utóbbit feltételezve, egyes szerzők rámutatnak arra, hogy a valóságos szervezetek nagyrészt nem felelnek meg Weber leírásának (erről lásd pl.: Brown 1992: 93–94; Kieser 1995a: 77–80).

Az empirikus szervezetszociológiai kutatások tapasztalatai szerint a bürokrácia Weber által felvázolt ismertetőjegyei valóban csak igen pontatlanul fejezik ki a szervezetek tényleges működését. Azonban felfogásom szerint a weberi bürokráciaelmélet nem a megfigyelhető jelenségekre vonatkozik, még olyan értelemben sem, hogy az a valóságos működés elméletileg megalkotott ideáltípusa. Olyan értelemben tartom Weber bürokráciaelméletét beilleszthetőnek az intézményes szociológia elméletébe, hogy a bürokrácia ismertetőjegyei a szervezetek formális intézményeit jellemzik. Tehát a szervezetek formális intézményeinek az alábbi kiemelt jellemzése során figyelembe veszem Weber bürokráciaelméletét, de hangsúlyozom az attól való eltérést is.

- A társadalmi szervezet legáltalánosabb sajátosságai formális intézményeit tekintve a következők: (1) A szervezet tagjainak magatartását és a szervezeti folyamatokat alapvetően formális intézmények szabályozzák. (2) A formális intézmények érvényességi körei személytelenül, az érvényességi köreikbe tartozó egyének számára általános érvénnyel meghatározottak. (3) A társadalmi szervezet legfőbb formális intézményei: a fölé- és alárendeltség intézményrendszere, a munkamegosztás és kooperáció intézményrendszere, az ösztönzés és előrejutás intézményrendszere. (4) A formális intézmények tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi szervezet tagjainak magatartását és általában a szervezet társadalmi jelenségeit, e jelenségek tehát nem feltétlenül felelnek meg a formális szabályoknak.

A fent kiemelt sajátosságok közül az első három megfelel a bürokrácia Weber által hangsúlyozott ismertetőjegyeinek. A negyedik pontban viszont – a weberi felfogástól eltérően – az általam képviselt intézményes szemléletmód egyik alapelvét hangsúlyozom. Az intézményes szemléletmód szerint természetes, hogy a szervezetek tényleges működése nagyrészt nem felel meg vagy ellentmond a formális intézményeknek, tehát Weber bürokráciaelméletének is. Munkámban többször hangsúlyoztam ugyanis, hogy a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, illetve olyan érdekeket és társadalmi erőket is létrehozhatnak, amelyek nem felelnek meg vagy ellentmondanak az intézményes szabályoknak.

- A társadalmi szervezetekben a formális intézmények mellett, illetve azokkal szoros összefüggésben általában kialakulnak nem-formális intézmények is. A formális és a nem-formális intézmények általában egymással összefüggés-

ben hozzák létre a szervezet társadalmi viszonyait, de a formális intézmények hatása az alapvető.

A szervezeteken belül a nem-formális szabályok és intézmények jelentőségére különösen az emberi viszonyok irányzat hívta fel a figyelmet, az „informális szervezet", illetve az „informális struktúra" fogalmának formájában. E felfogás szerint meg lehet különböztetni a társadalmi szervezet két fő összetevőjét, a formális szervezetet és az informális szervezetet. A szóban forgó fogalmak nem csupán a szervezet szabályaira és intézményeire vonatkoznak, egyaránt magukban foglalják a társadalmi szervezet normatív, relációs és jelenségszerű összetevőit. Az egyik jellemző felfogás szerint a „formális" azonos a „hivatalossal", és mindaz, ami hivatalosan nincs előírva, az informális szervezethez tartozik. A másik jellemző felfogás szerint a formális szervezetet azok a szabályok, viszonyok, cselekvések és kölcsönhatások alkotják, amelyek kifejezetten a szervezet rendeltetésszerű céljainak az elérését szolgálják. Az informális szervezet viszont azokat az értékeket és szabályokat, viszonyokat, cselekvéseket és kölcsönhatásokat foglalja magában, amelyeket a szervezet tagjai saját szükségleteiknek és érzelmeiknek megfelelően hoznak létre. E szerint a formális szervezet egyértelműen meghatározott, felismert és célszerű, az informális szervezet viszont spontán, diffúz és nagyrészt rejtett. Azonban az informális szervezet nem azonos a diszfunkcionálissal; az informális szabályok, viszonyok és magatartások is szolgálhatják a szervezet kifejezett céljainak az elérését. (Brown 1992: 44–55)

Egyes szerzők szerint a formális és a nem-formális közötti megkülönböztetés nem használható hatékonyan a szervezetek társadalmi jelenségeinek a magyarázatában és/vagy leírásában (Andics–Rozgonyi 1977: 112–115; Brown 1992: 53–55). Felfogásom szerint a formális és a nem-formális közötti megkülönböztetés csak a társadalmi szervezetek normatív összetevőit tekintve, az intézmények, illetve általában a szabályok vonatkozásában indokolt. Fentebb (1.1Bb) ebből a szempontból tettem különbséget a formális és a nem-formális társadalmi csoportok között. A szervezetek társadalmi viszonyai és társadalmi jelenségei vonatkozásában a formális és a nem-formális közötti megkülönböztetés már nem alkalmazható. Mint fentebb hangsúlyoztam, a formális és a nem-formális intézmények általában egymással összefüggésben hozzák létre a szervezet társadalmi viszonyait, de a formális intézmények hatása az alapvető.

Elvileg fogalmazhatunk úgy, hogy a társadalmi szervezet formális intézményei formális szabályokból, nem-formális intézményei nem-formális szabályokból épülnek fel. Azonban a negyedik fejezetben (1.1Bb) hangsúlyoztam, hogy a valóságban viszonylag tisztán formális intézményeket igen ritkán találunk; általában az alapvetően formális intézményekben is egymással szorosan összefonódva léteznek a formális és a nem formális szabályok. A formális intézményeknek is tekinthető valóságos intézmények általában olyan kvázi-formális intézmények, amelyek döntően formális, de nagyrészt nem formális szabályokból épülnek fel,

és nem formális szabályaik a formális szabályokhoz kapcsolódva rendelkeznek hatékony fedezettel.

A társadalmi szervezetekben a formális szabályok mellett vagy azokat helyettesítve a nem-formális szabályok kialakulásának az alábbi négy alapvető forrását emelem ki. Az egyik, hogy a formális intézmények bizonyos vonatkozásokban eleve megengedik a nem-formális szabályok kialakulását; a szervezet tagjai tehát bizonyos körökben természetes módon kialakítanak nem-formális szabályokat és nem-formális intézményeket. A másik, hogy az írásban is rögzített szabályrendszer érvényesülését nagyrészt nem lehet hatékonyan ellenőrizni, és a nagyobb szervezetekben technikailag is nehezen lehetne kialakítani egy tökéletesen működő ellenőrzési rendszert.

A harmadik a nem-formális szabályok technikai-funkcionális rendeltetésével függ össze, és e szabályok részben azért alakulnak ki a társadalmi szervezetekben, mert a formális szabályok az adott körülmények között nem képesek ellátni rendeltetésszerű funkcióikat; így a szervezet tagjai a gyakorlat során kialakítják az érvényesíthető és meghatározott technikai funkciókat ellátó szabályokat. Az írásban is rögzített és az ebből származtatható szabályokban kimondottan vagy hallgatólagosan benne foglalt előfeltételek ugyanis nagyrészt nem adottak a társadalmi szervezetekben. Például egy ipari üzemben esetleg akadozó az anyagellátás, gyakran nem megfelelő az előgyártmányok minősége, a gépek műszaki állapota nagyrészt leromlott, részben nem állnak rendelkezésre az előírt készülékek, gyártási dokumentációk stb. Amennyiben tehát a szervezet tagjai a formális szabályokhoz tartanák magukat, nagyrészt nem tudnák ellátni a formális szabályok által meghatározott feladataikat sem, és esetleg működésképtelenné válna az egész szervezet. Ilyen körülmények között tehát a feladatok ellátása eleve megköveteli a formális szabályoktól való eltérést. Ezt gyakran az írásban is rögzített szabályok érvényesülésének az ellenőrzésére hivatott felső vezetők és ellenőrző szervek is elismerik, ami viszont általában véve is megrendíti e szabályok érvényességét, és viszonylag tág lehetőséget nyújt a nem-formális szabályok kialakításában a negyedik, és bizonyos körülmények között a legfontosabb tényező érvényesülésének. Nevezetesen annak, hogy a szervezeti tagok bizonyos köreiben kialakult érdekszövetségek, társadalmi egyesülések vagy hálózatok érdekeiknek megfelelően deformálják az írásban is rögzített szabályokat. Az előbb említett, technikai-funkcionális rendeltetésű nem-formális szabályok is tulajdonképpen csupán annyiban jönnek létre, amennyiben ez megfelel az említett érdekszövetségek érdekeinek. Ugyanakkor a technikai-funkcionális rendeltetésű szabályokkal nagyrészt összekeveredve létrejönnek olyan nem-formális szabályok is, amelyek ezen érdekszövetségek érdekeinek megfelelő cselekvési lehetőségek létrehozására, illetve a formális szabályok szerinti feladataiknak ellentmondó érdekeik érvényesítésére irányulnak.

b) A szervezeti társulás és egyesülés

Fentebb (1.1Ba) a társadalmi csoportokon belül megkülönböztettem egymástól a társadalmi társulásokat és a társadalmi egyesüléseket. A szóban forgó megkülönböztetés azon alapult, hogy az adott csoport intézményrendszere külső vagy belső fedezetű, és ezzel összefüggésben a csoport tagjai közötti viszonyok külsőleges vagy belsőleges társadalmi viszonyok. Ennek megfelelően természetesen különbséget tehetünk a társadalmi szervezetek között is, de e megkülönböztetéssel itt már csak nagyon röviden foglalkozom.

- A *társadalmi-szervezeti társulás*, azaz a társulásnak tekinthető társadalmi szervezet formális intézményrendszere külső fedezetű és a szervezet tagjait külsőleges társadalmi viszonyok fűzik egybe.

A szervezeti társulás intézményrendszerét fedezheti a társuláson kívüli egyén vagy csoport is, de tulajdonképpen társulásról beszélhetünk akkor is, ha az adott szervezet intézményrendszerét a szervezet tagjainak egy szűk körre hozza létre és ellenőrzi. Például egy vállalat formális intézményeinek fedezetével tulajdonképpen részben a vállalat tulajdonosai, részben az adott vállalat felső vezetői rendelkeznek, és ezek az intézmények – az említett vezetőktől eltekintve – az alkalmazottaktól függetlenül léteznek. Az ilyen szervezetben a hatékony cselekvéshez szükséges egységet a társulási integráció biztosítja, miközben a társuláson belüli társadalmi viszonyok egybeesési és ellentétes viszonyok egyaránt lehetnek, illetve a tagok szűkebb köreiben azonossági viszonyok is kialakulhatnak. A tagok magatartását tipikusan egyéni érdekeik motiválják, de ennek révén is lehetővé válik a szervezet tagjai közötti funkcionális együttműködés.

Fentebb (1.1Ba) láttuk, hogy a társulásokban jelentős mértékben eltérhetnek egymástól a társadalmi intézmények tényleges funkciói az intézményes szabályoktól. Ezzel magyarázható az az összefüggés is, hogy a szervezetek formális intézményeinek is vannak diszfunkciói azokra a feladatokra vonatkozóan, amelyek ellátását a formális intézmények kifejezetten szolgálják. Például egy egyéni teljesítménybérben dolgozó munkás az ösztönzési rendszer formális szabályaiból azt olvashatja ki, hogy amennyiben többet akar keresni, nem kell mást szemmel tartania, mint azt, hogy minél többet dolgozzon. Valójában az ösztönzési rendszer szabályai érdekeltté tehetik a munkást például abban is, hogy a technológiai dokumentációkban előírt műveletek egy részét elhagyja vagy más műveletekkel összevonja avégett, hogy ezáltal viszonylag kevesebb munkaráfordítással érjen el nagyobb elismert teljesítményt.

A valóságos társadalmi szervezetek többnyire társulások, azonban elvileg egyesülések is lehetnek, attól függően, hogy intézményrendszerük külső vagy belső fedezetű.

- A *társadalmi-szervezeti egyesülés*, azaz a társadalmi egyesülésnek tekinthető szervezet formális intézményrendszere belső fedezetű és a szervezet tagjait belsőleges (azonossági) társadalmi viszonyok fűzik egybe.

A szervezeti egyesülés intézményeit az adott szervezet tagjai együttesen alakítják ki, és ezáltal együttesen hozzák létre az adott szervezeten belüli társadalmi viszonyokat, amelyek elvileg azonossági társadalmi viszonyok. A fentebb tárgyaltak szerint az ilyen szervezetben a hatékony cselekvéshez szükséges egységet az egyesülési integráció, azaz az érdekek és az erők egyesítése révén történő integráció biztosítja. A szervezeti egyesülésekben a társadalmi intézmények tényleges funkciói elvileg nem térnek el, illetve a valóságban viszonylag kevéssé térnek el az intézményes szabályoktól.

Fentebb (1.1Ba) említettem, hogy társadalmi egyesülés általában az egyének viszonylag szűk köre (legfeljebb 20-25 fő) által alkotva jöhet létre, és nagyon valószínűtlen, hogy a valóságban viszonylag nagy taglétszámú társadalmi egyesülés jöjjön létre. Társadalmi-szervezeti egyesülésnek tekinthető például egy betéti társaság, a beltagjait figyelembe véve, amennyiben a beltagok befolyása a szabályok kialakítására hasonló mértékű, és csak az egyhangúan kialakított szabályok tekinthetők érvényeseknek. Azok az érdekérvényesítő társadalmi szervezetek (pl. szakmai társaságok, szakszervezetek, politikai pártok), amelyeknek a formális intézményrendszerét a többségi elv érvényesítésével alakítják ki, elvileg nem társadalmi egyesülések. Ezek a szervezetek általában a valóságban is távol állnak az egyesülésektől, azonban – mint fentebb (1.1Ba) említettem – bizonyos mértékben (általában kismértékben) hasonlóak a társadalmi egyesülésekhez. Majd lentebb (2.2Cc), az egyesülések létrehozását meghatározó tényezők áttekintése során mutatok rá arra, hogy viszonylag nagy taglétszámú társadalmi-szervezeti egyesülések kialakulásának melyek a legfőbb akadályai.

B) Az állami társadalom

a) Az állami uralom és a jogi intézményrendszer

Fentebb (1.1Bb) adott meghatározásom szerint állami társadalomnak nevezzük egy állam által fedezett társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és csoportok, valamint társadalmi viszonyaik összességét. Az állami társadalom ma főleg nemzeti társadalom formájában létezik, ezért a szóban forgó együttélési formát gyakran nemzeti társadalomnak nevezik a társadalomtudományi irodalomban. Az alábbiakban csupán nagyon röviden és főleg abból a szempontból mutatok rá az állami társadalom legfőbb vonásaira, hogy ez a társadalmi csoport mintegy keretet képez a határai között található, viszonylag kisebb társadalmi csoportok számára.

Először a harmadik fejezetben (3.1B) említettem, hogy viszonylag nagyszámú egyén körében érvényes intézmények végső fedezetét csak a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak alkalmazásának a központosított képessége alkothatja. Ezt a képességet neveztem a kilencedik fejezetben (1.1Ba) uralomnak; eszerint

az uralom az adott egyén (vagy csoport) által az egyének adott körében a testi erőszak cselekvési eszközeivel való, intézmények által meghatározott kizárólagos rendelkezés, amely nagy testiségi erőfölényt képez az adott egyén (vagy csoport) számára.

- Az emberi együttélés modern formáiban az állam az a szervezet, amelynek történetileg kialakult funkciója a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak kizárólagos alkalmazása. A modern társadalomban a társadalmi viszonyokat létrehozó, illetve meghatározó társadalmi intézmények végső fedezetét csak az állam uralma képezheti.

A hatodik fejezetben (2.2Ca) rámutattam arra, hogy a modern állami társadalom úgynevezett heterogén társadalom, azaz társadalmi alapú összetett és heterogén együttélési csoport. A heterogén társadalomban egyrészt társadalmi intézmények által meghatározott keretek között alakulnak ki és működnek az egyes életszférák, másrészt a társadalmi élet szférájában a társadalmi intézmények érvényesek. Azonban az állami társadalomban végső soron a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak eszközeivel való központosított és intézményesen szabályozott rendelkezés biztosítja, azaz közvetlen kényszerítő intézmények biztosítják az átfogó társadalmi intézményrendszer érvényességét.

- Az *állam* olyan – döntően társadalmi – szervezet, amely egy adott térbeli területen élő egyénekre és csoportokra érvényes átfogó intézmények fedezetével rendelkezik. Az adott térbeli területen élő népességre vonatkozó átfogó intézményrendszer a jog, és az állami társadalom legfontosabb társadalmi viszonyait alapvetően a jogi intézmények hozzák létre.

Az állam döntően társadalmi szervezet, azonban mivel intézményesen élhet a testi erőszak alkalmazásával is, mintegy a társadalmiság előfeltételeként, nem tisztán társadalmi szervezet.

A negyedik fejezetben (1.1B) adott meghatározásom szerint a jogi intézmények egy adott térbeli területen élő egyének körében érvényesnek tekinthető olyan intézmények, amelyek fedezetével rendelkező egyének az adott térbeli területen kizárólagosan rendelkeznek a testi erőszak – az adott intézményes szabályok szerint szabályszerűen alkalmazható – cselekvési eszközével, amelyet az intézményes szabályok érvényesítésében végső szankcióként felhasználnak. Az állami társadalom formális szabályain és intézményein belül, a jogi szabályoktól és intézményektől megkülönböztettem a jogszerű szabályokat és intézményeket, amelyek önmagukban nem jogszabályok, illetve nem jogi intézmények, de ilyen intézmények által meghatározott keretek között jöhetnek létre. A jogszerű szabályokat a jogi intézmények fedezetével rendelkező egyének a jogszabályoknak megfelelő szabályokként ismerik el, és ezért végső soron e szabályok fedezetével is rendelkeznek.

Az e kérdéssel foglalkozó szerzők széles körében elfogadott felfogás szerint egy önálló jogi intézményrendszer létezése feltételezi az állam szuverenitását, amely az intézmények szempontjából főleg azt jelenti, hogy más szuverén államok által

elfogadottan, illetve elismerten képes a határain belül élő népességre és saját magára érvényes jogszabályok kialakítására, e szabályok tényleges érvényesülésének ellenőrzésére és a szabálysértés szankcionálásaként a testi erőszak alkalmazására (vö.: Hart 1995: 66–97; Moe 1994: 163–164). A hatalom szempontjából úgy is fogalmazhatunk, hogy egy állam annyiban szuverén, amennyiben a határain belül élő népesség feletti hatalma nem delegált, hanem független és esetleg bizonyos mértékben belsőleges hatalom.

Wallerstein felfogása szerint a szuverenitás egyfajta igénybejelentés, amelynek csak akkor van jelentősége, ha az adott állam szuverenitását más államok is elismerik. A legegyszerűbb esetben a két állam, illetve annak képviselői kölcsönösen jelzik egymás számára, hogy elismerik egymás létezését és függetlenségét, mivel ez tűnik a legjobb stratégiának mindkét fél számára. Egy adott történelmi időszakban a legtöbb állam rendelkezik az összes többi állam általi elismeréssel. Azonban általában vannak olyan államok is, amelyeket az államok egyrésze nem ismer el vagy esetleg egyik állam sem ismer el. (Wallerstein 2010: 94–95) A gyarmatnak nevezett ország állama nem szuverén, tehát az adott ország jogi intézményrendszerének a fedezetével végső soron egy másik ország állama rendelkezik. A katonailag erős országok esetleg megszállják a gyenge országok egy részét, területükön gyarmati rezsimeket állítanak fel, és általában az anyaországból származó egyéneket ültetnek a jelentősebb állami pozíciókba (116–117). Általában a függetlennek elismert államok szuverenitása sem teljes, főleg azért, mert az általuk is elfogadott nemzetközi jog szabályai bizonyos mértékben korlátozzák a szuverenitásukat (Hart 1995: 256–261).

Az állam hagyományosan megkülönböztetett három alapvető funkciója a törvényhozás, illetve tágabban a jogalkotás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás. A modern állam esetében e három funkció nagyrészt szervezetileg is elválik egymástól, de a szervezeti elkülönülés részben más szempontok szerint figyelhető meg. A formálisan demokratikus politikai rendszerrel rendelkező országokban rendszerint az alkotmány kialakítása és a jogalkotás főleg a parlament feladata, de jogszabályokat rendeletek és utasítások formájában a kormány is alkothat, és előkészítő munkájával befolyásolja a törvényalkotást is, valamint az alkotmány értelmezésével az alkotmánybíróság is befolyásolhatja a jogalkotást. A kormány nem csupán végrehajtja a törvényekben foglaltakat, nagyrészt ezen túlmenően is kormányoz és igazgat, valamint a közigazgatás egyre inkább elkülönül a kormánytól. A jogszabályok érvényesülésének az ellenőrzésével a kormány igazgatási szervei, a rendvédelmi szervek, a bíróságok stb. foglalkoznak, akiknek a tevékenységét azonban végső soron formálisan a parlament ellenőrzi. (Sári 1995: 137–138)

b) Az állami társadalom intézményes differenciálódása

A modern állami (vagy nemzeti) társadalom olyan heterogén társadalom, amelyen belül különböző életszférák és különböző intézményes csoportok alakultak

ki. Az állami társadalom *intézményes differenciálódásának* három leglényegesebb vonatkozása: (1) a különböző életszférákra történő differenciálódás, (2) a területi társadalmi csoportokra történő differenciálódás és (3) a társadalmi szervezetekre történő differenciálódás.

Az állami társadalom intézményes differenciálódásának egyik lényeges vonása az életszférákra történő differenciálódás. Itt csak nagyon röviden utalok a differenciálódás e vonatkozására, de a tizenötödik fejezetben (1. alfejezet) még visszatérek e kérdés tárgyalására.

- A modern állami társadalom egymástól viszonylag elkülönült életszférákra, az alapvető jelentőségű társadalmi élet szférája mellett a magánélet, a közösségi élet és a kényszerű élet szférájára differenciálódik.

Mint a hatodik fejezetben (1.2Ab) említettem, viszonylag nagyszámú egyén körében a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak eszközeivel való központosított és intézményesen szabályozott rendelkezés teszi lehetővé a magánélet, a közösségi élet és a társadalmi élet szférájának kialakulását, és ezen életszférák viszonylagos elkülönülését. Más életszférák elkülönülésének az előfeltétele tehát a kényszerű élet szférájának az elkülönülése, és az emberi élet más területeiről a testi kényszerítés és általában a testi erőszak kiküszöbölése.

Az állami társadalom átfogó intézményeinek érvényességi körébe jellemzően egy adott térbeli területen élő egyének esnek. Ezek az egyének nemcsak társadalmi életükkel vannak jelen az adott területen, hanem egész élettevékenységükkel, amely a társadalmi élet szféráján túl részben a magánélet szférájába, részben a közösségi élet szférájába, esetleg részben a kényszerű élet szférájába esik. Így az adott egyének között nemcsak társadalmi viszonyokat, hanem – az intézményes viszonyokat tekintve – közösségi viszonyokat és intézményes testiségi viszonyokat is találunk. Felvetődik tehát a kérdés, hogy az állami társadalom magában foglalja-e a keretei között élő egyének közötti nem-társadalmi viszonyokat, illetve az ilyen viszonyokat tartalmazó intézményes csoportokat (tiszta közösségeket, kvázi-közösségeket, felemás társadalmi-testiségi és közösségi-testiségi csoportokat) is. Fogalmazhatunk úgy, hogy tartalmi szempontból nem foglalja magában, formai szempontból viszont igen, eltekintve a felemás társadalmi csoportoktól, amelyeket részben tartalmi szempontból is magában foglalja. Tartalmi szempontból nézve, a társadalom társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége, azaz társadalmi viszonyokból épül fel, tehát elvileg nem tartalmaz közösségi és/vagy testiségi viszonyokat. Viszont a modern állami társadalom társadalmi intézményei által meghatározott keretek között jöhetnek létre az adott területen élő egyének körében közösségi csoportok (pl. baráti társaságok, vallási közösségek stb.) és felemás intézményes csoportok (pl. kórházak, óvodák stb.) is.

A modern állami társadalom intézményes differenciálódásának másik lényeges vonása a viszonylag kisebb területi társadalmi csoportokra történő differenciálódás.

- Az állami társadalom jogi intézmények által létrehozott és körülhatárolt, viszonylagos önállósággal rendelkező területi társadalmi csoportokra – megyékre, városokra, falvakra stb. – differenciálódik.

Az állami társadalom jogi intézmények által meghatározott és több vagy kevesebb önállósággal rendelkező különböző területi társadalmi csoportokból, így falvakból, városokból, megyékből stb. épül fel. E területi csoportokra is jellemző a tipikus életszférák kialakulása és viszonylagos elkülönülése; azaz, a társadalmi élet szférája mellett és azzal összefüggésben kialakul és viszonylag elkülönül a magánélet, a közösségi élet és a kényszerű élet szférája. A szóban forgó életszférák bizonyos mértékben területileg is elkülönülnek egymástól, például a gyártelepek és az üzleti negyedek főleg a társadalmi élet, a lakónegyedek és a parkok főleg a magán- és a közösségi élet színterei.

A modern állami társadalom intézményes differenciálódásának harmadik lényeges vonása a társadalmi célcsoportokra, különösen a társadalmi szervezetekre történő differenciálódás.

- Az állami társadalom különböző tevékenységi funkciók ellátására formális intézmények által létrehozott társadalmi szervezetekre, valamint nem-formális intézmények által létrehozott nem-formális társadalmi célcsoportokra differenciálódik.

Szinte közhelynek tekinthető a szervezetszociológiában az az állítás, hogy a modern állami társadalom a „szervezetek társadalma", tehát társadalmi viszonyai szorosan összefüggnek a keretei között található társadalmi szervezetekkel. Ilyen szempontból megkülönböztethetjük a társadalmi viszonyok következő típusait: (1) a társadalmi szervezeteken belüli viszonyok, (2) a társadalmi szervezetek közötti viszonyok, (3) az egyének és szervezetek közötti viszonyok és (4) az egyének szervezeti hovatartozásától független viszonyok. Mivel főleg ezekben a vonatkozásokban figyelhetők meg a társadalmi kölcsönhatások is, e tipizálásnak megfelelően és Coleman (1990: 546–552) tipizálásához hasonlóan az egyének és csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokat is tipizálhatjuk.

A szervezeteken belüli társadalmi viszonyokat alapvetően a szervezetek társadalmi intézményei hozzák létre, de egyrészt az államilag fedezett jogi intézmények által meghatározott keretek között, másrészt a jogi intézmények hatásaival összefonódva. A társadalmi szervezetek közötti viszonyokat, valamint az egyének és a szervezetek közötti viszonyokat létrehozhatják egyrészt maguk a viszonyban lévő felek, illetve azok képviselői által fedezett intézmények és/vagy államilag fedezett jogi intézmények. Például két gazdasági szervezet viszonylag szabadon hozhat létre egymás között szerződéses viszonyt meghatározott termékek kooperációban történő gyártására. A gazdasági szervezetek és a szakszervezetek vagy a gazdasági szervezetek és az adóhatóság közötti társadalmi viszonyok azonban alapvetően már jogi intézmények által meghatározottak. A szervezeti hovatartozástól független egyének közötti társadalmi viszonyokat szintén létrehozhatják egyrészt maguk

a viszonyban lévő egyének és/vagy államilag fedezett jogi intézmények. Például két személy albérleti szerződést köthet egymással, ezáltal meghatározott társadalmi viszonyt létrehozva egymás között, de a jogszabályok által meghatározott keretek között és végső soron állami fedezettel.

c) A globális társadalomról

Egyes szerzők szerint létezik egy globális társadalom, amely felöleli a föld teljes népességét. Például Mann (1993: 11) nézete szerint ma egy globális társadalomban élünk, amely egyetlen erőhálózat. Luhmann (1995: 408, 410) felfogásában a társadalom egy kommunikációs rendszer, és az evolúció eredményeként ma már csak egy társadalom létezik, mégpedig a globális társadalom, amely az összes kommunikációt magában foglalja a földön.

Felfogásom szerint – mint fentebb (1.2Ba) is említettem – minden társadalomnak van egy átfogó intézményrendszere, és viszonylag nagyszámú egyén körében érvényes társadalmi intézmények végső fedezetét csak a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak eszközeivel való központosított és intézményesen szabályozott rendelkezés alkothatja. Eszerint a föld szinte teljes népességét magában foglaló globális társadalom létezése elvileg feltételez egy globális jogi intézményrendszert, amelynek fedezetével egy globális állam rendelkezik.

Ma globális állam nyilvánvalóan nem létezik, tehát – a kifejezés szoros értelmében vett – globális társadalom sem létezik. Globális állam és társadalom valószínűleg soha nem is fog létezni, mert ilyen állam és társadalom kialakítására irányuló törekvések jelentős ellenállást váltanának ki (illetve váltanak ki ma is) az önállóságukat védő egyes országok, illetve nemzetek részéről, amely rendszeres és végtelen fegyveres összeütközésekhez vezetne. Azonban léteznek olyan „nemzetközi jogi" intézmények, amelyek nemzetközi társadalmi viszonyokat hoznak létre, illetve határoznak meg a különböző állami (vagy nemzeti) társadalmakban élő egyének és csoportok között.

- A kifejezés szoros értelmében vett globális társadalom ma nem létezik, de valójában létezik egy részleges vagy *töredékes globális társadalom*, amely a nemzetközi jogi-társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött – a föld különböző területein élő – egyének és csoportok, valamint társadalmi viszonyaik összességét foglalja magában.

A nemzetközi jog olyan szabályok összessége, amelyeket az államok a két- vagy többoldalú megegyezések keretében kötelezőnek ismernek el az egymás közötti és a nemzetközi szervezetekhez fűződő viszonyaikra és kölcsönhatásaikra vonatkozóan. Mivel nem létezik egy globális állam, amely rendelkezhetne a nemzetközi jog fedezetével, az úgynevezett „nemzetközi jog" a kifejezés szoros értelmében véve nem jog, de a joghoz nagyrészt hasonló szabályrendszer. Hart (1995: 252–253) szerint

az egyes emberek és az államok annyira különbözőek, valamint a nemzetközi jog annyira különbözik az állami társadalmak belső jogaitól, hogy a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak alkalmazása a nemzetközi jog tényleges érvényesítéséhez nem szükséges és nem is lehetséges.

1.3. A társadalmi hálózat fogalma és típusai

A) A társadalmi hálózat fogalma

A társadalmi hálózatokra a szociológiában főleg a társadalmi hálózatelemzés hívja fel a figyelmet. Mint a tizedik fejezetben (1.1Bc) is említettem, a társadalmi hálózatelemzés legjellemzőbb vonásának ezen irányzat képviselői azt tekintik, hogy a hálózatelemzés a cselekvők közötti társadalmi viszonyoknak vagy kapcsolatoknak, e viszonyok vagy kapcsolatok mintázatainak az elemzésére helyezi a hangsúlyt, és a társadalmi viszonyokból vagy kapcsolatokból magyarázza a cselekvők társadalmi magatartását és általában a társadalmi jelenségeket (pl.: Crossley–Edwards 2016: par 3.4–3.5; Degenne–Forsé 2010: 2–3; Freeman 2004: 2–3; Singh 2019: 765–768; Wasserman–Faust 1994: 4–10; Wellman 2002: 82; Wellman–Berkowitz 1988: 3–4).

A hálózatelméletben, illetve a hálózatelemzésben a társadalmi hálózatot általában úgy határozzák meg, mint bizonyos viszonyok vagy kapcsolatok, és e viszonyokkal vagy kapcsolatokkal egymáshoz fűzött cselekvők összességét (pl.: Borgatti–Halgin 2011: 1169; Borgatti–Lopez-Kidwell 2011: 49; Castells 2010: 501; Knoke–Kuklinski 1982: 12; Lei 2018: 141; Wasserman–Faust 1994: 9, 20). Például Scott (2009: 123) meghatározása szerint a társadalmi hálózat „közvetlen és közvetett kapcsolatok (contacts) sajátos mintázata, amelyet a cselekvők képesek fenntartani egymással". Ferguson (2013: 254) szerint „a társadalmi hálózat az egyének különféle csoportjai közötti kapcsolatok vagy cserék halmazát foglalja magában, pontosan meghatározva, hogy ki kivel lép kölcsönhatásba". Viszont Fuhse (2015: 16) a kultúrával összefüggésben határozza meg a szóban forgó fogalmat, és úgy tekint „a társadalmi hálózatokra, mint relációs elvárások mintáira, amelyek megjelennek és módosulnak a kommunikációs események során és amelyek irányítják a kommunikáció sorozatát".

Miután a társadalmi csoport fogalmát fentebb (1.1A) már tárgyaltam, felmerül a kérdés, hogy mi a különbség, illetve milyen szempontból célszerű különbséget tenni a társadalmi csoport és a társadalmi hálózat között. Például Molm (2014: 474) szerint a társadalmi csoportok kollektív cselekvők, amelyek egyetlen egységként cselekszenek (pl. szervezetek vagy munkacsoportok), a hálózatok viszont kettős viszonyok összefüggő készletei (pl. családi hálózatok vagy szervezeti hálózatok). Borgatti és Halgin (2011: 1169) felfogása szerint a társadalmi csoport tagsága és határai elvileg meghatározottak. Ezzel szemben, a társadalmi hálózatnak nincsenek természetes határai; a hálózat határait a kutató jelöli ki azáltal, hogy meghatározza a vizsgálatba bevont cselekvők körét.

Lin (2001: 35–38) a szervezetek és a társadalmi hálózatok között tesz különbséget, a társadalmi struktúra formalizáltsága szempontjából. Felfogása szerint a szervezet olyan hierarchikus struktúra, amelyet alkotó helyzetek között hatalmi (authority) viszonyok vannak, és a magasabb szintű helyzetekben lévők hatalma kiterjed bizonyos erőforrások ellenőrzésére és használatára. Az ilyen struktúrára jellemző az általános hajlam arra, hogy a helyzetek eloszlása piramis formát képezzen; azaz a magasabb szintű helyzetekben kevesebb cselekvő található, így a hatalom viszonylag kevés helyzetre és kevés cselekvőre összpontosul. A szervezetekkel szemben – a szóban forgó szerző szerint –, a társadalmi hálózatokban kevésbé formalizált a társadalmi struktúra; azaz, a formalizáltság nem jellemző vagy kevéssé jellemző a hálózatokon belüli helyzetekre, a szabályokra és a hatalom eloszlására.

A következőkben én a társadalmi viszonyokra és a társadalmi kapcsolatokra, valamint e viszonyokat és/vagy kapcsolatokat létrehozó szabályokra tekintettel teszek különbséget a társadalmi csoportok és a társadalmi hálózatok között. Megjegyzem, hogy a mai hálózatelemzésben az említett szempontból nem tehetnek egyértelmű különbséget a szóban forgó létezők között, mert – mint a tizedik fejezetben (1.1Bc) már említettem – a hálózatelemzésben a társadalmi viszony (social relation) és a társadalmi kapcsolat (social relationship) kifejezések jellemzően egy fogalmat jelölnek és azonos – elméletileg nagyrészt tisztázatlan – valóságos létező kifejezésére szolgálnak; valamint a hálózatelemzésben gyakran a társadalmi viszony és a társadalmi kapcsolat kifejezésekkel azonos értelemben használják az összefüggés vagy kapcsolat, illetve érintkezés és a kötés (connection, contact, tie) kifejezéseket is. Singh (2019: 768) is figyelemre méltónak tartja, hogy a hálózatelemzésben „nem tesznek fel sem a hálózatelemzők, sem a hálózati cselekvők olyan kérdéseket, amelyek megkérdőjelezhetik a társadalmi kötések (viszonyok vagy kapcsolatok – F. Z.) magától értetődő megértését".

Az intézményes szociológia elméletében elvileg egyértelmű különbséget tettem a társadalmi viszony és a társadalmi kapcsolat fogalma között. Eszerint a társadalmi viszonyok (mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok) tényszerű létezők, amelyeket – más tényezőkkel összefüggésben – intézmények hoznak létre, illetve határoznak meg. A társadalmi viszony fogalma az intézményes szociológia elméletének központi fogalma, ezért a tizedik fejezetben igen részletesen foglalkoztam a társadalmi viszonyokkal. A társadalmi kapcsolatok viszont tudati és normatív természetű létezők, elemi alkotórészeiket tekintve elvárásokból és kötelezettségekből épülnek fel. A tizedik fejezetben (3.3A) adott meghatározásom szerint a társadalmi kapcsolat kifejezett vagy hallgatólagos megegyezés által kialakított kölcsönös elvárás és elkötelezettség adott egyének között abban a vonatkozásban, hogy elősegítik egymás érdekeinek érvényesítését. Ebben a felfogásban a társadalmi kapcsolatok nem azonosak az emberek közötti kapcsolatokkal, az előbbiek csak az egyik fajtáját vagy típusát képezik az emberek közötti, különböző természetű (társadalmi, közösségi, testiségi, érzelmi) kapcsolatoknak.

Az előbb említett fejezetben (3.3B) különbséget tettem a szoros társadalmi kapcsolatok és a laza társadalmi kapcsolatok között. Eszerint belső fedezetű intézmény kialakítása révén szoros társadalmi kapcsolatot hozhatnak létre az adott egyének egymás között, amely más szempontból azonossági társadalmi viszony formájában is létezik. Erkölcsi szabályok, pontosabban intézményes társadalmi erkölcs kialakítása révén úgynevezett laza társadalmi kapcsolatot hozhatnak létre az adott egyének egymás között. A laza társadalmi kapcsolatokon belül, a normatív egyenlőség vagy egyenlőtlenség, illetve a mellérendeltség vagy a fölé- és alárendeltség szempontjából megkülönböztettem egymástól a partneri kapcsolatot és a hűségi kapcsolatot. A partneri társadalmi kapcsolat normatíve egyenlő felek közötti kapcsolat, a hűségi társadalmi kapcsolat viszont fölé- és alárendelt felek közötti kapcsolat.

A 13.1. ábrán a társadalmi csoport és a társadalmi hálózat közötti fogalmi megkülönböztetést szemléltetem, itt még eltekintve a társadalmi hálózat két fő típusa közötti megkülönböztetéstől. Az ábra úgy értelmezendő, hogy egy adott szerveződési forma (társulás, egyesülés vagy hálózat) fölötti kifejezésekkel jelölt létezők (társadalmi viszonyok és/vagy kapcsolatok) képezik az adott szerveződési forma legfőbb alkotórészeit. Fentebb (1.1A) láttuk, hogy a társadalmi csoport rendszerbe szerveződött társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összessége. Tehát a társadalmi csoport tagjait társadalmi viszonyok – az egyesülésben emellett szoros társadalmi kapcsolatok – fűzik egybe. A társadalmi viszonyok szerint különbséget tettem a társadalmi társulások és a társadalmi egyesülések között. A társulásokat alkotó külsőleges társadalmi viszonyok – amelyek jellemzően lehetnek egybeesési vagy ellentétes viszonyok – társadalmi kapcsolatok formájában elvileg nem léteznek. A társadalmi egyesüléseket alkotó belsőleges és azonossági társadalmi viszonyok azonban társadalmi kapcsolatok, pontosabban szoros társadalmi kapcsolatok formájában is léteznek. Az egyesülésen belüli azonossági társadalmi viszonyok és szoros társadalmi kapcsolatok rendszeres társadalmi együttműködést határoznak meg az adott egyének között.

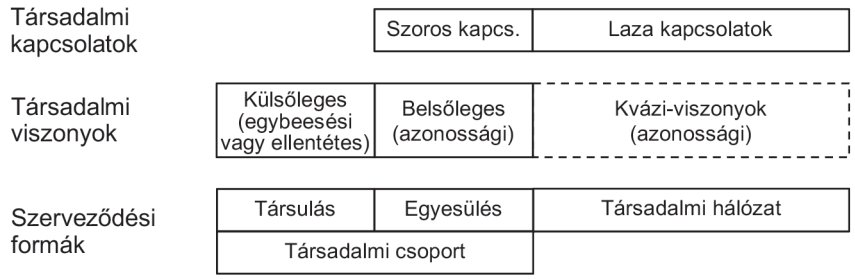

13.1. ábra: A társadalmi csoport és a társadalmi hálózat közötti megkülönböztetés

Felfogásom szerint a laza társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi kapcsolataik nem társadalmi egyesülést (mint társadalmi csoportot), hanem társadalmi hálózatot alkotnak (ezt is szemlélteti lentebb az 13.1. táblázat).

- A *társadalmi hálózat* intézményes társadalmi erkölcs, valamint ezen erkölcs érvényességi körébe eső, és az adott erkölcsi szabályok által létrehozott laza társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének és laza társadalmi kapcsolataik összessége.

Eszerint a társadalmi hálózat a társadalmi egyesüléshez képest lazább szerveződési forma. Azonban az elmélet engedményes szintjén a valóságos társadalmi hálózatot tekinthetjük úgy, mintha tökéletlen társadalmi egyesülés lenne, amelyben tökéletlen szoros társadalmi kapcsolatok és részben azonossági társadalmi viszonyok (elméleti szempontból csak kvázi-viszonyok) fűzik össze az egyéneket.

A társadalmi hálózatelemzésben társadalmi hálózatnak gyakran a vizsgált egyének (vagy más cselekvők) és kapcsolataik összességét nevezik. E szerint a hálózaton belül lehetnek olyan alhálózatok, összetevők vagy alakzatok (pl. klikkek, láncok, párok) és elszigetelt cselekvők, amelyek között nincsenek kapcsolatok (pl.: Borgatti–Halgin 2011: 1169; Scott 2009: 101–103). Viszont a szóban forgó kifejezés általam használt értelmében a társadalmi hálózatot csak azok az egyének (mint tagok) alkotják, akiket közvetlenül vagy közvetve laza társadalmi kapcsolatok fűznek a hálózat valamennyi más tagjához.

A tizedik fejezetben (3.3B) is rámutattam arra, hogy intézményes erkölcs legalább három egyén és felülről is korlátozott számú egyén (általában legfeljebb közel húsz fő) körében alakulhat ki. Eszerint társadalmi hálózatot – a hálózat tagjait tekintve – legkevesebb három egyén alkothat. Az előbb említett felső korlát viszont nem jelenti azt, hogy társadalmi hálózatok a valóságban csak az egyének ilyen szűk (legfeljebb közel húsz fő) körében jöhetnek létre. A viszonylag kisebb hálózatok ugyanis alkotórészei lehetnek egy átfogóbb hálózatnak, az egymást részben átfedő kisebb hálózatokban egyszerre két vagy több hálózathoz is tartozó egyének közötti laza társadalmi kapcsolatok révén.

A tizedik fejezetben (3.3) már volt szó arról, hogy a társadalmi kapcsolat olyan kölcsönhatást határoz meg a felek között, amelyben egymás érdekeinek a megvalósulását szándékosan segítik; az egyik fél szándékosan hat pozitívan a másik fél szükségletkielégítésének társadalmi előfeltételeire, és viszont. Azonban a laza társadalmi kapcsolatok esetében a szándékosan pozitív társadalmi hatás és kölcsönhatás erkölcsi szabályokban csak általánosságban szabályozott, konkrétan szabályozatlan. Ebből következően:

- A társadalmi hálózaton belüli laza társadalmi kapcsolatok adott érdekek érvényesítésére aktualizálódnak, az általuk meghatározott szándékosan pozitív társadalmi hatások és kölcsönhatások alkalomszerűek az egyének között és egy átfogó csere keretében valósulnak meg.

A társadalmi hálózat tagjai közötti társadalmi kölcsönhatások jellemzően olyan csereszerű kölcsönhatások, ahol az egyik fél részéről a pozitív hatás és a másik fél részéről a viszonzás általában nem közvetlenül, hanem időben elhúzódva, hosszabb távon valósul meg, egy „általánosított csere" keretében (Eisenstadt–Roniger 1980: 52–66). Azonban a fentebb említett engedmény árán – amely szerint a társadalmi hálózatra úgy tekintünk, mintha tökéletlen társadalmi egyesülés lenne – a társadalmi hálózatról feltételezhetjük, hogy tagjai részben képesek a társadalmi együttműködésre, érdekeik egymás között összehangolt érvényesítésére.

A társadalmi hálózatokban általában szankcionálják az elvárt támogatás, illetve együttműködés megtagadását. A fő szankció a szabálysértők elkerülése, a velük való további kölcsönhatások mellőzése, vagy legalább az olyan fajta kölcsönhatás mellőzése, amelyben a szabálysértés történt. A teljes elkerülés kizárja azokat az egyéneket az adott hálózatból, akiket mellőznek a kölcsönhatások során. (Cook–Hardin 2001: 327) Azonban a lentebb (1.3Ba) hűségi társadalmi hálózatoknak nevezett hálózatokban e szankciót csak a hűdíjazók alkalmazhatják a hűdíjasokkal szemben.

Mint fentebb már említettem, a társadalmi hálózatokra főleg a társadalmi hálózatelemzés hívja fel a figyelmet. Azonban az empirikus társadalmi hálózatelemzések és különösen a hálózatelemzést népszerűsítő munkák részben félrevezető képet festenek a társadalmi életről, a társadalmi viszonyokról és azok működéséről. Főleg egyrészt abból adódóan, hogy nem tesznek világos különbséget az emberi viszonyokon vagy kapcsolatokon belül a nem-társadalmi (érzelmi, közösségi, testiségi) és a társadalmi természetű kapcsolatok vagy viszonyok között. Másrészt azért, mert homályban hagyják az emberek közötti azon tartós társadalmi összefüggéseket, amelyeket én társadalmi viszonyoknak nevezek, különösen a külsőleges (egybeesési vagy ellentétes) társadalmi viszonyokat. Márpedig az egyének (és csoportok) társadalmi magatartását, a közöttük megfigyelhető társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket alapvetően a társadalmi viszonyok határozzák meg.

B) A társadalmi hálózatok fő típusai

a) A partnerségi társadalmi hálózat

Az előző (1.3A) alfejezetben a társadalmi hálózatelemzésben általánosan elfogadott felfogástól eltérő értelemben határoztam meg a társadalmi hálózat fogalmát, és a továbbiakban ilyen értelemben használom a szóban forgó kifejezést. Ha érdeklődési körünket a társadalmi élet szférájára, illetve a társadalmi természetű viszonyokra és kapcsolatokra korlátozzuk, a hálózatelemzés empirikus kutatási módszerei a felfogásom szerinti társadalmi kapcsolatok, azaz – a társadalmi egyesülések mellett – a társadalmi hálózatok kutatására a legalkalmasabb. A társadalmi hálózatelemzés széles körű irodalma rámutat arra, hogy a társadalmi hálózatok

a valóságban igen változatosak lehetnek (pl.: Scott 2009: 100–122). Így a társadalmi hálózatok következőkben megkülönböztetendő fő típusai a valóságban általában nem tiszta formájukban léteznek.

Fentebb (1.3A) is hivatkoztam arra, hogy a tizedik fejezetben (3.3B) különbséget tettem egyik szempontból a szoros és a laza társadalmi kapcsolatok között, a másik szempontból – a laza kapcsolatokon belül – a partneri és a hűségi társadalmi kapcsolatok között. A 13.1. táblázatban ennek megfelelően különböztetem meg egymástól egyrészt a társadalmi egyesülést (mint társadalmi csoportot) és a társadalmi hálózatot, másrészt – a hálózatot tekintve – a partnerségi és a hűségi társadalmi hálózatot.

Kapcsolatokat létrehozó szabályrendszer szempontjából	**Normatív egyenlőség szempontjából**	
	Mellérendeltségi kapcsolatok alkotják	Fölé- és alárendeltségi kapcsolatok alkotják
Szoros társadalmi kapcsolatok alkotják	*Társadalmi egyesülés*	–
Laza társadalmi kapcsolatok alkotják	*Partnerségi társadalmi hálózat*	*Hűségi társadalmi hálózat*

13.1. táblázat: A társadalmi kapcsolatok fő szerveződési formái

Korábban (1.1Ba), a társadalmi egyesülés tárgyalásánál rámutattam arra, valamint fentebb (1.3A) is említettem, hogy belső fedezetű intézmények kialakítása, és ily módon szoros társadalmi kapcsolatok és azonossági társadalmi viszonyok létrehozása révén az egyének társadalmi egyesülést hozhatnak létre. Az egyesülésen belüli szoros társadalmi kapcsolatok a normatív egyenlőség vagy egyenlőtlenség szempontjából elvileg mellérendeltségi kapcsolatok, amelyekben a felek jogosultságai és kötelezettségei egymás között kiegyenlítettek.

A társadalmi egyesülésekkel fentebb (1.1Ba) már foglalkoztam, valamint a fejezet második részében majd bővebben foglalkozom. Az alábbiakban a laza társadalmi kapcsolatokat tartalmazó hálózatokon belül teszek különbséget – a normatív egyenlőség vagy egyenlőtlenség szempontjából – a partnerségi és a hűségi hálózatok között.

- A *partnerségi társadalmi hálózat* együttesen kialakított intézményes társadalmi erkölcs, valamint ezen erkölcs érvényességi körébe eső, és az adott erkölcsi szabályok által létrehozott partneri társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének és partneri társadalmi kapcsolataik összessége.

A tizedik fejezetben (3.3B) láthattuk, hogy a partneri társadalmi kapcsolatok olyan laza mellérendeltségi kapcsolatok, amelyekben a felek normatíve egyen-

rangúak, és amelyeket együttesen kialakított erkölcsi szabályok hoznak létre. Rámutattam arra, hogy milyen körülmények között valószínű partneri társadalmi kapcsolatok kialakulása, azaz milyen körülmények között valószínű, hogy partnerségi társadalmi hálózat jön létre. Eszerint partnerségi társadalmi hálózat viszonylag a legnagyobb valószínűséggel olyan egyének körében jöhet létre, akik között egybeesési társadalmi viszonyok vannak, akik emellett jelentős társadalmi erőkkel rendelkeznek egymás vonatkozásában és akik között a társadalmi erőviszonyok megközelítőleg kiegyenlítettek.

Mint fentebb említettem, a partnerségi hálózat erkölcsi szabályait az adott hálózat tagjai együttesen alakítják ki és tartják fenn. Ezért elvileg egy adott egyénnek a hálózat valamennyi tagjához (laza) társadalmi kapcsolattal kell kötődnie ahhoz, hogy ő is az adott partnerségi hálózathoz tartozzon. Tehát a partnerségi társadalmi hálózat legtisztább formája az úgynevezett hálózati klikk. A szociológiai irodalomban klikknek – a legszélesebb körben elfogadott és szűkebb felfogása szerint – az egyének olyan összességét nevezik, amelyben valamennyi egyént (kölcsönös) kapcsolat fűz a klikk valamennyi más tagjához, és amely valamennyi egyént magában foglal, aki eleget tesz az előbbi követelménynek (pl.: Borgatti–Everett–Johnson 2013: 183; Burt 1982: 37–38; Freeman 1996: 174; Martin 2009b: 27; Scott 2009: 114–115). Megjegyzem, hogy felfogásom szerint a társadalmi klikk elvileg lehet társadalmi egyesülés vagy partnerségi társadalmi hálózat, attól függően, hogy az adott egyéneket szoros vagy laza társadalmi kapcsolatok fűzik össze. Azonban a valóságban a nem-formális társadalmi egyesülések és a partnerségi társadalmi hálózatok nehezen különböztethetők meg egymástól.

Az előző bekezdésben említett szigorú elméleti felfogáshoz képest a társadalmi valóság empirikus kutatásában (és mindennapi megismerésében) lehetünk jóval engedékenyebbek abban a tekintetben, hogy a partnerségi társadalmi hálózatban egy adott tagnak legalább hány taghoz és milyen formában kell (laza) társadalmi kapcsolattal kötődnie. A partnerségi társadalmi hálózat határait empirikusan meghúzhatjuk például a következő két követelményre tekintettel: (1) a hálózat valamennyi tagját legalább két partneri társadalmi kapcsolat fűzze a hálózat más tagjaihoz; (2) egyik tag sem lehet olyan hálózati helyzetben (un. metszőpontban), hogy csupán az adott tag kilépésével vagy kizárásával az adott hálózat két vagy több olyan hálózatra vagy párra szakadna, amelyek között egyáltalán nem lenne partneri társadalmi kapcsolat (vö.: Scott 2009: 107–108).

Fentebb (1.3A) említettem, hogy társadalmi hálózatot – a hálózat tagjait tekintve – legkevesebb három egyén alkothat, tehát csupán két egyén partnerségi társadalmi hálózatot sem alkothat. Azonban két egyén közötti személyes partneri kapcsolat is lehet társadalmi szempontból – azaz a szóban forgó egyének érdekei érvényesítése szempontjából – jelentős. Bár az ilyen kvázi-társadalmi kapcsolatra csak az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel, az empirikus kutatásban esetleg érdemes tekintettel lenni. A felső korlátot tekintve, partnerségi társadalmi hálózat elvileg tiszta formájában általában az egyének viszonylag szűk köre (leg-

feljebb húsz fő) által alkotva jöhet létre. A társadalmi valóság empirikus kutatásában (és mindennapi megismerésében) azonban lehetünk ebből a szempontból is jóval engedékenyebbek. Azaz, tekintettel lehetünk arra, hogy a viszonylag kisebb partnerségi hálózatok alkotórészei lehetnek egy átfogóbb partnerségi hálózatnak, az egymást részben átfedő kisebb hálózatokban egyszerre két vagy több hálózathoz is tartozó egyének közötti partneri társadalmi kapcsolatok révén.

A társadalmi hálózatelemzésben a hálózatok szemléletes ábrázolási formája az úgynevezett szociogram vagy hálózati diagram, amely a cselekvőket és társadalmi viszonyaikat vagy kapcsolataikat ábrázolja. A 13.2. ábrán egy gépipari forgácsoló üzem hálózati diagramját láthatjuk, a társadalmi helyzetek, illetve a – tizennegyedik „A" fejezetben (1.2Ab) tárgyalandó – társadalmi osztályok szerint ábrázolva az adott üzemben dolgozó 80 gépi munkás, öt művezető és az üzemvezető közötti laza társadalmi kapcsolatokat. Az adott üzemen belüli erőviszonyok és érdekviszonyok összefüggnek a társadalmi kapcsolatokkal, és az osztályokba történő besorolás során figyelembe vettem a laza társadalmi kapcsolatokat is, de a kutatásban lényegében véve nem a hálózatelemzés kutatási módszereit alkalmaztam (az adott üzemről és a kutatásról lásd: Farkas 2021).[3]

Ebben az üzemben a legjelentősebb társadalmi klikket négy vezető és egy munkás alkotja {I, II, III, VI, 1}. Emellett több három főből álló klikk is található az üzemben, amelyek kapcsolódnak az előbb említett klikkhez, például az {I, II, 25} és az {I, 25, 19} klikk. Ha a fent említett empirikus követelményeket vesszük figyelembe és emellett feltételezzük, hogy a partnerségi társadalmi hálózatot csak azok az egyének alkotják, akik nagy általános társadalmi erővel rendelkeznek (az ábrán a felső sorban találhatók), e hálózatba tartoznak a hatalmi helyzetben lévő egyének, valamint az erős tolerált helyzetben lévő egyének közül a IV-es sz. vezető és

[3] Az említett ábra a kölcsönös választásokat mutatja, a következő kérdésekre adott válaszok alapján. A munkásoknak feltett kérdés, amely a munkások közötti kapcsolatok felmérésére irányult, a következőképpen hangzott: „Ha a jelenlegi körülmények között Önt bíznák meg az üzem munkáskollektívájának összeállításával, kiket venne bele legszívesebben a kollektívába munkatársnak. Az üzem teljesítménybéres dolgozói közül lehet választani tetszőleges számú személyt." A társadalmi kapcsolatok felmérésébe bevontam az üzem vezetőin kívüli vezetőket is a gyáregységen belül, de itt az üzemen kívüli vezetőktől eltekintek. A munkásoknak feltett kérdés, amely a munkások vezetőkhöz fűződő kapcsolatainak a felmérésére irányult: „Ha cserék történnének a gyáregység és az üzem vezetésében, kiknek az irányítása alatt dolgozna továbbra is a legszívesebben a jelenlegi vezetők közül? A gyáregységvezetőtől a művezetőkig megnevezhet tetszőleges számú személyt." Az üzemvezetőnek és az öt művezetőnek feltett kérdés, amely a munkások vezetőkhöz fűződő kapcsolatainak a felmérésére irányult, megegyezett a munkásoknak feltett első kérdéssel (a „munkatársnak" szó nélkül). A vezetők közötti kapcsolatok feltérképezésére a következő kérdés irányult, azonban e kérdés itt csak az üzemvezető és a művezetők közötti kapcsolatok felmérése szempontjából érdekes: „Ha cserék történnének az üzem és a gyáregység vezetésében, kikkel dolgozna együtt továbbra is a legszívesebben a jelenlegi vezetők közül? A gyáregységnél jelenleg is vezető beosztásban lévő személyek közül megnevezhet tetszőleges számú személyt, beleértve a csoportvezetőket, művezetőket, osztályvezetőket, üzemvezetőket, műszaki vezetőket és a gyáregységvezetőt."

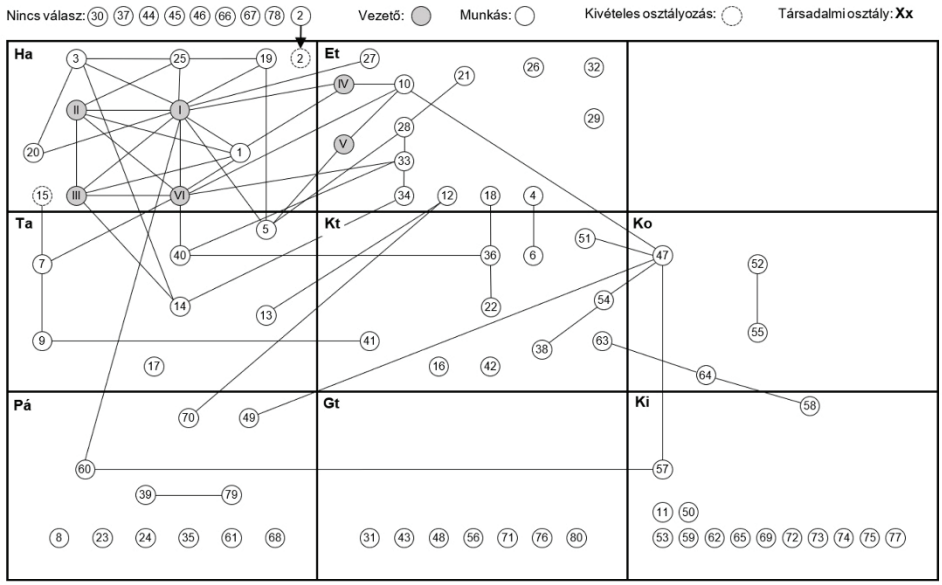

Forrás: Farkas 2021. Jelmagyarázat: Ha = hatalmi osztály, Et = erős tolerált osztály, Ta = támogatott osztály, Kt = közepes tolerált osztály, Pá = pártolt osztály, Ko = korlátozott osztály, Gt = gyenge tolerált osztály, Ki = kiszolgáltatott osztály

13.2. ábra: Egy gépipari forgácsló üzem hálózati diagramja

a 10-es sz. munkás. (A rövidség kedvéért itt eltekintek attól a két munkástól [2-es és 15-ös], akiket részben nem a kapcsolatokra vonatkozó kérdésre adott válaszok, hanem más információk alapján soroltam a partnerségi társadalmi hálózatba és a hatalmi társadalmi osztályba.) Ha azonban feltételezzük, hogy a támogatott társadalmi helyzetben lévő egyének közül az 5-ös sz. munkást is partneri társadalmi kapcsolatok fűzik az 1-es sz. vezetőhöz és a 19-es sz. munkáshoz, az említett munkás tagsága révén már az V-ös sz. vezetőt, valamint a 28-as és a 33-as sz. munkást is a partnerségi társadalmi hálózatba sorolhatjuk. Megjegyzem, hogy az így körülhatárolt hálózaton belül egyik tag sincs olyan hálózati helyzetben, hogy kilépésével vagy kizárásával az adott hálózat két vagy több olyan hálózatra vagy párra szakadna, amelyek között egyáltalán nem lenne (laza) társadalmi kapcsolat. A szóban forgó tágabb hálózaton kívül az adott üzemben valószínűleg nem jött létre más partnerségi társadalmi hálózat.

b) A hűségi társadalmi hálózat

Fentebb (1.3A) említettem, hogy az elmélet engedményes szintjén a valóságos társadalmi hálózatot tekinthetjük úgy, mintha tökéletlen társadalmi egyesülés lenne. Ezzel az engedménnyel a partnerségi hálózatokhoz képest a hűségi társadal-

mi hálózatok esetében nagyobb mértékben eltérünk az elmélet elvont szintjétől. A hűségi társadalmi hálózat ugyanis nemcsak abból a szempontból különbözik a társadalmi egyesüléstől, hogy az előbbin belüli kapcsolatokat nem (belső fedezetű) intézmények hozzák létre, hanem abból a szempontból is, hogy nem együttesen kialakított szabályok hozzák létre.

- A *hűségi társadalmi hálózat* döntően a hűdíjazó vagy hűdíjazók által kialakított intézményes társadalmi erkölcs, valamint ezen erkölcs érvényességi körébe eső, és az adott erkölcsi szabályok által létrehozott hűségi társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének és hűségi társadalmi kapcsolataik összessége.

A tizedik fejezetben (3.3B) rámutattam arra, hogy a hűségi társadalmi kapcsolatok olyan laza fölé- és alárendeltségi kapcsolatok a hűdíjazó vagy hűdíjazók és a hűdíjasok között, amelyeket döntően a hűdíjazó vagy hűdíjazók által kialakított, de a hűdíjasok által egyetértően elfogadott erkölcsi szabályok hoznak létre. Eszerint a hűségi hálózaton belüli társadalmi kapcsolatok normatíve egyenlőtlen, fölé- és alárendeltségi kapcsolatok, amelyekben megkülönböztethetjük a hűdíjazót vagy hűdíjazókat és a hűdíjasokat, és a hálózat tagjainak a jogosultságait és kötelezettségeit döntően a hűdíjazó vagy hűdíjazók határozza vagy határozzák meg.

A fentebb hivatkozott helyen rámutattam arra is, hogy milyen körülmények között valószínű hűségi társadalmi kapcsolatok kialakulása, azaz milyen körülmények között valószínű, hogy hűségi társadalmi hálózat jön létre. Eszerint hűségi társadalmi hálózat hatalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének körében alakulhat ki, amennyiben az adott egyének érdekei összeegyeztethetőek, ahol a hatalommal rendelkező egyének lesznek a hűdíjazók, a hatalmi függésben lévők a hűdíjasok. A hűdíjazók hatalmuknál fogva bizonyos társadalmi javakhoz, hűségi adományokhoz juttatják a hűdíjasokat, akik ennek ellenszolgáltatásaképpen általános hűséggel és viszonylag széles körű szolgáltatásokkal tartoznak.

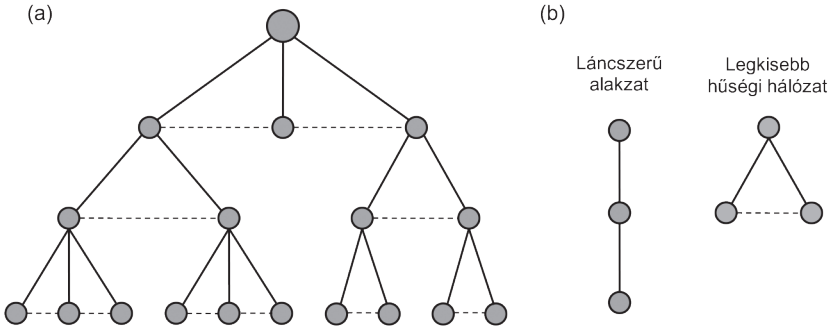

13.3. ábra: A piramis-szerűen felépült és a legkisebb hűségi társadalmi hálózat

A hűségi társadalmi hálózat legtisztább formája a piramis-szerűen felépült hálózat, amit a 13.3/a ábrán szemléltetek.[4] A hálózati hierarchia csúcsán fő hűdíjazóként állhat egyetlen egyén vagy egy partnerségi társadalmi hálózat. Döntően a fő hűdíjazó alakítja ki a közvetlenül alatta lévő hűdíjasokra vonatkozó elvárásokat és kötelezettségeket, de – figyelembe véve a hűdíjasok érdekeit – részben kifejezésre juttatva magával a hűdíjazóval szemben támasztható elvárásokat és az általa vállalt kötelezettségeket is. A fő hűdíjazó kialakíthatja az alsóbb szintű hűdíjasokra vonatkozó elvárásokat és kötelezettségeket is; azonban rendszerint feljogosítja a közvetlenül alatta lévő és a további hűdíjasokat is arra, hogy mint alsóbb szintű hűdíjazók – a fő hűdíjazó által megszabott korlátok között – viszonylag önállóan is létrehozzanak hűségi kapcsolatokat. Ily módon a hűdíjazók és hűdíjasok számos szintje jöhet létre, a legalsó szintű hűdíjasokig, akik hűdíjazóként már nem játszanak szerepet. A hűdíjasok egyetértően elfogadják az így kialakult elvárásokat és kötelezettségeket, valamint rendszerint ennek megfelelően viselkednek, amennyiben az ily módon létrejött hűségi kapcsolatok kedvezőbb körülményeket teremtenek számukra érdekeik érvényesítéséhez, mint azok a körülmények, amelyek között e kapcsolatok nélkül lennének. Tehát a hűségi társadalmi hálózatban végül is kialakul egy közös kultúra, de a hűségi hierarchiában azonos szinten lévő egyének között elvileg nincsenek közvetlen társadalmi kapcsolatok (a fő hűdíjazó kivételével, ha az egy partnerségi hálózat).

A tizedik fejezetben (3.3B) rámutattam arra, hogy a hűségi társadalmi kapcsolat klasszikus formája a hűbérur és a hűbéres közötti hűbéri kapcsolat a feudális társadalomban, amely azonban – az adott kor összetett emberi viszonyainak és kapcsolatainak megfelelően – nem csupán társadalmi természetű kapcsolat volt (lásd pl.: Bloch 2002: 170, 182, 206; Mann 1986: 391; Weber 1987: 261–262). Így a piramis-szerűen felépült hűségi társadalmi hálózat részben hasonló a feudális társadalom hűbéri kapcsolatainak és viszonyainak a felépítéséhez. A legfőbb különbség a szóban forgó két szerveződési forma között az, hogy a feudális társadalomban a hűbérurak és a hűbéresek közötti kölcsönhatások szabályozása nagyrészt intézményes formát öltött. Tehát ennyiben közöttük már nemcsak a fogalmaim szerinti hűségi kapcsolatok, és nemcsak e kapcsolatoknak megfelelő kvázi-viszonyok, hanem tényszerű társadalmi viszonyok is létrejöttek.

Az általam hűségi társadalmi hálózatnak nevezett valóságos létezőt általában patrónus-kliens rendszernek, patronálási rendszernek vagy hálózatnak nevezik a mai társadalomtudományi irodalomban. Érdemes azonban megjegyezni, hogy a patrónus-kliens rendszer fogalmában tisztázatlan, hogy e rendszert elvileg a fogalmaim szerinti laza társadalmi kapcsolatok vagy társadalmi viszonyok

[4] Például Martin (2009b: 200) hasonlóan szemlélteti az úgynevezett patronálási kapcsolatokból felépült piramist. Grindle (2012: 19) az úgynevezett patrónus-kliens rendszert vagy patronálási rendszert szemlélteti hasonlóan, de ábrázolása szerint egy patrónushoz tartozó kliensek között is van kapcsolat.

alkotják.[5] Meglehetősen széles körű társadalomtudományi irodalom foglalkozik a patrónus-kliens kapcsolatokkal vagy viszonyokkal, valamint a patrónus-kliens rendszerek jellemző vonásaival, a kialakulásukat meghatározó tényezőkkel és következményeikkel (pl.: Arriola 2009; Eisenstadt–Roniger 1980; Jiang 2018; Kitschelt–Wilkinson 2007; Martin 2009b: 195–216, 224–231; Sekeris 2011).

Például Egorov és Sonin (2011) szerződéselméleti modellje azt támasztja alá, hogy diktatórikus politikai környezetben a diktátor fő szempontja az alárendeltek kiválasztása során nem az alkalmasság, hanem a hűség; tehát a diktátor szakmailag középszerű, de hűséges alárendelteket alkalmaz, mert a szakmailag alkalmasabb alárendeltek veszélyeztetnék hatalmának fenntartását. Grindle (2012) számos ország kormányzati és közigazgatási (valamint katonai) szervezeteiben történetileg vizsgálta a hűséget előnyben részesítő kinevezési eljárásokat, amelyek részben a patronálási rendszerek következményeinek tekinthetők, részben e rendszerek kialakításában játszhatnak jelentős szerepet. Viszonylag széles körben elfogadott az a felfogás, amely szerint a modernizációnak és a demokratikus politikai rendszer kialakulásának elkerülhetetlen következménye a patrónus-kliens viszonyok és rendszerek jelentőségének csökkenése. Azonban az is nyilvánvaló, hogy ilyen viszonyok és rendszerek – azaz a fogalmaim szerinti hűségi társadalmi hálózatok – a demokratikus politikai rendszerrel rendelkező társadalmakban is léteznek (pl.: Eisenstadt–Roniger 1980; Kitschelt 2007; Medina 2010: 177–188; Theobald 1992; Keefer–Vlaicu 2008).

A hűségi társadalmi hálózat fentebb felvázolt hierarchikus felépítése formailag hasonló a hierarchikusan felépített társadalmi szervezet intézményes felépítéséhez is, de a szóban forgó két szerveződés elvileg lényegesen különbözik egymástól. Mint már említettem, a hűségi hálózatban döntően a hűdíjazó vagy hűdíjazók által kialakított erkölcsi szabályok elvileg laza társadalmi kapcsolatokat hoznak létre a hálózat tagjai között, amelyek társadalmi viszonyok formájában nem léteznek. A társadalmi szervezet esetében viszont az e tekintetben intézmények kialakítására jogosult (az adott szervezeten kívüli és/vagy belüli) egyének intézmények kialakítása révén tényszerű és összetett társadalmi viszonyokat hoznak létre a szervezet tagjai között. Azonban egyrészt, a valóságban nincs éles határ döntően a hűdíjazó vagy hűdíjazók által kialakított erkölcsi szabályrendszer által létrehozott hűségi társadalmi kapcsolatok és az alárendeltek szempontjából külső fedezetű (részben nem-formális) intézmények által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyok között. Másrészt, a társadalmi szervezet intézményes hierarchiájával párhuzamosan, illetve attól részben eltérően, bizonyos mértékben kialakulhat egy hűségi társadalmi hálózat is, főleg a különböző szintű vezetők egy részét, de eset-

[5] Az elmélet engedményes szintjén nagyrészt én is elmosom a határt a laza társadalmi kapcsolatok és a társadalmi viszonyok között, amikor azt állítom, hogy engedményes szinten a valóságos társadalmi hálózatot tekinthetjük úgy, mintha tökéletlen társadalmi egyesülés lenne, amelyben tökéletlen szoros társadalmi kapcsolatok és részben azonossági társadalmi viszonyok fűzik össze az egyéneket.

leg a (nem-vezető) beosztottak egy részét is magában foglalva.

A társadalmi szervezetekben a szóban forgó hálózatot alkotó hűségi társadalmi kapcsolatok főleg annak révén jönnek létre – mint a tizedik fejezetben (3.3B) említettem –, hogy a felsőbb szintű vezetők nagyrészt hűségi adományokként ítélik oda az alsóbb szintű vezetői állásokat, és – az erről érdemben döntő vezetők – esetleg a jelentősebb (nem-vezető) beosztotti állások egy részét is. Fentebb már utaltam néhány kutatásra a megbízhatóság vagy hűség előnyben részesítéséről, a szakmai alkalmassággal szemben. Itt Corriveau (2018) elemzésére hivatkozok, amely szerint a hatalmi helyzetben lévő egyének bizonyos körülmények között megbízható, hűséges beosztottakra tartanak igényt. Ezért a beosztottak kinevezése során a szakmai alkalmasság mellett vagy esetleg azzal szemben figyelembe veszik a jelöltek várható megbízhatóságát vagy hűségét is. Viszonylag nagyobb mértékben jellemző lehet az adott társadalmi szervezet intézményes hierarchiájának összefonódása a hűségi társadalmi hálózattal abban az esetben, ha a felső vezetők a formális intézmények szerint is szabadon választhatják ki az alsóbb szintű vezetőket és esetleg a nem-vezető beosztottakat is. Például nagyrészt a mai demokratikus politikai rendszerrel rendelkező országokban is jellemző, hogy az állami szervezetek legfelső vezetői maguk választhatják ki közvetlen beosztottaikat, ami lehetővé teszi azt, hogy hozzájuk hűséges (vezető vagy nem-vezető) beosztottak kerüljenek kinevezésre (Grindle 2012: 18–19).

Mint fentebb (1.3A) már említettem, társadalmi hálózatot – a hálózat tagjait tekintve – legkevesebb három egyén alkothat. Tehát a legkisebb hűségi társadalmi hálózatot három egyén alkotja, amelyben döntően a hűdíjazó alakítja ki a szabályokat, e szabályokat a két hűdíjas egyetértően elfogadja, de az utóbbiak között elvileg nincs közvetlen társadalmi kapcsolat. Érdemes azonban megemlíteni, hogy a háromfős hűségi hálózat mégis különbözik a háromfős láncszerű kapcsolati alakzattól, ahogyan azt a 13.3/b ábrán szemléltetem. Láncszerű alakzatot alkotó egyének és laza társadalmi kapcsolataik – felfogásom szerint – nem alkothatnak társadalmi hálózatot, így hűségi társadalmi hálózatot sem. A rövidebb vagy viszonylag hosszabb láncszerű kapcsolati alakzatok elvileg úgy foghatók fel mint párok sorozatai. Ugyanakkor – mint a tizedik fejezetben (3.3B) is említettem – egy-egy párban az adott két egyén további egyénektől elkülönülten csupán személyes bizalmon alapulva alakíthat ki megegyezést abban a vonatkozásban, hogy elősegítik egymás érdekeinek az érvényesítését; azaz, a szóban forgó két egyén elvileg nem alakíthat ki olyan szabályrendszert, amelyet én intézményes társadalmi erkölcsnek nevezek.

Mindazonáltal két egyén közötti személyes hűségi kapcsolat is lehet társadalmi szempontból – azaz a szóban forgó egyének érdekei érvényesítése szempontjából – jelentős, a kvázi-hűdíjas szempontjából esetleg nagymértékben jelentős. Bár az ilyen kvázi-társadalmi (nem intézményes és nem kvázi-intézményes szabályok által létrehozott) kapcsolatra csak az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel, az empirikus kutatásban esetleg érdemes tekintettel lenni.

Ha szemléltető példáért visszatérünk a 13.2. ábrán bemutatott üzemi hálózati diagramra, abban nem látunk jelentős hűségi társadalmi hálózatot kirajzolódni. Azonban ez valószínűleg nem az ilyen hálózat hiányának, hanem inkább annak tulajdonítható, hogy a szociometriai felmérés azon kérdései, amelyekkel az üzemen belüli társadalmi kapcsolatokat igyekeztem felmérni, a partneri társadalmi kapcsolatok felméréséhez képest jóval kevésbé alkalmasak a hűségi kapcsolatok felmérésére. Egyrészt azért, mert a kérdezetteknek azokat a személyeket kellett megnevezniük, akikhez viszonylag a legjelentősebb kapcsolataik fűződnek vagy akikkel leginkább szeretnének kapcsolatot létesíteni. Így a jelentős társadalmi erőkkel rendelkező egyének főleg olyan személyeket választottak, akik szintén jelentős erőkkel rendelkeznek; azaz, a jelentős erőkkel rendelkező hűdíjazók a kis erőkkel vagy viszonylag kisebb erőkkel rendelkező hűdíjasaikat többnyire nem választották. Másrészt, hűdíjas hálózati helyzetek elnyerésére általában jóval többen törekszenek vagy – amennyiben esélyt látnának ilyen helyzetek elérésére – törekednének, mint ahány hűdíjasra a hatalommal, illetve a viszonylag nagy társadalmi erőkkel rendelkező egyének igényt tartanak. Így a hűdíjazók szempontjából a hűdíjasok személy szerint nagyrészt cserélhetők, az előbbiek nem feltétlenül ragaszkodnak mindenkori hűdíjasaikhoz, ezért személy szerint valószínűleg nem választják őket.[6]

A hálózati diagram alapján is következtethetünk néhány hűségi kapcsolatra a szóban forgó üzemben. Például a 7-es és a 40-es sz. munkást valószínűleg hűségi társadalmi kapcsolat fűzi a VI-os sz. vezetőhöz, valamint a 14-es sz. munkást (társadalmi vagy csupán személyes) hűségi kapcsolat fűzi a III-as sz. vezetőhöz. Azonban az adott kutatásban – az előző bekezdésben említett problémára tekintettel – igyekeztem más módon is felmérni a hűségi kapcsolatokat. A munkások körében végzett személyes interjúk kötetlen részében rákérdeztem arra, hogy a kis általános erővel rendelkező munkások közül kiket segítenek rendszeresen a viszonylag nagy erőkkel rendelkező munkások abban, hogy az előbbiek megfelelő teljesítményt érjenek el.

A fent említett kérdésre adott válaszok szerint – ha itt csak a kis általános társadalmi erővel rendelkező munkásokat nézzük – jellemzően a pártolt helyzetben lévő, illetve a pártolt társadalmi osztályhoz tartozó munkások körében találunk hűdíjasokat. A tizenkét pártolt helyzetben lévő munkás közül (a hálózati diagramon egy munkás a nem válaszolók között található) a rövidség kedvéért eltekintek a négy revolveresztergályostól, akik a szóban forgó szempontból – a gépbeállítókhoz fűződő egybeesési érdekviszonyok révén – sajátos helyzetben

[6] Tehát valószínű, hogy a hűdíjasok többnyire egyoldalúan választják hűdíjazóikat. Azonban az egyoldalú választások mégsem alkalmasak a hűségi kapcsolatok jelzésére, mert a kis általános társadalmi erővel rendelkező és hűségi kapcsolatokkal nem rendelkező egyének egyoldalúan éppúgy választhatnak közepes vagy nagy általános társadalmi erővel rendelkező egyéneket, mint a hűségi kapcsolatokkal rendelkező egyének.

vannak. A fennmaradó nyolc munkást figyelembe véve, hat munkást (49, 60, 61, 68, 70, 79) segíti rendszeresen valamelyik nagy (illetve közülük egy munkást közepes) általános erővel rendelkező munkás a megfelelő teljesítmény elérésében. A gyenge tolerált helyzetben lévő munkások között egy olyan munkást találunk (71-es), aki rendszeresen számíthat közepes vagy nagy általános erővel rendelkező munkás segítségére, a kiszolgáltatott helyzetben lévők között egyet sem.

2. A közjavak és a társadalmi egyesülés

A társadalmi egyesülésekkel fentebb (1.1Ba) már foglalkoztam, a fejezet második részében azonban részletesebben foglalkozom, mert az egyesülések létrehozása és az együttes társadalmi cselekvés részletesebb elemzést igényel. Majd látjuk, hogy társadalmi egyesülés révén előállított vagy megszerzett létezők főleg közjavak, és a közjavak előállítása vagy megszerzése gyakran nehezen megoldható feladatot jelent. Ezért a következőkben először a közjavak fogalmával és – a közjavak tekintetében jelentős egyének által alkotott – közcsoport fogalmával foglalkozom, valamint felvázolom a közjavak előállításának vagy megszerzésének a különböző módjait. Ezt követően rámutatok az egyesülés létrehozásának a fő motívumára, valamint e folyamat fő vonásaira, egyrészt a belső fedezetű intézmények kialakítása, másrészt az egyesült érdek és az egyesült erő létrehozása szempontjából. Majd az együttes társadalmi cselekvés fogalmával és motívumaival foglalkozom. Ebben a részben végül áttekintem a társadalmi egyesülés létrehozását meghatározó főbb tényezőket.

2.1. A közjavak és előállításuk

A) A társadalmi közjavak és a közcsoport fogalma

A tizedik fejezetben (3.1Aa) – a viszonylag széles körben elfogadott felfogásnak megfelelően – már különbséget tettem a társadalmi magánjavak és a társadalmi közjavak között. Eszerint a társadalmi magánjavak az egyének vagy csoportok között megosztva, elkülönülten képezik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit.

- A *társadalmi közjavak* olyan javak, amelyek az egyének adott köre számára osztatlanul és valamennyi egyén számára elérhetően és felhasználhatóan képezik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit.

Láttuk, hogy ez a megfogalmazás Olson (1982: 8–9) meghatározásához kapcsolódik, amely szerint a közjavak vagy együttes javak olyan javak, amelyek fogyasztásából, illetve felhasználásából az egyének adott körében nem lehet kizárni senkit. Közjószág ilyen értelemben például az utcai világítás, a park, a nyilvános könyvtár könyvállománya, egy üzem szerszámraktárának valamennyi munkás által elérhető és használható szerszámkészlete, a térítésmentes egészségügyi ellátás működtetésére szánt költségvetési keret stb. Bizonyos javak természetüknél fogva eleve csak közjavak lehetnek, mivel természeti vagy technikai szempontból is oszthatatlanok. Más javak, amelyek természeti vagy technikai szempontból megoszthatók, az adott intézményektől függően közjavak vagy magánjavak egyaránt lehetnek.

Bizonyos társadalmi közjavak, amelyek az egyének adott köre számára jelentősek, az egyes egyének részéről magánjavak formájában kerülnek felhasználásra. Például csoportos teljesítménybérben dolgozó munkások számára az általuk elért összes teljesítmény, és az ennek megfelelő összes kereset társadalmi közjószág. Így attól függően, hogy az összes kereset több vagy kevesebb, a szóban forgó valamennyi munkás többet vagy kevesebbet keres, de az egyes munkások egyéni keresetek mint magánjavak formájában részesülnek az összes keresetből. Másik példával élve, a halászok adott köre számára hozzáférhető halászterület halállománya társadalmi szempontból is jelentős közjószág, de az egyes halászok a kifogott halak mint magánjavak formájában részesülhetnek a halállományból.

A fentebb említett ismertetőjegyen túl Samuelson (1954) eredetileg azt is a közjavak ismertetőjegyének tekintette, hogy kínálatuk egyetemleges (idézi Hardin 1982: 17–18). Egy jószág egyetemleges vagy korlátlan kínálata azt jelenti, hogy egy vagy több egyén általi felhasználása nem csökkenti mások részesedését az adott jószágból. Például, ha a szakszervezet tagjai részére eléri az alapbérek egységesen meghatározott százalékkal történő emelését, az alapbéremelés az adott szakszervezet tagjai részére korlátlan kínálatú jószág. Egyes szerzők elfogadják a szóban forgó felfogást, mások szerint a közjavakra csupán a nem-kizárhatóság jellemző, és az egyes egyének általi felhasználásuk esetleg csökkentheti is mások általi felhasználhatóságukat (Marwell–Oliver 1993: 41–42). Például Ostrom (1990: 30–33) az előbbi felfogást fogadja el, amikor különbséget tesz a közjavak és a közös-készletű erőforrások (common-pool resources) között. Eszerint a tiszta közjavak elvileg korlátlan kínálatú javak, amelyekre nem jellemző a túlzott felhasználás problémája. Viszont a közös-készletű erőforrások olyan természeti vagy emberek által létrehozott erőforrás-rendszerek (pl. halászterületek, legelők, parkolóházak), amelyek ki vannak téve a túlzott felhasználás veszélyének.

A továbbiakban az Olson által képviselt tágabb felfogást fogadom el, amely szerint a közjavak olyan javak, amelyek fogyasztásából, illetve felhasználásából az egyének adott körében nem lehet kizárni senkit, és e javakon belül teszek különbséget a korlátlan és a korlátozott kínálatú közjavak között.

- A *korlátlan kínálatú közjavak* olyan közjavak, amelyek egy vagy több egyén általi felhasználása nem korlátozza mások általi felhasználásukat. A *korlátozott kínálatú közjavak* egy vagy több egyén általi felhasználása korlátozza mások általi felhasználásukat.

A fenti szempontból tesz különbséget Olson (1982: 35–37) az exkluzív és az inkluzív javak között, de egy adott csoport tagjainak a csoport nagyságára irányuló beállítottságára helyezve a hangsúlyt. Felfogása szerint az inkluzív közjavak – az előbbi kifejezések szerint a korlátlan kínálatú közjavak – esetében az adott közjavakhoz hozzájutó egyének csoportjába belépő új tagok és az adott javak előállításában részt nem vevő tagok fogyasztása nem korlátozza a javak előállításában részt vevő egyének fogyasztását. Az exkluzív közjavak, azaz a korlátozott kínála-

tú közjavak esetében viszont a csoportba belépő új tagok és az adott javak előállításában részt nem vevő tagok fogyasztása korlátozza azoknak az egyéneknek a fogyasztását, akik vállalták a javak előállításával járó ráfordításokat. Olson szerint ez arra készteti azokat az egyéneket, akik vállalják a közjavak előállításában való részvételt, hogy egyöntetű részvételt igényeljenek, illetve kizárják a csoportból az együttműködést megtagadókat és azokat, akiknek az együttműködésére már nincs szükség.

Eszerint tehát a közjavak korlátlan vagy korlátozott kínálatú javak egyaránt lehetnek. Azt azonban, hogy bizonyos javak, amelyek intézményesen megoszthatók, az adott intézmények által meghatározottan közjavak vagy magánjavak formájában kerülnek felhasználásra, nagyrészt meghatározza, hogy az egyes egyének általi felhasználás csökkenti-e mások részesedését az adott jószágból. Például, ha egy utcai vízcsap vagy kút vízhozama az igényeket figyelembe véve gyakorlatilag korlátlan, az utca egyes lakói általi felhasználás nem csökkenti mások részesedését. Az ilyen javak esetében tehát többnyire nincs értelme annak, hogy fogyasztásából bárkit is kizárjanak. Kivéve, ha az adott korlátlan kínálatú jószág olyan további jószághoz segítheti hozzá az egyéneket vagy csoportokat, amelyek viszont már szűkösen állnak rendelkezésre. Ilyen esetben adott egyének vagy csoportok érdekében állhat, hogy az egyébként korlátlan kínálatú jószágot saját magánjószágukká tegyék azáltal, hogy felhasználásukból másokat intézményesen kizárnak. Például, ha egy üzem raktárában egy adott fajtájú szerszámból elegendő van ahhoz, hogy minden munkás hozzájusson, ha szüksége van rá egy adott munkafeladat elvégzéséhez, egyes munkások kizárólagos használatukba vehetik az adott szerszámot annak érdekében, hogy bizonyos munkafeladatokat – amelyek csak az adott szerszámmal végezhetők el és amelyeken viszonylag kevesebb munkával több keresetet lehet elérni – csak ők végezhessenek. Másik példával élve, ha egy kutatóhelyen az eredetileg erre szánt pénzügyi keret lehetővé teszi, hogy minden kutató publikálja kutatási eredményeit, a kutatók szűkebb köre magánjószággá teheti a publikálás támogatására szánt pénzügyi keretet, hogy ezáltal megakadályozza mások tudományos teljesítményeinek az elismertetését.

Fentebb (1.1A) is utaltam arra, hogy a hatodik fejezetben (2.1Ab) különbséget tettem a kategoriális csoport és az együttélési csoport között. Itt számunkra azok a kategoriális csoportok jelentősek, amelyek tagjai számára egy adott jószág közjószágot képez. A tizedik fejezetben (3.1Aa) már volt szó arról, hogy az ilyen kategoriális csoportokat az egyes szerzők részben különböző kifejezésekkel jelölik (pl.: Olson 1982: 42–43; Hardin 1982: 39–45; Marwell–Oliver 1993: 39–45), és én a közcsoport kifejezést használom a szóban forgó csoportok jelölésére.

- A társadalmi természetű *közcsoport* olyan kategoriális csoport, amelynek tagjai számára egy adott jószág társadalmi közjószágot képez, így e jószág előállítására, megszerzésére vagy megőrzésére irányuló érdekeik bizonyos összetevői egybeesnek.

A következőkben a közcsoport kifejezésen eleve társadalmi természetű közcsoportot értek, amely azonban elvileg csupán kategoriális csoport, azaz nem társadalmi csoport a fentebb (1.1A) tárgyalt értelemben. Tehát a közcsoport tagjait elvileg érdekegybeesés fűzi össze az adott közjószág előállítására vagy megszerzésére vonatkozóan. Ahhoz, hogy a közcsoport tagjainak körében érdekazonosság, és ilyen értelemben vett csoportérdek jöjjön létre, társadalmi egyesülést kell létrehozniuk, de ezzel a kérdéssel majd lentebb (2.2A) foglalkozom. Megjegyzem azonban, hogy a közcsoportba esetenként egy adott társadalmi csoport tagjai tartoznak, illetve egy társadalmi csoport tagjai más szempontból közcsoportot is alkothatnak. Fentebb említettem például, hogy csoportos teljesítménybérben dolgozó munkások számára az általuk elért összes teljesítmény, és az ennek megfelelő összes kereset társadalmi közjószág. Ha a munkások adott csoportja például egy műhely dolgozóit foglalja magában, a közcsoportot alkotó egyének azonosak a műhely (mint társadalmi csoport) tagjaival.

A tizedik fejezetben (3.1Aa) rámutattam arra, hogy ha az egybeesési társadalmi viszony közvetlenül közjószágra vonatkozóan jött létre, az adott viszony egyértelműen nem határoz meg bizonyos kölcsönhatást a viszonyban lévő felek között. Az adott viszony által meghatározottan elvileg egyaránt kialakulhat a felek között spontán pozitív társadalmi hatás és kölcsönhatás vagy elhárítás és egymásra várás, de megegyezés is kialakulhat a közjószág jövőbeli együttes előállítására vagy megszerzésére vonatkozóan.

B) A közjavak előállítása és az elhárítás problémája

Nézetem szerint a közjavak előállításának a következő négy fő formáját különböztethetjük meg egymástól. Az egyik esetben a közjószágot az adott közcsoporton kívüli egyének állítják elő, saját érdekeiket szemmel tartva. A másik esetben a közcsoporthoz tartozó egy vagy több egyén állítja elő a közjószágot, de egymástól elkülönülten, nem társadalmi együttműködés révén. A harmadik és a negyedik esetben elvileg a közcsoport valamennyi tagja részt vesz a közjószág előállításában, de az egyik esetben külső fedezetű intézmények, a másik esetben belső fedezetű intézmények által meghatározottan.

- Társadalmi közjavakat az egyének adott köre számára létrehozhatnak a közcsoporton kívül lévő, egyéni érdekeik alapján cselekvő egyének is, amennyiben érdekeik ebben a vonatkozásban egybeesnek a közcsoport tagjainak érdekeivel.

A tizedik fejezetben (3.1Aa) különbséget tettem az egybeesési társadalmi viszonyok között abból a szempontból, hogy közvetlenül magánjószágra vagy közjószágra vonatkozóan jött létre egybeesési társadalmi viszony a felek között. Azonban az is lehetséges, hogy a viszonyban lévő egyik fél egy magánjószágra tekintettel állít elő mások számára közjószágot. Az intézmények fedezetével rendel-

kező egyének részben szándékosan alakítanak ki olyan intézményeket, amelyek által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyok olyan cselekvésekben teszik érdekeltté az egyének bizonyos köreit, amelyek révén közjavakat állítanak elő mások számára. Például a nyilvános könyvtár dolgozói a fizetésükért beszerzik és elérhetővé teszik az olvasók által igényelt könyveket, az útkarbantartók kijavítják a mindenki által használható utak sérüléseit, egyes kiadók térítésmentesen teszik elérhetővé folyóirataikat, amelyek mindenki számára elérhetők stb.

Ha az adott közcsoport tagjaitól várjuk a közjószág előállítását, a tizedik fejezetben (3.1Aa) tárgyaltak szerint a közcsoport tagjai közötti egybeesési társadalmi viszonyokból bizonyos valószínűséggel különböző társadalmi kölcsönhatásokra következtethetünk. Így esetleg az is előfordulhat, hogy a közcsoport tagjai közül egy vagy több egyén elszigetelten, illetve a közcsoport más tagjaitól függetlenül állítja elő a közjószágot.

- A közcsoport tagjai körébe tartozó egyes egyének elkülönülten is létrehozhatnak társadalmi közjavakat a közcsoport egésze számára, amennyiben ez megfelel egyéni érdekeiknek és a számukra optimális alternatívának.

Olson (1982: 23, 31–32) szerint az egyének adott köre számára akkor is sikerül előállítani valamilyen közjószágot, ha annak előállítása egy egyénnek elszigetelten is érdekében áll, amennyiben számára a közjószág előállításából származó hozam még akkor is meghaladja az előállítás ráfordításait, ha az összes ráfordítást neki kell viselnie. A közjavak előállításának ezzel a módjával a már többször említett tizedik fejezetben (3.1Aa) foglalkoztam. Rámutattam arra, hogy a közcsoport valamely tagja elvileg akkor fogja elkülönülten, a közcsoport más tagjainak a részvétele nélkül is előállítani a közjószágot, ha ennek hozadéka számára pozitív és más alternatívák hozadékához képest is pozitívabb, valamint mások várhatóan nem fogják előállítani a közjószágot.

Azonban, ha az egybeesési társadalmi viszony közvetlenül közjószágra vonatkozóan létezik, az adott közcsoporton belül bárki állítja elő vagy szerzi meg az adott jószágot, az mások számára is rendelkezésre áll, attól függetlenül, hogy mások részt vettek az adott jószág előállításában, illetve megszerzésében vagy nem. Ezért Olson (1982: 8–9) azt állítja, hogy amennyiben az egyének száma meglehetősen nagy, és amennyiben az egyéneket valamilyen sajátos eszközzel nem késztetik az együttműködésre, az egyéni érdekeik alapján cselekvő egyének általában nem vesznek részt a közjavak előállításában. Ha a közcsoport tagjai tudatában vannak az érdekek egybeesésének a közjószág előállítására vagy megszerzésére vonatkozóan, esetleg egymástól várják az adott érdek megvalósítását és ők maguk nem tesznek semmit.

- Az egyének érdekeinek a közcsoport más tagjaitól elkülönülten általában az felel meg, hogy ne vállaljanak részt a társadalmi közjavak előállításának a ráfordításaiból, mivel így is hozzájuthatnak a közjószághoz, amennyiben mások előállítják az adott közjószágot. Azonban, ha valamennyi érintett

egyén érdekének ez felel meg, a közcsoport tagjai nem fogják előállítani a közjószágot és nem fognak hozzájutni az adott közjószághoz.

A tizedik fejezetben (3.1Aa) bemutatott, a fogoly dilemmájának nevezett játék azt támasztja alá, hogy egy adott közcsoporton belül az egyéni érdekek alapján cselekvő egyének általában nem motiváltak a közjavak előállítására, illetve megszerzésére. A közjószág előállításához hozzájárulók száma és aránya, illetve az egységnyi hozzájárulás és a jószág előállításának egy főre eső hozadéka közötti összefüggés különböző függvények szerint alakulhat. Azonban azoknak az egyéneknek a hozadéka, akik nem járulnak hozzá a közjószág előállításához, mindig nagyobb a hozzájárulók hozadékához képest (Elster 1995: 130–135). Eszerint, ha feltételezzük, hogy a csoport valamennyi tagja egyéni szinten és egyéni érdekét szemmel tartva dönt, minden egyes egyén elhárítja a közjószág előállításában való részvételt, tehát az adott jószágot nem fogják előállítani.

Mint a tizedik fejezetben (3.1Aa) említettem, a fenti problémát potyautas problémának nevezik a játékelméletben, én viszont az elhárítás fogalmát vezettem be hasonló értelemben.

- *Elhárításon*, illetve elhárító beállítottságon azt értjük, hogy bár az egyének adott körében az egyes egyének igényt tartanak egy adott közjószágra (vagy más létezőre), de az egyes egyének másokra hárítják az adott közjószág (vagy más létező) előállítására vagy megszerzésére irányuló cselekvéseket és az ezekkel járó ráfordításokat.

Majd lentebb (2.2Aa) látjuk, hogy az elhárító beállítottság jellemző lehet olyan esetekben is, amikor nem közjószág, hanem más létező vagy létezők (magánjavak létrehozása, intézmény kialakítása, másokra irányuló hatás) vonatkozásában esnek egybe az egyének adott körének az érdekei.

Eddig a közjavak előállításának négy fő formája közül kettővel foglalkoztam, amelyeket a tizedik fejezetben tárgyaltam részletesebben. Láttuk, hogy az egyik esetben a közjószágot az adott közcsoporton kívüli egyének állítják elő, saját érdekeiket szemmel tartva. A másik esetben a közcsoporthoz tartozó egy vagy több egyén állítja elő a közjószágot, de egymástól elkülönülten, nem társadalmi együttműködés révén.

A harmadik és a negyedik esetben elvileg a közcsoport valamennyi tagja részt vesz a közjószág előállításában, de az egyik esetben külső fedezetű intézmények, a másik esetben belső fedezetű intézmények által meghatározottan.

- Külső fedezetű intézmények révén is késztethetik vagy kényszeríthetik a közcsoport valamennyi tagját a közjószág előállítására. Azonban bizonyos körülmények között a társadalmi közjószág csak a közcsoporthoz tartozó egyének egészének vagy nagy részének belső fedezetű intézmények révén összehangolt cselekvése, azaz együttes társadalmi cselekvése eredményeként állhat vagy állhatna rendelkezésre.

Annak ellenére, hogy a közcsoport valamennyi tagjának érdekében áll a közjószág előállítása vagy megszerzése, külső fedezetű intézmények révén is késztethetik vagy kényszeríthetik az adott egyéneket a hozzájárulásra a közjavak előállításában vagy megszerzésében. Például kórházak, iskolák, közutak, közkönyvtárak általában közjavakat képeznek az állampolgárok számára, de törvények révén kényszerítik őket arra, hogy befizessék adóikat, amelyekkel hozzájárulnak ezek megvalósításához és fenntartásához (Marwell–Oliver 1993: 6). Egyes szerzők szerint főleg a közcsoport tagjai felett (külsőleges) hatalommal rendelkező egyén vagy csoport által gyakorolt ellenőrzés biztosíthatja a közcsoport tagjainak a megfelelő hozzájárulását a közjavak előállításához, megszerzéséhez vagy megőrzéséhez (erről pl.: Ostrom 1990: 8–12).

A negyedik esetben a közcsoport tagjai társadalmi együttműködés, illetve együttes társadalmi cselekvés révén állítják elő a közjószágot a közcsoport egésze és az egyes tagok számára. Majd lentebb (2.2B) foglalkozom e fogalommal, itt csak röviden jelzem, hogy együttes társadalmi cselekvésnek nevezzük az egyének adott körében belső fedezetű intézmények révén összehangolt egyéni társadalmi cselekvések összességét. Bizonyos körülmények között ahhoz, hogy az egyének adott köre megoldja az elhárítás problémáját és képes legyen rendszeres társadalmi együttműködésre, belső fedezetű intézmények kialakításával társadalmi egyesülést kell létrehozniuk.

2.2. Az egyesülés létrehozása és az együttes cselekvés

A) A társadalmi egyesülés létrehozása

a) A társadalmi egyesülés létrehozásának fő motívuma

A fentiek szerint bizonyos körülmények között nem várható, hogy az adott közcsoporton kívüli egyének vagy elkülönülten a közcsoporthoz tartozó egyes egyének előállítják vagy megszerzik a közjószágot a közcsoport tagjai számára. Ilyen körülmények között, illetve ilyen közjavak esetében a közcsoport tagjai együttműködésük révén juthatnának hozzá a közjószághoz, azonban egyéni érdekeik alapján az együttműködés valószínűtlen. Ahhoz, hogy az egyének adott köre képes legyen rendszeres társadalmi együttműködésre, illetve együttes társadalmi cselekvésre, társadalmi egyesülést kell létrehozniuk.

Bár a közjavak együttes előállításának vagy megszerzésének az elemzése jól rávilágít általában a társadalmi egyesülés létrehozásának és az együttes cselekvésnek a problémájára, látnunk kell azt is, hogy társadalmi egyesülés révén közvetlenül előállított vagy megszerzett javak nemcsak közjavak, hanem magánjavak is lehetnek. Ezért például Hardin (1982: 199) – a közjavak kifejezéssel szemben – előnyben részesíti az együttes javak (collective goods) kifejezés használatát az adott javak

együttes előállítása szempontjából; valamint Hechter (1990: 16) együttesen előállított magánjavakról ír, és a közös vagy együttes javak (joint goods) kifejezést használja az adott javak jelölésére. Sőt, az is előfordulhat, hogy a társadalmi egyesülés közvetlenül nem valamilyen jószág előállítására vagy megszerzésére, hanem más természetű létező létrehozására, megvalósítására vagy befolyásolására irányul.

- Az egyének adott körében társadalmi egyesülés létrehozásának a fő motívuma jellemzően irányulhat (1) főként közjószág együttes előállítására, (2) olyan intézmény, illetve intézményes szabály érvényre juttatására (vagy érvénytelenítésére), amely az egyének adott körében mindenki számára kedvező (vagy kedvezőtlen), (3) adott külső egyénre vagy csoportra irányuló társadalmi hatásra a tagok eredetileg egybeeső érdekeinek megfelelően, és/vagy (4) magánjavak előállításában vagy megszerzésében az egyes tagok együttes támogatására.

A minket főleg érdeklő egyik jellemző eset az, amikor az egyének adott körében közjószág előállítása vagy megszerzése érdekében van szükség társadalmi egyesülés létrehozására. A másik eset lényegében véve nem különbözik az előbbitől, de ebben az esetben a tágabb értelemben vett „közjó" (vagy „közrossz") nem valamilyen jószág, hanem intézmény vagy intézményes szabály, amelynek az érvényre juttatása (vagy érvénytelenítése) vonatkozásában eredetileg egybeesnek az egyének adott körének az érdekei. Egyesülés irányulhat például egy olyan jogszabály érvényre juttatásának az elősegítésére, amely az egyének adott körében mindenki számára kedvező, közjószág és/vagy magánjavak előállítása vagy megszerzése szempontjából.

A harmadik esetben magánjavak (vagy esetleg közjószág) megszerzésére irányuló érdekek bizonyos összetevői esnek eredetileg egybe adott más egyénekre vagy csoportokra történő társadalmi hatás tekintetében. Például az egyesülés irányulhat egy vezető beosztásban lévő személy elmozdítására, akinek a vezetési gyakorlatát a beosztottak adott körében mindenki sérelmezi, és feltételezésük szerint egy új vezető kedvezőbb lenne számukra egyéni érdekeik érvényesítése szempontjából. A negyedik esetben az egyének közvetlenül arra egyesülnek, hogy a tagok együttesen segítik az egyes tagokat a magánjavak előállításában vagy megszerzésében. Például mezőgazdasági termelők adott köre egyezségre juthat abban, hogy a termés betakarítását rendszerint együttesen végzik, megegyezés szerint sorra véve az egyes termelők földterületeit, mert elkülönülten kevés munkás és/vagy kevés munkagép állna rendelkezésükre.

Tehát a következőkben már nemcsak közjavak előállítása vagy megszerzése szempontjából, hanem a fent említett különböző létezők előállítására vagy megszerzésére tekintettel lesz szó társadalmi egyesülésről és együttes társadalmi cselekvésről. Az említett fő motívumok közül bármelyik is volt az eredeti motívum a társadalmi egyesülés létrehozására, a létrejött egyesülés már e motívumoknak megfelelő különböző funkciókat is elláthat. Valamennyi esetre jellemzőnek te-

kinthetjük az elhárító beállítottságot, illetve e beállítottság mögött azt a problémát, hogy az egyes egyének érdekeinek elkülönülten általában az felel meg, hogy az adott egyén ne vegyen részt az együttes társadalmi cselekvésben, mások viszont vállalják a részvételt. Tehát ahhoz, hogy az egyének adott köre képes legyen együttes társadalmi cselekvésre, társadalmi egyesülést kell létrehozniuk.

b) A belső fedezetű intézmények kialakítása

Fentebb (1.1Ba) adott meghatározásom szerint a társadalmi egyesülés rendszerbe szerveződött belső fedezetű társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott, illetve meghatározott belsőleges társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összessége. A társadalmi egyesülés létrehozása belső fedezetű társadalmi intézmények kialakítása révén szoros társadalmi kapcsolatok és azonossági társadalmi viszonyok létrehozását, illetve az egyének érdekeinek és erőinek az egyesítését jelenti. A következőkben először a belső fedezetű intézmények kialakításával, majd az egyesült érdek és az egyesült társadalmi erő létrehozásával foglalkozom.

- Az elhárítás problémájának megoldása olyan belső fedezetű társadalmi intézmények kialakítását igényli, amelyek egyrészt biztosítékot nyújtanak az egyes egyének számára, hogy az elhárítással szemben mások is az együttműködést választják; másrészt összehangolják az érintett egyének cselekvéseit, és – ha ez intézményesen megoldható – annyiban teszik lehetővé az egyes egyének számára az együttesen előállított vagy megszerzett javakhoz való hozzájutást, amennyiben maguk is hozzájárultak azok előállításához vagy megszerzéséhez.

Hasonló meggondolásból más szerzők például formális szervezet vagy formális ellenőrzés kialakításának a szükségességéről (Hechter 1990: 13–16; Olson 1982: 23), vagy a kölcsönösséget és a megbízhatóságot elősegítő szabályok közös kialakításának a szükségességéről (Ostrom 2000: 149–151) írnak. Heckathorn (1996: 259) felfogása szerint, amennyiben az egyes egyének biztosítva látják, hogy mások is az együttműködést választják, a fogoly dilemmájának nevezett játék úgynevezett biztosítási játékká alakulhat át, amelyben valamennyi egyén motivált lehet az együttműködésre, és – az elhárítás problémája helyett – a cselekvések összehangolása válik a fő problémává.

- Az adott egyéneknek mindenekelőtt ki kell alakítaniuk olyan alapvető szabályokat, amelyek egyrészt a tagságot, másrészt az együttes döntéshozást szabályozzák az egyesülésen belül. A szabályok kialakítására és a tagok érdekeit jelentősen érintő kérdésekre irányuló döntéseknek elvileg egyhangú döntéseknek kell lenniük.

Az érintett egyéneknek egyrészt tisztázniuk kell, hogy kik tekinthetők a társadalmi egyesülés tagjainak, a később belépő tagokkal szemben milyen követelmé-

nyeket támasztanak, valamint milyen esetekben és milyen módon lehet kizárni egy vagy több tagot az egyesülésből. Az érintett egyének körében másrészt szabályokat kell kialakítani abban a tekintetben, hogy általában véve milyen módon alakítsák ki a szabályokat, a szabályok kialakításában az egyes egyének mennyiben és milyen formában vehetnek részt. Belső fedezetű intézményről elvileg abban az esetben beszélhetünk, ha az adott intézmény szabályainak a kialakításában az egyetértési szabály érvényesül; azaz egy szabály csak annyiban tekinthető érvényesnek, amennyiben azzal az adott intézmény érvényességi körébe eső valamennyi egyén egyetért.

A társadalmi egyesülés tagjai körében a döntés folyamatára a kiterjedt megvitatás és érvelés utáni megegyezés jellemző, esetleg bármilyen formális eljárásmód nélkül. Az egyhangú döntés biztosíthatja az együttes cselekvés pozitív és negatív következményeinek a tagok közötti egyenlő vagy a javak előállításához történő hozzájárulással arányos elosztását. Ha a döntés tagokat érintő következményeiről kiterjedt vita folyik és az egyhangúsági szabály érvényesül a döntés során, lehetővé válik a gyakran elkerülhetetlen negatív következmények ellensúlyozása. Azokat az egyéneket, akik veszítenek egy adott együttes cselekvés révén, bizonyos módon kártéríteni lehet a pozitív és negatív következmények egyének közötti kiegyenlítése révén, és így megvalósítható, hogy átfogóan nézve ne legyenek vesztesek. A tanácskozás vagy megvitatás során egy olyan szabály érvényesülése vezethet az együttes cselekvés sikere szempontjából optimális döntéshez, amely eltéríti az egyes tagokat olyan igények megfogalmazásától, amelyeket mások várhatóan nem fogadhatnak el az egyesülésben. E szabály szerint egyik tag sem foglalhat el olyan álláspontot, amelyet nem lehet megindokolni a más tagokra vonatkozó pozitív következmények szempontjából. (Coleman 1990: 381–384; Hechter 1990: 17–19)

Ha az egyesülés létrehozása korlátozott kínálatú közjavak előállítására irányul és ha a tagok száma nő, de legalább ilyen arányban nem nő az új tagok hozzájárulásának eredményeként az előállítható közjavak mennyisége, csökken az egy tagra eső hozadék. Ilyen esetekben az felel meg a tagok érdekeinek, hogy egy bizonyos létszámon túl már ne vonjanak be újabb tagokat és valamennyi tagtól megköveteljék a részvételt a javak együttes előállításában. Ha viszont az egyesülés létrehozása korlátlan kínálatú közjavak (vagy más, az egyének adott körében mindenki számára kedvező körülmények) előállítására irányul, az új tagok és az együttes cselekvésben részt nem vevő tagok általi felhasználás nem csökkenti az egyesülés azon tagjainak a hozadékát, akik részt vettek az együttes cselekvésben. Ebben az esetben tehát az egyesülés általában nyitott a belépni szándékozó új tagokkal szemben, akiktől nem feltétlenül követelik meg az együttes cselekvésben való részvételt. (Vö.: Olson 1982: 35–37) Például, ha egy üzemben az egymással szoros társadalmi kapcsolatban lévő munkások arra szervezkednek, hogy a legjobb gépeket és a legjobb munkafeladatokat szerezzék meg az üzemen belül, egy bizonyos létszámon túl már nem hajlandóak új tagok befogadására. Ha viszont arra szervezkednek, hogy megakadályozzák az üzem bezárását, minden belépni szándékozó munkást szívesen fogadnak.

A társadalmi egyesülés tagjainak tisztázniuk kell továbbá, hogy milyen javak (vagy egyéb létezők) előállítására vagy megszerzésére irányulnak az együttes cselekvések, és az egyesülés tagjai milyen módon juthatnak hozzá az adott javakhoz.

- Az adott egyéneknek ki kell alakítaniuk azokat a szabályokat, amelyek a javak (vagy egyéb létezők) előállítására vagy megszerzésére irányuló cselekvések összehangolását szolgálják, megfelelően elosztva a javak (vagy egyéb létezők) előállításával vagy megszerzésével járó ráfordításokat az egyének között.

Ezen belül tisztázniuk kell, hogy az egyes tagoknak mi a feladata az együttműködés során, és hogyan történik az ilyen irányú cselekvések ellenőrzése. Az egyéni hozzájárulásoknak megfigyelhetőknek kell lenniük, és hatékony szankciókat kell életbe léptetni az elhárítás problémájának megoldására.

Belső fedezetű intézmény kialakítása azzal a következménnyel is jár az adott intézmény kialakításában részt vevő és az intézmény érvényességi körébe eső egyének számára, hogy el kell fogadniuk az egyének adott körének jogosultságát arra, hogy ellenőrizzék egymás cselekvéseit. Ez az ellenőrzés esetenként negatívan érinti az adott egyéneket, mivel korlátozza érdekeik bizonyos összetevőinek az érvényesítését. Például, ha egyéni teljesítménybérben dolgozó munkások adott köre egyességre jut abban, hogy egy bizonyos teljesítményszázaléknál nem érnek el nagyobb teljesítményt, mégpedig azért, hogy elkerüljék a normaidők jelentős csökkentését, ez korlátozza az egyes munkásokat abban, hogy alkalmanként a „jó munkákon" nagyobb teljesítményszázalékot érjenek el, és ezáltal többet keressenek.

Felmerül a kérdés, hogy miért fogadják el a társadalmi egyesülés egyes tagjai mások jogosultságát az előbbiek cselekvéseinek az ellenőrzésére akkor is, amikor az ellenőrzés negatív következményekkel jár az adott tagok számára? Erre a kérdésre Coleman (1990: 288) azt a választ adja, hogy az egyének számára bár bizonyos vonatkozásokban negatív következményekkel járhat mások ellenőrzési jogosultságának az elfogadása, de az adott egyének beláthatják azt is, hogy az adott szabály létezése, amelynek fenntartását az ellenőrzés szolgálja, hosszú távon megfelel érdekeiknek. Mások ellenőrzési jogosultságának az elutasítása a belső fedezetű intézmények esetében az intézményes szabályok elutasítását is jelenti. Az ilyen intézmények esetében tehát az egyének racionálisan elfogadhatják mások jogosultságát arra, hogy ellenőrizzék cselekvéseiket, miközben ők is jogosultak mások cselekvéseinek az ellenőrzésére.[7]

- Az együttesen kialakított szabályokban hatékony szankciókat kell kilátásba helyezni azokkal a tagokkal szemben, akik egyáltalán nem vagy nem megfelelően járulnak hozzá a javak (vagy egyéb létezők) előállításához vagy

[7] A negyedik fejezetben (1.1Aa), az intézmények fedezetük szerinti tipizálásánál már utaltam arra, hogy Coleman (1990: 247–248) a belső fedezetű intézmény fogalmához nagyrészt hasonló értelemben egyesített szabályról ír.

megszerzéséhez. Esetleg szabályozást igényel az is, hogy hogyan történjen az együttesen előállított és eredetileg osztatlan javak elosztása.

Olson (1982: 30) szerint a közjavakat akkor lehet a leghatékonyabban előállítani vagy megszerezni, ha a közjószág pótlólagos egységeinek megszerzésével járó ráfordítások olyan arányban oszlanak el, mint amilyen arányban a pótlólagos egységekből származó hozam oszlik meg az egyes csoporttagok között. Azonban az, hogy olyan intézményes szabályok alakulnak ki, amelyek közel egyenlő mértékben egyesítik az egyes egyének érdekeit, nem magától értetődő. A nagyobb erőkkel rendelkező egyének képesek lehetnek érvényre juttatni olyan szabályokat, amelyek nem olyan cselekvési lehetőségeket hoznak létre, amelyek megfelelnek valamennyi tag egyéni érdekének (vö.: Coleman 1990: 260–262).

Fentebb (2.1A) említettem, hogy bizonyos javak intézmények által meghatározottan közjavak, valamint bizonyos közjavak az egyes egyének részéről magánjavak formájában kerülnek felhasználásra. Tehát a társadalmi egyesülés tagjai esetleg intézményesen kizárhatják a közcsoportból azokat az egyéneket, akik nem járulnak hozzá, illetve nem megfelelően járulnak hozzá a közjószág előállításához. Ha ez aktuálisan nem lehetséges, az egyesülés tagjai más negatív szankciókat is alkalmazhatnak azokkal az egyénekkel szemben, akik elhárítják az együttes társadalmi cselekvésben való részvételt. Visszautalva a fentebb említett példára – amikor egyéni teljesítménybérben dolgozó munkások adott köre egyességre jut abban, hogy egy bizonyos teljesítményszázaléknál nem érnek el nagyobb teljesítményt –, ha az adott munkások közül valaki többször túlteljesíti a megegyezés szerinti felső korlátot, munkatársai megtagadhatják tőle a segítséget a munkavégzés más vonatkozásaiban (pl. adott esetben nem cserélnek vele műszakot, nem adják kölcsön a szerszámaikat stb.).

Fentebb (1.1Ba) volt szó arról, hogy az egyének viszonylag tágabb köreiben a társadalmi egyesülések gyenge helyettesítői lehetnek az intézmények kialakításában a többségi elv (valójában kisebb vagy nagyobb mértékű) érvényesítésével létrehozott társadalmi szervezetek mint érdekérvényesítő társulások (szakmai társaságok, szakszervezetek, politikai pártok stb.). Valamint a társadalmi egyesülések másik helyettesítői lehetnek a társadalmi hálózatok, amelyeket az elmélet engedményes szintjén tekinthetjük úgy, mintha tökéletlen társadalmi egyesülések lennének. Tehát az említett szervezetek és a társadalmi hálózatok bizonyos mértékben helyettesíthetik a javak (vagy más létezők) előállításában a társadalmi egyesüléseket. Azonban az elhárító beállítottság általában jelentős akadálya a szóban forgó szerveződések létrehozásának és megfelelő működésének is.

c) Az egyesült érdek és erő létrehozása

Mint fentebb említettem, a társadalmi egyesülés létrehozása belső fedezetű társadalmi intézmények kialakítása révén azonossági társadalmi viszonyok létrehozását, illetve az egyének érdekeinek és erőinek az egyesítését jelenti. Az előző

(2.2Ab) alfejezetben a belső fedezetű intézmények kialakításával foglalkoztam, ebben az alfejezetben az egyesült érdek és az egyesült társadalmi erő létrehozásával foglalkozom.

Az egyének különböző csoportjait figyelembe véve, felfogásom szerint csak a társadalmi egyesülések esetében beszélhetünk csoportérdekekről és csoporterőkről. E kifejezések helyett azonban az egyesült érdek és az egyesült erő kifejezéseket használom, főleg azért, hogy ezzel is hangsúlyozzam: az egyének különböző csoportjai közül elvileg csak a társadalmi egyesülések rendelkeznek csoportérdekekkel és csoporterőkkel.

- Fentebb (1.1Ba) láttuk, hogy a társadalmi egyesülés tagjait belső fedezetű társadalmi intézmények által létrehozott, illetve meghatározott azonossági társadalmi viszonyok, illetve – e viszonyokon belül – azonossági érdekviszonyok és azonossági erőviszonyok fűzik össze, tehát az egyesülés tagjai egyesült érdekkel és egyesült társadalmi erővel rendelkeznek.

Az érdek fogalmának meghatározásával a hetedik fejezetben (2. alfejezet) foglalkoztam. Eszerint az érdek intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek hálózata, amelyek az adott egyén (vagy csoport) számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képezik. Az érdekek szubjektumai nemcsak egyének lehetnek, hanem bizonyos értelemben társadalmi csoportok is, és az ilyen csoportokat nevezem társadalmi egyesüléseknek.

- Az *egyesült érdek* a társadalmi egyesülés tagjai által belső fedezetű társadalmi intézmények révén létrehozott, a tagok azon cselekvési lehetőségeinek a hálózata, amelyek valamennyi tag számára a szükségletkielégítés eszközeit képezik; e cselekvési lehetőségek valamennyi tag számára társadalmi javakat teremthetnek és várható hozadékuk valamennyi tag számára pozitív.

A hetedik fejezetben (4.2) egyértelmű különbséget tettem az érdekegybeesés és az érdekazonosság között, és fentebb (2.1A, 2.2Aa) volt szó arról, hogy az adott egyéneket eredetileg csupán érdekegybeesés fűzi össze az adott társadalmi közjószág, esetleg magánjavak vagy más létezők előállítására, illetve megszerzésére vonatkozóan. Az egyének adott körében érdekazonosság, és ilyen értelemben vett egyesült érdek nem létezik eleve az egyének hasonló vagy egybeeső érdekeiben. Az egyesült érdeket maguk az egyesülés tagjai hozzák létre, az együttesen kialakított és fenntartott társadalmi intézmények révén.

A szóban forgó intézmények meghatározott cselekvési lehetőségeket hoznak létre az egyesülés tagjai számára, és a tagok összehangolják egymás között cselekvési lehetőségeiket. A cselekvések intézmények révén történő olyan összehangolása ugyanis, amely időben elkülönül a konkrét cselekvésektől, nem más mint a cselekvési lehetőségek összehangolása. Ennek során a tagok tudatosítják, hogy meghatározott jövőbeli körülmények között milyen magatartást várnak el egymástól, és ez milyen következményekkel jár az egyesülés más tagjai szempontjából.

A belső fedezetű intézmények által meghatározottan csupán annyiban alakul ki egyesült érdek, amennyiben ezen intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek ugyanakkor megfelelnek a tagok egyéni érdekeinek is. Tehát elvileg nincs olyan egyesült érdek, amely ugyanakkor ne lenne egyéni érdeke is az egyesülés valamennyi tagjának. Azonban a valóságban valószínűleg ritkán találhatunk olyan társadalmi egyesüléseket, amelyekben viszonylag tiszta egyesült érdekek jöttek létre. A valóságos társadalmi egyesülésekben egyrészt az alapvető érdekazonosság mellett valószínűleg találunk egybeeső és ellentétes egyéni érdekeket is. Másrészt, egy-egy konkrét kérdésben kialakult egyesült érdek nem feltétlenül egyesíti az általában társadalmi egyesülésnek tekinthető csoport valamennyi tagját.

Az egyesült érdek fogalmától megkülönböztetem a közérdek – előbbitől lényegesen különböző – fogalmát. A *közérdek* az egyének adott körében az egyének egybeeső érdeke, amely az adott egyének és az adott körön kívüli más egyének azon cselekvési lehetőségeit foglalja magában, amelyek az egymástól elkülönült egyének adott körében valamennyi egyén érdekének az összetevőit képezik. A csupán egybeeső érdekekből álló közérdeknek nincs csoportszubjektuma, az adott egyének együttesen nem képezik a közérdek szubjektumát. A közérdek belső fedezetű intézmények kialakítása révén válhat egyesült érdekké.

A társadalmi erő fogalmának meghatározásával a nyolcadik fejezetben (4.1B) foglalkoztam. Eszerint a társadalmi erő az adott egyén (vagy csoport) társadalmi képességeinek az a mértéke, amelyben ezek a képességek egy másik egyén (vagy csoport) mint objektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Az érdekekhez hasonlóan, a társadalmi erők szubjektumai nemcsak egyének lehetnek, hanem olyan társadalmi csoportok is, amelyeket társadalmi egyesüléseknek nevezek.

- Az *egyesült társadalmi erő* a társadalmi egyesülés tagjai által belső fedezetű társadalmi intézmények révén összehangolva felhasználható társadalmi képességeknek az a mértéke, amelyben ezek a képességek egy külső egyén vagy csoport számára a szükségletkielégítés feltételeit (esetleg feltételes eszközeit) képezik.

Az egyesült társadalmi erő tartalmát képezik egyrészt az egyesülést alkotó egyének társadalmi képességei annyiban, amennyiben e képességek összehangoltan felhasználhatók az egyesülés belső fedezetű intézményei révén. Például egy munkahelyi egyesülés ereje nagyrészt magában foglalja tagjainak szaktudását, hatáskörét stb. Az egyesült erő tartalmát képezi másrészt maga az egyesülés, illetve – pontosabban fogalmazva – azt képezik az egyesülésen belüli társadalmi kapcsolatok, amelyekkel – más társadalmi képességek mellett – a nyolcadik fejezetben (3. alfejezet) foglalkoztam. Az egyesülésen belüli szoros társadalmi kapcsolatok teszik aktuálisan lehetővé az egyesülés tagjainak összehangolt cselekvését, valamint e cselekvések során az egyének társadalmi képességeinek az összehangolt felhasználását. Az egyéni társadalmi képességek összehangolt felhasználása nyilván-

valóan minőségileg nagyobb mértékben érintheti más egyének vagy csoportok érdekeit, mint e képességek pusztán egyéni igénybevétele. Gondoljunk például arra, ha egy vállalat alkalmazottai egyidőben tagadják meg a munkát, szemben azzal, ha minden egyes alkalmazott akkor tagadná meg a munkát, ha éppen valamilyen konkrét sérelem érné és csak az egyéni sérelmét szeretné megszüntetni.

Tehát az egyesült társadalmi erő intenzitása egyrészt a tagok egyéni erőinek intenzitásától, másrészt az egyesülés integráltságának a fokától függ. Az egyesült erő egyrészt megnyilvánulhat az együttes társadalmi cselekvésben, közvetlenül az egyesülésnek mint egésznek az erejeként. Másrészt azonban az együttes erő megnyilvánulhat az egyéni tagok cselekvéseiben is, amennyiben az adott egyének az adott érdek érvényesítésében szükség szerint igényelhetik és megkaphatják az együttes társadalmi cselekvés révén történő támogatást.

A társadalmi egyesülésen belül egyes egyének hatalommal is rendelkezhetnek, de az egyesülésen belüli hatalom csak belsőleges hatalom lehet. A kilencedik fejezetben (1.2B) foglalkoztam a belsőleges hatalommal, amelyet belső fedezetű intézmények kialakítása révén együttesen hozzák létre a hatalom hatókörébe eső egyének. Ilyen hatalommal végül is együttesen rendelkeznek az adott egyének, de képviselőként egy adott egyén vagy az egyének szűkebb köre is érvényesítheti a belsőleges hatalmat. A belsőleges hatalom tehát az adott egyének összességének, egyesülésének a hatalma az egyes egyénekkel szemben, esetleg az egyének szűkebb köre vagy egy adott egyén által képviselve. Így például az egyesülés tagjai az egyik tagot felruházhatják azzal a hatáskörrel, hogy meghatározza az egyes tagok konkrét feladatait a javak előállításának a folyamatában, vagy azzal, hogy elossza az együttesen előállított javakat a tagok között.

B) Az együttes társadalmi cselekvés

a) Az együttes társadalmi cselekvés fogalma

Az angol nyelvű szociológiai irodalomban egyaránt használják az együttes viselkedés (collective behaviour) és az együttes cselekvés (collective action) kifejezést, de e két kifejezés többnyire két különböző fogalmat jelöl. Az együttes viselkedést többnyire szervezetlen és intézményesen meghatározatlan, az együttes cselekvést viszont szervezett és intézmények által meghatározott jelenségnek tekintik. Az együttes viselkedés fogalmába sorolható jelenségekkel nem kívánok foglalkozni, de az együttes társadalmi cselekvés fogalmának pontosabb meghatározása végett röviden utalnom kell az előbbi fogalomra is.

Az *együttes viselkedés* fogalma viszonylag nagyszámú egyén egy adott helyen és különleges körülmények közötti olyan viselkedését foglalja magában, amely intézményes szempontból lényegében meghatározatlan (pl.: Brown–Goldin 1973: 3–5; Lofland 1985: 37). Az ilyen viselkedés résztvevői között elvileg nincsenek – intézmények által létrehozott, illetve meghatározott – társadalmi viszonyok, valamint e

viszonyok által meghatározott rendszeres kölcsönhatások. Az együttes viselkedés hasonló körülmények közé került egyének időleges és lényegében az adott különleges körülmények által meghatározott viselkedése és kölcsönhatása. Az együttes viselkedés tipikus formái a pánik, a híresztelés, a lázadás, a tüntetés, a tömeges szurkolás stb. Az ilyen értelemben vett együttes viselkedés felfogásom szerint nem társadalmi cselekvés, mivel nem társadalmi intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségeket valósít meg.

A fent említett meghatározással szemben például Hechter (1990: 14) az együttes viselkedés kifejezéssel jelölt fogalomba beleérti az intézményes cselekvéseket is. Mások viszont az együttes cselekvés kifejezéssel jelölik azt a viszonylag tág fogalmat, amelybe beleértik az intézményesen nagyrészt meghatározatlan, tömeges viselkedéseket is (pl. tüntetés, felkelés, zavargás), legalábbis amennyiben az egyének egymással összefüggő cselekvései végül is azonos cél elérésére irányulnak (pl.: Francisco 2010; Hyvärinen 2005: 19; Snow–Soule–Kriesi 2006: 6–7; Useem 1998: 215).

Egyes szerzők a közjavakkal összefüggésben határozzák meg az együttes cselekvés fogalmát. Például Olson (1982) nézete szerint együttes cselekvés minden olyan cselekvés, amely közjószág előállítására irányul. Ilyen értelemben egyetlen egyén elszigetelt cselekvése is együttes cselekvés, ha az adott egyén e cselekvése révén közjószágot állít elő az egyének bizonyos köre számára. E felfogáshoz képest viszonylag szűkebb értelemben, az együttes cselekvés két vagy több egyén ugyanannak a közjószágnak a megszerzésére irányuló cselekvése (Marwell–Oliver 1993: 4). Én e tekintetben Hardin (1982: 19) felfogásával értek egyet, amely szerint az együttes cselekvés problémáját nem célszerű teljes mértékben azonosítani a közjavak előállításának a problémájával, illetve együttes társadalmi cselekvés nem csak közjószág előállítására vagy megszerzésére irányulhat.

Az együttes társadalmi cselekvés fogalmát a szervezett társadalmi cselekvés fogalmán belül határozom meg. *Szervezett társadalmi cselekvéseknek* nevezem az intézmények révén funkcionálisan összehangolt társadalmi cselekvéseket, ahol a cselekvések összehangolására szolgáló intézmények külső vagy belső fedezetű intézmények egyaránt lehetnek.

- *Együttes társadalmi cselekvésnek* nevezzük az egyének adott körében belső fedezetű társadalmi intézmények révén összehangolt egyéni társadalmi cselekvések összességét.

Együttes társadalmi cselekvésről tehát csak akkor beszélünk, amikor az egyének az általuk kialakított és fenntartott társadalmi intézmények révén hangolják össze cselekvéseiket. Ebben az esetben az egyének már nemcsak funkcionális szempontból, hanem egymás érdekeire való tekintettel is összehangolják cselekvéseiket. Például egy hivatalban vagy üzemben az egyes részlegek, szervezeti egységek dolgozóinak a cselekvései funkcionálisan összehangoltak a munkavégzésre vonatkozó formális szabályok által. Ebben a vonatkozásban azonban nem beszélhetünk együttes társadalmi cselekvésről, mivel ezen intézmények fedezetét nem

maguk a szervezetten cselekvő egyének képezik. Ha azonban az alkalmazottaknak egy köre szoros társadalmi kapcsolatot hoz létre egymás között és megegyezésre jut abban a kérdésben, hogy az egyes egyéneknek mit kell tenniük annak érdekében, hogy a vezetés felemelje alapbérüket, és ennek következtében összehangoltan cselekszenek, már együttes társadalmi cselekvésről beszélhetünk.

Fentebb (2.2Aa) láttuk, hogy az egyének adott körében társadalmi egyesülés létrehozásának a fő motívuma nemcsak közjószág előállítására irányulhat. Ennek megfelelően, az adott egyesülés tagjainak az együttes társadalmi cselekvése jellemzően irányulhat (1) főként közjószág együttes előállítására, (2) olyan intézmény, illetve intézményes szabály érvényre juttatására (vagy érvénytelenítésére), amely az egyének adott körében mindenki számára kedvező (vagy kedvezőtlen), (3) adott külső egyénre vagy csoportra irányuló társadalmi hatásra a tagok eredetileg egybeeső érdekeinek megfelelően, és/vagy (4) magánjavak előállításában vagy megszerzésében az egyes tagok együttes támogatására.

b) Az együttes társadalmi cselekvés motívumai

A különböző szociológiai szemléletmódok képviselői különböző motívumokkal vagy ösztönzőkkel magyarázzák az együttes cselekvést. E tekintetben itt csak a strukturalista és a racionalista felfogásról teszek röviden említést, amelyekben jellemzően az érdekeket tekintik a társadalmi cselekvések alapvető vagy fő motívumainak.

A strukturalista szociológiai elméletekben alapvetően a csoportérdek fogalma szolgál az együttes cselekvés magyarázatára. Azonban e felfogás képviselői jellemzően azon a nézeten vannak, hogy a csoportérdek eleve adott a csoport tagjainak hasonló életfeltételei, illetve hasonló társadalmi helyzete által meghatározottan. Ilyen értelemben ír Marx (1959: 72) a munkások közös érdekéről, amely közös helyzetükben gyökerezik. Ehhez kapcsolódik például Lukács (1971) felfogása az objektív osztályérdekről, amely az osztály megszerveződésétől és tudatosságától függetlenül is létezik, valamint Westergaard és Resler (1985: 25, 423, 455) felfogása a munkások közös érdekeiről.

A racionalista szemléletmód képviselői bírálják a strukturalista elméleteknek azt a sajátosságát, hogy eleve közös érdekekkel, és ezáltal a szándékos cselekvés képességével ruházzák fel az egyének bizonyos csoportjait. A racionális döntések elméletében az együttes cselekvés motívuma az önérdek vagy egyéni érdek, amely meghatározott körülmények között olyan cselekvésekre készteti az egyéneket, amelyek megfelelnek mások, illetve a csoport közös érdekeinek is. Ilyen körülményeket teremthetnek a „szelektív ösztönzők", azaz olyan pozitív és/vagy negatív szankciók, amelyek biztosítják, hogy az adott csoport tagjai egyéni érdekeik által motiválva is hozzájárulnak a csoport megfelelő működéséhez, és ezáltal a tagok számára bizonyos közjavak előállításához (Olson 1982: 43). Az általam képviselt felfogáshoz az a felfogás áll a legközelebb, amely szerint az elhárítás problémájá-

nak a megoldásához az érintett egyéneknek közös megegyezéssel „egyesített szabályokat" kell kialakítaniuk (Coleman 1990: 241–265, 381–384), illetve új intézmények kialakítása révén meg kell szervezniük önmagukat (Ostrom 1990: 42–45).

A racionalista szemléletmódban tehát az együttes cselekvés motívuma nem a csoportérdek, illetve a tudatosult csoportérdek, hanem meghatározott körülmények között az egyéni érdek. Amennyiben a racionális döntések elméletében mégis használják a közös érdek vagy csoportérdek fogalmát, e fogalmat általában hasonlóan értelmezik, mint a strukturalista elméletekben, azaz mintha a csoportérdek nem lenne más mint a csoportot alkotó egyének hasonló érdekeinek összessége, amely a közjavak vagy együttes javak megteremtésére vagy megszerzésére irányul (lásd pl.: Olson 1982: 12–14; Hardin 1982: 34–35). Az így felfogott csoportérdeket azonban nem tekintik az együttes cselekvés ösztönző vagy motiváló tényezőjének; az egyének cselekvéseit egyéni érdekeik motiválják, amelyek esetleg megfelelhetnek a csoportérdeknek is.

Fentebb (2.2Ac) láttuk, hogy felfogásom szerint az egyesült érdeket maguk az egyesülés tagjai hozzák létre, az együttesen kialakított és fenntartott társadalmi intézmények révén.

- Az együttes társadalmi cselekvések motívumait elvileg az egyének szintjén is tudatosult egyesült érdekek, valamint részben az egyesült érdekek alapján hosszabb távon kialakult társadalmi közerkölcsnek megfelelő erkölcsi motívumok képezik.

A tizenkettedik fejezetben (2.1Ab) volt szó arról, hogy az érdekmotivált magatartást közvetlenül már az érdektudat motiválja, amennyiben a szubjektum képes az adott cselekvési lehetőségek megvalósítására. Az érdekek ismeretek és különböző instrumentális kognitív motívumok – célok, elvárások, számítások, beállítottságok, értékek – formájában tudatosulnak. A tizedik fejezetben (4.2 Bb) adott meghatározásom szerint a társadalmi közerkölcs az egyének adott körében a társadalmi együttműködésnek vagy egymás rendszeres csereszerű támogatásának az erkölcsi szabályozására az egyének adott köre által tudatosan kialakított erkölcsi szabályok és értékek összessége. Amennyiben az egyének belső fedezetű intézmények révén azonossági társadalmi viszonyokat és szoros társadalmi kapcsolatokat hoznak létre egymás között, eleve erkölcsi kötelezettséget is vállalnak az általuk együttesen kialakított intézményes szabályok betartására, és az intézményes szabályok idővel erkölcsi szabályok formájában is kialakulnak.

- A valóságban – eklektikus elméleti szinten figyelembe véve – az egyéneket részben személyes értékek és érzelmi természetű motívumok, illetve a részvétel során közvetlenül kielégíthető szükségletek is motiválhatják a fő céljaikat tekintve társadalmi természetű együttes cselekvésekben.

A valóságban elősegítheti az együttes cselekvés problémájának a megoldását, ha a csoport más tagjai helyesléssel, elismeréssel jutalmazzák, illetve tiszteletben részesítik a csoport egyes tagjait a csoport erőfeszítéseihez történő hozzájárulá-

sukért. Ugyanis a presztízs, megbecsülés vagy tisztelet olyan „szelektív ösztönzőként" szolgálhat, amelynek elnyerésére irányuló szükséglet együttműködésre késztetheti az egyéneket a csoport együttes cselekvésében (Ferguson 2013: 93, 109–110; Marwell–Oliver 1993: 6–7; Oliver 1980: 1367; Olson 1982: 51; Willer 2009: 23–26; Willer et al. 2010: 320–322).

A valóságban a társadalmi egyesülés létrehozásában az elhárítás problémájának a megoldása gyakran igényel fogalmaim szerint közösségi természetű erkölcsi megoldást. Gyakran van vagy lenne szükség olyan személyekre, akik közösségi erkölcsi motívumoktól indíttatva felvállalják a társadalmi egyesülés (vagy érdekérvényesítő társulás) létrehozásával járó ráfordítások egy részét. Ha az egyesülés (vagy az érdekérvényesítő társulás) már elér egy bizonyos szervezettségi szintet, képes lehet a növekedésre és az önfenntartásra, de az előbb említett személyek nélkül gyakran nem tudja elérni a szervezettségnek ezt a szintjét (pl.: Doralt 2005: 12; Hardin 1982: 107–108; Parfit 1986: 39). Az egyesülés létrehozásában való részvételt valójában befolyásolják az egyének személyes tulajdonságai is. A társadalmi egyesülések létrehozásában és az együttes társadalmi cselekvések kezdeményezésében általában aktívabbak azok a személyek, akik iskolázottabbak, öntudatosabbak és nagyobb mértékben hisznek abban, hogy képesek befolyásolni az eseményeket (Bandura 1986: 450–453).

Ha adott egyének előre láthatóan rendszeresen találják magukat szemben az elhárítás problémájával, csak néhány főből álló csoportban az elhárítás problémája esetleg megoldható a bizalom alapján, kifejezetten megfogalmazott megegyezés nélkül is. Ha az egyik egyén egy adott alkalommal magára vállalja a közjószág előállítását, ez hatással lehet mások döntéseire a jövőben. Mivel egy adott egyén csak abban az esetben számíthat arra, hogy más alkalmakkor mások is vállalják a közjószág előállításában való részvételt, ha bizonyos alkalmakkor ő is vállalja, hosszabb távon érdekében áll a közjószág előállításában való részvétel. (Pl.: Doralt 2005: 26–27; Hardin 1982: 145–150; Ostrom 2000: 142) Például, ha egy lépcsőházhoz csak néhány család lakása tartozik, esetleg külön megegyezés nélkül is rendben tudják tartani a lépcsőházat, ami egy sokemeletes lakóházban már kevéssé valószínű.

C) Az egyesülés létrehozását meghatározó tényezők

a) Az elhárítás és az előzetes bizalom problémája

A fentiek szerint bizonyos körülmények között az egyének társadalmi együttműködés, illetve együttes társadalmi cselekvés révén hozzájuthatnának bizonyos javakhoz, amelyekhez egyébként nem, vagy csak jelentősebb ráfordítások árán juthatnak hozzá. Azonban az egyes egyénekre egymástól elkülönülten az elhárító beállítottság jellemző; eszerint az egyes egyének igényt tartanak az együttes cse-

lekvés révén előállítható javakra, de másokra hárítják e javak előállítására irányuló cselekvéseket és az ezekkel járó ráfordításokat. Ahhoz, hogy az egyének adott köre megoldja az elhárítás problémáját és képes legyen rendszeres társadalmi együttműködésre, belső fedezetű intézmények kialakítása révén azonossági társadalmi viszonyokat kell létrehozniuk egymás között.

Azonban egyes szerzők rámutatnak arra, hogy a „potyautazás" (free riding) a szóban forgó intézmények kialakítása és érvényben tartása vonatkozásában is jelentős problémát jelent (pl.: Bates 1988: 394–395; Elster 1989: 40–41; Ferguson 2013: 5; Ostrom 1990: 42).

- Az elhárító beállítottság jelentős akadálya a közjavak, illetve a tágabb értelemben vett „közjó" előállítását vagy megszerzését elősegítő belső fedezetű társadalmi intézmények kialakításának, és ezáltal a társadalmi egyesülés létrehozásának is.

Az elhárítás problémája annál jelentősebb, minél több egyén részvételére lenne szükség az intézmények kialakításában. Ugyanis az egyének viszonylag nagy számából adódóan az egyes egyének elenyésző hatással lehetnek az intézményeket alkotó szabályokra, mások viszont összességükben döntően meghatározhatják azt, hogy milyen intézményes szabályok alakulhatnak ki. Emellett minél több egyén részvételére lenne szükség, az intézmények kialakításában való közreműködés annál jelentősebb ráfordítással járhat. (Vö.: Coleman 1990: 374; Olson 1982: 23, 41)

Az elhárító beállítottságon túl más motivációs problémák is akadályát képezhetik annak, hogy az egyének adott körében társadalmi egyesülés jöjjön létre. A másik ilyen probléma a bizalom problémája.

- Bizonyos mértékű bizalom, illetve a bizalom megelőlegezése elengedhetetlen előfeltétele a társadalmi egyesülés kialakulásának. A belső fedezetű intézmények, illetve az általuk létrehozott azonossági társadalmi viszonyok ugyanakkor elősegíthetik a – bizonyos mértékben már létező – bizalom elmélyülését.

Az egyesülés leendő tagjai közötti bizalomra főleg két szempontból van szükség a társadalmi egyesülés létrehozásában. Egyrészt, az ellenőrzés általában nem lehet tökéletes, az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek, illetve érdekek és erők valójában a belső fedezetű intézmények esetében sem felelnek meg teljes mértékben az intézményes szabályoknak. Ezért igen fontos, hogy az egyesülés tagjai bízhassanak abban, hogy mások akkor is az együttesen kialakított szabályoknak megfelelően cselekszenek, ha az adott cselekvéseik kevéssé ellenőrizhetők vagy nem ellenőrizhetők. Másrészt, ha az ellenőrzés hatékony, bizonyos esetekben utólag, a szabálysértő tag negatív szankcionálásával már nem hozhatók helyre azok a jelentős negatív következmények, amelyeket a szabálysértő tag idézett elő az egyesülés tagjainak. Például, ha kizárják az egyesülésből azt a tagot, akiről kiderült, hogy az egyesülés működésére vonatkozó jelentős információkkal látta el az egyesüléssel szembenálló és az egye-

sülés egyes tagjaival szemben hatalommal rendelkező álló egyéneket, ezzel nem ellensúlyozhatják azt, ha az utóbbi egyéneknek sikerült felkészülniük az egyesülés tervezett akcióira.

A belső fedezetű intézmények, illetve az általuk létrehozott érdekazonosság ugyanakkor nagymértékben elősegítheti a bizalom elmélyülését. Mivel minden egyes egyénnek aktuális lehetősége van mások cselekvéseinek ellenőrzésére, és ezáltal maguknak a személyeknek a megismerésére is, a bizalom kialakulhat, illetve tisztázódhat az is, hogy kik nem tekinthetők megbízható tagoknak. Ha vannak olyan személyek, akiket belsőleges hatalommal ruháznak fel a társadalmi egyesülésen belül, a hatalommal rendelkező személyekbe vetett bizalom különösen fontos. Azonban a bizalom törékenynek bizonyulhat, az egyéneknek esetenként még azokban a személyekben is csalódniuk kell, akikben feltétlenül megbíztak.

A bizalom vagy bizalmatlanság problémájával függ össze az elpártolás és a beépülés problémája. Ez a probléma különösen akkor lehet jelentős akadálya a társadalmi egyesülés létrejöttének, ha az egyesülés létrehozására egy olyan egyénnel vagy csoporttal szemben van szükség, aki vagy amely hatalommal rendelkezik az egyes egyének felett. Az egyesülés sikeres működése szempontjából ugyanis fontos lehet, hogy az egyesülés belső történéseiről, esetleg egyáltalán az egyesülés létrejöttéről az ellenérdekű fél ne szerezzen tudomást. Ha a másik fél fontosnak tartja az informálódást, egyes egyének számára lehetőség nyílhat arra, hogy miközben látszólag elkötelezetten részt vesznek a társadalmi egyesülés létrehozásában és az együttes cselekvésekben, információkkal látják el az ellenérdekű felet. Fontos információ lehet például az, hogy kik a fő szervezők az egyesülésben, milyen potenciális ellentétek vannak az egyesülés tagjai között, amelyek kiélezésével az egyesülés felbomlasztható, milyen együttes cselekvéseket terveznek. Egyes egyének esetleg már eleve ilyen megbízatással épülnek be az adott társadalmi egyesülésbe vagy időközben pártolnak át az ellenérdekű félhez. Tehát az az eshetőség, hogy egy adott egyén, akinek a részvételére egyébként számítani lehetne az egyesülés létrehozásában, eleve az ellenérdekű fél megbízottja vagy később az elpártolást választja, bizalmatlanságot kelthet a társadalmi egyesülés lehetséges tagjai között.

Nagyrészt a fent vázolt problémákból eredően nagyon valószínű, hogy nem alakul ki társadalmi egyesülés olyan egyének körében, akik együttes társadalmi cselekvés révén hozzájuthatnának bizonyos javakhoz, amelyekhez egyébként nem, vagy csak jelentősebb ráfordítások árán juthatnak hozzá. Társadalmi egyesülések mégis kialakulhatnak olyan körülmények között, amelyek elősegítik a fentebb említett problémák megoldását. Az egyes egyének annál inkább hajlandóak hozzájárulni a szabályok együttes kialakításához, egyrészt minél inkább úgy gondolják, hogy ezzel elősegítik érdekeik érvényesítését; másrészt, minél inkább úgy gondolják, hogy befolyásolhatják a szabályok kialakulását; harmadrészt, várhatóan minél kisebbek a hozzájárulás ráfordításai, és ezekhez képest minél nagyobbak a pozitív következményei. (Opp 2001: 236–239)

b) A kommunikáció lehetősége és az előzetes kapcsolatok

A társadalmi egyesülések kialakulásának a valószínűségét elvileg az adott egyesülések kialakításával és fenntartásával járó várható hozamok és ráfordítások, illetve a várható hozadékok határozzák meg közvetlenül, és más tényezők e tényezők meghatározása révén lehetnek hatással az egyesülések kialakulására (vö. Lubell–Schneider–Scholz–Mete 2002: 149–150). Ebben az alfejezetben a kommunikáció lehetőségével, a spontán pozitív társadalmi kölcsönhatásokkal és az előzetes kapcsolatokkal foglalkozom abból a szempontból, hogy mennyiben segítik elő társadalmi egyesülések kialakulását.

- Az egyének adott körében társadalmi egyesülés kialakulásának előfeltétele a személyközi kommunikáció aktuális lehetősége. Az egyesülés kialakulását elősegítik egyrészt az egybeeső egyéni érdekeken alapuló spontán pozitív társadalmi kölcsönhatások, másrészt az előzetesen már létező társadalmi kapcsolatok.

Dahrendorf (1976: 187) az érdek-csoporttá szerveződés egyik előfeltételeként említi a kommunikáció lehetőségét a kvázi-csoport tagjai között, azonban ezt az összefüggést a társadalmi egyesülés kialakulására is érvényesnek tekinthetjük. Fentebb (2.2A) láttuk ugyanis, hogy egyesülés nem létezhet intézményes szabályok kialakítása, és ezáltal a tagok releváns cselekvési lehetőségeinek és cselekvési képességei alkalmazásának az egymás közötti összehangolása nélkül, ami viszont jelentős mértékű személyközi kommunikációt igényel.

Az egyének meghatározott körében a társadalmi egyesülés kialakulásának a valószínűségét nagyrészt meghatározza az egyéni érdekeken alapuló pozitív társadalmi kölcsönhatások gyakorisága. Például egy munkahelyi szervezetben a különböző szervezeti egységekhez tartozó vezetők egy része között nagy valószínűséggel létrejöhet társadalmi egyesülés (vagy partnerségi társadalmi hálózat), amennyiben ezt az érdekviszonyok lehetővé teszik. Ha rendszeres személyközi kommunikációt igénylő munkakapcsolatban vannak egymással, az egyesülés (vagy hálózat) létrehozása nem jelent különösebb ráfordítást számukra, a munkakapcsolat keretében ugyanis érdekeik egyeztetésére is lehetőség nyílik. Ezzel szemben, a különböző egységekhez tartozó beosztottak között, akik esetleg csak saját szervezeti egységükhöz tartozó más egyénekkel vannak munkakapcsolatban, kevéssé valószínű társadalmi egyesülés (vagy hálózat) kialakulása. Különösen akkor kevéssé valószínű, ha nincsenek olyan fórumok (értekezletek, gyűlések stb.), ahol legalább alkalmanként a különböző szervezeti egységekben dolgozó beosztottak is találkozhatnának és legalább felismerhetnék bizonyos érdekeik egybeesését.

A társadalmi egyesülés létrehozása szoros társadalmi kapcsolatok kialakítását jelenti az egyének adott körében, elvileg valamennyi egyén között. Azonban szoros társadalmi kapcsolatok, vagy ilyen kapcsolatokká átalakítható személyközi kapcsolatok már előzetesen is kialakulhattak egyes egyének között, amelyek elősegíthetik további szoros társadalmi kapcsolatok kialakulását. Egyrészt, az egyének

adott körében már létrejöhettek néhány főből és a közöttük kialakult szoros társadalmi kapcsolatokból álló kisebb egyesülések. Másrészt, a valóságban nincs éles határ a szoros és a laza társadalmi kapcsolatok között, és előzetesen könnyebben kialakulhattak olyan laza kapcsolatok, amelyek szoros kapcsolatokká válhatnak, miután felmerül az egyesülés létrehozásának a szándéka. Harmadrészt, társadalmi egyesülés kialakulását elősegíthetik fogalmaim szerint nem társadalmi természetű előzetes kapcsolatok, például baráti vagy családi kapcsolatok is. Az említett előzetes kapcsolatok főleg egyrészt azáltal segíthetik elő társadalmi egyesülés létrejöttét, hogy az egyesülés létrehozása kevesebb ráfordítással jár az adott egyének számára. Az előzetes kapcsolatok hozzájárulhatnak például az együttműködésre irányuló szabályok kialakulásához is (Opp 2001: 240–241). Másrészt azáltal, hogy a szükséges bizalom már részben kialakulhatott a kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének között.

Marwell és Oliver (1993: 101–129) azt vizsgálja, hogy az előzetes kapcsolatok sűrűsége, centralizáltsága és a kisebb klikkek előzetes kialakulása milyen hatással van az együttes társadalmi cselekvésre, illetve a társadalmi egyesülés kialakulására.[8] Nézetük szerint a társadalmi egyesülések kialakulásához általában szükség van néhány fő szervezőre, és jelentősen megkönnyíti a szervezők munkáját, ha előzetesen számottevő kapcsolatok találhatók az érintett egyének között. A szervezők számára azok a személyek könnyebben elérhetők, akikkel már kapcsolatban vannak, illetve rajtuk keresztül esetleg további személyek is elérhetők. A szervezők általában szelektálnak az érintett egyének között abból a szempontból, hogy kiknek a részvételére lenne leginkább szükség a társadalmi javak együttes előállításában. Valószínű, hogy mindenekelőtt azokat az egyéneket választják, akik a legjelentősebb társadalmi erőkkel rendelkeznek, és a szerveződés kezdeti szakaszában különösen fontos néhány jelentős erővel rendelkező résztvevő mozgósítása. Az előzetes kapcsolatok azt is befolyásolják, hogy a szervezők milyen valószínűséggel képesek elérni és megnyerni a legmegfelelőbb személyeket.

Ha az előzetesen kialakult kapcsolatok sűrűségét adottnak vesszük, különböző mértékű lehet a kapcsolatok centralizáltsága. A fent említett szerzők szerint a kapcsolatok centralizációja akkor segíti elő a társadalmi egyesülés kialakulását, ha a kapcsolatok sűrűsége viszonylag kicsi. Az előzetesen kialakult kisebb egyesülések vagy klikkek hatása a társadalmi egyesülés kialakulására különböző természetű és irányú lehet. Egyrészt, a már előzetesen létező kisebb egyesülések vagy klikkek lehetővé tehetik tagjaik könnyebb elérését a szervezők által. Másrészt viszont a klikkek közötti esetleges érdekellentétek akadályozhatják a szervezőket abban, hogy a különböző klikkekbe tartozó tagokat elérjék és mozgósítsák.

[8] A szóban forgó szerzők a hivatkozott oldalakon az együttes cselekvés meghatározottságát elemzik és viszonylag tágabb értelemben fogják fel az együttes cselekvést (beleértve például a társadalmi mozgalmat és a lázadást is), valamint egyetlen egyént (vagy egy kiscsoportot) mint fő szervezőt feltételeznek, de elemzésük nagyrészt a társadalmi egyesülés kialakulására is érvényesnek tekinthető.

c) A közcsoport nagysága, illetve az érintett egyének száma

Mint fentebb (1.1Ba) említettem, nagyon valószínűtlen, hogy viszonylag nagy taglétszámú társadalmi egyesülés jöjjön létre. Társadalmi egyesülések általában az egyének viszonylag szűk köre által alkotva jöhetnek létre.

- A legtisztább társadalmi egyesülések olyan kislétszámú (általában legfeljebb 20-25 főből álló) intézményes csoportok, amelyeken belül valamennyi tag személyesen vesz részt a belső fedezetű intézmények kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében.

Tehát, ha viszonylag kevés egyén körében van szükség társadalmi egyesülés létrehozására ahhoz, hogy az adott egyének hatékonyan érvényesítsék eredetileg egybeeső érdekeiket, erre viszonylag jó eséllyel törekedhetnek, amennyiben ehhez egyébként is kedvezőek a körülmények.

Olson (1982: 40–42) szerint a kis taglétszámú csoportok rendszerint hozzájutnak a közjavakhoz, a nagy taglétszámú csoportok viszont rendszerint nem.[9] A kis taglétszámú csoportokban ugyanis egy (vagy több) egyén olyan mértékű hozamra tehet szert a közjószág előállítása révén, amely még akkor is meghaladja az adott egyén (vagy egyének) ráfordításait, ha maga viseli (vagy maguk viselik) a közjószág előállításával járó összes ráfordítást. A nagyobb csoportokban viszont – korlátozott kínálatú közjavak esetében – a csoport tagjai csak kis hányadát kapják meg az összes hozamnak, és így nem jutnak hozzá akkora hozamhoz, amely meghaladná ráfordításaikat, és ezért (megegyezés nélkül) nem vállalkoznak a közjószág előállítására.

A fenti érvelésben a közjavak előállításának arról a módjáról van szó, amikor a közcsoport egy vagy több tagja a csoport többi tagjától függetlenül, elszigetelten állítja elő a közjavakat. Azonban itt minket a közjavak, illetve az együttesen előállítható javak előállításának az a módja érdekel, amikor az egyének adott köre társadalmi egyesülés és együttes cselekvés révén állít elő bizonyos javakat. Pontosabban itt arra a kérdésre keressük a választ, hogy a közcsoport nagysága, illetve az érintett egyének száma milyen hatással van a társadalmi egyesülés létrehozására. Olson (a fent hivatkozott helyen) ebből a szempontból is a nagyobb létszám kedvezőtlen hatását hangsúlyozza. Nézete szerint minél nagyobb a csoport, a közjószág ellőállításához annál nagyobb szükség van a megegyezésre és a csoport megszerveződésére. Viszont minél nagyobb a csoport, annál valószínűtlenebb a megszerveződése, azaz társadalmi egyesülés kialakulása. Minél nagyobb ugyanis a közcsoport, illetve az érintett egyének száma, annál nagyobb a társadalmi egyesülés létrehozásával járó, egy egyénre eső ráfordítás.

---

[9] Olson (1982: 42–43) az előbbi csoportokat privilegizált, az utóbbi csoportokat latens csoportoknak nevezi, én viszont nem használom ezt a megkülönböztetést, és (társadalmi természetű) közcsoportnak nevezem az olyan kategoriális csoportot, amelynek tagjai számára egy adott jószág társadalmi közjószágot képez (2.1A).

A fenti összefüggés megítélésem szerint is igen lényeges akadálya viszonylag sok egyén társadalmi egyesülésbe szerveződésének. Ezen túlmenően, mint fentebb (2.2Ca) már említettem, minél nagyobb a közcsoport, illetve az érintett egyének száma, annál nehezebb egyetértéssel kialakítani intézményeket, és ezzel is összefügg, hogy annál nagyobb a társadalmi egyesülés létrehozásával járó, egy csoporttagra eső ráfordítás. Továbbá, minél nagyobb a közcsoport, illetve az érintett egyének száma, az egyéni érdekek annál korlátozottabban integrálhatók az egyesült érdekbe, ezáltal az egyének szintjén az együttes cselekvéstől várható hozam is annál bizonytalanabb. Esetenként igen összetettek azok az egyéni érdekek, amelyekkel összefüggésben szükség lenne társadalmi egyesülés létrehozására és együttes cselekvésre. Például egy munkahelyi szervezeti egység tagjainak érdekei esetleg egybeesnek abban a tekintetben, hogy le kellene váltatni a jelenlegi vezetőt, de érdekeik jelentős mértékben eltérhetnek abban a tekintetben, hogy milyen tulajdonságokkal kellene rendelkeznie az új vezetőnek, e tulajdonságoknak ki felelne meg a legjobban és milyen módon érjék el a megfelelő személy kinevezését.

Tehát az említett tényezőkkel összefüggésben, viszonylag nagy taglétszámú társadalmi egyesülés kevés valószínűséggel alakul ki.

- Egy nagy közcsoport, illetve viszonylag sok érintett egyén kevés valószínűséggel vagy egyáltalán nem hozhat létre egy átfogó társadalmi egyesülést. Azonban az egyének tágabb körén belül esetleg létrejöhet egy kisebb taglétszámú társadalmi egyesülés, illetve ehelyett létrejöhet egy olyan nagy taglétszámú érdekérvényesítő társulás (vagy társadalmi hálózat), amely sikeresen hozzájárul a javak előállításához valamennyi érintett egyén számára.

Marwell és Oliver (1993: 52–57) érdekcsoportnak nevezi az érintett egyének körét, és rámutat arra, hogy a nagy érdekcsoportnak kedvező hatása is lehet az együttes cselekvésre.[10] Nézetük szerint az együttes javak előállításához általában nem kell egy nagyméretű érdekcsoport egészének megszerveződnie, kielégítő megoldás lehet az is, ha egy nagyobb érdekcsoporton belül kialakul egy kisebb létszámú egyesülés vagy szerveződés. Az érdekcsoport nagysága olyan irányba is hathat, hogy a nagyobb érdekcsoport tagjainak egy részéből nagyobb valószínűséggel jöhet létre egy olyan egyesülés vagy szerveződés, amely sikeresen előállíthatja az együttes javakat nemcsak az egyének szűkebb köre, hanem a tágabb érdekcsoport tagjai számára is. A nagyobb érdekcsoport nagyobb valószínűséggel rendelkezik az egyének kritikus tömegével, akik hajlandóak részt venni az együttes javak előállításában. Ugyanakkor a nagyobb csoport több erőforrással rendelkezik, ezért a nagyobb érdekcsoportból szerveződő egyesülés vagy szerveződés nagyobb va-

[10] Az említett szerzők itt azt elemzik, hogy az érdekcsoport nagysága hogyan hat közvetlenül az együttes cselekvésre, nem pedig a társadalmi egyesülés létrehozására. Azonban én abból a szempontból utalok nagyon röviden a szóban forgó elemzésre, hogy az érdekcsoport nagysága hogyan hat a tágabb csoporton belül az egyének szűkebb körének a megszerveződésére (társadalmi egyesülés, érdekérvényesítő társulás vagy társadalmi hálózat formájában).

lószínűséggel lesz képes a sikeres együttműködésre. A nagyobb érdekcsoportban a potenciálisan elérhető erőforrásoknak, illetve társadalmi képességeknek esetleg csupán egy töredékét kell mozgósítani, míg a kisebb érdekcsoportban esetleg az erőforrások, illetve képességek egészét. Tehát könnyebbnek tűnik egy kisebb létszámú aktív csoport megszervezése és fenntartása egy nagyobb érdekcsoporton belül, mint nagyobb számú egyén mozgósítása egy kisebb érdekcsoporton belül. Feltéve, ha találhatók előzetes kapcsolatok a nagyobb érdekcsoport tagjai között, amelyek elősegítik az együttes cselekvés potenciális résztvevőinek a mozgósítását.

Tehát az érintett egyének tágabb körén belül esetleg kialakulhat egy kisebb taglétszámú társadalmi egyesülés, amely sikeresen hozzájárul a közjószág előállításához, illetve a tágabb értelemben vett „közjó" megvalósításához valamennyi érintett egyén számára. Például egy százfős üzemben esetleg csak tizenöt munkásnak kell létrehoznia szoros érdekszövetséget annak érdekében, hogy elérjék a munkakörülmények javítását; de részben azért lehetnek sikeresek, mert a vezetés tart attól, hogy ezek a munkások szükség esetén támaszkodhatnak a többi munkás nagy részének a támogatására is. Azonban a nagyobb taglétszámú csoportban az együttes társadalmi cselekvés problémájának olyan megoldása, amikor a nagyobb csoporton belül egy kisebb taglétszámú társadalmi egyesülés szerveződik, amely esetleg csupán a nagyobb csoport töredékét öleli fel, elvileg nem jelent kielégítő megoldást, és gyakran a valóságban sem kielégítő. Azt ugyanis, hogy egy társadalmi egyesülés meghatározott egyének érdekeinek megfelelően működik, elvileg az garantálhatja, hogy az érintett egyének maguk alakítják ki az egyesülés intézményeit és maguk ellenőrzik az intézményes szabályok tényleges érvényesülését. Tehát egy olyan társadalmi egyesülés, amelynek létrehozásában a közcsoportnak, illetve az érintett egyéneknek csupán a töredéke vesz részt, elvileg esetlegesen szolgálja a nagyobb csoport tagjainak az érdekeit.

Ha nagyon sok egyén érdekei esnek egybe bizonyos javak előállítása, illetve megszerzése, bizonyos intézmény vagy intézményes szabály érvényre juttatása (vagy érvénytelenítése) és/vagy adott külső egyénre vagy csoportra irányuló társadalmi hatás tekintetében, kisebb társadalmi egyesülés helyett inkább olyan nagyobb taglétszámú érdekérvényesítő társulás (vagy társadalmi hálózat) kialakulása valószínű, amely – mint az egyesülés helyettesítője – esetleg sikeresen hozzájárulhat a javak előállításához valamennyi érintett egyén számára. Fentebb (1.1Ba; 1.2Ab) említettem, hogy azok az érdekérvényesítő társadalmi szervezetek (pl. szakmai társaságok, szakszervezetek, politikai pártok), amelyeknek a formális intézményrendszerét a többségi elv érvényesítésével alakítják ki, elvileg nem társadalmi egyesülések, hanem inkább társadalmi társulások. Itt mutatok rá arra, hogy viszonylag nagy taglétszámú társadalmi-szervezeti egyesülések kialakulásának melyek a legfőbb akadályai; azaz, a szóban forgó szervezetek miért tekinthetők inkább társulásoknak.

Mint fentebb (2.2Ab; 2.2Ac) láttuk, társadalmi egyesülés létrehozása belső fedezetű társadalmi intézmények kialakítása révén az egyének érdekeinek és erő-

inek az egyesítését jelenti. Tehát társadalmi egyesülés létrehozása és fenntartása feltételezi, hogy az adott szervezet tagjai aktívan részt vesznek az intézmények kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében. A nagy taglétszámú szervezeti egyesülés létrehozásának egyik jelentős akadály abban rejlik, hogy minél nagyobb a szervezet, egyrészt technikailag is annál nehezebb megoldani, hogy az egyes egyének és a szervezeten belül esetleg már létező kisebb egyesülések érdemben részt vegyenek a szervezet intézményeinek a kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében. Másrészt, fentebb (2.2Ca) láttuk, hogy az egyének elkülönült érdekeinek nem felel meg az intézmények kialakításában való aktív részvétel; a szervezet tagjainak a széles körében az intézmények kialakításában való részvételre tipikusan az elhárító beállítottság jellemző.

Tehát viszonylag sok egyén körében az egyetértéssel hozott döntések helyett legfeljebb már csupán a többségi elv érvényesítésével lehet formálisan közös döntéseket hozni, és ebben rejlik a másik jelentős akadály. Ugyanis a szervezet tagjainak a teljeskörű részvétele helyett a történetileg kialakult demokratikus technikai megoldások – a képviseleti elv és a többségi elv érvényesítése az intézmények kialakításában és a fontosabb döntésekben – általában csupán azt teszik lehetővé, hogy a formálisan közös döntések a statisztikai valószínűség szintjén bizonyos mértékben kifejezzék az egyes egyének és csoportok érdekeit, nem pedig az érdekek valóságos egyesítését és érvényesítését. Például Doralt (2005: 48–53) rámutat arra, hogy az egyéni preferenciák összesítése a szavazásban a többségi elv érvényesítése révén általában zavaros, az egyes egyének érdekei szempontjából bizonytalan eredményeket hoz, még akkor is, ha az adott egyének egyértelmű preferenciákkal rendelkeznek.

A nagyobb taglétszámú szervezeti egyesülés kialakulásának harmadik fő akadálya az, amelyet Robert Michels (2001) az „oligarchia vastörvényének" nevez. A tizennegyedik „B" fejezetben (3.1Bb) majd részletesebben foglalkozom az említett szerző felfogásával, amely szerint a formális szabályaikat tekintve demokratikusnak tűnő nagyméretű szervezetekben (politikai pártokban, szakszervezetekben stb.) is elkerülhetetlenül létrejön egy klikk a felső vezetők körében, amely a tagságtól nagyrészt független hatalomra tesz szert. Ennek értelmében, ha egy társadalmi szervezet intézményrendszere kifejezetten demokratikus, és a tagok viszonylag aktívan részt vesznek az adott szervezet társadalmi intézményeinek a kialakításában, a vezetők szűk köre nagyrészt ennek ellenére is szert tehet olyan hatalomra, amelyet a vezetők elkülönült egyéni érdekeik érvényesítésében is felhasználhatnak, a tagok nagy részének érdekei ellenére.

A negyedik fő akadály a társadalmi szervezetekben általában kialakuló rendi rétegződésben rejlik. Majd a tizennegyedik „B" fejezetben (2.3) foglalkozom a rendi rétegződéssel, amely általában kialakul a formálisan demokratikus intézményrendszerrel rendelkező társadalmi szervezetekben is. Majd rámutatok arra, hogy az adott szervezeten belül hatalmi helyzetben lévő egyének a rendi egyenlőtlenségek tudatos

kialakítása révén általában megosztják a szervezet tagságát. Ennek eredményeképpen az erőviszonyokat tekintve reménytelen helyzetbe, és esetleg még számbelileg is kisebbségbe kerülhetnek azok az egyének, akik az adott szervezeten belüli társadalmi helyzetük jelentős javulását várhatnák egy valóban demokratikus és nagyobb mértékben belső fedezetű intézményrendszer kialakításától.

Olson (1982: 55) felhívja a figyelmet arra, hogy olyan szervezetek, mint például a szakszervezetek, szakmai társaságok, ipari érdekcsoportok stb. úgynevezett „szelektív ösztönzők" alkalmazásával késztetik az egyéneket a belépésre és az együttműködésre. Az említett szerző az érdekszövetségek melléktermék-elméletének nevezi arra vonatkozó elképzelését, hogy a hivatalos érdekszövetségek a fennmaradásukhoz szükséges tagságukat, illetve a tagság hozzájárulását a szervezet megfelelő működéséhez tulajdonképpen „szelektív ösztönzők" alkalmazása révén biztosítják. Azonban e szövetségek mintegy működésük melléktermékeként bizonyos közjavakkal is ellátják tagjaikat. A szóban forgó „szelektív ösztönzők" lehetnek például olcsó csoportos biztosítások, szakfolyóiratok juttatása, publikálási lehetőségek biztosítása, iparengedélyek kiadása stb. Az Olson által használt „szelektív ösztönző" kifejezés fogalmaim szerint arra utal, hogy az adott szervezeten belül nem alakult ki egyesült érdek, a tagok magatartását elkülönült egyéni érdekeik motiválják.

Az érdekérvényesítő társulások eredeti megszerveződését előmozdíthatják olyan vállalkozó egyének is, akiknek az érdeke tulajdonképpen nem az adott társulás vagy a szélesebb csoport érdekeinek az érvényesítéséhez fűződik, hanem az egyének adott körének a megszervezése révén szeretnének bizonyos formális pozíciókba jutni. Például önsegélyező szervezet létrehozását kezdeményezhetik olyan egyének, akik hivatalos tisztséget szeretnének betölteni a leendő szervezetben (Hardin 1982: 35–37).

A valóságban esetenként nem önálló egyének, hanem az egyének mint bizonyos társadalmi csoportok, illetve szervezetek (pl. szakszervezetek vagy politikai pártok) képviselői hoznak létre formailag egyesülést. Az adott képviselők szintjén egyetértéssel kialakított társadalmi intézményeket tekinthetjük belső fedezetű intézményeknek és az adott csoportot társadalmi egyesülésnek. Az ilyen egyesülés létrejötte azonban nem jelenti a képviselt csoportok egyesülését is, amennyiben az adott csoportok külön-külön nem tekinthetők egyesüléseknek, vagy esetleg egyesüléseknek tekinthetők, de az adott képviselők nem képviselik megfelelően az adott csoportok egyesült érdekeit.

Bizonyos körülmények között nagyszámú egyén körében is sikerül túljutni az elhárítás problémáján, nagyrészt sajátos intézmények kialakítása nélkül is, amennyiben az adott egyének egy részének a közérdekű cselekvései hatással vannak mások részvételre vonatkozó döntéseire. Az egyének azért is csatlakozhatnak másokhoz (például a sztrájkolókhoz vagy a tüntetőkhöz), mert hatékonynak tekintik a közjószág, illetve a tágabb értelemben vett „közjó" előállítására vagy megszerzésére irányuló törekvéseiket. A hatékonyságban való hitük alapulhat azon

a tapasztalaton, hogy korábban sikeresek voltak az ilyen törekvések és a közérdek érvényesítésére irányuló cselekvésekben, illetve eseményekben részt vevő egyének száma jelentős és növekszik. Az egyének kialakítják elképzeléseiket a résztvevők azon minimális számára vonatkozóan, amelynek tényleges vagy várható elérése esetén ők is hajlamosak részt venni a szóban forgó cselekvésekben. Tehát az érintett egyének részvételi hajlandósága részben függ attól, hogy hány egyén vesz már részt vagy hány egyén részvétele várható a közérdekű cselekvésekben, illetve eseményekben. Eszerint a látható vagy várható részvétel viszonylag alacsony szintje eltéríti az egyéneket a részvételtől, viszonylag magas szintje viszont hajlamosabbá teszi őket a részvételre. Így a részvevők bizonyos száma és aránya olyan fordulópontot jelenthet, amelyen felül jelentősen megnő az érintett egyének részvételi hajlandósága. (Pl.: Chwe 1999; Marwell–Oliver 1993: 9–10; Medina 2010: 51–65)

d) A társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzet hatása

A tizedik fejezetben (főleg 3.1A) részletes elemzéssel világítottam rá arra, hogy a társadalmi viszonyok alapvetően meghatározzák az egyének (és csoportok) közötti társadalmi kölcsönhatásokat. Eszerint bizonyos társadalmi viszonyokból elvileg szükségszerűen következnek bizonyos társadalmi kölcsönhatások, más társadalmi viszonyok azonban elvileg különböző társadalmi kölcsönhatásokat is meghatározhatnak. Rávilágítottam arra, hogy adott egyének körében megegyezés kezdeményezése és kialakulása – azaz társadalmi egyesülés létrehozásának a kezdeményezése és egyesülés létrehozása – bizonyos társadalmi viszonyok által meghatározottan az egyik valószínű kölcsönhatás. Azonban fentebb (2.2A; 2.2Ca) láttuk, hogy társadalmi egyesülés létrehozása általában nehéz feladat, és e feladat megoldását jelentős mértékben akadályozhatja – más akadályozó tényezők mellett – az elhárító beállítottság és a bizalmatlanság. Ezért az is nagyon valószínű, hogy még olyan egyének körében sem alakul ki társadalmi egyesülés, akik számára – az adott társadalmi viszonyok által meghatározottan – egyesülés létrehozása jelentené a legjobb stratégiát érdekeik érvényesítésében.

Mindazonáltal mégis kialakulhatnak társadalmi egyesülések olyan körülmények között, amelyek elősegítik az előző bekezdésben is említett problémák megoldását. Ebben az alfejezetben arra mutatok rá, hogy főleg milyen társadalmi viszonyok, azaz milyen érdekviszonyok és erőviszonyok között jöhetnek létre társadalmi egyesülések.

- Társadalmi egyesülés létrejöttét bizonyos mértékben elősegítő körülmények az érdekviszonyok vonatkozásában: adott közjószág vagy esetleg egyéni magánjavak előállítására vagy megszerzésére, bizonyos intézmény vagy intézményes szabály érvényre juttatására (vagy érvénytelenítésére) és/vagy adott külső egyénre vagy csoportra irányuló társadalmi hatásra vonatkozó egybeesési érdekviszonyok az egyének adott körében.

A tizedik fejezetben (3.1Aa) láttuk, hogy ha az egybeesési érdekviszonyok, illetve az egybeesési társadalmi viszonyok közvetlenül közjószágra vonatkozóan léteznek, az adott viszonyok által meghatározottan az adott egyének között esetleg megegyezés is kialakulhat a közjószág jövőbeli együttes előállítására vagy megszerzésére vonatkozóan. Tehát ilyen viszonyok bizonyos mértékben elősegítik egyesülések kialakulását, de számos más körülménytől is függ, hogy létrejön vagy nem társadalmi egyesülés.

Mint fentebb (2.2Aa) említettem, az egyének adott körében társadalmi egyesülés létrehozásának a fő motívuma nem csak közjószág együttes előállítására irányulhat. Eszerint – közjószág vagy magánjavak előállításával vagy megszerzésével összefüggésben – bizonyos intézmény, illetve intézményes szabály érvényre juttatása (vagy érvénytelenítése) vonatkozásában létező érdekegybeesés is hozzájárulhat olyan társadalmi egyesülés kialakulásához, amely főleg az adott intézmény vagy intézményes szabály érvényre juttatását (vagy érvénytelenítését) hivatott elősegíteni. Valamint még egyébként nagyrészt ellentétes társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének is létrehozhatnak egyesülést, amennyiben egy adott külső egyénre vagy csoportra irányuló társadalmi hatás tekintetében esnek egybe az érdekeik, a szóban forgó hatás elősegítésére.

A legnehezebben megoldhatónak és a legkevésbé valószínűnek az tűnik, hogy az adott egyének magánjavak előállításában vagy megszerzésében az egyes tagok együttes támogatására hozzanak létre társadalmi egyesülést. Ebben az esetben elvileg olyan egyénekről van szó, akik között eredetileg még egybeesési érdekviszonyok sem léteznek. Erre az esetre fentebb (2.2Aa) azt említettem példaként, hogy a mezőgazdasági termelők adott köre egyezségre juthat abban, hogy a termés betakarítását rendszerint együttesen végzik, megegyezés szerint sorra véve az egyes termelők földterületeit, mert elkülönülten kevés munkás és/vagy munkagép állna rendelkezésükre. Az adott egyéneknek az egymás közötti esetleges társadalmi cserék helyettesítésére kellene létrehozniuk egyesülést, amely rendszeresen és – az esetleges cserékhez képest – hatékonyabban biztosítaná a tagok számára a magánjavak előállítását vagy megszerzését. Itt az előzetesen már létező személyközi (társadalmi vagy esetleg nem-társadalmi) kapcsolatok döntően hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az adott egyének megoldják az elhárítás és a bizalmatlanság problémáját.

Bár a társadalmi egyesülés létrehozása általában nem egy egyszeri kölcsönhatás adott egyének között, hanem viszonylag hosszabb társadalmi folyamat, az érdekviszonyok e folyamatot is – mint felfogásom szerint általában a társadalmi jelenségeket – a társadalmi erőkkel és az erőviszonyokkal összefüggésben határozzák meg.

- A társadalmi erőviszonyok főleg az erőnyerési motiváció révén határozzák meg a társadalmi egyesülés létrejöttét. A társadalmi egyesülés létrejöttének fontos előfeltétele, hogy a társadalmi erők egyesítésének eredményeként lét-

rejövő egyesült erő várhatóan jelentős mértékben hozzájáruljon az érdekek érvényesítéséhez.

Az egyesülések létrehozásának legfőbb funkciója a társadalmi erők egyesítése, és ezáltal az egyesülésben részt vevő egyének erőinek a növelése. Az ehhez fűződő motivációt nevezem erőnyerési motivációnak. Az *erőnyerési motiváció* a szubjektum arra irányuló késztetettsége, hogy más egyének társadalmi képességeit is saját érdekei megvalósításának a szolgálatába állítsa. A társadalmi egyesülés létrehozása ilyen szempontból annak szándékos elősegítése, hogy más egyének ereje is a szubjektum érdekeinek megvalósítása irányába hasson, miközben a szubjektum maga is hozzájárul más tagok érdekeinek az érvényesítéséhez.

Eszerint egy adott egyén érdekének az felel meg, hogy lehetőség szerint minél jelentősebb társadalmi képességekkel és erőkkel rendelkező egyénekkel alakítson ki szoros társadalmi kapcsolatot, és velük hozzon létre társadalmi egyesülést. Így egy adott egyén kevésbé hajlamos hozzá képest kisebb általános erővel rendelkező egyénekkel kialakítani szoros társadalmi kapcsolatot, jóval jelentősebb általános erővel rendelkező egyének viszont az adott egyénnel kevésbé hajlamosak szoros társadalmi kapcsolatot kialakítani. Azaz, a társadalmi egyesülések általában közel hasonlóan jelentős általános erőkkel rendelkező egyéneket egyesítenek, és az adott egyének egyénileg minél jelentősebb erőkkel rendelkeznek, annál nagyobb eséllyel hozhatnak létre társadalmi egyesülést.

Bizonyos körülmények között mégis előfordulhat, hogy jelentős általános erőkkel rendelkező egyének jóval kevésbé jelentős erőkkel rendelkező egyénekkel alakítanak ki szoros társadalmi kapcsolatot, és velük hoznak létre társadalmi egyesülést. Például esetleg kialakulhat társadalmi egyesülés egy vezető és a beosztottak egy része által létrehozva, arra vonatkozóan, hogy a beosztottak támogatják a vezető újraválasztását, aki viszont újraválasztása esetére kötelezettséget vállal a beosztottak érdekérvényesítési törekvéseinek a támogatására. A nagymértékben egyenlőtlen erőviszonyok – megfelelő érdekviszonyokkal összefüggésben – azonban inkább laza társadalmi kapcsolatok és – a fentebb (1.3Bb) tárgyalt – hűségi társadalmi hálózatok, mintsem egyesülések kialakulását segítik elő.

Mint már említettem, társadalmi egyesülés létrejöttének fontos előfeltétele, hogy a társadalmi erők egyesítésének eredményeként létrejövő egyesült erő várhatóan jelentős mértékben hozzájáruljon az érdekek érvényesítéséhez. Ez az összefüggés is olyan irányba hat, hogy nagy erőkkel rendelkező egyének körében nagyobb valószínűséggel, viszonylag kis erőkkel rendelkező egyének körében kisebb valószínűséggel jön létre társadalmi egyesülés. Ugyanis a nagy erőkkel rendelkező egyének körében az egyesülés eredményeként létrejövő egyesült erő valószínűleg számottevő mértékben hozzájárulhat az egyéni érdekek érvényesítéséhez. Amennyiben azonban meghatározott egyének – részben a társadalmi egyesülés eredményeként – már hatalommal rendelkeznek az egyének adott körében és hatalmuk továbbra is biztosítottnak látszik, újabb egyéneket már kisebb való-

színűséggel vonnak be az egyesülésbe. A hatalommal rendelkező egyének, illetve egyesülések ugyanis erőik további növelése nélkül is képesek érdekeik kiemelkedő mértékű érvényesítésére, az újabb tagokkal viszont osztozniuk kellene az együttesen megszerzett javakon, amennyiben azokat magánjavak formájában használják fel. Az előbbiekkel szemben, amennyiben a kis erőkkel rendelkező egyének számszerű tömege nem képes csekély egyéni erőiket ellensúlyozni, valószínűleg mint társadalmi egyesülés sem rendelkeznének jelentős erőkkel, így kisebb valószínűséggel hoznak létre társadalmi egyesülést. Például a munkahelyi szervezetekben a legkisebb egyéni erőkkel rendelkező alkalmazottak körében valószínűleg ritkán találunk társadalmi egyesüléseket (vagy partnerségi társadalmi hálózatokat).

A társadalmi egyesülések kialakulására természetesen hatással van az egyének tudása az adott érdekviszonyokról és erőviszonyokról, és e viszonyok részben tudatosulásuk révén határozzák meg a társadalmi egyesülések kialakulását. Ez a tudás elősegítheti vagy akadályozhatja az egyesülés és a rendszeres együttműködés aktuális lehetőségeinek és várható következményeinek a felismerését, valamint hatással van arra, hogy az egyének érdekeik elkülönült vagy részben együttes érvényesítését részesítik előnyben.

Fentebb (2.2Bb) volt szó arról, hogy a valóságban az egyéneket a presztízs elnyerésére irányuló szükséglet is motiválhatja arra, hogy hozzájáruljanak a társadalmi közjószág, illetve a tágabb értelemben vett „közjó" előállításához vagy megszerzéséhez. Azonban a presztízsnek más szempontból is lehet jelentősége a tágabb értelemben vett „közjó" előállításában vagy megszerzésében. Egyes szerzők szerint az egyének adott körében a presztízs, illetve a presztízst kifejező státusz szerinti különbségek hatással vannak az együttes társadalmi cselekvésre; a nagyobb presztízzsel rendelkező egyének egyrészt viszonylag jelentősebb mértékben vesznek részt az együttes cselekvésekben és jelentősebb mértékben késztetnek másokat a részvételre, másrészt jelentősebb mértékben járulhatnak hozzá az egyének adott körében a cselekvések összehangolásához (pl. Simpson–Willer–Ridgeway 2012: főleg 150–154).

A normativista szemléletmódot képviselő elméletekben presztízsnek nevezett létezőt én a nyolcadik fejezetben (4.1A) közösségi természetű erőként határoztam meg és közösségi erőnek, illetve – erőfölény formájában – tekintélynek neveztem. Mint említettem, felfogásom szerint a társadalmi élet szférájában a közösségi erőnek elvileg nincs jelentősége, de a valóságos társadalmi életben lehet némi jelentősége, amelyre az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel. Tehát az előző bekezdésben említett összefüggést a presztízs, illetve a presztízs szerinti státusz és az együttes társadalmi cselekvés között az intézményes szociológia elméletének az eklektikus szintjén vehetjük figyelembe.

A tizenegyedik fejezetben (1.2Ba) meghatározott értelemben a társadalmi helyzet az adott egyén (vagy csoport) helyzete a társadalmi viszonyok rendszerében, azaz egyrészt az érdekviszonyok, másrészt a társadalmi erőviszonyok rendszerében. Tehát a fentiek szerint fogalmazhatunk úgy is, hogy a hasonló és/

vagy különböző társadalmi helyzetek meghatározzák a társadalmi egyesülések kialakulását.

- A társadalmi helyzetek nagyrészt meghatározzák azt, hogy az adott társadalomban a hasonló helyzetben lévők körében, valamint a különböző helyzetben lévők között milyen valószínűséggel alakulhatnak ki szoros társadalmi kapcsolatok és milyen valószínűséggel jöhetnek létre általuk alkotott társadalmi egyesülések.

A társadalmi egyesülések kialakulását nem önmagukban az egyes társadalmi helyzetek határozzák meg, hanem az adott társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek összessége, azaz a társadalmi struktúra határozza meg. Majd a tizennegyedik „A" fejezetben (1.2Ab) vezetem be a társadalmi struktúra fogalmát, ezért itt még kerülöm e fogalom használatát és csak a társadalmi helyzetekkel összefüggésben tárgyalom a szóban forgó kérdést.

Mint már említettem, a viszonylag nagy társadalmi erőkkel rendelkező egyének nagyobb valószínűséggel hoznak létre társadalmi egyesülést, mint a viszonylag kisebb erőkkel rendelkezők. Valamint fordítva, a társadalmi egyesülés kialakulása hozzájárul ahhoz, hogy az egyesülésbe szerveződő egyének jelentősebb erőkkel, és ezzel összefüggésben esetleg hatalommal rendelkezzenek. Így az adott társadalomban a legnagyobb valószínűséggel a hatalmi helyzetben lévők körében találunk társadalmi egyesüléseket. A tizenegyedik fejezetben (1.3Ba), a társadalmi helyzetek tipizálása során eleve feltételeztem, hogy – ha több egyén van hatalmi helyzetben – a hatalmi helyzetben lévő egyének társadalmi egyesülést (vagy partnerségi társadalmi hálózatot) alkotnak.

A hatalmi helyzetben lévőkön túl a legvalószínűbb, hogy a támogatott helyzetben lévők körében, majd az erős tolerált, illetve kisebb mértékben a pártolt helyzetben lévők körében találunk társadalmi egyesüléseket, azaz szoros társadalmi kapcsolatokat. Egy részüknél főleg abból eredően, hogy nagy erőkkel rendelkeznek, más részüknél viszont főleg a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő érdekviszonyokból eredően. A társadalmi egyesülések természetesen visszahatnak az egyének, illetve csoportok társadalmi helyzetére, hiszen az egyesülések módosítják az érdekviszonyokat és az erőviszonyokat.

A legkisebb valószínűséggel a kiszolgáltatott társadalmi helyzetben lévő egyének körében találunk társadalmi egyesüléseket. Amennyiben ugyanis a viszonylag kis egyéni erőkkel rendelkezők érdekei ellentétesek a velük szemben hatalommal rendelkező egyének és csoportok érdekeivel, az előbbiek egyesülési kísérletei is ellentétesek az utóbbiak érdekeivel. Így a kiszolgáltatott helyzetben lévők, ha egyesült erejük sem lesz jelentős a másik fél erejéhez képest, egyesülési kísérleteikkel csak kiélezik a konfliktusokat, és így önmagukat még hátrányosabb helyzetbe juttatják. Körükben ugyanakkor azért is kevésbé valószínű az egyesülések kialakulása, mert amennyiben érdekeik ellentétesek a velük szemben hatalommal rendelkezők érdekeivel, az utóbbiak általában figyelmet fordítanak arra, hogy az

előbbiek körében ne alakulhasson ki egyesülés, mert ez az erőviszonyok jelentős kiegyenlítődését, esetleg a hatalmi viszony megszűnését is eredményezhetné.

Már Marx és Engels (1976: 50–51) rámutatott például arra, hogy „a mesterlegényeket és inasokat minden kézművességben úgy szervezték, ahogy az a mesterek érdekeinek legjobban megfelelt" azaz – amint azt az idézett szöveg utáni sorokban részletezik – úgy, hogy a különböző mestereknél dolgozó legények között ne alakulhasson ki egyesült érdek. Vagy például a vezetők gyakran szívesen megválnak azoktól a beosztottaktól, akik olyan egyesülés szervezésére vállalkoznak, amely várhatóan a vezetők érdekeivel ellentétes törekvéseket lenne hivatott érvényesíteni. Mindazonáltal, a kis erőkkel rendelkező és hátrányos társadalmi helyzetben lévő egyének körében elősegítheti társadalmi egyesülés kialakulását az azonosulás a hasonló helyzetben lévő másokkal (Simpson–Macy 2004), amelyre az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel.

A társadalmi viszonyokkal és helyzetekkel összefüggésben a kulturális hasonlóságok vagy különbségek is befolyásolják az egyesülések kialakulását (Barnes 1988: 144). Nagyobb valószínűséggel alakulnak ki előzetes kapcsolatok azonos etnikai, vallási, nemi, korosztályi hovatartozású egyének között, és valamiféle meghatározatlan összetartozásérzést, megelőlegezett bizalmat is találhatunk bizonyos kategoriális csoportok tagjai között (Wrong 1979: 150). Ezzel szemben, ha a társadalmi viszonyok alapján várható lenne meghatározott egyének között a társadalmi egyesülés kialakulása, az eltérő etnikai, vallási, nemi, korosztályi stb. hovatartozásból eredő eltérő nézetek, értékek és beállítottságok megnehezítik a társadalmi egyesülés kialakulását.

3. A társadalmi csoport mint egység és cselekvő

Mi tartja össze az egyének meghatározott körét egy egységes egésszé, amelyet társadalomnak is nevezhetünk? Erre a kérdésre a különböző szociológiai szemléletmódok képviselői nagyrészt különböző választ adnak.[11] Ebben az alfejezetben először áttekintem a társadalmi integráció főbb felfogásait, majd felvázolom a társadalmi integráció általam képviselt intézményes, relációs és racionális felfogását. Ezt követően azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy az egyének bizonyos csoportjait tekinthetjük-e társadalmi cselekvőknek, és ha igen, milyen értelemben. Egyrészt röviden rámutatok a szociológiai irodalomban e tekintetben kialakult főbb felfogásokra, másrészt felvázolom a csoportos cselekvés intézményes szemléletmódnak megfelelő felfogását.

3.1. A társadalmi csoport egysége

A) A társadalmi integráció főbb felfogásai

a) A normativista integrációfelfogás

A különböző szociológiai szemléletmódok képviselői igen eltérő felfogásban közelítenek a társadalmi integráció kérdéséhez; azaz ahhoz, hogy mi tartja össze, illetve mi teszi egységes egésszé az adott társadalmat alkotó egyéneket és a társadalom összetettebb alkotórészeit. A szóban forgó problémát esetenként a társadalmi rend és/vagy a szolidaritás problémájaként fogalmazzák meg a szociológiai irodalomban.

Mint az első fejezetben (1.3Aa) láttuk, a normativista szemléletmód szerint az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket, és ez a társadalmi környezet kulturális, illetve normatív természetű, amelyhez az egyének beleélően alkalmazkodnak. Főleg ezeknek az alapelveknek felel meg a társadalmi integráció normativista felfogása.

- A normativista szemléletmódnak megfelelő felfogásban a társadalmat a közös kultúrát alkotó és az egyének által elsajátított értékek, valamint ezen értékeket kifejező szabályok és szerepek integrálják, az egyének beleélő alkalmazkodása révén.

[11] Dupcsik és Szabari (2015) Talcott Parsons, Jürgen Habermas és Anthony Giddens integrációfelfogását tekintette át, és ehhez kapcsolódva vázolta fel saját integrációfelfogását.

A társadalmi integráció normativista felfogását főleg Parsons képviseli, normativista-funkcionalista rendszerelméletében. Parsons kollektivitásnak nevezi a társadalmi csoportot, de tág értelemben, e fogalomba valójában beleértve a fogalmaim szerint *különböző természetű* (közösségi, társadalmi és felemás testiségi) intézményes csoportokat, a kényszerű intézményes csoportok kivételével. A szóban forgó szerző szerint a kollektivitás egyének olyan csoportja, amely közös értékrendszerrel rendelkezik, amelyben a tagok egymással egyetértésben, a közös célok megvalósítása érdekében cselekszenek és rendszeres kölcsönhatásban állnak egymással. A kollektivitás tagjaira a szolidaritás és az úgynevezett kollektív irányultság elsődlegessége jellemző, az én-orientációval, illetve a saját érdekek követésével szemben. A kollektivitásban a teljes mértékben intézményesült szabályok elvileg harmonikus, konfliktusmentes együttműködést határoznak meg a tagok között. (Parsons–Shils 1962: 192–194; ford. 1988: 7–9)

Parsons felfogás*ában* a társadalom (mint kollektivitás) tagjait a közös értékek, valamint az adott egyének által elsajátított szabályok és szerepek integrálják. E szerint a társadalom rendezett működése megköveteli az egyénektől, hogy alkalmazkodjanak a közös érték- és szabályrendszerhez. Az egyének azonban alapvetően nem azért alkalmazkodnak a szabályokhoz, mert a társadalom pozitívan szankcionálja a szabályok követését és negatívan a szabályok megsértését; hanem azért, mert a szocializáció eredményeként azonosulnak a társadalom értékeivel és szabályaival, és az egyéneket a szolidaritás érzése fűzi a társadalom más tagjaihoz. (Parsons 1951: 41–42; Parsons–Shils 1962: 202–204; ford. 1988: 19–20)

Bizonyos értelemben Parsons is figyelembe veszi azt, hogy a modern állami (vagy nemzeti) társadalomban létrejönnek olyan elkülönült intézményes helyzetek (státuszok) és szerepek, amelyek betöltői másokra nézve is érvényes szabályokat hoznak létre és (közvetlenül vagy közvetve) ellenőrzik e szabályok érvényesülését. Elismeri, hogy a valóságban kizárólag az egyének által elsajátított szabályok nem képesek biztosítani a társadalom integrációját. Tehát szükség van olyan előíró vagy korlátozó szabályokra (pl. törvényekre), amelyeket sajátos státuszokban és sajátos szerepekben lévő egyének fogalmaznak meg. E felfogás szerint azonban amennyiben a szabályok kialakításáért és érvényesítésük kikényszerítéséért, valamint a kollektivitás funkcióinak a teljesítéséért felelős szerepek intézményesen meghatározottak, e szerepeknek megfelelő státuszokat elfoglaló egyénekre a kollektív irányultság jellemző. (Parsons–Shils 1962: 203; ford. 1988: 19) Azaz, Parsons szerint nincs lényegi különbség a fogalmaim szerinti külső fedezetű intézmények és a belső fedezetű intézmények között. Parsons nézete szerint ugyanis a külső fedezetű intézmények fedezetével rendelkező egyének a kollektív irányultságnak megfelelően olyan szabályokat hoznak létre és az ellenőrzés révén olyan szabályokat tartanak érvényben, amilyen szabályokat létrehoznának és amilyen szabályokat közvetlen ellenőrzés révén érvényben tartanának az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének.

A szóban forgó szerző szerint közös értékirányultságnak kell jellemeznie a kölcsönhatásokban részt vevő egyéneket ahhoz, hogy a rend lehetséges legyen.

Megállapítja azt is, hogy az értékekre vonatkozó irányultság egyik vonatkozása a hasznosság, amikor a megfelelés vagy a nem megfelelés a cselekvő instrumentális érdekét szolgálja. Azonban az irányultság másik vonatkozását, nevezetesen az adott értékek elsajátítását tartja alapvetőnek, és eszerint az értékekhez való alkalmazkodás a cselekvő szükséglet-diszpozíciójává válik, viszonylag függetlenül a megfelelés instrumentálisan jelentős következményeitől. (Parsons 1951: 37) Parsons látja, hogy a kollektivitásban a cselekvésekhez kapcsolódó szankciók nagyrészt instrumentálisak, tehát azáltal jelentősek, hogy bizonyos instrumentális célok elérését befolyásolják. De hangsúlyozza, hogy általános értelemben a szocializáció körülményei és más tényezők eleve kizárják, hogy ez legyen az elsődleges. Az értékminták, amelyek meghatározzák az intézményesült szerepelvárásokat, bizonyos mértékben feltételezik az erkölcsi jelentőséget. Így a szerepelvárásoknak való megfelelést bizonyos mértékben a társadalmi rendszer érdekeinek a szolgálata iránti elkötelezettség motiválja. A közös értékmintákban való részesedés maga után vonja a felelősséget a kötelezettségek teljesítésére, és szolidaritást hoz létre a közös értékminták által irányítottak között. (Parsons 1951: 40–41)

A fent hivatkozott oldalakon Parsons először még kevésbé határozottan fogalmaz az erkölcs jelentőségére vonatkozóan, azonban végül is – normativista szemléletmódjának megfelelően – az erkölcsöt emeli ki döntő tényezőnek. Felfogása szerint a kollektivitás nem épülhet elsődlegesen a cselekvők magánérdekeit tükröző irányultságra, a közös értékekhez való ragaszkodás nélkül a kollektivitás felbomlik. A ragaszkodás a közös értékekhez azt jelenti, hogy a cselekvők közös érzelmekkel rendelkeznek a közös értékminták támogatásához. Azaz, a releváns elvárásoknak való megfelelés szándéka viszonylag független bármilyen instrumentális előnytől, amelyre a megfelelés révén lehet szert tenni. Ez a ragaszkodás a közös értékrendszerhez egyrészt közvetlenül kielégíti a cselekvők szükségleteit, másrészt rendelkezik egy erkölcsi vonatkozással a kötelezettségek teljesítésében. (Parsons 1951: 41–42)

Parsons szerint két fő mechanizmus szolgál arra, hogy a társadalmi rend fenntartásának megfelelő magatartásra késztesse az egyéneket: a szocializáció és a társadalmi ellenőrzés. A szocializáció funkciója az, hogy olyan személyiséget alakítson ki, amellyel rendelkező egyének a közös értékeknek, valamint az ezen értékeket kifejező szabályoknak és szerepeknek megfelelően cselekszenek. Azonban, ha a szocializáció valójában nem megfelelő, deviáns viselkedésre irányuló motívumok alakulnak ki, amelyek egy bizonyos ponton túl a társadalmi rend bomlasztói lehetnek. A társadalmi ellenőrzés funkciója az, hogy ebben az esetben is az elvárásoknak megfelelő viselkedésre késztessen. (Parsons–Shils 1962: 227–228; ford. 1988: 29–31)

A szóban forgó szerzőt főleg az a nyilvánvaló tény tehetné bizonytalanná saját szemléletmódjának érvényességét illetően, amelyre ő is utal; nevezetesen az, hogy az általa úgynevezett „instrumentális-intézményi komplexumban", azaz a fogalmaim szerinti társadalmi élet szférájában, az egyének jellemzően nem ér-

tékmotiváltan, hanem érdekmotiváltan cselekszenek. Megállapítja, hogy az instrumentális-intézményi komplexumban végbemenő integrációt főleg instrumentális szankciók alkalmazása, illetve az érdekek mesterséges azonosítása útján érik el. E megállapítással Parsons ellentmond normativista szemléletmódjának, de azzal a kijelentéssel igyekszik megvédeni normativista álláspontját, hogy mindez „rendszerint az általános értékorientációkat illető konszenzus keretében hat". (Parsons–Shils 1962: 229–230; ford. 1988: 32) Parsons máshol is elismeri, hogy hatékony ellenőrzés, instrumentális és közvetlen kényszerítő szankciók nélkül nem képzelhető el viszonylag nagy lélekszámú társadalom. Mint írja, „egyetlen nagy és bonyolult társadalmi rendszer sem állhat fenn tartósan, ha a normatív rend nagyobb részéhez való igazodás nem kötelező jellegű, azaz, ha nem kapcsolódnak negatív helyzeti szankciók a nemigazodáshoz" (Parsons 1971: 15; ford. 2000: 48–49). Azonban nem hívja fel a figyelmet arra, hogy e megállapítással ellentmond előfeltételezéseinek és normativista szemléletmódjának, és erre az összefüggésre csak az elmélet eklektikus szintjén lehetne tekintettel.

A fent említett ellentmondást Parsons részben úgy próbálja áthidalni, hogy néhol engedékenyebben fogalmaz abban a tekintetben, hogy közvetlenül milyen vonatkozásban tételez fel egyetértést az adott társadalomban mint kollektivitásban. Ilyen értelemben azokat az általános értékeket kell a társadalom valamennyi tagjának elfogadnia, amelyeken az adott társadalom végső soron nyugszik. E szerint az általános értékek elfogadása magával vonja az adott társadalom – ezen értékekből levezethető – sajátos értékeinek, szabályainak, szerepeinek, intézményeinek és viszonyainak az elfogadását is. (Parsons 1971: 15; ford. 2000: 48)

Tehát Parsons nagyrészt úgy tekint a fogalmaim szerinti társadalmi társulásokra is, mintha társadalmi egyesülések lennének, mert érdemben nem tesz különbséget a fogalmaim szerinti külső fedezetű intézmények és a belső fedezetű intézmények között. Azonban pontosabban fogalmazva, úgy tekint a fogalmaim szerinti társadalmi csoportokra (a társulásokra és az egyesülésekre egyaránt), mintha közösségek lennének, mert érdemben nem tesz különbséget társadalom és közösség között sem, és közösségnek tekinti a fogalmaim szerinti társadalmat is. Ugyanis Parsons a kollektivitáson belül – az általam meghatározott fogalmak értelmében – elvileg értékmotivált cselekvéseket és az intézményes szabályokhoz való beleélő alkalmazkodást, valamint az intézmények normatív funkciójának az érvényesülését feltételezi, amelyek felfogásom szerint – a hatodik fejezetben (2.1Ba) tárgyaltak értelmében – elvileg a közösségekre, illetve különösen a tiszta közösségekre jellemzőek. Mint említettem, Parsons normativista elméletének csak az eklektikus szintjén lehetett volna tekintettel a társadalom azon jellemző vonásaira, amelyeket az intézményes szociológia elméletében hangsúlyozok. Nevezetesen arra (6. fejezet: 2.1Bb), hogy a társadalomban, illetve a társadalmi élet szférájában az érdekmotivált (és részben a társadalmi kényszermotivált) cselekvések jellemzőek, az egyének racionálisan alkalmazkodnak a szabályokhoz, valamint az intézmények tényleges funkciója érvényesül.

b) A strukturalista integrációfelfogás

Mint az első fejezetben (1.3Ab) láttuk, azt az alapelvet tekintve, hogy az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket, a strukturalista szemléletmód hasonló a normativista szemléletmódhoz. Azonban a strukturalista szemléletmód szerint ez a társadalmi környezet nem kulturális és normatív, hanem tényszerű és objektív természetű, valamint ehhez a társadalmi környezethez az egyének nem beleélően, hanem racionálisan alkalmazkodnak. Nagyrészt ennek megfelelően, a társadalmi integráció strukturalista felfogása jelentősen különbözik a fent tárgyalt normativista felfogástól.

- A strukturalista szemléletmódnak megfelelő felfogásban a társadalmat az uralom és/vagy a hatalom révén integrálják az uralommal és/vagy a hatalommal rendelkező egyének, akik negatív instrumentális szankciók és végső soron testi erőszak alkalmazásával térítik el az egyéneket az adott társadalom egységét jelentős mértékben veszélyeztető cselekvésektől.

A strukturalista megközelítés szerint a társadalmi viszonyok között hasonló helyzetet elfoglaló egyének közös érdekeiket felismerve szolidáris csoportokba tömörülnek. Közös érdekeiket a társadalmi kölcsönhatások és az ellentétes érdekű csoportokkal való konfliktus folyamán ismerik fel. (Hechter 1987: 9, 25–26) Az állami (vagy nemzeti) társadalom egésze viszont egymással ütköző és versengő érdekcsoportokból áll, amelyeket az uralommal vagy hatalommal rendelkező csoport által fenntartott korlátozás és kényszerítés tart össze (Vanfossen 1979: 3). A társadalmi integráció strukturalista felfogásának a rövid bemutatásában az alábbiakban Dahrendorf és Rex konfliktuselméleti integrációfelfogását ismertetem.

A társadalom rendezett egységére, illetve a társadalmi integrációra vonatkozóan Dahrendorf (1976: 159, 161–162) különbséget tesz a társadalom integrációelmélete és kényszerelmélete között. Az előbbi által feltételezett integrációt normatív integrációnak, az utóbbi által feltételezett integrációt kényszerű integrációnak nevezi. Rámutat arra, hogy a normativista szemléletmód képviselői szerint a társadalmi integráció normatív természetű; e felfogásban a társadalom egysége az adott társadalom tagjai által közösen osztott értékeken, az értékekre vonatkozó egyetértésen alapszik. A konfliktuselmélet, illetve a kényszerelmélet szerint a társadalmi integráció kényszerű integráció, ilyen értelemben a társadalmat a kényszer tartja össze. E szerint a társadalom mindenhol ki van téve a változásnak, a társadalomban mindenhol megfigyelhetők konfliktusok, a társadalom minden eleme hozzájárul a bomláshoz és a változáshoz. E folyamatokkal szemben a társadalom egységét az biztosítja, hogy a társadalom egyes tagjai kényszerítést alkalmaznak más tagjaival szemben.

A szóban forgó szerző szerint a normatív integrációra és a kényszerű integrációra vonatkozó felfogás nem feltétlenül zárja ki egymást. E felfogások inkább egymás kiegészítői, mint alternatívái; bizonyos problémákra az egyik, más problémákra a másik felfogás kínál megfelelő megoldást, illetve vannak olyan problémák, amelyek megoldására mindkettő alkalmas. Azonban Dahrendorf nem látott

lehetőséget e két elméleti felfogás egyesítésére, és társadalmi konfliktuselméletében az integráció kényszerelméletét fogadta el. Ilyen értelemben nem a szándékos együttműködés vagy az általános egyetértés, hanem a kierőszakolt kényszer tartja össze a társadalmat. Minden társadalmi szerveződésben bizonyos helyzetekben lévők fel vannak ruházva azzal a joggal, hogy ellenőrzést gyakoroljanak más helyzetekben lévő egyének felett, hogy ezáltal biztosítsák a kényszer hatékony alkalmazását. (Dahrendorf 1976: 159, 163–165)

Mint már korábban is említettem, Rex konfliktuselmélete alapvető vonásait tekintve hasonló Dahrendorf elméletéhez. Rex (1961: 91–92, 94, 111–112) integrációfelfogása azonban nagyrészt eklektikus, amelyben részben keveredik a fent említett két jellemző – és egymásnak elvileg ellentmondó – integrációfelfogás. A szóban forgó szerző szerint a társadalmi erőforrások és javak adott eloszlása az adott erőviszonyok által meghatározott. Viszont az adott erőviszonyok legitimitását a végső értékek rendszere erősíti, a végső értékekhez való ragaszkodást pedig vallási hitek és rítusok alapozzák meg. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy Rex végül is az adott erőviszonyok jelentőségét hangsúlyozza. Azt írja ugyanis, hogy ha elismerjük, hogy a társadalmi integráció részben az értékrendszerektől függ, akkor is tekintettel kell lenni arra, hogy létezik egy alstruktúra a társadalmi rend számára, amelyet az erőért folytatott harc és az erők egyensúlya határoz meg. Ha a cselekvők által követett célok ellentétesek egymással, az egyének cselekvéseit nem a közösen osztott szabályok határozzák meg, hanem az, hogy – az erőviszonyok által meghatározottan – az egyes egyének milyen sikeresek abban, hogy másokat olyan viselkedésre kényszerítsenek, amelyek megfelelnek az előbbiek érdekeinek. Tehát az erő válik a társadalmi rendszer tanulmányozásának a kritikus változójává.

Alexander (1996: 140–143) főleg a „fegyverszünet" Rex általi elemzésének a bírálatával mutat rá a szóban forgó szerző integrációfelfogásának az ellentmondásaira. Hivatkozik arra, hogy Rex (1961: 128) szerint az erőviszonyok kiegyenlítettsége nyomán elcsendesedik a harc a felek között, ebben a csendes időszakban általánosan elfogadható intézmények és értékek jönnek létre, majd az egyének elsajátítják ezeket az értékeket. Ez a fegyverszüneti időszak olyan (személyes és közösségi – F. Z.) értékekre szocializálja az embereket, amelyek – önkéntes elfogadásuk révén – integrálják a társadalmat. Alexander számára úgy tűnik, hogy Rex felfogása e tekintetben közelebb áll Parsons normativista integrációelméletéhez, mint az integráció konfliktuselméleti kényszerelméletéhez.

Mint az első fejezetben (2.2Bb) említettem, a valóság valamiféle teljessége általában eleve csak eklektikus elméleti szinten, az elmélet rendszertelenné válásának az árán írható le, illetve értelmezhető. Azonban a kutatónak fel kell hívnia a figyelmet arra, hogy a jelenségek bizonyos vonásaira és/vagy meghatározó tényezőire csak az elmélet eklektikus szintjén lehet tekintettel, és csak annyiban, amennyiben ezzel nem kérdőjelezi meg a rendszeres elmélet egészét. Tehát Rex integrációfelfogásának egyrészt az a legfőbb problémája, hogy nem hívja fel a figyelmet arra, hogy legitim intézmények, valamint (személyes és közösségi) értékek jelentőségére vonatkozó

megállapításaival ellentmond előfeltételezéseinek és konfliktuselmélete rendszeres részének, így e tényezőkre csak az elmélet eklektikus szintjén lehetne tekintettel. Másrészt, a valóságban olyan nagy jelentőséget tulajdonít a szóban forgó intézményeknek és értékeknek, hogy ezzel már aláássa elmélete rendszeres részét.

c) A kreativista és a normativista-kreativista integrációfelfogás

Mint az első fejezetben (1.3Ba) láttuk, a kreativista szemléletmód szerint nem létezik olyan átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet, amely eleve adott az egyének számára és amely meghatározza az egyének magatartását, az egyének közötti kölcsönhatásokat és általában a társadalmi jelenségeket.

- A kreativista szemléletmód szerint az egyének az adott személyközi kölcsönhatások során maguk hozzák létre saját társadalmi valóságukat egy közös értelmezési folyamatban, amely csak időlegesen biztosíthatja az egyének adott körének az egységét és a rendet, ezért állandó újratermelést igényel.

E felfogás jellemző a tisztán kreativista szemléletmódra. Például Wrong (1994: 51) is rámutat arra, hogy Blumer és szimbolikus interakcionista követői úgy szemlélik a társadalmi magatartásokat és kölcsönhatásokat, mint amelyek felülmúlnak bármilyen megalapozott rendet, e jelenségek meghatározatlanságát és szituációfüggő természetét hangsúlyozzák.

Blumer (1969: 6–8) szimbolikus interakcionista felfogása szerint azok a valóságos létezők, amelyeket a normativista vagy a strukturalista szemléletmód képviselői a kultúra vagy a társadalmi struktúra alkotórészeinek tekintenek (és amelyeket pl. a szabály, a szerep, az érték, a társadalmi helyzet vagy a hatalom fogalmában fejeznek ki), valójában nem a cselekvések meghatározó tényezőiként, hanem az egyének cselekvéseinek az eredményeiként léteznek. E cselekvések viszont az egyének közötti kölcsönhatásokban formálódnak, a változó szituációk értelmezésével összefüggésben. A szóban forgó szerző szerint az egyének adott létezőkre irányuló cselekvéseik során azon jelentések alapján cselekszenek, amelyekkel az adott létezők számukra rendelkeznek; a létezők jelentését viszont azoknak az egyéneknek a cselekvései határozzák meg az adott egyének számára, akikkel kölcsönhatásban vannak (2–5). E felfogásban az egyéni cselekvések összekapcsolódásai alkotják a társadalom nagyobb szerveződési formáit, amelyek oly módon jönnek létre, hogy a résztvevők meghatározzák, értelmezik, megismerik a szituációt a saját nézőpontjukból. Bár bizonyos szerveződési alapelvek korlátozhatják a cselekvések összekapcsolódásait, nem határozzák meg az ilyen összekapcsolódások formáját és természetét. (58)

Mint az első fejezetben (1.3Bb) említettem, a szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia körébe sorolt egyes elméletek a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkednek el.

- A normativista és a kreativista szemléletmód határán elhelyezkedő felfogásban az egyének a közös értelmezések kialakítása révén viszonylag tartós

egységet és rendet hoznak létre oly módon, hogy az egyének adott körében tartósan érvényes szabályokat, szerepeket, intézményeket és értékeket alakítanak ki.

A fentebb említett tisztán kreativista felfogástól eltérően, például Berger és Luckmann (1998: 78–79, 90) fenomenológiai tudásszociológiája szerint a szabályok, a szerepek és az intézmények történetileg formálódnak az egyének közötti kölcsönhatásokban, egy értelmezési folyamatban, de kialakulásuk után az objektiválódott tudáskészlet alkotórészeit képezik. Az újabb nemzedék tagjai számára már eleve adott szabályokat, szerepeket és intézményeket, illetve az ezeknek megfelelő beállítottságokat az egyének a szocializáció során a személyiségükbe építik, és e tényezők ezáltal meghatározzák az egyének magatartását és az egyének közötti kölcsönhatásokat. A szóban forgó felfogásban a társadalom rendezettsége emberi termék, mind eredetét, mind adott időbeli létezését tekintve, és azt az emberek folyamatosan alakítják.

Az egységes társadalom bizonyos értelemben rendezett társadalom, és Wrong (1994: 5, 59–61) felfogása szerint a társadalmi rend az emberi magatartás előreláthatósága, amely közös és tartós elvárásokon alapszik. Rámutat arra, hogy a rend létrehozásának elemzésében a szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia neves képviselői a közös értelmezések kialakításának a képességére helyezik a hangsúlyt és elhanyagolják a motívumok szerepét. Viszont Wrong szerint e tekintetben figyelembe kell venni azt is, hogy mi motiválja az embereket arra, hogy hassanak egymásra és egyetértésre jussanak a közös célok elérésében.

A társadalmi integráció elemzésében a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkedik el a szóban forgó szerző felfogása is, amely szerint a rend kialakulásának a folyamata röviden a következő. Az adott egyének közötti ismétlődő kölcsönhatások szokásokat alakítanak ki. E szokásokat érzékelik a cselekvők és azok elvárásokká válnak a viselkedés előrejelzése vagy előrelátása értelmében. Annak tudatában, hogy mit várnak el tőle mások, valamennyi cselekvő kényszerítve érzi magát, hogy megfeleljen az elvárásoknak, nehogy felbosszantson, megbántson másokat vagy csalódást okozzon nekik azzal, hogy elvárásaik nem teljesülnek. Tehát a kölcsönhatások szokásokat hoznak létre, majd azok kölcsönös elvárásokká válnak, és az egyének érzékenysége az elvárások iránt – a cselekvéseket előrelátó természetükön felül – kényszerítő vagy kötelező jelleggel is ellátja azokat. (Wrong 1994: 48–49) A társadalom, és abban az elvárások termelése és újratermelése állandó folyamat, amelyben az újratermelés sohasem illik pontosan az eredeti termeléshez. A társadalmi rend állandóan változik, bizonyos megnyilvánulásai nem élnek túl egyetlen alkalmat, más megnyilvánulásai a releváns szabályok, szerepek és intézmények újra-definiálásához vezetnek. (58)

Mint az első fejezetben (1.3C) említettem, Habermas (1984; 1995; ford. 1987) – főleg *A kommunikatív cselekvés elmélete* című munkájában képviselt – szemléletmódja is a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkedik el, de

ezt a szemléletmódot többé-kevésbé következetesen csak az úgynevezett életvilág elemzésében érvényesíti. Az úgynevezett rendszer elemzésében ingadozik a normativista szemléletmód funkcionalista változata és a strukturalista szemléletmód között. Habermas (1994: 183, 186; 1995: 188; 2001) főleg legitimitáselméletében fejtette ki saját integrációfelfogását, nézete szerint ugyanis nagyrészt a hatalom (és az uralom) legitimitásától függ az adott hatalom (és uralom) által fenntartott rend stabilitása. A szóban forgó szerző felfogása szerint a hatalom legitimitása (a kommunikatív cselekvések teljesítményének köszönhetően) és tényszerű ereje (a stratégiai cselekvésekkel összefüggésben) együtt integrálja a modern társadalmat, de végső soron a legitimitás biztosíthatja az adott társadalom egységét.

Habermas legitimitáselméletét a kilencedik fejezetben (2.1Ba) részletesen tárgyaltam, ezért itt csak nagyon röviden foglalkozom a szóban forgó elmélettel, a társadalmi integráció szempontjából. Részben az intézményes szociológia elméletének a fogalmaiban (személyes és közösségi érték, értékmotivált cselekvés) kifejezve, Habermas szerint a legitim hatalom az adott hatalom hatókörébe eső egyének személyes és közösségi értékeinek megfelelő, az adott egyének által ezen értékekre tekintettel elismert hatalom. Az egyének egy nézetegyeztetési folyamatban kommunikatív cselekvések mint értékmotivált cselekvések révén, főleg az igazságosságra mint közösségi értékre tekintettel alakíthatják ki az elismert, legitim szabályokat, és ily módon hozhatják létre a legitim hatalmat.

A fentebb hivatkozott helyen viszonylag részletesen foglalkoztam a szóban forgó legitimitáselmélet bírálatával is, főleg abból a szempontból, hogy hogyan lehet létrehozni legitim intézményeket és legitim hatalmat, és ezáltal hogyan lehet integrálni a modern társadalmat. Ott is rámutattam arra, hogy Habermas felfogása szerint a modern állami társadalom – az általam bevezetett fogalmakban kifejezve – olyan heterogén közösség, amelyben az integrációt alapvetően biztosító intézmények közösségi intézmények, és ezen intézmények által meghatározott keretek között alakul ki és működik az alapvető jelentőségű életvilág, azaz a közösségi élet szférája mellett a rendszer, azaz a társadalmi élet szférája. Rávilágítottam arra, hogy Habermas alapvetően normativista-kreativista integrációfelfogása nem felel meg a modern állami társadalom természetének. A modern társadalmat nem lehet közösségé formálni, és az olyan elképzelés, amely a modern társadalom közösségé formálását javasolja, megvalósíthatatlan – azaz a szokásos értelemben vett – utópia.

Tények és szabályok között – a német kiadásban *Tényszerűség és érvényesség* – című munkájával Habermas (1996) a deliberatív (tárgyalásos) demokrácia felfogáshoz kapcsolódva fogalmazza újra a diskurzus, a jog, a hatalom, a legitimitás és a társadalmi integráció közötti összefüggéseket. Ebben a munkájában is a fentebb említett felfogásnak megfelelően tárgyalja a legitimitást, valamint a legitimitás és a társadalmi integráció közötti összefüggéseket. A már említett helyen (9. fejezet: 2.1Ba) rámutattam arra, hogy az alapvetően normativista-kreativista megközelítés mellett Habermas legitimitás- és integrációfelfogása nagyrészt eklektikus. Ugyanis kifejezetten az elmélet elvont szintjén keveri a kommunikatív cselekvése-

ket a stratégiai cselekvésekkel, a legitim hatalmat a kényszerítő hatalommal, valamint az alább (3.1Ae) tárgyalandó „társadalmi integrációt" a „rendszerintegrációval". Az alábbi két bekezdésben csak nagyon röviden világítok rá a szóban forgó felfogás eklektikus természetére.

Habermas (1996: 21–22) felfogása szerint a társadalmi integráció elemzésében az életvilág fogalmából és abból a problémából kell kiindulni, hogy az egyetértés kialakításának a folyamataiból hogyan bontakozik ki a társadalmi rend. A kölcsönhatásokra jellemző a kettős esetlegesség, amellyel összefüggésben az egyéneknek az egyetértés kialakításának a folyamatában mindig számolniuk kell a kommunikatív cselekvések sikertelenségének az esélyével. A cselekvők törekedhetnek az egyetértés kialakítására, vállalva a bizonytalan kimenetelű nézetegyeztetést, vagy megszakíthatják a kommunikációt és stratégiai cselekvésre válthatnak. Ha a kommunikatív cselekvések nincsenek megfelelően beágyazódva az életvilág összefüggéseibe, nem valószínű, hogy a kölcsönös megértésre irányuló cselekvések elősegíthetik a társadalmi integráció kialakulását.

Habermas (1996: 25–27) felfogása szerint a modern társadalmat nem lehet integrálni (csupán) érdekmotivált cselekvések, illetve stratégiai cselekvések révén; a társadalmat végső soron kommunikatív cselekvések révén lehet és kell integrálni. Azonban a modern társadalomban, ahol a stratégiai cselekvések és kölcsönhatások területei növekednek, a növekvő szükség a kommunikatív cselekvések integráló képességére reménytelenül nagymértékben igénybe veszi a kommunikatív cselekvések integráló képességét. A szóban forgó szerző szerint e kellemetlen helyzetből való kijutás egyik módja az, hogy a felek egyetértésre jutnak a stratégiai cselekvések szabályozásában. Eközben a cselekvő egyéneknek egyrészt érdekmotiváltan kellene cselekedniük, amelynek során a várható következményeket saját preferenciájukra vonatkoztatva értékelik. Másrészt viszont kommunikatívan kellene cselekedniük, amelynek során egyetértés kialakítására törekszenek a szituáció együttesen kialakított megértésére alapozva és a releváns tényeket a kölcsönösen elismert érvényességi igények fényében értelmezve. Ahhoz, hogy az egyének eleget tegyenek mindkét követelménynek, olyan szabályokra van szükség, amelyek egyszerre késztetnek a megfelelésre a legitim érvényesség révén és a tényleges korlátozások révén. Ilyen jellegű szabályoknak olyan hatalommal kellene megjelenniük, amely az érvényesség, illetve a legitimitás mellett tényszerű erőként is hatással van az egyének magatartására.

Habermas nem tesz különbséget az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintje között. Ha azonban Habermas integrációelméletét rendszeres elméletként szeretnénk értelmezni, akkor fogalmazhatnánk úgy, hogy e felfogás szerint a modern társadalmat elvileg kommunikatív cselekvések révén létrehozott legitim intézményrendszer és legitim hatalom integrálja. Emellett az elmélet eklektikus szintjén vehetnénk figyelembe azt, hogy valójában az adott intézményrendszer és a hatalom részben instrumentális és kényszerítő hatása révén integrálja a társadalmat. A szóban forgó elmélet ilyen értelmezésével felfogásom szerint az lenne

a fő probléma, hogy az elmélet elvont szintjén a valóságban kevéssé jellemző és kevéssé jelentős mechanizmust emelnénk ki, és elhanyagolnánk a valóságban igazán lényeges és nélkülözhetetlen mechanizmust.

d) A racionalista integrációfelfogás

Mint az első fejezetben (1.3Bb) láttuk, a racionalista szemléletmód az individualista szemléletmód faktualista változata. Tehát a racionalista szemléletmód szerint sem létezik olyan átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet, amely meghatározza az egyének magatartását, az egyének közötti kölcsönhatásokat és általában a társadalmi jelenségeket.

- A racionalista szemléletmódnak megfelelő felfogásban a társadalom egysége az egyéni érdekeik alapján racionálisan cselekvő egyének cselekvéseinek az eredménye, amely elvileg esetlegesen jöhet létre, az adott körülmények és az egyéni érdekek függvényében és állandó újratermelést igényel.

A racionális döntési modellek lehetővé teszik az egyének adott körében az egység és a rend tárgyalását, de a társadalmi rend kifejezést átvitt értelemben, az egyensúly vagy az optimum jelölésére használva (Moessinger 2000: 73). Tisztán racionalista felfogásban az egyének adott körében a racionális cselekvések eredményeként esetleg létrejött egység és rend időleges, csak az adott kölcsönhatásokra érvényes és állandó újratermelést igényel. E felfogás szerint nem léteznek tartós (kulturális természetű) szabályok, valamint ilyen szabályokból felépült intézmények, amelyek biztosíthatnák az egység és a rend tartós fennmaradását. Azonban – mint az első fejezetben (1.3Bb) említettem – alapvetően a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek egyre inkább eltávolodnak a tisztán racionalista szemléletmódtól, és nagyrészt elismerik az egyes egyének szempontjából eleve adott társadalmi környezet létezését. Az alábbiakban Hechter szolidaritáselméletét ismertetem, amelyben nagy hangsúlyt helyez a racionálisan cselekvő egyének által kialakított, de tartós (kulturális természetű) szabályokra.

Hechter (1987: 40–58) integrációelméletének, illetve szolidaritáselméletének az a kiindulópontja, hogy az egyének azért hoznak létre egy társadalmi csoportot vagy azért csatlakoznak egy már létező csoporthoz, hogy hozzájussanak olyan eloszthatő javakhoz, amelyek előállításához szükség van az adott egyének együttműködésére. Felfogása szerint a társadalmi csoportok egysége és tartós fennmaradása az ilyen javak folyamatos előállításától függ, amely viszont különféle szabályok kialakítását követeli meg. Szabályozni kell – a többi között – a szabályok kialakításának a folyamatát, a javak előállítására irányuló cselekvéseket, az előállított javak elosztását az adott egyének között stb. Ha nem sikerül kialakítani a szóban forgó szabályokat, az adott egyének nem lesznek képesek az igényelt javak megfelelő előállítására, amely a csoport felbomlásához vezet.

Az említett szerző érvelését folytatva, ha az adott egyéneknek sikerül kialakítani ezeket a szabályokat, illetve újabb tagok csatlakoznak az egyének eredeti

köréhez, a racionálisan cselekvő egyéneket alapvetően két módon lehet ösztönözni a szabályok betartására és a javak előállításához való hozzájárulásra. Ebből a szempontból különbséget kell tenni aközött, hogy az adott csoport tagjai közvetlenül a csoporton kívül lévő egyének számára állítanak elő bizonyos javakat vagy az adott csoport tagjai számára. Az előbbi esetben az egyéneket kompenzálni kell a hozzájárulásukért (például munkabér vagy fizetés formájában), és az egyének ilyen formában jutnak hozzá az általuk igényelt javakhoz. Ebben az esetben is jelentős tényező a csoport ellenőrzési (megfigyelési és szankcionáló) képessége. Ha viszont a csoport tagjai közvetlenül önmaguk számára állítanak elő bizonyos javakat, megfelelő szintű kötelezettségtudatot és szolidaritást kell kialakítani az adott csoport tagjai között ahhoz, hogy az egyének betartsák a szabályokat és megfelelően hozzájáruljanak a közösen előállítható javak előállításához.

Hechter felfogása szerint az utóbbi (elkötelező) társadalmi csoportokban elvileg két tényező határozza meg a szolidaritás szintjét: a tagok függősége és a csoport ellenőrzési képessége. Az egyének minél nagyobb mértékben függnek az adott csoporttól (azaz minél költségesebb a csoportból való kilépés az ezáltal elszalasztott lehetőségek tekintetében), annál nagyobb mértékben hajlandóak a szabályok betartására és a hozzájárulásra. Azonban az erős függőség önmagában nem biztosítja a kötelezettségek teljesítését, csak a megfelelő szintű ellenőrzéssel együtt. A csoport egyes tagjainak képeseknek kell lenniük arra, hogy figyelemmel kísérjék a tagok viselkedését és szankciókat alkalmazzanak; azaz jutalmazzák azokat az egyéneket, akik betartják a szabályokat, valamint büntessék a szabályszegőket. A csoportok túlélése részben azon múlik, hogy hatékony technikákat alkalmaznak-e tagjaik ellenőrzésére. Az ellenőrzési képességgel nem rendelkező csoportok még akkor sem tudnak magas fokú szolidaritást elérni, ha tagjaik erősen függnek egymástól. Tehát a függőség és az ellenőrzési képesség egyaránt szükséges, de külön-külön nem elégséges feltétele az adott társadalmi csoport integrációjának, illetve a csoporton belül a szolidaritás létrejöttének és a javak megfelelő szintű előállításának.

e) A „társadalmi integráció" és a „rendszerintegráció"

Először Lockwood tett különbséget az úgynevezett társadalmi integráció és a rendszerintegráció között, legalábbis az említett kifejezések bizonyos értelmű használatát tekintve. Ehhez kapcsolódva más szerzők is fontosnak tartják megkülönböztetni egymástól a társadalmi integrációt és a rendszerintegrációt.

- Eredeti felfogásban a társadalmi integráció az egyének közötti integrációra, a rendszerintegráció a társadalom nagyobb alkotórészei közötti integrációra vonatkozik; viszont más felfogásban az előbbi a normativista, az utóbbi a strukturalista szemléletmód szerinti integrációt fejezi ki.

Lockwood (1976: 371) nézete szerint: „Míg a társadalmi integráció problémája a szereplők közötti rendezett vagy konfliktusos kapcsolatokra, addig a rend-

szerintegráció problémája a társadalmi rendszer részei közötti rendezett vagy konfliktusos kapcsolatokra összpontosítja a figyelmet." Egyik későbbi munkájában Lockwood (1992: főleg 372–398) az úgynevezett társadalmi integrációt helyezi érdeklődése középpontjába, és a társadalmi integráció fogalmába egyaránt beleérti a normativista integrációfelfogás és a strukturalista integrációfelfogás szerinti társadalmi integrációt. Nézete szerint a társadalmi integráció részben közösen osztott értékek és szabályok, valamint szabály-vezérelt cselekvések révén, részben erő, hatalom vagy uralom, valamint instrumentális cselekvések révén történő integráció. A szóban forgó szerző rámutat arra, hogy a társadalmi integráció normativista és strukturalista felfogása elvileg ellentmond egymásnak; azonban úgy gondolja, hogy a társadalmi valóságot tekintve ezek a felfogások bizonyos értelemben kiegészítik egymást.

Mint említettem, a szóban forgó felfogásban a rendszerintegráció fogalma az adott társadalom fő alkotórészei (pl. a gazdasági és a politikai alrendszer vagy szféra) közötti integrációt fejezi ki. A normativista-funkcionalista megközelítés feltételezésével szemben, Lockwood (1976: 376) szerint az is lehetséges, hogy egy adott társadalomban magas fokú a társadalmi integráció (pl. kevéssé jellemzőek az osztálykonfliktusok), ugyanakkor alacsony szintű a rendszerintegráció (pl. túlzott mértékű a termelőkapacitás). Felfogása szerint a modern állami társadalomban a rendszerintegráció elégtelenségének az egyik általánosan elképzelhető forrása az intézményes rend és az anyagi alap közötti funkcionális összeférhetetlenség (378).

Giddens (1984: 28, 142–144) először a fentihez hasonló értelemben tett különbséget társadalmi integráció és rendszerintegráció között, de később más értelemben – a mikro- és a makroszintű megközelítés közötti megkülönböztetés helyettesítőjeként – használja a szóban forgó megkülönböztetést. Az említett szerző sajátos nézete szerint a társadalmi integráció az egyének közötti szemtől-szembeni kölcsönhatások szintjén értelmezhető; viszont a rendszerintegráció azon egyének közötti kapcsolatokra vonatkozik, akik fizikailag nincsenek jelen egy adott helyen és időben.

Habermas (1995: 117, 150–151; ford. 1987: 151, 176) is fontosnak tartja megkülönböztetni a társadalmi integrációt és a rendszerintegrációt. Nézete szerint az előbbi a közös szabályokon és a kommunikatív módon elért megegyezésen, az utóbbi a közös szabályok nélküli kooperációs viszonyokon, a cselekvések következményeinek a funkcionális összehangolásán alapszik. Habermas felfogásában, ha a társadalmat úgy fogjuk fel, amelyet a társadalmi integráció tart össze, akkor a társadalmat életvilágnak tekintjük. Ha viszont azon a nézeten vagyunk, hogy a társadalmat a rendszerintegráció tartja össze, akkor a társadalmat rendszernek tekintjük.

A szóban forgó szerző felfogása szerint a modern állami (vagy nemzeti) társadalmat végső soron társadalmi integráció révén lehet integrálni, de feltétlenül szükséges a rendszerintegráció is. Az értékek, a szabályok és a kölcsönös megértés révén megvalósuló társadalmi integráció csak a cselekvők saját kommunikatív

teljesítményeitől függ, ahol kommunikatív cselekvések révén alakítják ki a szabályokat és az értékeket (Habermas 1996: 37). Azonban a modern társadalmak nemcsak társadalmilag integráltak (értékek, szabályok és kölcsönös megértés révén), hanem rendszerszerűen is, azaz a pénz és az adminisztratív erő révén (39–40). A jognak ki kell elégítenie egyrészt a társadalmi integráció ingatag követelményeit, amely alapvetően a kölcsönös megértés teljesítményei révén történik a kommunikatívan cselekvő egyének részéről, másrészt meg kell felelnie a modern társadalom funkcionális követelményeinek is (83). Tehát Habermas felfogásában a társadalmi integráció értékmotivált cselekvések révén történő integráció, a rendszerintegráció viszont érdekmotivált cselekvések révén történő integráció. Azonban e felfogás szerint az integráció mindkét módjának érvényesülnie kell a modern állami társadalom megfelelő integrációjához, és „a társadalmakat úgy kell felfogni mint társadalmilag integrált csoportok cselekvéseinek a rendszerszerűen stabilizált összességeit" (Habermas 1995: 201).

Nagyrészt Habermas felfogásához hasonlóan, Wrong (1994: 227) is a normativista és a strukturalista integrációfelfogás közötti különbségnek megfelelően tesz különbséget a társadalmi integráció és a rendszerintegráció között. E szerint a társadalmi integráció a rend problémájának az egyetértés, együttérzés és összetartás révén történő normatív megoldására vonatkozik; viszont a rendszerintegráció az egyének és csoportok közötti haszonelvű és/vagy kényszerítő viszonyokat foglalja magában.

Habermas és Wrong fent említett felfogásában a Tönnies (1983) általi megkülönböztetés szerinti közösségre az úgynevezett „társadalmi integráció", a társadalomra viszont a rendszerintegráció jellemző. A közösség és a társadalom közötti klasszikus megkülönböztetéshez kapcsolódva (és saját felfogásom szerint) azonban magától értetődő lett volna az előbbit közösségi integrációnak, az utóbbit társadalmi integrációnak nevezni. Annak magyarázata, hogy a szóban forgó szerzők – felfogásom szerint – a közösségekre jellemző, közösségi természetű integrációt nevezik társadalmi integrációnak, abban van, amire már utaltam; nevezetesen abban, hogy a normativista és a normativista-kreativista szemléletmód képviselői lényegében vagy alapvetően, illetve végső soron közösségi természetűnek tekintik a valóságos társadalmat. Így a strukturalista szemléletmód szerinti társadalomnak megfelelő társadalmi integráció jelölésére marad a „rendszerintegráció" kifejezés.

B) Az intézményes, relációs és racionális társadalmi integráció

A társadalmi integráció főbb felfogásainak a fenti áttekintéséből is kitűnhetett, hogy egy szociológiai elméletalkotó integrációfelfogása elméletének az egészébe van – többé vagy kevésbé következetesen – beágyazva. Tehát a következőkben nem egy különálló integrációfelfogást vázolok fel, hanem a társadalmi integrációra tekintettel emelem ki az intézményes szociológia elméletének e vonatkozásban legfontosabb összefüggéseit.

Felfogásom szerint a modern állami (vagy nemzeti) társadalom, különösen a társadalmi élet szférája vagy ezen belül egy (homogén) társadalmi csoport annyiban egységes (integrált), amennyiben (1) tagjai számára a racionális döntéseknek az adott társadalmi intézményrendszer racionális elfogadása és a hozzá való racionális alkalmazkodás felel meg, (2) az adott társadalmi viszonyok a csoportban való maradásra és a csoport fennmaradásához megfelelő szintű funkcionális együttműködésre késztetik (esetleg részben kényszerítik) az egyéneket, valamint (3) az adott társadalmi viszonyok által meghatározottan és a tagok tevékenységének eredményeként valamennyi egyén számára kielégítő mértékben biztosítja a szükségletkielégítés (adott társadalmi csoportban releváns) társadalmi előfeltételeinek a megteremtését. Egy adott társadalom elvileg is lehet kisebb vagy nagyobb mértékben egységes, és a társadalom egyes tagjai lehetnek különböző mértékben integrálva az adott társadalomba.

A hatodik fejezetben (2.2Ca) rámutattam és fentebb (1.2Ba) is hivatkoztam arra, hogy a modern állami (vagy nemzeti) társadalom úgynevezett heterogén társadalom, azaz társadalmi alapú összetett és heterogén együttélési csoport. A modern állami társadalomban egyrészt társadalmi intézmények által meghatározott keretek között alakulnak ki és működnek az egyes életszférák, másrészt a társadalmi élet szférájában a társadalmi intézmények érvényesek. Azonban az állami társadalomban végső soron a testi erőszak eszközeivel való központosított és intézményesen szabályozott rendelkezés biztosítja az átfogó társadalmi intézményrendszer érvényességét; és az állam az a szervezet, amelynek történetileg kialakult funkciója a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak kizárólagos alkalmazása.

- Az állami (vagy nemzeti) társadalom átfogó integrációjának, e társadalomban a társadalmi életszféra kifejlődésének és létezésének, valamint e szférán belül a társadalmi integrációnak az előfeltétele az állam uralma, azaz a testi erőszak cselekvési eszközeivel való rendelkezés központosítása és a testi erőszak intézményesen szabályozott alkalmazása.

Mint korábban (6. fejezet: 1.2Bb) is említettem, már Thomas Hobbes (1999: 205–209) hangsúlyozta a 17. században, hogy – viszonylag nagyszámú egyén együttélése esetén – a tartós rend fenntartásához, az emberi élet széles területeiről a testi erőszak alkalmazásának kiszorításához szükség van a testi erőszak eszközeivel való rendelkezés központosítására egy adott egyén vagy csoport kezébe. E felfogással nagyrészt összhangban van a strukturalista szociológiai szemléletmód – főleg a szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet – képviselőinek a fentebb (3.1Ab) tárgyalt felfogása, amely szerint a társadalom egysége kényszerítő jellegű, a széthúzó erőkkel szemben végső soron és szükség esetén a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak alkalmazása tartja össze a társadalom tagjait és összetettebb alkotórészeit (pl. Dahrendorf 1976: 159, 162–165).

A hatodik fejezetben (1.2Ab; 1.2Bb; 3.2) és a kilencedik fejezetben (1.1B) különböző vonatkozásokban világítottam rá arra, hogy a modern állami (vagy nem-

zeti) társadalom kialakulásának egyik fontos vonása a viszonylag nagyobb területen uralkodó állam kialakulása révén a testi erőszak eszközeivel való rendelkezés központosítása. Nagyrészt ez tette lehetővé az átfogó jogrendszer és a különböző szintű formális intézményrendszerek kialakulását, valamint a kényszerű élet szférájának elkülönülésével más életszférák – a magánélet és a közösségi élet, valamint különösen a társadalmi élet szférájának – a korábbiakhoz képest jóval tisztább kialakulását és elkülönülését. A modern állami társadalomban a testi erőszakot elvileg racionálisan alkalmazzák arra való tekintettel, hogy az ellenőrzött egyének körében kialakuljon a testi erőszakhoz való racionális alkalmazkodás. Így olyan hatékonysággal érvényesíthető a testi erőszak eltérítő funkciója, hogy viszonylag igen ritkán kell ténylegesen is alkalmazni a testi erőszakot. Ez teszi lehetővé az emberi élet olyan széles szféráinak a kialakulását, amelyek gyakorlatilag mentesek a (jelentős mértékű) testi erőszak alkalmazásától.[12]

A modern állami társadalomban a magánélet és a közösségi élet szférájának a tipikus területein (pl. a haveri társaságokban vagy a családokban) a valóságban mégis előforduló testi erőszak viszonylag kevéssé van hatással a társadalom átfogó integrációjára. Azonban a társadalmi élet szférájának a tipikus területein előforduló – és nem az állam képviselői által szabályosan alkalmazott – testi erőszak szinte teljes mértékben megengedhetetlen a valóságban is, mert jelentősen érintheti az adott kisebb társadalmi csoportoknak, valamint – az erőszak nagyobb mértéke esetén – a társadalmi élet szférájának és az állami társadalom egészének a megfelelő működését és integrációját.

A modern állami (vagy nemzeti) társadalomban a különböző életszférák és a különböző együttélési csoportok integrációja különböző mértékű és természetű. Itt minket főleg a társadalmi élet szférájának, és e szférán belül a (homogén) társadalmi csoportoknak az integrációja érdekel; ezért csak igen röviden utalok más életszférákra és csoportokra, és teljes mértékben eltekintek a különböző életszférák határterületein található és felemás intézményes csoportoktól. A magánélet szférája elvileg integrálatlan, de nagyrészt intézmények jelölik ki azokat a határokat, amelyeken belül az egyének viszonylag szabadon alakíthatják magánéletüket, mások magánéletének a jelentős sérelme nélkül.

- A közösségi élet szférájában egy közösségi csoportot az adott csoportban kialakult közösségi intézményrendszer és/vagy intézményes közösségi erkölcs integrálja normatív funkciója és az általa létrehozott, illetve meghatározott közösségi viszonyok, valamint az egyének e viszonyokhoz való beleélő alkalmazkodása révén.

[12] Megjegyzem, hogy például az Amerikai Egyesült Államokban a fegyvertartás szabadsága a modern állami (vagy nemzeti) társadalom szóban forgó alapvető követelményének mond ellent, ezért különösen érdekes kérdés, hogy eddig miért nem sikerült jelentősen korlátozni vagy megszüntetni.

Fentebb (3.1Aa) említettem, hogy Parsons úgy tekint a fogalmaim szerinti társadalmi csoportokra, mintha közösségek lennének, mert érdemben nem tesz különbséget társadalom és közösség között, és közösségnek tekinti a fogalmaim szerinti társadalmat is. Ugyanis Parsons a kollektivitáson belül – az általam meghatározott fogalmak értelmében – elvileg értékmotivált cselekvéseket és az intézményes szabályokhoz való beleélő alkalmazkodást, valamint az intézmények normatív funkciójának az érvényesülését feltételezi. Viszont felfogásom szerint ezek a sajátosságok – a hatodik fejezetben (2.1Ba) tárgyaltak értelmében – elvileg a közösségekre, illetve különösen a tiszta közösségekre jellemzőek.

A modern állami társadalomban a kisebb közösségi csoportok kapcsolódhatnak egymáshoz és alkothatnak nagyobb közösségi szerveződési formákat (pl. a családok a tágabb rokonságba illeszkednek vagy az amatőr színjátszó körök létrehozhatnak egy egyesületet).[13] Azonban a közösségi élet szférája egészében nem integrált, ami nem veszélyezteti az állami társadalom integrációját, mert ez az integráció elvileg nem közösségi, hanem társadalmi természetű, amely végső soron a testi erőszak cselekvési eszközeivel való rendelkezés központosításán, illetve az uralmon alapszik.

- A társadalmi élet szféráját, valamint ezen belül egy (homogén) társadalmi csoportot az adott szférában vagy csoportban kialakult társadalmi intézményrendszer integrálja tényleges funkciója, azaz az általa létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyok, valamint az egyének e viszonyokhoz való racionális alkalmazkodása révén.

A kiemelt megfogalmazás szerint a társadalmi integráció egyrész intézményes, másrészt relációs, harmadrészt racionális természetű. Egyrészt, a társadalmi élet szféráját, valamint ezen belül egy (homogén) társadalmi csoportot társadalmi intézmények kialakításával és érvényben tartásával integrálják az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének. Másrészt, a társadalmi intézmények nem normatív, hanem tényleges funkciójuk révén, azaz az általuk létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyok közvetítésével teszik többé vagy kevésbé egységes egésszé az egyének és csoportok adott körét. Harmadrészt, az egyének racionálisan alkalmazkodnak az adott intézményekhez, illetve közvetlenül az adott társadalmi viszonyokhoz, azaz magatartásuk érdekmotivált vagy társadalmi kényszermotivált magatartás. Ezekkel az összefüggésekkel igen részletesen foglalkoztam munkám különböző helyein, ezért részletes tárgyalásuktól itt eltekintek.

Fentebb (1.1Ba) különbséget tettem a társadalmi társulás és a társadalmi egyesülés között, és ezzel összefüggésben megkülönböztettem egymástól a társulási integrációt és az egyesülési integrációt. A társadalmi társulásban a hatékony működéshez szükséges egységet a társulási integráció biztosítja. A társulás tagjait

[13] Megjegyzem, hogy a család nagyrészt vegyes, azaz részben érzelmi, részben közösségi és részben társadalmi természetű együttélési csoport.

– az adott tagok szempontjából – külső fedezetű intézmények, pontosabban az általuk létrehozott, illetve meghatározott külsőleges társadalmi viszonyok révén integrálják az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének. A társulásban a tagok magatartását elvileg egyéni érdekeik (vagy társadalmi kényszereik) motiválják, de – az adott intézményrendszer által meghatározottan – ennek révén is lehetővé válik a csoport tagjai közötti funkcionális együttműködés. A társadalmi egyesülésben a hatékony cselekvéshez szükséges egységet az egyesülési integráció biztosítja. Az egyesülés tagjait – az adott tagok szempontjából – belső fedezetű intézmények, pontosabban az általuk létrehozott, illetve meghatározott belsőleges társadalmi viszonyok, azaz egyesült érdekek és erők révén integrálják együttesen az egyesülés tagjai. Az egyesülésben a tagok magatartását elvileg az egyesült érdekek motiválják, amelyek rendszeres társadalmi együttműködést határoznak meg a csoport tagjai között.

- Az intézményes-relációs-racionális társadalmi integrációt kiegészítheti a kulturális (erkölcsi, ideológiai, vallási) természetű integráció, amely egyrészt elősegítheti az adott társadalmi viszonyoknak megfelelő integráció kialakulását, másrészt azonban – erre az elmélet engedményes vagy eklektikus szintjén lehetünk tekintettel – a valóságban ettől eltérő funkciója is lehet.

A kulturális integráció három fő formája az erkölcs, az ideológiák és a vallás révén történő integráció. Azonban e tényezők természetesen nemcsak az integrációt segíthetik elő, hanem az adott társadalom megosztását is. A kulturális integráció szóban forgó formái közül itt csak az erkölcsi integrációval foglalkozom, de nagyrészt a másik két tényező is az erkölccsel összefüggésben lehet hatással az integrációra.

A tizedik fejezetben (4.2Ba) különbséget tettem a közösségi erkölcs és a társadalmi erkölcs között. Láttuk, hogy az előbbi elvileg a közösségi élet szférájában, az utóbbi a társadalmi élet szférájában érvényes. Felfogásom szerint a társadalmi erkölcsöt hosszú távon alapvetően az érdekek és az adott társadalmi viszonyok határozzák meg, és az elmélet elvont szintjén eleve feltételezem, hogy a társadalmi erkölcs az adott érdekeknek és társadalmi viszonyoknak megfelelő magatartásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában. Eszerint a társadalmi erkölcs elvileg az adott társadalmi viszonyoknak megfelelő társadalmi integráció kialakulását segíti elő.

Azonban a valóságban egyrészt az adott társadalmi viszonyokhoz képest a társadalmi erkölcs viszonylagos önállósággal is rendelkezik, amelyre – ha tisztán társadalmi erkölcsről van szó – az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekintettel. Másrészt, a valóságban a társadalmi erkölcs és a közösségi erkölcs nem válik el élesen egymástól, tulajdonképpen a társadalmi élet szférájába tartozó magatartásokra és kölcsönhatásokra is hatással lehet a közösségi erkölcs. A társadalmi erkölcs és a közösségi erkölcs összefonódására azonban már csak az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel.

A tizedik fejezetben (4.2Bb) a társadalmi erkölcsön belül megkülönböztettem egymástól a szokáserkölcsöt és a közerkölcsöt; de elismertem azt is, hogy a szokáserkölcs és a közerkölcs a valóságban nem válik el élesen egymástól, részben egymást áthatva létezik. Rámutattam arra, hogy a társadalmi szokáserkölcs történetileg formálódik és az adott társadalmi viszonyokhoz megfelelően alkalmazkodó magatartásokat fejezi ki erkölcsi szabályok és értékek formájában. Eszerint a szokáserkölcs elvileg az adott társadalmi viszonyoknak megfelelő társadalmi integráció kialakulását segíti elő, legalábbis hosszú távon. Azonban a valóságban a szokáserkölcsnek megfelelő magatartások részben eltérhetnek az adott társadalmi viszonyoknak megfelelő magatartásoktól, főleg akkor, ha viszonylag rövid idő alatt jelentősen megváltoznak a társadalmi viszonyok. Tehát a valóságban a szokáserkölcs az adott társadalmi viszonyoknak megfelelő integráció feljavításához vagy lerontásához is hozzájárulhat.

A fentebb hivatkozott helyen rámutattam arra, hogy társadalmi közerkölcs rendszerint az egyének viszonylag szűkebb köreiben alakulhat ki a társadalmi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának a folyamatában. Ebben a fejezetben (1.1Ba; 1.3A) különbséget tettem a (szoros kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyénekből álló) társadalmi egyesülés és a (laza kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyénekből álló) társadalmi hálózat között. Mint már említettem (2.2Bb), a társadalmi egyesülés tagjai eleve erkölcsi kötelezettséget is vállalnak az általuk együttesen kialakított intézményes szabályok betartására, és az intézményes szabályok idővel erkölcsi szabályok formájában is kialakulnak. Eszerint az egyesülésekben az erkölcsi integráció az intézményes-relációs-racionális integráció megvalósulását segíti elő. A társadalmi hálózat tagjai viszont eleve erkölcsi szabályok kialakítása révén hoznak létre egymás között – úgynevezett laza – társadalmi kapcsolatokat és hozzák létre a társadalmi hálózatot. Tehát a társadalmi hálózatok integrációja eleve erkölcsi természetű (kvázi-intézményes és kvázi-relációs) társadalmi integráció, de a társadalmi hálózatok kialakulását és erkölcsét nagyrészt meghatározzák az adott társadalmi viszonyok.

Végül nagyon röviden összefoglalva az erkölcsi integráció fenti tárgyalását, egy adott társadalomban az erkölcs elvileg az adott társadalmi viszonyoknak megfelelő társadalmi integráció kialakulását segíti elő, legalábbis hosszú távon. Azonban a valóságban az adott társadalmi viszonyokhoz képest az erkölcs viszonylagos önállósággal is rendelkezik, amelyre az intézményes szociológia elméletének az engedményes vagy eklektikus szintjén lehetünk tekintettel az adott társadalom integrációjának a magyarázatában.

3.2. A társadalmi csoport mint cselekvő

A) A csoportos cselekvés főbb felfogásai

A társadalomtudományokban és szűkebben a szociológiában a cselekvő kifejezés használata jelentős mértékben növekedett az utóbbi néhány évtizedben, e kifejezést meglehetősen sok értelemben használva, nemcsak egyének, hanem például különböző szervezetek és államok mint cselekvők vonatkozásában is (Hwang–Colyvas–Drori 2019: 5–8). A szociológia egyik fő problémája az, hogy az egyének bizonyos csoportjait tekinthetjük-e társadalmi cselekvőknek, és ha igen, milyen értelemben. Erre a problémára vonatkozó saját felfogásom tárgyalása előtt nagyon röviden rámutatok a szociológiai irodalomban kialakult főbb felfogásokra.

- A társadalmi csoportokra mint cselekvőkre vonatkozó főbb felfogások szorosan kapcsolódnak a fő szociológiai szemléletmódokhoz, valamint – e szemléletmódokkal összefüggésben – a társadalmi integráció főbb felfogásaihoz.

Mint az első fejezetben (1.3Aa) említettem, a normativista szemléletmód szerint az egyéni társadalmi cselekvések a kultúra meghatározó hatását közvetítik, és a közös kultúra alapján társadalmi csoportok is tekinthetők cselekvések szubjektumainak. Fentebb (3.1Aa) kissé részletesebben foglalkoztam azzal, hogy például Parsons felfogása szerint a társadalmi csoport mint kollektivitás egyének olyan csoportja, amely közös érték- és szabályrendszerrel rendelkezik, és – e rendszerhez beleélően alkalmazkodva – a tagok egymással egyetértésben, a közös célok megvalósítása érdekében cselekszenek. A kollektivitás tagjaira a szolidaritás és az úgynevezett kollektív irányultság elsődlegessége jellemző, és a kollektivitásban a teljes mértékben intézményesült szabályok elvileg harmonikus együttműködést határoznak meg a tagok között. (Parsons–Shils 1962: 192–194; ford. 1988: 7–9) A szóban forgó szerző felfogásában a kollektivitásokat bizonyos értelemben mint cselekvőket kell kezelni. Nézete szerint, a szó szoros értelmében véve csak egyéneknek lehetnek motívumaik, azonban olyan értelemben egy kollektivitás motívumairól is beszélhetünk, hogy az adott kollektivitás tagjainak a motívumaira bizonyos egyformaság vagy szervezettség jellemző (Parsons 1951: 138, 202).

Az első fejezetben (1.3Ab) rámutattam arra is, hogy a strukturalista szemléletmód szerint a társadalmi cselekvéseket a tényszerű társadalmi helyzetek határozzák meg, és a hasonló helyzetben lévő egyének által alkotott csoportok társadalmi cselekvések szubjektumait is képezhetik. A szóban forgó szemléletmódot képviselő elméletek esetenként nemcsak a – fogalmaim szerinti – társadalmi csoportokat, hanem a kategoriális csoportokat is felruházzák az együttes cselekvés képességével, miközben nem fordítanak kellő figyelmet arra a kérdésre, hogy miféle mechanizmus biztosítja e csoportokat képező egyének cselekvéseinek az összehangolását.

Az individualista szemléletmódnak megfelelő felfogásban, mint az első fejezetben (1.2Ab; 1.3B) láthattuk, társadalmi cselekvések szubjektumai elvileg csak egyének lehetnek, és a csoportoknak tulajdonított viselkedés visszavezethető

egyéni cselekvésekre. A kreativista szemléletmód szerint a társadalmi cselekvések szimbolikus természetű, jelentéseket hordozó egyéni cselekvések, és a csoportok viselkedései is ilyen cselekvésekből épülnek fel. Például Blumer (1969: 49) nézete szerint az egyéni cselekvések folyamatos összekapcsolódása hozza létre a rendszeresen megfigyelhető és összetett társadalmi jelenségeket is, mint a szervezeteket, az intézményeket és a kölcsönösen függő viszonyok egészét.

A racionalista szemléletmód szerint a társadalmi cselekvések egyéni racionális cselekvések, és a csoportoknak tulajdonított viselkedés is ilyen cselekvésekből épül fel. Tisztán racionalista felfogásban elvileg csak egyének lehetnek cselekvések szubjektumai, bizonyos csoportok (pl. társadalmi osztályok, társadalmi egyesülések, társadalmi szervezetek stb.) csak annyiban tekinthetők cselekvések szubjektumainak, amennyiben e csoportoknak tulajdonított viselkedést visszavezethetjük a csoportot alkotó egyének cselekvéseire. Azonban alapvetően a racionalista szemléletmódot képviselő egyes szerzők szerint az egyének bizonyos csoportjai is tekinthetők társadalmi cselekvések szubjektumainak. Például Coleman (1990: 542–543) a cselekvők két típusát különbözteti meg egymástól, a természetes személyt és a testületi cselekvőt. Felfogása szerint testületi cselekvő nemcsak a fogalmaim szerinti társadalmi egyesülés, hanem társadalmi társulás is lehet (421).

B) A csoportos cselekvés intézményes felfogása

a) A társadalmi cselekvő, a társadalmi testület és a csoport magja

Az egyéni cselekvéseket általában meghatározó tényezőkkel a második fejezetben (1.2C) foglalkoztam; eszerint a szándékos cselekvéseket a legáltalánosabb szinten egy általános motívum és a – cselekvési lehetőségekből és képességekből felépült – cselekvési szituáció egymással összefüggésben határozza meg. Az ötödik fejezetben (1.1Bb; 2.2Bb) e felfogásnak megfelelően vázoltam fel a racionális cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit, valamint a társadalmi cselekvéseket meghatározó fő tényezőket. A társadalmi cselekvések, illetve a társadalmi magatartások fő meghatározó tényezőivel a tizenkettedik fejezetben (2.1A) foglalkoztam részletesebben.

Mindezeket figyelembe véve, elvileg – az egyének mellett – az egyének bizonyos csoportjai is csak akkor lehetnek társadalmi cselekvők, ha eleget tesznek az alábbi követelményeknek.

- A *szubjektum mint társadalmi cselekvő* olyan létező, (1) aki vagy amely saját érdekkel és saját társadalmi erővel rendelkezik, (2) akire vagy amelyre jellemző egy adott általános társadalmi motívum, (3) aki vagy amely képes dönteni, tehát képes kiválasztani a megvalósítandó cselekvési lehetőségeket, és (4) aki vagy amely a kiválasztott cselekvési lehetőségek megvalósítása során képes saját vagy tagjai cselekvéseinek irányítására.

Csoportos cselekvő esetében a *cselekvések irányítása* magában foglalja a megvalósítandó cselekvési lehetőségek megadását, a cselekvések egyének közötti ösz-

szehangolását és a cselekvések ellenőrzését. Eleve feltételezem, hogy a cselekvőképes emberi egyének megfelelnek a fent említett szempontoknak, és itt az a kérdés áll érdeklődésünk középpontjában, hogy az egyének bizonyos csoportjait tekinthetjük-e társadalmi cselekvőknek, és ha igen, milyen értelemben.

A szóban forgó kérdés tárgyalása során először eltekintek a fentebb említett ismertetőjegyek közül az elsőtől és a másodiktól. Ebben az alfejezetben a harmadik és a negyedik ismertetőjegyet figyelembe véve választom ki a társadalmi csoportok közül azokat a csoportokat, amelyek képesek dönteni és képesek a döntés eredményének végrehajtásában a tagok cselekvéseinek irányítására. Az ilyen társadalmi csoportokat nevezem társadalmi testületeknek, amelyek közül bizonyos csoportok megfelelnek, más csoportok viszont nem felelnek meg az első és a második ismertetőjegynek, amelyekre majd a következő (3.2Bb) alfejezetben leszek tekintettel.

- A *társadalmi testület* olyan társadalmi csoport, (1) amelynek tagjaira érvényesen intézmények alakultak ki a csoportos döntés szabályozására és a döntés eredményének végrehajtásában az adott egyének cselekvéseinek irányítására; valamint (2) az adott intézmények által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyok biztosítják a csoport egységét és a tagok funkcionális együttműködését.

Majd a következő (3.2Bb) alfejezetben lesz szó arról, hogy a társadalmi testület intézményei lehetnek belső fedezetű vagy külső fedezetű intézmények, valamint – az intézmények fedezetének megfelelően – a társadalmi testület lehet egyesülés vagy társulás. A testületi döntés során jellemzően érvényesülhet az egyhangú egyetértés elve vagy a többségi elv (Weber 1987: 276–277); azaz egy döntés akkor érvényes, ha annak eredményét a csoport valamennyi tagja vagy többsége elfogadja. A testület intézményei és bizonyos döntései részben a már meghozott döntések eredményeinek a megvalósítását szolgálják. A testületi döntések révén kiválasztott cselekvési lehetőségek megvalósulásában a testület tagjai részt vehetnek csupán vezetőkként és/vagy ellenőrökként is, de e cselekvési lehetőségek közvetlen megvalósítóiként is.

Felfogásom szerint ahhoz, hogy egy adott társadalmi csoport egységes egészként cselekedjen, a csoporton belül fel kell tételeznünk egy egyént vagy testületet, aki vagy amely a tagok társadalmi cselekvéseivel mint a szükségletkielégítés eszközeivel rendelkezik.

- A *társadalmi csoport magjának* nevezzük az adott csoporton belül azt az egyént vagy testületet, aki vagy amely az adott csoporton belül hatalommal – és esetleg az adott csoport intézményrendszerének a fedezetével is – rendelkezik, valamint aki vagy amely ennek eredményeképpen bizonyos mértékben rendelkezik a tagok társadalmi cselekvéseivel mint a szükségletkielégítés eszközeivel.

A társadalmi egyesülés magja elvileg azonos az egyesüléssel. Fentebb (2.2Ab; 2.2Ac; 2.2Ba) volt szó arról, hogy az egyesülésen belüli (belsőleges) hatalom az adott egyének összességének, egyesülésének hatalma az egyes egyénekkel szem-

ben, és az egyesülés intézményrendszerének a fedezetével az egyesülés tagjai együttesen rendelkeznek. Az egyesült érdeket és erőt képező cselekvési lehetőségek és képességek, valamint az együttes társadalmi cselekvések elvileg valamennyi tag számára a szükségletkielégítés eszközeit képezik.

A társadalmi társulás magja a társulás tagjainak a viszonylag szűkebb vagy tágabb körét foglalhatja magában. Amennyiben a társulás magja független hatalommal rendelkezik (9. fejezet: 1.2A), azaz a társulás intézményrendszerének a fedezetével is rendelkezik, részben az adott társulás tagjainak az érdekeit és erőit is – a csoport magja szempontjából – a szükségletkielégítés eszközeiként hozza létre, az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyokban (10. fejezet: 3.1Ad). Tehát ebben az esetben a társulás magja nagymértékben képes arra, hogy a tagok cselekvéseivel mint a szükségletkielégítés eszközeivel rendelkezzen. Ha a társulás magja delegált hatalommal rendelkezik (9. fejezet: 1.2A), azaz nem rendelkezik a társulás intézményrendszerének a fedezetével, számára a tagok érdekei és társadalmi erői eleve adottak a külsőleges társadalmi viszonyokban (10. fejezet: 3.1Aa; 3.1Ab). Azonban a társulás magja részben (viszonylag kisebb mértékben) az utóbbi esetben is képes arra, hogy döntéseinek megfelelően befolyásolja a tagok cselekvéseit, azaz arra, hogy a tagok cselekvéseivel mint a szükségletkielégítés eszközeivel rendelkezzen.

b) A társadalmi csoportok és a cselekvőség

Mint fentebb már említettem, a szociológia egyik fő problémája az, hogy az egyének bizonyos csoportjait tekinthetjük-e társadalmi cselekvőknek, és ha igen, milyen értelemben. Az általam képviselt intézményes szemléletmódnak megfelelő felfogásban a társadalmi csoportokat többnyire csak az elmélet eklektikus szintjén tekinthetjük társadalmi cselekvőknek. Ezért ez az alfejezet jóval kevésbé kidolgozott és kevésbé következetesen illeszkedik az elmélet egészébe, mint általában munkám más részei.[14]

---

[14] Itt felhívom a figyelmet egyrészt arra, hogy az első fejezetben (2.2Bb) különbséget tettem az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintje között. Másrészt arra (4. fejezet: 3.2Aa), hogy felfogásom szerint a társadalmi létezőket a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközei és feltételei képezik. Tehát az elmélet engedményes vagy eklektikus szintjén főleg két vonatkozásban térhetünk el az elmélet elvont szintjén támasztható követelményektől a társadalmi jelenségek magyarázatában vagy leírásában. Egyrészt abban a vonatkozásban, hogy figyelembe vesszük, ha az adott létezőt vagy jelenséget a valóságban nem intézmények, illetve nem – az elmélet elvont szintjén feltételezett – belső fedezetű vagy külső fedezetű intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg. Másrészt abban a vonatkozásban, hogy figyelembe vesszük, ha az adott létező vagy jelenség a valóságban részben nem a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét, hanem a szükséglet tárgyát (vagy negatív tárgyát) képezi. Az előbbi esetben viszonylag kevésbé leszünk következetlenek, feltéve, hogy az adott létező vagy jelenség a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi. Viszont az utóbbi esetben jóval nagyobb mértékben leszünk következetlenek, nagyrészt attól függetlenül, hogy az adott létezőt vagy jelenséget intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg vagy nem. A szóban forgó előbbi eltérést esetleg megengedhetjük az elmélet engedményes szintjén is, viszont az utóbbi eltérés révén elkerülhetetlenül az elmélet eklektikus szintjére jutunk.

Különös tekintettel a fent említett problémára, felvetődik a következő kérdés: egyáltalán miért kedvező az, ha az egyének mellett az egyének bizonyos csoportjait is társadalmi cselekvőknek tekinthetjük? Úgy tűnik, hogy azért, mert ezáltal jelentősen leegyszerűsíthetjük bizonyos társadalmi jelenségek leírását és/vagy magyarázatát. Ugyanis bizonyos jelenségek leírása és/vagy magyarázata során nem kell az egyéni cselekvők szintjéig és az ennek megfelelő részletességgel elemezni a szóban forgó jelenségeket. Látnunk kell azonban azt is, hogy ez a leegyszerűsítés általában magának az összetett társadalmi valóságnak a kisebb vagy nagyobb mértékű leegyszerűsítését is jelenti. Sőt mi több, jelentős mértékű félreértését is jelentheti, amennyiben az adott esetben az egyéni szintű és az ennek megfelelően részletes elemzés lenne igazán alkalmas az adott társadalmi jelenségek leírására és/vagy magyarázatára.

Az előző alfejezetben (3.2A) röviden rávilágítottam arra, hogy nagyon különböző felfogások alakultak ki a szociológiai irodalomban abban a tekintetben, hogy az egyének bizonyos csoportjait tekinthetjük-e társadalmi cselekvőknek, és ha igen, milyen értelemben.

- Felfogásom szerint és az elmélet különböző szintjein szemlélve, a *társadalmi csoportot mint cselekvőt* egyrészt az adott csoport magját alkotó egyén vagy testület képezi, másrészt a csoport adott egyénen vagy testületen kívüli tagjai képezik annyiban, amennyiben cselekvéseikkel a csoport magja mint a szükségletkielégítés eszközeivel rendelkezik.

Elméleti szint	**Csoportok (és hálózatok)**			
	Társadalmi testület		Nem-testületi társadalmi társulás	Társadalmi hálózat
	Egyesülés	Testületi társulás		
Elvont elméleti szint	*Társadalmi cselekvő*			
Engedményes szint				*Hálózati kvázi-cselekvő*
Eklektikus szint		*Összegző kvázi-cselekvő*		
			Szervezett kvázi-cselekvő	

13.2. táblázat: A társadalmi csoportok (és a hálózatok) mint társadalmi cselekvők

A társadalmi csoportokra mint cselekvőkre vonatkozó felfogásomat a 13.2. táblázatban szemléltetem, amelyben egyrészt különbséget teszek az elmélet el-

vont, engedményes és eklektikus szintje között. Ebben a fejezetben már utaltam az elmélet említett szintjeire, amelyeket eredetileg az első fejezetben (2.2Bb) különböztettem meg egymástól. A szóban forgó táblázatban másrészt különbséget teszek a testületi társadalmi csoportok mint egyesülések vagy mint társulások és a nem-testületi társadalmi társulások között, valamint figyelembe veszem a társadalmi hálózatokat is. Nagyon röviden összefoglalva a táblázat mondanivalóját:

- A társadalmi csoportok közül elvileg csak a társadalmi egyesüléseket tekinthetjük társadalmi cselekvőknek. Az elmélet engedményes szintjén a társadalmi hálózatokat (inkább a partnerségi, mint a hűségi hálózatokat) egyesüléseknek, azaz társadalmi cselekvőknek is tekinthetjük. A társadalmi társulásokat csak az elmélet eklektikus szintjén tekinthetjük a cselekvőkhöz részben hasonló létezőknek, azaz (összegző vagy szervezett) kvázi-cselekvőknek.

Mint az előző (3.2Ba) alfejezetben már említettem, a társadalmi testület is lehet egyesülés vagy társulás. A társadalmi egyesülés eleve testület, azaz elvileg minden társadalmi egyesülés társadalmi testület. Fentebb (2.2Ab) volt szó arról, hogy az egyesülésben a szabályok kialakítására és a tagok érdekeit jelentősen érintő kérdésekre irányuló döntések elvileg egyhangú döntések; azaz egy döntés akkor érvényes, ha azzal valamennyi tag egyetért. Az egyesülés tagjai kialakítják azokat a szabályokat is, amelyek a döntések eredményeinek a végrehajtásában a tagok cselekvéseinek az irányítását szolgálják.

A társadalmi egyesülés ugyanakkor megfelel a fentebb (3.2Ba) hangsúlyozott első és második követelménynek is; az egyesülés egyrészt saját érdekkel és saját társadalmi erővel rendelkezik, másrészt elvileg jellemző rá egy adott általános társadalmi motívum. Fentebb (2.2Ac) láttuk, hogy az egyesült érdeket és az egyesült erőt maguk az egyesülés tagjai hozzák létre, az együttesen kialakított és fenntartott társadalmi intézmények révén. Az egyesülés általános társadalmi motívumát pedig az a fő motívum (2.2Aa), illetve az a fő cél képezi, amely kifejezi, hogy milyen társadalmi jószág (vagy egyéb létező) előállítására vagy megszerzésére irányulnak az együttes cselekvések. Egy adott egyesülésnek azonban több fő célja, illetve több általános társadalmi motívuma is lehet, amelyeket az egyesülés tagjai egyhangúan elfogadtak.

Tehát a társadalmi egyesülés elvileg – az intézményes szociológia elméletének elvont szintjén – társadalmi cselekvőnek tekinthető. Mint fentebb (3.1Ba) már említettem, a társadalmi egyesülés magja azonos a társadalmi egyesüléssel, az egyesülés valamennyi tagja a maghoz tartozik. Az együttes társadalmi cselekvések elvileg valamennyi tag számára a szükségletkielégítés eszközeit képezik. A társadalmi egyesülésben az egyének belső fedezetű intézmények kialakítása révén kölcsönösen átengedik saját cselekvéseik irányítását másoknak, és ugyanakkor maguk is irányítják mások cselekvéseit az együttesen meghatározott célok megvalósításában.

Fentebb (1.3A) említettem, hogy az elmélet engedményes szintjén a valóságos társadalmi hálózatot tekinthetjük úgy, mintha tökéletlen társadalmi egyesü-

lés lenne; most már hozzátehetjük, hogy – más szempontból – mintha tökéletlen testület lenne. Megjegyeztem azt is (1.3Bb), hogy ezzel az engedménnyel a partnerségi hálózathoz képest a hűségi hálózat esetében nagyobb mértékben eltérünk az elmélet elvont szintjétől. Tehát az elmélet engedményes szintjén a társadalmi hálózat társadalmi cselekvőnek tekinthető, illetve a partnerségi hálózat inkább tekinthető cselekvőnek, mint a hűségi hálózat.

A társadalmi társulásokon belül különbséget tehetünk a testületi társulások és a nem-testületi társulások között. A *testületi társadalmi társulás* intézményrendszerét egyrészt kialakíthatják az adott társulás tagjain kívüli egyének, másrészt kialakíthatja a társulás tagjainak a viszonylag szűk köre. Harmadrész kialakíthatja – a többségi elv érvényesítésével – a tagok többsége is, de az ilyen társulás már részben hasonló az egyesüléshez. A testületi társuláson belüli döntés jellemzően a többségi elv érvényesítésével hozott összegzett döntés. A testületi társulásban elvileg nem jön létre csoportérdek, illetve egyesült érdek, a csoportos döntések eredményei többé vagy kevésbé felelnek meg a társulás egyes tagjai egyéni érdekeinek, és az egyes tagok érdekeivel ellentétesek is lehetnek. A testületi társulás fő céljait meghatározhatják külső egyének vagy meghatározhatja egy másik testület, vagy – a többségi elv érvényesítésével hozott döntések révén – meghatározhatja az adott társulás is. Azonban ezek a fő célok elvileg nem válnak az egyének közös céljaivá és a testület egyes tagjainak a fő céljaivá, illetve általános társadalmi motívumaivá. Testületi társulás például egy gazdasági társaság felügyelő bizottsága, egy részvénytársaság közgyűlése vagy egy egyetem szenátusa.

Tehát a testületi társadalmi társulás elvileg nem társadalmi cselekvő, azonban döntéseinek a társadalmi hatásait tekintve nagyrészt olyan, mintha társadalmi cselekvő lenne. Ezért eklektikus elméleti szinten a testületi társadalmi társulást tekinthetjük cselekvőnek, illetve összegző kvázi-cselekvőnek. Ha a testületi társulásban az egyének szintjén kiegyenlítettek az erőviszonyok, a mindenkori többség rendelkezik a hatalommal. Azonban a mindenkori többség tagjainak a köre változó, egy adott kérdésre vonatkozó döntés során esetleg bármely tag tartozhat a többséghez vagy a kisebbséghez. Így eklektikus elméleti szinten tekinthetjük úgy is, mintha a testületi társulás egésze rendelkezne hatalommal az egyes tagok felett; valamint mintha a tagok összessége részben rendelkezne az egyes tagok cselekvéseivel mint a szükségletkielégítés eszközeivel. Azonban a testületi társulásban az egyének szintjén az erőviszonyok lehetnek kisebb vagy nagyobb mértékben egyenlőtlenek is, valamint kialakulhat egy szűkebb partnerségi és/vagy hűségi hálózat, amelynek tagjai rendszeresen egyeztetik az álláspontjukat a napirenden lévő döntések vonatkozásában. Tehát a testületi társulásban egy viszonylag szűkebb kör is rendelkezhet a hatalommal, valamint részben rendelkezhet az adott körön kívüli tagok cselekvéseivel mint a szükségletkielégítés eszközeivel.

A valóságos társadalmi társulások többnyire *nem-testületi társulások*, de e társulásokon belül jellemzően található egy olyan egyén vagy testület (mint a csoport magja), amely hatalommal rendelkezik a társulás más tagjai vagy a tagok

egy része felett. A szóban forgó társulások egyik fő altípusát az „ellenszolgáltató" társulások (vállalatok, alkalmazottaikat tekintve egyetemek, önkormányzati hivatalok stb.), a másikat az érdekérvényesítő társulások (szakszervezetek, politikai pártok stb.) képezik.

Mint már említettem, Hechter (1987: 125–126) nevezi ellenszolgáltató csoportoknak az olyan társadalmi csoportokat, amelyek az adott csoportokon kívüli egyének számára állítanak elő javakat, ezért a tagokat külön jutalmazni kell a javak előállításához történő hozzájárulásukért. Az ellenszolgáltató társulást mint társadalmi cselekvőt az ügynökelmélet fogalmai segítségével jellemezhetjük úgy, hogy a társulás magja (aki vagy amely hatalommal rendelkezik a társuláson belül) a megbízó, a társulás további tagjai viszont a megbízottak. A megbízó és a megbízottak közötti szerződés szerint a megbízó bizonyos mértékben rendelkezik a megbízottak cselekvéseivel mint a szükségletkielégítés eszközeivel.

Coleman (1990: 421–424) testületi cselekvőnek nevezi a fogalmaim szerinti csoportos cselekvőt, és felfogása szerint a fogalmaim szerinti társadalmi társulások, valamint ezeken belül az ellenszolgáltató társulások elvileg is lehetnek testületi cselekvők; illetve a szóban forgó szerző nem tesz különbséget az elmélet különböző szintjei között. Coleman szerint a testületi vagy csoportos cselekvő egy vagy több megbízóból és egy vagy több megbízottból áll. Például egy részvénytársaságban a megbízók a részvényesek, a megbízottak viszont a társaság alkalmazottai. Coleman rámutat arra problémára, amit az ügynökelmélet képviselői hangsúlyoznak, és amire a tizedik fejezetben (3.1Ad) – az egyoldalúan külsőleges társadalmi viszony tárgyalása során – én is rámutattam. Eszerint a megbízók az ösztönzés és az ellenőrzés révén általában nem képesek biztosítani azt, hogy a megbízottak teljes mértékben a megbízók érdekeinek és szándékainak megfelelően használják fel társadalmi képességeiket, illetve társadalmi erőiket és ennek megfelelően érvényesítsék saját érdekeiket.

A társadalmi társulásban, illetve szűkebben a szóban forgó ellenszolgáltató társulásban elvileg nem jön létre csoportérdek, illetve egyesült érdek. Mint fentebb (1.1Ba) említettem, az ilyen csoport tagjait egyéni érdekeik (esetleg részben társadalmi kényszereik) motiválják, de – az adott intézményrendszer által meghatározottan – ennek révén is lehetővé válik a csoport tagjai közötti funkcionális együttműködés. Az ellenszolgáltató társulás fő céljait meghatározhatja egy külső egyén vagy testület, vagy meghatározhatja a társulás magját képező egyén vagy testület is. Azonban ezek a fő célok nem válnak a társulást alkotó egyének közös céljaivá és a társulás egyes tagjainak a fő céljaivá, illetve általános társadalmi motívumaivá.

Fentebb (1.1Ba) volt szó arról, hogy az egyének viszonylag tágabb köreiben a társadalmi egyesülések gyenge helyettesítői lehetnek az intézmények kialakításában a többségi elv érvényesítésével létrehozott társadalmi szervezetek mint érdekérvényesítő társulások (szakmai társaságok, szakszervezetek, politikai pártok stb.). Rámutattam arra, hogy e csoportok bizonyos mértékben (általában kismér-

tékben) a társadalmi egyesülésekhez hasonlóak, de inkább tekinthetők társadalmi társulásoknak. Rámutattam arra is (2.2Cc), hogy viszonylag nagy taglétszámú társadalmi-szervezeti egyesülések kialakulásának melyek a legfőbb akadályai, és ezekkel összefüggésben a szóban forgó szervezetek miért tekinthetők inkább társulásoknak.

Az érdekérvényesítő társulásban sem jön létre csoportérdek, illetve egyesült érdek. Mint fentebb (2.2Cc) már említettem, az adott csoport tagjainak a teljeskörű részvétele helyett a történetileg kialakult demokratikus technikai megoldások – a képviseleti elv és a többségi elv érvényesítése az intézmények kialakításában és a fontosabb döntésekben – általában csupán azt teszik lehetővé, hogy a formálisan közös döntések a statisztikai valószínűség szintjén bizonyos mértékben kifejezzék az egyes egyének és csoportok érdekeit, nem pedig az érdekek valóságos egyesítését és érvényesítését. Az adott társuláson belül kialakult testület által megfogalmazott fő célok sem válnak az egyének közös céljaivá és a társulás egyes tagjainak a fő céljaivá, illetve általános társadalmi motívumaivá.

Tehát a nem-testületi (az ellenszolgáltató és az érdekérvényesítő) társadalmi társulás elvileg nem társadalmi cselekvő. Azonban a szóban forgó csoport tagjai képesek a szervezett társadalmi cselekvésekre, és erre való tekintettel a nem-testületi társulást az elmélet eklektikus szintjén és igen nagy leegyszerűsítés árán tekinthetjük társadalmi cselekvőnek, illetve szervezett kvázi-cselekvőnek. A nem-testületi társulást mint kvázi-cselekvőt egyrészt az adott csoport magját alkotó, azaz a társuláson belül hatalommal rendelkező egyén vagy testület képezi, másrészt a csoport adott egyénen vagy testületen kívüli tagjai képezik annyiban, amennyiben cselekvéseikkel a csoport magja mint a szükségletkielégítés eszközeivel rendelkezik.

Mindazonáltal egy nem-testületi társulás vagy egy kategoriális csoport adott esetben és bizonyos vonatkozásban testületi társulásként is viselkedhet, ha az adott esetre és az adott vonatkozásban intézmények alakultak ki az egyéni döntések összegezésére. Például egy szakszervezet tagjai a küldöttek megválasztása alkalmával vagy a választásra jogosult állampolgárok a parlamenti választások alkalmával ilyen ideiglenes testületi társulást alkothatnak. Eltekintve az ilyen ideiglenes esetektől, az egyének társadalmi szempontból jelentős kategoriális csoportjait elméletileg nem tekinthetjük társadalmi cselekvőknek. Csupán tapasztalati szempontból, elméletalatti szinten egy kategoriális csoportot esetleg annyiban tekinthetjük társadalmi cselekvőnek, amennyiben az adott csoport tagjait hatékonyan képes mozgósítani egy érdekérvényesítő társulás, illetve az adott társulás magja, amely ezáltal bizonyos valószínűséggel és bizonyos mértékben rendelkezik az adott kategoriális csoport tagjainak a társadalmi cselekvéseivel mint a szükségletkielégítés eszközeivel.

c) A képviseleti cselekvés mint csoportos cselekvés

A társadalmi csoportoknak tulajdonított cselekvések gyakran közvetlenül nem mások mint az adott csoportok képviselőinek a társadalmi cselekvései. Azonban a képviselők cselekvései alapján a csoportoknak tulajdonított viselkedések lehetnek nagyrészt látszólagosak, attól függően, hogy a képviselők megfelelően képviselik az adott csoportot alkotó egyének érdekeit és törekvéseit vagy nem.

A képviseletre vonatkozó különböző felfogások közül csak három fő felfogásra utalok. Az egyik felfogás szerint a képviselő olyan személy vagy testület, akit vagy amelyet a képviseltek felruháztak azzal a hatáskörrel, hogy értük vagy helyettük cselekedjen. A második felfogás azt sugallja, hogy a képviselők választott egyének, akik olyan mértékben képviselik az őket megválasztó egyének körét, amilyen mértékben az előbbiek valamilyen jelentős szempontból hasonlítanak az utóbbiakra. A harmadik felfogás értelmében a képviselet azt jelenti, hogy a képviselő megbízottként cselekszik a képviselt egyén vagy egyének nevében és érdekében. (Katz 1997: 104–105) Az alábbi meghatározás magában foglalja az első és a harmadik felfogás értemében vett képviseletet is.

- A *képviselő* vagy *képviselet* olyan egyén vagy testület, aki vagy amely intézményesen szabályozott formában az egyének meghatározott körének nevében, mintegy az egyének adott körét helyettesítve cselekszik. A *képviselt csoport* az a társadalmi csoport (vagy kategoriális csoport), amelynek képviseletével az adott képviselőt felruházták.

A képviseletek többszintűek is lehetnek. Egy nagyobb társadalmi csoportot közvetlenül képviselheti egy kisebb társadalmi testület, majd a testületet személy szerint képviselhetik az ezzel megbízott egyének. A képviselt csoport lehet egy társadalmi csoport, például egy társadalmi szervezet (vállalat, egyesület, szakszervezet, politikai párt stb.). Azonban a képviselt csoport lehet társadalmilag jelentős kategoriális csoport is (pl. a középiskolások, szakmunkások, nyugdíjasok csoportja), amelyet – általában többszintű – képviselet révén képvisel végül is egy vagy néhány egyén. Minket itt az előbbi eset érdekel, amikor a képviselt csoport egy társadalmi csoport, a kategoriális csoportok képviseletével majd a tizennegyedik „B" fejezetben (3.1B) foglalkozom. Ott majd különbséget teszek az önjelölt, a kijelölt, a kiválasztott és a vállalkozó képviselő között.

A képviselet vagy képviselő hatásköre vonatkozásában a képviselet lehet kötött vagy bizonyos mértékben szabad. A kötött képviselet hatásköre részletesen szabályozott és jelentős mértékben korlátozott. A szabad képviselet hatásköre csak általánosságban szabályozott, az egyedi esetekben a képviselőt részletes szabályozás nem korlátozza, a képviselő maga alakíthatja ki az álláspontját. (Weber 1987: 296)

- A társadalmi egyesülés csoportos cselekvése elvileg is megnyilvánulhat képviseleti cselekvés formájában. Viszont a társadalmi társulás nevében cselekvő képviselő vagy képviselet cselekvését legfeljebb az elmélet eklektikus szintjén tekinthetjük az adott társulás csoportos cselekvésének.

Mint már említettem, a képviselők cselekvései alapján a csoportoknak tulajdonított viselkedések lehetnek nagyrészt látszólagosak. Fentebb (2.2A) láttuk, hogy belső fedezetű társadalmi intézmények kialakítása révén az egyének társadalmi egyesülést hoznak létre. Amennyiben az egyének adott köre sikeresen kialakította az egyesülés intézményeit és az egyesülés képviseletével feljogosítanak egy vagy néhány egyént, a társadalmi egyesülés képviselői elvileg egyrészt hűen képviselik az adott egyesülés érdekeit. Másrészt, a képviselők cselekvéseiben az egyesülés együttes ereje nyilvánul meg, mert a képviselők az adott érdekek érvényesítésében szükség szerint igényelhetik és megkaphatják az együttes társadalmi cselekvés révén történő támogatást. Tehát a társadalmi egyesülés csoportos cselekvése elvileg képviseleti cselekvés formájában is megnyilvánulhat.

Mint fentebb (3.2Bb) is említettem, a társadalmi társulásban elvileg nem jön létre csoportérdek, illetve egyesült érdek, és nem jön létre egyesült erő sem. A társulásban az adott társadalmi viszonyok által meghatározott, hogy névlegesen az adott társulást képviselő egyén vagy testület szűkebben a társulás mely tagjainak az érdekeit képviseli. Ilyen esetben a képviselő gyakran egy általánosabb hatáskörrel felruházott vezető, aki e hatáskörében látja el képviselői feladatát is. Például egy vállalat képviselője lehet a vállalat legfelső vezetője vagy az általa kijelölt más személy. Azonban akár a vállalat legfelső vezetője, akár az általa kijelölt személy a képviselő, az adott képviselő az idevonatkozó szabályok szerint sem az adott szervezet tagjainak az összességét, hanem valószínűleg csak a vállalat felső vezetését és/vagy a vállalat tulajdonosait képviseli. A társulás képviselőjének vagy képviseletének a társadalmi ereje egy külső egyén vagy csoport vonatkozásában egyrészt az átfogóbb intézmények által meghatározott, másrészt azáltal meghatározott, hogy közvetlenül vagy közvetve mennyiben rendelkezik a társulás tagjainak a társadalmi cselekvéseivel mint a szükségletkielégítés eszközeivel. Tehát a társadalmi társulások mint kvázi-cselekvők – az elmélet eklektikus szintjén szemlélve – képviseleti cselekvések formájában is megnyilvánulhatnak. Azonban az egyéni szintű és az ennek megfelelően részletes elemzés lenne igazán alkalmas a társuláson belüli azon folyamatok leírására és/vagy magyarázatára, amelyek a képviselők cselekvéseit is befolyásolják.

A jelen tizenharmadik fejezet első részében a társadalmi csoport fogalmával és típusaival, valamint a társadalmi hálózat fogalmával és fő típusaival foglalkoztam. A második részben kiemelten tárgyaltam a társadalmi egyesülések létrehozását és az együttes társadalmi cselekvést. A fejezet harmadik részében a társadalmi csoportot egyrészt mint egységet, másrészt mint cselekvőt vettem szemügyre. A következő két fejezetben a társadalom struktúrájával és rétegződésével, valamint az adott társadalomban található kategoriális csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokkal foglalkozom.

TIZENNEGYEDIK „A” FEJEZET

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS A TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS – I.

Az intézményes szociológia elméletének kidolgozása során most érkeztünk el azoknak a fogalmaknak és összefüggéseknek a tárgyalásához, amelyek a strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek érdeklődésének a homlokterében állnak. Ebben a fejezetben ugyanis a társadalom struktúrájával, egyenlőtlenségeivel és rétegződésével, valamint az adott társadalomban található kategoriális csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokkal foglalkozom. A szóban forgó társadalom elvileg lehet bármilyen társadalmi társulás; lehet például egy munkahelyi szervezet vagy az állami (vagy nemzeti) társadalom. Az említett témakörökre az előző fejezetekben úgy utaltam, hogy tárgyalásukra a tizennegyedik fejezetben (azaz egy fejezetben) fog sor kerülni. Ezért a tizennegyedik fejezetnek nevezett fejezetben foglalkozom e témakörökkel, azonban az adott fejezetet – terjedelmére tekintettel – végül célszerűnek látszott két alfejezetre, illetve egy „A” és egy „B” fejezetre osztani.

A tizennegyedik „A” fejezet az átfogó fejezet első alfejezetét tartalmazza, és ebben az alfejezetben a társadalmi struktúrával foglalkozom. Egyrészt a társadalmi struktúra fogalmának a szociológiai irodalomban kialakult jellemző értelmezéseit és főbb értelmezési problémáit tárgyalom. Másrészt a társadalmi struktúra intézményes szociológiai felfogását mutatom be. Azaz meghatározom a társadalmi struktúra fogalmát, elemzem a társadalmi struktúra összetettségét, valamint a társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok közötti főbb összefüggéseket; foglalkozom a társadalmi struktúra meghatározottságával és a struktúra funkcióival, illetve következményeivel. Harmadrészt az intézményes szociológiai struktúraelmélet empirikus alkalmazhatóságára világítok rá, és egy empirikus-közeli példán szemléltetem a szóban forgó struktúrafelfogás empirikus alkalmazhatóságát.

Bár a szociológiai irodalomban nem alakult ki egyetértés sem a társadalmi struktúra, sem a társadalmi rétegződés fogalmának meghatározásában, abban többnyire egyetértenek az egymástól nagyon különböző felfogások képviselői is, hogy a társadalmi struktúra és a társadalmi rétegződés két különböző fogalom, amelyek különböző valóságos létezők kifejezésére szolgálnak. A tizennegyedik „A” fejezetben csak a társadalmi struktúrával foglalkozom, a társadalmi rétegződés tárgyalására a „B” fejezetben kerül majd sor.

1. A társadalmi struktúra

A társadalmi struktúra fogalma meglehetősen tisztázatlan és sokértelmű fogalom a mai szociológiai irodalomban. A fejezet 1.1-es alfejezetében először a szociológia klasszikusainak a struktúrafelfogását mutatom be, majd azt hangsúlyozom, hogy a társadalmi struktúra fogalmának jellemző felfogásai szorosan kapcsolódnak a különböző szociológiai szemléletmódokhoz. Rávilágítok e felfogások jellemző vonásaira és főbb problémáira, valamint kitérek azokra a felfogásokra is, amelyek szerint a hagyományos osztályelméleti felfogás idejétmúltnak tekinthető.

Az 1.2-es alfejezetben a társadalmi struktúra intézményes szociológiai felfogását mutatom be. Meghatározom a társadalmi struktúra fogalmát olyan értelemben, ahogyan e fogalom az intézményes szociológia elméletébe illeszkedik; elemzem a társadalmi struktúra összetettségét, valamint rámutatok a társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok közötti főbb összefüggésekre. Ezt követően foglalkozom a társadalmi struktúra meghatározottságával, valamint a társadalmi struktúra és a társadalmilag releváns más struktúrák közötti összefüggésekkel. Majd a társadalmi struktúra funkcióit, illetve következményeit tárgyalom; különbséget teszek a társadalmi élet, valamint a magán- és a közösségi élet strukturális meghatározottsága között, és rámutatok arra, hogy a társadalmi struktúra alapvetően meghatározza a társadalmi mobilitást.

Az 1.3-as alfejezetben egyrészt az intézményes szociológiai struktúraelmélet empirikus alkalmazhatóságára világítok rá, másrészt egy empirikus-közeli példán szemléltetem a szóban forgó struktúrafelfogás empirikus alkalmazhatóságát. A társadalmi viszonyokat a társadalmi tőkék bizonyos típusai és a társadalmi kapcsolatok vonatkozásában figyelembe véve felvázolom a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját. Először a nagy társadalmi erőkkel rendelkező egyének körén belül megkülönböztetem egymástól a hatalmi osztályt és az erős tolerált osztályt. Majd a közepes vagy a kisebb társadalmi erőkkel rendelkező egyének társadalmi erőviszonyok és érdekviszonyok szerinti differenciáltságával foglalkozom. Végül olyan további szempontokra mutatok rá, amelyeket figyelembe kellene vagy lehetne venni a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának az empirikus kutatása során.

1.1. A társadalmi struktúra fogalmának értelmezései

A) A struktúra fogalmának klasszikus értelmezései

A társadalmi struktúra fogalma a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletek egyik jelentős fogalma napjainkban is, azonban közel sem alakult ki egyetértés e fogalom meghatározásában, illetve értelmezésében. Általános

értelemben a struktúra fogalma egy adott létező alkotórészeinek az elrendeződését, mintázatát, valamint ezen alkotórészek közötti tartós összefüggéseket fejezi ki. A struktúra fogalma ehhez hasonló értelemben régóta használatos volt a különböző tudományokban, mielőtt – a társadalomra vonatkoztatva – megjelent a szociológia korai és klasszikus képviselőinek a munkáiban (López–Scott 2008: 7–18). Az alábbiakban először a szociológia klasszikusainak – Karl Marxnak és Max Webernek – a felfogására utalok, mivel a társadalmi struktúrára vonatkozó felfogásokra mindmáig jelentős hatással van egyrészt Marx, másrészt Weber osztályelmélete.

Ismert, hogy Marx *A tőke* című munkájának utolsó fejezete, amely „*Az osztályok*" címet viseli, közel egyoldalnyi szöveg kivételével megíratlan maradt. Tehát Marx osztályfogalmát főleg empirikus elemzéseiből és különböző munkáiban található általánosító megjegyzéseiből olvashatjuk ki.

- Marx szerint az állami (vagy nemzeti) társadalom alapvető alkotórészeit a társadalmi osztályok képezik, amelyeket a tulajdonviszonyok alapján különböztethetünk meg egymástól. A kapitalista társadalom két alapvető osztálya: a tőkésosztály és a munkásosztály.

A fentebb említett, közel egy oldalon olvasható felfogás szerint a modern kapitalista társadalom három nagy osztályát egyrészt a bérmunkások alkotják, akik csak a munkaerejükkel rendelkeznek és jövedelemforrásuk a munkabér; másrészt a tőkések, azaz a gazdasági tőke tulajdonosai, akiknek a jövedelemforrása a profit; harmadrészt a földtulajdonosok, azaz a termőföld tulajdonosai, akiknek a jövedelemforrása a földjáradék (Marx 1974: 883). Marx egyes munkáiban (például Marx 1983) az említett három osztályt tartalmazó struktúrához képest is összetettebb osztálystruktúrát vázolt fel, azonban munkássága során a tőkésosztály és a munkásosztály, valamint e két alapvető osztály közötti viszonyok elemzésére helyezte a hangsúlyt. A termelési eszközöktől megfosztott munkások csupán úgy teremthetik elő a létfenntartásukhoz szükséges társadalmi javakat, hogy munkaerejüket eladják a termelési eszközök tulajdonosainak, azaz a tőkéseknek. Ezeknek az osztályoknak az érdekei eleve ellentétesek egymással, amely az osztályok közötti társadalmi konfliktusokban, illetve az osztályharcban nyilvánul meg. (Marx 1959; 1983; Marx–Engels 1959; 1976) A szóban forgó szerző megkülönböztette egymástól a „magában való" osztályt mint csupán kategoriális csoportot és a „magáért való" osztályt, amely már társadalmi szervezetek (szakszervezetek, politikai pártok stb.) formájában is létezik, és amely ezáltal érdekei érvényesítésében képes a szervezett cselekvésre (Marx 1959: 172).

Marx felfogása szerint az osztályviszonyok a termelés területén meghatározzák a munkások tőkések általi kizsákmányolását; ezzel összefüggésben meghatározzák az egyes osztályok tagjainak a termelésen kívüli anyagi életkörülményeit és életmódját. A tulajdonviszonyok hatalmi viszonyokat hoznak létre a termelés területén az osztályok között, és ezek a hatalmi viszonyok alapvetően meghatározzák a politikai élet területén is az erőviszonyokat, azaz meghatározzák a tő-

kések politikai hatalmát a munkásokkal szemben. A tulajdonviszonyok, illetve a tulajdonviszonyokat kifejező osztályviszonyok nagyrészt meghatározzák az adott korszak eszméit, ideológiáit is. Az uralkodó tőkésosztály, amely az anyagi termelés eszközeivel rendelkezik, a szellemi termelés eszközei felett is rendelkezik. (Dahrendorf 1976: 11–14; ford. 1999: 147–150)

Weber (1967: 241–242) szerint az erő megoszlásának jelenségei vagy formái a társadalomban az osztályok, a rendek és a pártok.[1] Úgy tűnik, hogy felfogása szerint tulajdonképpen e három szempont szerint tagolódik a társadalom.

- Weber szerint az osztályhelyzeteket piaci körülmények között különböztethetjük meg egymástól a tulajdon, a tulajdon tárgya és a teljesítmények jellege szerint. Az osztály a hasonló osztályhelyzetben lévő egyének összessége; a társadalmi osztály olyan osztályok összessége, amelyek között gyakori a társadalmi mobilitás.

A szóban forgó szerző felfogása szerint a piac osztja el az életesélyeket a piacon hasznosítható tulajdon vagy teljesítőképesség alapján, és az egy osztályhoz tartozó egyének hasonló életesélyekkel rendelkeznek. Mint írja: „Osztályról akkor beszélünk, ha 1. nagyobb számú ember életlehetőségeinek van közös oksági tényezője, és 2. ennek a tényezőnek csupán javak birtoklásával és szerzésével kapcsolatos gazdasági érdekek az összetevői, mégpedig 3. a (termék- vagy munkaerő-) piac feltételei között (osztályhelyzet)." (Weber 1967: 242) Az osztályfogalom közös jegye, hogy piaci lehetőségek határozzák meg az egyének sorsának közös feltételét, és ilyen értelemben az osztályhelyzet végső soron „piaci helyzet". Az osztályhelyzetet alapvetően a javak megszerzésében felhasználható eszközök tulajdonlása és a tulajdonnélküliség határozza meg. Az alapvető osztályhelyzetek azonban tovább differenciálódnak, egyrészt a tulajdon tárgya, másrészt a piacon felkínált teljesítmények jellege szerint. (242–243) Más megfogalmazásban Weber osztályhelyzetnek nevezi a javakkal való ellátottságnak, a külső életkörülményeknek és az életsorsnak azt a tipikus esélyét, amely a javak vagy szakképzett tevékenységek fölötti rendelkezés mértékéből és jellegéből következik (Weber 1987: 303).

Weber (1987: 303) felfogása szerint egy osztályba a hasonló osztályhelyzetben lévő egyének tartoznak, illetve „osztálynak az emberek azonos osztályhelyzetben lévő csoportjait nevezzük". Az osztály önmagában azt jelenti, hogy az adott osztályhoz tartozó egyének tipikus érdekei azonosak, illetve hasonlóak.[2] Weber birtok szerinti osztálynak nevezi az osztályt, amennyiben az osztályhelyzetet elsődlegesen a birtokkal, illetve a tulajdonnal kapcsolatos különbségek határozzák meg. Nyereség-, illetve kereset szerinti osztálynak nevezi az osztályt, amennyiben

[1] A magyar fordításban a hatalom kifejezés szerepel, de ehhez hasonló értelemben én a társadalmi erő kifejezést használom (ehhez lásd: 8. fejezet: 4.1B).

[2] Marx és Weber sem tesz különbséget, és – ismereteim szerint – mindmáig mások sem tesznek különbséget a szociológiai irodalomban a fogalmaim szerinti azonos érdekek és az egybeeső érdekek, illetve az érdekazonosság és az érdekegybeesés (7. fejezet: 4.2A, 4.2B) között.

az osztályhelyzetet elsődlegesen a javak vagy szolgáltatások piaci értékesítésének lehetőségei határozzák meg.

A szóban forgó szerző az osztálytól, illetve a gazdasági értelemben vett osztálytól eltérő fogalomként határozza meg a társadalmi osztály fogalmát. Társadalmi osztálynak nevez minden olyan osztályt, illetve társadalmi osztálynak nevezi azon osztályok összességét, amelyek között – adott generációkon belül vagy között – könnyen lehetséges és gyakori az egyik osztályból a másikba való átlépés. A társadalmi osztályok e szerint a következők: (1) a munkásság, (2) a kispolgárság, (3) az értelmiség és a szakképzettek, valamint (4) a kiváltságos osztály. Megkülönbözteti a pozitív privilégiumokkal rendelkező osztályt és a negatív privilégiumokkal rendelkező osztályt, valamint a kettő közötti középosztályt. (Weber 1987: 303–306)

Weber (1967: 243–244) szerint esetleges, hogy egy adott osztályhoz tartozó egyének körében, az érintettek többé vagy kevésbé jelentékeny részében létrejön-e valamilyen szervezett cselekvés. Bármilyen erős az életlehetőségek differenciálódása, ez magában véve sohasem szül osztálycselekvést. Ehhez az is szükséges, hogy az osztályhelyzetet előidéző tényezők, és e helyzet hatásai világosan felismerhetők legyenek az egyének számára. Az, hogy az osztály tagjai körében kialakul-e „közösségi cselekvés", függ általános kulturális feltételektől, továbbá a kialakult ellentétek élességétől, és különösen attól, hogy mennyire világos az osztályhelyzet és következményei közötti összefüggés. „Így tehát minden osztály hordozója lehet valamilyen – számtalan formában lehetséges – osztálycselekvésnek, de nem lesz feltétlenül az, mindenesetre pedig magában véve egyáltalán nem közösség, és súlyos baklövésekhez vezet, ha úgy kezeljük az osztályokat, mint amelyek fogalmilag egyenértékűek a közösségekkel." (245)[3]

Weber az osztály és a társadalmi osztály fogalmához képest eltérő fogalomként határozta meg a rend (Stand) fogalmát, de ezzel a kérdéssel majd később (14/B. fejezet: 2.3Aa) foglalkozom. Itt csak azt jegyzem meg, hogy a szóban forgó szerző meghatározása szerint a rend olyan emberek sokasága, akikre (1) sajátos megbecsültség, (2) sajátos életvitel (vagy életstílus) és (3) sajátos privilégiumok jellemzőek, illetve akikre e tényezők közül legalább valamelyik jellemző. E szerint a rendi rétegződés a rendek szerinti rétegződést, azaz elsődlegesen a „becsület" szerinti rétegződést jelenti (Weber 1967: 247–255; 1987: 307–308).

Mint már említettem, Weber szerint az erő megoszlásának jelenségei vagy formái a társadalomban az osztályok, a rendek és a pártok. Pártokon Weber (1967: 253–254) az általam úgynevezett társadalmi egyesüléseket és az egyesülésekhez részben hasonló érdekérvényesítő társulásokat érti. A pártok elsődlegesen az erő szférájában működnek, és valamilyen tervszerűen követett célok elérését, a döntések befolyásolását, a hatalom megszerzését szolgálják. A pártok szerveződhetnek osztályok vagy rendek alapján is, de szerveződhetnek más alapon is.

[3] Az adott bekezdésben a „közösségi cselekvés" kifejezésen fogalmaim szerint összehangolt vagy szervezett társadalmi cselekvést kell érteni, a „közösség" kifejezésen pedig társadalmi csoportot.

B) A struktúrafogalom és a szociológiai szemléletmód

(A tipizálás szempontjai)

Az általánosan elfogadott és legáltalánosabb értelemben a társadalmi struktúra fogalma az adott társadalom alkotórészeinek az elrendeződését, mintázatát, valamint ezen alkotórészek közötti tartós összefüggéseket fejezi ki. Ennél részletesebb meghatározását tekintve azonban a társadalmi struktúra fogalma meglehetősen tisztázatlan és sokértelmű fogalom a mai szociológiai irodalomban.

Találkozhatunk olyan felfogásokkal is, amelyek szerint a társadalmi struktúra az adott társadalom intézményesen elkülönült szféráit vagy alrendszereit foglalja magában. A társadalmi struktúrát ilyen értelemben marxi megközelítésben a gazdasági alap és a felépítmény, rendszerelméleti megközelítésben az alrendszerek, Bourdieu fogalmai szerint a különböző társadalmi mezők, Habermas fogalmaiban gondolkodva az életvilág és a rendszer képezik (López–Scott 2008: 66–88). Azonban a társadalom ilyen értelemben vett differenciálódását én nem nevezem társadalmi struktúrának, a társadalom intézményes differenciálódásával majd a tizenötödik fejezetben (1. alfejezet) foglalkozom.

Az előző bekezdésben említett – kevésbé elfogadott – felfogásoktól eltekintve, abban általában egyetértenek az egymástól nagyon különböző felfogások képviselői is, hogy a társadalmi struktúra fogalma bizonyos értelemben az adott társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek alakzatait, mintázatát fejezi ki (lásd pl.: Blau 1976a: 10–15; Burt 1982: 9–10; Haslanger 2016: 125; Kolosi 1987: 33; Laumann 1988: 15; Parsons 1951: 21; 1977: 103; Smelser 1988: 104–115; Wright 1979: 63). Azonban ahogyan az egyes szerzők, illetve a különböző felfogások képviselői különbözőképpen értelmezik a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmát, amennyiben elméleti felfogásuk többé vagy kevésbé következetes, ennek megfelelően különbözőképpen értelmezik a társadalmi struktúra fogalmát is.

López és Scott (2008: 3–5) különbséget tesz a társadalmi struktúra mint intézményes (itt értsd: kulturális – F. Z.) struktúra, mint relációs struktúra és mint testesült (embodied) struktúrafelfogás között. Mások az intézményes és a relációs felfogást emelik ki a szóban forgó fogalomra vonatkozó különböző felfogások közül (Bernardi–González–Requena 2006: 163–166). Nézetem szerint a társadalmi struktúra fogalmának különböző értelmezései öt fő típusba sorolhatók, amelyek szorosan kapcsolódnak a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmának jellemző értelmezéseihez, és mindezek szorosan kapcsolódnak a különböző szociológiai szemléletmódokhoz.

- A fő szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódóan megkülönböztetjük a társadalmi struktúra fogalmának strukturalista vagy kategoriális, normativista, fenomenalista, kognitív és hálózatelméleti felfogását.

A következőkben rávilágítok e felfogások jellemző vonásaira, valamint arra, hogy ha a társadalmi struktúra fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk

adni bizonyos kategoriális csoportok szintjén a társadalmi jelenségekre, illetve a társadalmi jelenségek legfőbb vonásaira, a társadalmi struktúra fogalmának különböző felfogásaiban milyen főbb problémákat látok.

a) A strukturalista struktúrafelfogás

Az említett típusok közül a strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekre jellemző strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás tekinthető a legjelentősebb felfogásnak, valamint az empirikus struktúrakutatások jellemzően ezen a struktúrafelfogáson alapulnak.[4] Ezért e felfogást tekintem át először, és e felfogással – más szemléletmódokra jellemző struktúrafelfogások tárgyalásához képest – részletesebben foglalkozom.

- *A* strukturalista szemléletmódnak megfelelő *strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás* szerint a társadalmi struktúra az egyének bizonyos kategoriális csoportjaiból, illetve társadalmi osztályaiból, és a közöttük lévő – elméletileg tisztázatlan – társadalmi viszonyokból épül fel.

E felfogás két fő – egymással szorosan összefüggő – kérdése: (1) milyen szempontok szerint különíthetjük el egymástól a társadalmi struktúrát alkotó kategoriális csoportokat, illetve a társadalmi osztályokat, és (2) milyen természetűek az adott kategoriális csoportok, illetve osztályok közötti társadalmi viszonyok. A strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben általában az első kérdés tárgyalására helyezik a hangsúlyt, és a második kérdéssel kevésbé foglalkoznak.

Harmadik fő kérdésként azt is érdemes kiemelni, hogy a társadalmi struktúrát alkotó csoportok vagy osztályok önmagukban csupán kategoriális csoportok, amelyek csak esetlegesen léteznek szervezett formában is, vagy eleve szervezett formában is létező csoportok, illetve olyan „tényleges csoportok", amelyek tagjai között rendszeres társadalmi kölcsönhatás, illetve társadalmi együttműködés van (Crompton 2012: 36–38; Grabb 1984: 6; Vanfossen 1979: 9). A szélesebb körben elfogadott „gyenge osztályelméleti" felfogás szerint a társadalmi osztályok önmagukban csupán kategoriális csoportok, amelyek azonban bizonyos mértékben szervezett formában is létezhetnek (vö.: Holton 2014). Ezzel szemben például Scott felfogása szerint a társadalmi osztályok nem csupán kategóriák, hanem olyan kollektivitások, amelyeknek a tagjait személyközi kapcsolatok, illetve kölcsönhatások fűzik össze (Scott 1996: 204–205; 2002: 30–31; 2007: 31).

Mint már említettem, a szóban forgó struktúrafelfogás a legjelentősebb felfogás, amely azonban nem tekinthető egységes felfogásnak; e felfogáson belül további jelentős és tipikus felfogásbeli különbségekkel találkozhatunk a szociológiai irodalomban.

---

[4] A magyar szociológiai irodalomban a társadalmi struktúra fogalmának strukturalista vagy kategoriális értelmezéseiről, illetve a társadalmi struktúráról mint foglalkozási osztálystruktúráról lásd különösen: Huszár 2013a; Kovách–Kuczi–Jókuthy 2006; Róbert 2000.

- A strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben jellemzően a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás tisztán nominális, hagyományos osztályelméleti, szűkebb értelemben vett konfliktuselméleti, centrum-periféria elméleti, elitelméleti és tőkeelméleti változataival találkozhatunk.

A következőkben röviden áttekintem ezen altípusok jellemző vonásait, különös tekintettel a fentebb említett három fő kérdésre.

A tisztán nominális struktúrafelfogást olyan szempontból a szóban forgó strukturalista felfogásokhoz is sorolhatjuk, hogy képviselőik általában elfogadják a strukturalista szemléletmód alapelveit. Azonban elméletileg és szemléletmódját tekintve semleges felfogásnak is tekinthetjük, mert e felfogás általános elméleti szempontból szinte teljes mértékben megalapozatlan. A *tisztán nominális struktúrafelfogás* értelmében elvileg bármilyen kategoriális ismertetőjegy szerint megadhatók a különböző társadalmi helyzetek és elkülöníthetők egymástól a társadalmi struktúrát alkotó kategoriális csoportok, amely valamilyen (elméletileg tisztázatlan) értelemben jelentős a társadalmi életben. Így értelmezhető Blau (1976b: 221–222; 1977; 1987: 76) felfogása, amely szerint a társadalmi helyzet különbség az emberek között olyan tulajdonságok tekintetében, amelyeket ők maguk figyelembe vesznek társadalmi kölcsönhatásaikban. Minden egyén számos társadalmi helyzetet foglal el, például valamilyen vallási felekezethez tartozik, többé vagy kevésbé iskolázott, bizonyos foglalkozása van és bizonyos jövedelemmel rendelkezik stb. A társadalmi struktúra fogalma pedig az emberek közötti különbségeket fejezi ki az így értelmezett társadalmi helyzet szerint. A társadalmi struktúrát tehát meg lehet határozni úgy, mint azoknak a társadalmi helyzeteknek a sokdimenziós terét, amelyek mentén az emberek eloszlanak. Hasonlóan értelmezi Laumann (1988: 16) is a szóban forgó fogalmakat: „az egyén társadalmi pozícióinak együttesét kategoriálisan jellemezzük, azaz csoporttagságának és társadalmi attribútumainak terminusaiban, mint amilyen vallási hovatartozása, etnikai eredete, foglalkozása és hasonlók"; e szerint „valamely közösség társadalmi struktúráját a társadalmi pozíciók közötti társadalmi viszonyok tartós mintázataként határozzuk meg".[5]

A tisztán nominális struktúrafelfogás a társadalmi struktúrára és a – később (14/B fejezet: 2.1Ab) tárgyalandó – társadalmi rétegződésre vonatkozó felfogások közötti átmeneti felfogásnak is tekinthető, amelyben a társadalmi struktúra fogalma és a társadalmi rétegződés fogalma nem különböztethető meg határozottan egymástól. A szóban forgó felfogásnak felelnek meg azok az empirikus szociológiai kutatások vagy elemzések, amelyek – tulajdonképpen elméleti megalapozás nélkül – különböző szempontok (nem, életkor, faji hovatartozás, nemzetiség, városi vagy falusi lakóhely, képzettség stb.) szerint csoportosítják az adott társada-

[5] Megjegyzem, hogy Laumannt idézve a „közösség" kifejezésen fogalmaim szerint társadalmi csoportot kell érteni.

lom népességét, és e szempontok szerint elemzik az adott kategoriális csoportok közötti különbségeket, illetve egyenlőtlenségeket például az anyagi életkörülmények, az egészségi állapot, az életmód vagy életvitel vonatkozásában.

A strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás legjelentősebb változata az osztálystruktúrára vonatkozó *hagyományos osztályelméleti struktúrafelfogás*. E felfogás szerint – általánosan fogalmazva – az osztálystruktúra a társadalmi osztályokat és az osztályok közötti társadalmi viszonyokat foglalja magában. Fentebb említettem a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás két fő – egymással szorosan összefüggő – kérdését. Általában az osztályelméletekben is a különböző társadalmi osztályok elkülönítésére helyezik a hangsúlyt, és elméleti szinten kevésbé foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy milyen természetűek az adott osztályok közötti társadalmi viszonyok.

Az osztályelméleti felfogás szerint a társadalmi osztály a hasonló társadalmi helyzetben vagy osztályhelyzetben lévő egyének vagy csoportok összessége. A tizenegyedik fejezetben (1.1Ba) már röviden utaltam arra, hogy a mai osztályelméletek különböznek abban a tekintetben, hogy milyen szempontot vagy szempontokat emelnek ki az osztályhelyzet meghatározásában. Az osztályelméletek többnyire szorosan kapcsolódnak az osztályhelyzet klasszikus felfogásaihoz, és az osztályhelyzeteket a tulajdonviszonyokban és/vagy – bizonyos értelemben – a munkamegosztási viszonyokban elfoglalt helyzet alapján határozzák meg (vö.: Burris 1990). A társadalmi struktúrával és/vagy a társadalmi rétegződéssel foglalkozó irodalomban az osztályelméletek két fő vállfajaként jellemzően megkülönböztetik egymástól a marxi felfogáshoz kapcsolódó neomarxista és a weberi felfogáshoz kapcsolódó neoweberiánus osztályelméleteket.

A neomarxista osztályelméletek szerint az osztályokat a mai kapitalista társadalomban is alapvetően vagy főleg a tulajdonviszonyok alapján különböztethetjük meg egymástól, de e felfogás egyes képviselői további szempontokat (foglalkozás, beosztás, szakképzettség, munka jellege stb.) is figyelembe vesznek egy – a kétpólusú osztálystruktúrához képest – összetettebb vagy jóval összetettebb osztálystruktúra felvázolásában. A neomarxista osztályfelfogás főbb sajátosságai, amelyekre tekintettel ezt a felfogást megkülönböztethetjük más felfogásoktól, Wright (2005a: 5–7) szerint a következők. Egyrészt a legfőbb társadalmi jelenség, amelyre összpontosít a neomarxista osztályfelfogás: a kizsákmányolás a termelés területén. E felfogás szerint az osztály kizsákmányolás központú fogalma elméletileg hatékonyan hozzájárulhat a társadalmi problémák széles körének tanulmányozásához a mai társadalomban. Másrészt a neomarxista osztályfelfogás normatíve elkötelezett a társadalmi egyenlőség iránt, amely – a szóban forgó felfogás szerint – megvalósítható az anyagi életkörülmények gyökeresen egyenlőségelvű elosztása révén, amely viszont magasan termelékeny gazdaság körülményei között válhat anyagilag és aktuálisan lehetővé.

Poulantzas (1975: 14, 18–20) neo-marxista osztályelméleti felfogása nagyon közel áll az eredeti marxi felfogáshoz. E szerint „a társadalmi osztályok a társa-

dalmi cselekvők olyan csoportjai, amelyeket főként, de nem kizárólag, a termelési folyamatban elfoglalt helyzetük határoz meg", azonban meghatározó tényezőkként a termelési viszonyok mellett a politikai és az ideológiai viszonyok is jelentős szerepet játszanak. A szóban forgó felfogásban a társadalmi osztályok elsődlegesen nem önmagukban, hanem az osztályok közötti gyakorlati ellentétekben és az osztályharcban léteznek. A kapitalista társadalomban a legfontosabb viszonyok a tulajdonviszonyok, amelyek szerint megkülönböztethetjük egyrészt a tőkéseket, akik a termelési eszközöket ténylegesen birtokolják; másrészt a munkásokat, akik nem birtokolják az általuk használt termelési eszközöket és csak saját munkaerejükkel rendelkeznek. Alapvetően a tulajdonviszonyok által meghatározottan a tőkések kizsákmányolják a munkásokat.

A szóban forgó szerző felfogása szerint elvileg minden – termelési módját tekintve egységes – társadalmat két társadalmi osztály alkotja: a kizsákmányoló osztály, amely politikailag és ideológiailag domináns (az erőt gyakorolja), valamint a kizsákmányolt osztály, amely politikailag és ideológiailag alárendelt.[6] Azonban egy adott társadalom részben különböző termelési módokból is felépülhet, így valójában magában foglalhat több, mint két társadalmi osztályt is. Mindazonáltal bármely társadalomban a domináns termelési mód társadalmi osztályai alkotják a két alapvető osztályt. A fejlett kapitalista társadalmakban – amelyekre főleg a kapitalista termelési mód jellemző – ez a két alapvető osztály a tőkésosztály és a munkásosztály. (Poulantzas 1975: 22–23) Az alapvető osztályokon kívüli osztályok a domináns termelési módtól eltérő termelési módból vagy módokból erednek. Az osztályokon belül – a szóban forgó szerző felfogása szerint csak az osztályokon belül – megkülönböztethetünk frakciókat, rétegeket és kategóriákat, részben a gazdasági, de főleg a politikai és az ideológiai viszonyok alapján. (23–24, 198–201)

Tehát Poulantzas (1975: 204–207, 287, 294) felfogása szerint a létező fejlett kapitalista társadalmakat három társadalmi osztály alkotja. A két alapvető osztályként megkülönbözteti a tőkésosztályt és a munkásosztályt, főleg a termelési viszonyok alapján. A két alapvető osztályon kívüli harmadik osztályként különbözteti meg a kispolgárságot, részben a termelési viszonyok, de főleg a politikai és az ideológiai viszonyok alapján. A kispolgári osztályon belül különbséget tesz annak két frakciója, a hagyományos kispolgárság (kistermelők és kistulajdonosok) és az új kispolgárság (nem-termelő alkalmazottak) között.

A neomarxista osztályelemzés legjellemzőbb képviselője E. Olin Wright, aki számos munkájában fejtette ki az osztálystruktúrára vonatkozó felfogását, amelyet a következőkben kissé részletesebben tárgyalok (lásd pl.: Wright 1979; Wright E. O. 1987; 1989; ford. 1999; 1997; 2005a). A szóban forgó szerző osztályelmélete szerint az osztályhelyzetnek három összetevője van: a tulajdonviszonyokban, a szervezeti alá- és fölérendeltségi viszonyokban elfoglalt helyzet és a szakkép-

[6] Úgy tűnik, hogy Poulantzas (1975: 277) a dominancia (domination) kifejezést „az erő gyakorlása" értelmében használja.

zettség, illetve – más megfogalmazásban – a termelési eszközökkel, a szervezési javakkal és a készség-javakkal való rendelkezés (Wright E. O. 1987: 283; 1989: 24–25; ford. 1999: 202–203).

Tehát Wright a társadalmi osztályokat a fent említett szempontok szerint különbözteti meg egymástól, és ily módon egy összetett – tizenkét társadalmi osztályból álló – osztálystruktúrát vázol fel a mai kapitalista társadalomban. Mindenekelőtt megkülönbözteti a termelési eszközök birtokosait és a termelési eszközökkel nem rendelkezőket, azaz a tőkéseket és a tágan értelmezett munkásokat. A termelési eszközök birtokosain belül három osztályt különböztet meg egymástól, a birtokolt termelési eszközök nagysága szerint. A termelőeszközökkel nem rendelkező munkásokon belül egyik szempontból a szervezési javakkal való rendelkezés (a vezetői hatáskör) szerint, a másik szempontból a készség-javakkal való rendelkezés (a szakképzettség) szerint különböztet meg három-három osztályt, illetve összesen kilenc (háromszor három) osztályt.

Felmerül a kérdés, hogy a különböző javakkal (a termelési eszközökkel, a szervezési javakkal és a készségjavakkal) való rendelkezést jelölő fogalmak milyen általánosabb elméletbe illeszkednek; illetve Wright elméleti szempontból milyen természetű társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek alapján különíti el egymástól a társadalmi osztályokat, és milyen társadalmi viszonyokat feltételez a társadalmi osztályok között? Erre a kérdésre azt a választ olvashatjuk ki a szóban forgó szerző egyik munkájából, hogy a termelés társadalmi viszonyait a termelési erőforrásokra vonatkozó jogok és erők (powers) alkotják, és a termelésben részt vevő egyének különböző jogokkal és erőkkel rendelkeznek. Osztályviszonyokról akkor beszélhetünk, ha az egyének termelési erőforrásokra vonatkozó jogai és erői egyenlőtlenül oszlanak el, azaz, ha egyesek jelentősebb jogokkal és erőkkel rendelkeznek, mint mások. Az osztályhelyzet azon jogok és erők alapján meghatározott, amelyekkel az emberek rendelkeznek a termelési erőforrások vonatkozásában. Az alapvető különbség e tekintetben a kapitalista társadalmakban a termelési eszközök tulajdonosai és azok között van, akik csak saját munkaerejükkel rendelkeznek, mivel a tulajdonlás a termelési erőforrásokra vonatkozó jogok és erők leírása. Az elemzés adott egységében, illetve az adott társadalmi csoportban az osztályviszonyok összessége alkotja az osztálystruktúrát. (Wright 2005a: 9–10, 18–19) Tehát Wright a termelési erőforrásokra vonatkozó jogok és erők szerint különbözteti meg egymástól a valóságban is különbözőnek tekintett osztályhelyzeteket és különíti el egymástól a társadalmi osztályokat, valamint felfogása szerint az osztályok közötti társadalmi viszonyok a jogok és erők szerinti viszonyok.

A szóban forgó szerző szerint az osztálystruktúra felvázolását jelentős mértékben megnehezíti, hogy a társadalmak osztályviszonyai általában összetettek, különösen két vonatkozásban. Egyrészt a legtöbb társadalomban a különböző fajta osztályviszonyok együtt és egymással összefonódva léteznek; például a fejlett kapitalista társadalomban a kapitalista osztályviszonyok részben keveredhetnek az állami-bürokratikus osztályviszonyokkal. Másrészt a jogok és erők adott erő-

források vonatkozásában általában összetettek, nem csupán tulajdonjogok és e jogokkal összefüggő erők; a jogok és erők eloszlását befolyásolják például a kormányzati korlátozások, a szakszervezeti képviseletek, a különböző szintű vezetői hatáskörök. (Wright 2005a: 12–14)

Wright (2005a: 15–19) nézete szerint a kapitalista társadalomban a központi osztályviszony a tőke/munka viszony, és ez határozza meg a két osztályhelyzetet, a tőkés és a munkás helyzetét, valamint ez határozza meg a két alapvető osztályt, a tőkésosztályt és a munkásosztályt. Azonban bizonyos jelenségek magyarázatához nem elég az osztályviszonyok polarizált modelljének alkalmazása. A szóban forgó szerző szerint a két-osztályhelyzet és két-osztály modell kiterjesztésében két alapvető alternatívával állunk szemben. Az egyik, hogy megtartjuk a két-osztályhelyzet modellt, és a további helyzeteket nem osztályhelyzeteknek tekintjük. A másik, hogy mint osztályhelyzeteket vesszük figyelembe a jogok és erők elosztásának sajátos formáit a termelés folyamatában. Wright osztályelemzésében a második alternatívát választotta, megkísérelte figyelembe venni az osztályviszonyok összetettségét az osztályhelyzetek számbavételében. Az osztályelemzésben különösen fontos az összetettség következő vonatkozásait figyelembe venni: (1) amelyek a viszonyokon belüli összetettségből erednek (pl. vezetők összetett helyzete); (2) amelyek több osztályhelyzet elfoglalásából erednek (pl. két állással rendelkezés); (3) amelyek a helyzetek időbeli vonatkozásából, annak változásából erednek; (4) amelyek a viszonyokon belüli rétegekből, illetve a jogok és erők mennyiségéből erednek; és (5) amelyek a családokon belüli együttélésből erednek.

Wright felfogása szerint a társadalmi osztály önmagában csak kategoriális csoport, de az osztályok alapján kialakulhatnak különböző szervezett osztályképződmények. „…az osztálystruktúra a társadalmi viszonyok olyan struktúrájának tekinthető, amely kizsákmányolás-alapú érdekek mátrixát hozza létre. De mivel az osztálystruktúrában sok helyzet az ilyen kizsákmányolás-érdekek komplex kötegeiből áll, ezek az érdekek úgy tekintendők, mint amelyek egy sor potenciális osztályképződmény anyagi alapját képezik. Maga az osztálystruktúra nem hozza létre az osztályképzés egyedülálló mintáját, inkább különféle osztályképződmények mögöttes valószínűségét határozza meg." (Wright 1989: 29; ford. 1999: 207)

A szóban forgó szerző szerint az osztály rendszeres és jelentős következményeket idéz elő az egyének életében és az „intézmények" mozgásában. Az osztályhelyzet és az osztálystruktúra meghatározza az egyének gazdasági tevékenységét, ezen belül az egyének egy részének a kizsákmányolását mások által, valamint meghatározza az egyének jövedelmét és életszínvonalát. Ezekkel a hatásokkal összefüggésben az osztálystruktúrának másodlagos hatásai is vannak, például a választási magatartásra és a barátkozásra. (Wright 2005a: 21–24)

A neo-weberiánus osztályelméletek képviselői a társadalmi osztályhelyzeteket kifejezetten az „életesélyek" magyarázatára tekintettel határozzák meg, és a társadalmi osztályokat az „életesélyek" magyarázatára tekintettel különböztetik meg egymástól. E felfogás legjellemzőbb – és az empirikus struktúra- és rétegződésku-

tatásokban legszélesebb körben felhasznált – képviselőjének a Goldthorpe és szerzőtársai által kidolgozott EGP-osztálysémát tekinthetjük, amelyet később főleg Goldthorpe fogalmazott újra. Ebben a sémában az osztályokat a foglalkoztatási viszonyok (employment relations) szerint különböztetik meg egymástól. Először megkülönböztetik egymástól a munkaadókat, az önfoglalkoztatókat és az alkalmazottakat; majd az alkalmazottakon belül elvileg aszerint tesznek különbséget, hogy az alkalmazottakat milyen típusú szerződés (szolgáltatói- vagy munkaszerződés) köti a munkaadójukhoz. (Erikson–Goldthorpe 1992: 37–47; ford. 1995: 17–25; Goldthorpe 1980: 39–42; 2007b: 101, 103–104)

Goldthorpe szerint a két legfontosabb összetevő, amelyek mentén a munka differenciálódik, illetve amelyek mentén a munkavállalók differenciálódnak, egyrészt az, hogy az adott foglalkozás mennyiben igényel sajátos szakmai képességeket; másrészt az ellenőrzés nehézségének a mértéke. A munkaadók főleg abban az esetben alkalmazzák a szolgálati szerződéses viszonyt, amikor a munka sajátos szakmai képességeket igényel és különösen nehéz ellenőrizni a munkavégzést. Az ilyen alkalmazotti viszonyhoz jellemzően a fizetések rendszeres emelkedése, az állás nagyobb biztonsága, kedvezőbb juttatások, nyugdíjjogosultság, meghatározott előrejutási lehetőségek stb. kapcsolódnak. Munkaszerződéses jogviszony ott található, ahol a munka nem igényel sajátos szakmai képességeket és ahol a munka ellenőrzése nem jelent különös nehézséget. Itt általában kedvezőtlenebbek a munkakörülmények, a fizetés jellemzően az elvégzett munka mennyisége után jár, és a munkaadó részéről hiányzik a törekvés a hosszú távú jogviszony fenntartására. Valójában a két szélső típus keverékei is kialakulnak, amelyekben a szolgálati szerződéses viszony és a munkaszerződéses viszony sajátosságai keverednek. (Breen 2005: 37–38; Erikson–Goldthorpe 1992: 41–43; ford. 1995: 21–22; Goldthorpe 1982; 2007b: 108–124; Goldthorpe–McKnight 2004: 3–5)

Az így megkülönböztetett osztályok – a tizenegy osztályt tartalmazó legrészletesebb sémát figyelembe véve – a következők: (1) felső szolgálati osztály (vezetők, szakemberek), (2) alsóbb szolgálati osztály (vezetők, szakemberek), (3) magas szintű rutin szellemi alkalmazottak, (4) alacsonyabb szintű rutin szellemi alkalmazottak, (5) kistulajdonosok alkalmazottakkal, (6) kistulajdonosok alkalmazottak nélkül, (7) farmerek és más mezőgazdasági önállók, (8) alacsony szintű technikusok és művezetők, (9) szakmunkások, (10) betanított- és segédmunkások (nem mezőgazdasági), (11) mezőgazdasági betanított- és segédmunkások. (Erikson–Goldthorpe 1992: 38–39, 43–44; ford. 1995: 19, 22–23)

Mint már említettem, e felfogást az empirikus struktúra- és rétegződéskutatásokban széles körben felhasználják. Például az angliai Nemzeti Statisztikai Társadalmi-gazdasági Osztályozás (NS-SEC vagy ONS-SEC) elméleti alapját az EGP–osztályfelfogás képezi (Rose–Pevalin–O'Reilly 2005: 14–15). Valamint az új Európai Társadalmi-gazdasági Osztályozás (ESeC) is az EGP osztályfelfogáson alapszik (Harrison–Rose 2006; Rose–Harrison 2010). Azonban Tåhlin (2007) szerint kifejezetten a foglalkoztatási viszonyok, illetve a szerződés típusa szerinti osztályozáshoz

képest – az eredeti EGP felfogásnak megfelelően – a foglalkozások szakképzettségi követelményei szerinti osztályozás jobban kifejezi a valóságos életesélyeket.

A marxi vagy a weberi elméleti hagyományhoz kapcsolódva, vagy e hagyományoktól viszonylag függetlenül, széles körben elfogadott az a felfogás, amely szerint a társadalmi struktúra bizonyos értelemben a foglalkozási osztálystruktúra. A *foglalkozási osztálystruktúrát* alkotó társadalmi osztályokba foglalkozásuk, illetve foglalkozási helyzetük vagy státuszuk alapján sorolják az egyéneket. A népszámlálási adatokra támaszkodó munkák gyakran ezt a felfogást tükrözik, és a fent tárgyalt EGP-osztálysémát is tekinthetjük e felfogás képviselőjének. A foglalkozások átfogóbb foglalkozási osztályokba történő besorolásánál általában figyelembe vett legfőbb szempontok: a szakképzettség vagy iskolázottság szintje, a beosztás (vezető vagy nem vezető beosztás) és a munka jellege (szellemi vagy fizikai munka). (Crompton 2012: 51; Róbert 2000)[7] A társadalmi struktúra vagy rétegződés foglalkozás-alapú felfogásának az elterjedtsége – azon túl, hogy e felfogás nagyrészt alkalmas a kutatók érdeklődésének középpontjában álló jelenségek (statisztikai értelemben vett) magyarázatára – részben annak tulajdonítható, hogy az empirikus szociológiai kutatásokban az egyének foglalkozását mutató adatokhoz viszonylag könnyen hozzá lehet jutni (Lambert–Bihagen 2012: 13–14).

A hagyományos osztályfelfogásnak megfelelő empirikus kutatásokban az elemzés egysége általában a háztartás, illetve – családban élő egyének esetében – a család. Jellemzően a családfő, általában a család férfi felnőtt tagja osztályhelyzetét veszik figyelembe az adott család tagjainak a besorolásában. Így a gyerekek osztályhelyzetét a szülők osztályhelyzete alapján, a férjezett nő helyzetét a férje osztályhelyzete alapján határozzák meg. (Breen 2005: 47–48; Crompton 2012: 77–78)

A tágabb értelemben vett konfliktuselméletek magukban foglalják a hagyományos osztályelméleteket is, illetve a konfliktuselméletek bizonyos értelemben osztályelméletek; azonban a szűkebb értelemben vett konfliktuselméletre nagyrészt sajátos struktúrafelfogás jellemző, amelyet *konfliktuselméleti struktúrafelfogásnak* nevezek.[8]

A tizenegyedik fejezetben (1.1Ba) röviden bemutattam a Ralph Dahrendorf (1976) és John Rex (1961) konfliktuselméletére jellemző társadalmi helyzetfelfogást, amelyhez szorosan kapcsolódik a konfliktuselméleti struktúrafelfogás.[9] A hivatkozott helyen láthattuk, hogy a konfliktuselméleti helyzetfel-

[7] A foglalkozások rangsorolását, illetve rangsorát a foglalkozási presztízs és/vagy a társadalmi-gazdasági státusz alapján nem társadalmi struktúrának, hanem társadalmi rétegződésnek tekintem; ezért ezzel a kéréssel majd a társadalmi rétegződés tárgyalásánál (14/B. fejezet: 2.1Ab) foglalkozom.

[8] A tágabb értelemben vett konfliktuselmélet által az 1960-as és 70-es években hangsúlyozott témakörök igen nagy mértékben beleolvadtak a mai szociológiaelméleti gondolkodásba. Turner (2005: 138) szerint a (tágabb értelemben vett) konfliktuselmélet ma annyira főáramú elmélet, hogy nem szükséges a mai szociológiaelméleten belül sajátos elméleti felfogásként megkülönböztetni.

[9] Dahrendorf konfliktuselméletét az ötödik fejezetben (3.2Aa) kissé bővebben ismertettem.

fogás szerint a társadalmi helyzet legfőbb vonatkozása az erő (power) és a hatalom (authority) eloszlása szerinti helyzet, és ebből a szempontból meg lehet különböztetni a hatalmi vagy domináns helyzetet és a hatalomnak alávetett helyzetet, amelyek az érdekviszonyok szerint eleve ellentétes helyzetek.[10]

Dahrendorf felfogása szerint a társadalmi egyenlőtlenségek meghatározásában a hatalmi viszonyok az alapvetők, ezért a társadalmi osztályokat is a hatalommal való rendelkezés szempontjából különböztethetjük meg egymástól (Dahrendorf 1976: 136–139). A szóban forgó szerző felfogása szerint a csoportkonfliktus szociológiai elemzésében az elemzés egysége mindig egy sajátos társulás. Az elemzés első feladata az erő és a hatalom eloszlása szerinti társadalmi helyzetek, azaz a hatalmi vagy domináns és az alávetett helyzetek meghatározása. Fogalmilag és empirikusan az elemzés minden további lépése az erő és a hatalom eloszlásának az elemzéséből következik. (165–166) A hatalom, illetve a dominancia és az alávetettség a társadalmi társulások, pontosabban fogalmazva az úgynevezett kényszerűen összehangolt társulások közös jellemzője (169). „Mi mindig megfigyelhetjük a helyzetek kettősségét a kényszerűen összehangolt társulásban a hatalom eloszlásának a vonatkozásában. (…) Az adott társulásban világos vonalat lehet húzni, legalábbis az elméletben, azok között, akik részt vesznek a (hatalom – F. Z.) gyakorlásában, és akik alá vannak vetve mások hatalmi rendelkezéseinek." (170)

Dahrendorf egyik alapvető tétele tehát az erő, illetve a hatalom polarizált eloszlására vonatkozik. Ehhez kapcsolódik az a másik alapvető tétel, hogy a társulásban az erő, illetve a hatalom eloszlása szerinti különböző helyzetek, azok betöltői számára ellentétes (conflicting) érdekeket foglalnak magukban. A hatalmi, illetve a domináns helyzet elfoglalóinak és az alávetett helyzet elfoglalóinak az érdekei – tartalmukban és irányukban – ellentétesek. (Dahrendorf 1976: 174)

Dahrendorf konfliktuscsoportnak nevezi azon egyének összességét, akik hasonló mértékű erővel rendelkeznek. Az erő, illetve a hatalom egyenlőtlen eloszlása alapján tehát két konfliktuscsoportot különböztet meg egymástól: a domináns csoportot és az alávetett csoportot. (Dahrendorf 1976: 172–173) A szóban forgó szerző a társadalmi osztály kifejezést a hatalmi viszonyok szerinti konfliktuscsoport értelmében használja. „A mi modellünk értelmében az »osztály« kifejezés olyan konfliktuscsoportokat jelöl, amelyeket a hatalom egyenlőtlen (differential) eloszlása hoz létre, a kényszerűen összehangolt társulásokban." (204) Tehát az erő, illetve a hatalom egyenlőtlen eloszlása alapján megkülönbözteti egymástól egyrészt a domináns osztályt, másrészt az alávetett osztályt (201–204).

[10] Dahrendorf meglehetősen homályos értelemben használja a hatalom (authority) kifejezést, bizonyos vonatkozásokban inkább a fogalmaim szerinti társadalmi erő, más vonatkozásokban inkább a fogalmaim szerinti hatalom értelmében (itt eltekintek attól, hogy ismét más vonatkozásokban inkább a fogalmaim szerinti uralom értelmében). Ezért a következőkben, Dahrendorf struktúrafelfogását ismertetve, általában egyaránt használom az erő és a hatalom kifejezést.

A hatalmi viszonyokból eredően és arra vonatkozóan egy adott társadalmi osztály tagjai közös – manifeszt vagy latens – érdekeket osztanak, amelyek eleve ellentétesek a másik osztály érdekeivel (Dahrendorf 1976: 238). A domináns helyzetben lévők, illetve a domináns osztály tagjainak érdekei az adott, számukra hatalmat biztosító társadalmi viszonyok fenntartására irányulnak. Az alávetett helyzetben lévők, illetve az alávetett osztály tagjainak érdekei viszont azoknak a társadalmi körülményeknek a megváltoztatására irányulnak, amelyek az adott osztály tagjait megfosztják a hatalomtól. (176)

Dahrendorf (1976: 204) felfogása szerint az osztályok elvileg lehetnek szervezettek vagy szervezetlenek; az osztály fogalma ilyen értelemben nem foglal magában semmilyen feltételezést az adott konfliktuscsoport összetartására, a közös kultúrára vagy ideológiára. Azonban az egymással szemben álló konfliktuscsoportokból, illetve társadalmi osztályokból szerveződhetnek az úgynevezett érdekcsoportok, amelyek már szervezeti formával, programmal vagy céllal és tagsággal rendelkeznek. Az érdekcsoportokra jellemző a viselkedés közös módja, és az ilyen csoportok a csoportkonfliktusok valóságos cselekvői. (180) Tehát elvileg minden társulásban a két társadalmi osztályból szerveződő érdekcsoport áll egymással konfliktusban, egyrészt a domináns érdekcsoport, másrészt az alávetett érdekcsoport (184).

Rex konfliktuselméleti felfogása, és ezzel összefüggő struktúrafelfogása alapvető vonásait tekintve hasonló Dahrendorf felfogásához: „A legegyszerűbb formájában ez a modell abból a feltételezésből indul ki, hogy két, ellentétes törekvésekkel vagy célokkal rendelkező fél létezik." (Rex 1961: 122) A cselekvők szövetségeseket keresnek a hasonló szituációban lévők körében, hogy a másik féllel szembeni befolyásukat megerősítsék. Így két konfliktuscsoport jön létre, amelyek között egyenlőtlen az erők eloszlása, és az egyik konfliktuscsoport uralkodó osztályhelyzetben, a másik alávetett osztályhelyzetben van. A két csoport vagy osztály között a legalapvetőbb konfliktus a társadalmi javak, illetve az „életeszközök" (means of life) megszerzéséért folyik, de a konfliktus kapcsolódhat közvetve is az életeszközök megszerzéséhez. (122–124, 129)

Felmerül a kérdés, hogy a (szűkebb értelemben vett) konfliktuselmélet mennyiben egyeztethető össze a marxi és a neomarxista osztályelmélettel? Dahrendorf értelmezése szerint Marx is olyan kategoriális csoportok jelölésére használta az osztály kifejezést, amelyek strukturálisan meghatározottan konfliktusban állnak egymással, de Marx e csoportokat mint osztályokat a gazdasági, illetve a tulajdonviszonyok alapján különböztette el egymástól (Dahrendorf 1976: 203). Dahrendorf viszont a fentebb említett értelemben vett társadalmi osztályokat elvileg nem köti gazdasági meghatározó tényezőkhöz, hanem az erő, illetve a hatalom eloszlásához. Nézete szerint a tulajdon esetlegesen lehet az erő, illetve a hatalom egyenlőtlen eloszlásának a meghatározó tényezője (216), de az osztályok más meghatározó tényezők (pl. szakképzettség, beosztás, nemi hovatartozás) alapján is kialakulhatnak.

Wright bizonyos értelemben kritikusan viszonyul a szűkebb értelemben vett konfliktuselmélethez; nem ért egyet azokkal a felfogásokkal, amelyek az osztályelemzésben a kizsákmányolást az uralommal (domination) helyettesítik (Wright

1979: 13–14; 1989: 5–6; ford. 1999: 180–181). Azonban a kizsákmányolás kiemelt hangsúlyozásával összefüggésben a Wright által képviselt neomarxista osztályelemzés közel áll a konfliktuselméleti felfogáshoz. Láttuk, hogy a szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet egyrészt hatalmi viszonyokat, másrészt ellentétes érdekviszonyokat feltételez a két osztály között, amelyek következménye a társadalmi konfliktus. Ehhez hasonlóan, Wright elméletében egyrészt a kizsákmányolás eleve ellentétes érdekviszonyokat feltételez, amelyekben a kizsákmányolók érdekeinek az érvényesülése a kizsákmányoltak érdekei érvényesülésének rovására történhet. Másrészt az erők szempontjából alá- és fölérendelt osztályviszonyokat, illetve hatalmi vagy uralmi viszonyokat feltételez, amelyek a kizsákmányoló felet alkalmassá teszik arra, hogy elsajátítsa a másik fél munkájának eredményét. (Wright 1979: 21–23; 2005a: 25, 28–29; 2009: 107–109).

Lenski nem tekinthető a szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet képviselőjének, azonban bizonyos értelemben ő is főleg a társadalmi erő (power) szerint különbözteti meg a társadalmi osztályokat egymástól. Lenski (1966: 44–46, 56, 63) felfogása szerint az erőben meglévő egyenlőtlenségek határozzák meg a társadalmi egyenlőtlenségeket általában, és erőn a reflexív értelemben vett erőt érti. Tágan értelmezi az osztály fogalmát, és az osztályokon belül bizonyos osztályfajtákat különböztet meg egymástól. Meghatározása szerint az osztály olyan egyének halmaza egy társadalomban, akik hasonló helyzetben vannak az erő (power), a kiváltság vagy a presztízs bizonyos formája tekintetében. Tehát különbséget tesz az erő szerinti osztályok, a kiváltság szerinti osztályok és a presztízs szerinti osztályok között. Azonban az erő szerinti osztályokra helyezi a hangsúlyt, mivel – felfogása szerint – a kiváltság és a presztízs megoszlását nagymértékben meghatározza az erő megoszlása. Lenski az erő szerinti osztályokon – Dahrendorf felfogásától eltérően – nem az erő nagysága szerinti osztályokat érti, hanem az erő formája, illetve az erő alapja vagy forrása szerinti osztályokat. Ilyen értelemben erőosztályt (power class) alkothatnak például a gyári munkások, a vagyonos földbirtokosok vagy egy katonai junta tagjai. Az osztály kifejezést szélesebb értelemben használva például foglalkozási, tulajdoni, etnikai, képzettségi, életkori és nemi osztályokról és osztályrendszerekről ír, mint az erő eloszlásának különböző alapjairól. (74–80; ford. 1999: 315–321)

A szóban forgó szerző szerint az erő-osztály tagjainak vannak közös érdekei, és ezek a közös érdekek potenciális alapot képeznek a más osztályokkal szembeni ellenségességhez. Egy adott osztály minden tagjának érdeke közös erőforrásuk értékének megvédése vagy növelése, valamint azon versenyképes erőforrások értékének a csökkentése, amelyek más osztályok erejének az alapját alkotják. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy osztály tagjai mindig felismerik közös érdekeiket, és még kevésbé jelenti azt, hogy ezen érdekek alapján eleve szervezetten, összehangoltan cselekszenek. (Lenski 1966: 76; ford. 1999: 317)[11]

[11] Marxhoz és Weberhez, valamint más szerzőkhöz hasonlóan, Lenski sem tesz különbséget a fogalmaim szerinti azonos érdekek és az egybeeső érdekek, illetve az érdekazonosság és az érdekegybeesés (7. fejezet: 4.2A, 4.2B) között.

Frank Parkin osztályelméleti felfogása, amelyet neo-weberiánus felfogásnak tekint, részben hasonló a (szűkebb értelemben vett) konfliktuselméleti felfogáshoz. Parkin (1979: 44–45) a társadalmi elzárkózást összefüggésbe hozza az erő (power) eloszlásával, és különbséget tesz a társadalmi elzárkózás két fajtája és módja, a kizárásos elzárkózás és a bitorlásos elzárkózás között. Felfogása szerint a társadalmi elzárkózás elsődleges módja alapján határozhatjuk meg az osztályhelyzeteket és különíthetjük el az osztályokat egymástól (46, 94). E szerint a társadalomban két alapvető osztály található: a domináns osztály és az alárendelt osztály. A domináns (dominant) osztályt azok a csoportok alkotják, akik elsődlegesen kizárásos elzárkózás révén jutnak hozzá az erőforrásokhoz; az alárendelt osztályt viszont azok a csoportok alkotják, akik elsődlegesen a bitorlás stratégiáját alkalmazzák (93). A modern kapitalista társadalomban a domináns osztályt azok alkotják, akik a termelési eszközöket birtokolják és ellenőrzik, valamint azok, akik (képesítések, bizonyítványok révén) a szakmai szolgáltatások monopóliumával rendelkeznek. A domináns osztály kizárásos erői szükségszerűen létrehozzák az alárendelt osztályt. (47–48, 53–54) A kapitalista társadalomban az alárendelt osztályt főleg a munkások, különösen a képzetlen munkások alkotják, akik jellemzően a domináns osztállyal szemben a bitorlás stratégiáját alkalmazzák. Azonban a képzett munkások elsődleges stratégiája lehet a kizárás is, és így a munkások egy része a domináns osztályhoz is tartozhat. A domináns és az alárendelt osztály között esetleg megkülönböztethetünk egy közbenső osztályt is, amelyet a különböző bitorlási és részben kizárási erővel rendelkező fél-professzionálisok és képzett munkások alkotják. (93–94, 108–109)

A *centrum és periféria megosztottságra* vonatkozó felfogás társadalmi struktúrafelfogásnak és a konfliktuselméleti felfogáshoz nagyrészt hasonló strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogásnak is tekinthető, amely főleg az iparszociológiában és a világrendszer-elméletben alakult ki. A centrum és a periféria kifejezés valószínűleg a szociometriából került át az említett tudományterületekre, de a szociometriában használatos jelentésükhöz képest jelentősen más értelemben.

Az iparszociológiából Friedman (1977: 109) felfogását mutatom be, aki szerint a vállalat alkalmazottain belül a centrumot és a perifériát a sajátos szaktudás, a vezetői hatalom gyakorlásához való hozzájárulás és a kollektív erő alapján különböztethetjük meg egymástól.[12] A szóban forgó szerző szerint lényegében az vezet a centrum és a periféria létrejöttéhez, hogy a felső vezetők szándékosan megkülönböztetik az alkalmazottak e két csoportját, a tartós és magas profit elérésére tekintettel.[13]

[12] Friedman a munkás kifejezést széles értelemben használja, és munkásoknak nevezi a felső vezetők kivételével a vállalat alkalmazottait. Friedman felfogását ismertetve a munkás kifejezés helyett én az alkalmazott kifejezést használom.

[13] A magyar szociológiai irodalomban a vállalaton belüli centrum és periféria megosztottságról lásd: Makó 1985: 81, 128-129, 163-166, 173-174

A centrumhoz azok az alkalmazottak sorolhatók, akiknek a szaktudása és/vagy a vezetői hatalom gyakorlásához való hozzájárulása jelentős a felső vezetők számára a magas profit elérése szempontjából; valamint azok az alkalmazottak, akik jelentős kollektív és ellenálló erővel rendelkeznek a felső vezetők vonatkozásában. Jellemzően a centrumhoz tartoznak a fehérgalléros technikai személyzet tagjai, amennyiben szaktudásuk nagymértékben specializált. Hasonlóan ide tartoznak az alsóbb szintű vezetők, akikre a felső vezetők nagyrészt átruházták hatalmukat. A centrumhoz tartoznak azok az alkalmazottak is, akik szervezettségüknél és a munkafolyamat integrált természeténél fogva erős ellenállásra képesek, szaktudásuktól vagy egyéni erejüktől viszonylag függetlenül. (Friedman 1977: 109–110)

A perifériához azok az alkalmazottak sorolhatók, akiknek a szaktudása és a vezetői hatalom gyakorlásához való hozzájárulása nem jelentős a felső vezetők számára a magas profit elérése szempontjából; valamint azok az alkalmazottak, akik nem rendelkeznek jelentős kollektív és ellenálló erővel a felső vezetők vonatkozásában. Különösen azok az alkalmazottak tartoznak a perifériához, akik olyan munkákat végeznek, amelyek könnyen elvégezhetők mások által is, amelyek nem nélkülözhetetlenek a felső vezetők szempontjából, amelyek elvégzéséhez helyettesítő alkalmazottak könnyen elérhetők; valamint azok az alkalmazottak, akikkel – elbocsátásuk esetén – a vállalatnál maradó alkalmazottak nem szolidárisak. A perifériához tartoznak általában a képzetlen vagy félig-képzett fizikai munkások, valamint az irodai és titkársági adminisztratív személyzet tagjai. A nők, a feketék és a bevándorlók általában a perifériához tartoznak, más tulajdonságuktól viszonylag függetlenül. (Friedman 1977: 110–111)

Mint már említettem, a szóban forgó szerző szerint lényegében az vezet a centrum és a periféria létrejöttéhez, hogy a felső vezetők szándékosan megkülönböztetik az alkalmazottak e két csoportját, a tartós és magas profit elérésére tekintettel. A felső vezetők számára a centrum és periféria megosztottság létrehozásának az értelme egyrészt az, hogy ezáltal gyengítik az alkalmazottak általános ellenállását. Másrészt az alkalmazottak megosztása aktuálisan lehetővé teszi a felső vezetők számára a vezetői stratégiák (a felelős autonómia és a közvetlen ellenőrzés) rugalmasabb alkalmazását, bizonyos feszültségek feloldását, azonban ezáltal újabb feszültségeket is létrehoznak. (Friedman 1977: 108)

A centrum és periféria megosztottság következményeit tekintve, egyrészt következménynek is tekinthető, hogy az alkalmazottak e két csoportjával szemben a felső vezetők a vezetői stratégia két különböző típusát alkalmazzák. A centrumhoz tartozó alkalmazottakkal szemben a felső vezetés jellemzően a „felelős autonómia" stratégiáját alkalmazza, a perifériához tartozó alkalmazottakkal szemben viszont a „közvetlen ellenőrzés" stratégiáját; a felső vezetők ily módon biztosítják a termelés rugalmasságát és a kapitalista termelési mód fenntartását. Másrészt, gazdasági visszaesés időszakában a centrumhoz tartozó alkalmazottak foglalkoztatási biztonsága védett, a perifériához tartozó alkalmazottak viszont feláldozhatók, ezen alkalmazottakat könnyen elbocsátják. (Friedman 1977: 107–110) A centrumhoz

tartozó alkalmazottak nagyobb önállósággal rendelkeznek munkájukban, a velük szemben érvényesített felelős autonómia stratégiából következően. A centrumhoz tartozó alkalmazottakat jobban megfizetik, mint a perifériához tartozókat, szaktudásuktól viszonylag függetlenül is. (117)

Friedman (1977: 114) a szóban forgó megkülönböztetést az ipari vállalatok közötti megosztottságot tekintve is alkalmazza. Felfogása szerint az ipari vállalatok között a centrumot és a perifériát a vállalatok viszonylagos monopol ereje alapján különböztethetjük meg egymástól. A nagyobb vállalatok jellemzően a centrumhoz, a kisebbek a perifériához sorolhatók, amivel összefügg az adott vállalatokon belüli centrum és periféria megosztottság is. A centrumhoz tartozó vállalatokon belül jelentősebb arányban vannak jelen a centrumhoz tartozó alkalmazottak, mint a perifériához tartozó vállalatokon belül. Míg a perifériához sorolható vállalatokon belül nagyobb arányban vannak jelen a perifériához tartozó alkalmazottak, mint a centrumhoz tartozó vállalatokon belül.

A *világrendszer-elméletben képviselt felfogás* szerint a föld országai közötti viszonyokat, valamint ezen országok helyzeteit tekintve három zónát különböztethetünk meg egymástól: a centrumot, a perifériát és a fél-perifériát. A centrum országai uralommal, illetve hatalommal rendelkeznek a perifériához és részben a fél-perifériához tartozó országok vonatkozásában a termelés és a nemzetközi kereskedelem területén, aminek következtében a centrum országai kizsákmányolják az utóbbi országokat.

Wallerstein (2010: 47, 66–67) felfogása szerint a centrum, a periféria és a fél-periféria fogalma elsősorban az adott országokban megvalósított termelési folyamatok jövedelmezőségét fejezi ki, amelyet a termelési folyamatok monopolizáltságának a foka határoz meg. A centrumhoz azok az országok tartoznak, amelyek kvázi-monopóliumok által védett, viszonylag monopolizált termelési tevékenységet folytatnak. A perifériát viszont azok az országok alkotják, amelyek viszonylag szabadpiaci jellegű termelési tevékenységet folytatnak. A fél-perifériához azok az országok tartoznak, amelyekre közel hasonló mértékben jellemző a monopolizált és a szabadpiaci jellegű termelési tevékenység. Az árucsere folyamatában a monopolizált tevékenységet folytató termelők alkuereje nagy, és az ilyen tevékenységek jóval nyereségesebbek; a viszonylag szabadpiaci jellegű tevékenységet folytató termelők alkuereje kicsi, és az ilyen tevékenységek jóval kevésbé nyereségesek. A centrum, a periféria és a fél-periféria termékeinek a cseréje tehát végső soron azt eredményezi, hogy az értéktöbblet a centrum országai felé áramlik, különösen a periféria országaiból.

Az *elitelméleti struktúrafelfogás* részben hasonló a szűkebb értelemben vett konfliktuselméleti struktúrafelfogáshoz, de nagyrészt sajátos felfogásnak tekinthető. A hatalommal vagy az uralommal rendelkező kisebbség és az ennek alávetett többség közötti megosztottság hangsúlyozása messzebbre nyúlik vissza és szélesebb hagyományra támaszkodik a társadalomtudományban, de az elit fogalmát főleg Mosca és Pareto vezette be a hatalommal vagy az uralommal rendelkező

kisebbség jellemzésére, és az elit kifejezést Pareto használta először e kisebbség jelölésére (Scott 1996: 125–130).

Mosca nem elitnek, hanem uralkodó osztálynak (ruling class) nevezi azon egyének körét, akik az erővel és az uralommal (power, rule) rendelkeznek az adott társadalomban. Felfogása szerint valamennyi társadalomban el lehet különíteni az emberek két osztályát, egyrészt az uralkodó osztályt, másrészt az uralomnak alávetettek osztályát; és az uralkodó osztály mindig kevésbé számos, mint az alávetett osztály. Az uralkodó osztály rendelkezik az erővel (power) és élvezi annak előnyeit, a másik osztályt viszont az előbbi irányítja és ellenőrzi. (Mosca 1939: 50) A szóban forgó szerző szerint minél nagyobb az adott társadalom, tagjai annál kisebb arányban alkotják az uralkodó osztályt, az uralomnak alávetett többséghez képest. A kisebbség viszonylag kevés száma lehetővé teszi számukra a megszerveződést és az összehangolt cselekvést, a többség viszont szervezetlen tömeg marad. A szervezett kisebbség ereje és uralma a szervezetlen többség felett, illetve a szervezetlen többségben az egyes egyénekkel szemben elkerülhetetlen. (53) Mosca felfogása szerint a civilizált emberiség egész történetének a középpontjában az uralkodó (dominant) osztály és az alsó osztályok közötti konfliktus van. Az uralkodó osztály a politikai erő monopolizálására és öröklés útján való átadására törekszik, az alsó osztályok viszont hajlamosak a lázadásra és az uralkodó osztály elmozdítására. (65)

Pareto a következőképpen határozza meg az elit, és ezen belül a kormányzó elit fogalmát. Tekintsünk el az egyének bizonyos tulajdonságaitól abból a szempontból, hogy azok jók vagy rosszak, hasznosak vagy károsak, dicséretesek vagy elítélendők, csak e tulajdonságok mértékét vagy erősségét vegyük figyelembe. Az emberi tevékenység minden területén valamennyi egyénnek adjunk egy indexet, amely azt fejezi ki, hogy az adott területen jelentős tulajdonsággal vagy tulajdonságokkal az adott egyén milyen mértékben rendelkezik. E szerint elitnek nevezzük az egyének azon osztályát, akik az adott tevékenységi területen a legmagasabb indexszel rendelkeznek. A különböző tevékenységi területeket figyelembe véve, célszerű különbséget tenni egyrészt a kormányzó elit, másrészt a nem-kormányzó elit között. Azok az egyének alkotják a kormányzó elitet, akik közvetlenül vagy közvetve jelentős mértékben részt vesznek a kormányzásban. Így két rétegre oszthatjuk az adott társadalom népességét: egyrészt az alsóbb rétegre, a nem-elitre, másészt a felsőbb rétegre, az elitre; valamint az elit felosztható a kormányzó elitre és a nem-kormányzó elitre. (Pareto 1935b: 1422–1423) Az adott társadalomban a népesség egy kiválasztott része, a kormányzó elit kormányoz valamennyi embert (Pareto 1935a: 169).

Pareto kifejezetten nem használta az erő (power) fogalmát az elit fogalmának meghatározásában, azonban a legszélesebb körben elfogadott elitelméleti felfogás szerint az elitet azok az egyének alkotják, akik az adott társadalomban viszonylag a legnagyobb társadalmi erőkkel rendelkeznek (lásd pl. Carroll 2008: 47; Etzioni-Halevy 1993: 94–95; Field–Higley 1980: 20; Mills 1972: 7–13, 22–24; Scott 2008: 28, 32–33).

A hagyományos elitelméleti felfogásban az egyének két csoportját különböztetik meg egymástól: egyrészt az elitet, másrészt a nem-elitet vagy a tömeget. Azonban Mills a társadalmi erő mértéke szerint nem két szintet, hanem három szintet különböztet meg egymástól. Legfelül a legjelentősebb társadalmi erőkkel rendelkező és viszonylag egységes elit található (Mills 1972: 7–13, 22–24), közvetlenül alatta a hozzá képest kevésbé jelentős erőkkel rendelkező és kevésbé szervezett középső réteg helyezkedik el (8, 33, 296–297), legalul pedig a szervezetlen és erőtlen tömeg található (33). Ehhez hasonlóan, Etzioni-Halevy (1993: 95) az erő hármas eloszlását javasolja figyelembe venni, és megkülönbözteti egymástól az eliteket, az al-eliteket és a közembereket.

Mint már említettem, az elitelméleti felfogás nagyrészt hasonló a szűkebb értelemben vett konfliktuselméleti felfogáshoz. A legfőbb különbség a két felfogás között az, hogy az elitelmélet képviselői döntően a legjelentősebb társadalmi erőkkel, illetve a hatalommal rendelkező (és többnyire szervezettnek tekintett) elittel foglalkoznak, és kevés figyelmet szentelnek az elit hatalmának alávetett és szervezetlen tömegre; a konfliktuselméleti struktúrafelfogás viszont elvileg egyaránt tekintettel van mind a domináns osztályra, mind az alávetett osztályra. Dahrendorf (1976: 195–196, 200) azt emeli ki a szóban forgó két felfogás közötti különbségként, hogy az elitelmélet szerint a hatalommal rendelkezők osztálya eleve jóval kisebb az alávetett osztályhoz képest. Dahrendorf konfliktuselméleti felfogása szerint viszont a modern ipari társadalomban, valamint az e társadalmon belüli kisebb társadalmi csoportokban a hatalom delegálása következtében a hatalommal rendelkezők osztálya számszerűen nemcsak elérheti, hanem meg is haladhatja az alávetettek osztályát.

Strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogásnak tekinthető a *tőkeelméleti struktúrafelfogás* is, amelyet főleg Pierre Bourdieu képvisel, és amely szerint a társadalmi struktúrát alkotó osztályokat aszerint különböztethetjük meg egymástól, hogy az egyének milyen mennyiségű és milyen fajtájú tőkével rendelkeznek. A kilencedik fejezetben (3.1Aa) röviden ismertettem Bourdieu tőkeelméletét, amely szerint a tőke magában foglalja az anyagi és szimbolikus erőforrásokat, képességeket és javakat, amelyek viszonylag szűkösen állnak rendelkezésre és értékesek az adott társadalomban (Bourdieu 1977: 178; 1986a; 1990: 112–121; 1999).

Bourdieu (1986b: 114–115; 2002: 26) főleg *Megkülönböztetés* című munkájában fejtette ki az osztálystruktúrára vonatkozó felfogását, egy empirikus kutatás adatainak az elemzéséhez kapcsolódva. Az ott kifejtett felfogás értelmében a tőke eloszlása szerinti társadalmi helyzet három összetevője: egyrészt a tőke teljes mennyisége, másrészt a tőke összetétele, illetve a gazdasági és a kulturális tőke viszonylagos jelentősége, harmadrészt a tőke mennyiségének és összetételének az időbeli változása. Az osztályok elsődlegesen a gazdasági tőke és a kulturális tőke (valamint az adott empirikus kutatásban elhanyagolt társadalmi tőke) teljes mennyisége szerint különböznek egymástól; másodsorban abból a szempontból, hogy a teljes tőkén belül a gazdasági tőke vagy a kulturális tőke a jelentősebb. Az em-

pirikus kutatás vonatkozásában megkülönbözteti a tőke teljes mennyisége szempontjából az uralkodó osztályokat, a középosztályokat és a munkásosztályokat; ezen osztályokon belül az egyes osztályokat vagy osztályfrakciókat a gazdasági tőke és a kulturális tőke viszonylagos jelentősége szempontjából különbözteti meg egymástól.

Bourdieu szerint az objektív társadalmi osztály a cselekvők halmaza, akik homogén létfeltételek között helyezkednek el, e létfeltételek homogén hatásokat eredményeznek és a diszpozíciók homogén rendszereit alakítják ki a cselekvők adott halmazában, amelyek hasonló gyakorlatokat (magatartásokat – F. Z.) határoznak meg (Bourdieu 1986b: 101). Felfogása szerint a társadalmi osztály nincs definiálva egy tulajdonság vagy tulajdonságok (pl. nem, kor, etnikum, jövedelem) adott összessége vagy sorozata révén, és a tőke mennyisége és összetétele révén sincs; hanem az e vonatkozásban jelentős tulajdonságok közötti viszonyok struktúrája révén definiált, amely sajátos értéket ad valamennyi tulajdonságnak és azon hatásoknak, amelyeket kifejtenek a gyakorlatokra. Azonban a tőke mennyisége és összetétele a legjelentősebb tényező, ezért e tényező sajátos formát és értéket ad azoknak a meghatározottságoknak, amelyeket más tényezők (kor, nem, lakóhely stb.) fejtenek ki a gyakorlatokra. (106–107)

Az osztálystruktúra következményeit tekintve, az említett könyvben Bourdieu érdeklődésének középpontjában az életstílus áll a fogyasztás területén. Felfogása szerint az életstílus különbségeit, az egyes egyének stratégiáit, állásfoglalásait vagy választásait a tőke különböző típusainak a megoszlása által meghatározott társadalmi helyzetük, illetve osztályhelyzetük határozza meg, de a habitus közvetítésével. A helyzetek adott típusához az adott helyzet által meghatározott habitus tartozik; a habitus az a meghatározó és egységesítő tényező, amely egy helyzet tulajdonságait egységes életstílussá alakítja. Bourdieu ily módon magyarázza az emberi élet különböző szféráiban, különösen a fogalmaim szerinti magán- és a közösségi élet szférájában, a különböző tevékenységeket (pl. étkezés, öltözködés, könyvolvasás, színházlátogatás, zenehallgatás, múzeumlátogatás, művészeti kiállítás látogatás, rádióhallgatás, tévénézés, újságolvasás stb.). (Bourdieu 1986b: 170–172; 2002: 18–19, 58–59)

Bourdieu a habitus fogalmának azt a szerepet szánja, hogy érthető és szükséges összefüggés megfogalmazását tegye lehetővé az egyének (a tőke mennyisége és összetétele szerinti) helyzete és a gyakorlatok között. Az osztályhabitus e szerint az osztályhelyzet elsajátított, az egyének tudatába beépült formája. (Bourdieu 1986b: 101) Azonban a habitus csak bizonyos valószínűséggel tükrözi az egyének jelenlegi helyzetét, illetve jelenlegi tőkéjének a mennyiségét és összetételét. Ugyanis a habitus történetileg formálódik, ezért az egyének habitusát részben nem az egyének jelenlegi helyzete határozza meg, hanem korábbi helyzetében, illetve helyzeteiben adott tőkéje, illetve tőkéi határozták meg. (109–112) A fogyasztás különböző területein a magatartások, illetve a „gyakorlatok" az osztálystruktúrának megfelelően szerveződnek meg, és e szerveződésre az osztályokon belül főleg a hasonlóság, az

osztályok között főleg a különbözőség vagy a szembenállás jellemző (175–177). Bourdieu részletesen elemzi az említett szempontból a fogyasztás alakulását különösen az étkezés és a sport területén, valamint a művészetek területén (177–225, 260–317).

A szóban forgó szerző felfogása szerint a szociológus által osztályozott társadalmi cselekvők a mindennapi életben maguk is osztályoznak másokat és osztályozzák mások cselekvéseit, valamint az e tekintetben jelentős dolgokat (Bourdieu 1986b: 467, 482). Azok az osztályozó sémák, az érzékelés és értékelés sémái, amelyeket a társadalmi cselekvők kiviteleznek a társadalmi világ gyakorlati tudásában, elsajátított, megtestesült társadalmi struktúrák, és ilyen formában az objektív osztálystruktúra termékei. E sémák alapvető forrását az uralkodók és az alávetettek, illetve az elit és a tömeg szembenállása képezi, egyrészt az objektív osztálystruktúrában, másrészt a fogyasztás területén. (468–469) Bourdieu a fogyasztás területén a társadalom tagjai által megvalósított versenyzést és osztályozást osztályharcként értelmezi. „A versenyzési harc az osztályharc egyik formája, amit az alávetett osztályok megengednek, hogy kivessenek rájuk, amikor elfogadják a tételeket, amelyeket az uralkodó osztályok ajánlanak." (165) „Az egyéni vagy kollektív osztályozási harcok, amelyek a társadalmi világ észlelése és értékelése kategóriáinak átalakítására, és ennek révén magának a társadalmi világnak az átalakítására irányulnak, valójában az osztályharc elfelejtett összetevőjét képezik." (483)

Bourdieu szerint mivel az egyének maguk is osztályozzák egymást, és ezzel összefüggésben osztályozzák önmagukat, a társadalmi osztályok megkülönböztetése nem alapulhat csupán objektív ismérveken. A társadalmi osztályt ugyananynyira definiálja az adott osztály észlelése a társadalom tagjai által, mint az osztály objektív léte; illetve ugyanannyira definiálja az osztály tagjainak a fogyasztása, mint a termelési viszonyokban elfoglalt helyzete. Azonban az egyének által az osztályozási harc során alkalmazott osztályozási sémák az adott egyének (objektív) osztályhelyzetének a termékei, tehát ezen sémák önálló hatása korlátozott; az osztályozási harcban elfoglalt helyzet (alapvetően vagy döntően – F. Z.) az osztálystruktúrában elfoglalt helyzettől függ. (Bourdieu 1986b: 483–484) Úgy tűnik, hogy a hivatkozott helyen Bourdieu kétértelműen fogalmaz abban a tekintetben, hogy a társadalmi osztályok megadása során hasonló mértékben figyelembe kell vennünk az egyének objektív helyzetét a tőke mennyisége és összetétele szerint és a társadalom tagjai által megvalósított osztályozást; vagy a tőke mennyisége és összetétele szerint különböztethetők meg az osztályok, mert az ilyen értelemben vett osztálystruktúra alapvetően meghatározza a társadalom tagjai által megvalósított osztályozást is.

Bourdieu tőkeelméletét, esetleg kisebb vagy nagyobb mértékben átértelmezve, viszonylag széles körben használják a társadalmi struktúra kutatásában. Itt a Nagy Angol Osztályfelmérést emelem ki, amelyben a tőke Bourdieu által megkülönböztetett három fajtája (a gazdasági, a kulturális és a „társadalmi" tőke) alapján különböztetik meg a társadalmi osztályokat egymástól. A gazdasági tőke három

összetevőjének a jövedelmet, a lakás értékét és a megtakarításokat tekintették; a kulturális tőkét a kulturális érdeklődéssel és a kulturális aktivitással mérték; valamint a szűkebb értelemben vett társadalmi tőkét (a kapcsolati tőkét) az adott egyének által személyesen ismert emberek számával és foglalkozási státuszával mérték (Savage et al. 2013: 225–228).

A tőkeelméleti struktúrafelfogáshoz nagyrészt hasonló Gershuny (2000: 45–46) felfogása, amely szerint a társadalmi helyzet két fő összetevőjét a termelési képességek és a fogyasztási képességek alkotják. A szóban forgó felfogáshoz nagyrészt hasonló Lin (2001: 33–34) felfogása is, amely szerint a társadalmi struktúra négy alkotórészét a helyzetek, a hatalom (authority), a szabályok és a cselekvők jelentik, amelyek közösen határozzák meg az értékes erőforrások megőrzésének és/vagy megszerzésének a lehetőségeit. A társadalmi struktúra olyan társadalmi egységek (helyzetek) halmaza, amelyek (1) különböző mennyiségű (egy vagy több típusú) erőforrással rendelkeznek, és (2) amelyek hierarchikusan viszonyulnak a hatalomhoz; (3) amelyekre jellemzőek bizonyos szabályok és eljárások az erőforrások használatában és (4) amelyek a cselekvőkhöz vannak rendelve, akik ezen szabályok és eljárások alapján cselekszenek. Az adott helyzetet elfoglaló cselekvők változhatnak, de az erőforrások az adott helyzethez vannak kötve.

Ha a társadalmi struktúra fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni bizonyos kategoriális csoportok szintjén a társadalmi jelenségekre, illetve a társadalmi jelenségek átfogó vonásaira, különösen a társadalmi magatartásokra, a társadalmi kölcsönhatásokra és a társadalmi állapotokra, a társadalmi struktúra fogalmának strukturalista vagy kategoriális értelmezésében a következő főbb problémákat látom.

- A strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekre jellemző strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás legfőbb hiányossága a következetes elméleti megalapozottság hiánya; valamint ezzel összefüggésben annak a mechanizmusnak a tisztázatlansága, ahogyan a társadalmi struktúra meghatározza a társadalmi jelenségeket.

A szóban forgó felfogás egyes képviselői azokat a szempontokat, amelyek szerint bizonyos osztályokba sorolják az egyéneket (vagy családokat), megkísérlik egy általánosabb elméletből levezetni, illetve egy általánosabb elméleten belül elhelyezni. Azonban ezek a szempontok nem illeszkednek következetesen egy általános szociológiai elméletbe, amelyen belül a társadalmi osztályhelyzet és a társadalmi osztály fogalma alkalmas lenne a társadalmi osztályhelyzetnek és a társadalmi osztálynak tulajdonított következmények elméleti magyarázatára.

Mivel a társadalmi struktúra fogalma – a széles körben vagy általánosan elfogadott felfogás szerint és az én felfogásom szerint is – az adott társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek alakzatait, mintázatát foglalja magában, a társadalmi struktúrára vonatkozó rendszeres felfogás a társadalmi viszonyokra és a társadalmi helyzetekre vonatkozó rendszeres elméletre épülhet,

amelyet viszont csak egy rendszeres általános szociológiai elméleten belül tartom kidolgozhatónak. Azonban a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogások nem támaszkodnak a társadalmi viszonyokra és a társadalmi helyzetekre vonatkozó rendszeres elméletre, ahogyan erre a tizedik fejezetben (1.1Ba) és a tizenegyedik fejezetben (1.1Ba) rámutattam, és nem támaszkodnak egy rendszeres általános szociológiai elméletre.

A szóban forgó probléma különösen a tisztán nominális struktúrafelfogásra jellemző, amely elméletileg szinte teljesen megalapozatlan. E felfogás esetében egyáltalán nem tudhatjuk, hogy mi az a lényegi közös szempont, amely alapján az adott népesség foglalkozás, beosztás, szakképzettség, munka jellege, ágazat, nem, kor, nemzetiség stb. szerinti eloszlása egyaránt jellemezheti a társadalmi struktúrát. Elméleti szempontból szinte teljes mértékben tisztázatlan, hogy ezek a tényezők milyen módon játszanak szerepet a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások, illetve általában a társadalmi jelenségek meghatározásában. Főleg e struktúrafelfogás esetében hivatkozhatunk azokra a kritikákra, amelyek szerint – röviden fogalmazva – a statisztikailag releváns meghatározó tényezők listájának a megadása nem alkalmas a társadalmi jelenségek magyarázatára (Emirbayer 2002: 127–129; Goldthorpe 2007a: 118–127; Hedström 2005: 23; Seeman 1981: 407; Wellman 2002: 20).

Az elméleti megalapozatlanság ellenére, a tisztán nominális struktúrafelfogásnak megfelelő empirikus szociológiai kutatások vagy elemzések nagyon hasznosak lehetnek, mivel azok az ismertetőjegyek (foglalkozás, beosztás, szakképzettség, nem, kor, városi vagy falusi lakóhely stb.), amelyek jól mérhetők az empirikus szociológiai kutatásokban mint független változók, általában a társadalmi intézmények érvényességi köreinek a megadásában a politikai gyakorlatban is jól felhasználhatók. Tehát e szempontok szerint (például a nőkre, a fiatalokra, a szakképzetlenekre vagy a falusi lakosokra vonatkozóan) esetleg hatékony politikai döntéseket lehet hozni olyan intézmények kialakítására, amelyek e kategoriális csoportokhoz tartozó egyének magatartásának és/vagy e csoportok között a társadalmi különbségeknek, illetve egyenlőtlenségeknek a változtatására irányulnak. Azonban ahhoz, hogy többé vagy kevésbé előre láthatók legyenek a döntések valóságos következményei, valamint előre látható legyen a döntések hatékonysága, tudnunk kellene, hogy milyen az a mechanizmus, amelynek révén, illetve ahogyan a döntések következményei érvényesülnek, és a kifejezetten figyelembe vett szempontok valójában milyen szerepet játszanak a következmények meghatározásában.

A hagyományos osztályelméletek képviselői már jelentős mértékben törekszenek arra, hogy általánosabb elméleti szempontból is alátámasszák azokat a szempontokat, amelyeket figyelembe vesznek az osztályok elhatárolásánál; azonban ez a törekvésük – egy rendszeres és az osztályelméletek megalapozására alkalmas általános szociológiai elmélet hiányában – nem járt kielégítő eredménnyel (vö.: Sørensen 2005: 122–124). Például Wright (2005a: 9–10, 18) azt állítja, hogy ő elméletileg a termelési erőforrásokra vonatkozó jogok és erők szerint különbözteti meg egymástól a társadalmi osztályokat, valamint felfogása szerint az osztályok

közötti társadalmi viszonyok a jogok és erők szerinti viszonyok. Azonban e felfogás legfőbb problémája egyrészt az, hogy Wright valójában nem a jogok és erők szerint, hanem e létezőkkel szoros, de elméletileg tisztázatlan összefüggésben lévő létezők (tulajdon, szakképzettség stb.) szerint különbözteti meg egymástól az osztályokat. Másrészt az, hogy Wright osztályelméletében a jogok és erők fogalmai olyan alapfogalmak, amelyeket a szerző mintegy magától értetődően használ, és amelyek nem illeszkednek egy átfogóbb és rendszeres elméletbe.

Fentebb azt is láttuk, hogy Goldthorpe és szerzőtársai által kidolgozott EGP-osztálysémában az osztályokat a foglalkoztatási viszonyok szerint különböztetik meg egymástól. Azonban a foglalkoztatási viszony mint társadalmi viszony és a foglalkoztatási helyzet mint társadalmi helyzet elméletileg tisztázatlan, és az adott fogalmak nem illeszkednek egy általánosabb szociológiai elméletbe. Így annak az elméleti igényű magyarázata is hiányzik – ahogyan erre Breen (2005: 47) is rámutat –, hogy milyen mechanizmus kapcsolja össze a foglalkoztatási viszonyok különböző típusait a különböző életesélyekkel. Goldthorpe (2007b: 107–124) törekszik általános elméleti szempontból, különösen a racionális döntések elmélete és a tranzakciós költségek elmélete szempontjából is megalapozni az osztályok elhatárolásának a szempontjait, de – felfogásom szerint – e törekvése általános elméleti szempontból nem járt kielégítő eredménnyel.

Az elméleti megalapozottság hiányosságain túl, a társadalmi struktúra mint foglalkozási osztálystruktúra felfogás jelentős hiányossága, hogy foglalkozása alapján a népesség nagy része nem sorolható be valamely társadalmi osztályba. Jelentős problémát jelent a foglalkozással nem rendelkező tulajdonosok, házastársak, tanulók, nyugdíjasok, munkanélküliek stb. valamely társadalmi osztályba történő besorolása. (Crompton 2000: 165; 2012: 51)

Láttuk, hogy a (szűkebb értelemben vett) konfliktuselméletben nagyrészt sajátos, de részben a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogáshoz hasonló struktúrafelfogással találkozhatunk. E vonatkozásban is releváns az, hogy a tizenegyedik fejezetben (1.1Ba) a konfliktuselméleti helyzetfelfogás problémájának főleg egyrészt azt tartottam, hogy a konfliktuselméletben a társadalmi erő, a hatalom és az érdek fogalma elméletileg kevéssé kidolgozott, meglehetősen homályos és többértelmű fogalom. Másrészt e felfogás igen nagy mértékben leegyszerűsíti a valóságos társadalmi viszonyokat és a valóságos társadalmi helyzeteket, amikor eleve feltételezi, hogy a hatalommal rendelkező társadalmi osztály tagjainak érdekei és a hatalmi függésben lévő társadalmi osztály tagjainak érdekei ellentétesek egymással. Harmadrészt, a tizedik fejezetben (3.1Ab) már említettem, hogy felfogásom szerint a konfliktuselmélet azon következtetése, amely szerint a hatalmi viszony és az ellentétes érdekviszony egymással összefüggésben társadalmi konfliktust határoz meg a két társadalmi osztály tagjai között, logikailag is téves következtetés és általában a valóságnak sem felel meg.

Dahrendorf (1976: 180) szerint nem önmagukban a társadalmi osztályok mint konfliktuscsoportok, hanem az osztályokból szerveződő érdekcsoportok

a csoport-konfliktusok valóságos cselekvői. Tehát gondolhatunk arra, hogy az érdekcsoportok szintjén már kiegyenlítődnek a társadalmi osztályok közötti erőviszonyok, és így már jellemző lehet az osztályok között a társadalmi konfliktus. A tizedik fejezetben (3.1Ab) láttuk ugyanis, hogy ellentétes érdekviszonyokkal és kiegyenlített erőviszonyokkal jellemezhető társadalmi viszonyok – egyik valószínű kölcsönhatásként – meghatározhatnak társadalmi konfliktust a felek között. Azonban, amennyiben kiegyenlített erőviszonyokat feltételezünk az érdekcsoportok között, már a konfliktuselméletnek az a kiinduló feltételezése nem igaz, hogy a két társadalmi osztály között hatalmi viszonyok vannak, és az egyik osztály hatalmi vagy domináns helyzetben, a másik osztály alávetett helyzetben van.

Fentebb említettem, hogy a centrum és periféria megosztottságra vonatkozó felfogás nagyrészt hasonló a szűkebb értelemben vett konfliktuselméleti felfogáshoz, így nagyrészt e két felfogás hiányosságai is hasonlóak. A centrum és a periféria elhatárolása – általánosabb elméleti fogalmakban gondolkodva – tulajdonképpen a társadalmi erőviszonyok alapján történik; a vállalaton belül (Friedman felfogásában) a felső vezetőkhöz fűződő erőviszonyok, a vállalatok és az országok között a vállalatok és az országok egymás közötti erőviszonyai alapján. A szóban forgó felfogás képviselői kifejezetten vagy hallgatólagosan azt is feltételezik, hogy a centrumhoz és a perifériához sorolható egyének vagy csoportok érdekei alapvetően ellentétesek egymással. A centrum és periféria megosztottságra vonatkozó felfogásokra nézve is megállapíthatjuk, hogy e felfogások keretében a társadalmi erő, a hatalom és az érdek fogalma elméletileg kevéssé kidolgozott, meglehetősen homályos és többértelmű fogalom. Ezzel összefüggésben tisztázatlan az, hogy a centrum és a periféria elhatárolása vonatkozásában kifejezetten figyelembe vett szempontok milyen összefüggésben vannak a társadalmi erőviszonyokkal és az érdekviszonyokkal. Fentebb az elitelméleti felfogásra vonatkozóan is megjegyeztem, hogy nagyrészt hasonló a szűkebb értelemben vett konfliktuselméleti felfogáshoz. E felfogás legfőbb hiányossága, hogy képviselői kevés figyelmet szentelnek az elit hatalmának alávetett és szervezetlennek tekintett tömegre.

A tizenegyedik fejezetben (1.2Ba) azt is említettem, hogy felfogásom szerint a társadalmi helyzetnek a társadalmi erővel összefüggésben jelentős vonatkozása a tőke, illetve a társadalmi tőke; tehát a – bizonyos szempontból tágan, más szempontból szűkebben értelmezett – társadalmi tőke eloszlása szorosan összefügg a fogalmaim szerinti társadalmi struktúrával. Azonban a tőkeelméleti helyzetfelfogást, következésképpen a tőkeelméleti struktúrafelfogást nem tartom kielégítőnek.

Felfogásom szerint a tőke vagy társadalmi tőke fogalma meglehetősen homályos, sokértelmű és nagyon tágan értelmezett fogalom a szociológiában, amelynek jelentős mértékben megalapozatlanul tulajdonítanak igen kiterjedt magyarázó funkciót. A tőkeelméleti struktúrafelfogás fő problémájának azt tartom, hogy a tőke vagy társadalmi tőke széles körben elfogadott és használt fogalmában részben keverednek az adott társadalmi jelenségek magyarázata szempontjából cselekvési képességeknek tekinthető és a cselekvési képességeknek nem tekinthető létezők,

valamint keverednek a társadalmi és nem társadalmi összetevők. E problémától eltekintve, az egyének társadalmi (társadalmi természetű) tőkék szerinti eloszlása csak általában a társadalmi erők szerinti eloszlást tükrözheti kielégítő mértékben, és nem fejezheti ki az összetett társadalmi erőviszonyokat, és különösen nem fejezheti ki az érdekviszonyokat.

Bourdieu tőkefogalmának használatára fentebb a Nagy Angol Osztályfelmérést említettem példaként (Savage et al. 2013). A fent említett problémák szemléltetésére itt csupán elméleti szempontból nézve az adott kutatást, nagyrészt egyetértek Mills (2014: 437) véleményével; Bourdieu tőkeelméletére való hivatkozás félrevezetően keltheti a szóban forgó kutatás kielégítő elméleti megalapozottságának a benyomását. A társadalmi tőke kifejezést használva általában a társadalmi természetű tőkék jelölésére, felfogásom szerint az adott kutatásban a gazdasági (tulajdoni) tőke mint társadalmi (társadalmi természetű) tőke mérése nagymértékben elhibázott. Felfogásom szerint az olyan pénzzel (jövedelemmel és megtakarítással) való rendelkezés, amelyet az egyén a magán- és a közösségi élet szférájában felhasználandó javak (élelem, ruházat, tartós fogyasztási cikkek stb.) vásárlására fordít, valamint ezen javakkal (pl. lakással vagy lakberendezési tárgyakkal) való rendelkezés nem képez társadalmi tőkét az adott egyén számára. Ehhez hasonlóan elhibázottnak tartom a kulturális tőke mint társadalmi (társadalmi természetű) tőke olyan értelmezését, amely szerint az olyan kulturális érdeklődés és aktivitás, amely a magán- és a közösségi élet szférájában valósul meg, társadalmi természetű lenne. Felfogásom szerint a társadalmi tőke társadalmi természetű cselekvési képességekből épül fel, és elvileg csak a társadalmi élet szférájában – valamint bizonyos értelemben a társadalmi élet szférája és más életszférák határterületein – létezik. A kapcsolatok vonatkozásában is meghatározatlan, hogy az adott kutatásban felmért ismerősökhöz az adott egyéneknek mennyiben fűződnek személyközi kapcsolatai, és e kapcsolatok mennyiben társadalmi természetű kapcsolatok.

Ha az előző két bekezdésben említett problémáktól eltekintünk és a társadalmi tőkét úgy értelmezzük, ahogyan azt a kilencedik fejezetben (3.1Ab; 3.1B) meghatároztam, felfogásom szerint a társadalmi struktúrának jelentős vonatkozása a társadalmi tőkék adott társadalmon belüli eloszlása. A társadalmi struktúra meghatározottságának tárgyalása során (1.2Bb) majd bevezetem a társadalmi-tőkés struktúra fogalmát. Felfogásom szerint a társadalmi-tőkés struktúra nem azonos a társadalmi struktúrával, de általában szorosan összefügg azzal. A tőkeelméleti struktúrafelfogásban figyelembe vett szempontokat én majd úgy veszem figyelembe a társadalmi struktúra elemzésében, mint a társadalmi struktúra meghatározó tényezőit.

Bourdieu tőkeelméleti struktúrafelfogásának a problémái szorosan összefüggnek azzal, hogy Bourdieu a különböző életszférákat vagy mezőket elvileg egyaránt társadalmi természetűeknek tekinti, amelyeken belül hasonló mechanizmusok működnek és hasonló törvényszerűségek érvényesülnek. A szóban forgó szerző szerint társadalmi viszonyok éppúgy léteznek a fogalmaim szerinti társadalmi

élet szférájában és a fogalmaim szerinti magán- és a közösségi élet szférájában. Felfogása szerint például „egy műalkotás minden elsajátítása, amely a különbségtétel viszonyának megtestesítése, önmagában társadalmi viszony" (Bourdieu 1986b: 227). Bourdieu meglehetősen homályos és igen tág tőkefogalma szerint a tőke bizonyos fajtái is éppúgy léteznek és hatnak a szóban forgó különböző szférákban. Tehát a társadalmi struktúra mint osztálystruktúra is létezik mind a fogalmaim szerinti társadalmi élet szférájában, mind a magán- és a közösségi élet szférájában, és a társadalmi struktúra ezen életszférákban hasonló mechanizmus révén határozza meg a magatartásokat.

A Bourdieu által képviselt felfogással szemben, ahogyan ezt a hatodik fejezetben (1.2Bb; 2.2Cb) hangsúlyoztam, felfogásom szerint az emberi élet általam megkülönböztetett négy fő szféráján belül lényegében eltérő mechanizmusok működnek és más törvényszerűségek érvényesülnek. Felfogásom szerint társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek elvileg csak a társadalmi élet szférájában léteznek, és a társadalmi struktúra is csak a társadalmi élet szférájában létezik.

Az előző bekezdésekben említett szemléletmódbeli problémával összefüggésben, Bourdieu tőkeelméleti struktúrafelfogásának az a legfőbb problémája, hogy Bourdieu nagyrészt olyan jelenségek magyarázatára tekintettel igyekszik kidolgozni egy alkalmas struktúrafelfogást, amelyeket – felfogásom szerint – a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek csak közvetve, más tényezők közvetítésével, és elvileg is csak kisebb vagy nagyobb mértékben határoznak meg, és bizonyos vonatkozásokban esetleg egyáltalán nem határoznak meg. Felfogásom szerint a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek közvetlenül és szorosan az általam úgynevezett társadalmi élet szférájában (a szervezett munka, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás, a tudományos kutatás stb. területén) határozzák meg a – közvetlenül is társadalmi jelenségeknek tekinthető – jelenségeket. Tehát – amennyiben a társadalmi struktúra fogalma a társadalmi viszonyok és helyzetek alakzatait, mintázatát fejezi ki – a társadalmi struktúra is a társadalmi élet szférájában határozza meg közvetlenül és szorosan a jelenségek (az úgynevezett társadalmi jelenségek) legjellemzőbb vonásait.[14]

Megkülönböztetés című munkájában Bourdieu (1986b) érdeklődésének középpontjában álló fogyasztás felfogásom szerint nem társadalmi jelenség, és az általam úgynevezett magán- és a közösségi élet szférájába esik, amelyen belül a társadalmi viszonyok és helyzetek, és e viszonyokkal és helyzetekkel összefüggésben a (társadalmi) tőke, következésképpen a társadalmi struktúra hatása közvetlenül és szorosan nem érvényesül. A tizenkettedik fejezetben (3.2) rámutattam arra, hogy a társadalmi viszonyok, illetve a társadalmi helyzet közvetve, a társadalmi

[14] A tizenötödik fejezetben (1.2) a társadalmi élet szféráján belül majd megkülönböztetem a mindennapi társadalmi élet szféráját és a politikai élet szféráját; tehát a politikai élet is a társadalmi élet szférájába esik. Azonban rendszerint a mindennapi társadalmi élet szférájának a társadalmi struktúrájáról beszélek, amely közvetlenül és szorosan a mindennapi társadalmi életet határozza meg.

állapot, a szubkultúra és az egyének bizonyos személyes tulajdonságainak a meghatározása révén határozza meg az egyének életmódját a magán- és a közösségi élet szférájában. Azt is hangsúlyoztam, hogy a szubkultúra és a személyes tulajdonságok viszonylag önálló hatása eredményeként a hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének magatartása a magán- és a közösségi életben, illetve ebben a vonatkozásban az életmódja jelentős mértékben különbözhet egymástól.

Tehát felfogásom szerint eleve félrevezető társadalmi struktúrafelfogáshoz jutunk, ha olyan struktúrafelfogást igyekszünk kidolgozni, amely főleg a magán- és a közösségi élet szféráján belüli magatartások, különösen a fogyasztás területén megfigyelhető magatartások magyarázatára lenne alkalmas. Az ilyen struktúrafelfogás ugyanis a közvetlenül is társadalmi jelenségeknek tekinthető jelenségek magyarázatára lehet kevéssé alkalmas. Azonban, ha a magán- és a közösségi élet szféráján belüli magatartások állnak érdeklődésünk középpontjában, e jelenségek magyarázatában különösen indokoltnak tartom a társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket kifejező társadalmi struktúra meghatározó hatásának kutatása mellett annak kutatását, hogy a társadalmi struktúrával összefüggésben és attól viszonylag függetlenül a szubkultúrának és a Bourdieu felfogása szerinti „kulturális tőkének" milyen hatása van e magatartásokra.

b) A normativista struktúrafelfogás

A strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogáshoz képest a normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi struktúra fogalmának igen különböző felfogásával találkozhatunk.

- A *normativista struktúrafelfogás* szerint a társadalmi struktúra kulturális természetű: a társadalmi struktúra az adott társadalom értékeinek és szabályainak, illetve a különböző státuszokhoz kötődő szerepeinek a rendezett összessége.

A társadalmi struktúra normativista felfogása főleg a normativista rendszerelméletben alakult ki. A tizedik fejezetben (1.1Ba) és a tizenegyedik (1.1Ba) fejezetben, a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmának tárgyalásánál volt szó arról, hogy a normativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben a társadalmi viszonyokat általában szerepviszonyokként értelmezik, és e szerint a társadalmi helyzet nem más mint a szereppel összefüggésben értelmezett státusz. Az e felfogásnak megfelelő struktúrafelfogás értelmében a társadalmi struktúra az egymással összekapcsolódó státuszokból, és az e státuszokhoz kötődő szerepekből épül fel (Parsons 1951: 114; 1964: 231; Williams 1960: 517). Parsons (1951: 114) szerint a társadalmi struktúra alapegységeit a szerepek képezik; a társadalmi struktúra szűkebb értelemben arra a módra vonatkozik, ahogyan a szerepek a rendszeren belül differenciálódnak, és ahogyan ezek a szerepek egységbe szerveződnek. Tágabb értelemben a társadalmi struktúra magában foglalja az elosztást is a státuszok és szerepek között; egyrészt a személyek elosztását a szerepek között, másrészt a kedvezmények és a jutalmak elosztását.

A fentiektől eltérő normativista megfogalmazásban a társadalmi struktúra az adott társadalomban intézményesült értékeket és szabályokat foglalja magában (Parsons 1976). Kissé az utóbbitól is eltérő megfogalmazásban a társadalmi struktúra a „kollektivitásokat" is magában foglalja: „A társadalmi rendszerek struktúráját a függetlenül változó összetevők négy típusának – az értékeknek, szabályoknak, kollektivitásoknak és szerepeknek – a terminusaiban lehet elemezni." (Parsons 2000: 42) Az értékek az elsődlegesek a társadalmi rendszer működése szempontjából, amelyek a cselekvő egyének és csoportok elkötelezettségeit szabályozzák. A szabályok sajátosak, a sajátos társadalmi funkcióknak és a társadalmi helyzeteknek megfelelően különbözőek. A kollektivitások viszonylag állandó, státuszaik és funkcióik vonatkozásában differenciált tagsággal rendelkező csoportok. A szerep meghatározza az egyéneknek azt az osztályát, akik kölcsönös elvárások révén egy meghatározott kollektivitáshoz tartoznak. (42)

Crespi (1989: 96) szerint a társadalmi struktúra szimbolikus-normatív formák viszonylag összefüggő rendszere, amely meghatározza a különbségeket az egyének között (nem, életkor, testi jellemzők, funkciók, szerepek stb. szerint), létrehozza a viszonyokat az egyének és a dolgok (erőforrások, tulajdon) között, irányítja a technikai eljárásokat, kitűzi a közös célokat. Normativista felfogásként is értelmezhető Giddens (1984: 169–193, 377) felfogása, amely szerint a társadalmi struktúra szabályokból és erőforrásokból, illetve a társadalom ezen intézményesített vonásaiból áll. Azonban e felfogás nem egyértelmű abból a szempontból, hogy a társadalmi struktúra normatív, illetve tudati természetű vagy tényszerű létezőkből épül fel (vö.: Sewell 1992: 4–13).

Ha a társadalmi struktúra fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni bizonyos kategoriális csoportok szintjén a társadalmi jelenségekre, illetve a társadalmi jelenségek átfogó vonásaira, különösen a társadalmi magatartásokra, a társadalmi kölcsönhatásokra és a társadalmi állapotokra, a társadalmi struktúra fogalmának normativista értelmezését nem tartom kielégítőnek.

- A normativista struktúrafelfogás legfőbb hiányossága a normativista szemléletmódban rejlik, amely szerint a társadalmi intézmények normatív funkciója érvényesül. Felfogásom szerint a társadalmi intézmények, intézményes szabályok és szerepek tényleges funkciója érvényesül. Ezzel összefüggésben a társadalmi struktúra olyan fogalma, amely a szabályokra, szerepekre és értékekre hivatkozva meghatározott, nem szolgálhatja a társadalmi jelenségek kielégítő magyarázatát.

A normativista struktúrafelfogással szemben azt a problémát fogalmazom meg, amit általában a normativista szemléletmóddal kapcsolatban a negyedik fejezetben (2.2Ab; 2.2Ac; 3.1B) és a hatodik fejezetben (1.2Ac; 2.1Bb; 2.2Cb) felvetettem, valamint amit a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmának normativista értelmezésével szemben a tizedik fejezetben (1.1Ba) és a tizenegyedik fejezetben (1.1Ba) is megfogalmaztam. Nevezetesen azt, hogy az intézmények,

illetve az intézményes szabályok és szerepek nem normatív funkcióik révén, hanem tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket; és a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén elvileg is létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvéseket és jelenségeket is, amelyek nem felelnek meg az adott intézmények szabályainak és szerepeinek. Tehát az értékek, a szabályok és a szerepek elemzéséből elvileg nem kaphatunk kielégítő magyarázatot a társadalmi cselekvésekre, kölcsönhatásokra és általában a társadalmi jelenségekre. Következésképpen a társadalmi struktúra olyan fogalma, amely az intézményes szabályokra és szerepekre, valamint ezen szabályok és szerepek alapelveit kifejező értékekre hivatkozva meghatározott, és amelynek értelmében lényegében véve értékek, szabályok és szerepek határozzák meg a társadalmi magatartásokat, kölcsönhatásokat és általában a társadalmi jelenségeket, nem szolgálhatja e jelenségek kielégítő magyarázatát.

c) Az individualista és a normativista-kreativista struktúrafelfogás

Ha – az első fejezetben (3.1B) meghatározott értelemben – jelenségnek olyan létezőt tekintünk, amelyet mint rajta kívül álló tényezők által meghatározottat vizsgálunk, a jelenség lényegének pedig az adott jelenséget meghatározó tényezők összességét nevezzük, akkor az eddig tárgyalt elméletekben a társadalmi struktúrát általában lényegi létezőnek tekintik. Láttuk, hogy a strukturalista és a normativista elméletekben a társadalmi struktúra fogalmát általában arra való tekintettel határozzák meg a társadalmi viszonyok és helyzetek mintázataként, hogy a társadalmi struktúrából mint okból vagy meghatározó tényezőből magyarázhassák az adott társadalomban megfigyelhető társadalmi jelenségeket, illetve a társadalmi jelenségek legjellemzőbb vonásait.

Ezzel szemben, az individualista (a kreativista és a racionalista) szemléletmódot következetesen képviselő elméletek szerint nem léteznek eleve adottnak tekinthető, a megfigyelhető társadalmi jelenségektől függetlenül meghatározható társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek; tehát nem létezik eleve adottnak tekinthető, a megfigyelhető társadalmi jelenségektől függetlenül meghatározható társadalmi struktúra sem. Azonban – ahogyan azt az első fejezetben (1.3C) hangsúlyoztam – a szociológiai elméletek és elméleti irányzatok nagy része következetesen nem képvisel egy adott szemléletmódot, illetve az általam megkülönböztetett tipikus szemléletmódok szempontjából vegyes szemléletmódúnak tekinthető. Tehát a társadalmi struktúrára vonatkozó felfogások változatosabbak ahhoz képest, mint amely felfogások legjobban megfelelnek a különböző szemléletmódoknak.

Az individualista, illetve a kreativista és a racionalista szemléletmódot képviselő elméletekben leginkább elfogadott struktúrafelfogást fenomenalista struktúrafelfogásnak nevezem.

- Az individualista szemléletmódnak megfelelő *fenomenalista struktúrafelfogás* szerint a társadalmi struktúra az adott társadalomban az egyének közötti, többé vagy kevésbé rendszeres társadalmi kölcsönhatások mintázata.

Ahogyan a tizedik fejezetben (1.1Bb), a viszonyfogalom értelmezéseinek áttekintésénél is megjegyeztem, a társadalmi struktúra fogalmára vonatkozóan is szükségesnek tartom megjegyezni: ismeretelméleti szempontból van szó fenomenalista struktúrafogalomról, amely nem feltétlenül azonos a fenomenológiai szociológia képviselői által elfogadott, illetve használatos struktúrafogalommal. A fenomenalista struktúrafelfogás tulajdonképpen az individualista szemléletmódnak, illetve főleg a racionalista szemléletmódnak felel meg. Azonban nemcsak a kreativista és a racionalista elméletekben, hanem esetenként a strukturalista vagy a normativista szemléletmódhoz kapcsolódva, valamint a társadalmi hálózatelemzésben is találkozhatunk a fenomenalista struktúrafogalommal.

A fenomenalista struktúrafelfogást tükrözi például a következő megfogalmazás: „A társadalmi struktúrát számos módon meg lehet határozni, de általában adott cselekvők közötti, szankciók által fenntartott, bizonyos fajta, ismétlődő és szabályszerű kölcsönhatást értenek rajta." (Swedberg 1994: 155) Galtung (2009: 36) szerint a struktúrát viszonyok készletei alkotják, és a szociológiában a legfontosabb viszonyok a kölcsönhatások; tehát e szerint a struktúrát főleg kölcsönhatások készletei alkotják. Martin (2009b) azt javasolja, hogy „a társadalmi struktúrát tekintsük egyszerűen a kölcsönhatások rendszeres mintáinak, és tegyük félre azt a kérdést, hogy miért léteznek ezek a minták" (7); pontosabban fogalmazva, „a struktúra a kölcsönhatás olyan mintája, amely egy személyt bizonyos másokhoz köt, nem pedig mások osztályaihoz" (14). Blumer (1969) szerint a szimbolikus interakcionizmus felfogásában „a társadalmi struktúra, bármilyen szempontból nézve, olyan kifejezések által jelölve, mint társadalmi helyzet, státusz, szerep, hatalom és tekintély, azokra a kapcsolatokra utal, amelyek az egyének másokra irányuló cselekvéseiből erednek" (6–7). Máshol ezzel kapcsolatban azt írja, hogy a cselekvések összekapcsolódásai alkotják a társadalom nagyobb szerveződéseit, amelyek oly módon jönnek létre, hogy a résztvevők meghatározzák, értelmezik, megismerik a szituációt a saját nézőpontjukból (58). E felfogás szerint „a társadalom lényege a cselekvés állandó folyamatában van, nem a viszonyok rögzített struktúrájában. Cselekvés nélkül az emberek közötti viszonyok bármely struktúrája értelmetlen. Meg kell érteni, hogy a társadalmat az azt alkotó cselekvések fogalmaiban kell szemlélni és megragadni." (71)

A fenomenológiai szociológia individualista változatának képviselői is elutasítják a társadalmi struktúra fogalmát mint az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet kifejező fogalmat. A fenomenológiai szociológiát mint kreativista elméletet az abszolutista, illetve „strukturalista" (itt értsd: holista – F. Z.) szociológiától leginkább a szituacionalitás és a szituációfelettiség kérdése különbözteti meg. A fenomenológiai szociológia különösen a közvetlen személyközi szituáció és a szituáció teljességének jelentőségét hangsúlyozza. E felfogás szerint a konkrét cselekvéseket és eseményeket bizonyos mértékben mindig az a szituáció határozza meg, amelyben előfordulnak. Minden konkrét esemény leírását, okát és magyarázatát tekintve valamilyen módon egyedülálló. (Douglas 1970: 35–37;

ford. 1984: 389–393) Mindig azzal kell kezdenünk, hogy miként értelmezik az egyének a szituációjukat, de ahogy mindjobban megértjük ezt, már arra kell törekednünk, hogy meghaladjuk az egyéni értődéseket és szituációfeletti, objektív tudásra tegyünk szert (43–44; ford. 401).

Úgy tűnik, hogy a racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben kevéssé használatos a társadalmi struktúra kifejezés olyan sajátos értelemben, amely megfelel egyrészt valamilyen sajátos struktúrafogalomnak, másrészt a racionalista szemléletmódnak. A szóban forgó elméletekben leggyakrabban a fenomenalista struktúrafogalommal találkozhatunk.

A szűkebb értelemben vett racionalista szemléletmódban nem létezik átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet, tehát nem létezhet társadalmi struktúra sem önmagában (a megfigyelhető cselekvésektől és kölcsönhatásoktól függetlenül), csak a fenomenalista struktúrafelfogás értelmében. Ilyen szigorú értelemben az úgynevezett metodológiai individualizmus azt jelenti, hogy „minden társadalmi jelenség – e jelenségek szerkezete és változása – elvileg megmagyarázható oly módon, hogy a magyarázat kizárólag egyéneket, az egyének tulajdonságait, céljait, vélekedéseit és cselekvéseit foglalja magában" (Elster 1985: 5). A racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek azonban egyre inkább eltávolodnak e szemléletmód szűkebb értelmezésétől, és nagyrészt elismerik az egyes egyének szempontjából eleve adott társadalmi környezet létezését. A racionalista szemléletmód kevésbé szigorú értelmezése szerint esetleg már olyan értelemben is beszélhetünk társadalmi struktúráról, hogy e fogalom bizonyos értelemben a társadalmi jelenségek magyarázatában mint meghatározó tényező szerepel.

Coleman fejtett ki egy átfogó racionalista szociológiai elméletet, amelyben a „társadalmi struktúra" kifejezésnek nem tulajdonít sajátos értelmet; úgy tűnik, hogy ezt a kifejezést általában a „társadalmi viszonyok" kifejezéssel azonos értelemben használja (lásd pl.: Coleman 1990: 28–29, 111, 275–276, 305). A tizedik fejezetben (2.1Aa) rámutattam arra, hogy a szóban forgó szerző társadalmi viszonyokra vonatkozó felfogása részben motivációs, részben fenomenalista jellegű, részben a társadalmi viszony normativista értelmezéséhez áll közel. E szerint a társadalmi viszonyok elemi alkotórészeit, azaz a társadalmi struktúra elemi alkotórészeit kommunikációk, érdekek mint motívumok, megfigyelhető befolyások, valamint bizonyos értelemben kötelezettségek és elvárások képezik.

Bár – mint említettem – a fenomenalista struktúrafelfogás tulajdonképpen az individualista szemléletmódnak megfelelő felfogás, a társadalmi struktúra fogalmának fenomenalista jellegű értelmezésével alapvetően más szemléletmódot és más struktúrafelfogást képviselő szerzőknél is találkozhatunk. Például korábban (1.1Ba) volt szó arról, hogy Wright a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás jellemző képviselője. Mindazonáltal azt írja, hogy az osztályhelyzet (class location) az egyén társadalmi helyzetét (social position) jelenti egy sajátos társadalmi viszonyon belül. Felfogása szerint a társadalmi viszony pedig „az emberi cselekvés eleve strukturált kölcsönhatásos minősége", és az osztályviszonyokon

belüli helyzet az egyén helyzete a kölcsönhatások ilyen strukturált mintáiban. (Wright 2005a: 14) Ilyen értelemben a társadalmi struktúra mint osztálystruktúra a rendszeres társadalmi kölcsönhatások mintázata, tehát e szerint Wright már a fenomenalista struktúrafelfogás képviselőjének tűnik.

Ehhez hasonlóan, bár Rex elméletét konfliktuselméletnek tekinthetjük, amely főleg a strukturalista szemléletmódot tükrözi, az említett szerző kifejezetten megfogalmazva mégis a fenomenalista felfogásnak megfelelően határozza meg a társadalmi struktúra fogalmát. Felfogása szerint „a struktúrát meg lehet határozni aktivitások, és ezen aktivitások bizonyos egységekre gyakorolt hatásának fogalmaiban" (Rex 1961: 64). Wuthnow viszont normatív (normativista – F. Z.) felfogásnak tekinti az általa elfogadott struktúrafelfogást, és a (mások szabálykövető magatartásába vetett) bizalmat is a társadalmi struktúra elemének tekinti, kifejezetten mégis inkább a fenomenalista felfogásnak megfelelően határozza meg a szóban forgó fogalmat. Meghatározása szerint „a társadalmi struktúra főleg szabályszerűségből vagy mintázott viselkedésből áll, amely abból ered, hogy az emberek alkalmazkodnak azon szabályokhoz és elvárásokhoz, amelyek be vannak ágyazva abba a társadalmi összefüggésbe, amelyben a cselekvések megvalósulnak". (Wuthnow 2004: 146) A szóban forgó szemléletbeli ellentmondások – amelyeket megfelelő általános elméleti nézőpont hiányában nem is vehetünk észre – nagyrészt az adott szerzők struktúrafelfogásának általános elméleti megalapozottságának a hiányosságaival függnek össze.

Amennyiben tapasztalataink alapján eleve feltételezzük, hogy léteznek az emberek tudatán kívül lévő és tartós, valamint a megfigyelhető társadalmi kölcsönhatásoktól viszonylag függetlenül létező összefüggések mint társadalmi viszonyok az egyének (és csoportok) között, amelyek alapvetően vagy nagyrészt meghatározzák társadalmi jelenségeket, akkor a fenomenalista struktúrafelfogást nem tekinthetjük kielégítőnek.

- A fenomenalista struktúrafelfogás legfőbb hiányossága az, hogy elvileg nem teszi lehetővé a társadalmi jelenségek oksági magyarázatát vagy viszonylag igényesebb magyarázatát, hanem csak diszpozíciós magyarázatát vagy leírását.

Az oksági magyarázatnak ugyanis, mint ahogyan ezt a korábbi fejezetekben már többször hangsúlyoztam, eleget kell tennie a logikai függetlenség követelményének, amely magában foglalja a tapasztalati függetlenség követelményét is (Wright, G. H. 1987: 120–122). Valamint bármilyen igényesebb magyarázatban a meghatározó tényezőnek tekintett és a meghatározott tényezőnek tekintett létező nem lehet ugyanaz a létező. A fenomenalista struktúrafogalom esetében viszont a társadalmi struktúra fogalmát a magyarázatra szoruló cselekvésekre és kölcsönhatásokra hivatkozva vagy eleve mint megfigyelhető cselekvéseket és kölcsönhatásokat határozzák meg.

Fentebb volt szó arról, hogy a kreativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekre nagyrészt a fenomenalista struktúrafelfogás jellemző. A kreativista

szemléletmód, valamint a normativista-kreativista szemléletmód egyes képviselői azonban a társadalmi struktúrát tudati, kognitív természetűnek tekintik.

- A kreativista és a normativista-kreativista szemléletmódra nagyrészt jellemző *kognitív struktúrafelfogás* szerint a társadalmi struktúra elemei az egyének tudatában vannak mint viszonylag tartós értelmezési hajlandóságok, beállítottságok, elvárások; illetve e szemléletmódok egyes képviselői szerint a társadalmi struktúra a viszonylag rendszeresen ismétlődő kölcsönhatásokat is magában foglalja.

Ilyen értelemben az egymással kölcsönhatásban lévő egyének tudatában adott az a struktúra, amely megjelenik a társadalmi kölcsönhatások struktúrájában is, vagy egyaránt magában foglalja a kognitív struktúrát és a társadalmi kölcsönhatások struktúráját.

Például Cicourel (1973a: 27; 1973b: 44–45) – a nyelvészetben formailag hasonló megkülönböztetésre támaszkodva – a mindennapi társadalmi viselkedés magyarázatában az elsajátított értelmezési eljárásokat tekinti a „mély struktúrának", a szabályokat viszont a „felszíni struktúrának". Felfogása szerint a cselekvő egyének által társadalmi tanulás révén elsajátított értelmezési eljárások (kognitív sémák, szabályok és beállítottságok) képezik az alapját annak, ahogyan az egyének értelmet tulajdonítanak adott társadalmi környezetüknek, illetve érzékelik a társadalmi struktúrát, és ahogyan ezáltal igazodnak a felszíni szabályokhoz.

A kreativista, illetve a normativista-kreativista szemléletmódot képviselő Luhmann (1995: 96) felfogása szerint a társadalmi struktúra elvárásokból épül fel; a társadalmi rendszerek struktúráját meghatározhatjuk úgy mint általánosított viselkedési elvárásokat. A szóban forgó szerző szerint az ilyen értelemben vett struktúra a strukturálatlan összetettséget strukturált összetettséggé alakítja. A struktúrák viszonylag tartósak, elemeik változásai ellenére, és újra megvalósíthatók. A struktúra abban áll, hogy a megengedhető viszonyok hogyan vannak kikényszerítve a rendszeren belül. A struktúra mint a kényszerű lehetőségek szelekciója előfeltételezett a megfelelő elemek létrehozásában, tehát az önlétrehozásban. A struktúra nem alapvető meghatározó tényező, hanem csupán kényszer (korlátozás) az elemek minőségére és kapcsolódóképességére. (282–283) Az elvárások a cselekvések újratermelésének önlétrehozó előfeltételei, és ilyen mértékben az elvárások struktúrák. Az elvárások struktúrái alapvető feltételeit képezik az összekötődő cselekvések lehetőségének, és annak, hogy az elemek újratermeljék önmagukat, saját elrendezésük révén. (288–289) A társadalmi struktúrák elvárási struktúrák; a kapcsolat az elvárás és a cselekvés között nem több, mint a kapcsolat a struktúra és a cselekvés között; „a társadalmi rendszerek struktúrái elvárásokból állnak, azaz elvárások struktúrái, és nincsenek más strukturális lehetőségek a társadalmi rendszerekben". (292–293) Ezek a struktúrák csak a jelenben léteznek, csak a jelen időleges látóhatárán belül terjednek ki az időben, egyesítve a jelen jövőjét a jelen múltjával. Az elvárások struktúrái

az önlétrehozó rendszerekre vonatkoznak, amelyek önmagukat elvárások révén strukturálják. (293–294)

Úgy tűnik, hogy a normativista és a kreativista elméletek határán elhelyezkedő szociológiai elméletek struktúrafelfogása jellemzően részben kognitív, részben fenomenalista jellegű. Például – a fenomenológiai szociológia képviselőjének tekinthető – Berger és Luckmann (1967: 33) felfogása szerint a társadalmi struktúra az egyének által alkalmazott „tipizálások, és az ezek által megvalósított kölcsönhatások ismétlődő mintáinak a teljessége.[15] Az intézményes tagolódás eredményeként társadalmilag elhatárolt értelmi részvilágok, alárendelt értelmi világok jönnek létre. Társadalmi struktúrájukat az alárendelt értelmi világok különböző kritériumoknak köszönhetik, mint például nem, kor, foglalkozás, vallási meggyőződés, esztétikai ízlés, és így tovább. (121) Az alárendelt értelmi világok megjelenésével a perspektívák sokasága alakul ki, ahonnan a társadalom egészét szemlélni lehet, és minden alárendelt értelmi világ más szemszögből figyeli a társadalmat. Minden perspektíva a hozzátartozó elméletekkel és világnézetekkel együtt a legszorosabban összefügg az őt hordozó csoport legkézzelfoghatóbb érdekeivel. (123) Az értelmi világokat támogató koncepciók sikere azon egyének erejének (power) a függvénye, akik ezeket a koncepciókat működtetik. Azt, hogy az egymásnak ellentmondó koncepciók közül melyik fog nyerni, a legitimátorok erejétől (power), nem pedig elméleti zsenialitásuktól függ. (153–154) A szóban forgó szerzők feltételezik, hogy az „egymással versengő valóságmeghatározások alapja a társadalom struktúrájában található, és hogy ez az alap befolyásolja, sőt talán mindig eleve meghatározza a versengés eredményét" (167–168).

Ha a társadalmi struktúra fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni az adott társadalom csoportszintű társadalmi jelenségeire, illetve a társadalmi jelenségek átfogó vonásaira, különösen a társadalmi magatartásokra, a társadalmi kölcsönhatásokra és a társadalmi állapotokra, a társadalmi struktúra fogalmának kognitív értelmezésében a következő főbb problémákat látom.

- A kognitív struktúrafelfogás legfőbb hiányossága az, hogy e felfogás az egyének körülményeit mint viszonylag tartós és a szubjektív értelmezéstől viszonylag függetlenül is létező meghatározó tényezőket nem tudja következetesen figyelembe venni a társadalmi jelenségek magyarázatában.

A kreativista felfogásnak megfelelő kognitív struktúrafelfogás abban a vonatkozásban tekinti az adott egyének bizonyos körülményeit a szituációk alkotórészeinek, hogy az egyének e körülményeknek az adott társadalmi kölcsönhatások folyamán szubjektív értelmezés révén milyen jelentéseket tulajdonítanak. A kreativista felfogás e körülményeket mint viszonylag tartós és a szubjektív értelmezéstől viszonylag függetlenül is létező meghatározó tényezőket nem tudja elemezni.

[15] A könyv magyar nyelvű fordításából az idézett szöveg kimaradt (vö.: Berger–Luckmann 1998: 55).

A normativista-kreativista szemléletmód eleve kétértelmű abban a tekintetben, hogy benne keverednek egyrészt a normativista, másrészt a kreativista szemléletmód alapelvei; ezzel összefüggésben a normativista-kreativista struktúrafelfogás is kétértelmű a szóban forgó vonatkozásban. A tisztán kreativista felfogás szerint az adott társadalmi kölcsönhatások folyamán kialakult szubjektív értelmezések ideiglenesek, csak az adott szituációban tekinthetők érvényeseknek, tehát e szerint nem létezik tartós társadalmi struktúra. A normativista és a kreativista szemléletmód határán elhelyezhető elméletek szerint viszont léteznek viszonylag tartós értelmezési hajlandóságok, beállítottságok, elvárások; és e létezőket fejezi ki a társadalmi struktúra fogalma, illetve a társadalmi struktúra esetleg a viszonylag rendszeresen ismétlődő cselekvéseket és kölcsönhatásokat is magában foglalja.

A normativista-kreativista struktúrafelfogás egyik fő problémája tehát az, hogy e felfogás lépviselői egyaránt hangsúlyozzák egyrészt a szubjektív értelmezés, másrészt a viszonylag tartós értelmezési hajlandóságok, beállítottságok, elvárások jelentőségét. Amennyiben e felfogás képviselői az utóbbiak jelentőségét hangsúlyozzák, a másik fő problémája az, hogy a társadalmi struktúrát kulturális természetűnek tekintik, amelynek a fogalmaink szerinti normatív funkciója érvényesül. Tehát részben e felfogással szemben is megfogalmazhatjuk azt az ellenvetést, amit fentebb (1.1Bb) a társadalmi struktúra fogalmának normativista értelmezésével szemben megfogalmaztam. A harmadik fő problémaként említem, hogy amennyiben e felfogás képviselői a viszonylag rendszeresen ismétlődő cselekvéseket és kölcsönhatásokat is a társadalmi struktúra elemeinek tekintik, részben e felfogással szemben is megfogalmazhatjuk azt az ellenvetést, amit fentebb a társadalmi struktúra fogalmának fenomenalista értelmezésével szemben megfogalmaztam.

d) A hálózatelméleti struktúrafelfogás

A társadalmi hálózatelemzésben, illetve hálózatelméletben kialakult struktúrafelfogásról is elmondható, hogy e szerint a társadalmi struktúra bizonyos értelemben az adott társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek alakzatait, mintázatát foglalja magában. Például Knoke és Kuklinski (1982: 18) megfogalmazása szerint: „A cselekvők által elfoglalt helyzetek közötti viszonyoknak a rendezett mintázata alkotja a rendszer társadalmi struktúráját." Más megfogalmazásban: „A struktúrák viszonyokból épülnek fel, és a szociológia strukturális érdeklődését viszony-adatok gyűjtése és elemzése révén lehet érvényesíteni." (Scott 2009: 4) Azonban a hálózatelemzésben kialakult struktúrafelfogás a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek sajátos felfogására épül, és e tekintetben jelentős mértékben eltér más felfogásoktól.

Már korábban és a tizenharmadik fejezetben (1.3A) is említettem, a társadalmi hálózatelemzés legjellemzőbb vonásának ezen irányzat képviselői azt tekintik, hogy a hálózatelemzés a cselekvők közötti társadalmi viszonyoknak vagy kapcsolatoknak, e viszonyok vagy kapcsolatok mintázatainak az elemzésére he-

lyezi a hangsúlyt, és a társadalmi viszonyokból vagy kapcsolatokból magyarázza a cselekvők társadalmi magatartását és általában a társadalmi jelenségeket (pl.: Crossley–Edwards 2016: par 3.4–3.5; Degenne–Forsé 2010: 2–3; Freeman 2004: 2–3; Singh 2019: 765–768; Wasserman–Faust 1994: 4–10; Wellman 2002: 82; Wellman–Berkowitz 1988: 3–4). Azt is említettem (10. fejezet: 1.1Bc), hogy a hálózatelemzésben a társadalmi viszony fogalma elméletileg tisztázatlan és többértelmű fogalom, és a valamilyen értelemben vett viszonyfogalom jelölésére nagyrészt felváltva és tetszés szerint használják a viszony, a kapcsolat vagy összefüggés és a kötés (relation, relationship, connection, contact, tie) kifejezéseket.

A tizenegyedik fejezetben (1.1Bc) rámutattam arra, hogy a hálózatelemzésben a társadalmi helyzet fogalmának a hálózati helyzet fogalma felel meg, amely az adott egyénnek a társadalmi viszonyok vagy kapcsolatok hálózatában elfoglalt helyzetét fejezi ki. Az adott egyén hálózati helyzetét főleg az úgynevezett egó-hálózat mutatja, amely magában foglalja az adott egyén közvetlen kapcsolatait, illetve azokat az egyéneket, akikkel közvetlen kapcsolatban van, valamint az ezen egyének közötti kapcsolatokat. Azonban a hálózati helyzet különbözik az egó-hálózattól, mivel az egó-hálózatot csak a létező kapcsolatok alkotják, viszont a hálózati helyzetnek fontos vonása lehet a kapcsolatok hiánya is. (Burt 1982: 32–33)

- A *hálózatelemzésben kialakult struktúrafelfogás* szerint a társadalmi struktúra a hasonló hálózati helyzetben lévő egyénekből álló strukturális csoportokat (klikkeket, klasztereket, blokkokat stb.), és az e csoportok közötti jellemző társadalmi kapcsolatokat foglalja magában.

A társadalmi struktúra felvázolásában a társadalmi hálózatelemzés fő feladata a társadalmi csoportok, illetve a társadalmi hálózatok bizonyos alkotórészekre (klikkekre, klaszterekre blokkokra stb.) bontása, az adott hálózat tagjainak azonos vagy hasonló hálózati helyzete alapján, valamint az ezen alkotórészek közötti jellemző kapcsolatok felvázolása.

A hálózatelemzésben főleg két felfogás és eljárás alakult ki az egyének besorolására az azonos vagy hasonló hálózati helyzetekbe. Az egyik felfogás szerint azonos hálózati helyzetben vannak azok az egyének, akiket közvetlen kapcsolatok fűznek össze; a másik felfogás szerint azonos, illetve hasonló hálózati helyzetben vannak azok az egyének, akiknek a kapcsolatai strukturálisan egyenértékűek. (Knoke–Kuklinski 1982: 19–21) Meg lehet különbözteti a strukturális egyenértékűség (structural equivalence) szűkebb és tágabb értelmezését. Szűkebb értelemben a strukturális egyenértékűség azt jelenti, hogy a strukturálisan egyenértékű egyéneket ugyanazon más egyénekhez fűzik hasonló társadalmi kapcsolatok. Azonban a strukturális egyenértékűséget a hálózatelemzésben többnyire tágabban értelmezik, amely szerint a hasonló kapcsolatok különböző más cselekvők vonatkozásában is létezhetnek. Ilyen értelemben például a gyermekes apák hálózati helyzete strukturálisan egyenértékű, gyermekeikhez fűződő társadalmi kapcsolataik vo-

natkozásában. (Burt 1982: 42–49; Knoke–Kuklinski 1982: 19–20, 59–60; Pattison 1994: 82–84; Scott 2009: 126)

Az adott társadalmi csoport, illetve társadalmi hálózat társadalmi struktúrájára jellemző például a társadalmi kapcsolatok sűrűsége és centralizáltsága; a több vagy kevesebb kapcsolattal rendelkező és a kapcsolattal nem rendelkező egyének száma és aránya; az egyének közötti kisebb vagy nagyobb távolság; az egyének hálózati helyzetének hasonlósága vagy különbözősége; az alhálózatok száma és kohéziója, összekapcsolódása vagy elszigeteltsége.

Emirbayer (2002: 124–135) szerint a legfejlettebb és legszélesebb körben alkalmazott megközelítés a társadalmi struktúra elemzésében a társadalmi hálózatelemzés, amely új paradigmának tekinthető annak tanulmányozására, hogy az erőforrások, a javak és a helyzetek hogyan áramlanak az egyének vagy csoportok között a társadalmi kötések sajátos mintái révén. Álláspontom szerint a hálózatelemzés jelentős szerepet játszhat a felfogásom szerinti társadalmi struktúra empirikus felmérésében. Azonban, ha a társadalmi struktúra fogalma segítségével magyarázatot szeretnénk adni bizonyos kategoriális csoportok szintjén a társadalmi jelenségekre, illetve a társadalmi jelenségek átfogó vonásaira, különösen a társadalmi magatartásokra, a társadalmi kölcsönhatásokra és a társadalmi állapotokra, a hálózatelméleti struktúrafelfogást nem tartom kielégítőnek.

- Felfogásom szerint a társadalmi hálózatelemzésben kialakult struktúrafelfogás legfőbb hiányossága a társadalmi viszony, illetve a társadalmi kapcsolat és a társadalmi helyzet fogalmának, valamint e fogalmakkal összefüggésben a társadalmi struktúra fogalmának elméleti kidolgozatlansága.

A tizedik fejezetben (1.1Bc) említettem, hogy a társadalmi hálózatelemzés, illetve a kialakulóban lévő társadalmi hálózatelmélet legfőbb problémája a társadalmi viszony, kapcsolat vagy kötés fogalmának a homályossága és többértelműsége. Ezzel összefüggésben, a hálózati helyzet mint társadalmi helyzet fogalma is meglehetősen homályos és többértelmű a hálózatelemzésben, ahogyan erre a tizenegyedik fejezetben (1.1Bc) rámutattam. Tehát amennyiben a társadalmi struktúra fogalma bizonyos értelemben az adott társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek alakzatait, mintázatát fejezi ki a hálózatelemzésben képviselt felfogás szerint is, a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmának tisztázása nélkül a társadalmi struktúra fogalma is csak homályos és többértelmű fogalom lehet.

C) Az osztályok nélküli társadalom felfogás

A különböző struktúrafelfogásokat tárgyalva végül röviden kitérek azokra a felfogásokra, amelyek szerint a hagyományos osztályelméleti felfogás idejétmúltnak tekinthető. Az ötvenes évek végétől a szociológiai irodalomban számos szerző megfogalmazott a társadalmi osztályok hanyatlását és végét jelentő gondolatokat,

amelyek szerint a társadalmi osztály fogalma nem alkalmas a fejlett kapitalista társadalom elemzésére (Hout–Brooks–Manza 2001: 55–56).

- Az osztályelemzésekre vonatkozó éles kritikák szerint a mai fejlett kapitalista társadalomban a társadalmi osztálystruktúrából már kevéssé magyarázhatók vagy nem magyarázhatók a társadalmi magatartások és kölcsönhatások, a társadalmi egyenlőtlenségek, illetve általában a társadalmi jelenségek.

(Lásd pl.: Beck 2000; 2003; Clark–Lipset 2001a; Kingston 2000; Lee–Turner 2014; Pakulski 2005; Pakulski–Waters 1996)

Az osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező egyik jellemző felfogás szerint makroszinten a társadalmi jelenségek meghatározottsága soktényezős, és e tényezők nincsenek szoros összefüggésben azokkal a szempontokkal, amelyeket a hagyományos osztályelemzések figyelembe vesznek a társadalmi struktúra mint osztálystruktúra felvázolásában. Például Clark és Lipset (2001b: 39–40) szerint a fejlett kapitalista társadalmakban, megközelítőleg az ötvenes éveket követően, az osztályokon alapuló egyenlőtlenségek jelentősen csökkentek, és új társadalmi egyenlőtlenségek, a társadalmi rétegződés új formái alakultak ki. Így az osztály fogalma egyre inkább idejétmúlttá vált, e fogalom egyre alkalmatlanabbá vált a fejlett kapitalista társadalom elemzésére. Az említett szerzők különösen a politikai magatartás, és ezen belül főleg a választói magatartás területén mutatnak rá az osztályhoz tartozás meghatározó hatásának jelentős csökkenésére; de felfogásuk szerint a gazdasági élet és a családi élet területén is kimutatható az osztályalapú egyenlőtlenségek jelentős csökkenése. Tehát e szerint a társadalom rétegződése soktényezőssé, töredezetté vált: gyengült az osztályalapú rétegződés jelentősége, és növekedett a „társadalmi" és kulturális tényezők jelentősége a rétegződésben. (45–52)

Ehhez hasonlóan, Pakulski és Waters szerint a hagyományos osztályelméletek és osztályelemzések már nem alkalmasak a mai fejlett kapitalista társadalom elemzésére. A fejlett kapitalista társadalomra jellemzőek a társadalmi egyenlőtlenségek, de ezeket az egyenlőtlenségeket már nem az osztálystruktúra határozza meg. Az osztályalapú egyenlőtlenségek a társadalom ipari korszakára voltak jellemzőek, a mai fejlett kapitalista társadalomra az osztálynélküli (a nemmel, a fajjal, az életkorral, az állampolgársággal, a kulturális különbségekkel stb. összefüggő) egyenlőtlenségek és ellentétek jellemzőek. (Pakulski 2005: 151, 154, 176; Pakulski–Waters 1996: 1–5)

A szóban forgó szerzők szerint „a történelem jelenkori időszakában az osztályparadigma szellemileg és erkölcsileg megbukott" (Pakulski–Waters 1996: 26). Mégpedig főleg a következő lényegi változások vezettek az osztályelméletek érvénytelenné válásához: (1) Az állam és az elitek jelentős hatással vannak a társadalmi egyenlőtlenségekre, valamint e tekintetben jelentőssé váltak az állampolgársághoz kapcsolódó jogosultságok, az osztályoktól viszonylag függetlenül. (2) A szervezeti összefüggésekben létrehozott hatalmi viszonyok növekvő jelentősége a társadalmi egyenlőtlenségek létrehozásában. (3) A képzettség, a szakmai tudás

és jártasság rétegződésre gyakorolt hatásának növekedése, valamint (4) a foglalkozási tagozódás, illetve a foglalkozási státusz egyre összetettebbé válása. (5) A faji, az etnikai, a nemzeti, valamint (6) a nemi tagozódás jelentőségének növekedése az egyenlőtlenségek szempontjából, az osztályoktól függetlenül. (7) Az emberek kulturális és életstílus szerinti tagozódásának a jelentősebb hatása a társadalmi rétegződésre. (28–45)

Pakulski és Waters (1996: 150–158) nem ért egyet a hagyományos osztályfogalom olyan kiterjesztésével vagy átértelmezésével, amelynek eredményeként ez a fogalom hatékonyan alkalmazható lenne a mai fejlett kapitalista társadalom elemzésére is. Felfogásuk szerint a mai fejlett társadalmak osztálynélküli (nem-osztály, osztály-utáni) társadalmak, amelyekben azonban a társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi konfliktusok továbbra is központi jelenségek. Az osztálytársadalom után egy úgynevezett „státusz-konvencionális társadalom" alakult ki, amelyet soktényezős státusz-differenciáltság jellemez; amelyet a nemmel, a fajjal, a vallással, az oktatással stb. összefüggő tulajdonított státuszok, valamint a fogyasztói és az érték-elkötelezettségi státuszok differenciálnak.

Az osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező másik jellemző felfogás szerint a társadalom „individualizálódik", és a mai fejlett kapitalista társadalmakban már nem létezik társadalmi struktúra olyan értelemben, hogy a társadalmi struktúra a társadalmi viszonyok és helyzetek alakzatait, mintázatát fejezi ki. A társadalom individualizálódását állító felfogások szerint főleg két tényező jellemzi a késő modern individualizációt: a választás és a reflexivitás az ön-azonosságban, valamint a társadalmi és a politikai problémák átalakulása egyéni szintű problémákká (Dawson 2012: 306–307).

Ulrich Beck *Kockázattársadalom* c. könyve az egyik legnagyigényűbb és legkihívóbb munka, amely az individualizáció tárgyában megjelent az utóbbi évtizedekben (Mythen 2004: 11). Beck felfogása szerint a fejlett országokban egy társadalmi osztályok és rétegek nélküli társadalom létezik, illetve ilyen társadalom van kialakulóban, amelyet az említett szerző kockázattársadalomnak nevez. E szerint a mai kapitalista társadalmat már „csak veszélyes mértékű valóság- és érvényességvesztés árán lehet újból és újból, hajlama ellenére az osztály kategóriájába visszagyömöszölni" (Beck 2003: 160); és a rétegződés, illetve a réteg fogalma szintén olyan „liberalizált osztályfogalom", amely túlhaladottnak tekinthető (160–161). Azonban Beck nem csupán az osztályelemzést tartja idejétmúltnak, hanem általában a modern társadalomelméleteket is, egyaránt beleértve a különböző szemléletmódokat képviselő elméleteket. Felfogása szerint egy világpolgári fordulatra van szükség a társadalomtudományi kutatásban és elméletben. (Beck 2012: 7)

Beck (2003: 131–137) szerint a kockázattársadalomban az emberek megszabadulnak az ipari társadalom társadalmi formáitól, az osztályoktól, rétegektől, családi és nemi helyzetektől, szomszédsági és szakmai kötelékektől stb. A társadalmi egyenlőtlenségek változatlanul jelentősek vagy növekednek az ilyen társadalomban is, de „osztálynélküli" formában, nem osztálystruktúra által meghatározottan.

A modern társadalom „individualizálódik", azaz egy osztályok nélküli kapitalista társadalom bontakozik ki, amelyben az emberek egyéni sorsukra vannak utalva, annak összes kockázatával, esélyével és ellentmondásával. Előtérbe kerül a törekvés az egyéni létformák és léthelyzetek megvalósítására, és az egyének önmagukat állítják életelveik és életvitelük középpontjába. A kockázattársadalomban a társadalmi problémák egyéni problémákká alakulnak át, a társadalmi válságok egyéni válságoknak mutatkoznak, és társadalmi jellegük csak nagyon feltételesen és közvetve vehető észre.

A szóban forgó szerző felfogása szerint a kockázattársadalmak már nem osztálytársadalmak, a kockázatok vagy veszélyeztetettségek (környezetszennyezés, munkanélküliség stb.) nem értelmezhetők osztályhelyzetekhez kötötten, és az ilyen társadalmakban a konfliktusok nem osztálykonfliktusok (Beck 2003: 52). Azonban éppen a kockázattársadalom kibontakozásával jönnek létre az ellentétek a kockázatoktól érintettek és a kockázatokból hasznot húzók között. Mindazonáltal a kockázattársadalom újfajta veszélyközösséget is teremt, mégpedig főleg nemzetállamokon túlnyúló, globális szinten, amennyiben a kockázatok vagy veszélyek fokozódásával és általánossá válásával végső soron a kockázatok mindenkit érintenek. (68–70)

A hagyományos osztályelméletek érvényességét – kifejezetten vagy hallgatólagosan – megkérdőjelező harmadik jellemző kutatói irányultságként említhetjük, hogy – Carrier (2012) szerint – az utóbbi évtizedekben a társadalmi osztályokat tárgyaló írásokra nagyrészt jellemzővé vált a szubjektivista megközelítés. Szubjektivista megközelítésen a szóban forgó szerző azt érti, hogy a kutatók elfogadják a társadalmi osztály fogalmának a vizsgált egyének általi köznapi értelmezését, és az adott köznapi osztályfogalom felhasználásával elemzik a társadalmi valóságot. E megközelítésben a társadalmi osztályhelyzet, illetve egy adott társadalmi osztályhoz való tartozás nem a kutatók által kiválasztott ismertetőjegyek segítségével adható meg; az osztályhoz tartozás az egyének azonosságtudatának, a társadalmi világra vonatkozó köznapi értelmezéseinek egy oldala, amely az egyének személyes tapasztalataiból és lelki folyamataiból ered.

Az osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező negyedik jellemző felfogás szerint a mai fejlett kapitalista társadalomban – az életszínvonal növekedése eredményeként – a termeléssel szemben a fogyasztás vált elsődleges tényezővé a társadalom tagolódása szempontjából. Ezzel összefüggésben a fejlett kapitalista társadalmak nem társadalmi osztályokra, hanem életstílus szerinti csoportokra vagy miliőkre tagolódnak.

E felfogás képviselői közül Gerhard Schulze „élménytársadalomról" szóló munkáját emelem ki. Schulze felfogása szerint a modern kapitalista társadalomban a hagyományos értelemben vett társadalmi osztályok már elvesztették jelentőségüket, és az úgynevezett társadalmi miliők alkotják a társadalom struktúráját. Az említett szerző különbséget tesz a külső orientáltságú cselekvés és a belső orientáltságú vagy élményorientált cselekvés között; és az előbbi típuson valójában

a fogalmaim szerinti instrumentális cselekvést, az utóbbi típuson a szükséglet-motivált cselekvést érti. Felfogása szerint a fejlett nyugati társadalmakban az emberek társadalmi helyzete ugyan lényeges eltéréseket mutat, azonban az életszínvonal emelkedésével a cselekvési lehetőségek bővülése mindenki számára olyan mértékűvé vált, hogy az élményorientált életvezetés válik jellemzővé, és „az élet megélése és átélése kerül az érdeklődés középpontjába". A hétköznapi élet számos területén (az öltözködés, a táplálkozás, a kerti munka, a társas kapcsolatok, a lakásfenntartás, a hivatás és az oktatás stb. területén) a külső orientáltságú cselekvés teret veszített, és előtérbe került a belső orientáltságú vagy élményorientált cselekvés. (Schulze 1993: 33–38; ford. 2000: 135–138)

Schulze élménytársadalomnak nevezi a fejlett kapitalista társadalmat, illetve elvileg azt a társadalmat, amelyben az emberekre az élményorientáltság jellemző; az ilyen társadalomban az emberek szép, érdekes és személyesen érdemesnek tartott életet akarnak kialakítani önmaguk számára (Schulze 1993: 34–35; ford. 2000: 136). Az élményorientáltság olyan átfogó beállítottság, amely átfogja az emberi élet különböző területeit: a partnerkapcsolatokat, a szülői szerepeket, a hivatást, a politikai életben való részvételt stb. A szóban forgó szerző az élményorientáltságot fokozatos jelenségnek fogja fel, egyrészt egy adott cselekvésben a külső orientációjú és a belső orientációjú összetevők keveredhetnek; másrészt a cselekvések élményorientáltsága a cselekvések sorában bontakozik ki, és a főleg élményorientált cselekvések egy viszonylag rövidebb időszakban többé vagy kevésbé külső orientáltságú cselekvések is lehetnek. (41–42, ford. 140–141)

A fejlett kapitalista társadalmakban az élményorientálódás fokozódása megfigyelhető egyrészt abban, hogy a kisszámú privilegizált réteg élményorientálódásának elterjedése válik jellemzővé a népesség mind nagyobb részében. Másrészt az élményorientált cselekvés az egyén időfelhasználásából mind többet igényel magának. Harmadrészt az élményorientálódás behatol a hétköznapi élet egyre több területére; eleinte a szabadidőre korlátozódott, az utóbbi évtizedekben azonban egyre inkább átfogja a munkatevékenységet is. Negyedrészt, a személyiség szintjén az élményigények a perifériáról a személyes értékek középpontjába kerülnek; mércéjévé válnak az élet értékének és meghatározzák az élet értelmét. (Schulze 1993: 59; ford. 2000: 152)

Schulze (1993: 174–175) felfogása szerint egy adott társadalom struktúráját alkotó nagycsoportokat maguk az egyének alakítják ki társadalmi kapcsolataik kialakításával; és az adott szerző ezeket a nagycsoportokat „társadalmi miliőknek" nevezi. A kapcsolatok kialakításában is főleg az élményorientáltság érvényesül, és az egyének főleg a személyes stílus, az életkor és a képzettség figyelembevételével alakítják ki kapcsolataikat. Egy adott társadalmi miliő tagjaira sajátos létforma, az információfeldolgozás sajátos módja jellemző, és a miliő tagjai között viszonylag sűrű a kommunikáció. Schulze a műveltség, illetve képzettség és az életkor szerint a következő öt fő miliőtípust különbözteti meg egymástól: a szórakozó miliő, az önmegvalósító miliő, a harmonikus miliő, az integrációs miliő és a nívós miliő.

(283–329, 384) Egyfelől az objektív miliőstruktúra és a létezési formák eloszlása, másfelől az egyének által kialakított szubjektív valóságmodellek és létszemléletmódok kölcsönösen meghatározzák egymást, valamint e tényezők meghatározzák az egyének életstílusát (238–239).

Az életstílusok és miliők kutatása különösen a német szociológiában vált jellemzővé, megközelítőleg a nyolcvanas évek közepétől. Az életstílus- és miliőkutatások egyes képviselői a hagyományos értelemben vett osztályok és rétegek létezését és meghatározó hatását megkérdőjelezve hangsúlyozzák az életstílus és a miliő önálló meghatározó hatását, ahogyan ezt például Schulze „élménytársadalomra" vonatkozó felfogása esetében láthattuk. Úgy tűnik azonban, hogy a szóban forgó kutatások képviselői többnyire az osztályok és rétegek meghatározó hatását elismerve, és e hatással összefüggésben hangsúlyozzák az életstílusok és miliők hatását a társadalmi különbségekre és az életvitelre. Ez utóbbi felfogás szerint egyrészt a hagyományos osztály- és rétegkutatások, másrészt az életstílus- és miliőkutatások nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő megközelítést képviselnek. (Berger 2008)

Ebben az alfejezetben eddig arra mutattam rá, hogy egyes szerzők megkérdőjelezik vagy tagadják a hagyományos osztályfelfogások, illetve általában a különböző osztályfelfogások érvényességét. Más szociológusok szerint a hagyományos osztályfelfogások ma is érvényeseknek tekinthetők, a társadalmi osztályok a mai társadalmak jellemző vonásai, amelyek alapvetően meghatározzák a társadalmi jelenségek széles körét (pl.: Aronowitz 2003: 25; Crompton 1993: 106, 119–121, 170; Edwards 2000: 160; Goldthorpe–McKnight 2004: 24; Hout–Brooks–Manza 2001: 62–69; Scase 1992: 79–80; Scott 1996: 2, 5; 2002: 23, 27–30;). Például Breen (2005: 50) szerint az empirikus kutatások kevéssé támasztják alá azt a feltételezést, hogy az osztályok hatása csökken; a bizonyítékok inkább azt a feltételezést támasztják alá, hogy az osztályok hatása nő azon társadalmi jelenségek vonatkozásában, amelyek a szociológiai érdeklődés középpontjában állnak. Scott (2002; 2013) szerint az osztályok szerinti tagozódás, láthatóságának és mérésének hiányosságai ellenére, központi jelentőségű marad a mai kapitalista társadalomban. Weeden és Grusky (2005; 2012) szerint az osztályok továbbra is léteznek, azonban a nagy osztályokhoz képest a részletesebb foglalkozási kategóriák vagy osztályok alkalmasabbak az életkörülmények kifejezésére és a társadalmi jelenségek magyarázatára. Az említett szerzők bizonyos empirikus eljárásokat javasolnak annak ellenőrzésére, hogy az osztályelemzés – a társadalmi struktúra és rétegződés más felfogásaihoz képest – milyen mértékben alkalmas a társadalmi egyenlőtlenségek magyarázatára és/vagy leírására (Grusky–Weeden 2008).

Arra a kérdésre adható válasz, hogy a mai fejlett kapitalista társadalmakban léteznek társadalmi osztályok vagy nem, nyilvánvalóan függ attól, hogy mit értünk társadalmi osztályon (Scott 1996: 17). Felfogásom szerint az osztályok létezéséről és az osztályelemzések érvényességéről szóló vita főleg a struktúrakutatások kellő általános elméleti megalapozottságának hiányára hívja fel a figyelmet. Fentebb (1.1Ba),

a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás, és ezen belül a hagyományos osztályelméleti felfogás legfőbb hiányosságának a következetes elméleti megalapozottság hiányát tartottam. Azonban ehhez képest a hagyományos osztályelméleti felfogást élesen bíráló felfogások elméletileg jóval kevésbé megalapozottak.

- A hagyományos osztályelméleti felfogást élesen bíráló különböző felfogások képviselői a valóságban részben megfigyelhető jelenségekre hívják fel a figyelmet, azonban – felfogásom szerint – az adott jelenségek társadalomelméleti vonatkozású és a társadalmi struktúrára vonatkozó értelmezései elméleti szempontból megalapozatlanok és félrevezetők.

Elméleti szempontból egyaránt megalapozatlannak és félrevezetőnek tartom mind a társadalom töredezettségére vagy individualizáltságára vonatkozó elképzelést, mind az életstílusok és a miliők jelentőségét kiemelten hangsúlyozó elképzelést.

Egyetértek a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás, és ezen belül a hagyományos osztályelméleti felfogás azon állításával vagy tételével, amely szerint a társadalmi viszonyok és helyzetek jellemző vonásait kifejező társadalmi struktúra vagy osztálystruktúra alapvetően meghatározza bizonyos kategoriális csoportok szintjén a társadalmi jelenségeket, illetve a társadalmi jelenségek átfogó vonásait. Ha a hagyományos osztályelméletek viszonylag kevéssé alkalmasak a társadalmi jelenségek magyarázatára, felfogásom szerint nem a szóban forgó tételt kell elutasítani, hanem keresni kell az adott tételben megfogalmazott összefüggést megfelelően alátámasztó struktúrafelfogást, amely a társadalmi viszonyokra és a társadalmi helyzetekre vonatkozó megfelelő felfogásra épülhet.

Láttuk, hogy a hagyományos osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező egyik jellemző felfogás szerint makroszinten a társadalmi jelenségek meghatározottsága soktényezős, és e tényezők nincsenek szoros összefüggésben azokkal a szempontokkal, amelyeket a hagyományos osztályelemzések figyelembe vesznek a társadalmi struktúra mint osztálystruktúra felvázolásában. E felfogás a különböző tényezők meghatározó hatását – valóban vagy látszólag – igazoló empirikus kutatási eredményekre támaszkodik, és tulajdonképpen a tisztán nominális struktúrafelfogást képviseli, amely elméletileg szinte teljes mértékben megalapozatlan. Felfogásom szerint a különböző természetű meghatározó tényezőknek – mint tulajdon, foglalkozás és beosztás, szakképzettség, kor, nem, faj, nemzetiség stb. – kell lennie valamilyen „közös nevezőjének", amellyel összefüggésben ezek a tényezők jelentősek mint a társadalmi jelenségek meghatározó tényezői. Ez a „közös nevező" elvileg független attól, hogy a szóban forgó meghatározó tényezők közül az utóbbi évtizedekben esetleg bizonyos tényezők kevésbé jelentősekké, más tényezők jelentősebbekké váltak. Felfogásom szerint ez a „közös nevező" a társadalmi viszony, és a társadalmi struktúra mint osztálystruktúra is a társadalmi viszonyok jellegzetes vonásait fejezi ki. Tehát a társadalmi struktúra jelentőségét elvileg nem kérdőjelezi meg, és empirikusan sem feltétlenül kérdőjelezi meg az, ha a társadalmi struktúra meghatározó tényezőiként értelmezhető, illetve a társadalmi struktúrával többé

vagy kevésbé összefüggő tényezők közül az utóbbi évtizedekben esetleg bizonyos tényezők kevésbé jelentősekké, más tényezők jelentősebbekké váltak.

Felfogásom szerint elméleti képtelenség és a valóságtól igen távol álló felfogás a hagyományos osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező másik jellemző felfogás, amely szerint a társadalom „individualizálódik". Az individualizációs felfogással szembeni kritikák főleg azt hangsúlyozzák, hogy e felfogás történetietlen és empirikusan nem alátámasztott, valamint politikailag veszélyes, mert az individualizmus középosztályi felfogását fejezi ki és terjeszti (Dawson 2012: 313). A részben különböző individualizációs felfogások közül az alábbiakban Beck kockázat-társadalomra vonatkozó, fentebb ismertetett felfogására vonatkozóan fogalmazom meg kritikai észrevételeimet.

Felfogásom szerint Beck a kockázattársadalom fogalmában ideáltipikusan egy olyan együttélési formát vázol fel, amely mint társadalom – amennyiben viszonylag nagyobb, összetettebb együttélési formáról, jelen esetben az állami (vagy nemzeti) társadalomról van szó – eleve nem létezhet; az adott elképzelés hallgatólagosan egy alapvető ellentmondásokkal terhes társadalomelméleti felfogásra épül. A szóban forgó szerző fentebb hivatkozott könyvében kifejezetten csak a hagyományos osztályelméleteket veti el, azonban helyettük nem vázol fel egy általa elfogadható társadalmi struktúrafelfogást; tehát felfogása szerint a kockázattársadalomban nemcsak a hagyományos értelemben vett osztálystruktúra nem létezik, hanem egyáltalán társadalmi struktúra sem létezik olyan értelemben, hogy a társadalmi struktúra fogalma a társadalmi viszonyok és helyzetek alakzatait, mintázatát fejezi ki. Azaz a kockázat-társadalomban társadalmi viszonyok sem léteznek, mivel ha léteznének, az állami társadalomban ezek eleve összetettek lennének, és így az adott társadalomnak társadalmi struktúrája is létezne.

Nem világos, hogy Beck az individualizáción mennyiben érti az egyének függetlenné válását a kultúrától és/vagy mennyiben a tényszerű társadalmi viszonyoktól, de úgy tűnik, hogy felfogása szerint az individualizáció mindkettőt magában foglalja. Felfogásom szerint társadalmi viszonyok nélküli „individualizált" társadalomról beszélni értelmetlen, nem létezhet társadalmi viszonyok nélküli társadalom. A társadalmi viszonyok vonatkozásában csak olyan értelemben van értelme „individualizált" társadalomról beszélni, hogy a társadalmi viszonyok szubjektumait és objektumait jellemzően egyének képezik, és kismértékben képezik az egyének bizonyos csoportjai, de az ilyen társadalomnak is van társadalmi struktúrája. Tehát mivel a társadalomban eleve léteznek társadalmi viszonyok, és ezek a társadalmi viszonyok, illetve e viszonyok szerinti társadalmi helyzetek – viszonylag nagyobb társadalmi csoportokban, különösen az állami (vagy nemzeti) társadalomban – szükségszerűen differenciáltak, eleve létezik társadalmi struktúra is. Kissé másként fogalmazva fentebb már megfogalmaztam azt a gondolatot, hogy ha a hagyományos osztályelméletek, illetve általában az osztályelméletek viszonylag kevéssé alkalmasak a társadalmi jelenségek magyarázatára, felfogásom szerint nem a társadalmi struktúra léte-

zését kell megkérdőjelezni, hanem ki kell dolgozni egy olyan struktúrafelfogást, amely megfelelően kifejezi a társadalmi valóságot.

A hagyományos osztályelméletek érvényességét – kifejezetten vagy hallgatólagosan – megkérdőjelező harmadik jellemző kutatói irányultságként a szubjektivista megközelítést említettem. A társadalmi struktúra vagy rétegződés szubjektív mérését az 1950-es évektől kezdve számos kritika érte (Vanfossen 1979: 222–224). Felfogásom szerint a társadalmi viszonyok tényszerű létezők, azonban – ahogyan azt a tizedik fejezetben (4.1) hangsúlyoztam – a tényszerű társadalmi viszonyok valójában e viszonyokra vonatkozó elképzelések, ismeretek révén, illetve ezen elképzelésekkel, ismeretekkel összefüggésben határozzák meg az adott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének társadalmi cselekvéseit és az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket. Tehát az egyének társadalmi azonosságtudatának, saját társadalmi helyzetükre és a társadalmi struktúrára vonatkozó köznapi elképzeléseinek a kutatása fontos lehet, de nem helyettesítheti a tényszerű társadalmi viszonyok és a tényszerű társadalmi helyzetek legjellemzőbb vonásait kifejező társadalmi struktúra kutatását.

Láttuk, hogy a hagyományos osztályelméletek érvényességét megkérdőjelező negyedik jellemző felfogás szerint a mai fejlett kapitalista társadalmak nem társadalmi osztályokra, hanem életstílus szerinti csoportokra vagy miliőkre tagolódnak. E felfogás legfőbb problémája az a – kifejezett vagy hallgatólagos – feltételezés, hogy a társadalmi struktúrából nagymértékben meg kellene tudnunk magyarázni általában az életvitelben vagy életmódban, és különösen a fogalmaim szerinti magán- és a közösségi élet területén az életvitelben vagy életmódban megfigyelhető különbségeket, amennyiben a társadalmi struktúrára vonatkozó felfogás megfelelő lenne.

Korábban (1.1Ba), Bourdieu struktúrafelfogását bírálva már hangsúlyoztam, hogy felfogásom szerint a társadalmi struktúra közvetlenül és szorosan az általam úgynevezett társadalmi élet szférájában határozza meg a – közvetlenül is társadalmi jelenségeknek tekinthető – jelenségeket, illetve e jelenségek legjellemzőbb vonásait. A társadalmi struktúra közvetve – a társadalmi állapotok, a szubkultúrák és az egyének bizonyos személyes tulajdonságainak a meghatározása révén – és elvileg is csak kisebb vagy nagyobb valószínűséggel határozza meg (és bizonyos vonatkozásokban esetleg egyáltalán nem határozza meg) az egyének magatartását, illetve e vonatkozásban az egyének életmódját a magán- és a közösségi élet szférájában. Tehát az alapján nem kérdőjelezhetjük meg egy adott struktúrafelfogás érvényességét, hogy e felfogás kevéssé alkalmas az életvitel vagy életmód olyan összetevőinek a magyarázatára, amelyek a magán- és a közösségi élet szférájába esnek.

Azonban azzal a felfogással egyetértek, amely szerint az életstílus- és miliőkutatások jelentős mértékben kiegészíthetik a társadalmi struktúrakutatásokat. Ha az életmód azon összetevői állnak érdeklődésünk középpontjában, amelyek a magán- és a közösségi élet szférájában valósulnak meg, e jelenségek magyarázatában

különösen indokoltnak tartom a társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket kifejező társadalmi struktúra meghatározó hatásának kutatása mellett annak kutatását, hogy a társadalmi struktúrával összefüggésben és attól viszonylag függetlenül a szubkultúráknak, illetve a – kulturális természetűeknek tekintett – életstílusoknak és miliőknek milyen hatásuk van az életmódra.

Az „élménytársadalomra" vonatkozó felfogásról szólva, e felfogás legfőbb problémája az, hogy egyáltalán (elvileg és a valóságban) létezhet-e „élménytársadalom"? Fogalmaim szerint az „élménytársadalom" ideáltipikusan nem társadalom, és ilyen társadalom egyszerűen nem létezhet. Tehát – felfogásom szerint – ahhoz hasonlóan, ahogyan a társadalom Beck szerinti „individualizálódása" elvileg a társadalom eltűnését jelentené, az „élménytársadalom" kialakulása is elvileg a társadalom eltűnését jelentené. A Schulze felfogása szerinti „élménytársadalom" fogalmaim szerint nem társadalom, hanem közösség lenne, olyan értelemben, amilyen értelemben a közösség és a társadalom fogalmát a hatodik fejezetben (2.1B) meghatároztam. A hatodik fejezetben (2.2Ca) kifejtett felfogásom szerint azonban elvileg kizárt és a valóságban is lehetetlen, hogy emberek százai, ezrei, milliói egy közösségben éljenek együtt. Viszonylag nagyszámú egyén együttélésének átfogó és önkéntes együttélési formája eleve csak társadalmi alapú együttélési forma, általam úgynevezett heterogén társadalom lehet.

Schulze (1993: 15) nem azt állítja, hogy a fejlett kapitalista társadalom egészében véve „élménytársadalom" (azaz fogalmaim szerint közösség), hanem csupán azt, hogy inkább értelmezhető így, mint másként, tehát érdemes a szociológiai elemzést erre a szempontra összpontosítani. Felfogásom szerint az emberi életnek azokon a valóságos területein, amelyeket jellemzően a fogalmaim szerinti társadalmi élet szférájába sorolhatunk, nemcsak kizárólagossá nem válhat, hanem döntő jelentőségűvé sem válhat az „élményorientáltság". A hatodik fejezetben (1.2Ac) rámutattam arra, hogy a társadalmi élet szférájának, e szférában a társadalmi javak előállításának és megszerzésének elvileg az instrumentális irányultság felel meg. A közösségre, illetve a közösségi élet szférájára jellemző közvetlen szükségletkielégítő irányultság, vagy – ha úgy tetszik – az „élményorientáltság" nem biztosíthatja sem elvileg, sem a valóságban a társadalmi javak hatékony előállítását és megszerzését. Ha egy állami (vagy nemzeti) társadalomban a társadalmi élet szférájában az „élményorientáltság" válna döntővé, az adott társadalom egyszerűen összeomlana. Nem működhet hatékonyan „élményorientáltan" például sem egy ipari üzem, sem egy bank, sem egy politikai párt, sem egy egyetem. Schulze szerint a magas életszínvonal teszi lehetővé az „élménytársadalom" kialakulását, azonban az „élményorientáltság" térhódításával az életszínvonal rohamosan csökkenne, tehát az „élményorientáltság" önmaga alapját, és ezáltal az „élménytársadalmat" szüntetné meg.

Az osztályok nélküli társadalomra vonatkozó, ebben az alfejezetben említett felfogásokra vonatkozóan végül azt jegyzem meg, hogy láthatóan sok – egyetértő vagy ellenző – reagálást ki lehet váltani a szociológiaelmélet mai rendezetlen

állapotában azzal, ha egy – már kellő mértékben ismert és elismert – szerző az empirikus valóságra vonatkozóan bizonyos mértékben helytálló megállapításait kielégítő elméleti megalapozást és kidolgozást nélkülöző általános elméleti tételek formájában is megfogalmazza. Az ilyen megfogalmazások olyan újszerű gondolatok is lehetnek, amelyek később elméletileg kielégítően megalapozhatók és kidolgozhatók, és ily módon jelentős mértékben hozzájárulhatnak az adott tudomány fejlődéséhez. A szóban forgó (a töredezett társadalomra, az individualizált társadalomra és az élménytársadalomra vonatkozó) elméleti általánosítások azonban – felfogásom szerint – elméletileg megalapozatlanok és félrevezetők, mindazonáltal – az általuk kiváltott vita révén – hozzájárulhatnak a társadalmi struktúra fogalmának tisztázásához és az empirikus struktúrakutatások előrehaladásához.

1.2. A társadalmi struktúra intézményes szociológiai felfogása

A) A társadalmi struktúra fogalma és összetettsége

a) Bevezetés a sajátos struktúrafelfogáshoz

A fő szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódóan megkülönböztettem a társadalmi struktúra fogalmának strukturalista vagy kategoriális, normativista, fenomenalista, kognitív és hálózatelméleti értelmezését, valamint kitértem azokra a felfogásokra is, amelyek szerint a hagyományos osztályelméleti felfogás idejétmúltnak tekinthető. A következőkben, mielőtt rátérek saját struktúrafelfogásom tárgyalására, röviden összefoglalom a jellemző struktúrafelfogásokat, és e felfogások legfőbb problémáit, amelyekre tekintettel kialakítom a társadalmi struktúrára vonatkozó saját felfogásomat. Valamint rámutatok arra, hogy az általam képviselt struktúrafelfogás mennyiben és hogyan kapcsolódik a szociológiai irodalomra többé vagy kevésbé jellemző más felfogásokhoz.

Majd látjuk, hogy elfogadom azt a – széles körben vagy általánosan elfogadott – felfogást, amely szerint a társadalmi struktúra fogalma bizonyos értelemben az adott társadalom tagjainak társadalmi viszonyait és társadalmi helyzeteit fejezi ki. Tehát a társadalmi struktúra fogalmának meghatározása során annyiban és olyan értelemben veszem figyelembe a különböző struktúrafelfogásokat, amennyiben és amilyen értelemben (a tizedik és a tizenegyedik fejezetben) a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmának meghatározásában figyelembe vettem a különböző struktúrafelfogásoknak megfelelő viszonyfogalmakat és helyzetfogalmakat.

A strukturalista szemléletmódnak megfelelő strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra az egyének bizonyos kategoriális csoportjaiból, illetve társadalmi osztályaiból, és a közöttük lévő – elméletileg

tisztázatlan – társadalmi viszonyokból épül fel. A strukturalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletekben jellemzően a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás tisztán nominális, hagyományos osztályelméleti, konfliktuselméleti, centrum-periféria elméleti, elitelméleti és tőkeelméleti változataival találkozhatunk. Felfogásom szerint a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás legfőbb hiányossága a következetes elméleti megalapozottság hiánya, valamint ezzel összefüggésben annak a mechanizmusnak a tisztázatlansága, ahogyan a társadalmi struktúra meghatározza a társadalmi és általában az emberi jelenségeket.

A következő alfejezetekben kifejtendő saját struktúrafelfogásom a strukturalista vagy kategoriális felfogáshoz áll viszonylag a legközelebb, de nagymértékben különbözik e felfogástól is. A társadalmi struktúra meghatározottságának tárgyalása során (1.2B) majd rámutatok arra, hogy a tisztán nominális struktúrafelfogásban és a hagyományos osztályelméleti felfogásban kifejezetten figyelembe vett kategoriális tulajdonságokat – mint tulajdon, foglalkozás és beosztás, szakképzettség, kor, nem, faj stb. – én úgy veszem figyelembe a társadalmi struktúra elemzésében, mint a társadalmi struktúra meghatározó tényezőit, vagy mint amelyek bizonyos mértékben összefüggnek a társadalmi struktúrát meghatározó tényezőkkel. Felfogásom szerint a társadalmi viszonyok – mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok – képezik, illetve az e viszonyokat leegyszerűsítve kifejező társadalmi struktúra képezi azt a „közös nevezőt", amellyel összefüggésben ezek a tényezők jelentősek mint a társadalmi jelenségek (és részben más emberi jelenségek) meghatározó tényezői. A strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás és az általam alább kifejtendő struktúrafelfogás között az a legfőbb különbség, hogy – az előbbi felfogással szemben – az általam képviselt felfogás következetesen illeszkedik egy átfogó elméletbe.

- Az intézményes szociológiai struktúraelmélet egy átfogó szociológiai társadalomelméletbe illeszkedik, amelyben megfelelően kidolgozott az a mechanizmus is, ahogyan a – társadalmi viszonyok és helyzetek legjellemzőbb vonásait kifejező – társadalmi struktúra alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket, valamint közvetve és részben meghatározza az emberi élet nem társadalmi természetű összetevőit is.

A szűkebb értelemben vett konfliktuselméleti felfogás szerint a társadalmi struktúrát alkotó társadalmi osztályokat – a domináns osztályt és az alávetett osztályt – a hatalommal vagy uralommal (authority, domination) való rendelkezés szempontjából különböztethetjük meg egymástól, és az egyik osztály tagjainak érdekei ellentétesek a másik osztály tagjainak érdekeivel. Majd látjuk, hogy a társadalmi struktúrára vonatkozó felfogásom abban a tekintetben hasonló a szóban forgó konfliktuselméleti felfogáshoz, hogy a társadalmi struktúra felvázolása során először a hatalmi társadalmi osztályt kell elhatárolnunk az adott társadalmon belül, és elvileg a hatalmi osztályhoz képest határozhatjuk meg a többi társadalmi osztályt. Más vonatkozásokban azonban az itt képviselt struktúrafelfogás lénye-

gesen különbözik a szűkebb értelemben vett konfliktuselméleti felfogástól, annak megfelelően (11. fejezet: 1.3A), ahogyan a társadalmi helyzet tipizálására vonatkozó felfogásom lényegesen különbözik a konfliktuselméleti helyzetfelfogástól.

A szóban forgó két felfogás között elvileg nem jelentős, inkább csak az empirikus alkalmazhatóság szempontjából jelentős különbség az, hogy én – a társadalmi helyzetek fő típusait figyelembe véve – az erőviszonyok szerint nem két, hanem három kategóriát különböztetek meg egymástól, és a társadalmi struktúra empirikus kutatásában háromnál több kategóriát is megkülönböztethetünk. Azonban elvileg is jelentős különbség van a két felfogás között az érdekviszonyok figyelembevétele szempontjából. A szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet képviselői ugyanis igen nagy mértékben leegyszerűsítik a valóságos érdekviszonyokat, amikor tulajdonképpen csak egy szempontból, az erőviszonyokat figyelembe véve különböztetik meg egymástól a társadalmi osztályokat (a domináns osztályt és az alávetett osztályt), amelyekhez eleve ellentétes érdekviszonyokat rendelnek hozzá. Ezzel szemben én, jóllehet a tipizálás során idealizálva, de érdemben figyelembe veszem a valóságos érdekviszonyok összetettségét a társadalmi struktúra felvázolásában. A legfőbb különbség a két felfogás között az, amelyet fentebb is említettem, hogy a társadalmi struktúrára vonatkozó felfogásom egy átfogó és részletesen kidolgozott társadalomelméletbe illeszkedik.

- Az intézményes szociológia elméletében az érdek és az érdekviszony, a társadalmi erő és az erőviszony, a hatalom, a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet kifejezések jelentősen más fogalmakat jelölnek, mint a konfliktuselméletben és általában a szociológiai elméletekben; és részletes elemzés után jutottunk el a társadalmi struktúra olyan felfogásához, amelyben közvetlenül főleg e fogalmakra támaszkodunk.

Azonban nem a kutatás folyamatában, hanem az elmélet részletes kifejtésében jutottam el ily módon a társadalmi struktúra fogalmának meghatározásához. A tizenegyedik fejezetben (1.2Ba; 1.3A) már utaltam arra, hogy a kutatás valóságos folyamata és az adott elmélet – publikációkban megjelenő – kifejtése általában nagyrészt nem fedi egymást; a kutatás folyamatában a gondolatok nagyrészt nem úgy merülnek fel, ahogyan az elmélet kifejtésében ezek a gondolatok egymáshoz kapcsolódnak.[16]

Amint korábban említettem (1.1Ba), a centrum és periféria megosztottságra vonatkozó felfogás és az elitelméleti struktúrafelfogás nagyrészt hasonló a szűkebb értelemben vett konfliktuselméleti struktúrafelfogáshoz. Tehát egyfelől a centrum és periféria megosztottságra vonatkozó felfogás és az elitelméleti felfogás, másfelől az általam képviselt struktúrafelfogás közötti hasonlóságok és különbségek nagy-

[16] Valójában a nyolcvanas években, empirikus üzemszociológiai kutatásaimban kezdtem használni a szóban forgó struktúrafelfogást, még mielőtt e felfogást elméletileg kielégítő mértékben megalapoztam volna.

részt azonosak azokkal a hasonlóságokkal és különbségekkel, amelyeket fentebb emeltem ki a konfliktuselméleti struktúrafelfogás vonatkozásában. Ehhez itt csak azt teszem hozzá, hogy én a centrumon vagy az eliten kívüli népesség társadalmi viszonyok szerinti differenciáltságával viszonylag részletesen foglalkozom.

A tőkeelméleti struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúrát alkotó osztályokat aszerint különböztethetjük meg egymástól, hogy az egyének milyen mennyiségű és milyen fajtájú tőkével rendelkeznek (a tőke mennyiségének és összetételének időbeli változásával is összefüggésben). Mint már korábban (11. fejezet: 1.2Ba) és ebben a fejezetben (1.1Ba) is említettem, felfogásom szerint a társadalmi helyzetnek a társadalmi erővel összefüggésben jelentős vonatkozása a tőke, illetve a társadalmi tőke; tehát a – bizonyos szempontból tágan, más szempontból szűkebben értelmezett – társadalmi tőke eloszlása szorosan összefügg a fogalmaim szerinti társadalmi struktúrával.[17] A társadalmi struktúra meghatározottságának tárgyalása során (1.2Bb) majd bevezetem a társadalmi-tőkés struktúra fogalmát, amely annak kifejezésére szolgál, hogy az egyének milyen mennyiségű és milyen fajtájú társadalmi tőkével rendelkeznek. Felfogásom szerint a társadalmi-tőkés struktúra nem azonos a társadalmi struktúrával, de általában szorosan összefügg azzal.

A tőkeelméleti struktúrafelfogásban figyelembe vett szempontokat én úgy veszem figyelembe a társadalmi struktúra elemzésében, mint a társadalmi struktúra meghatározó tényezőit. Ily módon a tőkeelméleti struktúrafelfogást egy általános szociológiai elméletbe illesztem, amelyben megfelelően kidolgozott az a társadalmi mechanizmus is, amelynek révén a tőke, illetve a társadalmi tőke mennyiségének és fajtájának az eloszlása a társadalmi struktúrával összefüggésben meghatározza a társadalmi jelenségeket, valamint közvetve és részben meghatározza az emberi élet nem társadalmi természetű összetevőit is.

A normativista struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra kulturális természetű: a társadalmi struktúra az adott társadalom értékeinek és szabályainak, illetve a különböző státuszokhoz kötődő szerepeinek a rendezett összessége. A normativista struktúrafelfogás legfőbb hiányossága a normativista szemléletmódban rejlik, amely szerint az intézmények, illetve az intézményes szabályok és szerepek normatív funkcióik révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. Felfogásom szerint e tekintetben nem az intézmények normatív funkciója, hanem tényleges funkciója érvényesül. Ezzel

[17] Egyes szerzők a tőke kifejezést használják a társadalmi szempontból közvetlenül jelentős különböző tőkefajták összességének jelölésére, és ezen belül a tőke sajátos típusaként értelmezik a társadalmi tőkét. Más szerzők a társadalmi tőke kifejezéssel jelölt fogalmat viszonylag tágabban értelmezik, és többnyire kapcsolati tőkének nevezik azt a sajátos tőkét, amit az előbbi szóhasználat képviselői társadalmi tőkének neveznek. A kilencedik fejezetben (3. alfejezet) láttuk, hogy én az utóbbi szóhasználathoz hasonlóan használom az említett kifejezéseket, tehát az átfogó fogalmat jelölöm a társadalmi tőke kifejezéssel. Viszont a társadalmi létezőket én sajátosan értelmezem, és ebből a szempontból szűkebben értelmezem az úgynevezett társadalmi tőkét, mint mások a társadalmi szempontból jelentős tőkét.

összefüggésben a társadalmi struktúra olyan fogalma, amely az intézményes szabályokra és szerepekre, valamint ezen szabályok és szerepek alapelveit kifejező értékekre hivatkozva meghatározott, nem szolgálhatja a társadalmi jelenségek kielégítő magyarázatát.

A társadalmi struktúra meghatározottságának tárgyalása során (1.2Ba) majd rámutatok arra, hogy a normativista struktúrafelfogást én annyiban és olyan szempontból veszem figyelembe a társadalmi struktúra elemzésében, hogy a társadalmi intézményeket, valamint az intézményes helyzeteket (státuszokat) és szerepeket a társadalmi struktúra meghatározó tényezőinek tekintem. Tehát felfogásom szerint az intézményes helyzetek (státuszok) és az intézményes szerepek szerinti struktúra nem maga a társadalmi struktúra, de a társadalmi struktúra általában szorosan összefügg az intézményes helyzetek (státuszok) és szerepek szerinti struktúrával. Például egy társadalmi szervezet formális státuszok és szerepek szerinti formális struktúrája nem a szervezet társadalmi struktúrája, de az utóbbi szorosan összefügg az előbbivel.

Az individualista szemléletmódnak megfelelő fenomenalista struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra az adott társadalomban az egyének közötti, többé vagy kevésbé rendszeres társadalmi kölcsönhatások mintázata. A kreativista és a normativista-kreativista szemléletmódra nagyrészt jellemző kognitív struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra elemei az egyének tudatában vannak, mint viszonylag tartós értelmezési hajlandóságok, beállítottságok, elvárások; illetve e szemléletmódok egyes képviselői szerint a társadalmi struktúra a viszonylag rendszeresen ismétlődő kölcsönhatásokat is magában foglalja. A fenomenalista struktúrafelfogás legfőbb hiányosságát abban látom, hogy elvileg nem teszi lehetővé a társadalmi jelenségek oksági magyarázatát vagy viszonylag igényesebb magyarázatát, hanem csak diszpozíciós magyarázatát vagy leírását. A kognitív struktúrafelfogás legfőbb hiányossága viszont az, hogy e felfogás az egyének körülményeit mint viszonylag tartós, és a szubjektív értelmezéstől viszonylag függetlenül is létező meghatározó tényezőket nem tudja következetesen figyelembe venni a társadalmi jelenségek magyarázatában.

A kreativista és a racionalista szemléletmódot képviselő elméletekben leginkább elfogadott fenomenalista struktúrafelfogást, a kreativista és a normativista-kreativista szemléletmódra nagyrészt jellemző kognitív struktúrafelfogást, valamint az említett két felfogás egyesítését vagy keverékét én nem fogadom el saját struktúrafelfogásom kidolgozásában. A kreativista szemléletmód alapgondolatának, a szubjektív értelmezésnek a figyelembevétele eleve benne rejlik az intézményes szociológia egész fogalomrendszerében (2. fejezet: 3.1A); eszerint a szükségletkielégítés összetevőinek fogalmai segítségével a külső megfigyelő nézőpontjából, de az egyénekre, az egyének szükségleteire vonatkoztatva értelmezzük az érdekeket, az erőket, a társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket, következésképpen a társadalmi struktúrát is. Azonban – a kreativista felfogástól eltérően – felfogásom szerint a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek

tartós és tényszerű létezők. Tehát a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek leglényegesebb vonásait magában foglaló társadalmi struktúra is tényszerűen létezik, amennyiben – a felfogásom szerinti – társadalmi struktúra empirikus felvázolásában sikerül kiemelnünk a valóságos társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek leglényegesebb vonásait.

A hálózatelemzésben kialakult struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúra a hasonló hálózati helyzetben lévő egyénekből álló strukturális csoportokat, és az e csoportok közötti jellemző társadalmi kapcsolatokat foglalja magában. Felfogásom szerint a társadalmi hálózatelemzésben kialakult struktúrafelfogás legfőbb hiányossága a társadalmi viszony, illetve a társadalmi kapcsolat és a társadalmi helyzet fogalmának, valamint e fogalmakkal összefüggésben a társadalmi struktúra fogalmának elméleti kidolgozatlansága.

A tizedik fejezetben (1.1Bc) már említettem, hogy felfogásom szerint az általam kidolgozott intézményes szociológia elmélete a társadalmi hálózatelemzést megalapozó szociológiai társadalomelméletnek, illetve a hálózatelemzésnek megfelelő „relációs szociológiának" is tekinthető, és a társadalmi hálózatelemzésnek megfelelő viszonyfogalom a társadalmi viszony általam kidolgozott fogalma. Tehát ezzel összefüggésben úgy gondolom, hogy a következőkben kidolgozandó struktúrafelfogás a társadalmi hálózatelemzésnek megfelelő struktúrafelfogásnak is tekinthető, és a hálózatelemzés mint empirikus kutatási módszer jelentős szerepet játszhat a felfogásom szerinti társadalmi struktúra empirikus felmérésében.

A hagyományos osztályelemzésekre vonatkozó éles kritikák szerint a mai fejlett kapitalista társadalomban az osztálystruktúrából már kevéssé magyarázhatók vagy nem magyarázhatók a társadalmi magatartások és kölcsönhatások, a társadalmi egyenlőtlenségek, illetve általában a társadalmi jelenségek. Felfogásom szerint az osztályelemzések érvényességét megkérdőjelező felfogások részben a valóságban megfigyelhető jelenségekre mutatnak rá, azonban az adott jelenségek társadalomelméleti vonatkozású és a társadalmi struktúrára vonatkozó értelmezései elméletileg megalapozatlanok és félrevezetők.

A hagyományos osztályelemzéseket élesen bíráló felfogásokkal – valamint a fentebb említett tőkeelméleti felfogással – szemben itt csak azt hangsúlyozom, hogy felfogásom szerint társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek elvileg csak a társadalmi élet szférájában léteznek, és a társadalmi struktúra is csak a társadalmi élet szférájában létezik. Tehát a társadalmi struktúra közvetlenül és szorosan az általam úgynevezett társadalmi élet szférájában határozza meg a – közvetlenül is társadalmi jelenségeknek tekinthető – jelenségeket, illetve e jelenségek legjellemzőbb vonásait. Az életvitel vagy életmód olyan összetevőit, amelyek a magán- és a közösségi élet szférájába esnek, a társadalmi struktúra közvetve, és elvileg is csak kisebb vagy nagyobb valószínűséggel határozza meg, és bizonyos vonatkozásokban esetleg egyáltalán nem határozza meg.

E bevezetésben végül visszatérek ahhoz a gondolathoz, hogy a társadalmi struktúra általam képviselt intézményes szociológiai felfogása a strukturalista

vagy kategoriális struktúrafelfogáshoz áll viszonylag a legközelebb. Én a társadalmi struktúrát majd bizonyos értelemben a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok szerinti struktúraként határozom meg; és saját struktúrafelfogásom a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogáshoz főleg az erőviszonyok és az érdekviszonyok figyelembevétele szempontjából áll viszonylag közel.

A tisztán nominális struktúrafelfogástól eltekintve, a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogásban általánosan vagy széles körben elfogadott az a felfogás, amely szerint az osztálystruktúra, illetve a társadalmi struktúra lényeges vonatkozása a társadalmi erő, a hatalom vagy az uralom. A klasszikusokat nézve, az osztályok elemzésében Marx hangsúlyozta az osztályok közötti hatalmi viszonyokat, illetve a tőkések hatalmát vagy uralmát a munkások felett (Marx 1983: 427; Marx–Engels 1976: 64); valamint Weber (1967: 241–242) kifejezetten az erő (power) megoszlása jelenségeinek vagy formáinak tekintette – a rendek és a pártok mellett – az osztályokat.[18] Poulantzas (1975: 21, 60, 118–127) szerint a termelési viszonyok, illetve e viszonyokon belül a tulajdonviszonyok kifejeződnek erők (power) formájában, amelyek e viszonyokból erednek, azaz kifejeződnek osztályerők formájában. Parkin (1979: 44–46) szerint az osztályviszonyok legjelentősebb formái az elzárkózásban, a kizárásban és a bitorlásban megjelenő erőviszonyok. Wright felfogása szerint a társadalmi osztályok közötti társadalmi viszonyok bizonyos szempontból társadalmi erőviszonyok, hatalmi (authority) viszonyok vagy uralmi (domination) viszonyok (Wright 1979: 23–24; 1980b: 328–329; 1997: 18, 20; 2000; 2005a: 9–10, 18; 2005b: 723; 2009: különösen 107–109). Goldthorpe (1980: 39) szerint az osztályokat olyan foglalkozási kategóriák alkotják, amelyek tagjai a termelési folyamatot befolyásoló hatalom (authority) és ellenőrzés rendszereiben hasonló helyzetben vannak; valamint a társadalmi osztályok kifejezik az adott osztályok között az erőviszonyokban meglévő egyenlőtlenségeket (Goldthorpe 1983: 467). Scott (1996: 5, 41) felfogása szerint a társadalmi osztálystruktúra és a társadalmi rétegződés szorosan összefügg az erővel (power, domination) és a hatalommal (authority, rule).[19]

A szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet képviselői kifejezetten az erőviszonyok, illetve a hatalommal való rendelkezés vagy nem rendelkezés szempontjából különböztetik meg egymástól a társadalmi osztályokat, és e szerint vázolják fel az osztálystruktúrát mint társadalmi struktúrát (Dahrendorf 1976: 173–174, 201–205, 238; Rex 1961: 129). Bizonyos értelemben Lenski is főleg a társadalmi erő (power) szerint különbözteti meg egymástól a társadalmi osztályokat (Lenski 1966: 56–57, 74–75; ford. 1999: 315–316); azonban Lenski az erő szerinti osztályo-

[18] A magyar fordításban a hatalom kifejezés szerepel, de ilyen értelemben én inkább társadalmi erőről írok (ehhez lásd: 8. fejezet: 4.1B).

[19] Úgy tűnik, hogy Scott a „domination" kifejezést a tartós erő, az „authority" kifejezést a legitim és tartós erő értelmében használja (Scott 1996: 22–23; 2008: 31), a „rule" kifejezésen pedig a döntéshozásban és a vezetésben való tényleges részvételt érti (Scott 1997: 35).

kon nem az erő nagysága szerinti osztályokat, hanem az erő formája, illetve az erő alapja vagy forrása szerinti osztályokat érti. Az erő-elit (power elite) és az uralkodó osztály (ruling class) elemzésének egyik fő vagy a legfőbb szempontját az erőviszonyok, illetve a hatalmi viszonyok képezik (pl. Domhoff 2014; Etzioni-Halevy 1993: 31, 43, 94–95, 201; Field–Higley 1980: 20; Mills 1972: 7–13, 22–23; Mosca 1939: 50–53; Scott 1992; 2008: 28, 32–33). Scott (1992: 5) fogalmai szerint – az uralkodó osztály elemzésének megalapozásában – a tőkésosztály, a felső kör és az állami elit hasonló jelentésű kifejezések, amelyek az erő gyakorlása szempontjából írják le az előnyös helyzetű csoportokat; és a (tulajdoni) tőkés tulajdona erő formájában is létezik, és ilyen formában határozza meg a tőkés – tulajdonból származó – jövedelmét (64–65). Aronowitz (2003: 10, 141) szerint a társadalmi osztályok az erő (power) szerint különböztethetők meg egymástól; az osztály fogalma inkább a történetileg létrejött erőt vagy erőtlenséget fejezi ki, mint csupán a tulajdonra korlátozódna. Korábban (1.1Ba) említettem azt is, hogy bizonyos értelemben a centrum és a periféria megkülönböztetése is az erőviszonyok alapján történik (Friedman 1977: 109–111; Wallerstein 2010: 47, 66–67). Bourdieu (2002: 45, 47) felfogása szerint a társadalmi mező a különböző tőkefajták közötti erőviszonyok mezeje, ahol összecsapnak a cselekvők a maguk céljaival és eszközeivel; e szerint a társadalmi mező struktúrája bizonyos értelemben az erőviszonyok struktúrája.

A tisztán nominális struktúrafelfogástól eltekintve, a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogásban általánosan vagy széles körben elfogadott az a felfogás is, amely szerint a társadalmi struktúra jelentős vonatkozását képezik az érdekek. A klasszikusokat nézve, Marx szerint egy adott osztály tagjainak érdekei azonosak (Marx 1983: 426–428, 476; Marx–Engels 1976: 62); Weber (1967: 243–244; 1987: 303) szerint a piaccal összefüggő gazdasági érdekek hozzák létre az osztályokat, és egy adott osztály tagjainak érdekei azonosak vagy hasonlóak. Nagyrészt a klaszszikusokhoz kapcsolódva, a modern szociológiai irodalomban egyes szerzők szerint az osztályhelyzet magában foglalja vagy meghatározza az adott helyzetben lévő egyének érdekeit, és egy adott társadalmi osztályhoz (vagy osztályfrakcióhoz) tartozó egyének érdekei hasonlóak vagy azonosak (Dahrendorf 1976: 173–174, 201–205, 238; Hout–Brooks–Manza 2001: 58; Lenski 1966: 76; ford. 1999: 317; Poulantzas 1975: 204; Rex 1961: 129; Scott 1992: 122–124; 1996: 206, 208; Wright 1980b: 339; 2000: 962; 2005a: 20–21). Wright (2016: 123, 128–129) felfogása szerint az osztályhelyzetek és az osztályok megkülönböztetésének egyik fő szempontját az anyagi érdekek képezik, és az azonos osztályhoz tartozó egyének anyagi érdekei nagyobb mértékben átfedik egymást, mint a különböző osztályokhoz tartozó egyének érdekei. A szóban forgó szerző kifejezetten az érdekviszonyokra hivatkozva indokolja azt a nézetét, hogy az úgynevezett prekariátus (a létbizonytalanságban élők csoportja) nem alkot külön osztályt a munkásosztályhoz képest.

Az empirikus osztályelemzések esetenként rámutatnak a társadalmi osztályok közötti érdekviszonyok összetettségére, főleg az úgynevezett középosztályok ellentmondásos vagy kettős helyzete vonatkozásában (pl.: Wright 1980b: 330–331;

1989: 26–28; ford. 1999: 203–204, 206; 1997: 20). Valamint egyes szerzők kifogásolják, hogy a szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet képviselői eleve ellentétes érdekviszonyokat feltételeznek a hatalommal rendelkező egyének és a hatalomnak alávetett egyének között (Sørensen 2000: 1530; Wright 1989: 5; ford. 1999: 180–181). Mindazonáltal a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogás képviselői főleg olyan szempontból veszik figyelembe az érdekviszonyokat, hogy az általuk megkülönböztetett társadalmi osztályok között eleve vagy alapvetően ellentétes érdekviszonyokat feltételeznek (pl. Dahrendorf 1976: 174, 176; Goldthorpe 1983: 467; Lenski 1966: 76; ford. 1999: 317; Marx 1983: 476; Wright 1979: 22; 1997: 18; 2000: 962); nem fordítanak kellő figyelmet az egyes osztályok közötti egybeesési- vagy azonossági érdekviszonyokra. Tehát felfogásom szerint, miközben a társadalmi erőviszonyok vagy a hatalmi viszonyok jelentőségét hangsúlyozzák, a strukturalista struktúrafelfogás képviselői sem veszik valóságos jelentőségüknek megfelelően figyelembe az érdekviszonyokat a társadalmi struktúra fogalmának meghatározásában, elméleti kifejtésében és a társadalmi struktúra empirikus felvázolásában.

Mint fentebb is hangsúlyoztam, a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok tekintetében nagyrészt kapcsolódok a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogáshoz. A társadalmi struktúra intézményes szociológiai felfogása azonban jelentősen eltér e tekintetben is a szóban forgó más felfogásoktól, főleg a következő három vonatkozásban. Egyrészt, részben eltekintve a szűkebb értelemben vett konfliktuselmélettől és az erőelitelmélettől, más felfogások kifejezetten más szempontok szerint (tulajdon, foglalkozás, beosztás, szakképzettség, szerződés jellege stb.) vázolják fel a társadalmi struktúrát, és az így felvázolt struktúrát hozzák összefüggésbe főleg az erőviszonyokkal és részben az érdekviszonyokkal. Ezzel szemben én elvileg és kifejezetten a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok szerint határozom meg a társadalmi struktúrát, és az így felvázolt struktúrát hozom összefüggésbe más olyan létezőkkel (pl. tulajdon, szakképzettség, foglalkozás stb.), amelyeket más felfogások közvetlen struktúraképző tényezőknek tekintenek. Másrészt, a legszembetűnőbb különbség az említett felfogások és saját felfogásom között az érdekviszonyok érdemi figyelembevétele szempontjából van. Ugyanis a társadalmi erőviszonyok mellett én érdemben figyelembe veszem az érdekviszonyokat is a társadalmi struktúra fogalmának meghatározásában és a társadalmi struktúra elemzésében. Harmadrészt, a legjelentősebb és alapvető különbség valamennyi strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogáshoz képest az, amit fentebb már hangsúlyoztam, hogy az általam képviselt struktúrafelfogás egy részletesen kidolgozott szociológiai társadalomelméletbe illeszkedik. Az intézményes szociológia elméletében az érdek és az érdekviszony, a társadalmi erő, az erőviszony és a hatalom kifejezések jelentősen más fogalmakat jelölnek, mint más szociológiai elméletekben, és e fogalmak az átfogó elméleten belül rendelkeznek megfelelő magyarázó erővel.

A társadalmi struktúra és rétegződés utóbbi néhány évtizedben felmerült problémáira, jelentős leegyszerűsítéssel, két általános válasz adható. Az egyik válasz szerint új és javított megközelítéseket kell kidolgozni a struktúra és a rétegződés kutatásában, helyettesítve a korábbi, nem kielégítő megközelítéseket. A másik szerint az osztályelemzés látszólagos kudarca inkább elhibázott hangsúlyok és félreértések kérdése, és fel kell ismerni bizonyos megközelítések korlátait, miközben felelevenítünk más, korábban felfüggesztett megközelítéseket. (Crompton–Scott 2000: 6–7) A társadalmi struktúra és rétegződés különböző felfogásainak az áttekintése alapján például Crompton (2012: 152) azt a legfőbb tanulságot fogalmazta meg a struktúra és rétegződés kutatására vonatkozóan, hogy egy új vagy javított elméleti felfogás kidolgozására irányuló törekvés vagy az egymással versengő különböző felfogások közötti választás helyett inkább a már létező különböző felfogások alkalmazására kell összpontosítani. Felfogásom szerint a struktúra- és rétegződéskutatás elméleti megújítására és a már kialakult elméleti felfogások alkalmazására irányuló kutatói irányultságok természetesen nem kizárják, hanem inkább kiegészítik egymást. Elismerem a már kialakult elméleti felfogások empirikus alkalmazásának a jelentőségét, azonban az elméleti megújítás jelentőségét hangsúlyozom.

A magyar szociológiai irodalomban egyes szerzők elméleti vonatkozásban a társadalmi struktúrakutatások legfőbb problémájának egyrészt azt tartják, hogy az empirikus kutatások színvonalától és sokszínűségétől messze elmarad a társadalmi struktúra elemzésének elméleti megalapozottsága. Másrészt ezzel összefüggésben azt kifogásolják, hogy „a jelenkori társadalomkutatási gyakorlat döntő többsége még most sem fordít kellő figyelmet a társadalom hatalmi (értsd: társadalmi erő – F. Z.) és érdekviszonyainak a vizsgálatára, holott ennek nincs politikai és módszertani akadálya". (Kovách–Kuczi–Jókuthy 2006: 20) Az említett szerzők felfogása szerint paradigmaváltásra van szükség a társadalmi struktúra kutatásában, de a hazai társadalomkutatásban nem alakult ki új paradigma, és a hazai társadalomkutatás nem áll készen új paradigma kidolgozására.

Az általam képviselt intézményes szemléletmód alapján természetesen egyetértek az empirikus struktúrakutatásokban főképpen a kielégítő elméleti megalapozást, valamint az erőviszonyok és az érdekviszonyok kellő mértékű figyelembevételét hiányoló, előző bekezdésben idézett gondolatokkal. Több, mint harminc éve vázoltam fel és mutattam be először – akkor még elméletileg megalapozatlanul – azt a társadalmi struktúrafelfogást, amely szerint a társadalmi struktúra az érdekviszonyok és az erőviszonyok mint társadalmi viszonyok szerinti struktúra.[20] Ezt a struktúrafelfogást azóta egy részletesen kidolgozott és alapvetően új szemléletmódot képviselő szociológiai társadalomelméletbe illesztve fogalmaztam újra.

[20] Az adott struktúrafelfogás kezdeti alkalmazásáról lásd: Farkas 1987, 2021.

b) A társadalmi struktúra fogalma

A következőkben rátérek saját struktúrafelfogásom tárgyalására, amely az intézményes szociológia elméletében eddig kifejtett fogalmakra és összefüggésekre, különösen a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmára épül. Más felfogásokhoz képest egy új, de eredetileg több mint harminc éve felvázolt struktúrafelfogást mutatok be, amely felfogásom szerint alkalmas a társadalmi struktúra empirikus kutatásának elméleti megalapozására és megújítására is.

A társadalmi struktúra fogalma körüli vita főleg az állami (vagy nemzeti) társadalom vonatkozásában bontakozott ki. Azonban a szóban forgó elméleti fogalom érvényességi köre kiterjed valamennyi társadalmi csoportra.

- Általános értelemben a társadalmi struktúra fogalma a különböző társadalmi csoportokra egyaránt érvényes, és a következőkben ilyen általános értelemben határozzuk meg a társadalmi struktúra fogalmát.

Tehát ilyen értelemben nemcsak az állami (vagy nemzeti) társadalom struktúrájáról, hanem például egy társadalmi szervezet, egy kisebb szervezeti egység (egy üzem, hivatal, kutatóintézet stb.) vagy egy település (város vagy falu), sőt – jelentős engedmények árán, átvitt értelemben – a formálódó „globális társadalom" társadalmi struktúrájáról is beszélhetünk.[21] A tizenötödik fejezetben (1.2) majd különbséget teszek a társadalmi élet szféráján belül további életszférák között is. Bizonyos engedmények árán egy adott társadalmi életszféra (pl. az ipari-vállalati szféra vagy a tudományos élet szférája) társadalmi struktúráját is felvázolhatjuk, azonban a továbbiakban egy adott társadalmi csoportra vonatkoztatva lesz szó társadalmi struktúráról.

Mint ahogyan az előző alfejezetben (1.2Aa) is említettem és a társadalmi struktúra fogalmának különböző felfogásait áttekintve láthattuk: az egymástól nagyon különböző felfogások – bizonyos felfogásoktól eltekintve – általában értelmezhetők úgy, hogy a társadalmi struktúra fogalma bizonyos értelemben az adott társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek jellegzetes vonásait fejezi ki. Elfogadva ezt az általános felfogást, a társadalmi struktúra általam meghatározandó fogalma értelemszerűen következik a társadalmi viszony tizedik fejezetben (1.2Bb, 2.1Aa) és a társadalmi helyzet tizenegyedik fejezetben (1.2Ba) meghatározott fogalmából.

A hagyományos osztályelméleti felfogáshoz kapcsolódva úgy gondolom, hogy a társadalmi struktúrát bizonyos értelemben társadalmi osztályok alkotják; ezért – a társadalmi struktúra fogalmának meghatározása előtt – először a társadalmi osztály fogalmát kell meghatároznom. A társadalmi osztály fogalma az egyik legvitatottabb fogalom a szociológiaelméletben, valamint a társadalmi struktú-

[21] A hagyományos osztályelméleti felfogás egyes képviselői szerint is beszélhetünk nemcsak a nemzetállam, hanem kisebb vagy nagyobb társadalmi egységek társadalmi struktúrájáról, illetve osztálystruktúrájáról is (Wright 2005a: 19).

ra és rétegződés kutatásában. A szóban forgó fogalomról szóló vitában gyakran keverednek az osztály kifejezés különböző értelmű használatának terminológiai problémái az osztályfogalom megfelelő meghatározásának és kidolgozásának az elméleti problémáival (Crompton–Scott 2000: 1–2; Scott 1996: 10–15; Wright 2005b: 717).

A szociológiában használatos társadalmi osztály kifejezés az ókori római „classic" kifejezésből származik, amely az adózási kötelezettségek vagy a katonai szolgálati kötelezettségek fokozatokba osztását jelentette a vagyon alapján (Dahrendorf 1976: 3–4; ford. 1999: 139; Mann 1986: 252). Korábban (1.1) láttuk, hogy Marx (pl. 1974: 883) szerint a társadalmi osztályokat a tulajdonviszonyok alapján különböztethetjük meg egymástól. Viszont Weber (1967: 242–243, 303) szerint a tulajdon, a tulajdon tárgya és a teljesítmények jellege szerint különböztethetjük meg egymástól az osztályokat (mint gazdasági osztályokat), és a társadalmi osztály olyan osztályok összessége, amelyek között gyakori a társadalmi mobilitás. Láttuk azt is, hogy a mai osztályelméletek többnyire szorosan kapcsolódnak a klasszikus osztályelméletekhez, és a társadalmi osztályokat a tulajdonviszonyok és/vagy bizonyos értelemben a munkamegosztási viszonyok, illetve a foglalkoztatási viszonyok alapján különböztetik meg egymástól (pl.: Erikson–Goldthorpe 1992: 37; ford. 1995: 17; Goldthorpe 1980: 39–42; Goldthorpe 2007b: 101; Wright, E. O. 1987: 283; Wright 1989: 24–25; ford. 1999: 202–203). E felfogásoktól eltérően, a szűkebb értelemben vett konfliktuselméletben a társadalmi erő, illetve a hatalom eloszlása szerinti konfliktuscsoportokat tekintik társadalmi osztályoknak (Dahrendorf 1976; Rex 1961). Lenski (1966: 74–80; ford. 1999: 315–321) különbséget tesz az erő szerinti osztályok, a kiváltság szerinti osztályok és a presztízs szerinti osztályok között.

Különbséget tehetünk a társadalmi osztály fogalmának relációs és graduális felfogása között (Wright 1979: 5–8; 2005b: 717–718), és az előző bekezdésben említett felfogásokra a relációs felfogás jellemző, amelyhez én is kapcsolódok. A társadalmi osztály kifejezést azonban viszonylag gyakran használják a – később (14/B fejezet: 2.1Ab) tárgyalandó – társadalmi réteg kifejezés jelentéséhez hasonló, graduális értelemben is, az egyének bizonyos csoportjainak rangsorolására: megkülönböztetve egymástól a felső osztályt, a középosztályt vagy a középosztályokat és az alsó osztályt. Ezt az utóbbi felfogást Wright (1979: 102–104, 108) a társadalmi osztály „egyéni tulajdonság megközelítésének" nevezi, amely nem veszi érdemben figyelembe az egyének által elfoglalt helyzetek relációs természetét, illetve az egyének közötti társadalmi viszonyokat.

A fenti rövid utalásokból is kitűnik, hogy a társadalmi osztály kifejezést nagyrészt különböző értelemben, nagyrészt különböző fogalmak jelölésére használják a szociológiai irodalomban. Tehát a „társadalmi osztály" kifejezés használata önmagában még igen kevéssé fejezi ki egy adott kutató felfogását vagy szemléletmódját. Én a következőképpen határozom meg a szóban forgó kifejezéssel jelölt fogalmat:

- *Társadalmi osztálynak* nevezzük az adott társadalomban lényegében hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének összességét. Elvileg a tipikus társadalmi helyzetek szerinti társadalmi osztályokat különböztethetjük meg egymástól (hatalmi osztály, kiszolgáltatott osztály, pártolt osztály, közepes tolerált osztály stb.).

Eszerint a *társadalmi osztályhelyzet* az adott egyén vagy csoport tipikus vagy jellemző társadalmi helyzete; e fogalomban kiemeljük az adott egyén vagy csoport valóságos társadalmi helyzetének leglényegesebb vonásait és elhanyagoljuk más vonásait.

A fent kiemelt meghatározás szerint abban a tekintetben a Weber (1987: 303) által is megfogalmazott, és a szociológiai irodalomban széles körben elfogadott felfogást fogadom el, hogy a társadalmi osztály a lényegében hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének összessége. Azonban annak megfelelően, ahogyan az intézményes szociológia elméletében sajátosan értelmeztem a társadalmi viszony és a társadalmi helyzet fogalmát, sajátosan értelmezem a társadalmi osztály fogalmát is. Eszerint egy olyan társadalmi csoportban, amelynek társadalmi viszonyai igen összetettek és jellemzően – a rivális társadalmi helyzet, valamint a párhuzamos és a szélső társadalmi helyzetek kivételével – megtalálható benne valamennyi tipikus társadalmi helyzetnek megfelelő helyzet, e tipikus helyzetek szerinti társadalmi osztályokat különböztethetjük meg egymástól. Azaz a legtöbb társadalmi csoportban jellemzően megtalálható a hatalmi társadalmi osztály, az erős tolerált, a támogatott, a közepes tolerált, a korlátozott, a pártolt, a gyenge tolerált és a kiszolgáltatott társadalmi osztály. Egy adott társadalomban esetleg létezhetnek általam úgynevezett (11. fejezet: 1.3A és 1.3Ca) párhuzamos társadalmi helyzetek és szélső társadalmi helyzetek szerinti társadalmi osztályok is. Azonban – azon túl, hogy az utóbb említett osztályok csak esetlegesen léteznek és rivális társadalmi osztály általában nem létezik – egy adott társadalmi csoportban nem feltétlenül található meg valamennyi tipikus társadalmi helyzetnek megfelelő társadalmi osztály.

A társadalmi helyzetek korábbi elemzésének megfelelően (11. fejezet: 1.3), a társadalmi struktúra felvázolásában először a hatalmi helyzetben lévő, illetve a hatalmi társadalmi osztályt alkotó egyéneket kell körülhatárolnunk.

- A hatalmi társadalmi osztály tagjai az adott társadalomban együttesen és összességében kiemelkedő mértékű társadalmi erővel, és ezáltal az adott társadalom nagy részével, illetve döntő többségével szemben hatalommal rendelkeznek. A hatalmi osztályon túl más társadalmi osztályokba elvileg a hatalmi osztály tagjaihoz fűződő társadalmi erőviszonyok és érdekviszonyok szerint soroljuk az egyéneket.

Korábban (1.1Ba) a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogások harmadik fő kérdéseként azt emeltem ki, hogy a társadalmi struktúrát alkotó csoportok vagy osztályok önmagukban csupán kategoriális csoportok, amelyek csak esetlegesen léteznek szervezett formában is, vagy eleve szervezett formában is

létező csoportok, illetve olyan „tényleges csoportok", amelyek tagjai között rendszeres társadalmi kölcsönhatás, illetve társadalmi együttműködés van (Crompton 1993: 33–36; Grabb 1984: 4; Vanfossen 1979: 9). Felfogásom szerint a társadalmi osztályok, bizonyos értelemben a hatalmi osztály kivételével, önmagukban csupán kategoriális csoportok; tehát – a hatalmi osztálytól eltekintve – nem feltétlenül alkotnak (intézményes értelemben vett) társadalmi csoportot. Azonban elvileg esetlegesen bármely társadalmi osztály többé vagy kevésbé társadalmi csoportként, illetve társadalmi egyesülésként is létezhet. Majd a következő alfejezetekben (1.2Ad; 1.3A) lesz szó arról a kérdésről, hogy a hatalmi társadalmi osztály elvileg miért és a valóságban mennyiben létezik társadalmi egyesülés formájában is.

A társadalmi osztály fogalmára is támaszkodva és a társadalmi osztályokat adottaknak véve, a következőképpen határozom meg a társadalmi struktúra fogalmát:

- A *társadalmi struktúra* az adott társadalmi csoportot (vagy társadalmi életszférát) alkotó társadalmi osztályok, és az adott osztályok közötti tipikus társadalmi viszonyok sajátos összessége. Eszerint a társadalmi struktúra fogalma leegyszerűsítve fejezi ki az adott társadalom tagjainak társadalmi viszonyait és társadalmi helyzeteit, kiemelve e viszonyok és helyzetek leglényegesebb vonásait.

A valóságban a társadalmi viszonyok között többé vagy kevésbé minden egyes egyén, illetve csoport más és más társadalmi helyzetben van. A társadalmi struktúra fogalmában elvonatkoztatunk egy adott társadalmon belül található társadalmi helyzetek közötti lényegtelenebb különbségektől, és kiemeljük e helyzetek, és e helyzeteket alkotó társadalmi viszonyok leglényegesebb vonásait.

E felfogás szerint a társadalmi struktúra a valóságban bizonyos értelemben létezik, más értelemben viszont nem létezik. Elvileg azt feltételezzük, hogy a valóságban és tényszerűen az általában igen összetett társadalmi viszonyok, valamint e viszonyokban elfoglalt, általában igen összetett társadalmi helyzetek léteznek, és nem maga a társadalmi struktúra létezik. A társadalmi struktúrát olyan értelemben és annyiban tekinthetjük valóságos és tényszerű létezőnek, amennyiben – a szóban forgó értelemben vett – társadalmi struktúra empirikus felvázolásában sikerül kiemelnünk a valóságos társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek leglényegesebb vonásait.

A 14.1. ábrán a társadalmi struktúra szóban forgó felfogását szemléltetem, kiemelve három társadalmi osztály közötti tipikus társadalmi viszonyokat. Ezzel főleg arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a társadalmi struktúra nemcsak a társadalmi osztályokat, hanem az adott osztályok közötti tipikus, illetve jellemző társadalmi viszonyokat is magában foglalja. Az adott ábrában például a hatalmi és a pártolt osztály között hatalmi viszonyok és azonossági és/vagy egybeesési érdekviszonyok vannak, a hatalmi és a kiszolgáltatott osztály között hatalmi viszonyok és ellentétes érdekviszonyok vannak, a pártolt és a kiszolgáltatott osztály közötti

közvetett társadalmi viszonyok ellentétes, illetve divergens viszonyok. Mivel a tizenegyedik fejezetben (1.3) a társadalmi helyzeteket elvileg a hatalmi helyzetben lévő egyénhez vagy csoporthoz fűződő társadalmi viszonyok alapján határoztam meg, és a társadalmi osztályokba az így meghatározott helyzetek alapján soroljuk az egyéneket, a társadalmi struktúra elvileg nem fejezi ki a nem-hatalmi osztályok közötti közvetlen társadalmi viszonyokat. Az adott esetben például nem fejezi ki a pártolt társadalmi osztály és a kiszolgáltatott társadalmi osztály közötti jellemző közvetlen társadalmi viszonyokat. Azonban később (1.3A) majd rámutatok arra, hogy az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus felmérésében figyelembe vehetjük a nem-hatalmi osztályok közötti közvetlen társadalmi viszonyokat is.

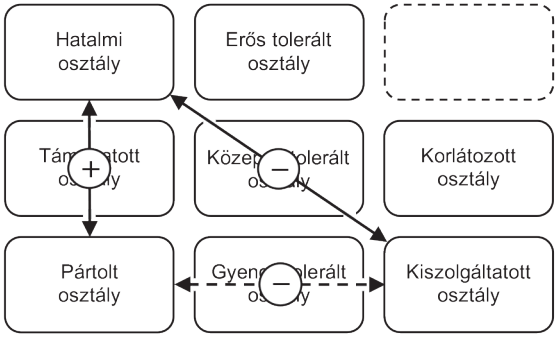

14.1. ábra: A társadalmi struktúra szemléltetése, kiemelve három társadalmi osztály közötti társadalmi viszonyokat

A szóban forgó ábrában, a társadalmi helyzet fő típusainak megfelelően (11. fejezet: 1.3B), három kategóriát különböztettem meg egymástól, mind az erőviszonyok, mind az érdekviszonyok szempontjából. Fentebb említettem azonban, hogy elvileg is létezhetnek olyan társadalmi osztályok, amelyek nem a fő társadalmi helyzeteknek felelnek meg. A szemléltető ábra szerinti egyszerűsített osztálymodellben nem számoltam azzal, hogy egy adott társadalomban létezhetnek általam úgynevezett (11. fejezet: 1.3A és 1.3Ca) párhuzamos társadalmi helyzetek és szélső társadalmi helyzetek szerinti társadalmi osztályok is.

Különösen az osztályok nélküli társadalomra vonatkozó felfogásokhoz kapcsolódóan merül fel az a kérdés, hogy elvileg létezik-e társadalmi osztályok és társadalmi struktúra nélküli társadalom? Korábban (1.1C) ugyanis rámutattam arra, hogy találkozhatunk olyan felfogásokkal a szociológiai irodalomban, amelyek szerint a fejlett kapitalista társadalom bizonyos értelemben már osztálynélküli társadalom.

Az általam képviselt struktúrafelfogás szempontjából, amennyiben az adott társadalmi csoportban, illetve társadalomban a társadalmi viszonyok – mint ér-

dekviszonyok és erőviszonyok – szerint valamennyi egyén lényegében hasonló társadalmi helyzetben van, az adott társadalmat egy társadalmi osztály alkotja. Legalább egy társadalmi osztály elvileg minden társadalomban létezik, azonban egyetlen osztályból álló társadalomnak nincs társadalmi struktúrája. A társadalmi egyesülésben elvileg valamennyi egyén (az egyesülés egészéhez fűződő társadalmi viszonyát kiemelve) támogatott vagy pártolt társadalmi helyzetben van. Így egy adott társadalmi egyesülést csupán a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztály is alkothatja, és az ilyen egyesülésnek elvileg nincs társadalmi struktúrája. Mindazonáltal minden társadalmi csoportban, illetve társadalomban léteznek társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek, és az adott viszonyok és helyzetek általában differenciáltak; tehát a társadalmi csoportokban általában egynél több társadalmi osztály létezik, és a társadalmi csoportoknak általában van társadalmi struktúrájuk.

Ha viszont nem léteznek társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek, akkor társadalom sem létezik és társadalmi jelenségek sem léteznek, és – mivel a szociológia a társadalmi jelenségeket, és e jelenségekkel összefüggő más jelenségeket kutatja – szociológiáról sincs értelme beszélni. A viszonylag nagyobb társadalmi csoportokban, különösen az állami (vagy nemzeti) társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek szükségszerűen differenciáltak. Tehát azok a szerzők, akik a modern állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén a társadalmi struktúra létezését kérdőjelezik meg, felfogásom szerint végső soron a társadalom létezését, és ezzel együtt a szociológia létjogosultságát kérdőjelezik meg.

c) A társadalmi struktúra összetettsége és szintjei

A társadalmi struktúra elemzésében jelentős problémaként merül fel a társadalmi struktúra összetettségének és különböző szintjeinek a témája (Bernardi–González–Requena 2006: 166–167). Ebben az alfejezetben először különbséget teszek a mindennapi társadalmi élet szférájának a struktúrája és a politikai társadalmi élet szférájának a struktúrája között, majd a viszonylag kisebb társadalmi csoportok és az átfogó társadalmi csoport struktúrája közötti összefüggéseket tárgyalom.

A társadalmi struktúra mindennapi és politikai szintjének a megkülönböztetéséhez röviden utalnom kell arra, hogy a tizenötödik fejezetben (1.2) a társadalmi élet szféráján belül majd különbséget teszek a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája között. A mindennapi társadalmi élet szférájában adottaknak vesszük a társadalmi intézményeket, és az ezen intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokat. Valamint feltételezzük, hogy a társadalom tagjai is adottaknak fogadják el a rájuk nézve érvényes társadalmi intézményeket, és az ezen intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodva cselekszenek. A politikai élet szférájának nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a politikai cselekvések, tehát a társadalmi intézmények kialakítására irányuló cselekvések a tipikusak.

- Ebben a fejezetben elvileg a mindennapi társadalmi struktúrával foglalkozunk. A *mindennapi társadalmi struktúra* (röviden: a társadalmi struktúra) a mindennapi társadalmi élet szférájában létező társadalmi viszonyok jellegzetes vonásait fejezi ki, ahol adottaknak tekintjük a társadalmi intézményeket. A *politikai társadalmi struktúra* a politikai társadalmi élet szférájában létező, a társadalmi intézmények kialakítása vonatkozásában jelentős társadalmi viszonyok jellegzetes vonásait fejezi ki.

Ha csupán a „társadalmi struktúra" kifejezést használom, ezen a mindennapi társadalmi élet szférája szerinti társadalmi struktúrát értem, de a következőkben esetenként a „mindennapi társadalmi struktúra" kifejezés használatával hangsúlyozom, hogy erre a fogalomra gondolok. Ha viszont a politikai társadalmi élet szférája szerinti társadalmi struktúrára gondolok – amellyel majd a tizenötödik fejezetben (1.2B) foglalkozom –, e fogalmat a „politikai struktúra" vagy a „politikai társadalmi struktúra" kifejezéssel jelölöm. Azonban a mindennapi társadalmi struktúra és a politikai társadalmi struktúra a valóságban általában szorosan összefonódik egymással. Tehát a társadalmi struktúra empirikus kutatásában e két struktúrát általában nem tudjuk egyértelműen elkülöníteni egymástól.

Mint az előző alfejezetben (1.2Ab) említettem, a társadalmi struktúra felvázolása során eleve leegyszerűsítve fejezzük ki az adott társadalom tagjainak társadalmi viszonyait és társadalmi helyzeteit, kiemelve e viszonyok és helyzetek leglényegesebb vonásait. Tehát minél összetettebbek a valóságos társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek, annál jelentősebb problémaként merül fel az a kérdés, hogy milyen mértékben leegyszerűsítve, valamint a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek mely vonatkozásait kiemelve és mely vonatkozásait elhanyagolva vázoljuk fel a társadalmi struktúrát.

A társadalmi struktúra tárgyalása során eddig hallgatólagosan feltételeztem, hogy az adott társadalom intézményrendszere – amely az intézményes helyzetalkotó tulajdonságokkal és a dologi-technikai körülményekkel összefüggésben meghatározza a társadalmi struktúrát, ahogyan azt majd később (1.2Ba) látjuk – belsőleg differenciálatlan. A viszonylag nagyobb társadalmi csoportok intézményrendszerei azonban általában differenciáltak, kereteik között kisebb intézményrendszerek, és ezek által létrehozott, viszonylagos önállósággal rendelkező kisebb társadalmi csoportok és/vagy társadalmi szférák találhatók. Például egy vállalat igazgatóságokból, főosztályokból, osztályokból, gyárakból, üzemekből stb. épül fel. A vállalat esetleg része egy nagyobb vállalkozásnak, az adott vállalkozás része az állami társadalomnak; az adott állami (vagy nemzeti) társadalom pedig a formálódó „globális társadalomban" helyezkedik el.

- A viszonylag kisebb társadalmi csoportok és az átfogó társadalmi csoport tagjainak társadalmi viszonyai és társadalmi helyzetei, valamint e csoportok társadalmi struktúrái részben különböző szinteken, egyrészt a kisebb társadalmi csoportok, másrészt a nagyobb társadalmi csoport szintjén ér-

telmezhetők; azonban e viszonyok és helyzetek, valamint az ezeket kifejező társadalmi struktúrák általában egymással szorosan összefonódva léteznek.

Egy nagyobb társadalmi csoporton belül található kisebb társadalmi csoportok viszonylagos önállósággal rendelkeznek; a kisebb társadalmi csoportok belső társadalmi viszonyait nagyrészt a kisebb csoportok részben sajátos intézményrendszerei (és más sajátos tényezői) határozzák meg, de az átfogó intézményrendszerrel (és más átfogó tényezőkkel) szoros összefüggésben. Tehát a kisebb társadalmi csoportokra viszonylag sajátos társadalmi struktúra jellemző, amely azonban – az adott csoportokat magában foglaló – nagyobb társadalmi csoport struktúrájával szorosan összefügg.

Ha az empirikus kutatásban igyekszünk figyelembe venni a kisebb társadalmi csoportok sajátos társadalmi viszonyait, valamint a nagyobb társadalmi csoport átfogó társadalmi viszonyait is, részletesebben felvázolhatjuk az adott, kisebb vagy nagyobb társadalmi csoport társadalmi struktúráját. Ha viszont valamelyiktől eltekintünk, nagyobb mértékben leegyszerűsítjük a valóságos társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket, és a valóságos társadalmi viszonyoktól és társadalmi helyzetektől távolabb álló struktúrát vázolhatunk fel.

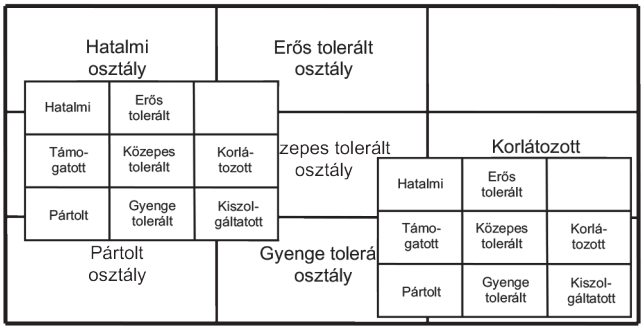

14.2. ábra: Az átfogó társadalmi csoport és a kisebb társadalmi csoportok társadalmi struktúrái

A 14.2. ábrán azt szemléltetem, hogy a nagyobb társadalmi csoporton belüli kisebb társadalmi csoportok struktúrái – csak a kisebb csoportokon belüli sajátos társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket figyelembe véve – lehetnek nagyon hasonlók, miközben egy adott társadalmi csoport tagjai más társadalmi csoportok tagjaihoz képest nagyon különböző társadalmi osztályhelyzetben vannak az átfogóbb társadalmi struktúrában. A szóban forgó ábrában két társadalmi alcsoportot emeltem ki az átfogó társadalmi csoporton belül. Például egy vállalaton belül egy jellemzően szakmunkásokból és betanított munkásokból álló üzem és egy egyetemi végzettséggel, részben tudományos fokozattal rendelkező alkalmazottakból álló

tervezői szervezeti egység társadalmi struktúrája, csupán az adott szervezeti egységen belüli körülményekkel összefüggő társadalmi viszonyokat figyelembe véve, lehet nagyon hasonló. Könnyen előfordulhat, hogy a szóban forgó két társadalmi csoportban hasonló arányban sorolhatók egyének például hatalmi osztályba, pártolt osztályba és kiszolgáltatott osztályba. Azonban az egyik és a másik társadalmi csoport tagjainak a társadalmi osztályhelyzete igen jelentős mértékben eltér az adott társadalmi szervezet egészén belül. Ezzel összefüggésben például – a két társadalmi csoport összehasonlításában – az átfogóbb társadalmi struktúrában a tervezői egység kiszolgáltatott osztályának tagjai is előnyösebb helyzetben lehetnek, mint az adott üzem hatalmi osztályának vagy támogatott osztályának tagjai.

A társadalmi csoportok, és e csoportok társadalmi struktúrái a két szinthez képest általában több szinten is értelmezhetők. Például a fentebb említett vállalat belső társadalmi viszonyai szerinti társadalmi struktúrája az állami (vagy nemzeti) társadalom átfogó struktúrájába illeszkedik és összefügg azzal; az adott állami (vagy nemzeti) társadalom struktúrája a formálódó „globális társadalom" struktúrájába illeszkedik, és összefügg azzal. Kiemelve az állami (vagy nemzeti) társadalmat, e társadalom struktúráját felvázolhatjuk csak az adott társadalom átfogó intézményrendszere (és más átfogó tényezői) szempontjából jelentős társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket figyelembe véve is. Azonban törekedhetünk arra is, hogy egyrészt figyelembe vegyük az állami társadalmon belüli kisebb társadalmi csoportok részben sajátos intézményrendszerei (és más sajátos tényezői) szempontjából jelentős társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket is; másrészt törekedhetünk az adott állami társadalom tagjainak az adott társadalmon kívüli egyénekhez és csoportokhoz fűződő társadalmi viszonyainak a figyelembevételére is.

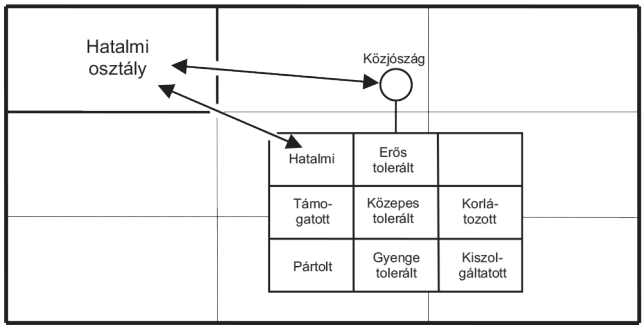

14.3. ábra: Az átfogó társadalmi struktúra és az alcsoport struktúrája közötti legfőbb összefüggések

A valóságos érdekviszonyok és erőviszonyok elemzése alapján tudjuk elhelyezni az átfogó társadalmi csoporton belüli kisebb társadalmi csoportokat, illetve e csoportok tagjait az átfogó társadalmi struktúrában; erre vonatkozóan általános

elméleti szinten csak bizonyos valószínűséggel érvényes összefüggéseket fogalmazhatunk meg. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy az átfogó társadalmi csoporton belüli kisebb társadalmi csoport tagjai átfogó struktúrán belüli helyzetének felmérésében főleg két vonatkozásban érdemes figyelembe vennünk a társadalmi viszonyokat. A 14.3. ábrán azt szemléltetem, hogy különösen tekintettel kell lennünk egyrészt az átfogó hatalmi osztály és a kisebb csoporton belüli hatalmi osztály közötti társadalmi viszonyokra; másrészt tekintettel kell lennünk arra, hogy a kisebb társadalmi csoport tagjainak az egésze számára közjavakat képező javak közvetítésével milyen társadalmi viszonyok vannak az átfogó hatalmi osztály és a kisebb csoport tagjai között.

- A kisebb társadalmi csoport hatalmi osztályának a társadalmi helyzete az átfogó társadalmi struktúrában jelentős hatással van az adott kisebb társadalmi csoport egyes tagjainak átfogóbb társadalmi helyzetére és a csoport társadalmi struktúrájára.

A kisebb társadalmi csoporton belüli hatalmi osztály és az átfogó társadalmi csoport hatalmi osztálya közötti egybeesési vagy azonossági társadalmi viszonyok megszilárdítják a kisebb társadalmi csoport belső társadalmi viszonyok szerinti társadalmi struktúráját. Például azok az egyének, akik csupán a kisebb társadalmi csoport belső társadalmi viszonyait figyelembe véve pártolt vagy kiszolgáltatott osztályhelyzetben vannak, pártolt vagy kiszolgáltatott osztályhelyzetük ezáltal még határozottabb lesz.

Azonban a kisebb társadalmi csoporton belüli hatalmi osztály és az átfogó társadalmi csoport hatalmi osztálya közötti ellentétes társadalmi viszonyok többé vagy kevésbé az ellenkezőjére változtatják az egybeesési vagy azonossági és az ellentétes érdekviszonyok szerinti társadalmi helyzeteket. Így például azok az egyének, akik a kisebb társadalmi csoport belső társadalmi viszonyait figyelembe véve kiszolgáltatott osztályhelyzetben vannak, az átfogó társadalmi struktúrában az adott vonatkozásban pártolt osztályhelyzetben vannak; akik viszont a belső társadalmi viszonyok szerint pártolt osztályhelyzetben vannak, az átfogó társadalmi struktúrában az adott vonatkozásban kiszolgáltatott osztályhelyzetben vannak.

Azonban a társadalmi struktúra felvázolása során eleve leegyszerűsítve fejezzük ki a társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket, tehát az előbb említett összefüggések csak bizonyos mértékben és csak bizonyos valószínűséggel érvényesülnek. Azt azonban határozottam kijelenthetjük, hogy a kisebb társadalmi csoporton belüli hatalmi osztály és az átfogó társadalmi csoport hatalmi osztálya közötti ellentétes társadalmi viszonyok többé vagy kevésbé lazítják, bizonytalanná teszik a kisebb társadalmi csoport társadalmi struktúráját.

Mint fentebb említettem, másrészt tekintettel kell lennünk arra, hogy a közjavak közvetítésével milyen társadalmi viszonyok vannak az átfogó hatalmi osztály és a kisebb csoport tagjai között.

- A kisebb társadalmi csoport tagjainak egésze számára közjavakat képező javak közvetítésével az átfogó hatalmi osztály és a kisebb csoport tagjai közötti társadalmi viszonyok jelentős hatással vannak az adott kisebb társadalmi csoport egyes tagjainak átfogóbb társadalmi helyzetére és a csoport társadalmi struktúrájára.

E tekintetben az érdekazonosság vagy érdekegybeesés az átfogó hatalmi osztály és a kisebb társadalmi csoport tagjai között elvileg a kisebb társadalmi csoport tagjai egészének a társadalmi helyzetét kedvezőbbé teszi az érdekviszonyok vonatkozásában. A közjavak előállításában vagy megszerzésében az átfogó hatalmi osztály és a kisebb társadalmi csoport tagjai közötti érdekellentét viszont elvileg a kisebb társadalmi csoport tagjai egészének a társadalmi helyzetét kedvezőtlenebbé teszi az érdekviszonyok vonatkozásában.

Például egy vállalat egy adott üzemének a dolgozói számára közjószágot képeznek az üzem hosszabb távú fenntartásához és fejlesztéséhez biztosított vállalati pénzügyi ráfordítások. Ha az adott üzem hosszabb távon nagyon nyereséges, a vállalati hatalmi osztályt alkotó tulajdonosok és felső vezetők érdekével egybeesik az adott üzem dolgozóinak az érdeke az üzem hosszabb távú fenntartása és fejlesztése vonatkozásában, és ez kedvezőbbé teszi a dolgozók átfogó struktúrán belüli helyzetét. Ha viszont az adott üzem hosszabb távon veszteségesnek látszik, a vállalati hatalmi osztályt alkotó egyének érdekével ellentétes az adott üzem dolgozóinak az érdeke az üzem hosszabb távú fenntartása és fejlesztése vonatkozásában, és ez kedvezőtlenebbé teszi a dolgozók átfogó struktúrán belüli helyzetét.

Az eddig említett szempontokhoz képest tovább bonyolítja a társadalmi struktúra empirikus felvázolását az, ha az adott társadalmi csoporton belül különböző társadalmi életszférák léteznek, amelyek azonban általában szorosan összefonódnak egymással, és az egyes társadalmi életszférákon belüli társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek többé vagy kevésbé különbözőek. Például az állami (vagy nemzeti) társadalmon és a mindennapi társadalmi élet szféráján belül a szervezett munka szféráját tekinthetjük a legfőbb társadalmi alszférának, de a lakóhelyi élet szféráján belüli társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek is jelentősek. Másik példával élve, egy egyetemi kar vagy intézet életében viszonylag elválik egymástól az oktatás szférája és a tudományos kutatás szférája, de e két szféra szorosan összefügg egymással. Tehát az összetett társadalmi struktúra részletesebb felvázolásában figyelembe kellene vennünk a különböző életszférákon belüli részben különböző társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket.

d) A társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok

Korábban és ebben a fejezetben (1.1Bd) is említettem, hogy a hálózatelemzésben a társadalmi viszony (social relation) és a társadalmi kapcsolat (social relationship) kifejezések jellemzően egy fogalmat jelölnek és azonos – elméletileg tisztázatlan – valóságos létező kifejezésére szolgálnak; valamint a hálózatelemzés-

ben gyakran a társadalmi viszony és a társadalmi kapcsolat kifejezésekkel azonos értelemben használják az összefüggés vagy kapcsolat és a kötés (connection, contact, tie) kifejezéseket is. Azonban a tizedik fejezetben (1.2Bb, 3.3) én különbséget tettem a társadalmi viszony és a társadalmi kapcsolat fogalma között. Eszerint a társadalmi viszonyok tényszerű létezők, a társadalmi kapcsolatok viszont tudati és normatív természetűek; azonban léteznek olyan társadalmi viszonyok (az azonossági társadalmi viszonyok), amelyek (szoros) társadalmi kapcsolatok formájában is léteznek. A tizenharmadik fejezetben (1.1; 1.3) láttuk, hogy a társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összessége társadalmi csoportot, a laza társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének és laza társadalmi kapcsolataik összessége társadalmi hálózatot alkot. A partneri társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének és partneri társadalmi kapcsolataik összessége partnerségi társadalmi hálózatot alkot; a hűségi társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének és hűségi társadalmi kapcsolataik összessége hűségi társadalmi hálózatot alkot.

Mint ahogyan ezt fentebb (1.2Ab) láttuk, felfogásom szerint a társadalmi struktúra fogalma a társadalmi viszonyok kifejezésére szolgál, a társadalmi struktúra felvázolásában elvileg a társadalmi viszonyokat vesszük figyelembe. Azonban az így értelmezett társadalmi struktúrával szorosan összefüggnek az adott társadalomban található laza társadalmi kapcsolatok, valamint a laza társadalmi kapcsolatokból felépült társadalmi hálózatok, és ezt szemléltetem a 14.4. ábrán.

- Egy adott társadalomban a társadalmi hálózatok jellemzően főleg a hatalmi helyzetben lévő egyének köré szerveződve, illetve a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez kapcsolódóan alakulnak ki, és jellemzően kialakul egyrészt a hatalmi társadalmi hálózat, másrészt a hűségi társadalmi hálózat.

Társadalmi hálózatot viszonylag hosszabb távra szóló – kifejezett vagy hallgatólagos – megegyezés által hozhatnak létre az egyének. A tizedik fejezetben (3.1A) viszont rámutattam arra, hogy – bizonyos társadalmi erőviszonyok és érdekviszonyok alapján – megegyezés kezdeményezése és kialakulása csak az egyik valószínű kölcsönhatás adott egyének között. Tehát a társadalmi hálózatok – a hatalmi hálózat és a hűségi hálózat – kialakulására vonatkozó összefüggéseket csak valószínűségi szinten fogalmazhatjuk, illetve fogalmazhatnánk meg. A hűségi társadalmi hálózat kialakulására vonatkozó összefüggést ezért majd valószínűségi szinten fogalmazom meg. A társadalmi struktúra következetes elméleti modelljének megalkotásához azonban eleve fel kell tételeznünk, hogy a valóságban a hatalmi osztály tagjai társadalmi egyesülésbe vagy társadalmi hálózatba szerveződnek. Az elmélet elvont szintjén a hatalmi osztály tagjainak társadalmi egyesülésbe szerveződését feltételezzük, de az elmélet engedményes szintjén társadalmi egyesülésnek tekinthetjük a társadalmi hálózatot is.

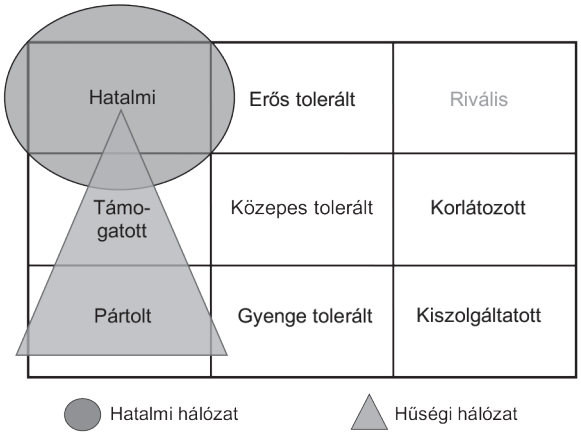

14.4. ábra: A társadalmi struktúra és a legfőbb társadalmi hálózatok

A hatalmi osztály tagjainak társadalmi egyesülésbe szerveződését elvileg egyrészt és főleg azért kell feltételeznünk, mert az egyének olyan körének a társadalmi struktúráját vázolhatjuk fel, akiket adott intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok fűznek össze, és akik ezáltal társadalmi csoportot (vagy társadalmi életszférát) alkotnak. A társadalmi helyzetek tipizálásának és az egyének különböző társadalmi osztályokba történő besorolásának a vonatkoztatási pontját elvileg a hatalmi helyzetben lévő és a hatalmi osztályba sorolt egyének képezik. Tehát – ha több egyén van hatalmi helyzetben – a hatalmi osztályba sorolt egyéneknek elvileg társadalmi egyesülést kell alkotniuk ahhoz, hogy a hatalmi osztályt alkotó egyének azonos vonatkoztatási pontként szolgáljanak valamennyi egyén társadalmi osztályokba történő besorolásához, és az egyének adott körét – a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő viszonyok közvetítésével – elvileg társadalmi viszonyok fűzzék össze, és az egyének adott köre elvileg társadalmi csoportot (vagy társadalmi életszférát) alkosson.

Másrészt, ha az adott társadalomban több egyén van hatalmi helyzetben, a hatalmi osztályhoz tartozó egyéneknek erejük és hatalmuk gyakorlásához képeseknek kell lenniük a társadalmi együttműködésre. Ezért már a tizenegyedik fejezetben (1.3Ba) feltételeztem a hatalmi helyzet ismertetőjegyeként azt, hogy – ha több egyén van hatalmi helyzetben – a hatalmi helyzetben lévő egyéneket, illetve a hatalmi osztály tagjait társadalmi kapcsolatok fűzik össze. Ezek a kapcsolatok elvileg szoros társadalmi kapcsolatok, amelyek az azonossági társadalmi viszonyok tudati és normatív megfelelői. A tizenharmadik fejezetben (1.B; 2.2A) láttuk, hogy ilyen viszonyokkal és kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének társadalmi egyesülést alkotnak, és e viszonyok és kapcsolatok rendszeres társadalmi együttműködést határoznak meg az egyének között. Az intézményes szociológia elméletének engedményes szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy valójában laza, partneri társadalmi kapcsolatok is összeköthetik a hatalmi helyzetben lévő és a hatalmi osztályba sorolandó egyéneket. A fentebb hivatkozott helyen (13. fejezet: 1.3) azt is láttuk, hogy

laza társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének társadalmi hálózatot alkotnak. Az utóbbi esetben a szándékosan pozitív társadalmi hatások és kölcsönhatások alkalomszerűek az egyének között, a társadalmi kapcsolatok adott érdekek érvényesítésére aktualizálódnak.

Tehát az elmélet elvont szintjén eleve feltételezzük, hogy a hatalmi osztály tagjai társadalmi egyesülésbe szerveződnek, és az elmélet engedményes szintjén lehetünk tekintettel arra, hogy a hatalmi helyzetben lévő egyének által alkotott társadalmi egyesülés helyett a valóságban inkább társadalmi hálózat létezik, amelyet hatalmi társadalmi hálózatnak nevezünk. Ez a hálózat azonban a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez képest az egyének kissé tágabb körét is magában foglalhatja.

- A *hatalmi társadalmi hálózat* olyan partnerségi társadalmi hálózat, amely partneri társadalmi kapcsolatokból épül fel, és magában foglalja a hatalmi helyzetben lévő egyéneket, valamint esetleg magában foglalja a hozzájuk közel hasonlóan jelentős erőkkel és a hatalmi helyzetben lévő egyének érdekeivel nagyrészt egybeeső érdekekkel rendelkező egyének egy részét is.

Tehát a hatalmi társadalmi hálózatot alkotják – mint tagok – jellemzően egyrészt a hatalmi osztály tagjai, másrészt – bizonyos valószínűséggel – a támogatott osztály és az erős tolerált osztály (kevés valószínűséggel esetleg a közepes tolerált osztály) tagjainak egy része.

Viszonylag kisebb méretű társadalmi csoportokban (pl. kisebb társadalmi szervezetekben vagy szervezeti egységekben) elvileg nincs jelentős akadálya annak, hogy kialakuljon a hatalmi társadalmi hálózat. Azonban egyes felfogások és kutatási eredmények az állami (vagy nemzeti) társadalom esetében is alátámasztják azt a feltételezést, hogy kialakul egy olyan társadalmi hálózat, amely egyénileg is a legjelentősebb társadalmi erőkkel rendelkező egyének egy részét, és esetleg a közel hasonlóan jelentős erőkkel rendelkező egyének egy részét egyesíti.

A hatalmi társadalmi hálózat fogalma az állami (vagy nemzeti) társadalomban valójában és nagyrészt az egyének azon körét és egységét foglalja magában, amelyet egyes szerzők erő-blokknak neveznek. Az erő-blokk fogalma részben Gramscitól és Poulantzastól származik, és e szerzőkre is támaszkodva Scott (1992: 32, 118–119) meghatározása szerint az erő-blokk „társadalmi csoportok" sajátos összefogása az állami-hatalmi pozíciók megszerzésére, amelynek tagjai fölényben vannak az állami-hatalmi pozíciókban. Azonban egyrészt, míg Scott meghatározása szerint az erő-blokk főleg politikai érdekek érvényesítésére szerveződik, itt általánosabb értelemben van szó hatalmi társadalmi hálózatról, amely egyaránt szolgálhatja a mindennapi érdekek és a politikai érdekek érvényesítését, és itt a mindennapi érdekek érvényesítésére helyezzük a hangsúlyt.[22] Másrészt Scott szerint az erő-blokk egymással domináns és alávetett viszonyokkal egymáshoz

[22] Mint ahogyan azt a hetedik fejezetben (4.1C) említettem, a mindennapi érdeket és a politikai érdeket majd a tizenötödik fejezetben (1.2Ba), a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet fogalmaival összefüggésben különböztetem meg egymástól.

fűzött csoportokból áll, kivéve azt a ritka esetet, amikor kizárólag egyetlen „társadalmi csoportból" toborzódik (122); ezzel szemben, a hatalmi társadalmi hálózat tagjait elvileg partneri, azaz mellérendeltségi társadalmi kapcsolatok fűzik össze.

Mint fentebb (1.1Ba) már említettem, a legszélesebb körben elfogadott elitelméleti felfogás szerint az elitet vagy erő-elitet azok az egyének alkotják, akik az adott társadalomban viszonylag a legnagyobb társadalmi erőkkel rendelkeznek (lásd pl. Carroll 2008: 47; Etzioni-Halevy 1993: 94–95; Field–Higley 1980: 20; Mills 1972: 7–13, 22–23; Scott 2008: 28, 32–33). Egyes szerzők szerint az elit általában jól szervezett, de nem teljesen egységes (Domhoff 2014: 104–107; Mills 1972: 11–13, 15–16, 23–24, 287–289); más szerzők szerint az elit lehet egységes vagy megosztott (Carlton 1996: 21; Field–Higley 1980: 35–36; Scott 1992: 119–120); ismét más szerzők szerint az elit eleve megosztott (Etzioni-Halevy 1993: 31–32). Például Scott (2008: 36–37) szerint az elit nem feltétlenül létezik összetartó, szolidáris csoport formájában, azonban Brittaniában a testületi (corporate) elit tagjai képesek a hatékony együttműködésre a gazdaság egészét érintő kérdésekben. Én elméletileg az adott társadalomban a nagy társadalmi erőkkel rendelkező – tehát az *erő-elitet* alkotó – egyének egy részének, és esetleg a közel hasonlóan nagy erőkkel rendelkező egyének egy részének a hatalmi társadalmi hálózatba szerveződését feltételezem. Azonban empirikusan eldöntendő kérdés, hogy egy adott társadalmi csoportban valójában milyen mértékben alakult ki ilyen társadalmi hálózat.

Egyes szerzők szerint az uralkodó vagy kapitalista osztály stabilitása nemcsak kiemelkedően jelentős erőforrásai által, hanem különleges szervezettsége által is meghatározott, az alárendelt osztályokkal ellentétben (Crompton 1993: 198; Offe–Weisenthal 1980). Majd lentebb (1.3Bb) részletesebben foglalkozom Domhoff osztály-hatalom elméletnek (class-domination theory) nevezett felfogásával, amely szerint az Egyesült Államokban az úgynevezett testületi gazdagok alkotják a hatalmi osztályt (dominant class); e felfogásra itt csak a testületi gazdagok körében létező társadalmi kapcsolatok vonatkozásában utalok. A szóban forgó szerző szerint a „testületi közösség" szervezetei, illetve a testületi gazdagok képesek fenntartani összetartásukat közös érdekeik érvényesítése vonatkozásában, főleg egyrészt az egymást részben átfedő tagságú igazgatótanácsok, másrészt azon szervezetek (pl. a Nemzeti Gyáripari Társulás, a Konferencia Tanács, az Üzleti Tanács, a Gazdasági Fejlődésért Bizottság, az Üzleti Kerek-asztal stb.) révén, amelyeket ebből a célból létrehoztak. A testületi gazdagok, illetve a (testületi gazdagokhoz képest tágabb) felső osztály tagjainak körében nem mindenki ismeri egymást, de mindenki ismer valakit, aki ismer valaki mást az ország más területén, a közös iskolai tanulmányoknak, ugyanannak a szórakozóhelynek, azonos klubban való tagságnak vagy ugyanannak az igazgatótanácsban a tagságnak köszönhetően. A felső osztály egymást átfedő társadalmi körök összetett hálózata, amelyeket olyan tagok kötnek össze, akik több körhöz is tartoznak. (Domhoff 2014: 39, 72) Ehhez hasonlóan, Britanniában a felső osztály tagjainak körében bár közvetlenül nem ismeri mindenki egymást, de a körükben szerveződő hálózatok összekap-

csolódnak, és a felső osztály egészét személyközi kapcsolatok zárt rendszere köti össze (Roberts 2011: 176–177).

Mint ahogyan azt már fentebb említettem, a hatalmi osztály tagjainak társadalmi egyesülésbe vagy társadalmi hálózatba szerveződését eleve feltételezzük, a tágabb körben szerveződő hatalmi társadalmi hálózat kialakulását viszont csak valószínűsítjük. A viszonylag nagy társadalmi erőkkel rendelkező egyének nagyobb valószínűséggel alkotnak társadalmi egyesülést vagy társadalmi hálózatot, mint a viszonylag kisebb erőkkel rendelkezők. Valamint fordítva, a társadalmi egyesülés vagy a társadalmi hálózat kialakulása hozzájárul ahhoz, hogy az egyesülésbe vagy hálózatba szerveződő egyének jelentősebb erőkkel, és ezzel összefüggésben esetleg hatalommal rendelkezzenek.

A társadalmi egyesülések létrehozását meghatározó tényezőkkel a tizenharmadik fejezetben (2.2C) foglalkoztam, e kérdéssel itt már érdemben nem foglalkozom. E tényezők részben azonosak azokkal a tényezőkkel, amelyek – a tizedik fejezetben (3.3B) tárgyaltak szerint – a partneri kapcsolatok kialakulását is meghatározzák. Eszerint partneri társadalmi kapcsolatok viszonylag a legnagyobb valószínűséggel olyan egyének között alakulhatnak ki, akik között egybeesési társadalmi viszonyok vannak. Ilyen viszonyok között a felek saját érdekeiket követve nagyrészt szándékukon kívül is megvalósítják egymás érdekeit. Ha ez idővel tudatosul bennük, számontarthatják az eredetileg spontán pozitív társadalmi hatásokat és kölcsönhatásokat, és idővel mindkét fél részéről kialakulhatnak a szándékosan pozitív társadalmi hatásokra irányuló elvárások és elkötelezettségek. Az erőviszonyok szempontjából nézve, partneri társadalmi kapcsolatok a legnagyobb valószínűséggel olyan egyének között alakulnak ki, akik jelentős erőkkel rendelkeznek egymás vonatkozásában, és akik között a társadalmi erőviszonyok megközelítőleg kiegyenlítettek, következésképpen – legalábbis hosszú távon – közel hasonló mértékben képesek segíteni egymás érdekeinek az érvényesülését.

Az adott társadalmi csoportban a hatalmi osztályhoz, illetve a hatalmi társadalmi hálózathoz kapcsolódóan jellemzően, illetve nagy valószínűséggel kialakul egy hűségi társadalmi hálózat.

- A hatalmi osztályhoz kapcsolódó *hűségi társadalmi hálózat* hűségi társadalmi kapcsolatokból épül fel, és magában foglalja a hatalmi osztály tagjait mint fő hűdíjazókat, a támogatott osztály tagjainak egy részét mint részben hűdíjasokat, részben hűdíjazókat, és a pártolt osztály tagjainak nagy részét mint hűdíjasokat.

A tizenharmadik fejezetben (1.3Bb) volt szó arról, hogy a klasszikus feudális társadalom legfőbb viszonyai, illetve kapcsolatai a hűbéri viszonyok és kapcsolatok voltak. A modern állami (vagy nemzeti) társadalomban ehhez képest a hűségi kapcsolatok és a hűségi társadalmi hálózat jelentősége jóval kisebb. Azonban részben a modern társadalom is hűségi társadalom, amelyre többé vagy kevésbé jellemzőek a hűségi társadalmi kapcsolatok, illetve amelyre többé vagy kevésbé

jellemző a hűségi társadalmi hálózat kialakulása. A modern társadalomban található kisebb társadalmi csoportokban (pl. társadalmi szervezetekben, szervezeti egységekben, településeken belül) jellemzően szintén kialakulnak a hűségi társadalmi hálózatok.

A tizedik fejezetben (3.3B) és a tizenharmadik fejezetben (1.3Bb) foglalkoztam azzal, hogy hűségi társadalmi kapcsolatok hatalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének között alakulhatnak ki, amennyiben az adott egyének érdekei összeegyeztethetőek, ahol a hatalommal rendelkező egyének lesznek a hűdíjazók, a hatalmi függésben lévő egyének a hűdíjasok. A hatalommal rendelkező hűdíjazók hatalmuknál fogva bizonyos társadalmi javakhoz, hűségi adományokhoz juttatják a hűdíjasokat, akik ennek ellenszolgáltatásaképpen általános hűséggel és viszonylag széles körű szolgáltatásokkal tartoznak. A modern társadalomban például nagyrészt hűségi adományokként ítélik oda a jelentős vezetői állásokat. Azok a tulajdonosok vagy felsőbb vezetők, akik érdemben döntenek arról, hogy kit neveznek ki az adott vezetői állásba, a kinevezést nagyrészt hűségi adománynak szánják, amelynek elfogadásával a kinevezendő vezető általános és hosszú távra szóló kötelezettséget vállal a kinevezésről érdemben döntő tulajdonos vagy tulajdonosok, felsőbb vezető vagy vezetők elvárásainak megfelelő magatartásra. Ily módon részben hűségi kapcsolatok alakulnak ki a kinevezésről érdemben döntő tulajdonosok vagy felsőbb vezetők és az alsóbb szintű vezetők között. Ehhez hasonlóan, a beosztotti állásokat is el lehet osztani részben hűségi adományokként, részben hűségi kapcsolatokat kialakítva az adott állások elosztásáról érdemben döntő és az adott állásokat elfogadó egyének között. További példával élve, a különböző pályázati támogatások odaítéléséről érdemben döntő egyének a viszonylag kis erőkkel rendelkező egyének körében gyakran főleg vagy nagyrészt hűségi adományokként ítélik oda a pályázati támogatásokat. Ily módon részben hűségi kapcsolatok alakulnak ki a döntéshozók és a pályázati támogatások kedvezményezettjei között.

Később (1.3A) majd kitérek arra a kérdésre is, hogy az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus felmérésében az általam úgynevezett laza társadalmi kapcsolatokat tekinthetjük úgy, mintha azonossági társadalmi viszonyok formájában is léteznének. Ebben az esetben a laza társadalmi kapcsolatokat mint azonossági kvázi-viszonyokat is figyelembe vesszük a társadalmi struktúra felvázolásában, és így eleve adódik a szoros összefüggés a társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok között. Azonban, ha a társadalmi struktúrát csak az elvileg is társadalmi viszonyoknak tekinthető összefüggések alapján, a laza társadalmi kapcsolatoktól eltekintve vázoljuk fel, ebben az esetben is szoros összefüggést feltételezek, illetve valószínűsítek a társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok között.

Mindazonáltal ebben az alfejezetben a társadalmi hálózatok szerveződésének csak a legfőbb vonásaira mutattam rá. A valóságban társadalmi hálózatok kialakulhatnak az említett összefüggésektől eltérően, más társadalmi osztályokon belül és más osztályok között is. Ennek főleg egyrészt a társadalmi struktúra

fentebb tárgyalt összetettsége a magyarázata. Másrészt az, hogy a társadalmi hálózatok viszonylag hosszabb időszak alatt alakulnak ki, így a ma létező hálózatok nagyrészt a korábbi társadalmi struktúra alapján formálódtak, és időközben jelentős mértékben átalakulhatott a társadalmi struktúra. Például amennyiben az állami (vagy nemzeti) társadalomban jellemzően két párt vagy pártkoalíció egymást felváltva jut kormányzati pozícióba, és ezzel összefüggésben a hatalmi osztályt hosszabb időközönként nagyrészt egymást felváltva alkotják az egyének bizonyos körei, jellemzően kialakulhat egy kettős hálózati rendszer, azonban amely részben átfedi egymást.

B) A társadalmi struktúra meghatározottsága

a) A társadalmi struktúra meghatározó tényezői

A társadalmi struktúra a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek jellegzetes vonásait fejezi ki, tehát a társadalmi struktúra meghatározó tényezői ugyanazok a létezők, amelyek a társadalmi viszonyokat és helyzeteket fő vonásaikban meghatározzák. A társadalmi viszonyok meghatározó tényezőivel és a társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmussal a tizedik fejezetben (2.2A) részletesen foglalkoztam; ehhez kapcsolódva a tizenegyedik fejezetben (1.2Bb) áttekintettem a társadalmi helyzet legfőbb meghatározó tényezőit. Ezért itt eltekintek a társadalmi struktúra meghatározottságának részletes tárgyalásától, és a következőkben csak röviden mutatok rá a társadalmi struktúra legfőbb meghatározó tényezőire. Ezeket a tényezőket – a történetiség szempontjától eltekintve – a 14.5. ábrán szemléltetem.

- A társadalmi struktúrát alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, és más tényezők a társadalmi intézményekkel összefüggésben játszanak szerepet a társadalmi struktúra létrehozásában, illetve meghatározásában.

Röviden fogalmazhatunk úgy, hogy a társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket, tehát a társadalmi struktúrát alapvetően társadalmi intézmények hozzák létre, illetve társadalmi intézmények határozzák meg; azonban a társadalmi struktúrát végül is az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének, illetve ezen egyének – más egyének és csoportok befolyásolására irányuló – szándékai és cselekvési képességei hozzák létre, intézmények kialakítása és fenntartása révén.

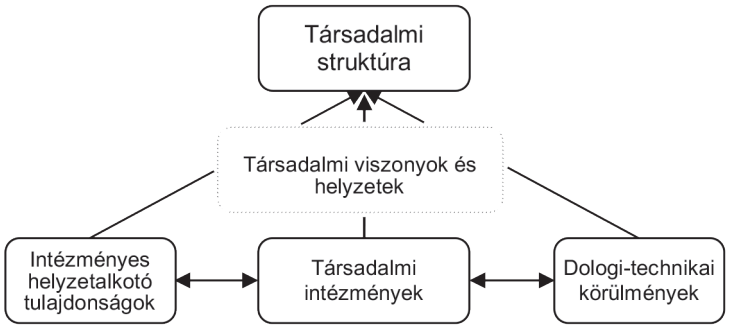

14.5. ábra: A társadalmi struktúra legfőbb meghatározó tényezői

Mindazonáltal a társadalmi intézmények kialakítása és fenntartása révén létrehozott társadalmi struktúra általában csak többé vagy kevésbé felel meg az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékainak és az intézményes szabályoknak. Egyrészt, bizonyos szándékkal (pl. az alkalmazottak jobb ösztönzésére, az előrejutási esélyek változtatására, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére vagy növelésére irányuló szándékkal) kialakított és fenntartott intézmények fedezetével rendelkező egyéneknek nem feltétlenül irányult és irányul szándékuk részben az adott intézmények által meghatározott társadalmi viszonyok és helyzetek létrehozására, és ily módon a társadalmi struktúra tudatos létrehozására vagy változtatására. Másrészt – ahogyan azt a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek létrehozásának tárgyalásánál is hangsúlyoztam –, a társadalmi intézmények bizonyos mértékben tökéletlen eszközök mások befolyásolására. Tehát ha a fedezettel rendelkező egyéneknek szándékukban áll bizonyos társadalmi struktúra létrehozása, illetve a társadalmi struktúra változtatása, a társadalmi intézmények, illetve különösen a külső fedezetű társadalmi intézmények elvileg csak bizonyos valószínűséggel, kisebb vagy nagyobb mértékben alkalmasak arra, hogy az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaiknak megfelelő társadalmi struktúrát hozzanak létre.

A harmadik fejezetben (3.2Ba) intézményes helyzetnek neveztem az adott egyén vagy csoport helyzetét egy adott intézmény vagy intézményrendszer intézményes szabályainak az érvényességi köreiben. Ehhez kapcsolódva intézményes helyzetalkotó tulajdonságnak neveztem az olyan tulajdonságot, amelyre vonatkoztatva meghatározottak bizonyos intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének; illetve, ha az intézményes helyzet csupán elnevezés, az intézményes helyzetalkotó tulajdonság azonos az intézményes helyzettel. Esetleg egy adott tulajdonság is alkothat intézményes helyzetet, de az intézményes helyzetek többnyire összetettek, több helyzetalkotó tulajdonságot foglalnak magukban. Lehet intézményes helyzetalkotó tulajdonság például a szakképzettség,

a foglalkozás, a beosztás, a gyakorlati idő, az életkor, a faji vagy nemzetiségi hovatartozás, a lakóhely stb.

- Az adott társadalomban az egyének intézményes helyzetek és intézményes helyzetalkotó tulajdonságok szerinti eloszlása, az intézményekkel összefüggésben, nagyrészt meghatározza a társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket, azaz nagyrészt meghatározza a társadalmi struktúrát.

Az intézményes helyzet fogalma nagyrészt megfelel a normativista szociológiai elméletekben a szereppel összefüggésben értelmezett státusz fogalmának. Így a fent kiemelt összefüggés bizonyos értelemben kifejezi egyrészt a normativista struktúrafelfogás figyelembevételét, másrészt az attól való lényegi eltérést az általam képviselt struktúrafelfogásban. Felfogásom szerint az adott társadalmi csoport különböző státuszokhoz kötődő szerepek szerinti struktúrája nem azonos a társadalmi struktúrával, de a társadalmi struktúrát nagyrészt meghatározza a különböző intézményes helyzetekhez (státuszokhoz) kötődő szerepek szerinti struktúra. Például egy társadalmi szervezet különböző feladatkörök szerinti struktúrája nagyrészt meghatározza az adott szervezet társadalmi struktúráját. Adott egyén társadalmi osztályhelyzetét nagyrészt meghatározhatja például tulajdona, szakképzettsége, foglalkozása és beosztása, gyakorlati ideje, nemi hovatartozása, életkora, lakóhelye mint intézményes helyzetalkotó tulajdonság, részben e tulajdonságokhoz kötődő szerepe vagy szerepei révén.

A társadalmi struktúra – felfogásom szerint – részben a társadalmi erőviszonyok szerinti struktúra, tehát a társadalmi struktúrát meghatározzák mindazok a létezők, amelyek a társadalmi erőviszonyokat jelentős mértékben meghatározzák. A társadalmi erők meghatározó tényezőivel és az erőket létrehozó mechanizmussal a nyolcadik fejezetben (4.2A) foglalkoztam. E meghatározó tényezők közül itt csak a társadalmi erők és erőviszonyok azon sajátos meghatározó tényezőire utalok, amelyeket a társadalmi erő hordozóinak vagy belső meghatározó tényezőinek nevezek, és amelyeket ebben az alfejezetben más vonatkozásban nem említek. Tehát a társadalmi struktúrát adott esetben meghatározhatja az adott egyének eloszlása a következő vonatkozásokban: az egyének hatáskörei, tulajdonai, kapcsolati támogatói; a társadalmi képesítéseket jelentő tulajdonságok (szakképzettség, tudományos fokozat stb.), az egyének birtokában lévő kizárólagos információk, valamint az egyének olyan személyes tulajdonságai (pl. szaktudás, testi erő), amelyek személyes társadalmi képességeket alkotnak.

A kilencedik fejezetben (3.1Ab) láttuk, hogy a társadalmi erőket alkotó társadalmi képességek más szempontból a társadalmi tőke, illetve – pontosabban fogalmazva – a manifeszt társadalmi tőke alkotórészeit képezik. Tehát az adott társadalomban az egyének manifeszt társadalmi tőke szerinti eloszlása általában jelentős hatással van a társadalmi struktúrára. Mint korábban (1.2Aa) már említettem, a következő alfejezetben (1.2Bb) majd bevezetem a társadalmi-tőkés struktúra fogalmát, amely annak kifejezésére szolgál, hogy az egyének milyen

mennyiségű és milyen fajtájú társadalmi tőkével rendelkeznek. Ehhez kapcsolódva később (1.3B) rávilágítok arra, hogy a társadalmi-tőkés struktúra többé vagy kevésbé meghatározza a társadalmi struktúrát.

A tizedik fejezetben (2.2.A) és a tizenegyedik fejezetben (1.2Bb), a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek meghatározottságának tárgyalásánál azt is láttuk, hogy a társadalmi viszonyokra és helyzetekre az intézményekkel összefüggésben a dologi-technikai körülmények is jelentős hatással vannak, illetve jelentős hatással lehetnek. Ennek megfelelően:

- Az adott társadalom társadalmi struktúráját jelentős mértékben meghatározhatják bizonyos dologi-technikai körülmények, amennyiben az intézmények hatásaival összefüggésben meghatározzák a társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket.

A fentebb hivatkozott helyeken említettem, hogy a dologi-technikai körülmények főleg két formában lehetnek hatással a társadalmi viszonyokra és a társadalmi helyzetekre; tehát a dologi-technikai körülmények főleg két formában határozhatják meg a társadalmi struktúrát. Egyrészt a társadalmi intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek (mint érdekek és erők) szervesen összefonódnak a dologi-technikai körülmények által meghatározott cselekvési lehetőségekkel és képességekkel. Másrészt azok az egyének, akik az intézmények fedezetével rendelkeznek és kialakítják az adott intézményeket, többé vagy kevésbé a dologi-technikai körülményekhez tudatosan alkalmazkodva, illetve a dologi technikai körülmények alakításával összefüggésben alakítják ki az intézményeket, és ily módon formálják a társadalmi struktúrát, már amennyiben ez megfelel hosszú távú érdekeiknek.

A dologi-technikai körülmények az állami (vagy nemzeti) társadalom és a kisebb társadalmi csoportok társadalmi struktúráját is jelentős mértékben meghatározhatják. Például Lenski (1966: 88–93) felfogása szerint az állami (vagy nemzeti) társadalom elosztási rendszerének természetét, azaz a társadalom struktúráját és egyenlőtlenségeit főleg a munkatevékenységben alkalmazott technológia határozza meg. A technológia meghatározó hatása egyrészt a termelékenység és a többlettermék mennyiségének, másrészt a társadalmi viszonyok alapvető demográfiai, politikai és termelési mintáinak a meghatározásán keresztül érvényesül. Egy ipari üzem társadalmi struktúráját jelentős mértékben meghatározza az adott üzemben alkalmazott technológia, a munkafolyamat gépesítettsége vagy automatizáltsága, valamint meghatározzák a gépek és berendezések bizonyos technikai tulajdonságai.

A társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket, azaz a társadalmi struktúrát bizonyos vonatkozásokban a természeti körülmények is befolyásolhatják, amennyiben befolyásolják az egyének releváns cselekvési lehetőségeit és képességeit, illetve érdekeit és erőit. Például a térbeli távolságok és a domborzati körülmények is hatással lehetnek egy adott állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi struktúrájára, ha e körülményekre tekintettel például (részben a közlekedés és a szállítás költségeivel összefüggésben) a vállalkozók érdekének kisebb vagy na-

gyobb mértékben felel meg az adott társadalom különböző településeire vagy e települések környékeire vállalatokat telepíteni, és ezáltal az adott szakképzettséggel rendelkező egyének számára munkahelyeket létrehozni.

A strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogáson belül a tisztán nominális struktúrafelfogásban és a hagyományos osztályelméleti felfogásban kifejezetten figyelembe vett kategoriális tulajdonságok (tulajdon, foglalkozás és beosztás, szakképzettség, kor, nem, faj, nemzetiség stb.) felfogásom szerint egyrészt és főleg úgy vehetők figyelembe a társadalmi struktúra elemzésében, mint önmagukban csupán intézményes helyzetalkotó tulajdonságok, vagy mint az intézményes helyzetalkotó tulajdonságokkal szoros összefüggésben lévő ismertetőjegyek. Ezek a tényezők ilyen minőségükben bizonyos mértékben meghatározzák a társadalmi viszonyokat és a társadalmi helyzeteket, tehát bizonyos mértékben meghatározhatják a társadalmi struktúrát. Másrészt úgy vehetők figyelembe, mint amelyek többé vagy kevésbé összefüggnek az adott egyének bizonyos tulajdonságaival mint társadalmi képességekkel; harmadrészt mint amelyek többé vagy kevésbé összefüggnek azokkal a dologi-technikai körülményekkel, amelyek bizonyos mértékben meghatározzák a társadalmi struktúrát.

Az előző bekezdésben említett felfogások, különösen a tisztán nominális struktúrafelfogás egyik fő problémájának fentebb (1.1Ba) azt tekintettem, hogy tisztázatlan az a lényegi közös szempont, amely alapján az adott népesség tulajdon, foglalkozás, beosztás, szakképzettség, munka jellege, ágazat stb. szerinti eloszlása jellemezheti a társadalmi struktúrát. Elméleti szempontból tisztázatlan, hogy ezek a tényezők milyen módon játszanak szerepet a társadalmi jelenségek és más emberi jelenségek meghatározásában. Mint fentebb (1.2Aa) már említettem, felfogásom szerint a társadalmi viszonyok mint érdekviszonyok és erőviszonyok képezik, tehát az e viszonyokat leegyszerűsítve kifejező társadalmi struktúra képezi azt a „közös nevezőt", amellyel összefüggésben ezek a tényezők jelentősek mint a társadalmi jelenségek (és a társadalmi jelenségekkel összefüggő más emberi jelenségek) meghatározó tényezői.

A társadalmi struktúra legfőbb meghatározó tényezőit tárgyalva végül a társadalmi struktúra intézményrendszer egésze általi és történeti meghatározottságát hangsúlyozom. A tizedik fejezetben (2.2.Ab) és a tizenegyedik fejezetben (1.2Bb), a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek meghatározottságát elemezve hangsúlyoztam, hogy végső soron egy intézményrendszer egésze befolyásolja azt, hogy egy adott intézmény milyen társadalmi viszonyok és milyen társadalmi helyzetek létrehozásához járul hozzá. Következésképpen:

- Végső soron az adott társadalom intézményrendszerének egésze hatással van a társadalmi osztályokra, és az adott osztályok közötti tipikus társadalmi viszonyokra, azaz a társadalmi struktúrára.

Ez azt is jelenti, hogy a társadalmi intézmények viszonylag korlátozott változtatása révén a társadalmi struktúra általában nehezen változtatható, ha egyáltalán

változtatható. Az is előfordulhat, hogy bizonyos intézmények megváltoztatása vagy új intézmények életbe léptetése más értelemben alakítja át a társadalmi struktúrát, mint ahogyan azt az adott intézményektől önmagukban véve várni lehetett volna.

A társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek történeti meghatározottságával összefüggésben a társadalmi struktúra történetileg is meghatározott.

- A társadalmi struktúrát alapvetően meghatározó társadalmi intézmények egy hosszabb vagy rövidebb folyamat eredményeképpen alakulnak ki; e folyamat körülményei történetileg meghatározzák a létrejövő intézményeket, és az ezen intézmények által létrehozott társadalmi struktúrát.

A társadalmi struktúrát az adott időszakban érvényes intézmények határozzák meg, de a ma fennálló társadalmi intézmények tulajdonképpen egy olyan társadalmi folyamat eredményeként jöttek létre, amelyet alapvetően a múltbeli társadalmi struktúra határozott meg. A múltbeli társadalmi struktúra meghatározta azt, hogy az egyes egyének és csoportok milyen mértékben vehettek és vettek részt a társadalmi intézmények kialakításában; ezáltal meghatározta azt, hogy az egyes egyének és csoportok érdekei milyen mértékben nyomták rá bélyegüket a kialakuló társadalmi intézményekre és az általuk létrehozott társadalmi struktúrára. Ugyanakkor a társadalmi intézmények nem csupán a társadalmi folyamatokban formálódhatnak, adott esetekben azokra más természetű folyamatok, például háborúk, hódítások, forradalmak is hatással lehetnek. Tehát adott esetekben e folyamatokat meghatározó tényezők történetileg jelentős mértékben meghatározhatják a társadalmi struktúrát.

b) A társadalmi struktúrával összefüggő struktúrák

Weber (1987: 303) különbséget tett az osztályok (mint gazdasági osztályok) és a társadalmi osztályok között; tehát ilyen értelemben különbséget tehetett volna a gazdasági osztályok szerinti gazdasági struktúra és a társadalmi osztályok szerinti társadalmi struktúra között is. Eszerint vannak olyan struktúrák, amelyek társadalmi szempontból többé vagy kevésbé jelentősek, de önmagukban nem tekinthetők társadalmi struktúráknak. Ehhez hasonlóan:

- A különböző strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogások szerinti társadalmi struktúra (a tulajdoni struktúra, a foglalkozási struktúra, a munkamegosztási struktúra stb.) nem maga a társadalmi struktúra, de általában szorosan összefügg a felfogásom szerinti társadalmi struktúrával.

Az előző alfejezetben (1.2Ba) rámutattam arra, hogy a társadalmi struktúra meghatározó tényezőit, vagy e tényezőkkel szorosan összefüggő tényezőit képezhetik azok a tulajdonságok, amelyeket a strukturalista vagy kategoriális struktúrafelfogások kifejezetten figyelembe vesznek a társadalmi struktúra felvázolásában.

Úgy gondolom, hogy Marx társadalomfilozófiai szinten és a hosszú távon megfigyelhető vagy várható alapvető társadalmi változásokra magyarázatot keres-

ve indokoltan emelte ki a tulajdonviszonyokat a kapitalista társadalom struktúrájának felvázolásában. Azonban felfogásom szerint a társadalom *tulajdoni struktúrája* (a tulajdonviszonyok szerinti struktúrája) nem maga a társadalmi struktúra. Mindazonáltal az állami (vagy nemzeti) társadalom tulajdoni struktúrája – az érdekviszonyok és az erőviszonyok meghatározása révén – jelentős mértékben meghatározza az adott társadalom társadalmi struktúráját.

Az állami (vagy nemzeti) társadalomban a termelési eszközök tulajdona, amennyiben jelentős mértékű tulajdonról van szó, általában a legjelentősebb társadalmi képesség, amely a tulajdonosok számára hatalmat biztosít azon egyének vonatkozásában, akik nem tulajdonosai a termelési eszközöknek; valamint a tulajdonviszonyokkal az érdekviszonyok is szoros összefüggésben vannak. Nagyon leegyszerűsítve a marxi és az intézményes szociológiai struktúrafelfogás megfeleltetését: a tulajdonosi tőkésosztály képezi a fogalmaim szerinti hatalmi osztályt, és a munkásosztály képezi a fogalmaim szerinti kiszolgáltatott osztályt. Azonban e nagyon leegyszerűsített struktúrafelfogáshoz képest a modern kapitalista társadalom valóságos társadalmi viszonyait kielégítően kifejező társadalmi struktúra jóval összetettebb, ahogyan ezt majd később (1.3B) láthatjuk.

Egyes felfogások szerint a társadalmi struktúra bizonyos értelemben a foglalkozások szerinti struktúra. Nevezhetjük *foglalkozási osztálynak* az adott társadalomban hasonló foglalkozással rendelkező egyének összességét; eszerint a *foglalkozási struktúra* az adott társadalom foglalkozási osztályait és a foglalkozási osztályok közötti tipikus munkamegosztási viszonyokat foglalja magában. A munkamegosztási viszonyok felfogásom szerint önmagukban csak szerepviszonyok, és nem társadalmi természetű viszonyok (10. fejezet: 1.2Ab; 2.1B). Illetve a munkamegosztási viszonyok más szempontból technikai viszonyok, ahogyan ezt például Wright (1979: 11–12; 1980a: 177) hangsúlyozza. Tehát felfogásom szerint a foglalkozási struktúra nem maga a társadalmi struktúra, de a foglalkozási struktúra – az érdekviszonyok és az erőviszonyok meghatározása révén – jelentős mértékben meghatározza a társadalmi struktúrát. A foglalkozási struktúra felvázolása során megkülönböztetett foglalkozási osztályokat kisebb vagy nagyobb mértékben el lehet helyezni a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok szerinti társadalmi struktúrában.

A foglalkozási struktúra bizonyos értelemben az adott társadalmi csoport (pl. állami társadalom vagy társadalmi szervezet) munkamegosztási struktúrája. Egyes felfogások szerint a társadalmi szervezet társadalmi struktúrája tulajdonképpen a szervezet munkamegosztási struktúrája. A *munkamegosztási struktúrát* értelmezhetjük úgy, hogy az a szervezetben különböző tevékenységi funkciókat ellátó egyénekből álló csoportokat, és az e csoportok közötti tipikus munkamegosztási viszonyokat foglalja magában. A munkamegosztási struktúra két alapvető vonatkozása egyrészt a specializáció, azaz a munkafeladatok megosztása az egyes egyének és szervezeti egységek között; másrészt a koordináció, azaz a különböző feladatokat ellátó egyének és szervezeti egységek tevékenységének az összehangolása. A kontingenciaelmélet egyes képviselői szerint a szervezet munkamegosztási

struktúráját nagyrészt meghatározza például a tulajdonlás és a külső ellenőrzés formája, a szervezet mérete, az alkalmazott technológia, a szervezet környezetének stabilitása vagy bizonytalansága, homogenitása vagy heterogenitása stb. (pl.: Brown 1992: 89–125; Kieser 1995b; Perrow 1994: 151–167, 195–237). Felfogásom szerint a szervezeten belüli munkamegosztási viszonyok jelentős mértékben meghatározzák a szervezet társadalmi viszonyait, illetve a szervezet munkamegosztási struktúrája nagyrészt meghatározza a szervezet társadalmi struktúráját, tehát az említett meghatározó tényezők nagyrészt hatással vannak a szervezet társadalmi struktúrájára is.

A társadalmi struktúrával összefüggő, különböző szempontok szerinti struktúrák közül a tőkeelméleti felfogás szerinti struktúrával foglalkozom kissé részletesebben. Majd látjuk, hogy e struktúra bizonyos értelemben az előbb említett szempontok szerinti struktúrákkal is szorosan összefügg, és szorosan összefügg a – felfogásom szerinti – társadalmi struktúrával.

Fentebb (1.1Ba) röviden rávilágítottam arra, hogy a tőkeelméleti struktúrafelfogás szerint a társadalmi struktúrát alkotó osztályokat aszerint különböztethetjük meg egymástól, hogy az egyének milyen mennyiségű és milyen fajtájú tőkével rendelkeznek, eltekintve a tőke mennyiségének és összetételének időbeli változásától (Bourdieu 1986b: 114–115; 2002: 26). A félreértések elkerülése végett ajánlatosnak tűnik itt is megjegyezni, hogy én – e kifejezést bizonyos szempontból tágabb, más szempontból szűkebb értelemben használva – a társadalmi tőke kifejezést használom a fogalmaim szerint társadalmi természetű tőkék jelölésére, és felfogásom szerint társadalmi tőkék elvileg csak a társadalmi élet szférájában léteznek.

Ha a tőke, illetve a társadalmi tőke kifejezést nemcsak a – Marx által kidolgozott – klasszikus tőkefogalom jelölésére használjuk, a „tőkés" kifejezéssel sem indokolt csupán a tulajdoni (gazdasági) tőkével rendelkező egyéneket jelölni. Ha a tőke, illetve a társadalmi tőke fogalmát a szociológiai irodalomban használt tágabb értelmében használjuk, elvileg mindenki rendelkezhet tőkével, azaz mindenki lehet tőkés (Lin 2001: 10–11).

- *Társadalmi-tőkés osztálynak* nevezzük az adott társadalomban hasonló tartalmú és hasonló mértékű társadalmi tőkével rendelkező egyének összességét. A *társadalmi-tőkés struktúra* az adott társadalom társadalmi-tőkés osztályait és a tőkés osztályok közötti, az adott tőkék természete szerinti tipikus viszonyokat foglalja magában.

A kilencedik fejezetben (3.1B) láttuk, hogy a társadalmi tőkék típusai, a társadalmi képességek típusainak megfelelően: (1) a hatásköri tőke, (2) a tulajdoni tőke, (3) a kapcsolati tőke, (4) a társadalmi képesítési tőke, (5) az informáltsági tőke és (6) a személyes társadalmi tőke. A 14.1. táblázatban, az állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi-tőkés osztályainak elkülönítése szempontjából a társadalmi tőke következő típusait vesszük figyelembe: tulajdon, vezetői vagy nem vezetői hatáskör, szellemi vagy testi személyes társadalmi tőke és az ezzel ösz-

szefüggő szakképzettség mint társadalmi képesítési tőke. A személyes társadalmi tőkén belül a szellemi vagy testi személyes társadalmi tőke közötti megkülönböztetéstől eltekintve, a társadalmi tőke figyelembe veendő típusai a valóságban tulajdonképpen egybeesnek a Wright (1989: 24–25; ford. 1999: 202–203) által megkülönböztetett három fajta „javakkal" való rendelkezéssel: a termelési eszközökkel, a szervezési javakkal és a készség-javakkal való rendelkezéssel.

Felhívom a figyelmet arra, hogy az említett táblázatban felvázolt társadalmi-tőkés osztálymodell nagyon hasonló Wright osztálymodelljéhez és a foglalkozási osztálymodellekhez; mint ahogyan a nagyrészt különböző elméleti felfogásokhoz kötődő, különböző foglalkoztatás-alapú osztályfelfogások képviselői végül is a társadalmi osztályok egymáshoz nagyon hasonló listáit vázolják fel (Crompton 1993: 121–122). Tehát egyrészt megkülönböztetjük a tulajdonosokat és azon egyéneket, akik nem rendelkeznek jelentős tulajdonnal mint társadalmi képességgel és tőkével. A tulajdonosokon belül – a szokásos megkülönböztetésnek megfelelően – megkülönböztetjük a tulajdon nagysága szerint a nagytulajdonosokat, a közepes tulajdonosokat és a kistulajdonosokat. Másrészt a tulajdonnal nem rendelkező egyének körén belül különbséget teszünk a vezetők és a nem-vezetők között. A vezetőkön belül a vezetői hatáskör kiterjedtsége, illetve a vezetési szint szerint megkülönböztetjük a felső vezetőket, a középvezetőket és az alsó szintű vezetőket. A felső vezetők és a középvezetők esetében eleve felsőfokú szakmai képzettséget, tehát bizonyos társadalmi képesítést (és ennek megfelelő személyes társadalmi képességet) is feltételezünk. A tulajdonnal vagy vezetői hatáskörrel nem rendelkező egyének körében az általuk betöltött munkakörben szükséges szakképzettség és személyes szakmai képességek jellege és mértéke alapján különböztetjük meg a főleg szellemi vagy a főleg testi szakmai képzettséget és személyes szakmai képességeket igénylő munkakörben dolgozókat, valamint ezek különböző szintjeit.

Társadalmi tőke nagysága	**Társadalmi tőke tartalma**			
	Tulajdon	Vezetői hatáskör	Szellemi képesség	Testi képesség
Nagy	*Nagy-tulajdonosok*	*Felső vezetők*	*Felső szellemiek*	*Szak-munkások*
Közepes	*Közepes tulajdonosok*	*Középvezetők*	*Középszintű szellemiek*	*Betanított munkások*
Kicsi	*Kis-tulajdonosok*	*Alsó vezetők*	*Alsó szellemiek*	*Képzetlen munkások*

14.1. táblázat: A társadalmi-tőkés osztályok az állami (vagy nemzeti) társadalomban

A társadalmi-tőkés struktúra nemcsak a társadalmi-tőkés osztályokat, hanem az adott osztályok közötti tipikus viszonyokat is magában foglalja. Ezek a viszonyok azonban önmagukban nem társadalmi viszonyok, hanem az adott tőkék természetével összefüggő viszonyok az egyének, illetve az adott osztályok között. A tulajdonosok és a nem-tulajdonosok közötti viszonyok tulajdonviszonyok; a vezetők különböző szintjei, valamint a vezetők és a nem-vezetők közötti viszonyok alá- és fölérendeltségi és munkamegosztási viszonyok; a beosztottak különböző osztályai közötti viszonyok horizontális munkamegosztási viszonyok.

Mint már korábban (11. fejezet: 1.2Ba) és ebben a fejezetben (1.1Ba; 1.2Aa) is említettem, felfogásom szerint a társadalmi helyzetnek a társadalmi erővel összefüggésben jelentős vonatkozása a tőke, illetve a társadalmi tőke; tehát a – bizonyos szempontból tágabban, más szempontból szűkebben értelmezett – társadalmi tőke eloszlása szorosan összefügg a fogalmaim szerinti társadalmi struktúrával. Felfogásom szerint a társadalmi-tőkés struktúra nem azonos, de általában szorosan összefügg a társadalmi struktúrával. Az állami (vagy nemzeti) társadalom esetében, a társadalmi-tőkés struktúra jelentős mértékben meghatározza az adott társadalom társadalmi struktúráját. Lentebb (1.3B) felvázolok egy empirikus-közeli példát a társadalmi struktúrára, és ebben a példában a fenti társadalmi-tőkés osztálymodellt majd bizonyos értelemben kiegészítem a társadalmi kapcsolatok figyelembevételével és a társadalmi-tőkés struktúrát összefüggésbe hozom a – felfogásom szerinti – társadalmi struktúrával.

C) A társadalmi struktúra funkciója, következményei

a) Előzetes megjegyzések

A társadalmi struktúra fogalma a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek jellegzetes vonásait fejezi ki; tehát a társadalmi struktúra következményei ugyanazok a létezők, amelyek a társadalmi viszonyok és helyzetek következményeinek tekinthetők, kiemelve e következmények legjellemzőbb vonásait. A társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek által meghatározott jelenségekkel a tizedik fejezetben (főleg: 2.2B; 3.1; 3.2), a tizenegyedik fejezetben (főleg: 1.3; 3.1B) és a tizenkettedik fejezetben (főleg: 2.1A; 2.1Cb; 2.2B; 3.2) foglalkoztam. A hivatkozott fejezetekben rávilágítottam arra a mechanizmusra is, ahogyan a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek meghatározzák a társadalmi jelenségeket, valamint részben meghatározzák az életmód nem társadalmi természetű összetevőit is. Ezért itt eltekintek a társadalmi struktúra következményeinek és a struktúra hatását közvetítő mechanizmusnak a részletes tárgyalásától, és a következőkben csak röviden mutatok rá a társadalmi struktúra legfőbb következményeire.

Mint fentebb (1.2Ab) említettem, felfogásom szerint a valóságban az általában igen összetett társadalmi viszonyok, valamint e viszonyokban elfoglalt,

általában igen összetett társadalmi helyzetek léteznek, és nem maga a társadalmi struktúra létezik. Tehát a valóságban az általában igen összetett társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek határozzák meg a társadalmi jelenségeket; a társadalmi struktúra fogalma csak a társadalmi jelenségek (és részben más emberi jelenségek) legjellemzőbb vonásainak magyarázatára szolgál, az adott struktúrát alkotó társadalmi osztályok szintjén.

A hagyományos osztályelméletek szerint a társadalmi struktúra – az állami (vagy nemzeti) társadalom esetében – főleg egyrészt meghatározza az anyagi életkörülmények egyenlőtlenségeit, különösen a jövedelmek egyenlőtlenségeit; másrészt meghatározza az egyes társadalmi osztályok tagjaira jellemző magatartásokat a gazdasági, illetve általában a kereső tevékenység területén; harmadrészt bizonyos mértékben hatással van az egyének politikai magatartására; negyedrészt bizonyos mértékben meghatározza az egyének életvitelét, illetve életmódját a fogyasztás területén (pl.: Chan–Goldthorpe 2007: 514; Goldthorpe–McKnight 2004; Hout–Brooks–Manza 2001: 58; Manza–Brooks 2008; Mouw–Kalleberg 2010; Schooler–Schoenbach 1994; Scott 2002: 23, 27–30; Vanfossen 1979: 282–374; Weeden–Grusky 2005: 143; Weeden et al. 2007; Wright 1979; Wright 2005a: 21–24). Az említett jelenségek meghatározásával összefüggésben a társadalmi struktúra által többé vagy kevésbé meghatározott jelenségek igen szerteágazóak lehetnek (pl. az egyének ízlése, öltözködése, egészségi állapota, várható élettartama, barátkozása stb.).

A társadalmi struktúra által meghatározott jelenségek tárgyalása szempontjából is igen fontos egyrészt az emberi élet fő szférái – különösen a társadalmi élet szférája, valamint a magán- és a közösségi élet szférája – közötti megkülönböztetés (6. fejezet: 1.2A). Másrészt fontos a társadalmi élet szféráján belül a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája közötti megkülönböztetés, amelyről fentebb (1.2Ac) tettem említést. A következőkben öt pontban világítok rá egyrészt a társadalmi élet, másrészt a magán- és a közösségi élet strukturális meghatározottságára, és majd foglalkozom a társadalmi mobilitás társadalmi meghatározottságával is.

- Felfogásom szerint a mindennapi társadalmi struktúra a társadalmi osztályok szintjén alapvetően meghatározza a mindennapi társadalmi jelenségeket, valamint részben meghatározza a politikai társadalmi jelenségeket és az életmód nem társadalmi természetű összetevőit is. Valamint a mindennapi társadalmi struktúra alapvetően meghatározza a társadalmi mobilitást.

A következőkben öt pontban emelem ki a fent említett összefüggéseket: az első, a második és a harmadik összefüggés a mindennapi társadalmi élet szférájára érvényes; a negyedik összefüggés a mindennapi és a politikai élet szférája közötti hatásokra vonatkozik. Az ötödik összefüggésben viszont az életmód nem társadalmi természetű – a magán- és a közösségi élet szférájában megvalósuló – összetevőinek a társadalmi struktúra általi meghatározottságát hangsúlyozom. A társadalmi mobilitás elvileg a társadalmi élet szférájában valósul meg, de meghatározottsága részben a különböző életszférák között érvényesül.

b) A társadalmi élet strukturális meghatározottsága

Felfogásom szerint a társadalmi struktúra közvetlenül és szorosan az általam úgynevezett társadalmi élet szférájában, és ezen belül is a mindennapi társadalmi élet szférájában (a szervezett munka, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás, a tudományos kutatás stb. területén) határozza meg a jelenségek (a fogalmaim szerinti társadalmi jelenségek) legjellemzőbb vonásait.

- (1) A társadalmi struktúra a mindennapi társadalmi élet szférájában meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak társadalmi magatartását, a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokat és az átfogó társadalmi folyamatokat.

A társadalmi osztályokra jellemző társadalmi magatartásokkal majd a tizennegyedik „B" fejezetben (3.2A) foglalkozom részletesebben. Itt csak arra utalok, hogy – a társadalmi struktúra által meghatározottan – a különböző társadalmi osztályok tagjaira nagyrészt különböző magatartási módok jellemzőek. Kiemelve a legjellemzőbb társadalmi helyzeteknek megfelelő társadalmi osztályokat: a hatalmi osztály tagjaira a határozott érdekérvényesítés, a rivális osztály tagjaira (amennyiben létezik rivális osztály) a kritikus érdekérvényesítés, a pártolt osztály tagjaira a szolgálatkészség és hűség, a kiszolgáltatott osztály tagjaira a behódolás és visszahúzódás jellemző a legnagyobb mértékben. A nem említett köztes társadalmi osztályok tagjaira az említett magatartási módok valamiféle átmenetei lehetnek leginkább jellemzőek.

A fentebb kiemelt megfogalmazás szerint a társadalmi struktúra – a társadalmi magatartások meghatározásával összefüggésben – meghatározza a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokat. Általában a csoportközi és különösen a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokkal majd szintén a tizennegyedik „B" fejezetben (3.1; 3.2A) foglalkozom részletesebben. Egyrészt foglalkozom a csoportközi társadalmi kölcsönhatások fő formáival: az egyéni cselekvések összegeződésével, a képviseleti szintű kölcsönhatással és a mozgalmi szintű csoportközi társadalmi kölcsönhatással. Másrészt – a legjellemzőbb társadalmi helyzeteknek megfelelő társadalmi osztályokat kiemelve – majd rámutatok arra, hogy a hatalmi osztály és a pártolt osztály közötti társadalmi kölcsönhatásokra főleg a támogatás, a hatalmi osztály és a kiszolgáltatott osztály közötti kölcsönhatásokra főleg az elnyomás és behódolás, illetve a kizsákmányolás, a hatalmi osztály és az esetleg létező rivális osztály közötti kölcsönhatásokra főleg a társadalmi konfliktus jellemző. A nem említett köztes társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokra az említett tipikus kölcsönhatások valamiféle átmenetei lehetnek leginkább jellemzőek. A közvetett társadalmi viszonyok által meghatározott kölcsönhatásokat tekintve egyes osztályok közelednek egymáshoz, mások viszont távolodnak egymástól.

A társadalmi struktúra meghatározza az adott társadalom átfogó társadalmi folyamatait, amelyeken belül a korábbi cselekvések és kölcsönhatások hatással

vannak az utánuk következő cselekvésekre és kölcsönhatásokra. Társadalmi folyamat például az ipari üzemben a termelés folyamata, az egyetemen az oktatás folyamata, az állami (vagy nemzeti) társadalomban a parlamenti képviselőválasztás folyamata.

A tizenegyedik fejezetben (1.2C) társadalmi állapotnak neveztem általában az érdekérvényesítés mértékét, az adott társadalmi csoportban vagy társadalmi életszférában az egyén érdekeinek egészét figyelembe véve és mások érdekei érvényesülésének a mértékéhez viszonyítva. Az adott fogalom egyrészt kifejezi, hogy az adott egyénnek milyen mértékben állnak rendelkezésére a társadalmi javak. Másrészt kifejezi, hogy a rendelkezésre álló társadalmi javak megteremtése vagy megszerzése az adott egyén részéről milyen mértékű közvetlen ráfordítást igényelt vagy igényel.

- (2) A társadalmi struktúra meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak társadalmi állapotát, és a társadalmi állapotokban a társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenségeket, azaz meghatározza a (később tárgyalandó) társadalmi állapotrétegződést.

A tizenegyedik fejezetben (1.3B, 3.1B, 3.1C) viszonylag részletesen foglalkoztam az érdekérvényesítés mértékének és a társadalmi állapotnak a meghatározottságával. Láttuk, hogy az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot alapvetően az adott egyén vagy csoport társadalmi helyzete, illetve társadalmi helyzetében adott helyzeti társadalmi ereje határozza meg. Tehát a társadalmi osztályhelyzet legfőbb vonásaiban meghatározza az adott osztály tagjainak a társadalmi állapotát; valamint a társadalmi struktúra meghatározza a társadalmi állapotokban a társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenségeket. Ezeket az egyenlőtlenségeket fejezi ki a társadalmi állapotrétegződés fogalma, amellyel majd a tizennegyedik „B" fejezetben (2.2B) foglalkozom.

A tizenegyedik fejezetben (2.1B) rendi helyzetnek neveztem a kifejezett értékek alapján feltételezett általános intézményes szabályrendszerben az adott egyén vagy csoport által elfoglalható intézményes helyzethez képest az adott egyén (vagy csoport) valóságos intézményes helyzetét, illetve a két helyzet közötti eltérést, a szubjektum érdekeire vonatkoztatva. Megkülönböztettem egymástól (11. fejezet: 2.2) a privilegizált, a degradált és a normativált rendi helyzetet.

- (3) A társadalmi struktúra meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak rendi helyzetét, és a rendi helyzetekben a társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenségeket, azaz meghatározza a társadalom (később tárgyalandó) rendi rétegződését.

A tizenegyedik fejezetben (3.1Ca) már utaltam arra, hogy a társadalmi helyzet alapvetően meghatározza azt, hogy az adott helyzetben lévők milyen rendi helyzetben vannak. Tehát a társadalmi osztályhelyzet alapvetően meghatározza az egyének rendi helyzetét, illetve meghatározza azt, hogy a rájuk vonatkozó előnyös vagy hátrányos megkülönböztetések mennyire átfogóak vagy részlegesek.

A rendi helyzetek szerinti társadalmi egyenlőtlenségeket fejezi ki a rendi rétegződés fogalma, amellyel majd a tizennegyedik „B" fejezetben (2.3) foglalkozom, és majd rámutatok arra, hogy a társadalmi struktúra alapvetően meghatározza az adott társadalom rendi rétegződését.

Eddig az általam úgynevezett mindennapi társadalmi élet szféráján belüli társadalmi jelenségek társadalmi struktúra általi meghatározottságával foglalkoztam. Fentebb már utaltam arra, hogy majd a tizenötödik fejezetben (1.2B) foglalkozom a politikai élettel, és a politikai élet szférájának nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a politikai cselekvések, tehát a társadalmi intézmények kialakítására irányuló cselekvések a tipikusak. Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén a politikai élet tulajdonképpen a jogalkotást, illetve a jogalkotással összefüggő cselekvéseket, tevékenységeket foglalja magában. Mint fentebb is hangsúlyoztam, ebben a fejezetben a mindennapi társadalmi élet társadalmi struktúrájával foglalkozom. Azonban – az állami (vagy nemzeti) társadalomban – a politikai élet szférájában is kialakulnak politikai-társadalmi intézmények, és ezen intézmények által létrehozott politikai társadalmi viszonyok. A tizenötödik fejezetben (2.1B) majd rávilágítok arra, hogy a politikai-társadalmi intézmények a mindennapi társadalmi struktúrával összefüggésben határozzák meg a politikai társadalmi struktúrát.

- (4) A mindennapi társadalmi struktúra a politikai társadalmi struktúra közvetítésével bizonyos mértékben meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak politikai magatartását, a társadalmi osztályok közötti politikai kölcsönhatásokat és az átfogó politikai folyamatokat.

Egyes empirikus kutatások eredményei szerint a huszadik század közepétől a – hagyományos értelemben vett – társadalmi osztálystruktúra hatása csökkent a politikai magatartásra, különösen a választói magatartásra, más kutatási eredmények szerint viszont a társadalmi osztálystruktúra hatása továbbra is jelentős, és nem változott jelentős mértékben (Scott 2002: 28–30). Az osztályok nélküli társadalomra vonatkozó különböző felfogások tárgyalása során (1.1C) utaltam arra, hogy egyes szerzők részben arra hivatkozva kérdőjelezik meg vagy tagadják az osztályok és az osztálystruktúra jelentőségét vagy egyáltalán a létezését, hogy a hagyományos osztályelméletek szerinti osztálystruktúrából kevéssé lehet magyarázni az egyének és csoportok politikai magatartását (Clark–Lipset 2001b: 46–49; Pakulski–Waters 1996: 132–148).

Felfogásom szerint a politikai-társadalmi jelenségeket alapvetően nem a mindennapi társadalmi struktúra, hanem a politikai társadalmi struktúra határozza meg. Majd a tizenötödik fejezetben (3.1A) foglalkozom érdemben azzal a kérdéssel, hogy a történetileg kialakult politikai-társadalmi intézmények az egyes társadalmi osztályok vonatkozásában különböző mértékben segíthetik elő olyan politikai társadalmi struktúra létrejöttét, amely a különböző társadalmi osztályok tagjai számára aktuális lehetőséget nyújt – a mindennapi társadalmi élet szférájában ér-

vényes társadalmi intézmények alakítása révén – mindennapi társadalmi életkörülményeik változtatására. Ezzel összefüggésben, a mindennapi társadalmi struktúra – a politikai struktúra közvetítésével – általában csak bizonyos mértékben, illetve többé vagy kevésbé, és az egyes társadalmi osztályok vonatkozásában különböző mértékben határoz meg olyan politikai magatartásokat, illetve általában olyan politikai jelenségeket, amelyek megfelelnek a különböző osztályhelyzetben lévő egyének érdekeinek, és megfelelően szolgálják ezen érdekek érvényesítését.

c) A magán- és a közösségi élet strukturális meghatározottsága

Az előző alfejezetben (1.2Cb) a társadalmi jelenségek társadalmi struktúra általi meghatározottságával foglalkoztam. A következőkben általában az életmód, és különösen az életmód nem társadalmi természetű összetevőinek a társadalmi struktúra általi meghatározottságával foglalkozom.

Fentebb (1.1C) láttuk, hogy az osztályelemzésekre vonatkozó éles kritikák szerint a mai fejlett kapitalista társadalomban az osztálystruktúrából már kevéssé magyarázhatók vagy nem magyarázhatók a társadalmi magatartások és kölcsönhatások, a társadalmi egyenlőtlenségek, illetve általában a társadalmi jelenségek (lásd pl.: Beck 2000; 2003; Clark–Lipset 2001a; Kingston 2000; Lee–Turner 2014; Pakulski 2005; Pakulski–Waters 1996). A szociológiai irodalomban főleg az képezi vita tárgyát, hogy a fejlett kapitalista társadalomban az osztálystruktúra milyen mértékben határozza meg a fogyasztást és általában az életmódot. A viszonylag újabb felfogás szerint az utóbbi évtizedekben az osztálystruktúrával szemben más tényezőknek (a nemnek, a kornak, a fajnak, a vallásnak stb.) jelentősebb a meghatározó hatása az egyének bizonyos köreinek a kultúrájára, és ezzel összefüggésben a fogyasztásra és általában az életmódra (pl.: Katz-Gerro 2002: 208–211; Lizardo 2006: 778–779; Petev 2013: 634–635). Például Schulze (1993; 2000) felfogása szerint a modern kapitalista társadalom már nem a hagyományos értelemben vett társadalmi osztályokra, hanem úgynevezett társadalmi miliőkre tagolódik, és alapvetően ezek a miliők határozzák meg az egyének életmódját. Viszont a hagyományos felfogás a fogyasztás, illetve az életmód társadalmi osztálystruktúra általi meghatározottságát hangsúlyozza. Például Petev (2013) empirikus kutatási eredményei szerint az Egyesült Államokban 1974 és 2010 között a társadalmi osztályok közötti különbségek az emberi kapcsolatok mintázataiban és az – emberi kapcsolatokkal szorosan összefüggő – életstílusban, illetve életmódban viszonylag változatlanok maradtak.

A tizenkettedik fejezetben (3.1A) láttuk, hogy felfogásom szerint az életmód egymástól nagyon különböző természetű magatartások sajátos rendszere. Eszerint az életmódot alkotják jellemzően egyrészt a társadalmi élet szférájában megvalósuló tevékenységek során követett társadalmi magatartások; másrészt a magán- és a közösségi élet szférájában megvalósuló technikai tevékenységek és szükséglet-kielégítő tevékenységek során követett magatartások; valamint (esetleg) a közvet-

len kényszermotivált tevékenységek során követett magatartások, amelyek elvileg a kényszerű élet szférájában valósulnak meg. Tehát az életmód egészének a társadalmi meghatározottsága igen összetett, mivel az életmódot alkotó különböző magatartások társadalmi meghatározottsága lényegesen különbözik egymástól.

Az adott társadalomban kialakult különböző életmódok társadalmi struktúra, valamint a struktúrával összefüggő más tényezők általi meghatározottságát a 14.6. ábrán szemléltetem. Eszerint:

- (5) A társadalmi magatartások közvetlen meghatározásán túl, a társadalmi struktúra közvetve – a társadalmi állapotrétegződés, hosszabb távon a szubkultúrák és miliők, valamint az egyének bizonyos személyes tulajdonságainak meghatározása révén – bizonyos valószínűséggel meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak életmódját a magán- és a közösségi élet szférájában is.

A tizenkettedik fejezetben (3.2) rámutattam arra, hogy az egyének társadalmi helyzete közvetlenül és szorosan az általam úgynevezett társadalmi élet szférájában (ezen belül is főleg a mindennapi társadalmi élet szférájában, különösen a munkatevékenység területén) határozza meg az adott egyének magatartását. A társadalmi helyzet közvetlenül és szorosan tehát csak az életmód azon részét határozza meg, amely a társadalmi élet szférájába esik. A társadalmi helyzet közvetve, a társadalmi állapot, a szubkultúra és az egyének bizonyos személyes tulajdonságainak meghatározása révén határozza meg az egyének életmódját a magán és a közösségi élet szférájában. Azt is hangsúlyoztam, hogy a szubkultúra és a személyes tulajdonságok viszonylag önálló hatása eredményeként a hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének magatartása a magán- és a közösségi életben, illetve ebben a vonatkozásban az életmódja jelentős mértékben különbözhet egymástól.

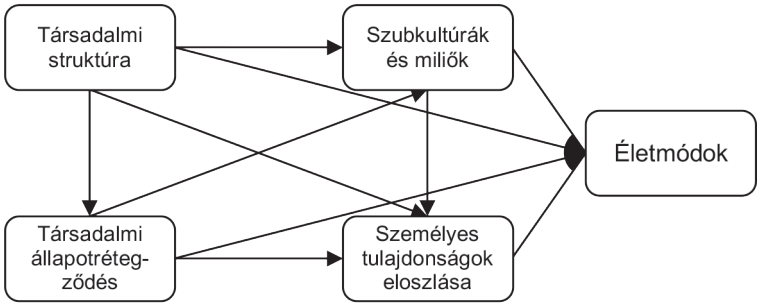

14.6. ábra: Az életmódok társadalmi struktúra általi meghatározottsága

Az előző bekezdésben említetteknek megfelelően, a társadalmi struktúra közvetlenül és szorosan csak a társadalmi magatartás legjellemzőbb vonásait, tehát csak az életmód azon részének legjellemzőbb vonásait határozza meg, amely

a társadalmi élet szférájába esik. A társadalmi magatartás társadalmi struktúra általi meghatározottságával az előző alfejezetben (1.2Cb) foglalkoztam. Tehát a társadalmi struktúra közvetlenül oly módon határozza meg az életmódot, hogy meghatározza a társadalmi élet szférájában az egyének társadalmi magatartását, amely életmódjuknak is az alkotórészét, mégpedig általában a legjelentősebb alkotórészét képezi.

A társadalmi struktúra csak közvetve, más tényezők közvetítésével, és elvileg is csak kisebb vagy nagyobb mértékben határozza meg, és bizonyos vonatkozásokban esetleg egyáltalán nem határozza meg az életmód azon összetevőit, amelyek a magán és a közösségi élet szférájában valósulnak meg. Az utóbbi vonatkozásban a társadalmi struktúra meghatározó hatása egyrészt a társadalmi állapotrétegződés, másrészt hosszabb távon a szubkultúrák és miliők, harmadrészt – szintén hosszabb távon – az egyének bizonyos személyes tulajdonságainak meghatározása révén érvényesül.

Fentebb már utaltam arra, hogy a társadalmi állapotrétegződés – érdemben később (14/B. fejezet: 2.2B) tárgyalandó – fogalma az egyének és csoportok között a társadalmi állapotokban meglévő egyenlőtlenségeket fejezi ki. Itt csak röviden utalok a társadalmi állapotok, illetve a társadalmi állapotrétegződés közvetítő hatására, a tizenkettedik fejezetben (3.2A) tárgyalt összefüggéseket átértelmezve. Eszerint a társadalmi struktúra alapvetően meghatározza a társadalmi állapotrétegződést, majd a társadalmi állapotrétegződés, azaz a társadalmi javakkal való ellátottság egyének közötti eloszlása nagyrészt meghatározza a magán- és a közösségi életben az egyének magatartását, és e vonatkozásban az egyének életmódját.

Az életmód közvetlenül nem társadalmi természetű összetevőinek a meghatározása vonatkozásában a társadalmi struktúra meghatározó hatása részben a szubkultúrák és miliők hosszabb távon érvényesülő meghatározása révén érvényesül. Itt csak röviden utalok a szubkultúrák és miliők közvetítő hatására, a tizenkettedik fejezetben (3.2B) tárgyalt összefüggéseket e tekintetben is átértelmezve. A társadalmi struktúra és a társadalmi állapotrétegződés – részben a rendi rétegződéssel és a lakóhelyi szegregációval összefüggésben – együttesen történetileg hozzájárul az egyének bizonyos köreiben sajátos szubkultúrák és miliők kialakulásához, amelyek alakítják az adott szubkultúrában és miliőben élő egyének életmódját.

A társadalmi struktúra és a társadalmi osztályok általam képviselt felfogására nézve is megállapítható, hogy egy adott állami (vagy nemzeti) társadalomban a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó és a különböző szubkultúrákhoz tartozó egyének körei csak bizonyos mértékben esnek egybe. Ezzel összefüggésben általában a kultúra és a szubkultúrák csak bizonyos mértékben közvetítik a társadalmi struktúra meghatározó hatását a fogyasztásra és általában az életmódra (pl.: Erickson 1996: 224; Katz-Gerro 2002: 222).

A miliőkkel csak érintőlegesen foglalkozom, röviden rámutatva – a társadalmi struktúra meghatározó hatásával összefüggésben – a miliők életmódra gyakorolt hatására. A miliőt olyan kulturális létezőnek tekintem, amely az egyének – az ér-

telmezéstől függetlenül adott – környezetének, és az adott környezethez való alkalmazkodásnak a szubjektív értelmezését fejezi ki (vö.: Hradil 1995: 352–356; 2010: 416–421). Számunkra kielégítőnek tűnik a miliő olyan meghatározása, amely szerint a *kulturális miliő* az egyének adott körében az egyének környezetének – különösen társadalmi helyzetének, társadalmi állapotának és rendi helyzetének –, valamint az e környezetnek megfelelő életstílusnak az adott egyének által sajátosan és viszonylag egységesen értelmezett összessége.[23] A miliő kulturális természetű, amelytől megkülönböztethetjük azon egyének körét, akiknek a tudatára jellemző az adott miliő. Az egyének ezen körét miliőkörnek is nevezhetjük: a *miliőkör* azon egyének összessége, akik a kulturálódás eredményeként azonos miliőt sajátítottak el és/vagy alakítottak ki maguk számára. Általában a szubkultúrákhoz hasonlóan, a különböző társadalmi osztályokat és a különböző miliőköröket alkotó egyének halmazai csak bizonyos mértékben esnek egybe. Tehát a miliők csak bizonyos – adott esetekben kisebb vagy nagyobb – mértékben közvetítik a társadalmi struktúra meghatározó hatását általában az életmódra és különösen az életmód nem társadalmi természetű – a magán- és a közösségi élet szférájában megvalósuló – összetevőire.

Végül csak röviden utalok arra, hogy a társadalmi struktúra, valamint a struktúra által meghatározott társadalmi magatartások és társadalmi állapotok hosszú távon a különböző társadalmi osztályhelyzetekben lévő egyének testi és lelki személyes tulajdonságait, és bizonyos mértékben az egyének személyiségének egészét is formálják, és e tényezők közvetlenül hatással vannak az adott egyének életmódjára.

Fentebb (1.1.Ba), Bourdieu tőkeelméleti struktúrafelfogását bírálva megjegyeztem, hogy felfogásom szerint eleve félrevezető társadalmi struktúrafelfogáshoz jutunk, ha olyan struktúrafelfogást igyekszünk kidolgozni, amely főleg a magán- és a közösségi élet szféráján belüli magatartások magyarázatára lenne alkalmas. Az ilyen struktúrafelfogás ugyanis a – felfogásom szerint – közvetlenül is társadalmi jelenségeknek tekinthető jelenségek magyarázatára lehet kevéssé alkalmas. Azonban elfogadom a szubkultúrák és miliők viszonylagos jelentőségét az életmód meghatározásában. Ha az életmód azon összetevői állnak érdeklődésünk középpontjában, amelyek a magán- és a közösségi élet szférájában valósulnak meg, e jelenségek magyarázatában különösen indokoltnak tartom a társadalmi struktúra meghatározó hatásának kutatása mellett annak kutatását, hogy a társadalmi struktúrával összefüggésben és attól viszonylag függetlenül a szubkultúráknak és miliőknek milyen hatásuk van az életmódra.

[23] Egyes szerzők életstíluson egyrészt a viselkedés megfigyelhető, tényszerű mintázatát, másrészt a viselkedés kognitív és kulturális mintáját (értékek, beállítottságok, hiedelmek stb. mintáját) értik. (Hradil 2010: 419; Petev 2013: 237–638). Én az életstílust kognitív és kulturális természetűnek tekintem, és e szerint az életstílus az egyének adott körében az előnyben részesített és egymástól elvárt életmód kognitív mintája (vö.: Utasi 1984: 16–17).

d) A társadalmi mobilitás strukturális meghatározottsága

A társadalmi mobilitás kérdésével részletesen nem foglalkozom, ebben az alfejezetben főleg arra mutatok rá, hogy a társadalmi struktúra milyen módon és milyen mértékben határozza meg a társadalmi mobilitást. Ehhez azonban előbb röviden tisztáznom kell azt, hogy mit értek társadalmi mobilitáson.

Egyes szerzők igen tágan, a társadalmi változás fogalmához hasonló értelemben határozzák meg a társadalmi mobilitás fogalmát, és a társadalmi mobilitásba egyaránt beleértik egyének vagy csoportok, javak és információk változását és mozgását (pl.: Ohnmacht–Maksim–Bergman 2009: 10–11). A szociológiai irodalomban hagyományosan kialakult és szűkebb értelmében megkülönböztethetjük a társadalmi mobilitás két fő felfogását. Az egyik felfogás szerint – amely a hagyományos osztályelméletekhez fűződik – a társadalmi mobilitás az osztálystruktúrában, illetve a társadalmi struktúrában értelmezhető; e szerint a társadalmi mobilitás az egyének és/vagy csoportok társadalmi osztályhelyzetének a megváltozása, illetve a társadalmi osztályok közötti mozgása. A másik felfogás szerint a társadalmi mobilitás a később (14/B. fejezet: 2.1Ab) tárgyalandó társadalmi rétegződésben értelmezhető; e szerint a társadalmi mobilitás az egyének és/vagy csoportok társadalmi egyenlőtlenségek szerinti státuszának a megváltozása, illetve a társadalmi rétegek közötti mozgása. E két felfogás nem válik el élesen egymástól, és egyes szerzők társadalmi mobilitásról mindkét értelemben beszélnek. Az előbbi felfogás szerint a társadalmi mobilitás nem feltétlenül jelenti azt, hogy a mobilitás révén az adott egyén, illetve az egyének adott köre előnyösebb vagy hátrányosabb társadalmi helyzetbe kerül. Viszont az utóbbi felfogás szerint a társadalmi mobilitás elvileg mindig „vertikális", azaz felfelé vagy lefelé történő mozgást jelent a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében. (Erikson–Goldthorpe 1992: 29–31; ford. 1995: 12–13)

Az előző bekezdésben említett szempontból én a hagyományos osztályelméletekhez fűződő felfogásnak megfelelően határozom meg a társadalmi mobilitás fogalmát, de – az e szempontból releváns fogalmakat tekintve – az intézményes szociológia elméletével összhangban.

- A hagyományos osztályelméletekhez fűződő felfogáshoz kapcsolódva, felfogásom szerint a *társadalmi mobilitás* az egyének vagy csoportok társadalmi helyzetének jelentős és maradandó megváltozása, különösen társadalmi osztályhelyzetük megváltozása, azaz a társadalmi struktúrán belüli és a társadalmi osztályok közötti mozgása.

Tehát bizonyos értelemben a hagyományos osztályelméletekhez fűződő mobilitásfelfogást fogadom el. Hangsúlyozom azonban, hogy természetesen itt is az intézményes szociológia elméletében meghatározott értelemben használom a társadalmi helyzet, a társadalmi osztályhelyzet, a társadalmi osztály és a társadalmi struktúra fogalmát. Ennek megfelelően, például a tulajdonviszonyokban vagy a munkamegosztási viszonyokban történő helyzetváltoztatás csak olyan szem-

pontból és csak annyiban jelent társadalmi mobilitást, amennyiben ez ugyanakkor a társadalmi viszonyok – mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok – rendszerében elfoglalt helyzet jelentős megváltozását is maga után vonja. Konkrét példával élve, amikor Magyarországon az ötvenes, hatvanas években a termelőszövetkezetekbe kényszerített parasztok egy része elment az építőiparba segédmunkásnak, bár a munkahelyi szervezetek szintjén társadalmi viszonyaik nagyrészt megváltoztak, de az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén továbbra is kiszolgáltatott társadalmi helyzetben maradtak.

Különbséget kell tennünk a társadalmi mobilitás és az egyének társadalmi állapotának megváltozása között. Egyrészt a társadalmi mobilitás – azaz a társadalmi helyzet jelentős és maradandó megváltozása – nem feltétlenül eredményezi a társadalmi állapot megváltozását is. Például, ha az adott egyén a közepes tolerált társadalmi osztályból a pártolt társadalmi osztályba kerül, társadalmi osztályhelyzete megváltozik. Azonban az egyén eredeti osztályhelyzete és új osztályhelyzete valószínűleg hasonló mértékben előnyös vagy hátrányos, ezért társadalmi állapota valószínűleg nem fog változni. Másrészt, a társadalmi állapot (esetleg jelentős mértékű) megváltozása önmagában nem társadalmi mobilitás.[24] Például, ha az adott egyén szerencsejáték révén jelentős mennyiségű pénzhez jut, amelyet nem társadalmi (tulajdoni) tőkeként használ, hanem például lakás, lakberendezési tárgyak és személygépkocsi vásárlására fordít, társadalmi állapota jelentősen megváltozik, társadalmi helyzete és osztályhelyzete viszont változatlan marad.

A szociológiai irodalomban az előző bekezdésben elsőként említett szempontból tesznek különbséget a horizontális mobilitás és a vertikális mobilitás között (pl. Vanfossen 1979: 10).

- A *horizontális mobilitás* hasonló mértékben előnyös vagy hátrányos társadalmi helyzetek közötti, illetve ilyen osztályhelyzetekkel jellemezhető társadalmi osztályok közötti helyzetváltoztatás. A *vertikális mobilitás* különböző mértékben előnyös vagy hátrányos társadalmi helyzetek közötti, illetve ilyen osztályhelyzetekkel jellemezhető társadalmi osztályok közötti helyzetváltoztatás.

Tehát a horizontális mobilitás eredményeként elvileg nem változik az adott egyén vagy egyének társadalmi állapota; a vertikális mobilitás eredményeként viszont az egyén a korábbiakhoz viszonyítva jobb vagy rosszabb társadalmi állapot elérésére képes.

A szociológiai irodalomban hagyományosan megkülönböztetik egymástól a nemzedékek közötti és a nemzedéken belüli társadalmi mobilitást is. A *nemzedékek közötti társadalmi mobilitás* esetében az adott egyén vagy egyének társadalmi helyzetét, illetve osztályhelyzetét a szülei (jellemzően az apa) társadalmi

[24] Ha mégis társadalmi mobilitásnak neveznénk a társadalmi állapot jelentős és maradandó megváltozását (mert az elnevezések a fogalmakhoz képest nagyrészt tetszőlegesek), a társadalmi mobilitás tágabb fogalmán belül meg kellene különböztetnünk a helyzeti mobilitást, azaz a szűkebben értelmezett társadalmi mobilitást és az állapotmobilitást.

helyzetéhez, illetve osztályhelyzetéhez viszonyítjuk. A *nemzedéken belüli társadalmi mobilitás* esetében az egyén vagy egyének társadalmi helyzetét, illetve osztályhelyzetét az adott egyén vagy egyének korábbi társadalmi helyzetéhez, illetve korábbi osztályhelyzetéhez viszonyítjuk. Azonban fogalmaim szerint a nemzedékek közötti mobilitás értelmezhető nemzedéken belüli mobilitásként is, ha az adott egyén jelenlegi társadalmi helyzetét ahhoz a korábbi társadalmi helyzetéhez viszonyítjuk, amelyet alapvetően a szülei (általában főleg az apa) társadalmi helyzete határozott meg.[25]

A társadalmi mobilitás meghatározottságának a főbb tényezőit és összefüggéseit a 14.7. ábrán szemléltetem; eszerint a társadalmi mobilitás társadalmi meghatározottsága nagyon összetett, és e meghatározottság részben közvetlenül, részben közvetve érvényesül. A társadalmi mobilitás meghatározásában egyrészt szerepet játszanak általában az érdekérvényesítés mértékét meghatározó tényezők; másrészt szerepet játszanak mindazok a tényezők, amelyek meghatározzák az adott egyén életmódját. Azonban a meghatározó hatások e két vonatkozása nagyrészt átfedi egymást, egy adott meghatározó tényező hatása a társadalmi mobilitásra esetleg mindkét vonatkozásban érvényesülhet.

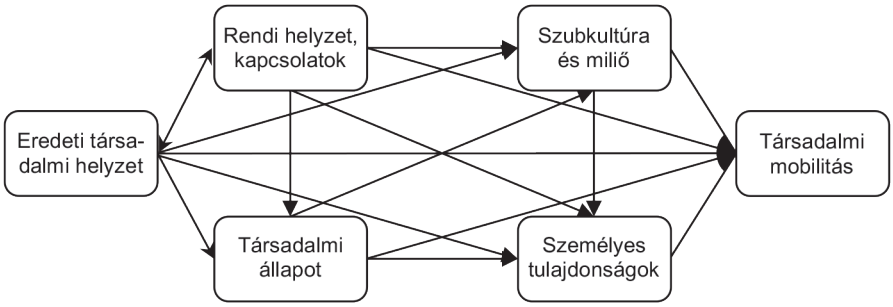

14.7. ábra: A társadalmi mobilitás társadalmi meghatározottsága

Először az érdekérvényesítés mértékének a meghatározottsága szempontjából elemzem a társadalmi mobilitás meghatározottságát. A viszonylag előnyös társadalmi helyzet megtartásához és az adott helyzethez képest előnyösebb társadalmi helyzet eléréséhez az egyénnek hosszú távú érdeke fűződik. A társadalmi helyzet változatlansága, előnyös vagy hátrányos megváltozása kifejezi e hosszú távú érdek érvényesítésének mértékét. Tehát a társadalmi mobilitás meghatározásában sze-

[25] Később (1.3Bc) lesz szó arról, hogy – felfogásom szerint – a családokban élő gyermekeket és nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőtteket a család jövedelemmel rendelkező (tulajdonos és/vagy foglalkoztatott) tagjaihoz képest tekinthetjük „pártolt" vagy esetleg „támogatott" társadalmi helyzetben lévőknek.

repet játszanak általában az érdekérvényesítés mértékét meghatározó tényezők, amelyekkel a tizenegyedik fejezetben (3. alfejezet) foglalkoztam.

- A társadalmi mobilitás esélyét alapvetően meghatározza az egyén adott társadalmi helyzete, és ezzel összefüggésben meghatározza rendi helyzete, valamint meghatározzák az egyén társadalmi kapcsolatai. A mobilitásra hatással vannak az egyén teljesítménylehetőségei és teljesítményei, amelyek nagyrészt szintén az előbbi tényezők hatásait közvetítik.

Például a csekély erőkkel rendelkező egyének közül a pártolt társadalmi helyzetben lévőknek jó esélyeik vannak arra, hogy előbb támogatott, majd esetleg hatalmi helyzetbe kerüljenek. Ezzel szemben a kiszolgáltatott társadalmi helyzetben lévő egyének erre szinte semmilyen eséllyel sem rendelkeznek.

A társadalmi mobilitás nagyrészt a hűségi társadalmi hálózatok révén valósul meg, különösen a munkahelyi szervezeteken belül. A hatalmi helyzetben lévő egyének általában igényt tartanak olyan hűdíjasokra, akik nagyrészt feladják személyes önállóságukat, és törekvéseiket alávetik a velük szemben hatalommal rendelkező egyén vagy egyének elvárásainak. A közepes vagy viszonylag kis társadalmi erőkkel rendelkező hűdíjas egyének nagyrészt annak érdekében vállalják ezt a szerepet, hogy hűségük jutalmaként jussanak előnyösebb társadalmi helyzetbe. Ugyanis a hatalmi helyzetben lévő hűdíjazók részéről a hűségi adományozás egyik legjelentősebb formája az általuk hűdíjazott egyének társadalmi előrejutásának, felfelé irányuló mobilitásának az elősegítése. Például a hűdíjas beosztottakból viszonylag nagyobb eséllyel lehet alsóbb szintű, majd középszintű vezető, és közülük egyesek esetleg végül a hatalmi helyzetben lévő hűdíjazó helyét is elfoglalhatják.

Mint fentebb említettem, a társadalmi mobilitás meghatározásában – az érdekérvényesítés mértékét hosszú távon meghatározó tényezőkkel összefüggésben – szerepet játszanak mindazok a tényezők, amelyek meghatározzák az adott egyén életmódját. E meghatározó tényezőkkel a tizenkettedik fejezetben (3.2A; 3.2B) foglalkoztam, amelyek itt a társadalmi mobilitás szempontjából jelentősek számunkra.

- Az egyén adott társadalmi helyzete, rendi helyzete és társadalmi kapcsolatai hosszú távon részben a társadalmi állapot, a szubkultúra és miliő, valamint az adott egyén bizonyos személyes tulajdonságainak a meghatározása révén határozza meg a társadalmi mobilitást.

Az előnyösebb társadalmi helyzetek felé irányuló mobilitás, de esetenként a horizontális mobilitás is, gyakran főleg az adott egyén valamely intézményes helyzetalkotó tulajdonságának és intézményes helyzetének a megváltozása révén valósul meg. A tizenegyedik fejezetben (1.1Ba) utaltam arra, hogy egyes szerzők különbséget tesznek a tulajdonított státusz és az elért státusz között (Parsons 1951: 117–118; Vanfossen 1979: 8). A státusz normativista fogalmához hasonló értelemben én intézményes helyzetről beszélek, tehát fogalmazhatok úgy, hogy az egyén bizonyos intézményes helyzetalkotó tulajdonságai, illetve intézményes helyzetei az adott egyén szándékától és törekvéseitől függetlenül eleve adottak a számára;

más intézményes helyzetalkotó tulajdonságokra és intézményes helyzetekre szándékosan, általában hosszabb távú törekvés eredményeként tehet szert.

A különböző munkahelyi szervezetekben, valamint általában az állami (vagy nemzeti) társadalomban a szándékos törekvés eredményeként elérhető legfontosabb intézményes helyzetalkotó tulajdonság az iskolázottság, illetve a szakképzettség. Magasabb fokú iskolázottság vagy szakképzettség megszerzése révén az egyén általában megváltoztathatja intézményes helyzetét, és jelentős esélye van arra, hogy ennek révén előnyösebb társadalmi helyzetbe kerüljön. A mobilitáskutatások eredményei szerint a fejlett kapitalista társadalmakban a társadalmi származás is főleg az iskolai végzettségen keresztül van hatással a kedvezőbb társadalmi helyzet elérésére (Crompton 2012: 19; hivatkozik Blau–Duncan 1967: 402; Hillmert 2015: 194). Emellett az egyén bizonyos személyes tulajdonságai (szaktudás, szakmai tapasztalat stb.) mint cselekvési képességek a társadalmi intézmények által meghatározottan társadalmi képességek is lehetnek, és ezáltal az adott egyén társadalmi erőinek és manifeszt társadalmi tőkéjének a tartalmát, következésképpen társadalmi helyzetének az elemeit is képezhetik. Tehát az egyén esetleg részben a szóban forgó személyes képességek tudatos kialakítása vagy alakítása révén is előnyösebb társadalmi helyzetbe kerülhet.

A fentiekkel összefüggésben, az egyén társadalmi mobilitására hosszú távon hatással van általában társadalmi irányultsága, a társadalmi érvényesülésre és a társadalmi előrejutásra vonatkozó beállítottsága; valamint hatással vannak azok a körülményei, amelyek többé vagy kevésbé teszik aktuálisan lehetővé az adott egyén számára az előrejutás vonatkozásában jól hasznosítható társadalmi képesítések (szakképzettség, nyelvvizsga bizonyítvány, tudományos fokozat stb.) és személyes társadalmi képességek (szaktudás, szakmai tapasztalat stb.) megszerzését.

Az egyén társadalmi állapota, azaz a társadalmi javakkal való ellátottsága (jövedelme, lakáskörülményei stb.) hatással van arra, hogy az előnyös vagy előnyösebb társadalmi helyzet elérése érdekében mennyi időt és milyen hatékonyan fordíthat újabb társadalmi képesítések és személyes társadalmi képességek megszerzésére. A gyermekek és a jelentős önálló jövedelemmel még nem rendelkező fiatal felnőttek iskolai tanulmányi eredményeit, előrejutási lehetőségeit, és ezáltal majdani társadalmi helyzetét jelentős mértékben meghatározza a felnőtt családtagok társadalmi helyzete, a családok társadalmi állapotának közvetítésével (Andorka 1982: 216–248; Gazsó 1988: 5–23, 33–40, 49–64; Müller et al. 1995).

A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot – részben a rendi helyzettel és a lakóhelyi szegregációval összefüggésben – együttesen történetileg hozzájárul egy sajátos szubkultúra és miliő kialakulásához. A szubkultúra és a miliő viszont hatással van arra, hogy az egyének mennyiben, milyen módon és milyen irányban törekszenek viszonylag kedvező társadalmi helyzetek elérésére, adott társadalmi helyzetük javítására.

Az egyes egyének vagy csoportok társadalmi mobilitását alapvetően társadalmi helyzetükből, illetve különösen társadalmi osztályhelyzetükből magyarázhatjuk.

- A fentebb tárgyalt meghatározó tényezőkkel összefüggésben, a társadalmi struktúra átfogóan határozza meg a társadalmi mobilitást. A társadalmi struktúra egyrészt meghatározza az adott társadalomban a társadalmi mobilitás mértékét általában; másrészt meghatározza a különböző társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenségeket a mobilitási esélyek és a megvalósult mobilitás vonatkozásában.

A társadalmi struktúra meghatározása révén a társadalmi mobilitás mértékére, valamint a társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenségekre a mobilitási esélyek és a megvalósult mobilitás vonatkozásában hatással vannak mindazok a tényezők, amelyeket a társadalmi struktúra meghatározó tényezőinek tekinthetünk. E tényezőkkel korábban (1.2B) foglalkoztam, és eszerint a társadalmi mobilitást közvetve és átfogóan meghatározza az adott társadalmi intézményrendszer, az egyének intézményes helyzetek és intézményes helyzetalkotó tulajdonságok szerinti eloszlása; valamint a társadalmi mobilitásra hatással lehetnek az adott dologi-technikai körülmények is. E tényezőkkel összefüggésben, a társadalmi mobilitást közvetve és átfogóan meghatározzák a társadalmi struktúrával összefüggő különböző struktúrák; például az állami (vagy nemzeti) társadalomban a társadalmi mobilitást meghatározza az adott társadalom tulajdoni struktúrája és foglalkozási struktúrája.

1.3. A társadalmi struktúra empirikus kutatása

A) A struktúraelmélet empirikus alkalmazhatósága

Az elvont szinten megfogalmazott rendszeres elméletek nélkülözhetetlenek általában a társadalmi jelenségek mélyebb megértéséhez és magyarázatához; így nélkülözhetetlenek a társadalmi struktúra és a struktúra által meghatározott jelenségek valósághű empirikus kutatásához is. Nézetem szerint az osztályok nélküli társadalomra vonatkozó különböző felfogások (1.1C) jó példákat szolgáltatnak arra, hogy megfelelő általános elméleti megalapozás nélkül nagymértékben félre lehet értelmezni az empirikusan többé vagy kevésbé feltárt valóságot. Azonban az elvont szinten megfogalmazott elméletek is lehetnek nagyon félrevezetők, amelyek alkalmazásával nagymértékben félreérthetjük a társadalmi valóságot.

Úgy gondolom, hogy az általam kidolgozott intézményes szociológia elmélete megfelelően kifejezi a társadalmi – és önmagában nem társadalmi, de társadalmi szempontból is jelentős – valóságot, és alkalmas a társadalmi struktúra empirikus kutatásának elméleti megalapozására és megújítására is. Azonban – ahogyan a tizenegyedik fejezetben (1.3Ca), a társadalmi helyzetek tárgyalásánál is említettem – az elvont szinten megfogalmazott rendszeres elméletet általában engedményes szinten vagy még e szinthez képest is több engedmény árán alkalmazhatjuk

hatékonyan az empirikus szociológiai kutatásokban. Az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus felmérésében – az elvont elméleti szintű struktúrafelfogáshoz képest – jelentősebb mértékben figyelembe vehetjük a valóságos társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek összetettségét. Valamint a társadalmi struktúra empirikus kutatásában részben az elméleti fogalmak operacionalizálásának és a szükséges adatok elérhetőségének a korlátai miatt kell tennünk bizonyos engedményeket.

Az engedmények optimális mértékű alkalmazásához egyaránt tekintettel kell lennünk a következő két, egymásnak ellentmondó szempontra. Egyrészt, a társadalmi struktúra empirikus felmérésében egy bizonyos mértéken felül már minél inkább ragaszkodunk az elvont elméleti szintű struktúrafelfogáshoz, általában annál kevésbé tudjuk figyelembe venni a valóságos társadalmi viszonyok és helyzetek összetettségét. Másrészt, a társadalmi struktúra empirikus felmérésében az elvont elméleti szintű struktúrafelfogáshoz képest minél több engedményt teszünk, annál kevésbé tekinthetők érvényeseknek az adott felfogásban megfogalmazott azon összefüggések, amelyek a társadalmi struktúrára és a struktúra által meghatározott jelenségekre vonatkoznak. Azaz annál inkább csak leírhatjuk a valóságot, és a felvázolt társadalmi struktúra annál kevésbé lesz alkalmas az adott struktúra feltételezett következményeinek magyarázatára. Tehát az előbbi esetben a felvázolt társadalmi struktúra empirikus megbízhatóságának a hiányosságai miatt, az utóbbi esetben elméleti megalapozottságának a hiányosságai miatt lesz kevésbé alkalmas a szóban forgó jelenségek magyarázatára.

Fentebb (1.2Ca) utaltam arra, hogy elvileg egyértelmű különbséget tehetünk a társadalmi élet szféráján belül a mindennapi társadalmi élet és a politikai társadalmi élet szférája között. Valamint arra, hogy elvileg egyértelmű különbséget kellene tennünk a mindennapi társadalmi struktúra és a politikai társadalmi struktúra között, azonban a mindennapi társadalmi struktúra és a politikai társadalmi struktúra a valóságban általában szorosan összefonódik egymással.

- A társadalmi struktúra empirikus kutatásában a mindennapi társadalmi struktúrát és a politikai társadalmi struktúrát általában nem tudjuk egyértelműen elkülöníteni egymástól. Tehát a mindennapi társadalmi struktúra empirikus kutatásában részben figyelembe vehetjük a politikai érdekviszonyokat és erőviszonyokat is.

Mint fentebb (1.2Ab) említettem, a társadalmi struktúrát alkotó társadalmi osztályokba elvileg a hatalmi helyzetben lévő egyénhez vagy egyénekhez, illetve a hatalmi osztály tagjaihoz fűződő társadalmi viszonyok alapján soroljuk az egyéneket. Az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus felmérésében ettől nagyrészt eltekinthetünk.

- Az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus kutatásában figyelembe vehetjük az adott társadalomban (1) esetleg a hatalmi helyzetek és a hatalmi osztály viszonylagos meghatározatlanságát, (2) eset-

leg riválisabb helyzetek és riválisabb osztály viszonylagos létezését, (3) az egyének olyan társadalmi viszonyait, amelyek a hatalmi helyzetben lévőkön kívüli egyénekhez fűződnek, illetve ezáltal a nem-hatalmi osztályok közötti közvetlen társadalmi viszonyokat.

Egyrészt, az adott társadalomban bizonyos mértékben meghatározatlan lehet, hogy kik rendelkeznek összességében kiemelkedő mértékű erővel, illetve kik rendelkeznek hatalommal. Az összességében kiemelkedő mértékű erővel rendelkező egyének a valóságban nem feltétlenül alkotnak egy egységes társadalmi egyesülést vagy társadalmi hálózatot. Az empirikus kutatásban általában megengedhetjük, hogy a hatalmi társadalmi osztályhoz sorolandó egyének köre bizonyos mértékben, bizonyos érdekek vonatkozásában megosztott legyen, más vonatkozásokban viszont egységes. Viszonylag szűkebben és tágabban is meghatározhatjuk a hatalmi osztályhoz sorolandó egyének körét, attól függően, hogy milyen jelenségek magyarázata áll érdeklődésünk középpontjában, és ebből a szempontból különösen mely társadalmi viszonyok, illetve a társadalmi helyzetek mely vonatkozásai jelentősek.

A társadalmi struktúra empirikus felmérésében esetleg teljes mértékben eltekinthetünk attól, hogy a hatalmi osztály tagjai elvileg társadalmi egyesülést, illetve engedményes szinten társadalmi hálózatot alkotnak. Ebben az esetben az adott társadalmat alkotó kisebb társadalmi csoportok társadalmi struktúráit mintegy összevonjuk, és a hatalmi osztályhoz soroljuk azokat az egyéneket, akik a kisebb társadalmi csoportokban a hatalmi osztályokat alkotják, eltekintve attól, hogy ezen osztályok tagjai között valójában vannak vagy nincsenek azonossági társadalmi viszonyok, illetve társadalmi kapcsolatok.

Másrészt, a valóságban esetleg létezhetnek riválisabb helyzetek, amelyeket figyelembe vehetünk a társadalmi struktúra felmérésében. Amennyiben a valóságban meghatározott egyének és csoportok között találhatók riválisabb társadalmi helyzetben lévők, és e helyzetben lévők jelentős erőkkel rendelkeznek a viszonylag kisebb erőkkel rendelkező egyénekkel szemben is, ez az elvont elméleti szintű modellhez képest jóval összetettebbé teszi az adott társadalmi csoport társadalmi struktúráját. Egy adott egyén vagy csoport az egyik riválisabb helyzetben lévő félhez képest esetleg a kiszolgáltatottabb osztályhoz, a másikhoz képest a pártoltabb osztályhoz sorolható, így összességében esetleg a gyengébb tolerált osztályhoz sorolhatjuk. Például előfordulhat, hogy egy szervezeti egység közvetlen vezetője és a munkáltatói jogokkal rendelkező felső vezető között az érdekviszonyok ellentétesebbek; ezáltal az adott szervezeti egység beosztottjai bizonyos mértékben ellentmondásosabb társadalmi helyzetbe kerülnek egyfelől a közvetlen vezető, másfelől a felső vezető vonatkozásában.

Harmadrészt, egy adott társadalmi csoport társadalmi struktúrájának felmérése során bizonyos mértékben figyelembe vehetjük nemcsak a hatalmi helyzetben lévő egyénhez vagy csoporthoz, illetve a hatalmi osztályhoz fűződő társadalmi viszonyokat, hanem azokat a társadalmi viszonyokat is, amelyek a viszonylag jelentősebb erőkkel rendelkező más egyénekhez és csoportokhoz fűződnek. Például egy

nagyobb társadalmi csoportban az egyes egyének és csoportok társadalmi osztályhelyzetének felmérésében figyelembe vehetjük egyrészt a hatalmi osztályba sorolt egyénekhez vagy csoportokhoz fűződő viszonyokat, másrészt a nagyobb társadalmi csoporton belüli kisebb társadalmi csoportokban hatalommal rendelkező egyénekhez vagy csoportokhoz fűződő viszonyokat.

Az előző bekezdésekben említetteken túl, a társadalmi struktúra empirikus felmérésében általában még további engedményekre is szükségünk lehet. A társadalmi struktúra felvázolásában elvileg a társadalmi viszonyokat, valamint a társadalmi kapcsolatok közül a szoros társadalmi kapcsolatokat vesszük figyelembe, és az általunk úgynevezett laza társadalmi kapcsolatokat (10. fejezet: 3.3b) nem vesszük figyelembe.

- Az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus kutatásában az egyének közötti laza társadalmi kapcsolatokat (a partneri és a hűségi kapcsolatokat) tekinthetjük úgy, mintha azonossági társadalmi viszonyok formájában is léteznének.

Így például a hatalmi osztályt az empirikus kutatásban meghatározhatjuk úgy, hogy azok az egyének tartoznak a hatalmi osztályhoz, akik kiemelkedő erőkkel rendelkeznek és akiket (szoros vagy laza) társadalmi kapcsolatok fűznek össze. Az egyének ezen körének empirikus körülhatárolására alkalmas lehet a szociometria vagy a hálózatelemzés kutatási módszere. Azonban így a hatalmi társadalmi osztályhoz soroljuk azokat az egyéneket is, akik viszonylag nagy erőkkel rendelkeznek és akiket partneri társadalmi kapcsolatok fűznek a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez, azonban akiknek az érdekei nagyrészt nem azonosak vagy nem esnek egybe a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel, tehát akiket elvileg – és a valóságos társadalmi viszonyokat nagyobb mértékben figyelembe véve – az erős tolerált osztályba kellene sorolnunk.

Felfogásom szerint a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek tényszerűen léteznek, tehát – mint már fentebb (1.2Ab) is említettem – a társadalmi struktúra is tényszerűen létezik, amennyiben a társadalmi struktúra empirikus felvázolásában sikerül kiemelnünk a valóságos társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek leglényegesebb vonásait. Azonban a tizedik fejezetben (4.1) és a tizenegyedik fejezetben (1.3Cb) hangsúlyoztam, hogy a tényszerű társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek valójában e viszonyokra és helyzetekre vonatkozó elképzelések, ismeretek révén, illetve ezen elképzelésekkel, ismeretekkel összefüggésben határozzák meg az adott társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött és az adott társadalmi helyzetekben lévő egyének társadalmi cselekvéseit és az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket.

Az elmélet elvont szintjén feltételezzük, hogy a valóságos társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek, valamint a kiértelmezett, illetve tulajdonított társadalmi viszonyok és helyzetek szerinti társadalmi struktúra megfelel egymásnak.

- Az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus kutatásában figyelembe vehetjük, hogy a valóságos társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek szerinti struktúra, valamint a kiértelmezett, illetve tulajdonított társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek szerinti struktúra többé vagy kevésbé eltérhet egymástól.

A tényleges társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek meghatározó hatásához képest a valóságban a társadalmi viszonyok és helyzetek kiértelmezésének viszonylag önálló hatása is van a társadalmi jelenségek (és közvetve az életmód nem társadalmi természetű összetevőinek) meghatározásában. Tehát a társadalmi struktúra empirikus felmérésében a feltételezhető tényleges társadalmi viszonyokkal és társadalmi helyzetekkel összefüggésben fontos lehet a kiértelmezett, illetve a tulajdonított társadalmi viszonyok és helyzetek figyelembevétele is.

Nagyobb társadalmi csoportokban (pl. az állami vagy nemzeti társadalomban), ahol az egyének rendszerint nincsenek egymással közvetlen személyközi kölcsönhatásban, az egyének általában nem közvetlenül a makroszintű (az átfogó társadalmi intézményrendszer és más átfogó tényezők által meghatározott) társadalmi viszonyokhoz és társadalmi helyzetekhez alkalmazkodva cselekszenek. Tehát – a mindennapi társadalmi életben – a társadalmi viszonyok és helyzetek kiértelmezésének e tekintetben viszonylag kevés önálló hatása van a társadalmi jelenségek (és közvetve az életmód nem társadalmi természetű összetevőinek) meghatározásában. Az egyének köznapi elképzeléseit az átfogó társadalmi struktúrára vonatkozóan főleg nem mindennapi tapasztalataik, hanem ideológiák és más kulturális hiedelmek formálják, amelyek azonban főleg nem a mindennapi társadalmi életben, hanem a politikai társadalmi életben lehetnek hatással az egyének magatartására. Ezzel szemben, viszonylag kisebb társadalmi csoportokban, ahol az egyének nagyrészt közvetlen személyközi kölcsönhatásban vannak egymással és főleg e kölcsönhatások alapján alakítják ki a számukra jelentős társadalmi viszonyokra és társadalmi helyzetekre vonatkozó elképzeléseiket, a kiértelmezett vagy tulajdonított társadalmi viszonyok és helyzetek szerinti társadalmi struktúrának jelentős lehet a hatása.

Különösen kisebb társadalmi csoportokban érdemes tekintettel lenni arra, hogy a társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek egésze szerinti struktúrától nagyrészt eltérhet a releváns társadalmi viszonyok és helyzetek szerinti struktúra. A tizedik fejezetben (2.2Ba) különbséget tettem a releváns és az irreleváns társadalmi viszonyok között, és ennek megfelelően a tizenegyedik fejezetben (1.3Cb) releváns társadalmi helyzetnek neveztem az adott egyén (vagy csoport) helyzetét a releváns társadalmi viszonyok rendszerében.

Eszerint az egyének társadalmi viszonyaikon és társadalmi helyzetükön belül részben maguk választják releváns társadalmi viszonyaikat és releváns helyzetüket; valamint attól függően tulajdonítanak másoknak bizonyos releváns helyzeteket, hogy az adott mások részéről milyen hosszabb távra vonatkozó választást

feltételeznek. Tehát a társadalmi struktúra empirikus felmérésében általában fontos kérdésként merülhet fel az, hogy mennyiben igyekezzünk figyelembe venni a társadalmi viszonyok összessége szerinti társadalmi helyzeteket és mennyiben a releváns társadalmi helyzeteket. A releváns viszonyok és társadalmi helyzetek szerinti struktúra esetenként jelentősen különbözhet a társadalmi viszonyok összessége, és az e viszonyokban elfoglalt helyzetek szerinti társadalmi struktúrától.

Például a társadalmi szervezetek kisebb vagy nagyobb szervezeti egységeiben a legelőnyösebb formális pozíciók általában a vezetői pozíciók. Így általában egy adott szervezeti egység valamennyi tagjának érdekében áll az a cselekvési lehetőség, hogy vezetővé váljon. Azaz, e tekintetben a szervezeti egység valamennyi tagjának az érdeke ellentétes az éppen adott vezető érdekével; mivel jelentős érdekösszetevőről van szó, ezáltal az adott szervezeti egységre viszonylag nagymértékben jellemzőek az ellentétes társadalmi viszonyok. Azonban a társadalmi szervezetek tagjai megfelelő tapasztalatok birtokában általában már tisztában vannak azzal, hogy nincs valóságos esélyük vagy igen kevés az esélyük arra, hogy vezetővé váljanak. Vagy azért nincs esélyük, mert nem felelnek meg, és viszonylag hosszabb távon sem tudnak megfelelni a kiválasztás érdemi, szakmailag indokolható szempontjainak; és/vagy azért nincs esélyük, mert ők nem privilegizáltak, és a vezetővé válás aktuális lehetősége valójában a privilegizált rendi helyzetben lévő egyének privilégiuma. Tehát az adott szervezeti egység tagjai általában egyrészt egyénileg sem alakítják ki azt a hosszabb távra vonatkozó szándékot, hogy vezetővé váljanak; másrészt nagyrészt kialakul egy hallgatólagos megállapodás a vezetői pozícióra szakmailag alkalmas beosztottak és az éppen adott vezető között abban a tekintetben, hogy az előbbiek hosszabb távon sem törekszenek a vezetői pozíció elnyerésére, de az adott vezető biztosítja számukra, hogy beosztottakként kielégítő mértékben érvényesíthetik érdekeiket. Tehát az adott szervezeti egység beosztott tagjainak a hosszabb távra vonatkozó választását figyelembe véve – abban a tekintetben, hogy beosztottként vagy idővel vezetőként szeretnék érdekeiket érvényesíteni – általában nem lesz jellemző vagy kevéssé lesz jellemző a releváns társadalmi viszonyokra és a releváns társadalmi helyzetekre a vezetői pozíció elnyerésére vonatkozó érdekellentét.

A társadalmi struktúra elemzése során – a társadalmi helyzet fő típusainak megfelelően (11. fejezet: 1.3B) és eltekintve a párhuzamos és/vagy a szélső társadalmi helyzetektől – általában három kategóriát különböztettem meg egymástól, mind az erőviszonyok, mind az érdekviszonyok szempontjából. Eszerint egy adott társadalomban legfeljebb kilenc, azonban – mivel rivális társadalmi osztály általában nem létezik – jellemzően legfeljebb nyolc társadalmi osztály létezik. A társadalmi struktúra empirikus felmérésében e szempont érvényesítésétől természetesen eltekinthetünk, amennyiben ily módon a valóságos társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket jobban kifejező struktúrát vázolhatunk fel. Egyrészt, ahogyan ezt fentebb (1.2Ab) már említettem, elvileg is létezhetnek olyan társadalmi osztályok, amelyek nem a fő társadalmi helyzeteknek felelnek

meg; ugyanis az egyszerűsített osztálymodellben nem számoltam azzal, hogy egy adott társadalomban létezhetnek általam úgynevezett (11. fejezet: 1.3A és 1.3Ca) párhuzamos társadalmi helyzetek és szélső társadalmi helyzetek is. Így esetleg közelebb juthatunk az adott társadalom valóságos társadalmi viszonyainak és társadalmi helyzeteinek a felvázolásához, ha a párhuzamos és/vagy a szélső társadalmi helyzetek szerinti társadalmi osztály vagy osztályok esetleges létezését is figyelembe vesszük. Másrészt, az elméleti modellhez képest a társadalmi erőviszonyok és/vagy az érdekviszonyok szerint több (vagy esetleg kevesebb) kategóriát figyelembe véve is felvázolhatjuk az adott társadalom társadalmi struktúráját. Így például a következő alfejezetben (1.3B), a modern kapitalista társadalom társadalmi-tőkés osztályok szerinti társadalmi struktúrájának a felvázolása során az erőviszonyok szempontjából majd nem három, hanem négy kategóriát különböztetek meg egymástól.

A társadalmi struktúrát – felfogásom szerint – a valóságban általában igen összetett társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek ismerete alapján kellene felvázolni, kiemelve az eleve ismert társadalmi viszonyok és helyzetek legfőbb vonásait, és elhanyagolva a kevéssé vagy kevésbé jelentősnek tekintett vonásait. Azonban a viszonylag nagy és összetett társadalmi csoportok esetében e követelménynek általában kevéssé tudunk megfelelni.

- A társadalmi struktúra empirikus kutatásának legfőbb problémája – a viszonylag nagy és összetett társadalmi csoportok esetében – általában az, hogy igen hiányosak az ismereteink a valóságban nagyon összetett társadalmi viszonyokról és társadalmi helyzetekről, és a társadalmi struktúra felmérése nagyrészt csak az e tekintetben hiányzó részletes ismereteket pótolja.

A szociológiában általában elméletileg is igen kevéssé tisztázottak a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek; tehát általában elméletileg sem tisztázott, hogy az empirikus struktúrakutatás során milyen természetű viszonyokat és helyzeteket kellene megismerni. Azonban, ha feltételezzük, hogy az intézményes szociológia elméletében világosan látjuk, milyen természetű viszonyokat és helyzeteket kellene empirikusan megismernünk, a viszonylag nagy és összetett társadalmi csoportok esetében az e tekintetben megszerezhető empirikus ismereteink általában akkor is csak igen hiányosak lehetnek. Tehát a társadalmi struktúra felvázolásával nagyrészt csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg arra vonatkozóan, hogy valójában milyenek lehetnek a társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek. Esetenként csak homályos elképzeléseink lehetnek arról, hogy a valóságos társadalmi viszonyok és helyzetek ehhez képest jóval összetettebbek, és csak többé vagy kevésbé felelnek meg az általunk felvázolt társadalmi struktúrának.

Fentebb (1.2Ac) foglalkoztam a társadalmi struktúra összetettségének és szintjeinek a problémájával. Eszerint egy viszonylag nagyobb és nagyon összetett társadalmi csoport (pl. az állami vagy nemzeti társadalom) struktúrájának a viszonylag részletesebb felvázolása során figyelembe kellene vennünk – az átfogó társadalmi

viszonyok, és az e viszonyok szerinti társadalmi helyzetek mellett – az összetett társadalmi csoporton belüli kisebb társadalmi csoportok részben sajátos intézményrendszerei (és más sajátos tényezői) szempontjából jelentős társadalmi viszonyokat, és az e viszonyok szerinti társadalmi helyzeteket is. Azonban általában igen kevés ismerettel rendelkezünk e kisebb társadalmi csoportokon belüli sajátos társadalmi viszonyokról és társadalmi helyzetekről.

Úgy tűnik, hogy a szóban forgó problémát hosszabb távon a társadalmi struktúra „próbafúrásos" módszerével lehetne megoldani. Az állami (vagy nemzeti) társadalom struktúrájának felmérésében ezen azt értem, hogy az átfogó struktúrakutatást össze kell kötni a kisebb társadalmi csoportok (társadalmi szervezetek és szervezeti egységek, települések stb.) társadalmi struktúráinak a részletesebb felmérésével. A kisebb társadalmi csoportok közül kiválasztott egyes csoportok részletesebb vizsgálata során kell megkeresni azokat az indikátorokat, amelyek az állami (vagy nemzeti) társadalom kutatásában a társadalom egészét megfelelően reprezentáló mintasokaságban is jól alkalmazhatók, és amelyek viszonylag nagy valószínűséggel mutatják az egyének társadalmi helyzetét a kisebb társadalmi csoportokban.

B) A kapitalista társadalom társadalmi struktúrája

a) A társadalmi struktúra rövid felvázolása

A következőkben egy empirikus-közeli példán szemléltetem az intézményes szociológiai struktúrafelfogás empirikus alkalmazhatóságát. Egy viszonylag kisméretű, valamint intézményesen elkülönült életszférákra nem tagolódó társadalmi csoport – felfogásom szerinti – társadalmi struktúrájának az empirikus felvázolása általában nem jelent nagyon nehezen megoldható feladatot. Az eddigiekben kifejtett struktúrafelfogás eredetileg empirikus üzemszociológiai kutatásaim során alakult ki, és az általam vizsgált ipari üzemek társadalmi struktúrájának a felvázolásában, valamint az adott üzemek társadalmi jelenségeinek a magyarázatában hatékonyan használhatónak bizonyult.[26] Azonban mivel a társadalmi struktúra fogalma körüli vita főleg az állami (vagy nemzeti) társadalom vonatkozásában bontakozott ki, a következőkben nem egy kisebb társadalmi csoport, hanem a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját vázolom fel.

- Mivel általam e tárgyban folytatott empirikus kutatásra nem támaszkodhatok, a következőkben csak nagyvonalúan vázolom fel a modern (késő-modern vagy posztmodern) kapitalista társadalom társadalmi struktúráját, viszonylag könnyen áttekinthető adatok ismeretét feltételezve.

[26] Ehhez lásd: Farkas 1987, 2021.

Tehát e példával inkább csak érzékeltetni szeretném, hogy milyen módon lehetne felvázolni a modern – egyes felfogások szerint késő-modern vagy posztmodern – kapitalista társadalom társadalmi struktúráját.

Fentebb (1.2Bb) – a társadalmi tőkék bizonyos típusait figyelembe véve – felvázoltam az állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi-tőkés struktúráját. Hangsúlyoztam, hogy felfogásom szerint a társadalmi-tőkés struktúra nem azonos, de általában szorosan összefügg a társadalmi struktúrával. A következőkben, a felfogásom szerinti társadalmi struktúra empirikus-közeli példájaként, a szóban forgó társadalmi-tőkés osztálymodellt bizonyos értelemben kiegészítem a társadalmi kapcsolatok figyelembevételével, és a társadalmi-tőkés struktúrát összefüggésbe hozom a társadalmi struktúrával. Tehát arra a kérdésre keresem a választ, hogy ha szinte csupán a társadalmi tőkék bizonyos típusainak és mértékének az egyének közötti eloszlására, valamint az egyének közötti társadalmi kapcsolatokra vonatkozóan rendelkezünk elégséges empirikus ismeretekkel, hogyan vázolhatjuk fel a modern – „késő-modern" vagy „posztmodern" – kapitalista társadalom társadalmi struktúráját. Előre bocsátom, hogy az említett empirikus ismeretek alapján a valóságos társadalmi viszonyokhoz és társadalmi helyzetekhez képest csak meglehetősen nagyvonalú, elnagyolt struktúraképet vázolhatunk fel.

Az előző alfejezetben (1.3A) foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogy az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus felmérésében részben eltekinthetünk és részben célszerű eltekintenünk az elmélet elvont szintjén megfogalmazott szempontok érvényesítésétől. A következőkben bizonyos vonatkozásokban majd alkalmazom az ott megfogalmazott engedményeket, és az elméleti modelltől való eltérésre esetenként majd fel is hívom a figyelmet. A modern kapitalista társadalom társadalmi osztályait és társadalmi struktúráját a 14.2. táblázatban szemléltetem.

Itt is emlékeztetek arra, hogy a kilencedik fejezetben (3.1B) – a társadalmi képességek típusainak megfelelően – a társadalmi tőkék következő típusait különböztettem meg egymástól: (1) a hatásköri tőke, (2) a tulajdoni tőke, (3) a kapcsolati tőke, (4) a társadalmi képesítési tőke, (5) az informáltsági tőke, és (6) a személyes társadalmi tőke.

- A modern kapitalista társadalom társadalmi osztályainak elkülönítése szempontjából a társadalmi tőkék következő típusait vesszük figyelembe: (1) tulajdoni tőke, (2) vezetői hatásköri tőke, (3) szakképzettség mint társadalmi képesítési tőke és (4) az ennek megfelelő szellemi vagy testi személyes társadalmi tőke; végül (5) bizonyos értelemben (főleg az érdekviszonyok vonatkozásában) majd figyelembe vesszük a társadalmi kapcsolatokat is.

Eszerint figyelmen kívül hagyjuk az informáltsági tőkét, amely az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén általában kevésbé jelentős, a társadalmi tőke más típusaihoz képest.

Az egyes egyének esetében a társadalmi tőkék legjelentősebbnek tekintett típusát emeljük ki, amellyel az adott egyének rendelkeznek. A jelentős tulajdoni tőkével rendelkező egyének esetében a társadalmi tőke e típusát emeljük ki. Azonban a felső szintű és a középszintű vezetőkről eleve feltételezzük, hogy vezetői hatáskörük mellett felsőfokú szakmai képzettséggel, és ennek megfelelő szellemi személyes társadalmi tőkével (szaktudással) is rendelkeznek. Az alsó szintű vezetőkről viszont azt feltételezzük, hogy középfokú szakmai képzettséggel, és ennek megfelelő szellemi személyes társadalmi tőkével (szaktudással) rendelkeznek. Ha az alsó szintű vezetők valójában mégis rendelkeznek felsőfokú szakmai képzettséggel, a felsőfokú szakmai képzettségre, és az ennek megfelelő szellemi személyes társadalmi tőkére (szaktudásra) helyezzük a hangsúlyt, és alsó szintű vezetői hatáskörüktől eltekintünk. A társadalmi osztályok elkülönítése szempontjából figyelembe vesszük a társadalmi kapcsolatot is; azonban majd alább látjuk, hogy a társadalmi kapcsolatot főleg nem mint társadalmi képességet és mint a társadalmi tőke adott típusát vesszük figyelembe (a hatalmi osztály kivételével, ahol érdemben figyelembe vesszük ilyen szempontból is), hanem mint olyan létezőt, amely azonossági érdekviszonyok formájában is létezik.

A kilencedik fejezetben (3.1Ab) különbséget tettem a manifeszt társadalmi tőke és a latens társadalmi tőke között; és eszerint a manifeszt társadalmi tőke foglalja magában az egyén tényleges társadalmi képességeit, amelyek a társadalmi erők összetevőit képezik. Tehát elméletileg a manifeszt társadalmi tőkével való rendelkezés alapján különítjük el egymástól a modern kapitalista társadalom társadalmi osztályait, azonban a következőkben általában csak a társadalmi tőke kifejezést használom.

Az intézményes szociológia elméletében képviselt felfogás szerint a társadalmi struktúrát képező társadalmi osztályok felvázolása során egyrészt a társadalmi erőviszonyok, másrészt az érdekviszonyok szempontjából kell osztályoznunk az egyéneket. A társadalmi erőviszonyok szerinti osztályozásnál a szóban forgó esetben figyelembe vesszük a fentebb említett társadalmi képességeket, illetve a társadalmi tőkék említett típusait, amelyek – feltételezésünk szerint – általában véve kisebb vagy nagyobb társadalmi erőt képeznek az adott szubjektumok számára más egyénekkel vagy csoportokkal szemben. Az érdekviszonyok szerinti osztályozásnál figyelembe vesszük egyrészt a társadalmi kapcsolatokat vagy azok hiányát, amelyek bizonyos értelemben – engedményes elméleti szinten figyelembe véve – megfeleltethetők bizonyos érdekviszonyoknak. Másrészt figyelembe vesszük a társadalmi tőkék típusait olyan szempontból, hogy az egyéneknek elsődlegesen a társadalmi képességek, illetve a társadalmi tőkék azon típusainak elismertetése, elismerése és jutalmazása áll érdekében, amelyekkel főleg az adott egyének vagy ők is rendelkeznek (utóbbihoz lásd pl.: Lenski 1966: 76; ford. 1999: 317; Vanfossen 1979: 230–231). Valamint – mivel az eloszthatóan társadalmi javak viszonylag szűkösen állnak rendelkezésre – egy bizonyos (a számukra hasznot hajtó tevékenységre való megfelelő ösztönzéshez már elégséges) szinten felül az adott egyének

érdekeivel ellentétes a társadalmi képességek, illetve a társadalmi tőkék azon típusainak az elismertetése, elismerése és jutalmazása, amelyekkel főleg vagy kizárólag mások rendelkeznek.

A fentebb (1.2Ab) bemutatott, 14.1. ábra szerinti egyszerűsített osztálymodellben az erőviszonyok szempontjából – a társadalmi helyzet fő típusainak megfelelően – három kategóriát különböztettem meg egymástól. Ha a társadalmi erőket a társadalmi struktúra empirikus kutatásában számszerűen mérnénk, az erőviszonyok szerint az egyéneket besorolhatnánk három kategóriába is. Azonban csupán az alapján, hogy az adott egyének főleg milyen típusú vagy fajtájú társadalmi tőkével rendelkeznek, csak meglehetősen nagyvonalúan tudjuk besorolni az egyéneket az erőviszonyok szerinti különböző kategóriákba. Ezért arra való tekintettel, hogy az erőviszonyok szempontjából kissé pontosabb besoroláshoz jussunk, a már említett táblázatban három kategória helyett négy kategóriát különböztetünk meg egymástól. Tehát megkülönböztetjük egyrészt azokat az egyéneket, akik általában véve nagy társadalmi erőkkel rendelkeznek, és az egyének e körén belül elhatároljuk a hatalmi társadalmi osztályt alkotó egyéneket. Másrészt, a hatalmi osztályt alkotó egyének körén kívül, a hatalmi osztály tagjaihoz (és általában a jelentős erőkkel rendelkező más egyénekhez) fűződő társadalmi erőviszonyok szerint megkülönböztetjük azokat az egyéneket, akik a hatalmi osztály tagjaival (és általában a jelentős erőkkel rendelkező más egyénekkel) szemben viszonylag nagy erőkkel rendelkeznek, akik közepes erőkkel rendelkeznek, akik kis erőkkel rendelkeznek és akik nagyon kis erőkkel rendelkeznek.

A tizedik fejezetben (3.3B) különbséget tettem a szoros társadalmi kapcsolatok és a laza társadalmi kapcsolatok között. A társadalmi struktúra felvázolása során azt feltételezzük, hogy az egyének között a valóságban főleg nem szoros, hanem laza társadalmi kapcsolatok vannak. Bár elvileg csak a szoros társadalmi kapcsolatok, de az elmélet engedményes szintjén feltételezzük, hogy emellett a laza társadalmi kapcsolatok is léteznek egyrészt társadalmi képességek formájában is (8. fejezet: 3.1Ab; 3.2C), azaz a társadalmi erők tartalmát képezik; léteznek másrészt azonossági érdekviszonyok formájában is (10. fejezet: 3.3B), azaz a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének bizonyos mértékben egyesítik érdekeiket. Tehát – az esetlegesen létező szoros társadalmi kapcsolatok mellett – a laza társadalmi kapcsolatokat is figyelembe kellene vennünk egyrészt az erők nagysága, illetve az erőviszonyok szerinti osztályozásnál, másrészt az érdekviszonyok szerinti osztályozásnál.

Azonban fentebb már utaltam arra a problémára, hogy az erők számszerű mérésének hiányában csak meglehetősen nagyvonalúan tudjuk besorolni az egyéneket az erőviszonyok szerinti különböző kategóriákba. Ha az erőviszonyok szerinti osztályozásnál kifejezetten és érdemben figyelembe szeretnénk venni azt is, hogy az adott egyének rendelkeznek jelentős társadalmi kapcsolatokkal vagy nem, de számszerűen nem mérjük az erőket és az erőviszonyokat, tovább kellene növelnünk az erőviszonyok szerinti kategóriák számát. Ezt viszont a társadalmi

struktúra áttekinthetőségére tekintettel nem tartom kívánatosnak, ezért a társadalmi kapcsolatokat – a hatalmi társadalmi osztály meghatározása kivételével – kifejezetten és érdemben csak az érdekviszonyok szerinti osztályozásnál vesszük figyelembe. Azaz kifejezetten azt feltételezzük, hogy – a hatalmi osztály tagjain kívül – a társadalmi kapcsolatok mint társadalmi képességek csak olyan mértékben differenciálják a társadalmi erőket, amelyek még megengedhetők az erőviszonyok szerinti adott kategóriákon belül.

Mint fentebb (1.2Ab) említettem, a társadalmi struktúra felvázolásában először a hatalmi helyzetben lévő, illetve a hatalmi társadalmi osztályt alkotó egyéneket kell körülhatárolnunk. A hatalmi osztály tagjai az adott társadalomban együttesen és összességében kiemelkedő mértékű erővel, illetve kiemelkedő mértékű manifeszt társadalmi tőkével, és ezáltal az adott társadalom nagy részével, illetve döntő többségével szemben hatalommal rendelkeznek.

A modern kapitalista társadalomban a legjelentősebb társadalmi képesség, illetve a társadalmi tőke legjelentősebb típusa elsősorban az ilyen szempontból jelentős tulajdon és másodsorban a vezetői hatáskör, különösen a nagymértékű tulajdon és a felső vezetői hatáskör. Tehát általában nagy társadalmi erőkkel rendelkeznek a nagytulajdonosok és a felső vezetők, az előbbiek főleg tulajdonukból, az utóbbiak főleg vezetői hatáskörükből adódóan. Azonban – ahogyan ezt fentebb már említettem – a felső vezetőkről eleve feltételezzük, hogy vezetői hatáskörük mellett felsőfokú szakmai képzettséggel, és ennek megfelelő szellemi személyes társadalmi tőkével (szaktudással) is rendelkeznek. A nagytulajdonosok és felső vezetők körén belül azokat az egyéneket soroljuk a hatalmi társadalmi osztályba, akik viszonylag egységes társadalmi hálózatba szerveződnek, akik az általam fentebb (1.2Ad) úgynevezett hatalmi társadalmi hálózatot alkotják.

A hatalmi osztályon túl más társadalmi osztályokba elvileg a hatalmi osztály tagjaihoz fűződő erőviszonyok és érdekviszonyok alapján soroljuk az egyéneket. Azonban – az előző alfejezetben (1.3A) tárgyalt engedményeknek megfelelően – ettől a szemponttól részben eltérhetünk, és a társadalmi struktúra felvázolása során bizonyos mértékben figyelembe vehetjük más vonatkozásokban is a társadalmi erőviszonyokat és az érdekviszonyokat.

- A társadalmi erőviszonyok szerinti osztályozásnál figyelembe vesszük a társadalmi tőkék típusait, amelyek – feltételezésünk szerint – általában véve kisebb vagy nagyobb társadalmi erőt képeznek az adott szubjektumok számára a hatalmi helyzetben lévő egyénekkel és részben más egyénekkel szemben.

Mint fentebb már említettem, nagy társadalmi erőkkel rendelkeznek a nagytulajdonosok és a felső vezetők, és az egyének e körén belül határoltuk körül a hatalmi osztályba sorolt egyéneket. Különösen a hatalmi osztály tagjai vonatkozásában, és általában az adott egyénekkel szemben viszonylag jelentős erőkkel rendelkező más egyének vonatkozásában – feltételezésünk szerint – közepes társadalmi erők-

kel rendelkeznek a középtulajdonosok, a középvezetők és a felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók. Viszonylag kis társadalmi erőkkel rendelkeznek a kistulajdonosok, a (középfokú képzettséggel rendelkező) alsó szintű vezetők, a középfokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók és a szakmunkások. Nagyon kismértékű társadalmi erőkkel rendelkeznek az alsó szintű képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók, a betanított munkások és a képzetlen munkások (munkásokon fizikai dolgozókat értve).

- A hatalmi osztályhoz fűződő érdekviszonyok szerinti osztályozásnál egyrészt figyelembe vesszük a hatalmi osztály tagjaihoz fűződő partneri- vagy (közvetlen vagy közvetett) hűségi társadalmi kapcsolatokat, amelyek – engedményes elméleti szinten figyelembe véve – azonossági érdekviszonyok formájában is léteznek.

Hatalommal rendelkezőkhöz fűződő erőviszonyok	**Hatalommal rendelkezőkhöz fűződő érdekviszonyok**		
	Azonossági vagy egybeesési érdekviszonyok	Ambivalens érdekviszonyok	Ellentétes érdekviszonyok
Kiegyenlített (Nagy erők)	***Hatalmi osztály***: *hatalmi hálózati kapcsolatokkal nagytulajdonosok és felső vezetők*	***Erős tolerált osztály***: *egyéb nagytulajdonosok és felső vezetők*	
Mérsékelten egyenlőtlen (Közepes erők)	***Támogatott osztály***: *hűségi kapcsolatokkal középtulajdonosok, középvezetők és felső szellemiek*	***Közepes tolerált osztály***: *egyéb középtulajdonosok, középvezetők és felső szellemiek*	***Korlátozott osztály***: *további ismérvek alapján választható ki a közeli osztályokból*
Nagymértékben egyenlőtlen (Kis erők)	***Pártolt osztály:*** *hűségi kapcsolatokkal kistulajdonosok és alsó vezetők*	***Kevésbé gyenge tolerált osztály***: *egyéb kistulajdonosok* és alsó vezetők; *hűségi kapcsolatokkal középszellemiek* és *szakmunkások*	***Kevésbé kiszolgáltatott osztály:*** *egyéb középszellemiek és szakmunkások*
Nagyon nagymértékben egyenlőtlen (Nagyon kis erők)		***Nagyon gyenge tolerált osztály***: *hűségi kapcsolatokkal alsó szellemiek*	***Nagyon kiszolgáltatott osztály***: *egyéb alsó szellemiek; betanított és képzetlen munkások*

14.2. táblázat: A kapitalista társadalom társadalmi struktúrája

A partneri kapcsolatok figyelembevételével különböztetjük meg a hatalmi társadalmi osztályt az erős tolerált társadalmi osztálytól, a nagy társadalmi erőkkel rendelkező egyének körén belül. A hűségi kapcsolatok esetleg fűződhetnek közvetlenül a hatalmi osztály tagjaihoz, de – egy hűségi hálózati láncolat révén – főleg közvetve fűződnek a hatalmi osztály tagjaihoz. Például egy beosztott dolgozót hűségi társadalmi kapcsolat fűzheti közvetlen vezetőjéhez, az adott vezetőt a középszintű vezetőhöz, az utóbbit pedig a felső vezetőhöz, aki viszont adott esetben már a hatalmi osztály tagja.

- Az érdekviszonyok szerinti osztályozásnál másrészt figyelembe vesszük azt, hogy a hatalmi osztály tagjainak különösen érdekében áll azon társadalmi tőkék elismertetése, elismerése és jutalmazása, amelyekkel főleg ők vagy ők is rendelkeznek: azaz a (társadalmi tőkének tekinthető) tulajdon, a vezetői hatáskör és a felsőfokú szellemi szakmai képzettség és képesség elismertetése, elismerése és jutalmazása.

E tekintetben érdekeik egybeesnek azon egyének érdekeivel, akik tulajdonnal vagy vezetői hatáskörrel, és/vagy felsőfokú szellemi szakmai képzettséggel és képességgel rendelkeznek; valamint érdekeik ellentétesek azon egyének érdekeivel, akik az említett társadalmi képességekkel nem rendelkeznek és más társadalmi képességekkel rendelkeznek. Tehát az érdekviszonyok szerinti besoroláshoz figyelembe vesszük azt, hogy (1) az adott egyén jelentős hálózati kapcsolatokkal rendelkezik vagy nem, (2) tulajdonos vagy nem tulajdonos, (3) vezető vagy nem vezető, (4) különböző szintű szellemi vagy fizikai dolgozó, az ennek megfelelő képzettséggel és személyes társadalmi képességgel.

Az előző bekezdésben említett szempontokat figyelembe véve, a hatalmi helyzetben lévő egyéneken kívül lévő egyének körében a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez fűződő azonossági és egybeesési érdekviszonyok jellemzőek azon egyénekre, akikre a következő két tényező közül mindkettő jellemző: (1) hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkeznek és (2) a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőkével (tulajdonnal vagy vezetői hatáskörrel, és/vagy felső szellemi képzettséggel és képességgel) rendelkeznek. A hatalmi osztály tagjai és más egyének között egybeesési érdekviszonyok – a másodikként említett vonatkozáson túl – valójában más vonatkozásokban is létrejöhetnek. Így a jelentős érdekegybeesés hűségi hálózati kapcsolatok nélkül is indokolhatná az adott egyének besorolását az érdekviszonyok szerinti „érdekazonosság, érdekegybeesés" kategóriába, illetve a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályba, de a feltételezett empirikus ismeretek alapján ettől eltekintünk. Tehát csak azokat az egyéneket soroljuk a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályba, akik – a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőke mellett – jelentős hűségi hálózati kapcsolatokkal is rendelkeznek, bár elvileg (és a valóságban) ezen osztályok tagjai nem feltétlenül rendelkeznek hűségi hálózati kapcsolatokkal.

A hatalmi helyzetben lévő egyénekhez fűződő ambivalens érdekviszonyok jellemzőek azon egyénekre, akikre a következő két tényező közül az egyik jellemző:

(1) hatalmi- és hűségi hálózati kapcsolatok nélkül a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőkével (tulajdonnal vagy vezetői hatáskörrel, és/vagy felső szellemi képzettséggel és képességgel) rendelkeznek; (2) hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkeznek, de emellett nem-preferált társadalmi tőkével (közép vagy alsó szintű szellemi képzettséggel és képességgel, vagy szakmunkás képzettséggel és képességgel) rendelkeznek. Itt is megjegyzem, hogy a hatalmi osztály tagjai és más egyének között egybeesési érdekviszonyok elméletileg (és a valóságban) nemcsak a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőkével való rendelkezés vonatkozásában jöhetnek létre. Azaz, a valóságos társadalmi viszonyokat és helyzeteket nagyobb mértékben figyelembe véve, esetleg az érdekviszonyok szerinti „ambivalens érdekviszony" kategóriába sorolhatnánk a preferált társadalmi tőkével nem rendelkező azon egyének egy részét is, akik hűségi hálózati kapcsolatokkal sem rendelkeznek.

A figyelembe vett szempontok alapján a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez fűződő ellentétes érdekviszonyok jellemzőek azon egyénekre, akik nem rendelkeznek sem hűségi hálózati kapcsolatokkal, sem preferált társadalmi tőkével. Azaz ide tartoznak (1) a hűségi kapcsolatokkal nem rendelkező és emellett közép vagy alsó szintű szellemi képzettséggel és képességgel, vagy szakmunkás képzettséggel és képességgel rendelkező egyének; valamint eleve feltételezzük, hogy (2) a betanított munkások és a képzetlen munkások (amellett, hogy preferált társadalmi tőkével sem rendelkeznek) nem rendelkeznek hűségi hálózati kapcsolatokkal, mert az ő hűségi szolgálataikra a hatalmi helyzetben lévők nem tartanak igényt.

- A valóságos társadalmi viszonyokat nagyon leegyszerűsítve, e viszonyokat a társadalmi tőkék bizonyos típusai és a társadalmi kapcsolatok vonatkozásában figyelembe véve, a modern („késő-modern" vagy „posztmodern") kapitalista társadalomban a következő társadalmi osztályokat különböztetjük meg egymástól (kiegészítve a feltételezett ismeretek alapján meghatározatlan, de valójában létező korlátozott osztállyal):
    1. *Hatalmi társadalmi osztály*: hatalmi hálózati kapcsolatokkal rendelkező nagytulajdonosok és felső vezetők.
    2. *Erős tolerált társadalmi osztály*: hatalmi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező nagytulajdonosok és felső vezetők.
    3. *Támogatott társadalmi osztály*: hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkező középtulajdonosok, középvezetők és felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók.
    4. *Közepes tolerált társadalmi osztály*: hűségi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező középtulajdonosok, középvezetők és felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók.
    5. *Pártolt társadalmi osztály*: hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkező kistulajdonosok és (középfokú képzettséggel rendelkező) alsó szintű vezetők.

6. *Korlátozott társadalmi osztály*: a valóságban általában létező és jelentős osztály, de a közeli társadalmi osztályokból a figyelembe vett tulajdonságokon túl további tulajdonságok alapján lennének ide sorolhatók az egyének.
7. *Kevésbé gyenge tolerált társadalmi osztály*: hűségi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező kistulajdonosok és (középfokú képzettséggel rendelkező) alsó szintű vezetők; hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkező középfokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók és szakmunkások.
8. *Kevésbé kiszolgáltatott társadalmi osztály*: hűségi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező középfokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók és szakmunkások.
9. *Nagyon gyenge tolerált társadalmi osztály*: hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkező alsófokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók.
10. *Nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztály*: hűségi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező alsófokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók, valamint betanított munkások és képzetlen munkások.

A társadalmi struktúra nemcsak a társadalmi osztályokat, hanem az adott osztályok közötti jellemző vagy tipikus társadalmi viszonyokat is magában foglalja. Az osztályozás szempontjai révén a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez, illetve a hatalmi társadalmi osztályhoz fűződő társadalmi viszonyokat a már hivatkozott táblázat szerinti modell eleve kifejezi. Így a népesség társadalmi osztályok közötti eloszlása már nagyrészt kifejezi a legjellemzőbb társadalmi viszonyokat is az egyes osztályok között. A nem-hatalmi osztályok közötti közvetlen társadalmi viszonyokat a modell elvileg nem fejezi ki, e viszonyokat csak empirikusan és részletesebb empirikus elemzés révén térképezhetjük fel.

A társadalmi struktúra empirikus kutatásához az adott osztályokat alkotó kategóriákat kielégítő mértékben részleteznünk, illetve operacionalizálnunk kellene. Azonban ettől eltekintek, és a továbbiakban főleg elméleti szempontból világítok rá az adott struktúra legfőbb vonásaira, különös tekintettel a hatalmi társadalmi osztályra. Tehát először a nagy társadalmi erőkkel rendelkező egyének körén belül elhatárolom a hatalmi társadalmi osztályt az erős tolerált osztálytól. Ezt követően a közepes és a kisebb társadalmi erőkkel rendelkező egyének társadalmi osztályok szerinti differenciáltságával foglalkozom. Végül röviden utalok azokra a további szempontokra is, amelyektől az adott struktúrakép felvázolásában eltekintettem, de amelyeket egy valóságos empirikus kutatásban figyelembe kellene vagy lehetne venni.

b) A hatalmi és az erős tolerált társadalmi osztály

A hatalmi társadalmi osztályt fentebb már röviden körülhatároltam, és eszerint a nagytulajdonosok és a jelentős (állami, politikai, gazdasági stb.) szervezetek felső vezetőinek a körén belül azok az egyének alkotják a hatalmi társadalmi

osztályt, akik az úgynevezett hatalmi társadalmi hálózatba szerveződnek. Itt emlékeztetek arra, amit korábban (1.3A) megjegyeztem, hogy ily módon (a hatalmi hálózatba szerveződést figyelembe véve) esetleg a hatalmi társadalmi osztályba soroljuk részben azokat az egyéneket is, akiket elvileg – és a valóságos társadalmi viszonyokat nagyobb mértékben figyelembe véve – az erős tolerált osztályba kellene sorolnunk.

A nagytulajdonosok és a felső vezetők egy osztályba vagy külön osztályba sorolása vitatott a szociológiai irodalomban. Például az EGP-osztálysémában a nagytulajdonosokat egy átfogóbb társadalmi osztályhoz, a felső szolgálati osztályhoz (a felső vezetőkhöz és a diplomás szakemberekhez) sorolják (Erikson–Goldthorpe 1992: 38–41; ford. 1995: 19–20). Felfogásom szerint e séma képviselői ily módon (a nagytulajdonosokat és a felső vezetőket a diplomás szakemberekkel összevonva) nagyrészt épp azt a társadalmi osztályt hagyják figyelmen kívül, amelyhez fűződő társadalmi viszonyok a modern kapitalista társadalom legjelentősebb társadalmi viszonyait képezik.

A hatalmi társadalmi osztály meghatározása tekintetében részben kapcsolódok ahhoz a felfogáshoz, amely szerint a nagytulajdonosok és a felső vezetők alkotják az uralkodó osztályt vagy a felső osztályt.[27] Például Poulantzas (1975: 179–181) felfogása szerint a (nagy)tulajdonosok a menedzserekkel (a felső vezetőkkel) együtt az uralkodó tőkésosztály alkotórészét képezik. A nagytulajdonosok és a menedzserek társadalmi osztályhelyzete azonos, tekintettel arra, hogy a menedzserek az irányítással és az ellenőrzéssel a (tulajdoni) tőke funkcióját valósítják meg, a menedzserek a tulajdonosokkal együtt közösen vesznek részt a döntéshozatali folyamatban, közös a kultúrájuk és jelentős személyközi kapcsolatok fűzik őket egymáshoz. Poulantzas felfogása szerint az állami apparátus felső vezetői is az uralkodó osztály alkotórészét képezik, és ezek a vezetők a (tulajdoni) tőke szolgálatában valósítják meg a kapitalista társadalmi viszonyok újratermelését (187). Wright (E. O. 1987: 87–90) a nagytulajdonosokat (bourgeoisie) és a szakértő vezetőket (expert managers) elvileg két külön osztályba sorolja, de rámutat a szakértő vezetők ellentmondásos – részben a nagytulajdonosok helyzetéhez hasonló – helyzetére. A szóban forgó szerző máshol, az említett ellentmondásos helyzettel összefüggésben, a felső vezetők közül a felső szintű igazgatókat (top corporate executive) a nagytulajdonosok osztályába sorolja (Wright 1980b: 332–333). Én abból a szempontból eltérek Poulantzas és bizonyos értelemben Wright felfogásától, hogy felfogásom szerint csak a nagytulajdonosok és a felső vezetők egy része alkotja a hatalmi osztályt, a másik része az erős tolerált osztályba sorolható.

[27] A kilencedik fejezetben (1.1) sajátos értelemben tettem különbséget a hatalom és az uralom fogalma között. Más szerzők felfogását ismertetve, az uralkodó osztály (ruling class) kifejezésen ebben a fejezetben fogalmaim szerint a hatalommal rendelkező osztályt, illetve a hatalmi osztályt kell érteni, amely elvileg nem azonos, de a valóságban többé vagy kevésbé egybeesik az uralkodó osztállyal.

Scott a tulajdonosok közül csak a nagytulajdonosokat nevezi tőkéseknek, és a nagytulajdonosok mellett a felső gazdasági vezetőket is a tőkésosztályba sorolja. Azt is figyelembe véve, hogy az adott egyének egy vagy több vállalkozásban tulajdonosok és/vagy felső vezetők, a tőkésosztályon belül – mint tiszta típusokat – megkülönbözteti a nagyvállalkozókat, a járadékosokat, az igazgatókat és a pénzügyi kapitalistákat. (Scott 1992: 65–67, 72; 1997: 278–279) Azonban Scott felfogása szerint Britanniában nem a tőkésosztály egésze tekinthető az uralkodó osztálynak; az uralkodó osztály csak egy része a tőkésosztály egészének (Scott 1992: 29). A tőkésosztályból szerveződő uralkodó osztály egy erő-blokk révén gyakorolja az állami hatalmat. Az uralkodó osztálytól (Gramsci és Poulantzas felfogására, valamint az elitkutatásokra hivatkozva) megkülönbözteti az erő-blokkot, amely jellemzően a tőkésosztályhoz és az uralkodó osztályhoz képest tágabb körből szerveződik, amelyen belül azonban a tőkésosztály uralkodó része fölényben van. (32, 118–119) Scott politikai elitnek nevezi azon egyének összességét, akik egy adott időszakban elfoglalják az állami hatalmi pozíciókat. Felfogása szerint, ha rendszerint egy sajátos erő-blokkból kerülnek ki a politikai elit tagjai, a politikai elit más szempontból erő-elitnek tekinthető. (37, 118) Tehát Scott felfogása szerint Britanniában a tőkésosztály, pontosabban annak egy része uralkodó osztályként is létezik, mert egy szélesebb körből szerveződő erő-blokkban fölényben van, amelynek révén aránytalanul jelentős mértékben képviselteti magát az erő-elitben, amely uralja az államapparátust. E mechanizmus révén az állam működése az erő-blokk érdekeinek az érvényesülését és a tőkésosztály gazdasági hatalmának az alátámasztását szolgálja. (38–39)

A fenti felfogással nagyrészt összhangban van Aronowitz (2003: 10, 94–95) nézete is, amely szerint a fejlett kapitalista társadalomban az uralmat (rule, itt értsd: hatalmat – F. Z.) egy erő-blokk gyakorolja. Az uralkodó osztályt képező erő-blokk összetétele történetileg változhat, azonban a mai fejlett kapitalista társadalmakban jellemzően a (tulajdoni) tőkések domináns (dominant) frakciójából és a politikusok felső rétegéből tevődik össze. Ez az erő-blokk mint szövetség rendelkezik a gazdasági és a politikai hatalommal (dominance), és az ideológiai hegemóniát is ez a szövetség gyakorolja a társadalom egésze felett, valamint részben azon tágabb osztály felett is, amelyen belül működik.

Domhoff (2014: 192) osztály-hatalom elméletnek (class-domination theory) nevezi az általa alkalmazott megközelítést annak a témának a kutatásában, hogy az Egyesült Államokban kik alkotják a hatalmi osztályt (dominant class) és kik gyakorolják a hatalmat (domination).[28] A szóban forgó szerző a felső társadalmi

[28] Itt „hatalmi osztálynak" fordítom a Domhoff által használt „dominant class" kifejezést, és „hatalomnak" fordítom a „domination" kifejezést. Domhoff ugyanis olyan értelemben használja a „domination" kifejezést, amely leginkább a fogalmaim szerinti hatalomnak felel meg. Felfogása szerint a hatalom (domination) azt jelenti, hogy egy csoport vagy osztály parancsait végrehajtják, viszonylag kis ellenállással, ami azért lehetséges, mert az adott csoport vagy osztály képes volt létrehozni azokat a szervezeteket, szabályokat és szokásokat, amelyek révén a mindennapi életet irányítják (Domhoff 2014: 192).

osztályon belül (amely a tulajdonon és a jövedelemtermelő javak feletti „ellenőrzésen" alapszik) megkülönbözteti a testületi gazdagokat, azaz a „testületi közösség" nagytulajdonosait és igazgatóit (14, 42, 44, 65). Felfogása szerint nem a felső társadalmi osztály egésze tekinthető hatalmi osztálynak, hanem ezen belül a testületi gazdagok képezik a hatalmi osztályt (XIII, 192).

Domhoff (2014: 13, 16) nézete szerint a hatalmi osztály szervezeti alapját az általa úgynevezett „testületi közösség" képezi. A „testületi közösség" magában foglalja mindazokat a nagy profit-orientál szervezeteket (nagyméretű bankokat és részvényügynökségeket, könyvviteli cégeket és társasági-jogi cégeket, részvénytársaságokat), amelyek egy átfogó hálózatba szerveződnek az egymást részben átfedő tagságú igazgatótanácsaik révén. A „testületi közösség" szervezetei, és ezeken belül különösen a testületi gazdagok képesek fenntartani összetartásukat közös érdekeik érvényesítése vonatkozásában, főleg egyrészt az egymást részben átfedő tagságú igazgatótanácsaik, másrészt azon szervezetek (pl. a Nemzeti Gyáripari Társulás, a Konferencia Tanács, az Üzleti Tanács, a Gazdasági Fejlődésért Bizottság, az Üzleti Kerekasztal) révén, amelyeket ebből a célból létrehoztak (39).

A szóban forgó szerző szerint a hatalmi osztály átfogó ereje és hatalma mindenekelőtt azon alapszik, hogy jelentős gazdasági szervezetek tulajdonosai és igazgatói. Ebből adódóan szándékuk szerint dönthetnek befektetésekről, gyárak létrehozásáról vagy bezárásáról, alkalmazottak felvételéről vagy elbocsátásáról stb. Az ezzel összefüggő erő közvetlen befolyást biztosít számukra az amerikaiak nagy többsége vonatkozásában. A hatalmi osztály ereje közvetett befolyást is biztosít számára a választott és kinevezett hivatalnokokkal szemben, mert a város, az ország vagy az állam növekedését és stabilitását veszélyeztetheti a magánbefektetések és az állások létrehozásának a hiánya. Ezt a strukturális erőt kiegészíti a képesség új politikák létrehozására a politika-tervezési hálózat révén. Más gazdasági szereplők és szervezetek nemzeti szinten nem képesek jelentős ellenállásra a „testületi közösséggel", illetve a testületi gazdagokkal szemben. (Domhoff 2014: 39, 192–193)

Az általam képviselt felfogás tehát nagyrészt összhangban van Scott, Aronowitz, valamint Domhoff fent idézett felfogásával a hatalmi társadalmi osztály körülhatárolása tekintetében.

- Az elmélet engedményes szintjén figyelembe véve, a legjelentősebb társadalmi erőkkel rendelkező egyének, azaz a nagytulajdonosok és a felső vezetők azon része alkotja a hatalmi társadalmi osztályt, akik az úgynevezett hatalmi társadalmi hálózatba szerveződnek. A legjelentősebb társadalmi erőkkel rendelkező egyének másik része az erős tolerált társadalmi osztályt alkotja.

A huszadik század középső évtizedeiben a tulajdoni tőke tulajdonlásának a formája nagyrészt átalakult, és a részvénytársaságok elterjedésével a közvetlen személyes tulajdonnal szemben túlsúlyba került a közvetettebb és személytelenebb testületi tulajdon. Ilyen körülmények között közvetlenül nem a tulajdonosok, hanem a felső vezetők irányítják és ellenőrzik a vállalkozásokba befektetett tulajdoni

tőke működését. A tulajdonosok és a felső vezetők, főleg a vállalatok tulajdonlásának és irányításának a különböző intézményes formáitól függően, tulajdonukból és/vagy vezetői hatáskörükből adódóan különböző mértékű társadalmi erőkkel rendelkezhetnek a vállalat alkalmazottai és mások vonatkozásában. Egyes szerzők szerint azonban továbbra is főleg a nagytulajdonosok rendelkeznek a hatalommal, és az említett változások főleg a pénzügyi tőkések erejének a növekedéséhez járultak hozzá (Aronowitz 2003: 108–109; Scott 1997: 19–55).

Scott szerint a tulajdon mint tőke jelentős erővel látja el a nagytulajdonosokat a felső vezetők vonatkozásában is, akik főleg a nagytulajdonosok kiszolgálói, és a nagytulajdonosok hatalma továbbra is érvényesül a tulajdoni tőke működtetése felett. A felső vezetők nagyrészt a nagy egyéni tulajdonosok közül kerülnek ki, akik vezetői hatáskörüknél fogva is biztosítják a tulajdoni tőke működtetését a nagytulajdonosok érdekeinek megfelelően. A nagytulajdonosok egy része viszont csak passzív járadékosként jut jövedelemhez befektetései révén. (Scott 1992: 12–24, 64–65; 1997: 277–278; 2013: 22).

A fenti felfogással szemben, a „menedzseri forradalomra" vonatkozó felfogás szerint a mai fejlett társadalmakban a tulajdonosok elvesztették hatalmukat a tulajdoni tőke működtetése vonatkozásában, és e tekintetben a felső vezetők rendelkeznek a hatalommal. Enteman (1993: 156) a menedzserializmus kifejezést a mai fejlett társadalmak társadalmi, politikai és gazdasági rendszere alapelveinek a kifejezésére használja. Felfogása szerint a mai fejlett társadalmakat nem kapitalista (vagy szocialista), hanem menedzserialista társadalmaknak lehet leginkább tekinteni. A menedzserialista társadalom alapvető társadalmi egységeit a szervezetek képezik, és az egyének a szervezetek vezetése révén érvényesíthetik érdekeiket. (154–155) A társadalmi döntés-hozatali erő a szervezetekben található, nem az egyénekben vagy általában a társadalomban; a döntések a szervezetek közötti, valamint a szervezeti egységek közötti kölcsönhatásokból erednek. Azonban nem maguk a szervezetek vagy a szervezeti egységek hozzák a döntéseket, hanem azok vezetései, egymással kölcsönhatásban. A különböző (üzleti vagy nem üzleti) szervezetek vezetői kölcsönhatásba kerülnek egymással, és e kölcsönhatásokból erednek a társadalmi döntések. A vezetők nagymértékben érdektelenek kölcsönhatásaik és döntéseik átfogó társadalmi következményei iránt, saját érdekeik érvényesítésére, saját céljaik elérésére törekszenek. (157–160, 190–191) A menedzserialista társadalom nem demokratikus, hanem antidemokratikus társadalom. A vezetők az egymás közötti kölcsönhatások során elsősorban a saját maguk számára legjobb, másodsorban a szervezetük számára legjobb eredmények elérésére törekszenek. Így a vezetőkön kívül mások nincsenek érdemi befolyással a döntésekre, mások érdekei elvileg csak annyiban valósulhatnak meg, amennyiben azok kifejeződnek a kölcsönhatásokban részt vevő vezetők érdekeiben. (159–160, 184, 191)

Felfogásom szerint főleg nem elméletileg, hanem empirikusan eldönthető kérdés az, hogy egy adott társadalomban, az adott körülmények között kik rendelkeznek hatalommal és kik alkotják a hatalmi társadalmi osztályt. Azonban

felfogásom szerint a tulajdon – amennyiben nagymértékű tulajdonról van szó – általában jelentősebb társadalmi képesség, mint a felső vezetői hatáskör. Tehát a modern társadalomban a nagytulajdonosok és a legfelső vezetők együtt képezik a hatalmi társadalmi osztályt, amennyiben társadalmi egyesülésbe vagy – engedményes szinten figyelembe véve – társadalmi hálózatba szerveződnek, de ezen belül a nagytulajdonosok egyénileg általában jelentősebb erőkkel rendelkeznek. A nagytulajdonosokon belül azok a "járadékos nagytulajdonosok", akik számos vállalkozásba fektették a tulajdoni tőkéjüket, viszont nem vesznek részt e vállalkozások irányításában, jóval kisebb eséllyel tartoznak a hatalmi társadalmi hálózathoz és a hatalmi osztályhoz, mint azok a nagytulajdonosok, akik felső vezetői hatáskörrel is rendelkeznek.

A hatalmi társadalmi osztály egy adott állami (vagy nemzeti) társadalomban esetleg szorosan összefügg az adott állami (vagy nemzeti) társadalom kormányzó pártjával vagy pártkoalíciójával; és a nagytulajdonosok és felső vezetők körén belül esetleg az egyének azon köre alkotja a hatalmi osztályt, amelyhez a kormányzó párt vagy pártkoalíció felső politikai és állami vezetői is tartoznak. Azonban a hatalmi társadalmi hálózat hosszabb távon formálódik, tehát a szóban forgó összefüggés viszonylag hosszabb távon érvényesülhet, és a kormányzó párt vagy pártkoalíció megváltozása, illetve cseréje csak hosszabb távon (valószínűleg csak az adott párt vagy pártkoalíció folytonosan fenntartott több kormányzati ciklusa alatt) változtathatja meg jelentős mértékben a hatalmi osztály összetételét.

Mint fentebb (1.2Ad) hangsúlyoztam, a társadalmi struktúra következetes elméleti modelljének megalkotásához eleve fel kell tételeznünk, hogy a valóságban a hatalmi osztály tagjai társadalmi egyesülésbe vagy – az elmélet engedményes szintjén figyelembe véve – társadalmi hálózatba szerveződnek. Ennek megfelelően, a jelen empirikus-közeli példában a nagytulajdonosok és a felső vezetők körén belül azokat az egyéneket soroljuk a hatalmi társadalmi osztályba, akik viszonylag egységes társadalmi hálózatba szerveződnek. Felmerül a kérdés, hogy az említett feltételezés mennyiben felel meg a valóságnak.

- Egyes szerzők rámutatnak arra, hogy a mai fejlett kapitalista társadalmakban a nagytulajdonosokat és a nagy (gazdasági, állami, politikai stb.) szervezetek felső vezetőit, illetve az említett egyének egy részét rendszerint jelentős társadalmi kapcsolatok fűzik össze.

Egyrészt bizonyos mértékben az egyes egyének esetében is összefonódik a jelentős tulajdon és a felső vezetői hatáskör; a nagytulajdonosok gyakran bizonyos felső vezetői hatáskörrel vagy hatáskörökkel is rendelkeznek, valamint a felső vezetők egy része jelentős tulajdonnal is rendelkezik. Másrészt mindkét félnek érdekében áll a társadalmi kapcsolatok kialakítása a másik (tulajdonosi vagy felső vezetői) körhöz tartozó egyénekkel, így idővel jelentős társadalmi kapcsolatok jönnek létre közöttük. (pl.: Crompton 1993: 192–193; Domhoff 2014: 42, 65, 72; Vanfossen 1979: 286–290)

Britanniában az állami és az üzleti szervezetek közötti kiterjedt társadalmi kapcsolatok kialakulását elősegíti a személyzet mozgása az állami és az üzleti szervezetek között; visszavonult köztisztviselők üzleti vállalkozásokhoz csatlakoznak, kormányzati és üzleti szervek vannak bevonva összefonódó bizottsági tagságba. Jelentős karrier mobilitás van állami és vállalati bürokráciák között a vezetői hierarchia valamennyi szintjén. (Scott 1992: 146) Britanniában a felső osztály tagjainak körében bár közvetlenül nem ismeri mindenki egymást, de a körükben szerveződő hálózatok összekapcsolódnak, és az osztály egészét személyközi kapcsolatok zárt rendszere köti össze (Roberts 2011: 176–177). Fentebb volt szó Domhoff osztály-hatalom elméletéről, amely szerint az Egyesült Államokban az úgynevezett testületi gazdagok alkotják a hatalmi osztályt (dominant class). A szóban forgó szerző szerint a „testületi közösség" szervezetei, illetve a testületi gazdagok képesek fenntartani összetartásukat közös érdekeik érvényesítése vonatkozásában, főleg egyrészt az egymást részben átfedő tagságú igazgatótanácsok, másrészt azon szervezetek révén, amelyeket ebből a célból létrehoztak. A testületi gazdagok, illetve a (testületi gazdagokhoz képest tágabb) felső osztály egymást átfedő társadalmi körök összetett hálózata, amelyeket olyan tagok kötnek össze, akik több körhöz is tartoznak. (Domhoff 2014: 39, 72)

A felfogásom szerinti hatalmi társadalmi osztály az állami (vagy nemzeti) társadalomban nagyrészt megfelel az egyének azon körének, amelyet az elitelméletekben vagy elitkutatásokban általában elitnek vagy erő-elitnek (power elite) neveznek. Korábban (1.1Ba) volt szó arról, hogy a legszélesebb körben elfogadott elitelméleti felfogás szerint az elitet azok az egyének alkotják, akik az adott társadalomban viszonylag a legnagyobb társadalmi erőkkel rendelkeznek (pl. Carroll 2008: 47; Etzioni-Halevy 1993: 94–95; Field–Higley 1980: 20; Mills 1972: 7–13, 22–23; Scott 2008: 28, 32–33). Már említettem (1.2Ad), hogy egyes szerzők szerint az elit általában jól szervezett, de nem teljesen egységes (Domhoff 2014: 104–107; Mills 1972: 11–13, 15–16, 23–24, 287–289); más szerzők szerint az elit lehet egységes vagy megosztott (Carlton 1996: 21; Field–Higley 1980: 35–36; Scott 1992: 119–120; 2008: 36–37); ismét más szerzők szerint az elit eleve megosztott (Etzioni-Halevy 1993: 31–32).

A hatalmi helyzetben lévő egyéneken kívüli egyének esetében én elvileg csak a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő erőviszonyaikat veszem figyelembe a társadalmi struktúra felvázolása során. Azonban fentebb (1.3A) utaltam arra, hogy az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus kutatásában részben figyelembe vehetjük a nem-hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő erőviszonyaikat is. Tehát ha egyénileg a legjelentősebb társadalmi erőkkel rendelkező egyének összességét nevezzük elitnek, felfogásom szerint az elit egy része alkotja a hatalmi társadalmi osztályt; nevezetesen az a része, amely – engedményes elméleti szinten figyelembe véve – társadalmi hálózatba szerveződik.

A hatalmi osztály és az erős tolerált osztály tagjainak érdekei nagyrészt egybeesnek, főleg egyrészt a társadalmi tőkeként hasznosítható tulajdon elismertetése

és védelme, a tulajdoni tőkéből származó profit növelése, másrészt a profitot és a béreket terhelő adók viszonylag alacsony szinten tartása, harmadrészt a felső vezetők kiemelkedő javadalmazása, negyedrészt a munkavállalói jogosultságok korlátozása, valamint ötödrészt a felhalmozott vagyon minél kevesebb veszteséggel járó átörökítése tekintetében. Azonban a szóban forgó két társadalmi osztály tagjainak érdekei nagyrészt ellentétesek egymással, mivel az adott állami (vagy nemzeti) társadalomban viszonylag szűkösen állnak rendelkezésre azok a társadalmi javak, amelyek megszerzésére mindkét osztály tagjai törekszenek. Bizonyos javak piacán az állam a legjelentősebb vásárló és megrendelő, valamint az állam különböző kedvezményekhez, támogatásokhoz is juttathatja a vállalkozásokat. Így a két osztály tagjai közötti érdekviszonyok nagyrészt abban a tekintetben ellentétesek, hogy kik és milyen mértékben jussanak hozzá jelentős állami megbízásokhoz és támogatásokhoz.

c) A közepes vagy kisebb erőkkel rendelkező osztályok

A rétegződéselméletek graduális osztályfelfogásától eleve eltekintve, az úgynevezett középosztály vagy középosztályok értelmezésében jelentős mértékben eltérnek egymástól a hagyományos osztályelméletek képviselői is. A neomarxista felfogásokon belül az egyik jellemző felfogás szerint a „középosztály" valójában nem létezik, a modern kapitalista társadalom osztálystruktúrája valójában két nagy osztályból, a tőkésosztályból és a munkásosztályból áll. A másik felfogás szerint a középosztály a két osztályból álló osztálystruktúra valamely osztályán belül létezik. A harmadik szerint a középosztály viszonylag önálló osztály, illetve a középosztályok (a hagyományos középosztály és az új középosztály) viszonylag önálló osztályok. A negyedik felfogás szerint a középosztálynak nevezett kategóriába sorolt egyének valójában kettős osztályhelyzetben vannak, bizonyos szempontokból az egyik, más szempontokból a másik nagy osztályhoz tartoznak. (Poulantzas 1975: 194–195; Wright 1980b: 326–327; 1989: 3–4; ford. 1999: 178–179). A neo-weberiánus osztályelméletek általában több olyan társadalmi osztályt különböztetnek meg egymástól, amelyeket középosztályoknak is lehet tekinteni (pl.: Erikson–Goldthorpe 1992: 38–39, 43–44; ford. 1995: 19, 22–23). Az általam felvázolt társadalmi struktúrában az egyének azon köre, amelyet egyes szerzők a középosztály vagy a középosztályok kifejezéssel is jelölnek, a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok szerint igen differenciált és több társadalmi osztályon belül található.

Elvileg – az elmélet elvont szintjén – azok az egyének alkotják a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályt, akik közepes vagy kis társadalmi erőkkel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, és akiknek az érdekei azonosak vagy egybeesnek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel. Az elmélet elvont szintjéhez képest főleg az érdekazonosság tekintetében élünk engedményekkel, amikor a modern társadalom struktúrájának a nagyvonalú fel-

vázolásában feltételezzük, hogy a hűségi társadalmi kapcsolatok azonossági érdekviszonyok formájában is léteznek.

- A közepes vagy kisebb erőkkel rendelkező egyének körén belül a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályba soroljuk azokat az egyéneket, akik hűségi hálózati kapcsolatokkal, és emellett a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőkével (tulajdonnal vagy vezetői hatáskörrel, és/vagy felső szellemi képzettséggel és képességgel) rendelkeznek.

A támogatott vagy a pártolt osztályhoz történő besoroláshoz egyrészt figyelembe vesszük a hatalmi osztály tagjaihoz közvetlenül vagy közvetve fűződő hűségi társadalmi kapcsolatokat; támogatott vagy pártolt társadalmi osztályba soroljuk azokat az egyéneket, akik hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkeznek, amennyiben megfelelnek a másik feltételnek is. Másrészt figyelembe vesszük, hogy a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőkével rendelkeznek vagy nem. Tehát, a közepes vagy kis erőkkel rendelkező egyének köréből – amennyiben megfelelnek az első feltételnek is – a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályba soroljuk azokat az egyéneket, akik preferált társadalmi tőkével rendelkeznek. Ugyanis az ő érdeküknek adott társadalmi tőkéjük viszonylag jelentősebb elismertetése, elismerése és jutalmazása tekintetében egybeesik a hatalmi osztály tagjainak érdekeivel.

Tehát a figyelembe vett szempontok alapján a közép és kistulajdonosok, a középvezetők és a (középfokú képzettséggel rendelkező) alsó szintű vezetők, valamint a felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók körén belül azokat az egyéneket soroljuk a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályba, akiket (közvetlenül vagy közvetve) hűségi társadalmi kapcsolatok fűznek a hatalmi társadalmi osztály tagjaihoz. Egyrészt ide soroljuk azokat az egyéneket, akiket eleve a társadalmi élet szférájában (főleg a munkahelyi szervezetekben, a tulajdonosok esetében a fővállalkozó-alvállalkozói szerződések révén) kialakított megegyezések, szabályok révén kialakult társadalmi kapcsolatok fűznek (közvetlenül vagy közvetve) a hatalmi osztály tagjaihoz. Azonban az adott társadalmi osztályok empirikus felmérésében azt is megengedhetjük, hogy a szóban forgó társadalmi kapcsolatok valójában a rokoni kapcsolatokkal szorosan összefüggő, és így nagyrészt nem tisztán társadalmi és hűségi kapcsolatok legyenek. Másrészt tehát a középtulajdonosok, a középvezetők és a felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók köréből a támogatott társadalmi osztályba sorolhatjuk a hatalmi osztály tagjainak viszonylag közeli hozzátartozóit (feleségeket, esetleg férjeket, szülőket, aktív korú gyermekeket, vejeket és menyeket stb.) is. Valamint a kistulajdonosok és az alsó szintű vezetők körén belül a pártolt társadalmi osztályba sorolhatjuk a hatalmi osztály és a támogatott osztály tagjainak közeli hozzátartozóit is.

Fentebb volt szó arról, hogy Domhoff a felső társadalmi osztályon belül megkülönbözteti a testületi gazdagokat, azaz a „testületi közösség" nagytulajdonosait és igazgatóit, akik a hatalmi osztályt képezik. A „testületi közösség" nagytulaj-

donosaitól és igazgatóitól megkülönbözteti a „testületi közösség" igazgatóktól alacsonyabb szintű szakmai vezetőit is. Az utóbbiak már nem sorolhatók a hatalmi osztályba és a felső osztályba, de szorosan kapcsolódnak a felső osztályhoz (Domhoff 2014: 69–70). Továbbá, a szóban forgó szerző szerint a „testületi közösséget" alkotó szervezetekhez, illetve különösen e szervezetek nagytulajdonosaihoz és igazgatóihoz kapcsolódóan az Egyesült Államokban kialakult négy – egymástól megkülönböztethető, de egymást részben átfedő – hálózat, amely a testületi gazdagok érdekeinek az érvényesítését szolgálja. Egyrészt a sajátos érdekérvényesítési hálózatot főleg lobbisták, vállalati jogászok és szakmai társaságok tagjai alkotják. A politika-tervezési hálózatot főleg alapítványok, agytrösztök és politikai vitacsoportok tagjai alkotják. A vélemény-formáló hálózatot a „public relations" cégek tagjain túl sok olyan (hazafias, adóellenes stb.) szervezet tagjai alkotják, amelyek dicsőítik a fennálló rendet, és óva intenek a „nagy államtól". A politikusi jelölt-kiválasztó hálózatot olyan egyének alkotják, akik politikusok jelölésével, kiválasztásával foglalkoznak. (7–8, 104–105) Az általam felvázolt társadalmi struktúrában az említett szervezetek középvezetői és felsőfokú végzettséggel rendelkező (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozói jellemzően a támogatott társadalmi osztályhoz sorolhatók.

- A közepes vagy kisebb erőkkel rendelkező egyének körén belül a tolerált társadalmi osztályok valamelyikébe soroljuk azokat az egyéneket, akik csak a következő két tényező egyikével, azaz hűségi hálózati kapcsolatokkal vagy a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőkével (tulajdonnal vagy vezetői hatáskörrel, és/vagy felső szellemi képzettséggel és képességgel) rendelkeznek.

A támogatott és a pártolt társadalmi osztály középvezető és (középfokú képzettséggel rendelkező) alsó szintű vezető, valamint felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozó tagjai valószínűleg részben szervezetileg, valamint foglalkozásukat és beosztásukat tekintve is elkülönülnek a közepes tolerált és a kevésbé gyenge tolerált osztály (társadalmi kapcsolataiktól eltekintve) hasonló típusú és mértékű társadalmi tőkével rendelkező tagjaitól. Például az államigazgatás és a települési önkormányzatok különböző szervezeteiben, a különböző állami háttér-szervezetekben és a felsőoktatási szervezetekben (egyetemeken, főiskolákon) valószínűleg viszonylag nagyobb arányban találhatók a támogatott és a pártolt társadalmi osztály tagjai, mint más munkahelyi szervezetekben.[29] A szóban forgó egyének valószínűleg (a közepes tolerált és a kevésbé gyenge tolerált osztály tagjainak a jövedelméhez képest) magasabb jövedelme nagyrészt a hatalmi osztály (valamint a különböző szervezeteken belül hatalmi

[29] Például Aronowitz (2003: 104-105) szerint az Egyesült Államokban a nagy egyetemek szorosan kötődnek az uralkodó osztályhoz, ami kedvezőtlen hatással van a hagyományos tudományos kultúrára, különösen a kritikai tudományos érdeklődésre, és a felső egyetemi tisztségviselők egyre inkább az uralkodó osztály köreiből kerülnek ki.

helyzetben lévők) által nyújtott jutalom a hűségért és azon feladatok ellátásáért, amelyek különösen fontosak a hatalmi osztály tagjai számára.

A hűségi társadalmi kapcsolatokkal már rendelkező, de még nem vezető beosztású egyének általában véve nagyobb eséllyel jutnak jelentős vezetői beosztáshoz, mint a hasonló képzettséggel és hasonló személyes társadalmi tőkével rendelkező más egyének. Tehát a középszintű vezetők körében ezért is valószínűleg nagyobb arányban vannak jelen a támogatott társadalmi osztályba tartozó egyének, mint a felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók körében.

A korlátozott társadalmi osztály a valóságban általában létezik és általában jelentős osztálynak tekinthető, ezért ezt az osztályt is elhelyeztem az osztálymodellben. Azonban csupán a figyelembe vett ismertetőjegyek, illetve az ismertnek feltételezett tulajdonságok alapján ezt az osztályt meghatározatlannak tekintem.

- A korlátozott társadalmi osztályt további kiegészítő ismertetőjegyek figyelembevételével, valamint esetleg az erőviszonyok és az érdekviszonyok számszerű mérése alapján választhatnánk ki azon egyének köréből, akiket az ismertnek feltételezett tulajdonságok alapján a közeli társadalmi osztályok valamelyikébe soroltunk.

A szóban forgó korlátozott osztályt a valóságban valószínűleg főképpen az – ismertnek feltételezett szempontok alapján a közepes tolerált osztályba sorolt – hűségi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező középtulajdonosok, középvezetők és felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók egy része alkotja. A korlátozott osztály meghatározásához figyelembe kellene vennünk az előbb említett tulajdonságokkal rendelkező egyének társadalmi helyzetét a munkahelyi szervezetekben, illetve (a tulajdonosok esetében) a kisebb területi társadalmi csoportokban is; például az adott munkahelyi szervezeteken vagy kisebb területi társadalmi csoportokon belül korlátozott vagy kiszolgáltatott helyzetben lévő egyéneket sorolhatnánk a korlátozott társadalmi osztályba. Esetleg figyelembe kellene vennünk az adott szervezetek ágazati hovatartozását, az állami szférához, a külföldi vagy a hazai tulajdonosokhoz való tartozását és területi elhelyezkedését.

- A kis vagy nagyon kis erőkkel rendelkező egyének körén belül a kevésbé kiszolgáltatott vagy a nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztályba soroljuk azokat az egyéneket, akik hűségi hálózati kapcsolatokkal sem és preferált társadalmi tőkével sem rendelkeznek.

A középfokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók és a szakmunkások egyrészt a kevésbé gyenge tolerált társadalmi osztály egy részét, másrészt a kevésbé kiszolgáltatott társadalmi osztályt alkotják. Az előbbiek hűségi társadalmi kapcsolataik révén kerültek a viszonylag kedvezőbb, kevésbé gyenge tolerált osztályba, azonban ezek a kapcsolatok jellemzően közvetlenül nem a hatalmi osztály tagjaihoz, hanem az adott munkahelyi szervezeteken belül hatalmi helyzetben lévőkhöz

fűződnek. A középfokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók és a szakmunkások megosztása a hűségi kapcsolatok szempontjából a valóságban nagyrészt egybeesik azzal, ahogyan Friedman (1977: 109–111) különbséget tesz a centrumhoz tartozó és a perifériához tartozó alkalmazottak között, ha csak ezt a két képzettségi kategóriát vesszük figyelembe.

Feltételezésem szerint nagyon kis társadalmi erőkkel rendelkeznek az alsófokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók, valamint a betanított munkások és a képzetlen munkások a velük szemben jelentős erőkkel rendelkező egyének, különösen a hatalmi osztály tagjai vonatkozásában. Az alsófokú képzettségű szellemi dolgozók egy részét, akik hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkeznek, a nagyon gyenge tolerált társadalmi osztályba soroljuk; a másik részét – akik nem rendelkeznek hűségi hálózati kapcsolatokkal – a nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztályba soroljuk. A betanított munkásokat és a képzetlen munkásokat a nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztályba soroljuk, egyrészt arra való tekintettel, hogy nem preferált és csekély mértékű társadalmi tőkével rendelkeznek; másrészt eleve feltételezzük, hogy nem rendelkeznek hűségi hálózati kapcsolatokkal, mert az ő hűségi szolgálataikra a hatalmi helyzetben lévők nem tartanak igényt.

d) További szempontok a struktúra empirikus kutatásához

Mint már említettem (1.3Ba), általam e tárgyban folytatott empirikus kutatásra nem támaszkodhattam, ezért csak egy nagyvonalú struktúraképet vázoltam fel, viszonylag könnyen áttekinthető adatok ismeretét feltételezve. Tehát e példával inkább csak érzékeltetni szeretném, hogy milyen módon lehetne felvázolni a modern – egyes felfogások szerint késő-modern vagy posztmodern – kapitalista társadalom társadalmi struktúráját. A szóban forgó nagyvonalú struktúrakép felvázolása során esetenként felhívtam a figyelmet az adott struktúrakép és a valóságos társadalmi viszonyok és helyzetek közötti eltérésekre. Ebben az alfejezetben olyan további, a nagyvonalú struktúrakép felvázolása során elhanyagolt szempontokra mutatok rá, amelyeket figyelembe kellene vagy lehetne venni.

- A modern kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának az empirikus kutatása során figyelembe veendő további szempontok főleg a következők: (1) az átfogóbb társadalmi struktúra figyelembevétele; (2) a kisebb társadalmi csoportok struktúráinak a figyelembevétele; (3) a nem aktív felnőttek és a gyermekek helye a társadalmi struktúrában; (4) a társadalmi javak állami újraelosztására vonatkozó társadalmi viszonyok figyelembevétele.

Mint fentebb (1.2Ac) hangsúlyoztam, a viszonylag kisebb társadalmi csoportok és az átfogó társadalmi csoport tagjainak társadalmi viszonyai és társadalmi helyzetei, valamint e csoportok társadalmi struktúrái általában egymással szorosan összefonódva léteznek. Egy adott állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi struktúrája összefügg egyrészt a formálódó „globális társadalom" struktúrájával, másrészt az adott állami társadalmon belüli kisebb társadalmi csoportok struktúráival.

Például a magyar társadalom társadalmi struktúráját jobban megérthetjük, ha figyelembe vesszük Magyarország helyzetét az Európai Unió struktúrájában és a formálódó „globális társadalom" struktúrájában, illetve a magyar népesség azon társadalmi viszonyait, amelyek külföldi egyénekhez és csoportokhoz fűződnek (Böröcz 2001; 2014; Éber 2015: 129–137). Különösen jelentős e tekintetben az, hogy a hatalmi társadalmi osztály az adott ország nagytulajdonosain és felső vezetőin túl esetleg mennyiben foglal magában külföldi nagytulajdonosokat és felső vezetőket is. Valamint az adott állami (vagy nemzeti) társadalmon belüli hatalmi társadalmi osztály tagjai milyen mértékű társadalmi erőkkel rendelkeznek az adott társadalmon kívüli egyénekkel és csoportokkal szemben.

Az állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi struktúrájának az empirikusan is kielégítő felvázolása során figyelembe kellene vennünk az adott társadalmon belüli kisebb társadalmi csoportok helyzetét az átfogóbb társadalmi struktúrában, valamint az egyének társadalmi viszonyait és társadalmi helyzeteit a kisebb társadalmi csoportokon belül is. Így például hasonló képzettséggel rendelkező, hasonló munkakörben és beosztásban dolgozó egyének osztályhelyzete az állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi struktúrájában különböző lehet attól függően, hogy munkahelyi szervezetük (illetve az adott szervezet hatalmi társadalmi osztálya) milyen helyzetben van az átfogóbb társadalmi struktúrában, valamint az adott egyének milyen osztályhelyzetben vannak a különböző munkahelyi szervezetek társadalmi struktúráiban.

Szalai (2001: 256–259) a magyar társadalom struktúrájának felvázolása során a hatalmi elithez kapcsolódó középrétegeken belül indokoltnak tartja megkülönböztetni egymástól a külföldi tulajdonú vállalati szektor és a hazai tulajdonú vállalati szektor munkavállalóit. E kérdés egyrészt érinti a magyar társadalom társadalmi struktúrájának összefüggését a formálódó „globális társadalom" társadalmi struktúrájával. Másrészt érinti a magyar társadalom társadalmi struktúrájának összefüggését a külföldi vagy hazai tulajdonú vállalatokon belüli társadalmi viszonyokkal, és én itt az utóbbi szempontra helyezem a hangsúlyt. A külföldi nagytulajdonosoknak általában érdekükben áll, hogy a származási országukra jellemző kizsákmányoláshoz képest jelentősebb mértékben kizsákmányolják magyarországi vállalataik alkalmazottait. Azonban – a külföldi tulajdonú vállalatok esetében a rendelkezésre álló jelentősebb gazdasági tőkének, termékeik kedvezőbb piacának, a magyar állam által nyújtott különböző kedvezményeknek, a magasabb technikai színvonalnak, a jobb szervezettségnek stb. köszönhetően – a külföldi tulajdonú vállalatokon belüli társadalmi viszonyok általában így is kedvezőbbek, azaz jobb társadalmi állapotok elérését teszik aktuálisan lehetővé az alkalmazottak számára, a magyar tulajdonú vállalatok társadalmi viszonyaihoz képest.

Mint fentebb (1.2Ab) hangsúlyoztam, felfogásom szerint a társadalmi osztályok a hatalmi osztály kivételével önmagukban csupán kategoriális csoportok; tehát – a hatalmi osztálytól eltekintve – nem feltétlenül alkotnak (intézményes értelemben vett) társadalmi csoportot. Azonban elvileg esetlegesen bármely társadalmi

osztály bizonyos mértékben társadalmi csoportként, illetve társadalmi egyesülésként is létezhet, vagy – az elmélet engedményes szintjén figyelembe véve – társadalmi hálózatba is szerveződhet, és ezzel összefüggésben egy adott társadalmi osztály tagjai többé vagy kevésbé összehangoltan cselekedhetnek. Tehát valójában az egyének társadalmi helyzetére, illetve osztályhelyzetére hatással van az egyének adott körének szervezettsége (pl. szakszervezet, politikai párt vagy érdek-csoport formájában), és az ebből adódó szervezett társadalmi ereje (pl. Bonacich 1994: 476–477; Volscho–Kelly 2012: 680–681).

A tulajdonon és/vagy a foglalkozáson alapuló struktúrafelfogások jelentős hiányossága, hogy tulajdona és/vagy foglalkozása alapján a népesség nagy része nem sorolható be valamely társadalmi osztályba. Jelentős problémát jelent a tőkeként hasznosítható tulajdonnal és/vagy foglalkozással nem rendelkező házastársak, tanulók, nyugdíjasok, munkanélküliek stb. valamely társadalmi osztályba történő besorolása (pl. Crompton 2012: 51). A modern kapitalista társadalom struktúrájának a nagyvonalú felvázolása során én is csak a tulajdonosokat és a foglalkoztatottakat vettem figyelembe. Tehát problémaként merül fel különösen (1) a gyermekek, illetve tanuló fiatalok, (2) a munkavégzésre alkalmas, de családtagjuk vagy családtagjaik által eltartott, szervezett formában nem dolgozó felnőttek, (3) a munkavégzésre alkalmatlan felnőttek, (4) a nyugdíjasok és (5) a munkavégzésre alkalmas és a munkavégzés szempontjából aktív korú, de munkanélküli egyének osztályhelyzetének megállapítása.

- Elméleti szempontból a társadalmi viszonyok két fő összetevője – a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok – alapján vázoljuk fel a társadalmi struktúrát, és eszerint azok az egyének is elhelyezhetők a társadalmi struktúrában, akik nem rendelkeznek sem tulajdoni tőkével, sem foglalkozással.

A fent említett kategoriális csoportokhoz tartozó egyéneket is fűzik társadalmi viszonyok a társadalom más tagjaihoz, közvetlenül vagy közvetve a hatalmi társadalmi osztály tagjaihoz is. Tehát elméletileg az adott kategoriális csoportok tagjai is elhelyezhetők a modern társadalom társadalmi struktúrájában. Azonban a modern társadalom legjelentősebb társadalmi viszonyai a munkahelyi szervezeteken belüli viszonyok, valamint az e viszonyokkal összefüggő átfogóbb viszonyok, és a szóban forgó kategoriális csoportok tagjai – munkaadóként vagy munkavállalóként – ilyen viszonyokkal nem rendelkeznek. Tehát empirikusan jelentősebb problémát jelent a szóban forgó kategoriális csoportok tagjainak az elhelyezése a társadalmi struktúrában, a tulajdonosok és az alkalmazottak elhelyezéséhez képest.

A gyermekek és a nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőttek általában eltartottak (számukra jellemzően mások teremtik meg a társadalmi javakat), és ezzel összefüggésben a számukra jelentős társadalmi viszonyok alapvetően más természetűek a nappali oktatásból már kilépett felnőtt népesség számára jelentős társadalmi viszonyokhoz képest. Tehát, az általános kutatási gyakorlatnak megfelelően, a modern társadalom struktúrájának felvázolását indokolt a nappali oktatásból már kilépett

felnőtt népességre korlátozni. Azonban a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok alapján a gyermekek és a nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőttek is elhelyezhetők lennének egy összetett társadalmi struktúrában. A szóban forgó egyének általában kismértékű vagy nagyon kismértékű társadalmi erőkkel rendelkeznek, de az érdekviszonyok szerint jelentős mértékben differenciáltak.

Ha a családokban élő gyermekeket és nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőtteket vesszük figyelembe, az adott egyéneket a család jövedelemmel rendelkező (tulajdonos és/vagy foglalkoztatott) tagjaihoz képest tekinthetjük „pártolt" vagy esetleg „támogatott" társadalmi helyzetben lévőknek. Például a hatalmi osztály tagjainak gyermekei és fiataljai pártolt vagy esetleg támogatott osztályhelyzetben, az erős tolerált osztály gyermekei és fiataljai kevésbé gyenge tolerált vagy esetleg közepes tolerált osztályhelyzetben, a korlátozott osztály gyermekei és fiataljai nagyon kiszolgáltatott vagy esetleg kevésbé kiszolgáltatott osztályhelyzetben vannak. Eszerint a kismértékű vagy nagyon kismértékű erőkkel rendelkező tulajdonosok és/vagy foglalkoztatott egyének által eltartott gyermekek és nappali oktatásban részt vevő fiatalok társadalmi osztályhelyzetének a meghatározásához az erőviszonyok szerint egy újabb kategóriát is be kellene vezetnünk, amely a szinte teljesen erőtlen egyéneket foglalná magában.

Mint fentebb említettem, a gyermekeket és a nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőtteket nem célszerű a modern társadalom struktúrájának a felvázolása során figyelembe venni. Azonban fel lehet vázolni róluk egy külön társadalmi struktúrát is, amely eleve csonka lenne olyan értelemben, hogy nem fejezné ki az őket eltartó felnőttek osztályhelyzeteit, amelyekkel összefüggésben a gyermekek és a nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőttek osztályhelyzetét meghatározzuk. Ettől eltérően, a munkavégzésre alkalmas, de családtagjuk vagy családtagjaik által eltartott, szervezett formában nem dolgozó (és jelentős tulajdoni tőkével sem rendelkező) felnőtteket, valamint a családban élő és munkavégzésre (fizikailag és/vagy lelkileg) alkalmatlan felnőtteket célszerű figyelembe venni az állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi struktúrájának a felvázolása során. Őket a gyermekek és a nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőttek besorolásához fentebb javasolt szempontokhoz hasonló szempontok alapján sorolhatnánk be a különböző társadalmi osztályokba.

A (jelentős tulajdoni tőkével nem rendelkező) nyugdíjasok fő társadalmi képessége a jogosultság a nyugdíjra (és a politikai élet szférájában az országgyűlési választásokon a szavazati jogosultság), amely csupán csekély mértékű társadalmi erőt képez számukra a hatalmi társadalmi osztály tagjaival, valamint általában a jelentős társadalmi erőkkel rendelkező egyénekkel szemben. A nyugdíjasok társadalmi osztályhelyzetének a megállapításához feltétlenül figyelembe kellene venni az adott országban érvényes nyugdíjtörvényt. Ha azt feltételezzük, hogy az érvényes nyugdíjtörvény szerint a nyugdíjasok volt tulajdonosként és/vagy foglalkoztatottként maguk teremtették meg önmaguk számára a jogosultságot a több vagy kevesebb nyugdíjra (azaz korábbi jövedelmük mértékétől függően kapnak

több vagy kevesebb nyugdíjat), korábbi saját maguk „támogatottjainak" vagy esetleg „pártoltjainak" lehet őket tekinteni. Tehát a nyugdíjas egyéneket ahhoz a társadalmi osztályhoz képest tekinthetjük „támogatott" vagy esetleg „pártolt" társadalmi helyzetben lévőknek, amelyhez volt tulajdonosként és/vagy munkavállalóként tartoztak. Így például a hatalmi osztály nyugdíjas volt nagytulajdonosait (amennyiben már nem nagytulajdonosok) és felső vezetőit jellemzően a támogatott társadalmi osztályba, az erős tolerált osztály nyugdíjas volt nagytulajdonosait és felső vezetőit a közepes tolerált társadalmi osztályba, a támogatott osztály nyugdíjasait a pártolt társadalmi osztályba sorolhatjuk. Eszerint a közepes tolerált osztály tagjai nyugdíjazásuk után jellemzően a kevésbé gyenge tolerált osztályhoz, a korlátozott társadalmi osztály tagjai nyugdíjazásuk után jellemzően a kevésbé kiszolgáltatott osztályhoz tartoznak. Volt foglalkoztatottként a nagyon gyenge tolerált osztályhoz vagy a nagyon kiszolgáltatott osztályhoz tartozó nyugdíjasok társadalmi osztályhelyzetének a meghatározásához az erőviszonyok szerint egy újabb kategóriát is be kellene vezetnünk, amely a szinte teljesen erőtlen egyéneket foglalná magában.

A tartós munkanélküliek rendelkezhetnek valamilyen (felső-, közép- vagy alsó szintű) szakképzettséggel és szaktudással, azonban munkanélküliként ezek a tulajdonságok számukra főleg csak lehetséges társadalmi képességeket és latens társadalmi tőkét jelenthetnek, valamint csak nagyon kismértékű társadalmi erőket képezhetnek.[30] Az érdekviszonyokat tekintve, a tartós munkanélküliek érdekei alapvetően ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak, illetve általában a velük szemben jelentős társadalmi erőkkel rendelkező egyének érdekeivel abban a tekintetben, hogy a tartós munkanélküliek szakképzettségét és szaktudását (a munkanélküliek által végzett munka nélkül) elismertessék, elismerjék és jutalmazzák, illetve a tartós munkanélküliek munkavégzés nélkül jussanak rendszeres jövedelemhez. Azonban adott szakképzettséggel és szaktudással rendelkező egyének vonatkozásában, a munkaerő iránti kereslettől és kínálattól függően, a hatalmi osztály tagjainak, illetve általában a munkaadóknak részben érdekükben állhat a tartós munkanélküliek jövőbeli foglalkoztatása, valamint annak elősegítése, hogy a tartós munkanélküliek hasznosítható szakképzettséget és szaktudást szerezzenek, amennyiben ilyen tulajdonságokkal nem rendelkeznek. Eszerint a tartós munkanélküliek a nagyon kiszolgáltatott osztályba vagy a nagyon gyenge tolerált osztályba kerülhetnek a 14.2 táblázatban megkülönböztetett társadalmi osztályok közül. Azonban itt is felmerül az a probléma, hogy az alacsony szintű szakképzettséggel rendelkező vagy szakmailag képzetlen tartósan munkanélküli egyének társadalmi osztályhelyzetének a meghatározásához az erőviszonyok szerint egy újabb kategóriát is be kellene vezetnünk.

Tehát többször felmerült az a probléma, hogy a társadalmi struktúra viszonylag részletesebb felvázolásához az erőviszonyok szerint egy újabb kategóriát is meg

[30] Itt emlékeztetek arra, hogy a lehetséges társadalmi képesség, és ezzel összefüggésben a latens társadalmi tőke fogalmáról a kilencedik fejezetben (3.1Ab) volt szó.

kellene vagy meg lehetne különböztetni, amely a szinte teljesen erőtlen egyéneket foglalná magában. Ezzel összefüggésben teszek említést arról, hogy a hagyományosan megkülönböztetett társadalmi osztályoktól egyes szerzők megkülönböztetik az underclasst és/vagy a prekariátust.

Az angolul „underclass" kifejezéssel jelölt fogalom nagyon vitatott a szociológiai irodalomban. E kifejezés bizonyos értelemben nem az úgynevezett alsó osztályt, hanem az adott osztályozási szempontok szerinti osztályok alatti, más szempont vagy szempontok szerint elkülöníthető sajátos osztályt jelenti. Én magyar kifejezésként e fogalom jelölésére az „alagosztály" kifejezést javaslom bevezetni, és a továbbiakban ezt a kifejezést használom. Az alagosztály fogalma a legáltalánosabb értelemben az állandó szegénységben élőket írja le, akik valamilyen okból nem képesek megélhetéshez jutni a termelés, az elosztás és a csere leginkább jellemző folyamatai révén. Az alagosztály-helyzet fő jellemzői: hosszan tartó munkanélküliség, szakképzetlenség, egyszülős család, alacsony jövedelem, rossz lakhatási körülmények. Azonban egyes felfogások szerint a szóban forgó kifejezés nem egy objektív jelenség, illetve nem a tényszerű társadalmi viszonyok és helyzetek leírására alakult ki, hanem mint megbélyegző címke, amely az áldozatokat hibáztatja szerencsétlenségükért. (Crompton 2012: 138–144; Roberts 2011: 97–107)

Egyes szerzők a prekariátus kifejezést használják a hagyományos osztályozási szempontok szerinti osztályoktól megkülönböztethető, és a legkedvezőtlenebb körülményekkel jellemezhető egyének kategoriális csoportjának vagy osztályának a jelölésére. Például Standing (2014: 13) felfogása szerint a mai fejlett kapitalista társadalom hét osztályból áll, és a leghátrányosabb helyzetben lévő népességen belül megkülönbözteti egymástól a prekariátust, a munkanélkülieket és a lumpen-prekariátust vagy alagosztályt. Meghatározása szerint a prekariátust a létbizonytalanságban élő egyének alkotják, akik bizonytalan állásokban, a munkanélküliség időszakaival kevert átmeneti munkák révén jutnak kevés jövedelemhez, béren kívüli juttatásokban (fizetett szabadság, fizetett egészségügyi távollét, vállalati nyugdíjbiztosítás stb.) nem részesülnek, és általában állami vagy „közösségi" támogatásokhoz, segélyekhez sem jutnak hozzá (16–19). Más megfogalmazásban a prekariátus tagjai (1) nem rendelkeznek megfelelő jövedelemszerző lehetőségekkel, (2) védtelenek az önkényes elbocsátással szemben, (3) nem képesek megőrizni és javítani helyüket a foglalkoztatásban, (4) nem védettek a munkahelyi balesetekkel és egészség-károsodásokkal szemben, (5) nem kapnak lehetőséget képességeik fejlesztésére és használatára, (6) nem rendelkeznek megfelelő tartós jövedelemmel és (7) nem rendelkeznek hatékony érdekképviselettel a munkaerőpiacon (Standing 2011: 10).

A hagyományos osztályelméletek egyes képviselői a hagyományosan megkülönböztetett társadalmi osztályoktól nem tartják indokoltnak megkülönböztetni az alagosztályt és/vagy a prekariátust. Például Scott (2013) szerint a szegények nem alkotnak egy alagosztálynak nevezhető osztályt, amely a fizikai munkások osztályától elkülönülten létezik. Wright (2016: 123) szerint a prekariátus sem al-

kot a munkásosztálytól elhatárolható osztályt. Ezt a nézetét azzal indokolja, hogy egyrészt a létbizonytalanságban élők hosszú távú anyagi érdekei nem térnek el a munkásosztály (előbbieken kívüli) tagjainak érdekeitől, másrészt a prekariátus különböző részeinek a rövidebb távú anyagi érdekei és stratégiái nagyrészt eltérnek egymástól.

Felfogásom szerint elméleti szempontból a társadalmi viszonyok két fő összetevője – a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok – alapján vázoljuk fel a társadalmi struktúrát, és eszerint különböztetjük meg a társadalmi osztályokat egymástól. Olyan értelemben nem tartom indokoltnak az alagosztály és/vagy a prekariátus megkülönböztetését, hogy ezen osztályok nem az általános osztályozási szempontok alapján különböztethetők meg más osztályoktól és esetleg egymástól. Felfogásom szerint a szóban forgó kategoriális csoportok tagjai nagyon vagy szélsőségesen kiszolgáltatott társadalmi helyzetben vannak, akik igen csekély társadalmi erőkkel rendelkeznek, és érdekeik nagymértékben vagy igen nagy mértékben ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak, valamint általában a velük szemben hatalommal rendelkező egyének érdekeivel. Tehát az egyes szerzők által alagosztálynak és/vagy prekariátusnak nevezett népességet sorolhatjuk a nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztályba. Azonban, ha részletesebb struktúraképet szeretnénk felvázolni és az adott társadalom valóságos társadalmi viszonyait ezáltal jobban ki tudjuk fejezni, a társadalmi erőviszonyok és esetleg az érdekviszonyok szerint megkülönböztethetnénk újabb kategóriát vagy kategóriákat is, amelyek – a velük szemben hatalommal rendelkező egyének vonatkozásában – a szinte teljesen erőtlen és igen nagy mértékben ellentétes érdekekkel rendelkező egyéneket foglalná magában.

A modern kapitalista társadalom struktúrájának a nagyvonalú felvázolása során a társadalmi javak megszerzésének az elsődleges szférájára, a társadalmi javak tulajdoni tőke és/vagy munkatevékenység révén való megszerzésére tekintettel vettem figyelembe a társadalmi erőviszonyokat és az érdekviszonyokat. Azonban emellett figyelembe lehetne venni a társadalmi javak állami újraelosztásának a szféráját is. A hatalmi osztály tagjai és általában a viszonylag előnyösebb helyzetben lévő egyének kiemelkedő vagy magas jövedelemre tehetnek szert, amelyből egyénileg és/vagy a számukra kialakított sajátos módon megoldhatják saját maguk és családtagjaik kiemelkedő vagy viszonylag magas szintű ellátását (a lakhatás, az oktatás, az egészségügy, a közlekedés, a sport stb. területén). Tehát ők nem vagy kevéssé szorulnak rá, és nagyrészt nem is tartanak igényt a viszonylag alacsonyabb szintű állami ellátásra, állami támogatással nyújtott szolgáltatásokra. Ezért érdeküknek általában az – állami támogatások, szolgáltatások forrásait képező – adóterhek viszonylag alacsony szinten tartása, különösen a kiemelkedően magas jövedelmeket terhelő adók viszonylag alacsony szinten tartása felel meg. Ezzel szemben, a viszonylag hátrányosabb társadalmi helyzetben lévők, különösen a nagyon gyenge tolerált és a nagyon kiszolgáltatott osztály tagjai, akik osztályhelyzetük következményeként kevés vagy igen kevés jövedelemre tesznek

szert, amelyből egyénileg nem képesek megoldani saját maguk és családtagjaik kielégítő szintű ellátását, nagymértékben rászorulnak vagy rászorulnának az állami ellátásra, állami támogatással nyújtott szolgáltatásokra. Ezért érdeküknek általában az – állami támogatások, szolgáltatások forrásait képező – adóterhek viszonylag magasabb szinten tartása, különösen a kiemelkedően magas jövedelmeket terhelő adók magas vagy igen magas szinten tartása felel meg. Úgy tűnik, hogy a társadalmi javak állami újraelosztására vonatkozó, ezen érdekek és ellentétes érdekviszonyok figyelembevétele nem változtatná meg nagyon jelentősen a társadalmi struktúra képét, azonban a kismértékű és a nagyon kismértékű erőkkel rendelkező egyéneket nagyobb mértékben eltolná a kevésbé kiszolgáltatott és a nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztályokba.

Wright (2000: 109) szerint a társadalmi osztálystruktúra hagyományos megközelítései részben és bizonyos értelemben összeegyeztethetők egymással. Felfogása szerint a marxista hagyomány főleg arra alkalmas, hogy az alapvető osztályok (a tőkések és a munkások) közötti kizsákmányolást és dominanciát felfedje, az úgynevezett „középosztályok" elemzésére viszont a weberiánus megközelítés alkalmasabb. Az általam felvázolt osztálymodellben a neo-marxista felfogásban hangsúlyozott hatalmi viszonyok és ellentétes érdekviszonyok, valamint e viszonyok által meghatározottan a kizsákmányoló jellegű társadalmi kölcsönhatások főleg egyfelől a hatalmi társadalmi osztály, másfelől a (kevésbé vagy nagyon) kiszolgáltatott társadalmi osztály tagjai között léteznek. Az úgynevezett „középosztályok" elemzésében az általam felvázolt társadalmi osztálymodell is közelebb áll a weberi hagyományt követő osztályelemzésekhez. Megjegyzem azonban, hogy eleve nem állt és nem áll szándékomban egyik hagyományt sem követni, annyiban és oly módon támaszkodok akár az egyik, akár a másik hagyományos megközelítésre, amennyiben és amilyen módon ez összeegyeztethetőnek tűnik saját elméleti felfogásommal. A kifejezetten más szempontok szerint felvázolt osztálystruktúrát a szóban forgó klasszikus szerzők is összefüggésbe hozták a társadalmi erőviszonyokkal és az érdekviszonyokkal. Én viszont – az intézményes szociológia elméletére alapozva – kifejezetten a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok szerint vázoltam fel a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját.

TIZENNEGYEDIK „B” FEJEZET

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS A TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS – II.

A tizennegyedik „A” fejezet az átfogó fejezet első alfejezetét tartalmazza, amelyben a társadalmi struktúrával foglalkoztam. A tizennegyedik „B” fejezet az átfogó fejezet második és harmadik alfejezetét tartalmazza. A második alfejezetben a társadalmi egyenlőtlenségeket, valamint ezen egyenlőtlenségeket az adott társadalom szintjén kifejező társadalmi rétegződést tárgyalom. A harmadik alfejezetben az adott társadalomban található kategoriális csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokkal foglalkozom.

2. A társadalmi rétegződés

A kutatók egy része a társadalmi struktúra elemzését, a másik része a társadalmi rétegződés elemzését részesíti előnyben a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásában. Az átfogó fejezet második alfejezetében először rámutatok a társadalmi struktúra és a társadalmi rétegződés kutatóinak a felfogása közötti főbb különbségekre a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásában, majd áttekintem a társadalmi rétegződés főbb felfogásait. Ezt követően az intézményes szociológia elméletébe illeszkedő felfogásban elemzem a társadalmi egyenlőtlenségeket és a társadalmi rétegződést, az eddig tárgyalt fogalmakhoz és összefüggésekhez kapcsolódva. Meghatározom a társadalmi egyenlőtlenségek fogalmát és megkülönböztetem egymástól a társadalmi egyenlőtlenségek fő típusait. Ehhez kapcsolódva bevezetem a társadalmi rétegződés fogalmát és különbséget teszek a társadalmi rétegződés fő típusai között. Ezek után viszonylag részletesebben tárgyalom a társadalmi rétegződés fő típusait: a társadalmi helyzetrétegződést és az állapotrétegződést, valamint a rendi rétegződést. Meghatározom a társadalmi helyzetréteg és a helyzetrétegződés, valamint a társadalmi állapotréteg és az állapotrétegződés fogalmát; rámutatok arra, hogy a társadalmi helyzetrétegződés – a rendi rétegződéssel összefüggésben – alapvetően meghatározza a társadalmi állapotrétegződést. Meghatározom a rendi réteg és a rendi rétegződés fogalmát, valamint rámutatok a rendi rétegződés főbb formáira; a második alfejezetben végül a rendi rétegződés meghatározottságát és következményeit tárgyalom.

2.1. A társadalmi rétegződés értelmezései és fogalma

A) A társadalmi rétegződés értelmezései

a) Struktúra és/vagy rétegződés az egyenlőtlenségek kutatásában

A szociológiában a társadalmi rétegződés fogalma bizonyos értelemben az adott társadalomra jellemző társadalmi egyenlőtlenségek kifejezésére szolgál. Az emberek között nyilvánvalóan vannak különbségek, de nem minden különbség egyenlőtlenség, valamint nem minden egyenlőtlenség tekinthető egyenlőtlenségnek emberi és társadalmi szempontból (lásd pl.: Blau 1976b: 222–225; Kolosi 1987: 48–50). Ha itt abból indulunk ki, hogy az emberek közötti egyenlőtlenségek között egyértelműen meg tudjuk különböztetni az emberi szempontból jelentős egyenlőtlenségeket, amelyeket emberi egyenlőtlenségeknek nevezünk, akkor is jelentős problémaként merül fel az emberi egyenlőtlenségeken belül a társadalmi egyenlőtlenségek megkülönböztetése. A negyedik fejezetben (3.2Aa) ugyanis rámutattam arra, hogy a szociológiaelmélet művelői körében nem alakult ki egyetértés abban a kérdésben, hogy milyen természetű létezőket tekinthetünk társadalmi létezőknek, milyen jelenségeket társadalmi jelenségeknek, mire vonatkozik általában a társadalmi jelző. Így a társadalmiság különböző értelmezései a társadalmi egyenlőtlenség fogalmának különböző értelmezéseiben is megjelennek.

- A kutatók egy része a társadalmi struktúra elemzését, illetve a társadalmi osztályelemzést, a másik része az eleve rangsoroló megközelítést, a társadalmi rétegződés elemzését részesíti előnyben a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásában.

Az osztályelemzés képviselői a társadalom tagjait bizonyos társadalmi osztályokba sorolják, nem közvetlenül a társadalmi egyenlőtlenségek szempontjából, hanem ezen osztályok közötti viszonyok (pl. a tulajdonviszonyok vagy a foglalkoztatási viszonyok) figyelembevételével. Azonban ezek a viszonyok nagyrészt társadalmi egyenlőtlenségeket is magukban foglalnak, valamint társadalmi egyenlőtlenségeket magukban foglaló társadalmi jelenségeket határoznak meg. A rangsoroló megközelítés képviselői a társadalmi egyenlőtlenségek bizonyos összetevőit figyelembe véve eleve rangsorba rendezett csoportokba, azaz rétegekbe sorolják az adott társadalom tagjait. (Vö.: Connelly–Gayle–Lambert 2016: 5; Ganzeboom–De Graaf–Treiman 1992: 3–5; Huszár 2013a: 32–33)

- A szociológiai irodalomban általánosan elfogadott értelmében a társadalmi réteg a hasonló mértékben előnyös vagy hátrányos társadalmi helyzetben vagy státuszban lévő egyének vagy csoportok halmaza, és a társadalmi rétegződés e rétegek társadalmi egyenlőtlenségek szerinti rangsora.

(Bottomore 1992: 5; Grabb 1984: 96; Saunders 1990: 2; Scott 2013) Scott (1996: 191, 204–205) felfogása szerint a társadalmi rétegek nem csupán kategoriális csoportok, hanem bizonyos mértékű kohézióval és szolidaritással rendelkező kollektivitások, és a különböző társadalmi rétegek tagjaik életesélyei és életstílusa szerint különböznek egymástól. Azonban a továbbiakra nézve én azt a felfogást fogadom el, amely szerint a társadalmi rétegek elvileg csupán kategoriális csoportok; egy adott társadalmi réteg a valóságban csak esetlegesen alkothat társadalmi vagy más együttélési csoportot.

Tehát a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásában a társadalmi egyenlőtlenségek szerinti kategoriális csoportokat általában társadalmi rétegeknek nevezik a szociológiai irodalomban. Azonban a társadalmi réteg kifejezéshez hasonló értelemben találkozhatunk a társadalmi osztály kifejezéssel is. Korábban (14/A. fejezet: 1.2Ab) már említettem ugyanis, hogy különbséget tehetünk a társadalmi osztály fogalmának relációs és graduális felfogása között (Wright 1979: 5–8, 102–104, 108; 2005b: 717–718). Graduális értelemben a társadalmi osztály fogalma az egyének bizonyos csoportjainak rangsorolására szolgál, és e szerint megkülönböztethetjük egymástól a felső osztályt, a középosztályt vagy a középosztályokat és az alsó osztályt. Azonban e felfogástól – általában az osztályelméletekkel összhangban – én eltekintek, és társadalmi osztályokról és osztálystruktúráról csak relációs értelemben beszélek, illetve írok.

- Az egyenlőtlenségek kutatásában egyrészt a társadalmi struktúrára, másrészt a társadalmi rétegződésre vonatkozó felfogások rendszerint különböznek egymástól (1) a társadalmi viszonyok vagy a javak elosztásának a hangsúlyozásában, (2) a magyarázat vagy a leírás tekintetében és (3) nagyrészt szociológiai szemléletmódjuk szempontjából is.

A társadalmi osztálystruktúra és a társadalmi rétegződés kutatói hagyományosan két különböző, és nagyrészt egymásnak ellentmondó felfogást képviselnek a társadalom tagolódásának és a társadalmi egyenlőtlenségeknek a kutatásában. Egyes szerzők a társadalmi rétegződésre vonatkozó felfogást az osztályelméleti struktúrafelfogás alternatívájának tekintik; és e felfogás szerint a társadalom nem osztályokra, hanem társadalmi egyenlőtlenségek szerinti rétegekre tagolódik. Emellett egyrészt az osztálystruktúra, másrészt a rétegződés elemzői általában az általuk tanulmányozott társadalmi egyenlőtlenségek különböző oldalait hangsúlyozzák. Az osztálystruktúra elemzői elsődlegesen az egyenlőtlenségek relációs vonatkozásai, tehát az – elméletileg meglehetősen tisztázatlan – társadalmi viszonyok egyenlőtlenségei iránt érdeklődnek. A rétegződés elemzői viszont elsődlegesen az „elosztási egyenlőtlenségekre" összpontosítanak, például a presztízs, a jövedelem és egyéb jutalmak vagy javak egyenlőtlen elosztására. (Grabb 1984: 96, 98–99)

Egyfelől a társadalom osztálystruktúráját, másfelől a társadalom rétegződését tárgyaló munkák között elméleti szempontból a legfőbb különbség a magyarázat vagy leírás tekintetében van. Az osztályelemzések a társadalmi osztályokat olyan

lényegi létezőknek tekintik, amelyek bizonyos társadalmi jelenségek magyarázatában a meghatározó tényezők vagy okok szerepét töltik be, és általában igyekeznek elméletileg is alátámasztani az osztályok elhatárolását, valamint ezáltal a társadalmi jelenségek magyarázatát. A magyarázatra szoruló társadalmi jelenségek egyik fő vonatkozását az egyenlőtlenségek képezik, de az osztályelemzések az osztályokat közvetlenül nem ezen egyenlőtlenségek szerint különítik el egymástól. Ezzel szemben, a rétegződésvizsgálatok általában leíró jellegűek, és a társadalmi egyenlőtlenségek, illetve az egyenlőtlenségek bizonyos összetevői (pl. foglalkozási presztízs, iskolázottság, jövedelem) szerint sorolják bizonyos rétegekbe az egyéneket, és e rétegeket eleve rangsorolják. Az empirikus rétegződésvizsgálatok nem foglalkoznak érdemben azzal a kérdéssel, hogy milyen tényezők (és milyen mechanizmus révén) határozzák meg a társadalmi egyenlőtlenségeket, vagy a társadalmi egyenlőtlenségek sokoldalú (foglalkozással, nemmel, korral, etnikummal, egyéni tényezőkkel összefüggő) meghatározottságát hangsúlyozzák.

Mindazonáltal egyes kutatók a társadalmi rétegződést is felhasználják meghatározó tényezőnek bizonyos társadalmi (és más emberi) jelenségek és további egyenlőtlenségek meghatározottságának az empirikus kutatásában. Például Ganzeboom és szerzőtársai szerint az osztályfelfogásokhoz képest a rétegződésfelfogások alkalmasabbak a társadalmi mobilitásban megfigyelhető egyenlőtlenségek meghatározottságának az empirikus kutatására (Ganzeboom–De Graaf–Treiman 1992: 5–7). A szociológiai irodalomban leggyakrabban a társadalmi-gazdasági státusz szerinti rétegződés szerepel meghatározó tényezőként a legkülönfélébb emberi jelenségek magyarázatában. Azonban az ilyen magyarázatok inkább csak statisztikai értelemben vett magyarázatok, amelyek elméletileg tulajdonképpen megalapozatlanok.

Egyrészt a társadalmi struktúrára, másrészt a társadalmi rétegződésre vonatkozó felfogások részben szociológiai szemléletmódjuk szerint is különböznek egymástól. A korábban (14/A. fejezet: 1.1Ba) tárgyalt osztályelméletek a strukturalista szemléletmódot képviselik, és ezzel összefüggésben a társadalmi osztályok közötti ellentéteket és konfliktusokat hangsúlyozzák. A társadalmi rétegződésfelfogások viszont hagyományosan inkább a normativista szemléletmódhoz, pontosabban a normativista-funkcionalista felfogáshoz kapcsolódnak, és ezzel összefüggésben – elméleti vonatkozásban – a társadalmi rétegek harmonikus együttműködését hangsúlyozzák.

Talcott Parsons átfogó normativista-funkcionalista rendszerelméletére viszonylag gyakran hivatkoztam munkám különböző fejezeteiben, azonban – ahogyan erre a tizenegyedik fejezetben (3.1A; 3.2Ba) már utaltam – a rétegződés funkcionalista magyarázata főleg Davis és Moore nevéhez fűződik. Az említett szerzők szerint a társadalomnak mint funkcionális rendszernek valamilyen módon el kell osztania tagjait a különböző társadalmi helyzetekbe, és ösztönöznie kell őket az adott helyzetekhez tartozó feladatok ellátására. A szóban forgó helyzetek különböznek egymástól egyrészt abból a szempontból, hogy az azokhoz tar-

tozó feladatok funkcionálisan milyen jelentősek, másrészt abból a szempontból, hogy e feladatok ellátása milyen mértékű tehetséget vagy képzettséget igényel. A társadalomnak a jutalmakat a helyzeteknek megfelelően, egyenlőtlenül kell elosztania; nagyobb mértékben kell jutalmaznia az olyan társadalmi helyzeteket elfoglaló egyéneket, egyrészt amelyek funkcionálisan jelentősebbek, másrészt amelyek nagyobb tehetséget vagy képzettséget igényelnek. Tehát – a szóban forgó szerzők szerint – minden társadalomban egyenlőtlen a jutalmak elosztása, mivel ez biztosíthatja azt, hogy a különböző helyzetekben, különösen a legfontosabb helyzetekben az egyének rendelkezzenek a szükséges tehetséggel vagy képzettséggel, és megfelelően ellássák feladataikat. Davis és Moore a jutalmakat Parsonshoz képest tágabban értelmezi, azokba beleérti az általam úgynevezett személyes jutalmakat és az instrumentális jutalmakat is. E felfogás szerint a társadalmi rétegződés a jutalmak egyenlőtlen elosztását jelenti, és a társadalmi rétegződés egy öntudatlanul kialakított eszköz, amely a társadalom hatékony működését szolgálja. (Davis–Moore 1999: 11–13)

A társadalmi rétegződés funkcionalista magyarázatát és indoklását igen sok kritika érte, amelyek közül itt csak néhányra utalok nagyon röviden. Az egyik fő kritikai észrevétel szerint a funkcionális fontosság nehezen mérhető vagy nem mérhető, és így a funkcionális magyarázat empirikusan nem ellenőrizhető. A másik szerint a különböző helyzetek feltételezhető funkcionális fontossága és jutalmazása között a tapasztalatok szerint igen tökéletlen az összefüggés. A harmadik kritikai észrevétel rámutat arra, hogy a hátrányosabb helyzetben lévő egyének nagyrészt nem használhatják képességeiket, és a legfontosabb pozíciókat nagyrészt nem a legalkalmasabb emberek töltik be. A funkcionalista felfogással szemben általában megfogalmazott egyik legfőbb kritika az, hogy ez a felfogás olyan ideológia, amely a fennálló állapotot támogatja azáltal, hogy az adott társadalmi egyenlőtlenségeket és rétegződést szükségszerűnek és a lehetséges legjobbnak tünteti fel. E kritika egyes képviselői rámutatnak arra, hogy valójában az adott társadalom domináns és privilegizált osztálya alakít ki – a szocializáció különböző mechanizmusai révén – olyan kulturális értékrendszert, amelynek fényében az adott társadalmi egyenlőtlenségek indokoltnak tűnnek. (Vanfossen 1979: 28–33, 45)

Jelentős problémaként merül fel továbbá, hogy a mai jelentős, esetleg többszázszoros jövedelemkülönbségek funkcionálisak-e, vagy a funkcionalitás szempontjából jóval kisebb különbségek is megfelelőek lennének (Buckley 1999: 65). Például az Egyesült Államokban a jövedelmek elosztásának az egyenlőtlenségei jelentős mértékben nőttek az utóbbi évtizedekben (Atkinson–Piketty–Saez 2011). Különösen nőtt a kiemelkedően gazdagok jövedelme, amihez jelentős mértékben hozzájárult a jobbra tolódás a kongresszusban, a szakszervezetek hanyatlása, a magas jövedelmeket terhelő adókulcsok csökkenése, a növekvő kereskedelmi nyitottság és a vagyoni csalások növekedése a részvények piacán és a tényleges tőkepiacon (Volscho–Kelly 2012).

Mint fentebb említettem, a társadalmi rétegződésfelfogások hagyományosan főleg a normativista szemléletmódhoz, pontosabban a normativista-funkcionalista felfogáshoz kapcsolódnak. Azonban a mai rétegződéskutatások általában már kevéssé tükrözik a normativista szemléletmódot, illetve a normativista-funkcionalista felfogást, ahogyan ezt a következő alfejezetben láthatjuk.

b) A társadalmi rétegződés főbb felfogásai

A mai rétegződéselméletek Weber (1967: 241–255; 1987: 303–308) felfogására vezetik vissza a társadalmi rétegződés többdimenziós elemzését. Általában úgy értelmezik Weber felfogását az erő megoszlásának formáiról, hogy e szerint a társadalmi egyenlőtlenségeknek három összetevője van. Az egyik összetevőt a gazdasági (a tulajdoni és a piaci helyzet szerinti) egyenlőtlenségek képezik, amelyeket az osztálystruktúra fejez ki. A másikat a presztízst és az életstílust kifejező státusz szerinti egyenlőtlenségek képezik, amelyeket a státuszcsoportok rangsora fejez ki. A harmadikat egyes szerzők szerint a társadalmi erő szerinti egyenlőtlenségek képezik, amelyeket az erő eloszlásának struktúrája képvisel (Vanfossen 1979: 40–41). Mások értelmezésében Weber mindhárom összetevőt a társadalmi erő eloszlása szempontjából különbözteti meg egymástól, és a harmadik összetevőt a pártokba szerveződés szerinti egyenlőtlenségek képezik (Etzioni-Halevy 1993: 17; Grabb 1984: 55–58; Saunders 1990: 20–23). Scott szerint helyesebben értelmezzük Weber felfogását, ha a parancsolási (command) szituáció szerinti egyenlőtlenségeket tekintjük a harmadik összetevőnek, amelyeket a társadalmi blokkok fejeznek ki a hatalom (authority) szférájában (Scott 1996: 41–42, 192; 2002: 30). A társadalmi rétegződés mai jellemző felfogásai azonban főleg nem a szociológiaelméletben, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek empirikus kutatásában alakultak ki. Mindazonáltal minket a társadalmi rétegződésre vonatkozó különböző felfogások főleg elméleti vonatkozásban érdekelnek, és a következőkben ilyen szempontból mutatok rá a mai jellemző felfogások főbb problémáira.

A társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi rétegződés empirikus kutatásában az általánosan vagy a legszélesebb körben elfogadott felfogás a foglalkozás-alapú felfogás. E felfogás empirikus szempontból főleg azzal indokolható, hogy a felnőtt emberek többsége számára a foglalkozás a legjelentősebb meghatározó tényezője vagy mutatója annak, hogy az egyének milyen mértékben rendelkeznek a társadalmi javakkal (Blau–Duncan 1967: 6–7; Ganzeboom–Treiman 1996: 202; Hauser–Warren 1997: 179). Azonban e felfogás kialakulásában gyakorlatias indokok is szerepet játszottak, nevezetesen a foglalkozásokra vonatkozó adatok jó hozzáférhetősége egyrészt a hivatalos nyilvántartásokban, másrészt a népesség széles körére kiterjedő kérdőíves felmérésekben (Meraviglia–Ganzeboom–De Luca 2016: 126). A társadalmi egyenlőtlenségek és rétegződés foglalkozás-alapú kutatásának különböző változatai alakultak ki a szociológiai irodalomban (erről pl.: Connelly–Gayle–Lambert 2016; Grusky–Van Rompaey

1992; Lambert–Bihagen 2012; Nam–Boyd 2004; Rose 2005; Rose–Harrison 2010; Rose–O'Reilly 1997).

- A társadalmi egyenlőtlenségek és rétegződés foglalkozás-alapú kutatásában főleg négy fajta eljárást különböztethetünk meg egymástól: a társadalmi osztályok, a foglalkozási presztízsskálák, a társadalmi-gazdasági skálák és a társadalmi távolságskálák alapján való mérést.

A különböző osztályelméleti felfogásokkal – amelyek a strukturalista szemléletmódot képviselik – az átfogó fejezet első részében (1.1Ba) foglalkoztam. Ott láthattuk és az előző alfejezetben (2.1Aa) is említettem, hogy az osztályelemzés képviselői a társadalmi osztályokat nem közvetlenül a társadalmi egyenlőtlenségek szempontjából, hanem az egyének és csoportok közötti viszonyok (pl. a tulajdonviszonyok vagy a foglalkoztatási viszonyok) figyelembevételével különböztetik meg egymástól. E felfogás szerint az adott osztályok és a közöttük lévő társadalmi viszonyok a társadalmi struktúrát alkotják, nem pedig a társadalmi rétegződést. Azonban ezek az osztályviszonyok nagyrészt társadalmi egyenlőtlenségeket is magukban foglalnak, valamint társadalmi egyenlőtlenségeket magukban foglaló társadalmi jelenségeket határoznak meg. Tehát a társadalmi osztályok nagyrészt ragsorolhatók is abból a szempontból, hogy az adott osztályhelyzetek milyen mértékben előnyösek vagy hátrányosak, mennyiben teszik aktuálisan lehetővé a társadalmi javak megszerzését és megőrzését. A társadalmi osztályok ilyen rangsora, bár az osztályelméletekben elméletileg kevéssé megalapozottan, de empirikusan és bizonyos mértékben a társadalom rétegződésének is tekinthető.

A normativista szemléletmódhoz – pontosabban a normativista-funkcionalista felfogáshoz – viszonylag szorosan kapcsolódó rétegződéskutatásokban a foglalkozási presztízs szerinti rétegződést tekintették, illetve tekintik a társadalmi rétegződésnek (Grabb 1984: 97–98; Vanfossen 1979: 181, 225–231). A foglalkozási presztízs kutatói a foglalkozási státuszt az adott foglalkozás presztízsével mérik, megkérve a kérdezett egyéneket, hogy presztízsük vagy „társadalmi állásuk" (standing) szerint értékeljék a foglalkozásokat, és a foglalkozások rangsorolása a foglalkozások presztízsének a mérésén alapszik. Számos ország foglalkozási presztízsskálája alapján Treiman (1977) kialakította a Standard Nemzetközi Foglalkozási Presztízsskálát (SIOPS). Ez a skála a társadalmi egyenlőtlenségek és rétegződés kutatásában széles körben elfogadottá vált mint a foglalkozási presztízs érvényes mérőeszköze (Ganzeboom–Treiman–Ultee 1991: 283).

- A foglalkozási presztízs kutatói következetesen a normativista presztízsfogalomra támaszkodhatnának, amely szerint a presztízs „kifejező" jellegű (a lelki szükséglet tárgyát képező) jutalom és befolyásolási képesség. Felfogásom szerint az így értelmezett presztízs elvileg a közösségi élet szférájában létezik, a társadalmi élet szférájában elvileg nincs jelentősége és a valóságban is kevés a jelentősége.

Amennyiben az empirikus presztízskutatásokban a foglalkozási presztízs fogalmát egy elméletileg is kellő mértékben megalapozott fogalomként szeretnék használni a kutatók, a normativista szemléletmódot képviselő elméletekben kialakult presztízsfogalomra, főleg Parsons fogalmára támaszkodhatnak. Parsons (1951: 132; 1971: 13) felfogása szerint a társadalmi rétegződés a megbecsülés, illetve a presztízs szerinti rétegződés. A presztízs egyrészt kifejező, a kielégülést közvetlenül szolgáló jutalom, amely önmagában jelentős az egyének számára; a presztízs az a viszonylagos megbecsülés, amelyben az egyén részesül az adott társadalom értékrendszere alapján (Parsons 1951: 78, 132). A presztízs másrészt kifejező természetű befolyásolási képesség, amely mások cselekvéseinek oly módon történő befolyásolására teszi alkalmassá az egyént, hogy közvetlenül nem helyez kilátásba valamilyen pozitív vagy negatív következményt (Parsons 1967b; 1971: 14). E felfogással összhangban, de az általam bevezetett fogalmakat használva (3. fejezet: 2.1Ab; 8. fejezet: 4.1A), fogalmazhatunk úgy, hogy a presztízs egyrészt a szubjektum számára a lelki szükséglet tárgyát képező személyes jutalom, másrészt az erő objektuma számára a lelki szükséglet tárgyát képező közösségi erő.

Tehát a foglalkozási státusz azonosítása az adott foglalkozás presztízsével, valamint a társadalmi rétegződés azonosítása a presztízs szerinti rétegződéssel normativista felfogásban főleg egyrészt azzal a felfogással támasztható alá, amely szerint a modern társadalom foglalkozási rendszerében azok a szankciók, amelyek jelentősek az egyének számára, alapvetően vagy főleg a Parsons által kifejező szankcióknak nevezett szankciók, és nem az instrumentális szankciók. Parsons (1951: 185–186) szerint a foglalkozási rendszerben az alapvető szankció mint (személyes) jutalom a siker, amely az értékelt teljesítmény helyeslésének és megbecsülésének a szintjét mutatja, és a helyeslés és megbecsülés a közvetlen kielégítés forrását képezi. Másrészt azzal, hogy azok a képességek, amelyek alkalmassá teszik az egyéneket mások befolyásolására, alapvetően vagy döntően szintén „kifejező" természetű képességek. Nézetem szerint ez a felfogás igen távol áll a valóságtól, de az erre vonatkozó saját álláspontomról lentebb lesz szó.

A foglalkozási presztízs fogalmát, mérését és alkalmasságát a társadalmi státusz kifejezésére és a társadalmi rétegződés kutatására az 1950-es évektől kezdve igen sok kritika érte (pl. Guppy–Goyder 1984; MacKinnon–Langford 1994; Vanfossen 1979: 222–224, 229–231; Wegener 1992; Zhou 2005). A foglalkozási presztízs fogalma és mérése különösen abban a tekintetben vitatott a szociológiai irodalomban, hogy a presztízsnek nevezett változó formájában kifejezve valójában mit mérnek az empirikus presztízskutatásokban. A mért foglalkozási presztízs vajon a teljesítmény értékelését, a tiszteletet, a megbecsülést, a karizmát vagy csupán egy foglalkozás kívánatosságát fejezi ki (Hauser–Warren 1997: 188–190; Wegener 1992: 255–258).

Egyes szerzők elfogadják a fentebb említett normativista felfogást, amely szerint a foglalkozási presztízsskálák a foglalkozási státusz olyan tulajdonságait mérik, mint tisztelet, megbecsülés és hírnév (pl.: Nam–Boyd 2004: 332). Zhou (2005:

95) elfogadja a presztízs normativista felfogását, de a funkcionalista felfogással szemben egy „intézményes logikát" követ a foglalkozási presztízs kutatásában. Felfogása szerint a presztízs az adott társadalmi helyzet, szerep vagy viselkedés legitimitását és alkalmasságát fejezi ki az osztott értékek és hiedelmek szempontjából értékelve, és ezt az értékelést önérdekek nem befolyásolják. MacKinnon és Langford (1994: 231–232) szerint a foglalkozási presztízs-pontszámok kevésbé fejezik ki a foglalkozások morális értékelését, mint a jövedelem és az iskolázottság szerinti értékelését.

Más szerzők szerint a mért foglalkozási presztízs főleg vagy alapvetően a társadalmi erőt fejezi ki. Treiman (1977: 5–6, 19–22) szerint a presztízsben kifejeződő értékelés a társadalom tagjai által közösen elfogadott értékeket és normákat tükrözi. Azonban ezek az értékek és normák, és ezáltal a presztízsben meglévő különbségek a foglalkozások között alapvetően a társadalmi erőben és a „privilégiumban" (a társadalmi javakkal való ellátottságban) meglévő különbségeket tükrözik. Más megfogalmazásban, a foglalkozási presztízs legalább részben olyan társadalmi erőforrások mutatója, amelyek privilégiummá és kizárássá alakíthatók át (Ganzeboom–De Graaf–Treiman 1992: 8). A strukturalista szemléletmód képviselői szerint az empirikusan mért presztízs valójában a társadalmi erőt méri, és/vagy az egyének presztízs-értékelései főleg azon ideológiák és értékek által meghatározottak, amelyeket a kiemelkedően jelentős erőkkel rendelkező csoportok alakítanak ki (Lenski 1966: 45–46, 75, 431; Vanfossen 1979: 230–231).

Goldthorpe és Hope (1974: 11–12) felfogása szerint a presztízsskálák valójában a foglalkozások „általános jóságát" vagy „általános kívánatosságát" mérik, a tiszta haszonra (pl. a keresetre és a munkakövetelményekre) tekintettel, amelyre az adott foglalkozásokat gyakorló egyének szert tehetnek. A Hope (1982: 1015–1016) által liberálisnak nevezett felfogás szerint a foglalkozások presztízse, ahogyan azt rendszerint mérik, egyszerű átlaga a normativista felfogás szerinti presztízsnek és a foglalkozások kívánatosságának.

A fentiek szerint félrevezető lenne a foglalkozási presztízsre alapozó nagyon különböző rétegződésfelfogásokat a normativista, illetve a normativista-funkcionalista felfogással azonosítani (Grabb 1984: 98; Wegener 1992: 273). Úgy tűnik, hogy az empirikus presztízskutatásokra főleg egy olyan eklektikus presztízsfelfogás jellemző, amely szerint a foglalkozási presztízs részben kifejező, részben instrumentális jellegű. E felfogás szerint, de az általam bevezetett fogalmakat használva, a presztízs részben a lelki szükséglet tárgyát, részben a szükségletkielégítés eszközét vagy feltételét képezi az egyének számára. Viszont nézetem szerint a presztízs fogalmát nem célszerű olyan eklektikus fogalomként használni, amely elvileg egyaránt kifejezi a normativista felfogás szerinti presztízst, a társadalmi erőt és az úgynevezett „privilégiumokat" (a társadalmi javakkal való ellátottság mértékét) is. Ugyanis az egymáshoz képest nagyon különböző természetű előfeltételezésekhez kapcsolódó és különböző elemi alkotórészekből álló létezőket kifejező fogalmak nem használhatók következetesen a társadalmi jelenségek magyarázatában.

Hasznos lehet egy olyan fogalom is, amely a foglalkozások kívánatosságát fejezi ki, de nézetem szerint ezt a fogalmat sem célszerű presztízsnek nevezni.

Én elfogadom a presztízs normativista felfogását, amely szerint a presztízs kifejező, illetve személyes természetű jutalom és képesség. Azaz fogalmaim szerint a presztízs a szubjektum számára a lelki szükséglet tárgyát képező jutalom, valamint olyan befolyásolási képesség, amely a befolyásolt fél számára a lelki szükséglet tárgyát képezi. Azonban nem értek egyet azzal a felfogással, amely szerint az ilyen értelemben vett presztízsnek döntő jelentősége lenne a valóságos társadalmi életben. Felfogásom szerint a presztízsnek elvileg a közösségi élet szférájában van jelentősége, és a társadalmi élet szférájában a presztízsnek elvileg nincs jelentősége. A valóság ehhez képest természetesen összetettebb, a valóságban a presztízsnek van némi jelentősége a társadalmi élet szférájában is; azonban egyrészt viszonylag csekély jelentősége van, másrészt a társadalmi életben a presztízs nagyrészt látszólagos. (E megállapítás alól nagyrészt kivételt képeznek azok a foglalkozások – pl. profi sportoló, színész –, amelyek gyakorlása jellemzően a társadalmi élet, valamint a magán- és a közösségi élet szférájának a határterületére esik és a széles nyilvánosság előtt zajlik; e foglalkozásokban a presztízs szerepe jelentős.) A társadalmi élet szférájában, ha megszűnik az adott egyén előnyös társadalmi helyzete, jelentős társadalmi ereje, esetleg privilegizált rendi helyzete, látszólagos presztízse is elillan.

- Tehát az empirikus presztízskutatásokra általában egy eklektikus presztízsfelfogás jellemző. Az empirikus presztízskutatások valójában azért képesek viszonylag jól megragadni a társadalmi egyenlőtlenségeket a foglalkozások vonatkozásában, mert döntően nem a – normativista felfogás szerinti – presztízst mérik.

A társadalmi rétegződés mai kutatói az egyenlőtlenségek más összetevői mellett viszonylag kevés figyelmet szentelnek a presztízsnek, egyes szerzők azonban a presztízs szerinti státusz jelentőségét hangsúlyozzák. Ridgeway (2014: 1) felfogása szerint a társadalmi egyenlőtlenségek mögötti mechanizmusok megértéséhez az erőforrásokon és az erőn alapuló hatások mellett alaposabban figyelembe kell vennünk a presztízst kifejező státusz hatásait. Mint a viselkedés motívuma, a presztízs szerinti státusz olyan jelentős, mint a pénz és az erő; és e státusz központi jelentőségű mechanizmus, amely a társadalmi egyenlőtlenségek mintái mögött meghúzódik. E felfogás szerint a presztízst kifejező státusz szerinti egyenlőtlenségek egyrészt megszilárdítják az erőforrások és az erők szerinti egyenlőtlenségeket, másrészt felerősítik ezeket az egyenlőtlenségeket. Harmadrészt, a presztízst kifejező státusz szerinti egyenlőtlenségek az egyenlőtlenségek önálló összetevőjét képezik, amelyek további anyagi egyenlőtlenségeket is létrehoznak az emberek között. (3–4) A fentebb már röviden kifejtettek szerint nem értek egyet ezzel a felfogással, amely elméleti szempontból eklektikusnak tekinthető; felfogásom szerint a társadalmi élet szférájában a presztízsnek elvileg nincs jelentősége, és általában a valóságban is kevés a jelentősége.

Bizonyos értelemben használhatónak tartom az emberi (és nem a szűkebb értelemben vett társadalmi) egyenlőtlenségek kutatásában a presztízs fogalmát, de a presztízst nem társadalmi, hanem közösségi természetűnek tekintem, amely elvileg a közösségi élet szférájában létezik. Erre a kérdésre majd később (2.1Ba) visszatérek, most rátérek a társadalmi-gazdasági státuszskálán alapuló rétegződésfelfogás tárgyalására. E felfogást olyan szempontból a strukturalista rétegződésfogásokhoz is sorolhatjuk, hogy képviselőik nagyrészt elfogadják a strukturalista szemléletmód alapelveit. Azonban elméletileg és szemléletmódját tekintve semleges felfogásnak is tekinthetjük, mert e felfogás általános elméleti szempontból szinte teljes mértékben megalapozatlan.

A foglalkozási státusz mérésére a társadalmi egyenlőtlenségek és rétegződés empirikus kutatásában a leggyakrabban a társadalmi-gazdasági státusz fogalmát alkalmazzák. A társadalmi-gazdasági státusz kifejezést egyes szerzők a sokényezős helyzetfelfogás szerinti, igen tág értelemben használják. Ilyen tág értelemben a társadalmi-gazdasági státusz leegyszerűsített kifejezése azon különböző változóknak, amelyek jellemzik az egyének vagy csoportok helyzetét a társadalomban. E szerint a társadalmi-gazdasági státuszt jelölheti például az iskolázottság, a jövedelem, a vagyon, a foglalkozási állás (standing), az osztályhelyzet, a lakással és/vagy a gépkocsival való rendelkezés, bizonyos tevékenységekben való részvétel stb. (Hauser–Warren 1997: 178).

A társadalmi-gazdasági státusz kifejezés azonban többnyire szűkebb értelemben használatos a szociológiai irodalomban és a továbbiakban én is ilyen értelemben használom. E szűkebb értelemben a társadalmi-gazdasági státusz két összetevőjét az iskolázottság és az átlagos jövedelem képezi. A társadalmi-gazdasági státusz indexét Duncan (1961: 116–117) eredetileg a foglalkozási presztízs mérésére alakította ki, az adott foglalkozási csoportra jellemző iskolázottság és átlagos jövedelem alapján számolva. Azonban ez az index főleg mint a foglalkozási státusz önálló indexe vált széles körben használatossá a társadalmi egyenlőtlenségek és rétegződés kutatásában (Hauser–Warren 1997: 194; Hodge 1981: 403–408). A társadalmi-gazdasági indexet (SEI) számos módon kidolgozták és korszerűsítették, valamint e felfogástól részben eltérő felfogások is kialakultak, amelyek az iskolázottságot, a jövedelmet és/vagy a presztízst veszik figyelembe a foglalkozási státusz összetevőiként (Hauser–Warren 1997: 190–195).

Ganzeboom és munkatársai kialakítottak egy standard Nemzetközi Társadalmi-Gazdasági Indexet (ISEI) a foglalkozási státusz mérésére, amely szándékuk szerint a legjobban kifejezi az iskolázottság és a jövedelem közötti korrelációt (Ganzeboom–De Graaf–Treiman 1992; Ganzeboom–Treiman 1996). Felfogásuk szerint a társadalmi-gazdasági státusz indexe a foglalkozás azon tulajdonságait méri, amelyek az egyén fő erőforrását (iskolázottság) az egyén fő jutalmává (jövedelem) alakítják át (Ganzeboom–De Graaf–Treiman 1992: 8–10). Hauser és Warren (1997: 200–224) viszonylag új társadalmi-gazdasági indexeket alakított ki valamennyi foglalkoztatott, valamint külön a férfiak és a nők számá-

ra, az iskolázottságot és a keresetet figyelembe véve. Az említett szerzők azonban végül is kérdésessé tették a hagyományos társadalmi-gazdasági indexek értékét a foglalkozási státusz mérésére (251). Egyes szerzők az iskolázottság mellett a teljes jövedelem helyett a keresetet vették figyelembe a Foglalkozási Státusz Skála (OSS) kialakítása során (Nam–Boyd 2004: 333).

A társadalmi-gazdasági státusz fogalma az empirikus szociológiai kutatásokban általában jól használhatónak bizonyult, mint valamiféle operacionalizált fogalom. Általános elméleti szempontból a fő kérdés azonban az, hogy mely elméleti fogalom operacionalizált változatának tekinthető a társadalmi-gazdasági státusz fogalma. Fentebb említettem, hogy Duncan eredetileg a foglalkozási presztízs mérésére alakította ki ezt a fogalmat, azonban – ahogyan fentebb erről is volt szó – felfogásom szerint a foglalkozási presztízs mérése nem alkalmas a társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi rétegződés mérésére. Ha viszont a presztízstől eltekintünk, tisztázatlan az az elméleti fogalom, amely megfelelően illeszkedik egy általánosabb vagy egy általános szociológiai elméletbe, és amelynek a társadalmi-gazdasági státusz fogalma az operacionalizált változata lenne.

- Egy rendszeres elméleti helyzetfogalom hiányában, amelynek a társadalmi-gazdasági státusz fogalma az operacionalizált változata lehetne, ez a fogalom egy igen egyszerű, elméletileg megalapozatlan helyzetfogalomnak tekinthető, amelyre vonatkozó felfogásban elméletileg tisztázatlan, hogy a társadalmi-gazdasági státusz két összetevője (az iskolázottság és az átlagos jövedelem) hogyan határozza meg a társadalmi (és részben más emberi) jelenségek bizonyos vonatkozásait.

A társadalmi-gazdasági státusz fogalmára jellemző az a probléma is, hogy annak indexe egyrészt egy olyan létezőt fejez ki (iskolázottság), amelyet általában oknak vagy meghatározó tényezőnek tekinthetünk a társadalmi jelenségek magyarázatában; másrészt egy olyan létezőt (jövedelem), amelyet főleg mint következményt vizsgálunk (Ganzeboom–De Graaf–Treiman 1992: 8–10). Az osztályelméletek képviselői szerint a jövedelem nem a társadalmi helyzet vagy az osztályhelyzet alkotórészének, hanem következményének tekinthető (Parkin 1972: 40–41; Poulantzas 1975: 20; Wright 1979). Felfogásom szerint bizonyos összefüggésekben a jövedelmet (mint a pénzzel való rendelkezést) tekinthetjük meghatározó tényezőnek, valamint az iskolázottságot is vizsgálhatjuk mint következményt. Felfogásom szerint azonban, ha egy adott létezőt bizonyos szempontból más létezők által meghatározott jelenségnek, más szempontból viszont további jelenségek meghatározó tényezőjének tekinthetünk, elvileg egyértelmű különbséget kell tenni az adott létező különböző összetevői vagy vonatkozásai között.

A foglalkozási státusz indexének is tekinthető a Jencks és munkatársai által kialakított „állás-kívánatossági index" (IJD). Ebben az indexben a kereseten kívül az állások további 13 nem pénzbeli jellemzőit (pl. munkaórák és szabadnapok száma, képzettségi követelmények, felügyelet, állás biztonsága, munka változa-

tossága stb.) vették figyelembe abban a vonatkozásban, hogy e jellemzők milyen mértékben hatnak az állások – az alkalmazottak megítélése szerinti – kívánatosságára (Jencks–Perman–Rainwater 1988: 1333–1343). Felfogásom szerint az állások társadalmi értelemben vett jóságán azt érthetjük, hogy az adott állások milyen mértékű ráfordítás árán milyen mértékben teszik aktuálisan lehetővé a társadalmi javak megteremtését vagy megszerzését. A szóban forgó állás-kívánatossági index valószínűleg jól kifejezi az állások ilyen értelemben vett jóságát, de hiányzik az az általánosabb fogalom és általánosabb vagy általános elmélet, amellyel összefüggésben e fogalom jelentős magyarázó erőre tehetne szert.

A társadalmi rétegződés kutatásában a „társadalmi távolság" megközelítés talán a hálózatelemzéshez áll a legközelebb. A társadalmi távolság megközelítés képviselői a „társadalmi kapcsolatok" mérése alapján határozzák meg az egyéneknek – mint adott foglalkozások gyakorlóinak – a társadalmi elhelyezkedését és a társadalom rétegződését. Cambridge-i kutatók alakították ki az úgynevezett Cambridge skálát (CAMSIS), amelynek alkalmazásával „társadalmi távolságuk" szerint kategorizálták és rangsorolták a foglalkozásokat (Bottero–Prandy 2003; Prandy 1990; Prandy–Lambert 2003). A Cambridge skála azon a feltételezésen alapszik, hogy társadalmilag hasonló foglalkozást betöltő egyének hajlamosabbak a kölcsönhatásra egymással, mint a társadalmilag nem hasonló foglalkozást betöltő egyének. A társadalmi kölcsönhatások vagy kapcsolatok két típusát, a baráti és a házastársi kapcsolatokat vették figyelembe (Prandy 1990: 630–631). Tehát az alapján határozták meg a foglalkozások közötti társadalmi távolságokat és az alapján rangsorolták a foglalkozásokat, hogy az adott foglalkozások betöltői között mennyire jellemzőek a baráti és/vagy a házastársi kapcsolatok. Az adott felfogás képviselői szerint a foglalkozások ilyen elrendezése elméletileg az anyagi és társadalmi előny szempontjából fejezi ki a foglalkozások egymástól való távolságát és a foglalkozások rangsorát (635). Meraviglia, Ganzeboom és De Luca (2016) kialakította a Nemzetközi Cambridge Skálát (ICAMS) a társadalmi távolságok mérésére és a rétegződés kutatására, a házastársi kapcsolatokat figyelembe véve.

- Felfogásom szerint a Cambridge skála (amely a baráti és a házastársi kapcsolatok alapján csoportosítja és rangsorolja a foglalkozásokat) elméleti szempontból nem alkalmas a társadalmi rétegződés mérésére. Ugyanis a baráti és a házastársi kapcsolatok elvileg (és a valóságban döntően) nem társadalmi kapcsolatok; a baráti kapcsolatok közösségi és/vagy meghitt kapcsolatok, a házastársi kapcsolatok viszont vegyes társadalmi-közösségi-meghitt kapcsolatok.

Felfogásom szerint a társadalmi rétegződés társadalmi természetű létezők szerinti rétegződés. Ezzel szemben, a baráti kapcsolatok elvileg (és a valóságban döntően) nem társadalmi, hanem közösségi és/vagy meghitt kapcsolatok, amelyek a lelki szükségletek tárgyait képezik az adott egyének számára. A házastársi viszonyok és kapcsolatok elvileg vegyes viszonyok és kapcsolatok, azaz részben társadalmi viszonyok és kapcsolatok (főleg a családon belüli tulajdonviszonyokkal

és munkamegosztással összefüggésben), részben közösségi és/vagy meghitt kapcsolatok. Azonban amennyiben a házastársi viszonyok társadalmi természetűek, annyiban sem a legjelentősebb társadalmi viszonyok a modern társadalomban. Tehát felfogásom szerint elvi tévedés a baráti kapcsolatok és a házastársi kapcsolatok alapján feltérképezni a társadalmi rétegződést.

A társadalmi rétegződést empirikusan esetleg viszonylag jól felbecsülhetjük olyan nem társadalmi természetű létezők (pl. a baráti kapcsolatok) mérése révén is, amelyeket nagyrészt a társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi rétegződés következményeinek tekinthetünk. Azonban látnunk kellene, hogy végül is mi az a létező, amit mérni szeretnénk, elméleti szempontból milyen engedményeket tettünk a mérés során, és ezzel összefüggésben a mérési eredményeket mennyiben tekinthetjük érvényeseknek.

Eddig a társadalmi rétegződés mérésének a foglalkozási presztízsskálák, a társadalmi-gazdasági skálák és a társadalmi távolságskálák alapján való mérését tekintettem át. Végül röviden arra a felfogásra utalok, amelyet többdimenziós vagy sokdimenziós rétegződésfelfogásnak is nevezhetünk. Például Hradil vázolt fel egy többdimenziós rétegződésfelfogást. E felfogásban a társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi rétegződés következő dimenzióit különbözteti meg egymástól: pénz, iskolai végzettség, foglalkozási presztízs, formális hatalmi pozíció, a munkanélküliség és a szegénység kockázatai, társadalombiztosítás, munkakörülmények, szabadidős körülmények, lakókörnyezeti körülmények, demokratikus intézmények, társas kapcsolatok, társadalmi szerepek, diszkrimináció vagy privilégiumok. E dimenziókon belül megkülönbözteti egyrészt a domináns vagy elsődleges dimenziókat, amelyek nagyrészt meghatározzák a többi dimenziót is, másrészt a másodlagos dimenziókat, harmadrészt a nem fontos dimenziókat. A szóban forgó szerző felfogása szerint az egyének bizonyos csoportjainál különböző dimenziók jelenthetik a domináns dimenziót; egyes csoportoknál például a formális hatalmi pozíció vagy a pénz tekinthető dominánsnak, más csoportoknál az iskolai végzettség vagy a diszkrimináció. (Hradil 2010: 402–414)

Hradilnak szándéka irányul arra, hogy cselekvéselméleti szempontból megalapozza az említett többdimenziós rétegződésfelfogást. Viszont nézetem szerint e felfogás általános szociológiaelméleti szempontból kevéssé tekinthető megalapozottnak, és minél összetettebb rétegződésfelfogásról van szó, az elméleti megalapozottság elégtelensége annál inkább kifogásolható. Majd a következő alfejezetben (2.1Ba) foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy célszerű megkülönböztetni egymástól a helyzetbeli, az állapotbeli és a rendi társadalmi egyenlőtlenségeket, valamint a társadalmi egyenlőtlenségektől célszerű megkülönböztetni a közvetlen szükségletkielégítés egyenlőtlenségeit. Felfogásom szerint a helyzetbeli társadalmi egyenlőtlenségek – a rendi egyenlőtlenségekkel összefüggésben – alapvetően meghatározzák az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségeket, valamint az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek alapvetően meghatározzák a közvetlen szükségletkielégítés egyenlőtlenségeit.

A magyar szociológiai irodalmat tekintve említésre méltó, hogy *Tagolt társadalom* című könyvében Kolosi Tamás (1987) egy sokdimenziós rétegződésfelfogás alapján vázolja fel a magyar társadalom rétegződését. Megkülönbözteti egyrészt a strukturális egyenlőtlenségeket, másrészt az életkörülmények egyenlőtlenségeit, és ezeket az egyenlőtlenségeket végül nyolc dimenzióra bontja. E dimenziók alapján határozza meg az egyének általános státuszát, és státuszcsoportnak nevezi a hasonló általános státuszú egyének összességét. Majd azt elemzi, hogy melyek azok a kategoriális csoportok, amelyek szerinti helyzet meghatározza az egyének státuszát az egyenlőtlenségek rendszerében. E felfogásban a társadalmi réteg azoknak a kategoriális csoportoknak az összessége, amelyek tagjaik számára hasonló életesélyeket biztosítanak a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében.

A szóban forgó szerző széles körben átfogja az egyenlőtlenségek rendszerét. Azonban máshol (Farkas 1991: 195) rámutattam arra, hogy ezzel kapcsolatos az adott kutatás legfőbb metodológiai problémája is. Nevezetesen az, hogy egyetlen sokdimenziós egyenlőtlenségi rendszerben összevonva kezeli a felfogásom szerinti különböző szintű egyenlőtlenségeket. Bár az említett szerző által úgynevezett strukturális egyenlőtlenségek csupán részben utalnak azokra az egyenlőtlenségekre, amelyeket én helyzetbeli társadalmi egyenlőtlenségeknek nevezek, mégis azt mondhatjuk, hogy a strukturális egyenlőtlenségek nem kezelhetők egy szinten a – szerző szóhasználata szerinti – életkörülmények egyenlőtlenségeivel. Valamint még az utóbbiakon belül sem kezelhetők együtt a fogyasztási és az életmódbeli egyenlőtlenségek más egyenlőtlenségekkel, az előbbiek ugyanis már tulajdonképpen a – fogalmaim szerinti – közvetlen szükségletkielégítés egyenlőtlenségeire vonatkoznak. Csupán példaként kiemelve néhány egyenlőtlenségi dimenziót: a szóban forgó kutatásban vizsgálták az érdekérvényesítési képességekben, a keresetekben és a fogyasztásban meglévő egyenlőtlenségeket, majd – különböző matematikai-statisztikai módszerek segítségével – ezeket is összevonták. Holott a jó érdekérvényesítési képesség általában megjelenik a magas keresetben, ami viszont bővebb fogyasztást tesz lehetővé. Ha tehát összevonjuk ezeket a – különböző szinteken lévő – dimenziókat, ezáltal bizonyos értelemben megháromszorozzuk a valóságos egyenlőtlenségeket. Nem értek egyet azzal a nézettel, amely elméleti alapot szolgáltat a szerintem különböző szintű egyenlőtlenségek összevonásához, nevezetesen azzal, amely a különböző szempontokból vett egyenlőtlenségek közötti oksági összefüggések viszonylagosságát hangsúlyozza (Kolosi 1987: 121). Mint fentebb említettem, felfogásom szerint a helyzetbeli társadalmi egyenlőtlenségek – a rendi egyenlőtlenségekkel összefüggésben – alapvetően meghatározzák az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségeket, valamint az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek alapvetően meghatározzák a közvetlen szükségletkielégítés egyenlőtlenségeit.

B) A társadalmi egyenlőtlenségek és rétegződés fogalma

a) A társadalmi egyenlőtlenségek fogalma és típusai

Fentebb (2.1Aa) utaltam arra, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek fogalmának meghatározásában nem alakult ki egyetértés a szociológiai irodalomban, és a társadalmiság különböző felfogásai a társadalmi egyenlőtlenségek fogalmának különböző felfogásaiban is megjelennek. Például az egyik megfogalmazás szerint a társadalmi egyenlőtlenségek olyan különbségek az egyének és csoportok között, amelyeket a kultúrában fontosnak tartanak és értékelnek (Vanfossen 1979: 5). Más megfogalmazásban a társadalmi egyenlőtlenségek olyan különbségek az emberek között, amelyek hatással vannak életükre, különösen jogaikra vagy lehetőségeikre és a jutalmakra vagy privilégiumokra, amelyeket élveznek (Grabb 1984: 4). Blau (1987: 76) szerint a társadalmi egyenlőtlenségek az erőforrásokban vagy a rangsorolt státuszokban meglévő különbségek az emberek között. Hradil (2010) szerint: „Társadalmi egyenlőtlenségek alatt azokat a társadalmilag létrehozott és viszonylag tartós cselekvési feltételeket értjük, amelyek az általánosan elfogadott életcélok megvalósítását a társadalom bizonyos tagjai számára nagyobb, mások számára kisebb mértékben teszik lehetővé." (401) Ezekkel az idézetekkel csak érzékeltetni szeretném a társadalmi egyenlőtlenségek fogalmára vonatkozó felfogások közötti jelentős különbségeket, és nem foglalkozom e felfogások részletesebb bemutatásával és bírálatával.

A szociológiai irodalomban talán a legszélesebb körben elfogadott értelemben a társadalmi egyenlőtlenségek olyan egyenlőtlenségek az emberek között, amelyek emberi szempontból egyáltalán jelentősek. Ezeket az egyenlőtlenségeket én emberi egyenlőtlenségeknek nevezem.

- Az *emberi egyenlőtlenségek* a szükségletkielégítés összetevőiben mint a cselekvések meghatározó tényezőiben vagy következményeiben meglévő olyan különbségek az emberek között, amelyek – közvetlenül vagy közvetve – az adott egyének szükségleteinek különböző szintű kielégítését teszik aktuálisan lehetővé vagy a szükségletek különböző szintű kielégítését valósítják meg.

A fent kiemelt meghatározás szerint az emberi egyenlőtlenségek fogalmát bizonyos értelemben a cselekvésekre vonatkoztatva határozom meg. Azonban nem önmagukban a cselekvésekre vonatkoztatva, hanem az adott egyének vagy csoportok számára a szükségletkielégítés összetevőit képező olyan létezőkre vonatkoztatva, amelyek a cselekvések meghatározó tényezőit vagy következményeit képezik. Eszerint önmagukban a cselekvések vagy magatartások közötti egyenlőtlenségeket (például az alkalmazottak munkateljesítményei vagy a zenészek játékának színvonala közötti egyenlőtlenségeket) nem vesszük figyelembe e fogalom meghatározásában. Csak olyan szempontból és annyiban vesszük figyelembe, amennyiben az adott cselekvésekben a cselekvések egyenlőtlen meghatározó tényezői nyilvánulnak meg, és/vagy az adott szubjektumokra nézve az adott cse-

lekvések egyenlőtlen következményekkel járnak, e tekintetben összehasonlítva az egyéneket egymással.

Az emberi egyenlőtlenségek társadalmi természetű vagy nem társadalmi természetű egyenlőtlenségek egyaránt lehetnek. Azonban minket közelebbről a társadalmi egyenlőtlenségek érdekelnek.

- *Társadalmi egyenlőtlenségeknek* nevezzük az egyének vagy csoportok között a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeiben mint a cselekvések meghatározó tényezőiben vagy következményeiben meglévő egyenlőtlenségeket. A *társadalmi egyenlőtlenségek típusai* vagy formái: a helyzetbeli, az állapotbeli és a rendi társadalmi egyenlőtlenségek.

Bár a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a fogalmát – a negyedik fejezetben (3.2Ab) adott meghatározását követően – általában már ismertnek tekintve használom, itt röviden emlékeztetek arra, hogy mit értek a szóban forgó kifejezésen. Felfogásom szerint adott létezők lehetnek közvetlenül vagy közvetve társadalmi természetű létezők. Közvetlenül is társadalmi létezőknek tekintjük a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközeit és feltételeit. A közvetlen társadalmi létezőket közvetlenül intézmények, vagy intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek hozzák létre, illetve határozzák meg. Ezek az összetevők formai szempontból egyrészt lehetnek cselekvési lehetőségek és képességek, illetve olyan összetettebb társadalmi létezők, amelyek intézmények által létrehozott és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből és képességekből épülnek fel. Ilyen társadalmi létezők az érdekek, a társadalmi erők, a társadalmi viszonyok, és a társadalmi viszonyokból felépült összetettebb létezők. Másrészt közvetlen társadalmi létezőknek tekintjük az előbbi természetű cselekvési lehetőségek és képességek, illetve az érdekek, a társadalmi erők és a társadalmi viszonyok által közvetlenül meghatározott cselekvéseket. Közvetlen társadalmi létezőknek tekinthetjük továbbá az ilyen cselekvésekből felépült nagyobb viselkedési egységeket, kölcsönhatásokat, folyamatokat. Harmadrészt dolgok is lehetnek közvetlenül társadalmi természetűek, amennyiben intézmények által közvetlenül meghatározottak, mint például a pénz, az oklevél vagy az igazolvány.

Közvetett társadalmi létezőknek tekinthetjük azokat a létezőket, amelyek önmagukban nem társadalmi természetűek, de a közvetlen társadalmi létezők következményeiként értelmezhetőek. Például a munkába járáshoz használt gépkocsi, a háztartásban a konyhai tűzhely vagy a kerti szerszám nem intézmények által meghatározottan, hanem technikai tulajdonságaiknál fogva képezik a szükségletkielégítés eszközeit (bár a gépkocsi használatához intézményes engedélyre is szükség van), ezért közvetlenül nem társadalmi természetűek. Azonban közvetve, olyan szempontból társadalmi természetűek, hogy általában pénzért lehet hozzájuk jutni, a pénz megszerzése érdekében munkát kell vállalni, a munkavállaláshoz szakképesítés szükséges stb. A pénz, a munkavállalás, a szakképesítés ugyanis már

közvetlenül is társadalmi létezők. A közvetett társadalmi létezők már nemcsak a szükségletkielégítés eszközei vagy feltételei lehetnek, hanem a szükségletek objektív tárgyai is, amennyiben a közvetlen társadalmi létezők következményeiként állhatnak a szükségletkielégítés szolgálatában. Például az élelmiszert, a televíziót vagy a lakást nyilvánvalóan nem intézmények teszik a szükségletek tárgyaivá, de az előbb említett értelemben a szükségletkielégítés társadalmi összetevőit képezik.

A fentebb hivatkozott helyen adott meghatározásom szerint a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételei magukban foglalják a szükségletkielégítés közvetlen és közvetett társadalmi eszközeit és pozitív feltételeit, valamint a szükségletek azon objektív tárgyait, amelyek a közvetlen társadalmi összetevők következményeiként állhatnak a szubjektum rendelkezésére. A fentebb hivatkozott helyen bevezettem a társadalmi javak fogalmát, és eszerint társadalmi javaknak nevezzük a szükségletkielégítés dologi és állapotbeli társadalmi előfeltételeit.

Tehát a társadalmi egyenlőtlenségek az egyének vagy csoportok között a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeiben meglévő egyenlőtlenségek. Az emberi egyenlőtlenségek fogalmának megfelelően, a szükségletkielégítés olyan társadalmi előfeltételeit vesszük figyelembe a társadalmi egyenlőtlenségek fogalmában, amelyek az adott szubjektumok számára a cselekvések meghatározó tényezőit vagy következményeit képezik. Ilyen értelemben a közvetlenül vagy közvetve társadalmi természetű egyenlőtlenségek három formában létezhetnek: a társadalmi helyzetek, a társadalmi állapotok és a rendi helyzetek formájában. Ebből a szempontból tehát megkülönböztetjük egymástól a helyzetbeli, az állapotbeli és a rendi társadalmi egyenlőtlenségeket.

A társadalmi helyzet fogalmát a tizenegyedik fejezetben (1.2Ba) határoztam meg, és eszerint a társadalmi helyzet az adott egyén (vagy csoport) helyzete a társadalmi viszonyok rendszerében, amely magában foglalja egyrészt az érdekviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet, másrészt a társadalmi erőviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet.

- A *helyzetbeli társadalmi egyenlőtlenségek* az egyének vagy csoportok társadalmi helyzetei szerinti egyenlőtlenségek az adott egyének vagy csoportok között, amelyeket elvileg a helyzeti társadalmi erő egyenlőtlenségei fejeznek ki.

Meghatározott társadalmi helyzetek az érdekviszonyok és a társadalmi erőviszonyok szerint nem csupán különbözőek, hanem egymáshoz képest lehetnek előnyösebb vagy hátrányosabb helyzetek is, ahogyan azt a tizenegyedik fejezetben (1.3), a társadalmi helyzet típusainak tárgyalásánál láthattuk.

Az előbb említett fejezetben (3.1B) bevezettem a helyzeti társadalmi erő fogalmát. Bár a helyzeti társadalmi erő empirikus mérése nem problémamentes, az egymáshoz képest előnyösebb vagy hátrányosabb társadalmi helyzeteket elvileg az adott helyzetekben lévő egyének vagy csoportok helyzeti társadalmi erői szerint különböztethetjük meg egymástól. Az adott társadalmi csoportban az egyes egyének (vagy csoportok) várható társadalmi állapotát egymáshoz képest tudjuk

megadni; az egyes egyének (vagy csoportok) várható társadalmi állapotai közötti arányok elvileg a helyzeti társadalmi erőik közötti arányokat tükrözik.

Így például a hatalmi helyzet nyilvánvalóan előnyösebb, mint a kiszolgáltatott helyzet, hiszen – a helyzeti társadalmi erő által meghatározottan – az előbbi kiemelkedő mértékben, az utóbbi viszont csak igen kis mértékben teszi aktuálisan lehetővé az érdekek érvényesítését. Ugyanakkor a tartalmilag különböző társadalmi helyzetek nem feltétlenül jelentenek egyenlőtlen helyzeteket is. Találhatunk olyan társadalmi helyzeteket is, amelyek bár az érdekviszonyokat és erőviszonyokat tekintve különbözőek, de nem egyenlőtlenek, mert hasonló mértékű helyzeti társadalmi erőt hoznak létre, így az érdekek hasonló mértékű megvalósítását teszik aktuálisan lehetővé. Nagyon valószínű például, hogy egy adott társadalmi csoportban a pártolt és a közepes tolerált helyzetben lévő egyének hasonló mértékben előnyös helyzetben vannak, annak ellenére, hogy magatartásuk és a társadalmi folyamatokban betöltött szerepük igen különböző lehet. Amíg ugyanis a pártolt helyzet az érdekviszonyok szempontjából, a közepes tolerált helyzet az erőviszonyok szempontjából kedvezőbb.

A tizenegyedik fejezetben (1.2C) a társadalmi helyzet fogalmához képest lényegesen különböző fogalomként vezettem be a társadalmi állapot fogalmát. Eszerint társadalmi állapotnak nevezzük általában az érdekérvényesítés mértékét, az adott társadalmi csoportban vagy társadalmi életszférában az egyén érdekeinek egészét figyelembe véve és mások érdekei érvényesülésének a mértékéhez viszonyítva. A szóban forgó két fogalomnak megfelelően, a helyzetbeli társadalmi egyenlőtlenségek fogalmához képest lényegesen különböző fogalomként vezetem be az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek fogalmát.

- Az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek az egyének vagy csoportok között általában az érdekérvényesítés mértéke, azaz a társadalmi állapotok (főleg a társadalmi javakkal való ellátottság mértéke) szerinti egyenlőtlenségek.

Az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek általában véve jelentik az érdekérvényesítés mértékének egyenlőtlenségeit az adott egyének vagy csoportok között. Ezek az egyenlőtlenségek egyrészt és főleg abban a vonatkozásban foglalják magukban az egyenlőtlenségeket, hogy az egyéneknek, illetve csoportoknak milyen mértékben állnak rendelkezésükre a társadalmi javak. Másrészt abban a vonatkozásban, hogy a rendelkezésükre álló társadalmi javak megteremtése vagy megszerzése az adott szubjektumok részéről milyen mértékű közvetlen ráfordítást igényelt vagy igényel. Míg a helyzetbeli társadalmi egyenlőtlenségek a mindennapi szemlélők számára általában kevéssé láthatók, az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek többnyire a mindennapi szemlélők számára is jól láthatók. Például az állami (vagy nemzeti) társadalomban jelentős egyenlőtlenségeket találunk az emberek között a keresetek vagy jövedelmek, a lakáskörülmények, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottság stb. tekintetében.

Bár elméletileg egyértelmű különbséget tehetünk a helyzetbeli és az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek között, ezek az egyenlőtlenségek a valóságban nem vállnak el élesen egymástól. Bizonyos társadalmi állapotok ugyanis más szempontból társadalmi képességekként is létezhetnek, és ilyen minőségükben már a társadalmi helyzetekben és a helyzetbeli egyenlőtlenségekben is megjelenhetnek. Például a kereset mint a munkatevékenység hozama a társadalmi állapot összetevőjének tekinthető, és a kereseti egyenlőtlenségek jellemzően társadalmi állapotbeli egyenlőtlenségek. Azonban, ha egy adott egyén keresetét nagyrészt nem a magán- és a közösségi életben felhasználandó javak vásárlására fordítja, hanem befekteti egy gazdasági vállalkozásba, a megkeresett pénz tulajdona már társadalmi képességet képez a számára, így társadalmi erejének és társadalmi helyzetének az alkotórészét képezi. Tehát ilyen szempontból a kereseti egyenlőtlenségek a helyzetbeli társadalmi egyenlőtlenségekben is létezhetnek. Másik példával élve, adott egyének lakáskörülményei általában társadalmi állapotukra jellemzők, és az adott egyének között a lakáskörülményekben meglévő egyenlőtlenségek állapotbeli egyenlőtlenségek. De amennyiben egyes egyének igen nagy lakással rendelkeznek, és annak egy részét bérbe adják, számukra a lakás tulajdona már társadalmi képességként is létezik, így társadalmi erejüket és társadalmi helyzetüket is jellemzi. Azaz ilyen szempontból a lakáskörülményekben meglévő egyenlőtlenségek a helyzetbeli társadalmi egyenlőtlenségekben is létezhetnek.

Az előző bekezdésben említett átfedések a helyzetbeli és az állapotbeli egyenlőtlenségek között azonban nem csupán elméletileg, hanem az empirikus szociológiai kutatásokban is kiküszöbölhetők. Ehhez ki kell emelnünk az alapvető társadalmi folyamatot, amelyet vizsgálni szeretnénk, és ehhez képest tekinthetjük a szóban forgó szempontból vitatható létezőket a társadalmi helyzetek vagy a társadalmi állapotok alkotórészeinek, tehát a helyzetbeli vagy az állapotbeli egyenlőtlenségek hordozóinak.

A tizenegyedik fejezetben (2.1B) adott meghatározásom szerint rendi helyzetnek nevezzük a kifejezett értékek alapján feltételezett általános intézményes szabályrendszerben az adott egyén vagy csoport által elfoglalható intézményes helyzethez képest az adott egyén (vagy csoport) valóságos intézményes helyzetét, illetve a két helyzet közötti eltérést, a szubjektum érdekeire vonatkoztatva.

- A *rendi társadalmi egyenlőtlenségek* az egyének vagy csoportok rendi helyzetei szerinti egyenlőtlenségek. Azaz, rendi egyenlőtlenségeknek nevezzük az abban rejlő társadalmi egyenlőtlenségeket az egyének vagy csoportok között, hogy az adott egyének vagy csoportok a feltételezett általános intézményes szabályrendszerben elfoglalható intézményes helyzethez képest eltérő, és számukra viszonylag előnyösebb vagy hátrányosabb intézményes helyzetben vannak.

Rendi egyenlőtlenségekről akkor beszélünk, ha (1) az egyes egyénekre vagy csoportokra a kifejezett értékek alapján feltételezett általános intézményes sza-

bályrendszerben megfogalmazott intézményes szabályokhoz képest különböző intézményes szabályok vonatkoznak; (2) a feltételezett általános szabályrendszertől való jellemző eltéréseket az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékosan alakították ki és/vagy szándékosan megengedik; (3) a valóban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályok az egyes egyének vagy csoportok érdekeivel egyező vagy ellentétes irányba térnek el az előfeltételezett általános intézményes szabályrendszerhez képest, és (4) ezek az eltérések különböző mértékben előnyösek vagy hátrányosak az egyes egyének vagy csoportok számára, érdekeik érvényesítése szempontjából.

A rendi egyenlőtlenségek önmagukban véve csupán normatív egyenlőtlenségek az emberek között. Az e tekintetben releváns intézmények társadalmi természetét és a normatív egyenlőtlenségek társadalmi következményeit figyelembe véve tekinthetjük ezeket az egyenlőtlenségeket társadalmi egyenlőtlenségeknek. A tizenegyedik fejezetben (3.1Ca) láttuk, hogy a különböző társadalmi helyzetek nagyrészt a különböző rendi helyzetek meghatározása révén határozzák meg az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot. A társadalmi helyzetek meghatározó hatásával összefüggésben, a különböző rendi helyzetek különböző mértékben teszik aktuálisan lehetővé az érdekek érvényesítését, illetve jobb vagy rosszabb társadalmi állapotok elérését.

A fentiek szerint a társadalmi egyenlőtlenségek az egyének vagy csoportok között a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeiben meglévő egyenlőtlenségek. Tehát a közvetlen szükségletkielégítés, illetve a szükségletmotivált magatartások vonatkozásában az egyének és csoportok között található egyenlőtlenségeket nem tekintjük és nem nevezzük társadalmi egyenlőtlenségeknek. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy eleve nem vesszük figyelembe a közvetlen szükségletkielégítésben meglévő egyenlőtlenségeket. A mai magyar társadalmat vizsgálva kétségtelenül jelentős egyenlőtlenségeket találunk például abból a szempontból, hogy kik hogyan táplálkoznak, hogyan szórakoznak, milyen divatosan öltözködnek, milyen gyakran és hol nyaralnak, milyen egészségi állapotban vannak stb. Azonban – felfogásom szerint – ezek az egyenlőtlenségek mint a társadalmi egyenlőtlenségek következményei jelentősek; azaz, amelyeket alapvetően társadalmi egyenlőtlenségek határoznak meg, de önmagukban nem társadalmi egyenlőtlenségek. A helyzetbeli társadalmi egyenlőtlenségek – a rendi egyenlőtlenségekkel összefüggésben – alapvetően meghatározzák az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségeket, majd az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek alapvetően meghatározzák a közvetlen szükségletkielégítés egyenlőtlenségeit.

Fentebb (2.1Ab) volt szó arról, hogy egyes felfogások szerint a társadalmi egyenlőtlenségeket a presztízs szerinti egyenlőtlenségek fejezik ki a legjobban. Hangsúlyoztam, hogy elfogadom a presztízs normativista felfogását, amely szerint a presztízs kifejező, illetve személyes természetű jutalom és képesség. Azaz fogalmaim szerint a presztízs a szubjektum számára a lelki szükséglet tárgyát képező jutalom, valamint olyan befolyásolási képesség (közösségi erő), amely a befolyá-

solt fél számára a lelki szükséglet tárgyát képezi. Azonban felfogásom szerint az ilyen értelemben vett presztízsnek a társadalmi élet szférájában elvileg nincs jelentősége és a valóságban is kevés a jelentősége; a presztízs elvileg a közösségi élet szférájában létezik, és a presztízsnek a valóságban is a közösségi élet szférájában van igazán jelentősége.

Tehát felfogásom szerint a presztízs szerinti státuszt félrevezető társadalmi státusznak nevezni, mert a presztízs nem társadalmi természetű. A presztízs szerinti státusz fogalmát a *presztízs-státusz* (vagy a presztízs-helyzet) kifejezéssel is jelölhetjük, e fogalmat így megkülönböztetve a szociológiai irodalomban általában a státusz kifejezéssel jelölt más fogalmaktól, valamint a társadalmi helyzet, a társadalmi állapot és a rendi helyzet felfogásom szerinti fogalmától.

Annak ellenére, hogy a foglalkozások elvileg társadalmi természetű létezők, felfogásom szerint is beszélhetünk a foglalkozások presztízséről. Eszerint a foglalkozások presztízse elvileg a foglalkozások életszférákat átívelő, életszférák közötti értékelésének az eredménye. A közösségi élet szférájában döntően más személyes tulajdonságok jelentősek az egyének számára, mint a társadalmi élet szférájában. Azonban vannak olyan személyes tulajdonságok, személyiségjegyek, amelyek alapvetően más szempontból, de jelentősek mind a társadalmi életben, mind a közösségi életben. Tehát az egyének a társadalmi élet szféráján belüli különböző társadalmi helyzetekhez, társadalmi-intézményes helyzetekhez és szerepekhez, valamint részben a társadalmi élet szférájában jelentős, részben a magán- és a közösségi élet szférájában is jelentős társadalmi állapotokhoz sajátos személyiségtípusokat (és esetleg részben sajátos testi alkatokat) társítanak. Felfogásom szerint a *foglalkozások presztízse* elvileg azt fejezi ki, hogy az adott foglalkozásra jellemzőnek tartott személyiségtípus (és esetleg testi alkat) tulajdonságai milyen mértékben felelnek meg a közösségi élet szférájában érvényes közösségi értékek szerinti ideális személyiségtípusnak (és esetleg testi alkatnak). Eszerint például egy vállalati igazgató, mérnök vagy közgazdász e beosztása vagy foglalkozása révén szerzett presztízsének például az adott egyén baráti társaságában van jelentősége, a vállalaton belül viszont nem a presztízse, hanem társadalmi ereje számít.

A fentiek szerint egy foglalkozás presztízse annál alacsonyabb vagy magasabb, az adott foglalkozásra jellemzőnek tartott személyiségtípus (és esetleg testi alkat) tulajdonságai minél kevésbé vagy minél inkább megfelelnek a közösségi élet szférájában osztott közösségi értékek szerinti ideális tulajdonságoknak. Bár az empirikus presztízskutatások felfogásom szerint döntően nem a presztízst mérik, úgy tűnik, hogy az említett értelmezést bizonyos mértékben alátámasztja Zhou (2005: 99–102, 130) kutatása, amely szerint egy foglalkozás presztízse (a hat tényező közül itt három tényezőt kiemelve) annál nagyobb, (1) minél jelentősebb tudás jellemző rá, (2) minél kevésbé jellemző rá a társadalmi erő és a hatalom (authority) alkalmazásával összefüggő feszültség és konfliktus, és (3) minél jelentősebb szervezési és társulási képesség jellemző rá.

Azonban a sablonos személyiségtípusokhoz kapcsolódó presztízsnek főleg a személytelen nyilvánosságban van jelentősége, amely valahol a magánélet és a közösségi élet szférájának a határterületén értelmezhető. Az egymást személyesen nem ismerő vagy kevéssé ismerő egyének ily módok tulajdonítanak egymásnak bizonyos presztízst a magánélet és a közösségi élet határterületein. A közösségi élet szférájában egymással rendszeres kölcsönhatásban lévő és egymást jól ismerő egyének nem a sablonos személyiségtípusok alapján, hanem a megtapasztalt valós személyes tulajdonságoknak, valamint a közösségi intézményes helyzeteknek és szerepeknek megfelelően tulajdonítanak egymásnak kisebb vagy nagyobb mértékű presztízst.

b) A társadalmi rétegződés fogalma és tipizálása

A társadalmi egyenlőtlenségek fogalmának és típusainak meghatározása után rátérek a társadalmi egyenlőtlenségeket egy adott társadalom szintjén kifejező fogalmak tárgyalására. Mint már említettem (2.1Aa), a szociológiában a társadalmi rétegződés fogalma bizonyos értelemben az adott társadalomra jellemző társadalmi egyenlőtlenségek kifejezésére szolgál. A társadalmi réteg és a társadalmi rétegződés alább kiemelt, rövid meghatározásában bizonyos értelemben elfogadom a szociológiai irodalomban általánosan vagy széles körben elfogadott felfogást.

- A *társadalmi réteg* a társadalmi egyenlőtlenségek adott formája szerint hasonlóan előnyös vagy hátrányos helyzetben vagy állapotban lévő egyének összessége. A *társadalmi rétegződés* a társadalmi rétegek társadalmi egyenlőtlenségek szerinti rangsora és egymástól való távolsága.

E meghatározás szerint a társadalmi rétegek elvileg csupán kategoriális csoportok; tehát egy adott társadalmi réteg csak esetlegesen alkothat együttélési (társadalmi, közösségi, felemás testiségi, esetleg érzelmi) csoportot.

Tehát olyan értelemben elfogadom a szociológiai irodalomban általánosan vagy széles körben elfogadott felfogást, hogy a társadalmi rétegződés fogalma a társadalmi egyenlőtlenségek kifejezésére szolgál. Lényeges különbség van azonban a szociológiai irodalomban kialakult különböző felfogások és saját felfogásom között abban a tekintetben, hogy milyen természetű egyenlőtlenségeket nevezünk társadalmi egyenlőtlenségeknek, valamint milyen értelemben vett helyzetek és állapotok vonatkozásában beszélünk társadalmi egyenlőtlenségekről és társadalmi rétegződésről.

Fentebb (2.1Ab) utaltam arra, hogy a mai rétegződéselméletek Weber felfogására vezetik vissza a társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi rétegződés többdimenziós elemzését. A társadalmi rétegződés vonatkozásában általában úgy értelmezik Weber felfogását az erő megoszlásának formáiról, hogy e szerint a társadalmi rétegződésnek három fő típusa van. Az egyik típus a gazdasági helyzet (a tulajdoni és a piaci helyzet) szerinti rétegződés, illetve az osztálystruktúra; a másik a presztízst (és az életstílust) kifejező státusz szerinti rétegződés. A társa-

dalmi rétegződés harmadik típusát – az e tekintetben különböző felfogások szerint – a pártok, a társadalmi blokkok vagy a társadalmi erő szerinti rétegződés képezi. Például Scott (1996: 42, 188) felfogása szerint a társadalmi rétegek típusai: (1) a társadalmi osztályok, amelyek a hasonló osztályszituációban lévő egyéneket foglalják magukban, (2) a társadalmi rendek (estates), amelyek a (presztízs szerint) hasonló státusz-szituációban lévő egyéneket foglalják magukban, és (3) a társadalmi blokkok, amelyek a hasonló parancsolási (command) szituációban lévő egyéneket foglalják magukban.

A Weberre hivatkozó, fenti felfogással kapcsolatban egyrészt azt említem meg, hogy felfogásom szerint a társadalmi osztályok önmagukban nem rétegek, de általában magukban rejtik a társadalmi egyenlőtlenségeket. Tehát tisztázást igényel az a kérdés, hogy a társadalmi osztályokat milyen értelemben és mennyiben tekinthetjük társadalmi rétegeknek. Másrészt, felfogásom szerint a presztízs nem társadalmi természetű létező, a presztízs szerinti egyenlőtlenségek nem társadalmi egyenlőtlenségek, tehát a presztízs szerinti rétegződés nem társadalmi rétegződés. A tizenegyedik fejezetben (2.1B) a rendi helyzeteket én nem a presztízs (vagy a presztízs és az életstílus) szerint különböztettem meg egymástól, hanem az előnyös vagy hátrányos megkülönböztetések szempontjából. Fentebb (2.1Ba) ilyen értelemben határoztam meg a rendi egyenlőtlenségek fogalmát, és alább majd ilyen értelemben határozom meg a rendi rétegződés fogalmát. Harmadrészt a pártok, blokkok vagy önmagukban (az érdekviszonyoktól függetlenül) a társadalmi erők szerinti tagolódást nem tekintem a társadalmi rétegződés valamely fő típusának.

A fentebb kiemelt meghatározásom szerint a társadalmi rétegződés a társadalmi egyenlőtlenségek adott formája szerinti társadalmi rétegek társadalmi egyenlőtlenségek szerinti rangsora és egymástól való távolsága. Azaz:

- A társadalmi egyenlőtlenségek típusainak vagy formáinak megfelelően a társadalmi rétegződés következő típusait vagy formáit különböztetjük meg egymástól: (1) a társadalmi helyzetrétegződés, (2) a társadalmi állapotrétegződés és (3) a társadalmi rendi rétegződés.

A társadalmi rétegződés fenti három típusát a 14.8. ábrán szemléltetem. Az ábrával egyrészt arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a társadalmi struktúra önmagában nem rétegződés, és a társadalmi struktúrától megkülönböztethetjük a társadalmi rétegződés három típusát. Másrészt azonban (amennyiben az adott társadalomban léteznek társadalmi egyenlőtlenségek) a társadalmi struktúra magában rejti a helyzetrétegződést, valamint meghatározza a rendi rétegződést és az állapotrétegződést.

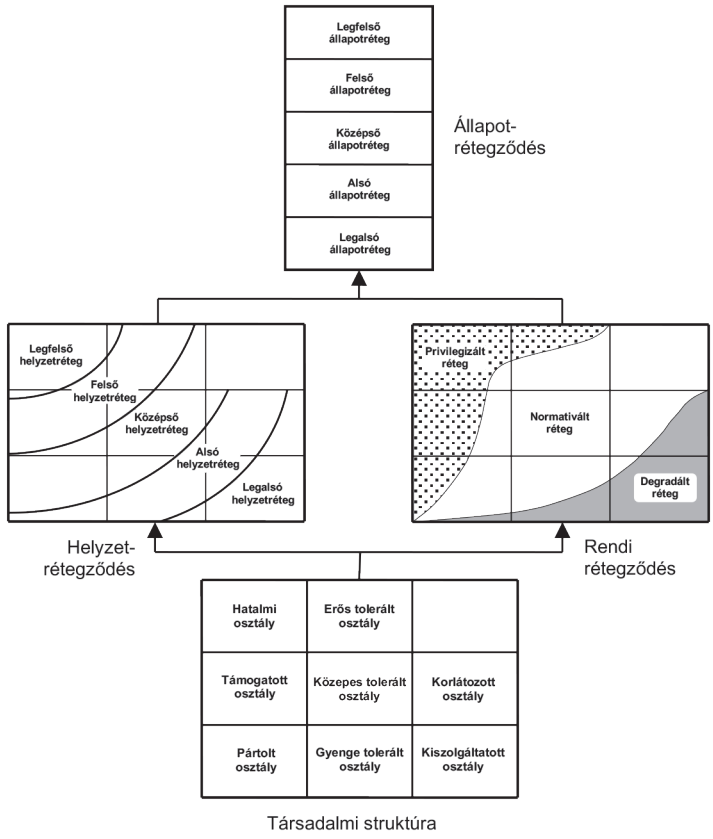

14.8. ábra: A társadalmi rétegződés típusai és a társadalmi struktúra

Weber (1987: 308) osztálytársadalomnak nevezi az olyan társadalmat, amely inkább osztályok szerint tagolódik, és rendi társadalomnak nevezi az olyan társadalmat, amely inkább rendek szerint tagolódik. E megfogalmazás szerint egy adott társadalomra többé vagy kevésbé mindkét tagolódás jellemző lehet. Én azt hangsúlyozom, hogy elvileg bármely társadalom elemezhető a társadalmi rétegződés általam megkülönböztetett három típusa vagy formája szempontjából. Viszonylag nagyobb méretű társadalmi csoportokban eleve létezik társadalmi struktúra és szükségszerűen jelen van a társadalmi rétegződés mindhárom formája. A társadalmi rétegződés szóban fogó három típusával vagy formájával a következő (2.2 és 2.3) alfejezetekben foglalkozom.

2.2. A társadalmi helyzetrétegződés és állapotrétegződés

A) A társadalmi helyzetrétegződés

Mint az előző alfejezetben (2.1Bb) említettem, a társadalmi egyenlőtlenségek típusainak vagy formáinak megfelelően megkülönböztetjük egymástól a társadalmi helyzetrétegződést, a társadalmi állapotrétegződést és a társadalmi rendi rétegződést. A következőkben először a helyzetrétegződéssel, majd az állapotrétegződéssel foglalkozom; a rendi rétegződés tárgyalására ezek után kerül sor.

- *A társadalmi helyzetréteg* a közel hasonló mértékű helyzeti társadalmi erővel rendelkező egyének összessége, akik számára a társadalmi helyzet hasonló esélyt nyújt érdekeik érvényesítésére, azaz meghatározott társadalmi állapotok elérésére. *A társadalmi helyzetrétegződés* a társadalmi helyzetrétegek helyzetbeli társadalmi egyenlőtlenségek szerinti rangsora és egymástól való távolsága, tehát a társadalmi struktúra egyenlőtlenségi metszete.

Az érdekviszonyok és a társadalmi erőviszonyok szerint különböző társadalmi helyzetek egymáshoz képest lehetnek hasonlóan előnyös vagy hátrányos helyzetek, valamint lehetnek előnyösebb vagy hátrányosabb helyzetek is. Fentebb (2.1Ba) már hangsúlyoztam, hogy az e tekintetben egymással egyenlő vagy egymáshoz képest egyenlőtlen társadalmi helyzeteket elvileg az adott helyzetekben lévő egyének vagy csoportok helyzeti társadalmi erői szerint határozhatjuk meg.

Tehát az érdekviszonyok és a társadalmi erőviszonyok szerint az egyéneket egyrészt társadalmi osztályokba soroljuk, egy adott osztályba sorolva a (közel) hasonló érdekviszonyokkal és erőviszonyokkal rendelkező, azaz (közel) hasonló társadalmi helyzetben lévő egyéneket, valamint különböző osztályokba sorolva az adott szempontból különböző egyéneket. Korábban (1.2Ab) láttuk, hogy az így meghatározott társadalmi osztályok és a közöttük lévő tipikus társadalmi viszonyok alkotják a társadalmi struktúrát. Másrészt, az adott egyének társadalmi helyzeteiből eredő helyzeti társadalmi erők nagysága szerint az egyéneket társadalmi helyzetrétegekbe soroljuk, egy adott rétegbe sorolva a (közel) hasonló mértékű helyzeti társadalmi erővel rendelkező egyéneket, valamint különböző rétegekbe sorolva az adott szempontból különböző egyéneket. Eszerint – példaként ötszintű rétegződést figyelembe véve –, megkülönböztethetjük egymástól a legfelső, a felső, a középső, az alsó és a legalsó helyzetréteget. Az így meghatározott társadalmi helyzetrétegek helyzetbeli társadalmi egyenlőtlenségek szerinti rangsora és egymástól való távolsága alkotja a társadalmi helyzetrétegződést. Azt magától értetődőnek tekinthetjük, hogy ebben a vonatkozásban mit értünk rangsoron; a társadalmi helyzetrétegek helyzetbeli társadalmi egyenlőtlenségek szerinti távolságán elvileg egy adott réteg átlagos helyzeti társadalmi ereje és egy másik réteg átlagos helyzeti társadalmi ereje közötti mennyiségi különbséget értjük.

A társadalmi egyenlőtlenségek tárgyalásánál (2.1Ba) már hivatkoztam néhány példára a tartalmilag különböző és az egyenlőtlenségek szempontjából hasonló vagy különböző társadalmi helyzetekre vonatkozóan. Így például a hatalmi helyzet nyilvánvalóan előnyösebb, mint a kiszolgáltatott helyzet, vagy a támogatott helyzet előnyösebb, mint a korlátozott helyzet. Azonban például a pártolt és a közepes tolerált helyzetben lévő egyének, valamint a támogatott és az erős tolerált helyzetben lévő egyének lehetnek hasonló mértékben előnyös vagy hátrányos helyzetben, annak ellenére, hogy magatartásuk és a társadalmi folyamatokban betöltött szerepük igen különböző lehet.

Tehát egy adott társadalmi helyzetrétegbe különböző társadalmi helyzetű egyének és csoportok is tartozhatnak. Majd később (3.2A) szó lesz arról, hogy a társadalmi magatartásokat alapvetően az adott társadalmi osztályhelyzet, a társadalmi kölcsönhatásokat alapvetően a társadalmi struktúra egésze határozza meg. Azonban a következő alfejezetben (2.2B) rámutatok arra, hogy a társadalmi állapotok egyenlőtlenségeit, azaz a társadalmi állapotrétegződést alapvetően a társadalmi struktúra egyenlőtlenségi metszete, azaz a társadalmi helyzetrétegződés határozza meg.

B) A társadalmi állapotrétegződés

A társadalmi helyzet és a társadalmi állapot fogalma közötti megkülönböztetésnek megfelelően, fentebb (2.1Ba) különbséget tettem a helyzetbeli és az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek között. Tehát az előző alfejezetben (2.2A) tárgyalt társadalmi helyzetrétegződéstől megkülönböztethetjük azt a fogalmat, amely az állapotbeli egyenlőtlenségek kifejezésére szolgál, és amelyet társadalmi állapotrétegződésnek nevezünk.

- A *társadalmi állapotréteg* a közel hasonlóan jó vagy rossz társadalmi állapotban lévő egyének összessége. A *társadalmi állapotrétegződés* a társadalmi állapotrétegek állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek szerinti rangsora és egymástól való távolsága.

A társadalmi egyenlőtlenségek tárgyalásánál (2.1Ba) már említettem, hogy a helyzetbeli társadalmi egyenlőtlenségek a mindennapi szemlélők számára általában kevéssé láthatók, azonban az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek többnyire a mindennapi szemlélők számára is jól láthatók. Tehát míg a társadalmi helyzetrétegződés a mindennapi szemlélők számára általában kevéssé látható, addig a társadalmi állapotrétegződés többnyire a mindennapi szemlélők számára is jól látható. Az utóbbi szempontból – példaként ötszintű rétegződést figyelembe véve – megkülönböztethetjük egymástól a legfelső, a felső, a középső, az alsó és a legalsó állapotréteget. E rétegek rangsora és egymástól való távolsága alkotja a társadalmi helyzetrétegződést. Azt itt is magától értetődőnek tekinthetjük, hogy ebben a vonatkozásban mit értünk rangsoron; a társadalmi állapotrétegek állapot-

beli társadalmi egyenlőtlenségek szerinti távolságán egy adott réteg tagjainak átlagos társadalmi állapota és egy másik réteg tagjainak átlagos társadalmi állapota közötti mennyiségi különbséget értjük.

A társadalmi struktúra és a társadalmi helyzetrétegződés fogalmához hasonlóan, a társadalmi állapotrétegződés fogalma is értelmezhető nemcsak az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén, hanem a különböző társadalmi csoportokban. Vizsgálhatjuk például egy teljesítménybéres ipari üzemben a munkások társadalmi állapotrétegződését aszerint, hogy a munkások milyen besorolási bérrel rendelkeznek, általában hány túlórát és milyen magas teljesítményszázalékot érnek el havonta, és e tényezőkkel összefüggésben végül milyen mértékű ráfordítás révén mennyit keresnek (Farkas 2021: 21–30). Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén vizsgálva a társadalmi állapotrétegződést, figyelembe kell vennünk például az egyének jövedelmében, pénzbeli megtakarításaiban, lakáskörülményeiben, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságban, a lakossági szolgáltatások elérhetőségében stb. meglévő egyenlőtlenségeket.

A tizenegyedik fejezetben (1.3B; 3.1B; 3.1Ca) viszonylag részletesen foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogy a társadalmi helyzet alapvetően meghatározza az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot, nagyrészt a rendi helyzet és a társadalmi kapcsolatok meghatározásával és meghatározó hatásával összefüggésben. A szóban forgó összefüggést itt átértelmezem az adott társadalmi csoport, illetve társadalom szintjére.

- A társadalmi helyzetrétegződés – az alább tárgyalandó rendi rétegződéssel (és a társadalmi kapcsolatokkal) összefüggésben – alapvetően meghatározza a társadalmi állapotrétegződést; ugyanis a helyzetrétegződés – mint a társadalmi struktúra egyenlőtlenségi metszete – a társadalmi struktúra azon vonatkozását foglalja magában, amely alapvetően meghatározza az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségeket.

Az egyének szintjén szemlélve, az érdekérvényesítés mértékét és a társadalmi állapotot alapvetően az adott egyén (vagy egyének) társadalmi helyzete, illetve társadalmi helyzetében adott helyzeti társadalmi ereje határozza meg. Tehát az adott társadalom szintjén elemezve ezt a kérdést, a társadalmi állapotrétegződést alapvetően a társadalmi helyzetrétegződés – mint a társadalmi struktúra egyenlőtlenségi metszete – határozza meg. A tizenegyedik fejezetben (3.1Ca) arra is rámutattam, hogy az egyének szintjén a társadalmi helyzet szóban forgó hatása részben a rendi helyzet közvetítésével valósul meg. Tehát az adott társadalom szintjén elemezve ezt a kérdést, a társadalmi struktúra, illetve a társadalmi helyzetrétegződés hatása részben a rendi rétegződés közvetítésével valósul meg. Ezzel a kérdéssel majd később (2.3B; 2.3C; 2.3D), a rendi rétegződés meghatározottságának és következményeinek a tárgyalása során foglalkozom részletesebben.

A tizenegyedik fejezetben (3.1Ca) arra is rámutattam, hogy az egyének szintjén a társadalmi helyzet szóban forgó hatása részben a társadalmi kapcsolatok megha-

tározásával összefüggésben valósul meg. Tehát az adott társadalom szintjén szemlélve ezt a kérdést, a társadalmi struktúra, illetve a társadalmi helyzetrétegződés hatása részben a társadalmi kapcsolatok, illetve e kapcsolatokból felépült társadalmi egyesülések és hálózatok eloszlásának a meghatározásával összefüggésben valósul meg. Itt nagyrészt a társadalom azon tagolódásáról van szó, amelyet Weber (1967: 253–255) a pártok szerinti tagolódásként tárgyalt, ugyanis Weber pártokon nem csupán politikai pártokat, hanem általában érdekszövetségeket értett. A társadalmi egyesülések és hálózatok szerinti tagolódást én nem különböztetem meg a társadalmi rétegződés egyik fő típusaként, de röviden rámutatok a szóban forgó tagolódás és a társadalmi struktúra, illetve a társadalmi helyzetrétegződés, valamint a társadalmi állapotrétegződés közötti összefüggésekre.

A tizenharmadik fejezetben (2.2Cd) láttuk, hogy az adott érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok, illetve a különböző társadalmi helyzetek nagymértékben meghatározzák azt, hogy az adott helyzetben lévők körében, valamint az adott helyezettől eltérő helyzetben lévő egyénekkel milyen valószínűséggel alakulhatnak ki szoros vagy laza társadalmi kapcsolatok, társadalmi egyesüléseket vagy társadalmi hálózatokat alkotva. Tehát a társadalmi struktúra és a társadalmi helyzetrétegződés nagymértékben meghatározza azt, hogy adott társadalmi osztályokon és helyzetrétegeken belül, valamint a különböző társadalmi osztályok, illetve helyzetrétegek tagjai által alkotva milyen valószínűséggel alakulhatnak ki társadalmi egyesülések vagy társadalmi hálózatok. A társadalmi struktúra és a társadalmi helyzetrétegződés ezáltal a társadalmi egyesülésekkel és hálózatokkal összefüggésben határozza meg a társadalmi állapotrétegződést. Egyrészt, a társadalmi egyesülések és – az elmélet engedményes szintjén figyelembe véve – a társadalmi hálózatok visszahatnak a társadalmi viszonyokra, azaz visszahathatnak a társadalmi struktúrára és a helyzetrétegződésre, és ily módon vannak hatással a társadalmi állapotrétegződésre. Másrészt, a társadalmi egyesülések és hálózatok a társadalmi struktúra és a helyzetrétegződés meghatározó hatását közvetítve határozzák meg a társadalmi állapotrétegződést.

Egy adott társadalomban a valóságban inkább nem társadalmi egyesülések, hanem társadalmi hálózatok jönnek létre az egyének bizonyos köreiben. Korábban (14/A. fejezet: 1.2Ad) rámutattam arra, hogy a társadalmi hálózatok jellemzően főleg a hatalmi helyzetben lévő egyének köré szerveződve, illetve a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez kapcsolódóan alakulnak ki, és jellemzően kialakul egyrészt a hatalmi társadalmi hálózat, másrészt a hűségi társadalmi hálózat. Eleve feltételeztem, és ez a feltételezés nagy valószínűséggel megfelel a valóságnak, hogy a legjelentősebb társadalmi erőkkel rendelkező egyének egy része társadalmi egyesülésbe vagy hálózatba szerveződik, és felfogásom szerint az egyének e köre alkotja a hatalmi társadalmi osztályt. Emellett a legvalószínűbb, hogy a támogatott és az erős tolerált, valamint a pártolt társadalmi osztály tagjai rendelkeznek jelentős társadalmi kapcsolatokkal. A fentebb hivatkozott helyen láttuk, hogy a támogatott és az erős tolerált osztály tagjainak egy része esetleg a hatal-

mi társadalmi hálózathoz is tartozhat. A támogatott társadalmi osztály, valamint a pártolt osztály tagjainak egy része nagy valószínűséggel tagja a hatalmi osztályhoz kapcsolódó hűségi társadalmi hálózatnak. Bizonyos valószínűséggel létrejöhetnek társadalmi hálózatok (esetleg társadalmi egyesülések) más társadalmi osztályokon belül és osztályok között is. A legkisebb valószínűséggel a kiszolgáltatott társadalmi osztály tagjai tartoznak az adott osztályból vagy részben más osztályokból szerveződő társadalmi hálózathoz vagy egyesüléshez.

2.3. A társadalmi rendi rétegződés

A) A rendi rétegződés fogalma és főbb formái

a) A rendi réteg és a rendi rétegződés fogalma

A társadalmi egyenlőtlenségek típusainak vagy formáinak megfelelően megkülönböztettem egymástól a társadalmi helyzetrétegződést, a társadalmi állapotrétegződést és a társadalmi rendi rétegződést. Eddig a helyzetrétegződéssel és az állapotrétegződéssel foglalkoztam, most rátérek a rendi rétegződés tárgyalására. Először meghatározom a rendi réteg és a rendi rétegződés fogalmát, valamint rámutatok a rendi rétegződés főbb formáira; ezt követően a rendi rétegződés meghatározottságát, végül a rendi rétegződés következményeit tárgyalom.

A tizenegyedik fejezetben (2.1A) rámutattam arra, hogy Weber a rendi helyzet fogalmának meghatározásában a megbecsültségre és az életstílusra (a magyar fordításban: életvitelre) helyezi a hangsúlyt, és csupán másodlagosnak, mintegy járulékos ismertetőjegynek tekinti az egyének adott körére jellemző „pozitív vagy negatív privilégiumokat". A szóban forgó szerző meghatározása szerint a rend olyan egyének sokasága, akik hasonló rendi helyzetben vannak, tehát akikre sajátos megbecsültség és sajátos életstílus jellemző, valamint akikre sajátos – pozitív vagy negatív – privilégiumok jellemzőek (Weber 1967: 247–253; 1987: 307–308). Felhívtam a figyelmet arra is, hogy Weber felfogása szerint a rendi helyzet fogalma tulajdonképpen nem a fogalmaim szerinti társadalmi élet szféráján belüli helyzetre, hanem a magán- és a közösségi élet szféráján belüli helyzetre vonatkozik. Ezzel összefüggésben, Weber szerint a rend és a rendi rétegződés fogalma sem a társadalmi élet szféráján belüli rétegződést, hanem a magán- és a közösségi élet szféráján belüli rétegződést fejezi ki. Mint írja: „Az osztályok a javak termeléséhez és megszerzéséhez való viszonyok szerint tagozódnak, a rendek a javak fogyasztásának elvei szerint, különösen életvitel-módok alakjában." (Weber 1967: 253)

A fentebb hivatkozott helyen én sajátos értelemben határoztam meg a rendi helyzet fogalmát, és a Weber által figyelembe vett ismertetőjegyek közül a pozitív vagy negatív megkülönböztetéseket emeltem ki a rendi helyzet ismertetőjegyeként. A rendi helyzetek tipizálása során (11. fejezet: 2.2) különbséget tettem a pri-

vilegizált, a normativált és a degradált rendi helyzet között. Fentebb (2.1Ba) rendi egyenlőtlenségeknek neveztem az egyének vagy csoportok rendi helyzetei szerinti egyenlőtlenségeket. Tehát a következőkben ennek megfelelően határozom meg a rendi réteg és a rendi rétegződés fogalmát.

- *Rendi rétegnek* nevezzük a hasonló rendi helyzetben lévő egyének összességét. A tipikus rendi helyzeteknek megfelelően a következő tipikus rendi rétegeket különböztetjük meg egymástól: (1) a privilegizált rendi réteg, (2) a normativált rendi réteg és (3) a degradált rendi réteg.

Felfogásom szerint a rendi rétegek önmagukban csupán kategoriális csoportok, amelyek tagjai elvileg nem alkotnak – azonban a valóságban esetlegesen alkothatnak – társadalmi csoportot, illetve társadalmi egyesülést. A *privilegizált rendi réteg* a privilegizált rendi helyzetben lévő egyének összessége; tehát azon egyének összessége, akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályrendszer a feltételezett általános intézményes szabályrendszerhez képest érdekeik irányában tér el, előnyös megkülönböztetések mint privilégiumok révén kedvezőbb körülményeket teremtve érdekeik érvényesítéséhez. A *normativált rendi réteg* a normativált rendi helyzetben lévő egyének összessége; tehát azon egyének összessége, akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályok összességükben hasonlóan előnyös vagy hátrányos körülményeket teremtenek érdekeik érvényesítéséhez, mint amilyen körülményeket a feltételezett általános intézményes szabályrendszer teremtene számukra. A *degradált rendi réteg* a degradált rendi helyzetben lévő egyének összessége; tehát azon egyének összessége, akikre nézve a valóságban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő intézményes szabályrendszer a feltételezett általános intézményes szabályrendszerhez képest érdekeikkel ellentétes irányba tér el, hátrányos megkülönböztetések révén kedvezőtlenebb körülményeket teremtve érdekeik érvényesítéséhez.

A különböző rendi helyzetek egymáshoz képest társadalmilag egyenlőtlen helyzetek, így a különböző rendi rétegek rangsorba rendezhetők a társadalmi egyenlőtlenségek szempontjából.

- A *rendi rétegződés* az adott társadalom rendi egyenlőtlenségek szerinti rétegződése, azaz a rendi rétegek – a privilegizált, a normativált és a degradált rendi réteg – rendi egyenlőtlenségek szerinti rangsora és egymástól való távolsága.

E felfogás szerint rendi rétegződésről akkor beszélhetünk, ha (1) az egyes egyénekre vagy csoportokra a kifejezett értékek alapján feltételezett általános intézményes szabályrendszerben megfogalmazott intézményes szabályokhoz képest különböző intézményes szabályok vonatkoznak; (2) a feltételezett általános szabályrendszertől való jellemző eltéréseket az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékosan alakították ki és/vagy szándékosan megengedik; (3) a valóban érvényben lévő, illetve a valóságban érvényesülő szabályok az egyes egyének

vagy csoportok érdekeivel egyező vagy ellentétes irányba térnek el az előfeltételezett általános intézményes szabályrendszerhez képest, és (4) ezek az eltérések különböző mértékben előnyösek vagy hátrányosak az egyes egyének vagy csoportok számára, érdekeik érvényesítése szempontjából.

A rendi rétegződés empirikus kutatásában természetesen nemcsak a három tipikus rendi réteget különböztethetjük meg egymástól, hanem ehhez képest részletesebb rétegződést is felmérhetünk, több rendi réteg (például a privilegizáltakon belül a kiemelkedően privilegizált réteg és kevésbé privilegizált réteg) megkülönböztetésével. A rendi egyenlőtlenségek nagyvonalú empirikus felismerése általában nem jelent nagyon nehezen megoldható feladatot, azonban ezen egyenlőtlenségek nagyságának a mérése már jóval nehezebb feladat. Tehát az empirikus kutatásban a rendi rétegek nagyvonalú megkülönböztetése és rangsorolása valószínűleg nem jelent nagy problémát, azonban a rendi rétegek közötti társadalmi távolságok már jóval nehezebben becsülhetők fel.

A rendi rétegződés fogalma a társadalmi egyenlőtlenségek normatív vonatkozásának kifejezésére szolgáló olyan általános fogalom, amely – a társadalmi helyzetrétegződés és a társadalmi állapotrétegződés fogalmához hasonlóan – elvileg bármilyen társadalmi csoport elemzésére szolgálhat. Ilyen értelemben természetesen nem csupán a feudális társadalom rendi rétegződéséről, hanem a modern társadalom rendi rétegződéséről is beszélhetünk; valamint a rendi rétegződést általában megtalálhatjuk a viszonylag kisebb társadalmi csoportokban (pl. a társadalmi szervezetekben vagy a kisebb területi társadalmi csoportokban) is. A rendi rétegződés elvileg a társadalmi élet szféráján belüli rétegződés, azonban – amennyiben az adott társadalmi csoport általam úgynevezett heterogén társadalmi csoport (6. fejezet: 2.2Ca) – a rendi rétegek a valóságban nagyrészt elkülönülhetnek egymástól a magán- és a közösségi élet szférájában is.

b) A rendi rétegződés fő formái

A széles körben elfogadott felfogás szerint rendek csak a feudális társadalomban léteztek, tehát e felfogás szerint a rendi rétegződés fogalma csak a feudális társadalom elemzésére vagy leírására alkalmazható. A rend Weber által meghatározott fogalmát viszont – ahogyan erre a tizenegyedik fejezetben (2.1A) is utaltam – státuszcsoportnak fordították angolra (Gerth–Mills 1946: 186–187; Weber 1978a: 305; 1978b: 932), és e kifejezést általában a presztízs vagy a presztízs és az életstílus szerinti státuszcsoportként értelmezik a mai szociológiai irodalomban (pl.: Chan–Goldthorpe 2007: 514; Clark–Lipset 2001b: 42; Crompton 2012: 34–35; DiTomaso–Post–Parks-Yancy 2007: 475, 480; Grabb 1984: 55–56; Hechter 2004: 404; Martin 2009a: 242–243; Phillips–Zuckerman 2001: 386; Rex 1961: 144–145; Ridgeway 2014: 2; Scott 2002: 29–30; Vanfossen 1979: 40; Wegener 1992: 256–257; Zhou 2005: 92–93). Tehát Weber rendekre vonatkozó felfogásának a jellemző értelmezése szerint a modern társadalomban a rendi rétegződés

a presztízst vagy a presztízst és az életstílust kifejező státusz szerinti rétegződés, amelyet a státuszcsoportok rangsora fejez ki.

Én sajátos értelemben határoztam meg a rendi réteg és a rendi rétegződés fogalmát, és ilyen értelemben a rendi rétegződés fogalma elvileg alkalmazható bármely társadalmi csoport elemzésére.

- A rendi rétegződés három fő formáját különböztetjük meg egymástól: a feudális rendi rétegződést, a kaszt-rendszerű rétegződést és a modern rendi rétegződést. Különösen a modern rendi rétegződésen belül célszerű megkülönböztetnünk a formális intézmények által eleve kifejezett és a formális intézmények szabályaitól való eltérésekkel jellemezhető rendi rétegződést.

A rendi rétegződés klasszikus formája a feudális rendi rétegződés. A feudális társadalomban a különböző rendeket (orders, estates) jogilag is elkülönítették egymástól (Lenski 1966: 77; ford. 1999: 319). A feudális jog eleve normatív egyenlőtlenségeket fejezett ki, így nagyrészt leplezetlen rendi rétegződést hozott létre (Révész 1994: 93; Zlinszky 1994: 66). A tizenegyedik fejezetben (2.1A) már utaltam arra, hogy a feudalizmus korában meglehetősen elterjedt felfogás az embereket három rendbe sorolta: a papok, a lovagok vagy nemesek és a közemberek rendjébe (Bloch 1961: 291; Dewald 2001: 27; Duby 1980; Fischer 1992: 444). E rendek tagjai a valóságban jelentős mértékben különböztek egymástól rendeltetésük, erejük, vagyonuk, életmódjuk és külön jogaik alapján, azonban – a rendi helyzet, a rendi egyenlőtlenségek, a rendi réteg és a rendi rétegződés fogalmainak a meghatározása szempontjából – én az utóbbi szempontra helyezem a hangsúlyt.

A katolikus papság jogi szempontból világosan különálló rendet alkotott, mivel a papságra sajátos jogszabályok vonatkoztak, és az egyháznak jelentős igazságszolgáltatási privilégiumai voltak. A lovagok által alkotott nemesi rend Nyugat-Európában a 12. században kezdett kialakulni, melynek két fő ismertetőjegye: (1) tagjai sajátos jogi helyzetben voltak, amely alátámasztotta és érvényesítette az általuk igényelt felsőbbrendűséget; (2) e jogi helyzet rendszerint vérségi alapon öröklődött, szabályozott formában és csak kevés számú kivételt megengedve. Az úgynevezett „harmadik rendbe", a közemberek rendjébe tartoztak a szabad parasztok és később a városi polgárok, akik viszonylagos jogi önállósággal rendelkeztek. A szolgákat nem tekintették szabad embereknek, ezért nem tartoztak a közemberek rendjébe sem. (Bloch 1961: 283, 345–347, 352–355; Duby 1980: 293–301, 355)

Én a rendi helyzet és a rendi réteg fogalmának meghatározásában az egyének adott köre vonatkozásában érvényes, illetve ténylegesen érvényesülő sajátos szabályrendszer előnyös vagy hátrányos voltára helyeztem a hangsúlyt, a feltételezett általános intézményes szabályrendszerhez képest. Eszerint, csak nagyon nagyvonalúan felvázolva a feudális társadalom rendi rétegződését, a papság, illetve a papság felsőbb rétege és a nemesek a privilegizált rendi réteget, a közemberek a normativált rendi réteget, a szolgák a degradált rendi réteget alkották. A feudális társadalomban jogilag különösen a szabadokat és a szolgákat különböztették meg

egymástól, és az akkori felfogás szerint a szolgák rendet sem alkottak. Azonban, a rabszolgáktól eltérően, a feudális társadalomban a szolgák már nagyrészt beleestek bizonyos társadalmi intézmények érvényességi köreibe és a társadalmi élet szférájába (például adózási és szolgálati kötelezettségeik nagyrészt szabályozottak voltak, munkájuk révén csekély mértékben javakat is szerezhettek), tehát fogalmaim szerint rendi réteget is alkothattak.

A társadalmi élet szféráját tekintve, a rendi rétegek legkifejlettebb formái a kasztok, és a rendi rétegződés legkifejlettebb formája a kasztrétegződés, illetve a kasztrendszer. A kasztrendszerben intézményesen meghatározottak az egyes kasztok tagjai által betölthető foglalkozások, tiltott a kaszton kívüli házasodás; a különböző kasztok tagjai közötti érintkezést a tisztaság és a tisztátalanság szabályai korlátozzák, valamint a hagyományos szokások korlátozzák a felfelé irányuló mobilitást; az egyének besorolása az egyes kasztokba általában a születés révén meghatározott. (Hechter 1987: 48; Lenski 1966: 77; ford. 1999: 318–319; Mann 1986: 349; Vanfossen 1979: 11; Weber 1967: 248–249) Én a rendi rétegződést a társadalmi élet szféráján belüli rétegződésként határoztam meg. Azonban a kasztokat elvileg sem célszerű csupán rendi rétegeknek tekinteni, valamint a kaszt-rendszerű rétegződést elvileg sem célszerű csupán rendi rétegződésnek tekinteni, mert a kasztok intézmények által meghatározottan és jelentős mértékben elkülönülnek egymástól a magán- és a közösségi élet szférájában is.

A kaszt-rendszerű rétegződés a születés szerinti merev rangsoroláson alapszik, amely örökletes korlátozásokkal jár különösen a foglalkozásra és a házasságra, és az egész rendszert vallási szankciók támasztják alá. Ghurye (1933; idézi Carlton 1996: 21) szerint az indiai kasztrendszer ismertetőjegyei a következők: (1) a társadalom egymástól világosan elkülönülő csoportokra osztása a születés által meghatározottan és olyan szabályok révén, amelyek biztosítják e csoportok elkülönülését és tartós fennmaradását; (2) a társadalmi elsőbbség meghatározott hierarchiája, élén a Brahmin kaszttal; (3) a kasztok közötti emberi érintkezés korlátozása a rituális szennyeződésre vonatkozó elképzelés alapján; (4) a rendszerből eredően a polgári és vallási alkalmatlanságok változatossága; (5) a kasztok tagjai által gyakorolható foglalkozások korlátozása; (6) a saját kaszton belüli házasodás szükségessége. Vita tárgyát képezi a társadalomtudományi irodalomban az, hogy a kaszt fogalma alkalmazható-e Indián kívül más társadalmakra is. Például Carlton (1996: 41–42) szerint e fogalmat nem célszerű Indián kívül más társadalmak rétegződési rendszerének a jellemzésére alkalmazni.

Minket igazából a modern társadalomra jellemző modern rendi rétegződés érdekel. Mint fentebb említettem, a modern rendi rétegződésen belül elvileg célszerű megkülönböztetnünk egyrészt a formális intézmények által eleve kifejezett, másrészt a formális intézmények szabályaitól való eltérésekkel jellemezhető rendi rétegződést. Azonban a valóságban a rendi rétegződésnek ez a két formája általában egymással összefonódva létezik.

A modern társadalomra jellemző egyik legfontosabb értéknek szokás tekinteni a jogi egyenlőséget, azonban a jogi egyenlőség felfogásom szerint nem feltétlenül jelent társadalmi rendi egyenlőséget. Ugyanis a modern jog szabályai is lehetnek bizonyos mértékben rendi természetűek, attól függően, hogy a kutató által feltételezett értékek és a jogalkotásban kifejeződő értékek mennyiben térnek el egymástól. Például, ha bizonyos értékekre vagy elvekre tekintettel feltételezünk egy bizonyos szabályrendszert a személyi jövedelemadózásra vonatkozóan, az adott társadalomban érvényben lévő személyi jövedelemadó törvény ehhez képest lehet rendi természetű, amennyiben az adott törvény a feltételezett általános intézményes szabályrendszerhez képest különböző mértékben előnyös vagy hátrányos az egyének bizonyos körei számára.

Konkrétabb példával élve, ha értéknek tekintjük a társadalmi egyenlőséget (olyan mértékig, hogy még elősegítse a társadalmi hatékonyság érvényesítését is), általánosan érvényes szabályrendszerként – nagymértékű bruttó jövedelmi egyenlőtlenségeket feltételezve – progresszív adózást előíró személyi jövedelemadó törvényt kell feltételeznünk. Ugyanis a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére vagy legalább az egyenlőtlenségek jelentős növekedésének a megakadályozására a progresszív (a nagyobb jövedelmeket nagyobb arányban terhelő) jövedelemadózás lehet alkalmas. Ezzel szemben, az egykulcsos jövedelemadózás hosszú távon – nagymértékű bruttó jövedelmi egyenlőtlenségeket és az átörökítést támogató örökösödési törvényt feltételezve – a társadalmi egyenlőtlenségek végtelen növekedését segíti elő, egyre inkább elősegítve azt, hogy a gazdagok egyre gazdagabbakká váljanak, miközben a szegények esélye a felemelkedésre igen csekély. A szóban forgó példában, a jövedelemadózás tekintetében általánosan érvényes szabályként feltételezett progresszív jövedelemadó törvényhez képest az adott társadalomban valóban érvényes, viszonylag alacsony mértékű egykulcsos adózást előíró személyi jövedelemadó törvény jóval kedvezőbb az igen magas jövedelemmel rendelkező egyének számára, és jóval kedvezőtlenebb az igen alacsony jövedelemmel rendelkező egyének számára. Tehát az egykulcsos szabályozás – itt csak ebből a szempontból nézve a rendi helyzeteket – nagyrészt privilegizált rendi helyzetet biztosít az igen magas jövedelemmel rendelkező egyének számára, és degradált helyzetbe juttatja az igen alacsony jövedelemmel rendelkező egyéneket.

Mint fentebb említettem, a modern társadalomra jellemző modern rendi rétegződés másik jellemző formája a formális intézmények szabályaitól való eltérésekkel jellemezhető rendi rétegződés. Ugyanis a formális intézmények névleges (az írott törvényekben, rendeletekben, szabályzatokban kifejezetten megfogalmazott) érvényességi körei és valóságos érvényességi körei többé vagy kevésbé eltérhetnek egymástól, az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének által szándékosan kialakítva vagy megengedve. Az intézmények fedezetével rendelkező egyéneknek általában nem áll szándékukban mindenkivel szemben érvényesíteni azokat a szabályokat, amelyeknek az érvényességi köreibe az adott egyének névlegesen beleesnek; illetve szándékaik szerint gyakran e szabályoktól eltérő szabályo-

kat érvényesítenek bizonyos egyének, illetve az egyének bizonyos körei számára. Az intézmények fedezetével rendelkező egyének egyes esetekben aktívan támogatják, más esetekben viszont csupán szándékosan elnézik a formális intézmények szabályaitól való jelentős és rendszeres eltéréseket.

Egyrészt a formális intézmények mellett nem formális intézmények alakulhatnak ki annak érdekében, hogy egyes egyének, illetve az egyének bizonyos körei vonatkozásában más szabályokat érvényesítsenek azon formális szabályokhoz képest, amelyeknek az érvényességi köreibe névlegesen beleesnek. Másrészt, a negyedik fejezetben (1.1Bb) hangsúlyoztam, hogy a valóságban általában az alapvetően formális intézményekben is egymással szorosan összefonódva léteznek a formális és a nem formális szabályok. A formális intézményeknek is tekinthető valóságos intézmények általában olyan kvázi-formális intézmények, amelyek döntően formális, de nagyrészt nem formális szabályokból épülnek fel, és nem formális szabályaik a formális szabályokhoz kapcsolódva rendelkeznek hatékony fedezettel.

Én sajátos értelemben határoztam meg a rendi rétegződés fogalmát, tehát kifejezetten ilyen értelemben nem találkozunk a mai szociológiai irodalomban a rendi rétegződés empirikus kutatásával. A modern társadalomban létező rendi egyenlőtlenségek és rendi rétegződés bizonyos vonatkozásaira főleg a privilégiumokkal és a diszkriminációval foglalkozó szakirodalom mutat rá. A diszkrimináció egyik kiemelt témája a mai társadalomtudományi irodalomnak, különösen a faji, az etnikai és a nemi csoportok között megfigyelhető diszkrimináció formájában. Ehhez képest jóval kevesebb figyelem irányul a privilégiumokra, valamint a privilégiumok és a diszkrimináció közötti összefüggésekre (McIntosh 2012; Pease 2010: 3–6, 32). Itt eltekintek e kérdés tárgyalásától, viszont egy – két részben megjelent – tanulmány második részében ezzel a kérdéssel viszonylag részletesen foglalkoztam (Farkas 2017).

Ebben az alfejezetben megkülönböztettem egymástól a rendi rétegződés három fő formáját: a feudális rendi rétegződést, a kaszt-rendszerű rétegződést és a modern rendi rétegződést. A modern társadalomra elvileg a modern rendi rétegződés jellemző, amely elvileg a társadalmi élet szférájában létezik. Azonban a modern társadalom rendi rétegződése is lehet a valóságban olyan határozott, hogy az egyének bizonyos körei már a feudális rendekhez vagy esetleg a kasztokhoz hasonló mértékben elkülönülnek a népesség más köreitől a magán- és a közösségi élet szférájában is.

B) A rendi rétegződés meghatározottsága

a) A társadalmi struktúra meghatározó hatása

Eredetileg a női tanulmányokban (women's studies) kialakult, de az utóbbi években jóval szélesebb körben alkalmazott interszekcionalitás megközelítés szerint az egyének bizonyos körei által tapasztalható privilégiumokat és diszkrimináció-

ciókat az egyének olyan tulajdonságai határozzák meg egymással összefüggésben mint faj, etnikum, nem, életkor, vallás, „osztály" stb. (pl.: Choo–Ferree 2010: 131–136; Davis 2008; Degnen–Tyler 2017: 37–39). E felfogás egyes képviselői kiemelik az „osztályhelyzetet" (vagy más tulajdonságot) mint fő meghatározó tényezőt; viszont más képviselői szerint a társadalom sokszorosan megosztott, és e megosztottsághoz az említett tényezők elvileg hasonló mértékben járulhatnak hozzá (Choo–Ferree 2010: 135). A privilégium és a diszkrimináció újraértelmezése a rendi helyzet fogalmában – az intézményes szociológia elméletén belül, amelybe ez a fogalom illeszkedik – elősegíti annak bemutatását és igazolását, hogy a rendi helyzeteket, valamint az e helyzetek szerinti rendi rétegződést alapvetően meghatározza az adott társadalom társadalmi struktúrája. A szóban forgó szempontból a fentebb említett tulajdonságoknak bizonyára van viszonylag önálló és egymással összefüggésben érvényesülő hatása is. Azonban e tényezők általában és főleg az egyének társadalmi helyzetének, illetve a társadalmi struktúrán belüli osztályhelyzetének a meghatározása révén határozzák meg az adott egyének rendi helyzetét, illetve azt, hogy a rájuk vonatkozó előnyös vagy hátrányos – és igazságtalannak tekinthető – megkülönböztetések milyen jelentősek.

Weber nem látott szoros összefüggést az osztályhelyzet, azaz általánosabb értelemben a társadalmi helyzet és a rendi helyzet között; felfogása szerint a rendi becsület osztályhelyzethez is kapcsolódhat, de nem kell feltétlenül osztályhelyzethez kapcsolódnia (Weber 1967: 247; 1987: 307). E szerint nincs szoros összefüggés a társadalmi struktúra és a rendi rétegződés között. Azonban én sajátos értelemben határoztam meg a rendi rétegződés fogalmát, és felfogásom szerint a társadalmi struktúra alapvetően meghatározza a rendi rétegződést. E meghatározottságot nagyrészt eltakarhatja az, ha egy bizonyos időszakot nézve ellentmondást látunk az adott társadalom társadalmi struktúrája és rendi rétegződése között. Ez az esetleges ellentmondás azért nem kérdőjelezi meg az előbb említett összefüggést, mert a társadalmi struktúra történetileg, hosszabb távon határozza meg a rendi rétegződést.

- Az adott társadalmi intézmények által meghatározott társadalmi struktúra történetileg maga is alakítja a társadalmi intézményeket, valamint meghatározza az intézményes szabályoktól való jellemző eltéréseket, és hosszabb távon kialakítja, illetve meghatározza az adott társadalmi struktúrának megfelelő rendi rétegződést.

Bizonyos idő kell ahhoz, amíg egy adott társadalmi struktúra alapján kialakul az ezt tükröző rendi rétegződés, valamint egy bizonyos ideig és részben a társadalmi struktúra átalakulása után is fennmaradhatnak még azok a társadalmi intézmények, amelyek részben tovább éltetik a múltbeli struktúrának megfelelő rendi rétegződést. Következésképpen, ha olyan időszakban vizsgáljuk a társadalmi struktúra és a rendi rétegződés összefüggését, amikor az új struktúra még nem volt képes megszüntetni a korábbi struktúrának megfelelő rendi rétegződést és kialakítani saját rendiségét, jelentős ellentmondásokat is felfedezhetünk a két tár-

sadalmi tagolódás között. Ez volt jellemző a Weber korabeli német társadalomra is, és Weber főleg ezért nem látott szoros összefüggést az osztályhelyzet és a rendi helyzet között. A két világháború közötti Magyarország „kettős társadalomszerkezetét" is tulajdonképpen úgy értelmezhetjük mint az adott társadalmi struktúra és a múltbeli társadalmi struktúrát tükröző rendi rétegződés ellentmondását (vö.: Erdei 1976). Az úgynevezett „rendszerváltás" körül, az 1990-es évek elején a magyar társadalomra nagyrészt ugyanez volt jellemző, bár viszonylag rövid idő alatt kialakult az új struktúrának nagyjából megfelelő rendi rétegződés, ami a 2010-es években részben átalakult (különösen a privilegizált rendi réteg összetétele tekintetében) és napjainkban is átalakulóban van.

Mint fentebb (2.3Aa) említettem, a rendi rétegződés fogalma olyan általános fogalom, amely elvileg bármilyen társadalmi csoport elemzésére szolgálhat. Ilyen értelemben a modern társadalom rendi rétegződéséről is beszélhetünk, valamint a rendi rétegződést általában megtalálhatjuk a viszonylag kisebb társadalmi csoportokban (pl. a társadalmi szervezetekben vagy a kisebb területi társadalmi csoportokban) is. Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy rendi rétegződés elvileg nem alakulhat ki belsőleges társadalmi viszonyok alapján, és így belsőleges hatalmi viszonyok alapján sem. Belsőleges társadalmi viszonyok között ugyanis elvileg egyetlen egyén vagy csoport sem lehet olyan társadalmi helyzetben, amely aktuálisan lehetővé tenné számára a rendi jellegű intézményes szabályok kialakítását, illetve az intézményes szabályok valóságos érvényességi köreinek rendi természetű megváltoztatását. Tehát rendi rétegződés elvileg csupán külsőleges társadalmi viszonyok, pontosabban külsőleges hatalmi viszonyok alapján alakulhat ki, és ilyen viszonyok alapján elvileg szükségszerűen kialakul.

A következőkben tehát olyan társadalmat adottnak véve elemzem a társadalmi struktúra és a rendi rétegződés összefüggését, amelyben külsőleges társadalmi viszonyok, és e viszonyokon belül külsőleges hatalmi viszonyok vannak. A tizenharmadik fejezetben (1.1Ba) láttuk, hogy a társadalmi társulások ilyen természetűek, bár a hatalom az egyének bizonyos körei szempontjából a társulásokban is lehet belsőleges; azonban ezzel a kérdéssel majd a tizenötödik fejezetben (2.1B), a társadalmi alakulat tárgyalásánál foglalkozom.

Amennyiben tehát feltételezzük, hogy a rendi rétegződés az adott társadalmi struktúrát tükrözi, meghatározott társadalmi struktúrának meghatározott rendi rétegződés felel meg. A társadalmi struktúra és a rendi rétegződés közötti összefüggések elemzésében olyan társadalmi csoportot veszünk adottnak, amelynek társadalmi struktúrájában valamennyi fő társadalmi osztály megtalálható, a riválisok kivételével. Korábban (14/A. fejezet: 1.2Ab) említettem, hogy egy adott társadalomban esetleg létezhetnek párhuzamos társadalmi helyzetek és szélső társadalmi helyzetek szerinti társadalmi osztályok is. Azonban ezektől a társadalmi osztályoktól itt azért is eltekinthetünk, mert e körben a rendi rétegződést nem magyarázhatjuk a hatalmi társadalmi osztály tagjaihoz fűződő társadalmi viszonyok alapján.

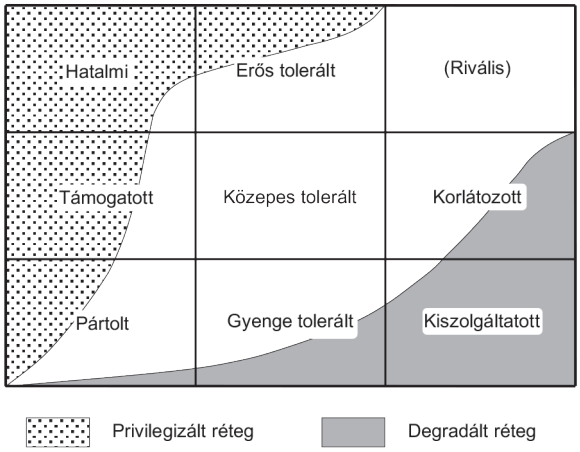

14.9. ábra: A társadalmi struktúra és a rendi rétegződés összefüggése

A 14.9. ábrán azt szemléltetem, hogy a különböző társadalmi helyzetekben lévő egyének, illetve a különböző társadalmi osztályok tagjai milyen valószínűséggel kerülhetnek a különböző rendi rétegekbe. Az erre vonatkozó feltételezéseimet a tisztán elméleti meggondolások mellett részben mindennapi tapasztalataimra és eredetileg (az 1980-as évek második felében) részben empirikus üzemszociológiai kutatásaimra támaszkodva alakítottam ki. Mint fentebb már említettem, rendi rétegződés elvileg csupán külsőleges társadalmi viszonyok, pontosabban külsőleges hatalmi viszonyok között alakulhat ki, és ilyen viszonyok között elvileg szükségszerűen kialakul.

- A társadalmi helyzet, illetve a társadalmi osztályhelyzet alapvetően meghatározza azt, hogy az adott helyzetben lévők, illetve az adott társadalmi osztály tagjai milyen valószínűséggel kerülhetnek a különböző – a privilegizált, a normativált vagy a degradált – rendi rétegekbe.

A szóban forgó ábra szerint olyan értelemben nem tételezünk fel egyértelmű összefüggést a társadalmi struktúra és a rendi rétegződés között, hogy meghatározott társadalmi osztályok meghatározott rendi rétegeknek felelnek meg. A társadalmi struktúra azonban alapvetően meghatározza a rendi rétegződést. A társadalmi helyzet, illetve a társadalmi osztályhelyzet alapvetően meghatározza azt, hogy az adott helyzetben lévők milyen valószínűséggel kerülhetnek a különböző rendi rétegekbe; illetve meghatározza azt, hogy a rájuk vonatkozó előnyös vagy hátrányos megkülönböztetések mennyire átfogóak vagy részlegesek.

A következő alfejezetben a társadalmi struktúra és a társadalmi rétegződés közötti főbb összefüggésekre világítok rá. Azonban a tizenötödik fejezetben (2.1B) majd rámutatok arra is, hogy a rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés mértékére jelentős hatással van az adott társadalom átfogó szerveződési formája, amelyet társadalmi alakulatnak nevezek.

b) A társadalmi osztályok és a rendi rétegek

Széles körben elfogadott az e kérdéssel foglalkozó szakirodalomban, hogy a privilégiumok a társadalmi erőhöz, illetve a hatalomhoz kapcsolódnak, tehát akik társadalmi erővel, illetve hatalommal rendelkeznek, azok eleve privilegizáltak. Például Twine és Gardener (2013: 8) szerint „a privilégium az erővel szinonim", „bármilyen említése azt jelenti, hogy egy csoport vagy egyén erőt gyakorol egy másik felett". Coleman (1990: 286–287) szerint akik jelentősebb erőkkel rendelkeznek, azokat kisebb valószínűséggel szankcionálják (negatív szankciókkal), és kevésbé hajlamosak a szabályoknak megfelelően cselekedni. Bailey (1998: 108–109, 112) felfogása szerint a privilégiumok által nyújtott előnyök rendszeresen az uralkodó (dominant) társadalmi csoport tagjai számára biztosítottak, azonban az uralkodó csoport privilégiumai kiterjeszthetők az adott csoporton kívüli egyénekre is. Felfogásom szerint a privilégiumokat egymással összefüggésben határozzák meg a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok, és így a jelentős társadalmi erőkkel nem rendelkező egyének is lehetnek bizonyos mértékben privilegizáltak. Azonban először a hatalmi társadalmi osztály rendi rétegződésen belüli elhelyezkedésével foglalkozom.

- A hatalmi helyzetben lévő egyének, illetve a hatalmi osztály tagjai általában privilegizált rendi helyzetben vannak és a privilegizált rendi réteghez tartoznak. A hatalmi helyzetben lévők privilégiumait korlátozhatják (1) maguk a hatalmi helyzetben lévők, (2) a hatalmi osztályon kívül lévők szervezettségük vagy egyesülésük révén, valamint (3) külső egyének vagy csoportok, amennyiben ők rendelkeznek az adott intézmények fedezetével.

A külsőleges hatalommal rendelkező egyéneknek – társadalmi egyesülésbe vagy hálózatba szerveződve – általában aktuális lehetőségük van arra, hogy privilégiumokat hozzanak létre maguk számára; tehát a hatalmi társadalmi osztály tagjai a rendi rétegződés szerint általában privilegizált rendi helyzetben vannak. Tulajdonképpen külsőleges hatalmi viszonyok között is találhatunk azonban olyan tényezőket, amelyek a hatalmi helyzetben lévő egyének és csoportok privilégiumainak a kialakulását és fennmaradását korlátozhatják.

Egyrészt a hatalmi helyzetben lévők önmagukat is korlátozhatják a privilégiumok létrehozásában, részben közvetlenül jólfelfogott érdekükben, amennyiben a nagymértékű rendi egyenlőtlenségek következtében már nem lennének képesek fenntartani a funkcionális együttműködés szükséges minimumát a degradált rendi helyzetben lévőkkel. Részben esetleg erkölcsi meggondolásból, amennyiben a körükben kialakult társadalmi erkölcs a rendi egyenlőtlenségek korlátozását igénylő hosszú távú érdeket tükrözi. Például a szocialista Kínában Mao elfogadta a privilegizált „osztály" létezését, de bizonyos vonatkozásokban korlátozni akarta az adott „osztály" tagjainak a privilégiumait (Yao 2002: 284). Magyarországon a rendszerváltás előtt az állampárt felső vezetése, a néptömegek elégedetlenségének fokozódásától tartva, kampányt indított a párt- és államapparátuson belü-

li, a korábban nagyobb mértékben megengedett korrupció visszaszorítására. Ez a törekvés azonban kevés sikerrel járt, mert ugyanakkor más tényezők épp a privilégiumok növelése irányába hatottak.

Másrészt, a hatalmi osztály tagjainak privilégiumait bizonyos mértékben a hatalmi osztályon kívül lévő egyének is korlátozhatják, bizonyos fokú szervezettségük vagy társadalmi egyesülésük révén, amennyiben a hatalmi osztály tagjainak a hatalma nem tisztán külsőleges hatalom. Harmadrészt, amennyiben a hatalmi osztály tagjainak hatalma bár külsőleges, de részben nem független, hanem delegált hatalom, az adott társadalmi csoporton kívüli egyének és csoportok is korlátozhatják a privilégiumok, illetve általában a rendi egyenlőtlenségek kialakulását, amennyiben ők rendelkeznek a hatalmat létrehozó intézmények fedezetével. Például egy gazdasági szervezet, szervezeti egység vezetői részben önmagukra, részben a beosztottakra vonatkozóan nem alakíthatnak ki korlátlanul olyan rendi jellegű nem-formális intézményes szabályokat, amelyek ellentmondanak a jogszabályoknak, amennyiben a beosztottak ügyük érdemi elbírálásának reményében fordulhatnak a felsőbb vezetőkhöz vagy végül a bírósághoz jogorvoslatért.

Privilegizált rendi helyzetek csak a hatalmi helyzetben lévők szándéka vagy hallgatólagos beleegyezése eredményeként jöhetnek létre, azonban privilégiumok nemcsak a hatalmi helyzetben lévő egyének és csoportok körében alakulhatnak ki. Úgy tűnik, hogy két alapvető feltétele van annak, hogy a hatalmi osztály tagjainak a körén kívül privilegizált rendi helyzetek kialakuljanak és tartósan fennmaradjanak. Az egyik feltétel, hogy a hatalmi helyzetben lévőknek hatalommal kell rendelkezniük azok felett, akiknek a rovására a privilégiumok nyújtása történik. A tizenegyedik fejezetben (2.2A), a privilegizált helyzet meghatározásánál említettem ugyanis, hogy a privilegizált rendi helyzet feltételezi a degradált helyzetet, és a privilégiumok nyújtása a privilégiumokkal nem rendelkezők, különösen a degradált helyzetben lévők rovására történhet. Privilegizált rendi helyzet így csak annyiban tartható fenn, amennyiben védett a normativált és különösen a degradált helyzetben lévők ellentétes érdekérvényesítési törekvéseivel szemben, és ezt a védettséget a hatalmi helyzetben lévők nyújthatják. A hatalmi helyzetben lévők körén kívüli privilegizált rendi helyzetek létrejöttének és tartós fennmaradásának másik alapvető feltétele a privilégiumokat közvetlenül élvező egyén vagy csoport és a hatalmi helyzetben lévők közötti részleges vagy átfogó, de tartós érdekazonosság vagy érdekegybeesés.

Az előző bekezdésben említett két tényezővel összefüggésben, a hatalmi osztály tagjain kívül jelentős privilégiumokat találunk még azokban a társadalmi helyzetekben, amelyekre jellemző a viszonylag jelentős társadalmi erő és/vagy a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő érdekazonosság vagy érdekegybeesés. E privilégiumok nagyrészt a korábban (14/A. fejezet: 1.2Ad) tárgyalt hatalmi társadalmi hálózat és a hűségi társadalmi hálózat révén, és jellemzően e hálózatok tagjainak a körében alakulnak ki.

- A hatalmi osztály tagjain kívül – a társadalmi erőviszonyok és az azonossági vagy egybeesési érdekviszonyok által meghatározottan – a legnagyobb valószínűséggel a támogatott osztály, majd az erős tolerált és a pártolt társadalmi osztály tagjai körében találunk jelentős privilégiumokat, illetve részben ezen osztályok tagjai tartoznak a privilegizált rendi rétegbe.

A támogatott és a pártolt társadalmi osztály tagjainak privilégiumait főleg azoknak az érdekösszetevőknek a vonatkozásában fedezhetjük fel, amelyekben érdekazonosság vagy érdekegybeesés jött létre köztük és a hatalmi helyzetben lévők között. Ennek magyarázata azokban a funkciókban rejlik, amely funkciókat e privilégiumok ellátnak a hatalmi helyzetben lévők számára. A hatalommal nem rendelkező egyének és csoportok privilégiumainak egyrészt az a funkciója, hogy érdekeiket nagyobb mértékben tudják érvényesíteni azokban a vonatkozásokban, amelyekben a hatalmi helyzetben lévők érdekeinek az érvényre jutását is szolgálják. Másrészt, e privilégiumok kialakítása vagy megengedése révén a hatalmi helyzetben lévők részben mentesülnek attól, hogy ellentételezzék a számukra nyújtott szolgáltatásokat, mivel ezt az ellentételezést tulajdonképpen azokra hárítják át, akik degradált rendi helyzetbe kerülnek. Harmadrészt, a rendi egyenlőtlenségeknek jelentős szerepük van a hatalmi helyzetben lévők hatalmának megőrzésében is, de e kérdéssel majd lentebb foglalkozom.

Az erős tolerált társadalmi osztály tagjainak a privilégiumai részben abból fakadnak, hogy köztük és a hatalmi osztály tagjai között – az egyének szintjén – közel kiegyenlítettek az erőviszonyok, amelyek az érdekek bizonyos összetevői tekintetében részleges egyezségekre vagy megállapodásokra vezethetnek. A szóban forgó – kifejezetten megfogalmazott vagy csupán hallgatólagos – egyezségek vagy megállapodások értelmében az erős tolerált helyzetben lévő egyének bizonyos privilégiumokat élvezhetnek, szintén főleg a degradált helyzetben lévő egyének és csoportok rovására, és cserébe a toleráltak is elfogadják a hatalmi helyzetben lévő egyének – mások szemszögéből nézve – hatalmi helyzetét.

A közepes tolerált társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok, azaz a közepes tolerált társadalmi osztály tagjai a rendi rétegződést tekintve minden valószínűség szerint a normativált rendi rétegbe sorolhatók. Bár riválisi társadalmi osztály általában nem létezik, megjegyzem, hogy riválisi társadalmi helyzetekben elvileg nem alakulhatnak ki rendi jellegű megkülönböztetések. Akkor sem tekinthetjük privilegizált helyzetnek a riválisi helyzetűek rendi helyzetét, ha az ilyen társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok esetleg megtehetik, hogy semmibe vegyenek bizonyos intézményes szabályokat. A privilegizált rendi helyzet ismérve ugyanis eleve az, hogy az ilyen helyzetben lévők úgy térhetnek el a másokra nézve érvényes intézményes szabályoktól, hogy eközben nem minősülnek szabálysértőknek, hiszen rájuk nézve más szabályok vonatkoznak. Az elméleti modellben azonban eltekintettünk attól, hogy a riválisi helyzetben lévő egyének és csoportok valójában maguk is rendelkezhetnek hatalommal

a társadalom tagjainak egy része felett, és e hatalmuk már privilégiumok forrása is lehet.

A degradált rendi helyzetek kialakulását alapvetően szintén a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez, illetve csoportokhoz, azaz a hatalmi osztály tagjaihoz fűződő társadalmi viszonyok határozzák meg. Egyrészt a privilégiumok és a privilegizált helyzetek szándékos kialakítása eleve magával vonja a diszkriminációk és a degradált rendi helyzetek kialakulását.[1] Másrészt a hatalmi helyzetben lévők általában külön intézményes szabályokat, és e szabályok révén különböző hátrányos megkülönböztetéseket léptetnek életbe azokkal az egyénekkel és csoportokkal szemben, akikre hatalmuk kiterjed, és akiknek az érdekei ellentétesek az előbbiek érdekeivel.

- Az egyenlőtlen társadalmi erőviszonyok és az ellentétes érdekviszonyok által meghatározottan a legnagyobb valószínűséggel a kiszolgáltatott, valamint ezen túlmenően a korlátozott és a gyenge tolerált társadalmi osztály tagjai vannak kitéve a diszkriminációnak, és a legnagyobb valószínűséggel ezen osztályok tagjai tartoznak a degradált rendi rétegbe.

A szóban forgó egyénekkel és csoportokkal szembeni diszkrimináció rendeltetése egyrészt az, hogy a másik oldalon lehetővé tegyék a privilégiumok kialakulását. Fentebb hangsúlyoztam ugyanis, hogy a privilegizált helyzet eleve feltételezi a degradált helyzetet, és meghatározott egyének és csoportok számára privilégiumok nyújtása csak más egyének és csoportok rovására történhet. Másrészt az, hogy gátat vessenek a hatalmi helyzetben lévő egyének és csoportok érdekeivel ellentétes érdekek érvényesülésének.

Különbséget tehetünk a társadalmi diszkrimináció következő típusai között: a közvetlenül érdek által motivált diszkrimináció, a közvetlenül nem-szándékos „statisztikai diszkrimináció" és a közvetlenül előítélet által motivált diszkrimináció között. Felfogásom szerint azonban végső soron mindhárom típus érdekek által meghatározott diszkrimináció, amennyiben társadalmi diszkriminációról van szó. Egyrészt, a diszkrimináció legfőbb típusát a közvetlenül érdek által motivált diszkrimináció képezi. Másrészt, az úgynevezett „statisztikai diszkrimináció" érdekmotivált cselekvés nem szándékolt következménye. Harmadrészt, a közvetlenül érdek által motivált diszkrimináció kialakításának és fenntartásának az elősegítésére és indoklására alakulnak ki hosszabb távon olyan előítéletek, amelyek kialakulásukat követően már a diszkrimináció viszonylag önálló motívumait is képezhetik.

Főleg a közgazdászok nevezik statisztikai diszkriminációnak a diszkrimináció olyan formáját, amikor a diszkriminációt megvalósító fél érdekmotiváltan cse-

[1] Egyes szerzők hangsúlyozzák a privilégiumok és a diszkrimináció szoros összefügését. E szerint, ha meg akarjuk érteni a diszkrimináció kialakulását, elemeznünk kell a privilégiumok létrehozását és fennmaradását (Bailey 1998: 104; Pease 2010: 3–6).

lekszik, és racionális döntése során – az adott egyénről hiányos információkkal rendelkezve – eleve feltételezi, hogy az adott egyén olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amely tulajdonságokat általában feltételez azon csoport tagjairól, ahová az adott egyént sorolja, és az adott egyént ez alapján részesíti kedvezőtlenebb elbánásban (Altonji–Blank 1999: 3168, 3181–3183; Arrow 1994: 604–605; Bielby–Baron 1994: 607; Darity–Mason 1998: 83; England–Lewin 1989: 241; List–Rasul 2011: 157; Nilsson–Wrench 2009: 38; Pager–Bonikowski–Western 2009: 779; Pager–Shepherd 2008: 193; Piore 1994: 359; Reskin 1993: 254). Például amikor a munkaadók vagy megbízottaik választanak az álláshirdetésre jelentkező pályázók között, rendszerint nem a pályázók szakmai alkalmasságának gondos felmérése alapján, hanem néhány olyan ismertetőjegy (pl. bőrszín, végzettség, megjelenés stb.) alapján utasítják el a kevésbé alkalmasnak vélt pályázókat és választják ki az alkalmasabbnak vélt pályázókat, amelyek könnyen megállapíthatók, és amelyek feltételezésük szerint szorosan összefüggnek a szakmai alkalmassággal. Ez az eljárás hátrányosan érinti azon pályázókat, akik valóságos egyéni tulajdonságaik alapján alkalmasabbak az adott állás betöltésére, mint amilyen mértékben a könnyen megállapítható és figyelembe vett tulajdonságok alapján alkalmasnak látszanak. A „statisztikai diszkrimináció" közvetlenül nem-szándékos hátrányos megkülönböztetés, de fogalmaim szerint annyiban diszkriminációnak tekinthető, amennyiben a feltételezett általános intézményes szabályrendszerben – a többi között – megfogalmazunk olyan szabályokat is, amelyek szerint az egyéneket érintő adott kérdésekben az adott egyének valóságos és releváns tulajdonságainak a gondos felmérése alapján kell dönteni, és e követelménytől az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékosan térnek el.

A fenti értelemben vett diszkriminációhoz hasonlóan „statisztikai privilegizálásról" is beszélhetünk, amikor adott egyéneket rendszerint kedvezőbb elbánásban részesítenek (pl. jobban megfizetik őket) ahhoz az elbánáshoz képest, amelyet releváns valóságos tulajdonságaik (pl. szaktudásuk) alapján megérdemelnének; mégpedig azért, mert a velük szemben hatalommal rendelkező egyének (pl. a vezetők) eleve feltételezik, hogy az adott egyének olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, amely tulajdonságokat általában feltételeznek azon csoport tagjairól (pl. egy neves egyetemen végzettekről), ahová az adott egyéneket sorolják.

Az adott egyének tulajdonságainak a megítélésében a vonatkoztatási csoportként szolgáló csoport tagjai (pl. nők, színesbőrűek, bizonyos felekezethez tartozók) esetleg átlagosan nem részesülnek sem kedvezőbb, sem kedvezőtlenebb elbánásban ahhoz képest, amilyen elbánásban a feltételezett általános intézményes szabályrendszer szerint részesíteni kellene őket. Azonban a statisztikai diszkrimináció vagy privilegizálás összefonódhat a vonatkoztatási csoport átlagos tulajdonságainak a hibás megítélésével is. Az intézmények fedezetével, illetve a hatalommal rendelkező egyének esetleg nagyrészt nem a valóságos tulajdonságoknak megfelelően ítélik meg a vonatkoztatási csoport releváns átlagos tulajdonságait, így az adott csoport tagjait többnyire vagy előnyösen, vagy hátrányosan megkü-

lönböztetik. Például England és Lewin (1989: 242) a „hibás diszkrimináció" kifejezést használja azon alkalmazók cselekvéseinek a leírására, akik alulértékelik egy bizonyos kategoriális csoport átlagos teljesítőképességét, és erre a hibás hitre alapozva nem hajlandók alkalmazni, vagy csak alacsonyabb bérért hajlandók alkalmazni az adott csoporthoz tartozó egyéneket. Az alkalmazók szóban forgó döntései alapulhatnak azon a hiten, hogy bizonyos foglalkozásokban például a nők teljesítőképessége alacsonyabb a férfiakéhoz képest, amikor a valóságban nincs köztük ilyen különbség.

Közvetlenül előítélet által motivált diszkriminációnak lehet tekinteni az olyan diszkriminációt, amit Gary Becker a diszkriminációra irányuló hajlammal magyaráz. A neoklasszikus közgazdaságtanban Becker által képviselt felfogás szerint a munkaadóknak, a munkavállalóknak vagy a vevőknek hajlama van a diszkriminációra. A szóban forgó szerző a diszkriminációra irányuló hajlamon azt érti, hogy az adott egyének rendelkeznek azzal a preferenciával, hogy bizonyos csoportokból (például feketék) ne alkalmazzanak egyéneket, ne dolgozzanak velük együtt vagy ne vásároljanak tőlük. Egyes alkalmazókat esetleg nem saját diszkriminációs hajlamuk motivál a diszkriminációra, hanem alkalmazottaik vagy fogyasztóik diszkriminációs hajlamaihoz alkalmazkodva alkalmazzák a diszkriminációt (England–Lewin 1989: 240).

Sok neoklasszikus közgazdász szerint tiszta piaci körülmények között a munkaadók számára a diszkrimináció nem kifizetődő; a kevésbé diszkrimináló munkaadók munkaköltségei végül is alacsonyabbak, így e munkaadók magasabb profitra tehetnek szert, és ez a diszkrimináció megszűnése irányába hat. Az úgynevezett statisztikai diszkrimináció azonban tartós lehet tiszta piaci körülmények között is. Pénzügyileg racionális a statisztikai diszkrimináció (vagy a statisztikai privilegizálás – F. Z.) gyakorlása, ha a munkavállalók termelőképességének téves megítélésén alapuló alkalmazási döntésekből adódó veszteségek alacsonyabbak a nagyobb előrejelző erővel rendelkező kiválasztási módszerek kifejlesztésének és alkalmazásának a költségeihez képest. (England–Lewin 1989: 244–246)

A szociológusok vitatják azt a felfogást, hogy önmagukban a piaci viszonyok megszűntethetik a diszkriminációt (erről pl.: England–Lewin 1989: 247–249). Piaci társadalmi viszonyok bizonyos javak és/vagy szolgáltatások cseréje vonatkozásában jöhetnek létre adott egyének vagy csoportok között. Azonban a tizenegyedik fejezetben (3.2Ab; 3.2B) rámutattam arra, hogy a tiszta piaci viszonyoknak megfelelő valóságos piaci viszonyok viszonylag ritkák, jellemzően főleg bizonyos tömegfogyasztási cikkek piacán jönnek létre. A valóságos piaci viszonyok többnyire olyan viszonyok, amelyekben a piaci viszonyok és a teljes társadalmi viszonyok egymással összefonódva léteznek, és amelyeket én összetett piaci viszonyoknak neveztem. Emellett nemcsak maguk a piaci viszonyok lehetnek többé vagy kevésbé teljes társadalmi viszonyok, hanem a piaci viszonyok általában más szempontból is a teljes társadalmi viszonyokkal szoros összefüggésben, többé vagy kevésbé a nem-piaci teljes társadalmi viszonyokhoz kapcsolódóan léteznek. Egyrészt,

amennyiben piaci viszonyokat csoportok között vagy egyének és csoportok között feltételezünk, a társadalmi csoportokon belül intézmények által létrehozott teljes társadalmi viszonyok vannak. Másrészt, amennyiben hosszú távú átfogó cseréről van szó, a csere szabályozására intézményeket, és intézmények révén a felek között teljes társadalmi viszonyokat kell létrehozni. Tehát rendi egyenlőtlenségek kialakulhatnak, illetve rendi rétegződés kialakulhat és a valóságban jellemzően kialakul piaci viszonyok által meghatározottan, a javak és/vagy szolgáltatások cseréje vonatkozásában is.

Korábban (14/A. fejezet: 1.2Ac) rámutattam arra, hogy a társadalmi struktúra a valóságban általában összetett. A viszonylag kisebb társadalmi csoportok struktúrái és az átfogó társadalmi csoport struktúrája általában egymással szorosan összefonódva léteznek. Tehát a valóságban általában a rendi rétegződés sem egy egységes társadalmi struktúra által meghatározott rétegződés. A kisebb társadalmi csoportokon belüli rendi rétegződést egymással összefüggésben határozzák meg a kisebb csoportok struktúrái és az átfogó társadalmi csoport struktúrája. Azaz, ha feltételezzük, hogy az átfogó társadalmi csoport átfogó intézményrendszerének a fedezetével rendelkező egyének (jellemzően főleg a hatalmi osztály tagjai) törekszenek bizonyos vonatkozásokban a rendi egyenlőtlenségek megszüntetésére (pl. a nemek vagy a fajok között), a kisebb társadalmi csoportokban az adott vonatkozásokban részben akkor is kialakulhatnak és fennmaradhatnak rendi egyenlőtlenségek.

Például Petersen és Saporta (2004: 856–857) szerint a viszonylag kisebb társadalmi csoportokon belüli diszkrimináció megszüntetését akadályozhatja egyrészt a diszkriminációval összefüggő cselekvésekre vonatkozó információk nehéz elérhetősége; ha az információk nehezen elérhetők, a diszkrimináció nagyobb valószínűséggel fordul elő. Másrészt az összegyűjtött információk kétértelműsége, illetve homályossága; ha az összegyűjtött információk nagyrészt különbözőképpen értelmezhetők, a diszkrimináció nagyobb valószínűséggel fordul elő. Harmadrészt a diszkrimináció által érintett egyének elérhetősége; ha ilyen egyének nem elérhetők, diszkrimináció nagyobb valószínűséggel fordul elő.

C) A társadalmi elzárkózás és kizárás

Weber szerint, ha a társadalmi javak azon mennyiségéhez képest, amelyek megszerzése érdekében áll az egyének adott körének, a javak viszonylag szűkösen állnak összességében rendelkezésre, a résztvevőknek érdeke irányul arra, hogy korlátozzák az adott javakhoz való hozzájutás esélyeit. A szóban forgó korlátozás rendszerint az elzárkózás és a kizárás egymást feltételező folyamatában valósul meg.

- Weber meghatározása szerint a társadalmi elzárkózás azt jelenti, hogy az egyének adott köre elhatárolódik az adott körön kívül lévő egyénektől és monopolizálja bizonyos társadalmi javakhoz való hozzáférést; valamint ez-

által bizonyos ismertetőjegyeik alapján az egyének másik körét kizárja azon körből, amelynek tagjai hozzájuthatnak az adott javakhoz.

Ilyen értelemben az elzárkózás és kizárás folyamata a forrása például a tulajdonnak, céhek vagy más csoportok monopóliumának. Az egyik fél részéről a másik fél kizárására irányuló törekvés ellenállást válthat ki a másik fél részéről, ami arra készteti az előző kör tagjait, hogy valamilyen társulás formájában érdekszövetséget hozzanak létre a kizárás sikeres megvalósítására. Például az okleveles mérnökök létrehoznak egy olyan szakmai szervezetet, amely az adott szervezet tagjai részére kizárólagos jogot kíván szerezni bizonyos állások betöltésére. (Weber 1992: 38–40)

Parkin (1979: 44–45) a társadalmi elzárkózást összefüggésbe hozza az erő (power) eloszlásával, és különbséget tesz a társadalmi elzárkózás két fajtája között. E szerint az elzárkózás egyik és elsődleges fajtája a Weber által is leírt kizárásos elzárkózás, amely a hatalommal (dominance) rendelkező csoport kísérlete „privilegizált helyzet" biztosítására önmaga számára és egy másik csoport kárára, az alárendelés folyamata révén. A kizárásos elzárkózás szükségszerűen maga után vonja – szándékosan vagy nem szándékosan – a nem-kívánatosak, kívülállók vagy alsóbbrendűek csoportjának, osztályának vagy rétegének a létrehozását. Azonban Parkin szerint elzárkózásnak nemcsak a hatalommal rendelkező fél azon stratégiái tekinthetők, amelyek a másik fél kizárására irányulnak, hanem azok a stratégiák is, amelyeket maguk a kizártak alkalmaznak közvetlen válaszként a kizárásukra. Tehát az elzárkózás másik fajtája a bitorlásos elzárkózás, azaz a hatalomnak alávetettek és „negatívan privilegizáltak" törekvése az ellenállásra és a társadalmi javak nagyobb arányának megszerzésére (a bitorlásra), a hatalommal rendelkező és a kizárást megvalósítani szándékozó féllel szemben.

A szóban forgó szerző szerint a modern kapitalista társadalomban a kizárás két legfontosabb formája egyrészt a magántulajdon joga, amely a tőkések javára kizárja a munkásokat a termelési eszközök birtoklásából; másrészt az egyetemi vagy szakmai képesítések, bizonyítványok, amelyek korlátozzák a munkamegosztás fontos pozícióiba történő belépéseket (Parkin 1979: 47–48, 53–54). A bitorlás jellemző formája például a munkások sztrájkja, az alávetett etnikai vagy faji csoportok tüntetése bizonyos jogok elnyerése érdekében (74). A kizárásos elzárkózás főleg jogilag meghatározott módon valósul meg (pl. tulajdonjog révén vagy állások monopolizálása adott képesítéssel rendelkezők által); a bitorlásos elzárkózás viszont jellemzően összetartást igényel, és bár nem feltétlenül jogellenes, de gyakran nem egészen felel meg a jognak (98–99).

Mint fentebb említettük, Parkin különbséget tesz a kizárásos elzárkózás és a bitorlásos elzárkózás között. Azonban – felfogásom szerint – részben félrevezető a kizárásos elzárkózás fogalmához nagyrészt hasonló értelemben bitorlásos elzárkózásról beszélni. Ugyanis hatalommal rendelkező és mások kizárását sikeresen megvalósító egyének köréhez való csatlakozás érdekében áll az e körön kívül

lévő egyéneknek, és az előbbi egyének elzárkózása az utóbbiak kizárására irányul. A kizárt egyének köréhez történő csatlakozás viszont nem áll érdekében a kizárást megvalósító egyéneknek. Tehát a kizártak elzárkózása a kizárást megvalósító egyénektől társadalmi szempontból értelmetlen, és így inkább a kizártak kényszerű elszigeteltségéről, mint elzárkózásáról beszélhetünk.[2]

Murphy (1988: 70–72) szerint az elzárkózás-elmélet fent említett változatai nem járulnak hozzá kielégítően a hatalom (domination) mélystruktúrájának a megértéséhez. E hiányosság kiküszöbölésére felfogása szerint különbséget kell tenni a kizárás elsődleges, másodlagos és esetleges formája között. A kizárás elsődleges formája az állam jogi (és végső soron katonai) apparátusa által támogatott kizárás, amely a fő meghatározó tényezője az erőforrásokhoz és lehetőségekhez való hozzáférésnek vagy a hozzáférés hiányának. A kapitalista társadalomban az elsődleges kizárás egyik legfőbb példája a magántulajdon. A kizárás másodlagos formáját a lehetőségek monopolizálására vonatkozó olyan szabályok képezik, amelyek közvetlenül a kizárás elsődleges formájából erednek. Ilyenek például a képzettségi követelmények bizonyos állások betöltéséhez, vagy olyan szabályok, amelyek bizonyos fajok, etnikumok, vallási csoportok kizárására irányulnak. Végül a kizárás esetleges formái nem közvetlenül az elsődleges formából erednek, de közvetve függenek az elsődleges kizárási formától. A kizárás esetleges formáinak tekinthetők például többnyire a szakképzettségi bizonyítványok és az engedélyekre vonatkozó követelmények.

A Weber által, valamint ehhez kapcsolódva Parkin és Murphy által meghatározott értelemben vett társadalmi elzárkózás és kizárás nem feltétlenül hoz létre vagy érvényesít olyan társadalmi egyenlőtlenségeket, amelyeket én rendi egyenlőtlenségeknek nevezek. Ilyen tág értelemben az elzárkózás és a kizárás fogalma általában vonatkozik arra, hogy kik tartoznak és kik nem tartoznak olyan társadalmi intézmények érvényességi köreibe, amelyek kedvezőek az adott intézmények érvényességi köreibe tartozó egyének számára; valamint arra, hogy az adott intézmények által meghatározottan kik rendelkeznek és kik nem rendelkeznek bizonyos társadalmi jogosultságokkal.

Meghatározásaim szerint rendi helyzetekről, rendi egyenlőtlenségekről és rendi rétegződésről bizonyos értékek alapján feltételezett általános intézményes szabályrendszerhez képest, illetve e szabályrendszerben elfoglalható intézményes helyzetekhez képest beszélhetünk. Tehát a szóban forgó fogalmakat tágan értelmezve, az olyan elzárkózás és kizárás, amely a feltételezett általános intézményes szabályrendszernek megfelelő intézményes helyzeteket hoz létre, és e szabályrendszernek megfelelő jelenségeket idéz elő, nem hoz léte és nem érvé-

[2] Más kérdés az, hogy ha a kizártak társadalmi egyesülést vagy érdekérvényesítő társulást hoznak létre kizárásuk enyhítése vagy megszüntetése érdekében, lehetőség szerint meg kell akadályozniuk azt, hogy a kizárást megvalósító fél megbízottai, informátorai, bajkeverői bekerüljenek az adott egyesülésbe vagy társulásba.

nyesít rendi egyenlőtlenségeket és rendi rétegződést. Például a feltételezett általános intézményes szabályrendszernek esetleg megfelelhetnek a magántulajdonra vagy a szakképzettségi követelményekre vonatkozó adott formális szabályok, és az e szabályoknak megfelelő cselekvések.

Tehát az elzárkózás és kizárás Weber – majd Parkin és Murphy – által meghatározott fogalma nem értékelő fogalom, amennyiben nem tekintünk szinte minden társadalmi egyenlőtlenséget rossznak. A szóban forgó fogalmak mai alkalmazását tekintve, ilyen értékmentes fogalomként használja például Bol és Drange (2017) a társadalmi elzárkózás fogalmát, amikor az említett szerzők a foglalkozási elzárkózás bizonyos formáinak (az engedélyezésnek, az oktatási bizonyítványoknak és tanúsítványoknak, valamint a szakszervezeti szervezettségnek) a hatását vizsgálják az egyes foglalkozásokban elérhető átlagos bérekre. Azonban a mai társadalomtudományi irodalomban a szerzők többnyire értékelő fogalmakként használják a szóban forgó fogalmakat, és rossznak (nem-kívánatosnak, méltánytalannak, igazságtalannak stb.) tartják a társadalmi elzárkózást és/vagy a kizárást. Például Fraser (2010: 364–366) felfogása szerint a társadalmi kizárás az igazságtalanság egyik fajtája. Azt állítja, hogy a társadalmi kizárás nagyon igazságtalan, mert a társadalmi életben való részvételi egyenlőség, illetve – a társadalmi élet adott területén – egyáltalán a részvétel tagadását fejezi ki.

Én a Weberi felfogáshoz képest viszonylag szűkebb értelemben és eleve rendi természetű létező vagy jelenség kifejezésére használom a társadalmi elzárkózás és a kizárás fogalmát. Ilyen értelemben a szóban forgó fogalmak értékelő fogalmak, azaz e fogalmak nem önmagában a valóságot fejezik ki, hanem az intézményes (vagy kvázi-intézményes) szabályok érvényességi köreinek és a javakhoz történő hozzájutás esélyeinek a korlátozását a feltételezett általános intézményes szabályrendszerhez viszonyítva értékelik.

- Szűkebb értelemben *társadalmi elzárkózásnak* nevezzük az egyének adott körének intézményes vagy kvázi-intézményes elhatárolódását az adott körön kívüli egyénektől annak érdekében, hogy az előbbi egyének kizárólagosan és a feltételezett általános intézményes szabályrendszernek ellentmondva, nagyrészt az adott körön kívüli egyének *társadalmi kizárásával* jussanak hozzá bizonyos társadalmi javakhoz.

A fenti meghatározás szerint a társadalmi elzárkózás és a társadalmi kizárás eleve rendi természetű, privilégiumot és diszkriminációt hoz létre és/vagy privilégiumot és diszkriminációt érvényesít. Ilyen lehet például az, ha az adott társadalmi csoport hatalmi és hűségi hálózatát alkotó egyének köre elzárkózik az e körön kívül lévő egyénektől; a maguk számára tartják fenn a vezetői és a jobb beosztotti állásokat, csak az adott körhöz tartozók juthatnak pályázati támogatásokhoz és másokat ezektől elzárnak.

A társadalmi elzárkózás és kizárás folyamata közrejátszik egyrészt a rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés kialakításában, másrészt a már kialakult

rendi rétegződés következményeinek a megvalósításában. A rendi rétegződés kialakulásában játszik szerepet az elzárkózás és kizárás, amennyiben az intézmények vagy kvázi-intézmények érvényességi körei vonatkozásában beszélünk elzárkózásról és kizárásról. Az elzárkózás és kizárás folyamata azonban szerepet játszik a rendi rétegződés következményeinek a megvalósításában is, amennyiben adott rendi rétegződés alapján a társadalmi javakhoz való hozzájutás vonatkozásában beszélünk elzárkózásról és kizárásról.

Az egyének adott körének a társadalmi elzárkózása megnyilvánulhat intézményesen, valamilyen társadalmi csoport létrehozása formájában, vagy – az elmélet engedményes szintjén figyelembe véve – kvázi-intézményesen, társadalmi hálózat létrehozása formájában. Azonban az elzárkózást és kizárást az egyéneknek nem feltétlenül az a köre valósítja meg, amelynek tagjai az elzárkózás és kizárás nyertesei. A hatalmi osztály, illetve a hatalmi hálózat nem csupán önmaga elzárkózását valósíthatja meg, hanem főleg ők valósíthatják meg a támogatott és a pártolt helyzetben lévő egyének egy részének az elzárkóztatását is.

Itt teszek röviden említést a rendi rétegződés és a társadalmi elismerés közötti összefüggésről.

- A társadalmi elzárkózással és kizárással összefüggésben, a társadalmi elismerés és annak hiánya egyrészt hozzájárul a rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés kialakításához, másrészt a rendi rétegződés következményeinek a megvalósításához.

A tizenegyedik fejezetben (3.2Ab) rámutattam a rendi helyzet és a társadalmi elismerés közötti főbb összefügésekre. Eszerint a társadalmi elismerés főleg két vonatkozásban van összefüggésben a rendi egyenlőtlenségekkel és a rendi rétegződéssel. Egyrészt az intézmények fedezetével rendelkező, valamint általuk az ellenőrzés jogosultságával felruházott további egyének a vizsgált egyének bizonyos tulajdonságainak mint intézményes helyzetalkotó tulajdonságoknak a figyelembevétele, illetve – a vizsgált egyének számára kedvező intézmények esetében – elismerése vagy nem elismerése révén sorolják be az adott egyéneket bizonyos intézményes helyzetekbe, amelyek rendi szempontból tipikusan lehetnek privilegizált, normativált vagy degradált helyzetek, és ily módon az adott egyéneket besorolják bizonyos rendi rétegekbe. Másrészt az adott rendi rétegek tagjaira valóban érvényesnek tekintett, illetve velük szemben valóban érvényesített szabályok szerint ismerik el az egyének bizonyos tulajdonságait vagy teljesítményeit, és ezekkel összefüggő jogosultságait bizonyos juttatásokra vagy jutalmakra, és eszerint részesítik az adott egyéneket bizonyos juttatásokban vagy jutalmakban.

D) A rendi rétegződés következményei

A társadalmi rendi rétegződés által meghatározott főbb jelenségek mint következmények a következők: (1) az adott társadalom teljesítőképességének romlása, (2) a társadalmi állapotbeli egyenlőtlenségek növekedése, (3) az életmód részbeni módosulása, (4) a társadalmi élet szférájában is jelentős sztereotípiák és előítéletek jelentősebb kialakulása és (5) az adott társadalmi struktúra merevsége.

- A rendi rétegződés általában jelentős mértékben rontja az adott társadalom teljesítőképességét. A rendi rétegződés sajátos megnyilvánulási formája a szabályosnak tekintett korrupció, és a rendi rétegződés nagyrészt a kiterjedt korrupción keresztül rontja a társadalom teljesítőképességét.

Weber (1967: 241–255) rámutatott arra, hogy a rendi rétegződés ellentmond a gazdálkodás hatékonyságának. Általánosabb értelemben úgy is fogalmazhatunk, hogy a rendi rétegződés nagymértékben rontja az adott társadalom teljesítőképességét, működésének hatékonyságát. A rendies társadalomban ugyanis nem létezhet egy olyan általános érvényű intézményes szabályrendszer, amely garantálná egyfelől azt, hogy egyenlően vagy a személyes teljesítőképességeknek megfelelően osszák el az egyének és csoportok között a teljesítménylehetőségeket, másfelől azt, hogy az elismert teljesítmények a tényleges teljesítményeket tükrözzék. Így például nem az alkalmasság figyelembevételével osztják el az állásokat és a vezetői beosztásokat, nagyrészt nem a szaktudás figyelembevételével osztják el a munkafeladatokat és a munkaeszközöket.

Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén a rendi rétegződés nagyrészt a kiterjedt korrupción keresztül rontja a társadalom teljesítőképességét. A rendi rétegződés sajátos megnyilvánulási formája az úgynevezett normatív korrupció. A korrupció fogalmával itt nem kívánok foglalkozni. Ahhoz azonban, hogy rávilágítsak a rendi rétegződés és az adott társadalomban a korrupció szintje közötti összefüggésre, célszerűnek látszik különbséget tenni a nem-normatív és a normatív korrupció között. Nem-normatív korrupcióról akkor beszélünk, amikor a korrupciós kölcsönhatásokban részt vevő felek úgy térnek el az intézményes szabályoktól, hogy e szabályok rájuk nézve is érvényesek. Tehát amennyiben szabálysértő magatartásuk az adott intézményes szabályok fedezetével rendelkező egyének tudomására jut, vállalniuk kell az ezzel járó szankciókat. Ezzel szemben normatív korrupcióról akkor beszélünk, amikor a korrupt magatartású felek úgy térnek el a névlegesen rájuk nézve is érvényes intézményes szabályoktól, hogy valójában rájuk nem vonatkoznak e szabályok, és a korruptnak tekinthető magatartásuk megfelel a rájuk nézve valójában érvényes intézményes (vagy kvázi-intézményes) szabályoknak. Nem-normatív korrupció bizonyos mértékig elvileg is kialakulhat bármilyen társadalomban. Gyakran ugyanis technikailag is megoldhatatlan és igen körülményes lenne olyan ellenőrzés kialakítása, amely képes lenne teljes mértékben kizárni a büntetlenül maradt korrupt cselekvéseket. Normatív korrupció azonban elvileg csupán a rendies társadalomban alakulhat ki, illetve ilyen társadalomban szükségszerűen kialakul.

A következő kérdés, amely felmerül a rendi rétegződés következményeinek a tárgyalása során, hogy a jelentős mértékű rendi rétegződés milyen hatással van a társadalmi állapotrétegződésre. A rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés hiánya természetesen nem eredményez a társadalmi állapotok, illetve a társadalmi javakkal való rendelkezés tekintetében egyenlőséget, amennyiben a valóban érvényben lévő társadalmi intézményrendszer – amely adott esetben megfelel a feltételezett általános intézményes szabályrendszernek is – eleve egyenlőtlenségeket magában rejtő társadalmi viszonyokat hoz létre. Azonban a rendi rétegződés jelentős mértékben hozzájárul az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez.

- Általában az előnyösebb társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok kerülnek a rendi rétegződésben a privilegizált rendi rétegbe, valamint a hátrányosabb társadalmi helyzetben lévők a degradált rétegbe; ezért a rendi rétegződés tovább növeli a társadalmi struktúra által meghatározott állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségeket és a társadalmi állapotrétegződést.

A tizenegyedik fejezetben (2.2) láttuk, hogy a feltételezett általános intézményes szabályrendszerhez képest a privilégiumok viszonylag kedvezőbb körülményeket teremtenek a privilégiumokat élvező egyének érdekei érvényesítéséhez; a diszkrimináció viszont viszonylag kedvezőtlenebb körülményeket teremt a hátrányosan megkülönböztetett egyének érdekei érvényesítéséhez. Ugyanakkor fentebb (2.3B) rámutattam arra, hogy általában az előnyösebb társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok élveznek különböző privilégiumokat, és a hátrányosabb társadalmi helyzetben lévők vannak kitéve a diszkriminációnak. Tehát a rendi egyenlőtlenségek az eleve előnyösebb társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok érdekeinek az érvényesülését még inkább elősegítik, és a hátrányosabb helyzetben lévők érdekeinek az érvényesülését még inkább akadályozzák.

Az állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségekre, azaz a társadalmi állapotrétegződésre gyakorolt hatásával összefüggésben a rendi rétegződés hatásai igen sokoldalúak lehetnek. Például a nők egy részével szembeni diszkrimináció arra késztetheti a házastársakat, hogy a férj karrierjét hangsúlyozzák, és a feleségnek a házi munka szerepét szánják, ami viszont hatással van a szóban forgó nők későbbi előrejutási esélyeire. A diszkrimináció hatással lehet arra, hogy az adott egyének törekszenek megfelelő szakképzettség elérésére vagy nem, ami viszont hatással van jövőbeli keresetükre. A diszkrimináció (vagy a privilegizálás) hatással van a diszkriminált (vagy privilegizált) egyének gyermekeinek az életére, képzettségére, szokásaira és hajlamaira. (England–Lewin 1989: 250–253)

A tizenegyedik fejezetben (2.1A) rámutattam arra és fentebb (2.3Aa) is említettem, hogy Weber a rendi helyzet és a rend fogalmának meghatározásában a megbecsültségre és az életstílusra (a magyar fordításban: életvitelre) helyezi a hangsúlyt. Felfogásom szerint viszont a rendi helyzetnek nem ismertetőjegye a „rendi becsület" és az életstílus vagy életvitel. A rendi helyzetnek és a rendi rétegződésnek azonban jelentős következménye a különböző rendi helyzetekben lévő, illetve a kü-

lönböző rendi rétegekbe tartozó egyének és csoportok erkölcsi megítélése és megbecsültsége, valamint életmódja.

- Egyrészt a társadalmi állapotrétegződés közvetítő hatása révén, másrészt a társadalmi elzárkózás és kizárás kiterjesztésével a rendi rétegződés bizonyos mértékben hatással van az egyének és csoportok életmódjára a magán- és a közösségi élet szférájában is.

A rendi rétegződés egyrészt a társadalmi állapotrétegződés közvetítő hatása révén van hatással az egyének és csoportok életmódjára a magán- és a közösségi élet szférájában. Ugyanis – ahogyan ezt fentebb hangsúlyoztam – a rendi rétegződés tovább növeli a társadalmi struktúra által meghatározott állapotbeli társadalmi egyenlőtlenségeket és a társadalmi állapotrétegződést. A jelentősebb mértékű társadalmi állapotrétegződés pedig jelentősebb különbségeket határoz meg az egyének és csoportok életmódjában. Ez az összefüggés azon mechanizmus révén érvényesül, amelyre korábban (14/A. fejezet: 1.2Cc) is utaltam, és amellyel érdemben a tizenkettedik fejezetben (3.2A) foglalkoztam; az utóbb hivatkozott helyen rámutattam arra, hogy a társadalmi állapot, azaz a társadalmi javakkal való ellátottság nagyrészt meghatározza a magán- és a közösségi életben az egyének magatartását, illetve e vonatkozásban az egyének életmódját.

Másrészt, a feudális rendi rétegződésnek az a jellemző vonása, hogy a társasági érintkezést, különösen a házasságot, az adott rend tagjaira kell korlátozni, a társadalmi struktúrával összefüggésben nagyrészt a modern rendi rétegződésre is jellemző lehet (vö.: Weber 1967: 248). Például Britanniában a tizenkilencedik században a felső kör társasága egy összetartó, zárt „rend" volt a (tulajdoni) tőkésosztály magjában, sajátos kulturális szemlélettel, életstílussal és szabályokkal. Intézményes szabályok határozták meg a társaság határait és a társaságba történő belépés feltételeit. Azonban a huszadik században a felső kör zártsága az „újgazdagokkal" szemben enyhült, és az egységes felső kör helyett különböző felső körök alakultak ki, nagyrészt klubokhoz kapcsolódóan, amelyek a (tulajdoni) tőkésosztály tagjait foglalják magukban. (Scott 1992: 94–96, 106–110)

Az elmélet eklektikus szintjén vehetjük figyelembe azt, hogy a társadalmi élet szférája a valóságban nem válik el élesen a magán- és a közösségi élet szférájától, és a privilegizált rendi réteg elzárkózása többé vagy kevésbé a magán- és a közösségi életre is kiterjedhet. A modern állami (vagy nemzeti) társadalomban a privilegizált rendi réteg tagjai társasági kapcsolataikat jellemzően az egymás közötti kapcsolatokra korlátozzák a magán- és a közösségi élet tipikus területein is. E kapcsolatok elsősorban kapcsolati társadalmi tőkét jelentenek számukra; Tepperman (1972: 128) írja például, hogy „a kiterjedt családi- és baráti klikk hatékony tényező (a felső osztály – F. Z.) tagjai helyzetének biztosításában" (idézi Vanfossen 1979: 290). A társasági kapcsolatok révén részben kialakul egy sajátos szubkultúra is a privilegizáltak viszonylag zárt köreiben, amely meghatározott életmódot ír elő az adott körhöz tartozók számára. A degradált rendi réteg körében viszont talán

leginkább a velük szemben érzett hasonló hátrányos megkülönböztetések járulhatnak hozzá egy sajátos szubkultúra kialakulásához.

A rendi rétegződés általában jelentős mértékben hozzájárul részben a társadalmi élet szférájában, részben a magán- és a közösségi élet szférájában is létező hamis sztereotípiák és előítéletek kialakulásához.

- A rendi rétegződés, valamint az alapjául szolgáló társadalmi struktúra igazolása, kulturális elfogadásának elősegítése érdekében a privilegizált rendi réteg – különösen a hatalmi osztályhoz tartozó – tagjai igyekeznek kialakítani a saját kiválóságukba és a degradáltak hiányosságaiba vetett hitet kifejező hamis sztereotípiákat, előítéleteket és ideológiákat.

A privilegizált helyzethez általában társul a felsőbbrendűség érzése. A privilegizált egyének általában nem ismerik fel vagy inkább nem ismerik el privilégiumaikat és azt, hogy bizonyos helyzetekhez és társadalmi javakhoz, valamint elismert teljesítményekhez nem személyes érdemeik révén, hanem privilegizált helyzetük révén jutottak (Bailey 1998: 112; Domhoff 2014: 72; Kimmel 2010: 3–8; Lucal 1996; McIntosh 1998; 2012; Murray–Smith 1995; Pease 2010: 12–13).

Waters és Waters (2015: 37) értelmezése szerint a weberi felfogás szerinti rendi helyzetek az érdemre vonatkozó ideológiákon alapulnak, amelyek a „közösségben" kialakuló értékekben gyökereznek, és nem a nyers piaci viszonyokban. Ha az általam meghatározott értelemben fogjuk fel a rendi rétegződést, az említett összefüggés inkább fordítva felel meg a valóságnak. Azaz, döntően a rendi rétegződés alapján alakulnak ki azok az ideológiák, amelyek e rétegződés kulturális elfogadottságát hívatottak elősegíteni. A privilegizált rendi helyzetben lévők hangsúlyt fektetnek arra, hogy privilégiumaikat elleplezzék, és a privilégiumok révén elért kedvező helyzetüket (pl. jó állásukat vagy vezetői beosztásukat), jó társadalmi állapotukat érdemeiknek, kiválóságuknak tulajdonítsák. Nagyrészt így alakul ki a privilegizáltak „rendi becsülete", illetve inkább látszólagos, mint valóságos „presztízse", amelyet azáltal is védelmeznek, hogy az adott körhöz tartozó egyénektől a „rendi becsületnek" megfelelő nyilvános magatartást várnak el. Másfelől viszont a degradált rendi helyzet általában együtt jár azzal, hogy az e helyzetben lévőket – alapvetően a hatalmi helyzetben lévők által fenntartott ideológiák révén – nagyrészt megfosztják emberi méltóságuktól. Jogfosztottságukat azzal indokolják, hogy nem méltók ezekre a jogokra, vagy ezek a jogok valójában garantálva vannak számukra, csupán emberi hiányosságaik miatt nem tudnak élni az ezek nyújtotta lehetőségekkel.

A rendi rétegződés következményeinek a tárgyalása kapcsán az előítélet fogalmával csak röviden foglalkozom, előítéleten itt eleve negatív előítéletet értve. Fogalmazhatunk úgy, hogy az *előítélet* személyes tapasztalatok nélkül kialakult és/vagy az ezzel ellentétes személyes tapasztalatokkal szemben is tartósan fennmaradó, érzelmileg is jelentős feltételezés, amely szerint az egyének bizonyos ismertetőjegy vagy ismertetőjegyek (pl. faj vagy bőrszín, származás, nem) alapján meghatározható

köre eleve rendelkezik bizonyos negatív tulajdonságokkal. Tehát amennyiben egy adott egyén az adott körbe sorolható, rá is jellemzőek az adott negatív tulajdonságok. (Lásd pl.: Allport 1977: 34–40; Duckitt 1992: 9–24; Sibley–Barlow 2016)

Az adott rendi rétegződést tükröző értelmezési keretek és ideológiák nagyrészt előítéletek formájában jelentkeznek. A történetileg kialakult előítéletek ugyanakkor hozzájárulnak a rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés újratermeléséhez. Fentebb (2.3Bb) említettem ugyanis, hogy a diszkrimináció alkalmazását motiválhatják közvetlenül előítéletek is. Kialakulnak olyan elképzelések, amelyek az előítéletes stigmát viselő egyének alsóbbrendűségét magyarázzák, valamint leírják azokat a veszélyeket is, amelyeket az ilyen egyének jelenléte idézhet elő, valamint indokolják a velük szembeni diszkriminációt (Goffman 1981: 185). Az egyének bizonyos körével szembeni előítéletesség és a velük szemben alkalmazott diszkrimináció helyeslése esetleg éppen azon egyének körében jellemző a legnagyobb mértékben, akik társadalmi osztályhelyzetük szerint a legközelebb állnak az előítéletek és a diszkrimináció által sújtott egyének köréhez. Ennek nagyrészt az a magyarázata, hogy az előbbi egyének – szándékosan vagy nem szándékosan – így szeretnék elhatárolni magukat a diszkriminált egyének adott körétől, és így szeretnék elkerülni azt, hogy őket is az előítéletek és a diszkrimináció által sújtott egyének körébe sorolják, valamint így szeretnék megőrizni vagy növelni önbecsülésüket.

Fentebb (2.3C) hangsúlyoztam, hogy – a társadalmi elzárkózással és kizárással összefüggésben – a társadalmi elismerés egyrészt hozzájárul a rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés kialakításához, másrészt a rendi rétegződés következményeinek a megvalósításához. A társadalmi elismerés mértéke vagy az elismerés hiánya hosszabb távon általában hatással van az egyének személyes önbecsülésére is. Egyrészt a privilegizált egyének valójában nem létező pozitív tulajdonságainak vagy teljesítményeinek a hamis elismerése idővel kialakíthatja a fentebb említett felsőbbrendű méltóságérzést. Másrészt a degradált rendi réteghez tartozó egyének körében – a normativált elismeréshez képest – az elismerés hiánya kedvezőtlenül érinti az egyének személyes önbecsülését.

Az előítéleteknek és diszkriminációnak tartósan kitett egyének idővel hajlamosak elfogadni, hogy valóban jellemzőek rájuk azok a kedvezőtlen tulajdonságok vagy fogyatékosságok, amelyeket nekik mások tulajdonítanak (Goffman 1981: 188–191). A tizenegyedik fejezetben (3.2Aa) is hivatkoztam az alábbi szerzők felfogására abban a tekintetben, hogy az elismerés alapvető jelentőségű az egyének személyiségének a kialakulása és személyiségük épségének a megőrzése szempontjából; az adott egyének személyiségének egysége és épsége nagyrészt a más egyének részéről tapasztalt elismeréstől függ (Fraser 2003: 10; Honneth 1997a: 98–99, 102, 108; 1997b: 154, 159). Felfogásom szerint elvileg az általam úgynevezett testiségi és a közösségi elismerés van hatással az egyének személyiségének épségére. Azonban, mivel a valóságban részben összefonódik a társadalmi és a közösségi elismerés, valójában a társadalmi elismerés is jelentős mértékben befolyásolhatja az egyének személyiségét, illetve személyiségük épségét.

Fentebb (2.3B) láttuk, hogy a társadalmi struktúra alapvetően meghatározza a rendi rétegződést. Azonban a rendi rétegződés visszahat a társadalmi struktúrára a következő értelemben is:

- A rendi rétegződés jelentős mértékben hozzájárul a hatalmi társadalmi osztály és az adott társadalmi struktúra tartós fennmaradásához, illetve – a környezet által és/vagy a társadalmi teljesítőképesség által megkívánt változások szempontjából nézve – a társadalmi struktúra merevségéhez.

Külsőleges hatalmi viszonyok között a hatalmi helyzetben lévő egyéneknek, illetve a hatalmi osztály tagjainak általában számítaniuk kell arra, hogy a hatalmi helyzeten kívül lévő egyének és csoportok kísérletet tesznek a hatalmi helyzetből történő elmozdításukra. Azonban a rendi egyenlőtlenségek és a rendi rétegződés tudatos kialakítása révén a hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport elérheti azt, hogy rajta kívül az adott társadalomban az egyének szélesebb körének érdekében áll az előbbiek hatalmának fenntartása. A hatalmi osztály tagjain kívül privilegizált rendi helyzetben lévő egyének és csoportok ugyanis az éppen hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport hatalmának fenntartása révén őrizhetik meg a legnagyobb valószínűséggel privilégiumaikat, már amennyiben nincs esélyük arra, hogy maguk kerüljenek hatalmi helyzetbe.

A hatalmi osztály tagjain kívül lévő egyéneket tekintve, a privilegizált rendi helyzetben lévő – azaz, privilegizált rendi helyzetük mellett támogatott, erős tolerált vagy pártolt társadalmi helyzetben lévő – egyének tehát általában támogatják a hatalommal rendelkező egyént vagy csoportot hatalmi helyzetének megőrzésében. A normativált rendi rétegtől e tekintetben általában ingatag, illetve tartózkodó magatartás várható. Következésképpen esetleg számbelileg is kisebbségbe, de az erőviszonyokat tekintve még egyesülve, illetve megszerveződve is reménytelen helyzetbe kerülhetnek azok az egyének és csoportok, akik degradált rendi helyzetükből a hatalmi helyzetben lévők leváltása vagy a külsőleges hatalom részben belsőleges hatalommá való átalakítása révén szabadulhatnának. Amennyiben a viszonylag hátrányosabb helyzetben lévők mégis törekednének az adott hatalmi társadalmi osztály tagjainak a leváltására vagy az egész társadalmi struktúra jelentős átalakítására, e törekvéseiknek a hatalmi helyzetben lévők részben a velük szemben alkalmazott diszkrimináció révén igyekeznek gátat vetni.

3. A csoportközi társadalmi kölcsönhatás

A társadalom egészére jellemző társadalmi jelenségek közül eddig a társadalmi állapotrétegződéssel, és a – társadalmi struktúra meghatározó hatása szempontjából jelenségnek is tekinthető – rendi rétegződéssel foglalkoztam. A fejezet harmadik részében főleg az adott társadalomban található társadalmilag jelentős kategoriális csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokat elemzem. A szóban forgó kategoriális csoportok nem feltétlenül maguk a társadalmi osztályok, hanem lehetnek például foglalkozási, nemzetiségi, nemi, életkori stb. csoportok is. Azonban az empirikus szociológiai kutatásokban az utóbbi kategoriális csoportokat is el kell helyeznünk a társadalmi struktúrában ahhoz, hogy a közöttük tapasztalható társadalmi kölcsönhatásokra érdemi magyarázatot találjunk.

Felfogásom szerint a társadalmi jelenségek vagy maguk is társadalmi cselekvésekből épülnek fel, vagy társadalmi cselekvések következményeiként is értelmezhetőek, és ezek a cselekvések végső soron egyének cselekvései. A csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokat azonban nem foghatjuk fel csupán e csoportokat alkotó egyének közötti kölcsönhatások összességeként. A csoportközi társadalmi kölcsönhatások nagyrészt eltérnek az adott csoportokat alkotó egyének közötti kölcsönhatásoktól, és az egyes egyének szempontjából nagyrészt nem szándékolt következményeket is magukban foglalhatnak.

A harmadik alfejezet első részében a csoportközi társadalmi kölcsönhatások fő formáit tárgyalom; megkülönböztetem egymástól az egyéni cselekvések következményeinek összegeződése révén megvalósuló csoportközi társadalmi kölcsönhatásokat, a képviseleti szintű társadalmi kölcsönhatásokat, valamint a mozgalmi szintű társadalmi kölcsönhatásokat. Az alfejezet második részében először a társadalmi struktúrát alkotó kategoriális csoportok, azaz a társadalmi osztályok tagjainak a társadalmi magatartásával és az osztályok között megfigyelhető tipikus társadalmi kölcsönhatásokkal foglalkozom. Majd a funkcionalista felfogás által képviselt normativista funkcionalitással szemben a funkcionalitás új felfogását vázolom fel, amelyet intézményes funkcionalitásnak nevezek.

3.1. A csoportközi kölcsönhatások formái

A) Az egyéni cselekvések összegeződése

A racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek egyik fő problémája az úgynevezett mikro-makro probléma, tehát az a kérdés, hogy az egyéni cselekvések milyen mechanizmus révén válnak makroszintű, illetve össztársadalmi szintű jelenséggé (Alexander et al. 1987; Boudon 1994: 29–60; Coleman 1989;

Coleman 1990: 1–23). Az egyik ilyen mechanizmus az, amelyet az egyéni cselekvések következményei összegeződésének is nevezhetünk.

Az egyéni cselekvések következményeinek összegeződése révén megvalósuló csoportközi kölcsönhatásokat elemezve kategoriális csoportokat feltételezünk a kölcsönhatások résztvevőiként.

- Az egyéni cselekvések következményeinek összegeződése révén megvalósuló csoportközi kölcsönhatások csupán olyan társadalmi intézmények létezését feltételezik, amelyek a különböző kategoriális csoportokhoz tartozó egyének szintjén hoznak létre társadalmi viszonyokat.

Tehát az egyéni cselekvések következményeinek összegeződése révén abban az esetben is létrejöhet társadalmi kölcsönhatás két vagy több csoport között, ha nem léteznek társadalmi intézmények sem az adott csoportokon belül a tagok cselekvéseinek összehangolására, sem a csoportok között a kölcsönhatások szabályozására. Az ilyen csoportközi kölcsönhatásokban elvileg a különböző kategoriális csoportokhoz tartozó egyének elkülönülten, közvetlenül az egyének közötti kölcsönhatások szintjén vesznek részt, és cselekvéseik közvetlenül a társadalmi javakra mint magánjavakra irányulnak. Úgy tűnik, hogy a csoportközi kölcsönhatások kialakulásának előfeltétele ebben az esetben az, hogy azoknak a társadalmi javaknak, amelyekre az egyének cselekvései irányulnak, legyen egy közjószág formája is az egyik vagy a másik, vagy mindkét kategoriális csoport tagjai számára.

A 14.10. ábrán az egyéni cselekvések következményeinek összegeződése révén megvalósuló csoportközi társadalmi kölcsönhatásokat szemléltetem.

- Az egyéni cselekvések következményei összegeződésének főbb összefüggései: (1) Az egyének közötti társadalmi viszonyok által meghatározott egyéni szintű társadalmi kölcsönhatások változásokat idéznek elő a társadalmi javakban mint magánjavakban. (2) A társadalmi javakban bekövetkezett változások összegeződése változásokat idézhet elő a javak közjószág formájában. (3) E változások különbözőképpen érinthetik az egyik és/vagy a másik kategoriális csoport egészét. (4) Az egyéni szintű és a csoportszintű társadalmi hatások és kölcsönhatások erősíthetik és gyengíthetik is egymást.

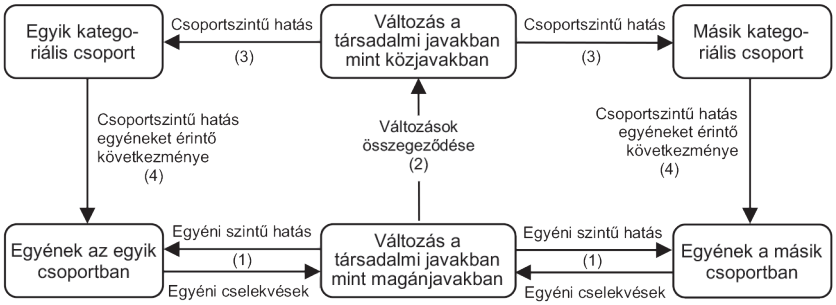

14.10. ábra: Az egyéni cselekvések összegeződése

A szóban forgó ábráról leolvasható főbb összefüggések kissé bővebben a következők. Egyrész, az egyének közötti társadalmi viszonyokban az egyéni érdekeik alapján cselekvő egyének cselekvései a társadalmi javak mint magánjavak megteremtésére vagy megszerzésére irányulnak. Az egyének közötti társadalmi viszonyok meghatározzák az egyének közötti társadalmi kölcsönhatásokat; valamint ennek eredményeként meghatározzák azt, hogy az egyes egyének milyen mértékben részesednek a társadalmi javakból és milyen változások következnek be a javakban mint magánjavakban.

Másrészt, a társadalmi javaknak gyakran van közjószág formája is, az egyik vagy a másik, vagy mindkét kategoriális csoporthoz tartozó egyének számára. Az egyéni társadalmi cselekvések következményeiként a társadalmi javakban bekövetkező változások összegeződése különbözőképpen érintheti a javak közjószág formáját, részben társadalmi intézmények, részben egyéb tényezők által meghatározottan. Harmadrészt, a társadalmi javak közjószág formájában bekövetkezett változás hatást gyakorol az egyik vagy a másik, vagy mindkét kategoriális csoport egészére. Egy adott kategoriális csoport szempontjából is különböző változások következhetnek be a javak közjószág formájában, de ezek a változások különbözőképpen érinthetik az egyik és a másik kategoriális csoportot is.

Negyedrészt, a csoportszintű hatás bár elvileg egy adott kategoriális csoport valamennyi tagját azonos előjellel (kedvezően vagy kedvezőtlenül) érinti, de általában különböző mértékben. Az egyéni szintű és a csoportszintű társadalmi hatások és kölcsönhatások erősíthetik és gyengíthetik is egymást. Az egyének szempontjából nézve, miközben az egyének szándékaik szerint érdekeiket érvényesítik, a csoportszintű hatás eredményeként nem szándékolt módon is elősegíthetik érdekeik érvényesülését; vagy épp ellenkezőleg, a csoportszintű hatás eredményeként érdekeik ellenére is cselekedhetnek. A kölcsönhatásokat tekintve, a csoportszintű kölcsönhatások és az egyéni szintű kölcsönhatások szintén erősíthetik is és gyengíthetik is egymást. Azaz miközben két kategoriális csoport tagjai között egyéni szinten spontán pozitív társadalmi hatás van, azaz kedvezően hatnak egymás érdekeinek az érvényesülésére, a kategoriális csoport egészének a szintjén negatív társadalmi hatás is lehet közöttük. Illetve fordítva, miközben egyéni szinten negatív társadalmi hatás van, a csoportok egészének a szintjén spontán pozitív társadalmi hatás is lehet közöttük.

A fenti összefüggések szemléltetésére először a közgazdaságtanban jól ismert példára, a termelők közötti, valamint a termelők és a fogyasztók közötti társadalmi kölcsönhatásokra utalok. A termelők általában az adott piaci árak alapján dönthetnek arról, hogy növeljék vagy csökkentsék termelésüket. A viszonylag magas piaci ár arra ösztönözheti az egyéni termelőket, hogy többet termeljenek, mivel várhatóan ezáltal hatékonyan juthatnak több bevételhez, amely az egyéni termelők számára magánjószág. Kiinduló állapotnak a kínálat és a kereslet egyensúlyát feltételezve, ha a termelők adott termékből többet termelnek, túlkínálat lesz az adott termékből a piacon, és ennek következtében jelentősen csökken az adott

termék piaci ára. Márpedig a magas piaci ár a termelők összessége számára közjószágot képez, és annak csökkenése kedvezőtlenül érinti a termelők összességét. Bár különböző mértékben, de kedvezőtlenül érinti az egyes termelőket is, akik ennek eredményeként jelentősebb költségek árán esetleg még kevesebb bevételre tesznek szert a korábbi bevételhez képest. Ugyanakkor a fogyasztók számára az alacsony piaci ár jelent közjószágot, és miközben az egyes termelők szándékaikon kívül végül is saját érdekeik ellen cselekedtek, nem szándékoltan kedvezően hatottak általában a fogyasztók érdekeinek az érvényesülésére.

A másik példaként a tulajdonosok mint munkaadók és termelők, valamint a munkások mint munkavállalók és fogyasztók közötti társadalmi kölcsönhatásokat említem. A vállalatok tulajdonosainak (mint munkaadóknak) egyénileg érdekükben áll az a cselekvési lehetőség, hogy az általuk alkalmazott munkásoknak viszonylag a legkevesebb bért fizessék (amely még elégséges ahhoz, hogy a munkásokat a munkafeladatok megfelelő ellátására késztesse). Azonban a tulajdonosoknak (mint termelőknek) egyénileg az a cselekvési lehetőség is érdekükben áll, hogy a vállalataik által termelt árukat eladhassák. Ez viszont feltételezi a viszonylag magas szintű fizetőképes keresletet, és így általában a tulajdonosok (mint termelők) számára közjószágot képez a munkások viszonylag magas bérszínvonala, amely mellett a munkások (mint fogyasztók) jelentős mennyiségű pénzzel rendelkeznek. Tehát – amennyiben az adott tulajdonosok vállalatai általában a munkások által is hasznosítható árukat állítanak elő – összességében a munkások minél kevesebbet keresnek, annál kevesebb árut vásárolhatnak, tehát a tulajdonosok annál kevesebb árut adhatnak el. Azaz, ha egyénileg a tulajdonosok viszonylag kevés bért fizetnek az általuk alkalmazott munkásoknak, ennek összességében az lesz a következménye, hogy viszonylag alacsony lesz a kereslet a tulajdonosok vállalatai által előállított termékek iránt, tehát termékeik egy részét nem tudják eladni vagy csak viszonylag alacsony áron tudják eladni. Eszerint, miközben a tulajdonosok (mint munkaadók) egyénileg és szándékaik szerint érdekeiket érvényesítik a bérek alacsonyan tartásával, és így a munkások érdekei ellenére cselekszenek (egyéni és csoportszinten), a következmények összegeződésének a révén saját érdekeik ellenére is cselekszenek, kedvezőtlenül hatva általában a tulajdonosok (mint termelők) érdekeinek az érvényesülésére. (Vö.: Wright 2000: 978–979) Azonban, ha a vállalatok egy részének a termékeit a népesség nem azon körében értékesítik, amelyhez az adott vállalatok viszonylag alacsony bérű alkalmazottai tartoznak (például, ha a termékeket eleve exportra vagy eleve a kiemelkedően gazdag tulajdonosoknak és felső vezetőknek szánják), a bérek alacsonyan tartásának az összegeződése révén a kereslet viszonylag alacsony szintje ezen vállalatok tulajdonosai érdekeinek az érvényesülését nem érinti kedvezőtlenül, de más vállalatok tulajdonosai érdekeinek az érvényesülését általában kedvezőtlenül érinti.

A fentiekkel összefüggésben, a munkások csoportos erejének a növekedése korlátozza a tulajdonosokat (mint munkaadókat) érdekeik elkülönült érvényesítésében, például a bérek alacsonyan tartása tekintetében. Ezért az a cselekvési

lehetőség, hogy a munkások megszerveződés révén növeljék csoportos erejüket, ellentétes az egyes tulajdonosok érdekeivel és a munkások szervezkedése sérti a tulajdonosok érdekeit. Azonban a munkások jelentősebb csoportos ereje hozzájárul a bérszínvonal növeléséhez, ami viszont a termékek értékesítése szempontjából közjószág általában a tulajdonosok (mint termelők) számára, tehát e tekintetben jól szolgálja általában a tulajdonosok érdekeinek az érvényesülését. Emellett jól szolgálja általában a munkások érdekeinek az érvényesülését is, mivel ennek révén növelhetik keresetüket. (Vö.: Wright 2000: 979–981)

Üzemszociológiai kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy hasonló technológia és hasonló ösztönzési rendszer (egyéni teljesítménybér) esetén is nagymértékben különbözhetnek az adott nagyvállalat egyes üzemei abból a szempontból, hogy az üzem társadalmi struktúrájában milyen arányban találunk munkásokat a kiszolgáltatott társadalmi osztályban. Arra a következtetésre jutottam, hogy ez főleg azzal függ össze, hogy milyen az adott üzem munkaerőutánpótlása a potenciálisan kiszolgáltatott társadalmi helyzetű munkásokból. Harmadik példaként az egyéni cselekvések következményeinek összegeződésére ezzel a problémával kapcsolatban utalok néhány összefüggésre.

Egyedi gépeket és kissorozatgyártást, valamint egyéni teljesítménybéres ösztönzési rendszert alapul véve, a munkásoknak az az érdekük, hogy a legjobb gépeken, a legjobb szerszámokkal, a legjobban fizető munkafeladatokon stb. dolgozzanak (Farkas 2011b). Tehát minden egyes munkás számára magánjószágot képeznek a rendelkezésére álló termelési eszközök és megmunkálandó munkadarabok. Az viszont közjószágot képez egyfelől az előnyösebb helyzetben lévő munkások számára, másfelől a leghátrányosabb helyzetben lévő munkások számára is, hogy azok a termelési eszközök és munkafeladatok, amelyeket a körükbe tartozó munkásoknak kell elvégezniük, az érdekek szempontjából viszonylag jók legyenek. Ha minden egyes munkás elkülönült egyéni érdeke érvényesítésére törekszik, a viszonylag előnyösebb helyzetben lévő munkások jutnak hozzá a kedvezőbb termelési eszközökhöz és munkafeladatokhoz, a leghátrányosabb helyzetben lévő munkásoknak viszont csak a „senkinek se kell" termelési eszközök és munkafeladatok maradnak. Azonban ilyen körülmények között az utóbbi munkások rövid időn belül kilépnek az üzemből. Amennyiben a kilépő munkások utánpótlása folyamatosan biztosított, tartósan nagy arányban lesznek munkások kiszolgáltatott helyzetben, akik csak igen kis mértékben képesek érdekeik érvényesítésére. Ebben az esetben az egyéni szintű és a csoportszintű kölcsönhatások összhangban vannak az előnyösebb és a leghátrányosabb helyzetben lévő munkások között. Az előnyösebb helyzetben lévő munkások mind egyéni szinten, mind csoportszinten sértik a leghátrányosabb helyzetben lévő munkások érdekeit, és ez megfelel az előbbiek érdekeinek.

Ha azonban az üzemből kilépő munkások utánpótlása nagyrészt nem biztosított, a korábban viszonylag előnyösebb helyzetben lévő munkásoknak kell elvégezniük a legrosszabb munkafeladatok nagy részét is. Azaz, vagy a korábban

előnyösebb helyzetben lévő munkások egy része csúszik le kiszolgáltatott társadalmi helyzetbe, vagy egyenletesebb lesz az érdekek szempontjából legrosszabb termelési eszközök és munkafeladatok elosztása a munkások között. A vezetők beavatkozása nélkül várhatóan az előbbi történik, mivel valamennyi munkás saját érdeke érvényesítésére törekszik. Azaz, a fentebb vázolt folyamat folytatódik, és még kedvezőtlenebbek lesznek a körülmények általában az adott üzemben dolgozó munkások számára. Ebben az esetben tehát az előnyösebb és a leghátrányosabb helyzetben lévő munkások közötti egyéni szintű és csoportszintű kölcsönhatások ellentmondásba kerülnek egymással. Bár az előnyösebb helyzetben lévő munkások mind egyéni szinten, mind csoportszinten sértik a leghátrányosabb helyzetben lévők érdekeit, de a csoportszintű hatás végül is ellentétes az előnyösebb helyzetben lévő munkások érdekeivel is.

Ezt az ellentmondást maguk a munkások általában nem képesek feloldani, mivel nem képesek az adott érdekek vonatkozásában valamennyi munkást vagy a viszonylag előnyösebb helyzetben lévő munkásokat felölelő társadalmi egyesülést, illetve érdekszövetséget létrehozni. Ilyen körülmények között azonban az üzemben egyre jelentősebb lesz a munkaerőhiány, és a vezetők számára egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy csak az jelentheti a megoldást, ha egyenletesebbé teszik a termelési eszközök és a munkafeladatok elosztását a munkások között. Ebben a vonatkozásban a vezetők érdekei egybeesnek a leghátrányosabb helyzetben lévő munkások érdekeivel, ami megakadályozza azt, hogy ezek a munkások olyan hátrányos, illetve olyan mértékben kiszolgáltatott társadalmi helyzetbe kerüljenek, amelyben érdekeiket a számukra még elégséges mértékben sem képesek megvalósítani. De a vezetők érdekei hosszabb távon egybeesnek általában a viszonylag előnyösebb helyzetben lévő munkások érdekeivel is, mert e munkások nagyrészt még így is mentesülhetnek a viszonylag legrosszabb munkafeladatok ellátása alól.

Az említett példák alapján esetleg úgy tűnhet, hogy célszerű különbséget tennünk egyrészt az egyének szintjén, másrészt a kategoriális csoportok szintjén a társadalmi viszonyok között. Ebben az esetben ugyanis látszólag az egyéni szintű társadalmi viszonyokból magyarázhatnánk az egyéni szintű kölcsönhatásokat, a csoportszintű társadalmi viszonyokból a csoportszintű kölcsönhatásokat. Felfogásom szerint azonban pusztán kategoriális csoportok nem lehetnek érdekek és társadalmi erők szubjektumai, társadalmi viszonyok szubjektumai és objektumai, valamint társadalmi cselekvések szubjektumai sem lehetnek. Amennyiben tehát a kategoriális csoportok csupán mint ilyenek léteznek, végül is az egyéni szintű társadalmi viszonyokból magyarázhatjuk a csoportszintű társadalmi kölcsönhatásokat is.

B) A képviseleti szintű csoportközi kölcsönhatás

a) A képviseletek intézményei és viszonyai

A modern állami (vagy nemzeti) társadalomban és az állami társadalmon belüli kisebb társadalmi csoportokban a csoportközi kölcsönhatások legjellemzőbb formája a képviseleti szintű kölcsönhatás adott kategoriális csoportok között. A csoportoknak tulajdonított viselkedések és kölcsönhatások gyakran közvetlenül nem mások mint az adott csoportok képviselőinek a társadalmi cselekvései és kölcsönhatásai. Majd látjuk azonban, hogy egyrészt a képviselt csoportok egyes tagjainak az érdekei és magatartása, valamint a képviselők magatartása jelentősen eltérhet egymástól. Másrészt, a csoportok között az egyének szintjén megfigyelhető kölcsönhatások és a képviselők közötti kölcsönhatások között lényeges ellentmondások is lehetnek.

A tizenharmadik fejezetben (3.2Bc) meghatározott értelemben a képviselő vagy képviselet olyan egyén vagy testület, amely intézményesen szabályozott formában az egyének meghatározott körének nevében, mintegy az egyének adott körét helyettesítve cselekszik. A hivatkozott alfejezetben a társadalmi csoportok képviseletéről volt szó, itt viszont a társadalmilag jelentős kategoriális csoportok közötti képviseleti szintű társadalmi kölcsönhatásokkal foglalkozom. Mindazonáltal egy kategoriális csoportot is képviselhet egy társadalmi csoport (pl. egy szakma dolgozóit képviselheti egy kamara vagy egy szakszervezet), az adott nagyobb társadalmi csoportot közvetlenül képviselheti egy társadalmi testület, amelynek tagsága a nagyobb csoport tagjai köréből kerül ki, majd a testületet személy szerint képviselhetik az ezzel megbízott tisztségviselők. Tehát egy kategoriális csoport képviselete többszintű is lehet, de a továbbiakban feltételezem, hogy a képviseletet már egyének látják el, akiket képviselőknek nevezek. Amennyiben a képviselt csoport kategoriális csoport, a képviselők megbízatása rendszerint olyan társadalmi javak elérésére irányul, amelyek az általuk képviselt kategoriális csoport tagjai számára közjavakat képeznek.

Fentebb láttuk, hogy az egyéni cselekvések következményeinek összegeződése révén megvalósuló csoportközi kölcsönhatások csupán olyan társadalmi intézmények létezését feltételezik, amelyek az egyének szintjén hoznak létre társadalmi viszonyokat. A képviseleti szintű csoportközi kölcsönhatásokat viszont egy összetett intézményrendszer által létrehozott társadalmi viszonyok határozzák meg (14.11. ábra).

- A képviseleti szintű csoportközi kölcsönhatások megvalósulása a társadalmi intézmények, és az ezen intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok következő három rendszerét feltételezi: (1) az *alapintézmények* rendszerét, amely társadalmi viszonyokat hoz létre a népesség szintjén; (2) a *képviseleti intézmények* rendszerét egy adott kategoriális csoportot alkotó egyének és képviseletük vonatkozásában; (3) a *tárgyalási intézmények* rendszerét a különböző kategoriális csoportok képviseletei vagy képviselői vonatkozásában.

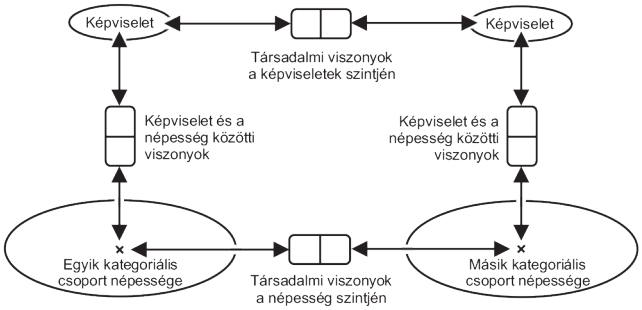

14.11. ábra: A társadalmi viszonyok a népesség és a képviseletek szintjén

Az alapintézmények rendszere társadalmi viszonyokat hoz létre a népesség szintjén, egyrészt az adott kategoriális csoportokon belül az egyének között, másrészt a különböző kategoriális csoportokhoz tartozó egyének között. E viszonyok alapvetően meghatározzák az adott csoportokon belül és a két csoport népessége között az egyéni szintű társadalmi kölcsönhatásokat, valamint meghatározzák az egyéni cselekvések következményeinek összegeződése révén megvalósuló csoportközi kölcsönhatásokat. A képviseleti intézmények rendszere egy adott kategoriális csoportot alkotó egyének és képviseletük közötti társadalmi viszonyokat hozza létre, amely viszonyok alapvetően meghatározzák az adott csoport népessége és képviselete közötti társadalmi kölcsönhatásokat. A tárgyalási intézmények rendszere társadalmi viszonyokat hoz létre a különböző kategoriális csoportok képviseletei vagy képviselői között, amely viszonyok alapvetően meghatározzák a képviseletek vagy képviselők közötti kölcsönhatásokat.

A képviselt csoport és a képviselő közötti társadalmi viszonyokat olyan intézmények határozzák meg, amelyek egyfelől lehetőséget biztosítanak arra, hogy az adott csoport képviselője révén nyilvánuljon meg, másrészt szabályozzák a képviselő megbízásának módját, hatáskörét és a képviselendő álláspont kialakítására vonatkozó döntési folyamatot. Ezen intézmények közül eleve külső fedezetű intézmények azok az intézmények, amelyek a képviselet lehetőségét meghatározzák. A megbízásra, a hatáskörre és a képviselendő álláspontra vonatkozó intézmények is lehetnek részben külső fedezetűek, ahhoz a népességhez képest, amelynek a képviseletét szabályozzák. Például nagyrészt törvény szabályozhatja a gazdasági kamarák létrehozását és működését, a tagságukat alkotó gazdálkodó szervezetek bizonyos érdekeinek a képviseletét, és a gazdálkodó szervezetek kamarai képviselői vagy küldöttei e törvény keretei között alakíthatják ki alapszabályzatukat. Másik példával élve, nagyrészt törvény szabályozhatja az egyetemi hallgatók érdekképviseletét ellátó hallgatói önkormányzatok létrehozását és működését, és a hallgatók által választott képviselők vagy küldöttek e törvény keretei között alakíthatják ki az önkormányzat alapszabályzatát.

A képviseleti intézményeknek elvileg belső fedezetű intézményeknek kellene lenniük ahhoz, hogy a képviseletek hűen kifejezzék az adott kategoriális csoport tagjainak érdekeit. Azonban belső fedezetű társadalmi intézmények általában csak az egyének viszonylag szűkebb körében alakulhatnak ki. A negyedik fejezetben (3.1Bb) is említettem, hogy bár elvileg lehetséges, de a valóságban kevés valószínűséggel alakulnak ki olyan belső fedezetű társadalmi intézmények, amelyek érvényességi körébe viszonylag sok egyén esik. A viszonylag nagy taglétszámú kategoriális csoportok és képviseletük közötti társadalmi viszonyokat létrehozó intézményeket jellemzően az adott csoportok tagjainak a viszonylag szűk körei alakítják ki, és ezek az intézmények a tagság túlnyomó többsége szempontjából külső fedezetű intézmények.

Különbséget tehetünk a képviselők négy fő típusa között: az önjelölt, a kijelölt, a kiválasztott és a vállalkozó képviselő. A valóságban egy adott képviselőre bizonyos mértékben több típus jellemző vonásai is jellemzőek lehetnek. Az *önjelölt képviselő* maga ajánlkozik egy adott kategoriális (vagy társadalmi) csoport képviseletére; illetve, ha több egyén összehangoltan ajánlkozik erre, az általuk kialakított szabályok révén önmagukat ruházzák fel egy adott kategoriális (vagy társadalmi) csoport képviseletének a jogosultságával. A képviseletnek ezt a formáját Weber (1987: 295) elsajátított képviseletnek nevezi. Például, ha egy szakszervezet, illetve e szakszervezet tisztségviselői egy adott szakma érdekeinek a képviseletére hivatkozva alakítják ki bizonyos kérdésekben az álláspontjukat, de az adott szakszervezet tagsága csak az adott szakma dolgozóinak a kisebb részét foglalja magában, a szóban forgó tisztségviselők nagyrészt önjelölt képviselők. Nagyrészt önjelölt (részben jogszabályok által kijelölt) képviselő a vállalat tulajdonosa vagy felső vezetője, ha a főleg általa kialakított szabályok szerint a vállalat nevében járhat el bizonyos ügyek intézésében. A *kijelölt képviselőt* a képviselt csoport tagjain kívüli egyén vagy csoport jelöli ki, a képviselt csoport tagjaitól függetlenül. A kijelölt képviselő esetleg lehet a képviselt csoport egyik tagja is, de lehet a csoporton kívüli egyén is. A *kiválasztott képviselő* az adott kategoriális (vagy társadalmi) csoport tagja, akit a fentebb alapintézményeknek nevezett intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok fűznek az adott kategoriális (vagy társadalmi) csoport más tagjaihoz, és ugyanakkor képviselői szereppel is rendelkezik. A *vállalkozó képviselő* az adott kategoriális (vagy társadalmi) csoporton kívüli egyén, akit eleve (a képviseleti intézményektől függetlenül) nem fűznek társadalmi viszonyok az adott kategoriális (vagy társadalmi) csoport tagjaihoz, és aki javadalmazás ellenében vállalja a képviseletet.

A képviseletek vagy képviselők közötti tárgyalást szabályozó intézmények elvileg egyaránt lehetnek külső vagy belső fedezetű intézmények az egymással tárgyaló képviseletek, illetve képviselők szempontjából. Például a szakszervezetek és a munkaadók képviselői közötti tárgyalásokat részben törvények szabályozzák, de – a törvények által meghatározott keretek között – a tárgyaló felek nagyrészt maguk is egyezségre juthatnak a tárgyalásokra vonatkozó szabályozásban.

b) A képviseleti társadalmi kölcsönhatás sajátosságai

A képviseleti szintű társadalmi kölcsönhatásokban közvetlenül csupán az adott kategoriális (vagy társadalmi) csoportok képviselői vesznek részt. A legegyszerűbb esetet, a kétoldalú kölcsönhatásokat véve alapul, a csoportközi kölcsönhatások lehetnek mindkét oldalról képviseleti szintűek, de az is előfordulhat, hogy az egyik oldalról képviselő vesz részt a kölcsönhatásokban, a másik oldalról viszont a csoport valamennyi tagja. Például a sztrájkoló munkások és a vállalat felső vezetői is megbízhatnak egy-egy képviselőt, hogy üljenek le tárgyalni és jussanak egyességre a problémák megoldása és a munka folytatása érdekében. Azonban a vállalat vezetése olyan megbízatással is küldhet egy képviselőt, hogy tárgyaljon lehetőleg valamennyi munkással egy értekezlet formájában, ha a sztrájkoló munkások száma ezt lehetővé teszi. A következőkben feltételezzük, hogy mindkét oldalról képviseleti szintű a társadalmi kölcsönhatás.

Hajlamosak lehetünk arra, hogy az adott kategoriális csoportnak tulajdonítsuk az adott csoport képviselőjének a magatartását, amennyiben nem rendelkezünk elegendő információkkal a képviselői magatartást meghatározó társadalmi intézményekről és viszonyokról. Elvileg – és általában a valóságban – a képviselő magatartása csak többé vagy kevésbé fejezi ki, esetleg egyáltalán nem fejezi ki az adott csoport tagjainak az érdekeit és törekvéseit, sőt azzal kifejezetten ellentétes is lehet. Ezzel összefüggésben:

- A kategoriális csoportok közötti képviseleti szintű kölcsönhatások elvileg különböző mértékben felelhetnek meg az adott csoportok közötti egyéni szintű társadalmi viszonyoknak és kölcsönhatásoknak. A közöttük tapasztalható ellentmondások meghatározó tényezői főleg a képviseleti és a tárgyalási intézményekben, valamint az ezen intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokban rejlenek.

Mint már említettem, a kategoriális csoportok közötti képviseleti szintű kölcsönhatásokban a képviselők cselekvései megbízatásuk szerint olyan társadalmi javak elérésére irányulnak, amelyek az általuk képviselt kategoriális csoport tagjai számára közjavakat képeznek. A társadalmi intézmények az érdekek és az erők, illetve az érdekviszonyok és az erőviszonyok meghatározása révén határozzák meg a képviselői magatartást. Bizonyos intézmények a képviselői szerepben lévőket pótlólagos társadalmi képességekhez és ezáltal jelentősebb erőkhöz juttatják. Abban a tekintetben azonban általában tág lehetőségeket hagynak, illetve határoznak meg, hogy a képviselők milyen érdekek érvényesítésében használják fel pótlólagos társadalmi képességeiket.

Így a képviselők esetleg ilyen szerepükben is részben elkülönült egyéni érdekeiket vagy a csoport szűkebb körének az érdekeit törekszenek érvényre juttatni. Már a képviselői szerep vállalásának motívumai között jelentős szerepet játszhat az a törekvés, hogy az egyén főleg saját vagy egy viszonylag szűk kör érdekeinek szolgálatába állítsa társadalmi képességeit és erejét. Például Magyarországon

a szocializmusban a munkások körében igen népszerűtlenek voltak a szakszervezeti bizalmiak, mert a munkások eleve úgy tekintettek rájuk, mint akik az ő érdekeik rovására alakítanak ki jó kapcsolatokat a vezetőkkel. A vállalkozó képviselők eleve saját érdekükben vállalják a képviseletet, de érdekeiknek különböző mértékben felelhet meg a képviselt csoport érdekeinek a valós képviselete. Például egy politikai párt által jelöl képviselő nagyrészt vállalkozó képviselő, akinek a fő célja lehet az, hogy képviselői munkája révén minél több jövedelemhez jusson, de ezt esetleg – a körülményektől függően – elérheti a választók hatékony képviseletével vagy a párt felső vezetéséhez való feltétlen hűséggel és a pártvezetés kiszolgálásával is.

Ha a képviselőnek olyan egyénnel vagy egyénekkel szemben kell képviselnie az adott kategoriális csoportot, akik hatalommal rendelkeznek nemcsak általában a csoport egyes tagjai, hanem a képviselővel szemben is, viszonylag kevés az esélye annak, hogy a képviselő magatartása kifejezze az adott csoportot alkotó egyének érdekeit és törekvéseit. A másik fél hatalma révén gyakran meghatározhatja azt is, hogy kik legyenek a képviselők, de még ha tőlük függetlenül választották ki a képviselőket, hallgatólagos vagy kifejezett formában akkor is érdekszövetséget ajánlhat nekik. A hátrányosabb helyzetben lévők képviselői, akik képviseleti tevékenységük révén a hatalmi helyzetben lévőkkel, illetve azok képviselőivel kerülnek kölcsönhatásba, különösen hajlamosak lehetnek arra, hogy külön alkut kössenek a hatalmi helyzetben lévőkkel.

A képviseleti szintű társadalmi viszonyok és kölcsönhatások eleve más természetűek, mint a népesség szintjén a társadalmi viszonyok és kölcsönhatások. Az előbbiek azonban annyiban megfelelhetnek az utóbbiaknak, amennyiben a képviseletek hűen kifejezik az adott kategoriális csoportokhoz tartozó egyének érdekeit, és a képviseletek közötti erőviszonyok tükrözik a bizonyos mértékben szervezett cselekvésre is képes kategoriális csoportok közötti erőviszonyokat. Eléggé általános azonban a képviseleti szintű kölcsönhatások esetében is, hogy a kifejezetten csoportszintű kölcsönhatások nem felelnek meg az egyéni szintű társadalmi viszonyoknak és kölcsönhatásoknak.

Például egy politikai párt esetében különbséget tehetünk az egyének azon – egyre szűkebb – körei között, amelyek különböző módon és különböző mértékben befolyásolhatják azt, hogy az adott párt valójában milyen mértékben képviseli az egyének azon körét, amelynek képviseletére kifejezetten megfogalmazva vállalkozik. Egyrészt, a parlamenti választásra jogosult népességen belül elhatárolhatjuk a választásokon részt vevő és az adott pártra szavazó egyének körét, akik szavazatukkal járulhatnak hozzá ahhoz, hogy a párt – parlamenti képviselői számával összefüggésben – milyen politikai erővel rendelkezik. Másrészt, ezen belül elhatárolhatjuk az adott párt tagjainak a körét, akik részt vehetnek a párton belüli választásokon és esetleg véleményük hangoztatásával is hatással lehetnek a párt működésére. Harmadrészt elhatárolhatjuk a párt különböző tisztségviselőinek a körét, és végül a párton belül kialakult hatalmi hálózatot vagy oligarchiát, amely-

nek döntő befolyása van a párt belső életére és politikai tevékenységére. (Vö.: Michels 2001: 36–38)

Az *oligarchia* kifejezés az (erő-)elit kifejezéssel rokon értelemben használatos, és ilyen értelemben e kifejezés a kevesek (az úgynevezett oligarchák) hatalmát vagy uralmát jelenti, a hatalommal vagy uralommal rendelkező egyének köréhez képest jóval számosabb többség vagy tömeg felett. Robert Michels (2001: 26–27) felfogása szerint valamennyi szervezet – politikai párt, szakszervezet vagy bármely más társulás – magában foglalja a hajlamot az oligarchia kialakulására. Az említett szerző az európai szociáldemokrata pártok tanulmányozása alapján mutatott rá arra, hogy a politikai pártok – a formális intézményeiket tekintve demokratikusnak tűnő pártok is – valójában oligarchikus módon szerveződnek. A párt írott szabályzatait szó szerint értelmezve, a párt vezetőinek a cselekvései ki vannak téve a szervezet közönséges tagjai általi ellenőrzésnek. Azonban valójában ez az ellenőrzés a szervezet méretének növekedésével csupán látszólagossá válik. A pártszervezet oligarchikus és bürokratikus természete technikai és gyakorlati szükségszerűség, elkerülhetetlen terméke a szervezeti elv érvényesítésének. E felfogásban „a szervezet az, amely megszüli a választottak hatalmát (domination) a választók felett, a megbízottak hatalmát a megbízók felett, a képviselők hatalmát a képviseltek felett" (241).[3]

A szóban forgó klasszikus szerző szerint a politikai pártokban az oligarchia kialakulásának legfőbb oka a munkamegosztás és a vezetés technikai nélkülözhetetlenségében rejlik. A szervezet mérete eleve lehetetlenné teszi a közös döntéseket, valamint a modern politikai párt politikai értelemben harcoló párt, és a politikai taktikák megkívánják a gyors döntéseket, amelyek viszont centralizációt igényelnek. (Michels 2001: 31–32) Emellett a szervezet méretének növekedésével a feladatok is növekednek és összetettebbekké válnak, és e feladatok ellátásához állandó, képzett és hivatásos vezetőkre van szükség. A vezetői és képviselői feladatok ellátása során, és ahhoz kapcsolódóan megszerzett szakértői és általánosabb tudás is a tömeg fölé emeli a vezetőket, és a tömeget aláveti a vezetőknek. (52–56) Mindezeken túlmenően, a politikai pártok vezetői általában hosszú ideig maradnak vezetői pozícióban, és ez is jelentősen hozzájárul a párton belüli oligarchia kialakulásához (61–63). Azok a vezetők, akik vezetői helyzetük révén hatalomhoz jutottak, általában arra törekszenek, hogy kiterjesszék és megszilárdítsák hatalmukat, és kivonják magukat a tömegek ellenőrzése alól (128).

A politikai párton belül az oligarchia kialakulása és a párt belső oligarchikus működése jelentős hatással van a párt kifelé irányuló politikai tevékenységére is. Michels (2001: 241) szerint a politikai pártok által a választók érdekeinek a képviselete egy hamis megvilágítás által előidézett illúzió. Egy adott párthoz tartozó képviselők az általuk formálisan képviselt egyénektől és csoportoktól nagyrészt független hatáskörre és társadalmi erőre tesznek szert (22–31). Például a munkás-

[3] Az eredeti szövegben a „domination" kifejezés az adott szövegösszefüggésben leginkább a fogalmaim szerinti hatalmat jelenti (9. fejezet: 1.1A).

osztály pártjainak a történelme is folyamatosan szolgáltat olyan eseteket, amikor a vezetők magatartása kirívó ellentmondásban volt a párt által hirdetett alapvető elvekkel. Michels saját korára gondolva írja, hogy számos olyan parlamenti képviselő és szakszervezeti vezető van, akik szemben állnak a közemberekkel ideológiai és gyakorlati szempontból is, és akik továbbra is nyugodtan cselekszenek a közemberek nevében. (56) Gyakran előfordul, hogy a politikai pártok és a szakszervezetek vezetői olyan cselekvésirányt kezdeményeznek és követnek, amit azon állampolgárok vagy dolgozók többsége helytelenít, akiket képviselniük kellene. A vezetők oligarchiává alakulnak, és a tömegekre csupán az oligarchia által meghozott döntések elfogadásának a kötelezettségét hagyják. (91–92) Azonban Michels szóban forgó felfogása jól jellemzi a képviselet mai problémáit is, és például egy szakszervezet helyi és országos szintű vezetőinek az érdekei és törekvései nagyrészt eltérhetnek és jellemzően nagyrészt eltérnek a szakszervezeti tagok érdekeitől (Doralt 2005: 164–168).

Egyfelől a kategoriális csoportok népességének a szintjén a társadalmi viszonyok és kölcsönhatások, másfelől a képviseleti szintű kölcsönhatások közötti ellentmondások nagyrészt elkerülhetetlenek, és ezen ellentmondásoknak főleg két forrása lehet. Egyrészt, ha a képviseleti intézmények nem megfelelőek, és olyan társadalmi viszonyokat hoznak létre a népesség és képviselete között, amelyek nem biztosítják az érdekek megfelelő képviseletét. Vagy ha egyáltalán ki sem alakultak ilyen intézmények, és az adott kategoriális csoport formális képviseletét nem fűzik társadalmi viszonyok a népességhez. Másrészt, ha a tárgyalási intézmények által a képviseletek között létrehozott társadalmi viszonyok az egyik vagy a másik, vagy mindkét fél szempontjából nézve nem teszik lehetővé az érdemi problémák megtárgyalását és egy elfogadható közös álláspont kialakítását.

C) A mozgalmi szintű csoportközi kölcsönhatás

a) A társadalmi mozgalom fogalma

Az egyéni cselekvések következményeinek összegeződése révén megvalósuló csoportközi kölcsönhatásokban elvileg a kategoriális csoportokhoz tartozó egyének valamennyien részt vesznek, de közvetlenül az egyéni kölcsönhatások szintjén. A képviseleti szintű csoportközi kölcsönhatásokban ezzel szemben közvetlenül csupán az adott kategoriális csoportok képviselői vesznek részt. A társadalmi mozgalmak révén megvalósuló csoportközi kölcsönhatások mindkét előbbi formától lényegesen különböznek. A társadalmi mozgalmak esetében az egyik vagy a másik, vagy mindkét kategoriális csoport tagjainak egy része közvetlenül is részt vesz a csoportszintű kölcsönhatásokban. E kölcsönhatások során cselekvéseik jellemzően bizonyos közjavak elérésére vagy olyan intézményes szabály érvényre juttatására (vagy érvénytelenítésére) irányul, amely az egyének adott körében mindenki számára kedvező (vagy kedvezőtlen).

Ha két kategoriális csoport közötti társadalmi kölcsönhatásokban társadalmi mozgalom szerepet játszik, többnyire csupán az egyik fél viselkedése jelenik meg mozgalom formájában, de esetenként egy adott mozgalommal szemben ellenmozgalom is szerveződhet. Egy (vagy több) kategoriális csoport tagjai körében szerveződő társadalmi mozgalom irányulhat bizonyos személyek vagy egy társadalmi csoport (pl. a kormány, egy vállalat vezetői, illetve vezető testülete) befolyásolására is.

- A *társadalmi mozgalom* az egyének viszonylag széles körének részben szervezett, részben csupán tömeges cselekvések formájában megnyilvánuló, hosszabb távon megfigyelhető törekvése és magatartása, amely az egyének adott köre számára előnyös társadalmi intézményes szabályok érvényre juttatására, érvényben tartására vagy hátrányos szabályok érvénytelenítésére, és/vagy közjószágot képező társadalmi (vagy társadalmi vonatkozású) jószág elérésére irányul.

(Vö. pl.: Oberschall 1995: 2; Snow–Soule–Kriesi 2006: 6–11; Zurcher–Snow 1981: 447) A társadalmi mozgalmak nagymértékben különbözhetnek abból a szempontból, hogy azokban milyen számban és milyen arányban vesznek részt az általuk szolgált kategoriális csoportok tagjai, valamint az adott kategoriális csoportokon kívüli egyének.

A társadalmi mozgalom fogalmának meghatározása, illetve a társadalmi és a nem társadalmi mozgalmak közötti megkülönböztetés során is felmerül a szociológia legfőbb elméleti problémája. Nevezetesen az, hogy a szociológiában nincs egyetértés abban a kérdésben, hogy milyen természetű létezők a társadalmi létezők. Viszonylag széles körben elfogadott az a felfogás, amely szerint sok ember mozgalma eleve társadalmi mozgalom. Azonban a különböző mozgalmak kutatói többnyire talán azzal a felfogással értenének egyet, amely szerint csak a konfliktusos mozgalom társadalmi mozgalom, amely egy ellenérdekű fél befolyásolására irányul (della Porta–Diani 2006: 21–23; Rucht 2006: 197). A társadalmi mozgalom konfliktusos természetét különösen Tarrow (2011: 6–11) hangsúlyozza, aki szerint a társadalmi mozgalom legfőbb jellemzője a küzdelmes együttes cselekvés, amely a testi erőszak alkalmazását is magában foglalhatja. Én a társadalmi és a nem társadalmi mozgalmak között céljaik és szándékolt hatásaik társadalmi vagy nem társadalmi természete szempontjából teszek különbséget.

Felfogásom szerint a közvetlenül is társadalmi természetű létezők a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközei és feltételei. Azonban közvetve társadalmi létezőknek tekinthetjük azokat a létezőket is, amelyek önmagukban nem társadalmi természetűek, de a közvetlen társadalmi létezők következményeiként állhatnak az egyének rendelkezésére (4. fejezet: 3.2Ab). Eszerint a társadalmi cselekvések érdekmotivált vagy társadalmi kényszermotivált cselekvések (4. fejezet: 3.2Ab). Azonban e követelményeknek az úgynevezett társadalmi mozgalmak nagyrészt nem tesznek eleget.

- A céljaikat és szándékolt hatásaikat tekintve társadalmi természetű mozgalmak intézményesen nagyrészt szabályozatlanok és meghatározatlanok, valamint a résztvevők motívumai különböző természetűek lehetnek; tehát a társadalmi mozgalmak – felfogásom szerint – elvileg is csak részben társadalmi jelenségek.

A *mozgalom céljának* vagy céljainak az adott mozgalom magját képező testület által – a mozgalom várható résztvevőinek az igényeit figyelembe véve – megfogalmazott, a mozgalom résztvevői számára kihirdetett, és a résztvevők által kifejezetten vagy – a mozgalomban való részvétel által – hallgatólagosan elfogadott célt vagy célokat nevezzük. A mozgalom résztvevői a fő célokat más szempontból mint követeléseket fogalmazzák meg egy adott másik félre irányulóan, akinek a befolyásolása révén a célok elérhetőknek tűnnek.

A mozgalmak céljaik (és szándékolt hatásaik) szempontjából nagyon különbözőek lehetnek (lásd pl. Szabó 2018: 7–9). Mint fentebb említettem, a társadalmi mozgalmak az egyének adott köre számára előnyös társadalmi intézményes szabályok érvényre juttatására, érvényben tartására vagy hátrányos szabályok érvénytelenítésére, és/vagy közjószágot képező társadalmi (vagy társadalmi vonatkozású) jószág elérésére irányulnak. Ilyen értelemben egy adott társadalmi mozgalom irányulhat például a bérek emelésére, a munkaidő csökkentésére, a korrupció visszaszorítására, a jóléti kiadások növelésére, és ezáltal a jóléti szolgáltatások javítására, a kormány megbuktatására. Ezzel szemben például a békemozgalmak, a nukleáris fegyverkezés elleni mozgalmak, a környezetvédő mozgalmak vagy valamilyen sajátos életforma, illetve életmód kialakítására irányuló mozgalmak döntően nem társadalmi mozgalmak. Azonban a céljaikat tekintve döntően nem társadalmi mozgalmaknak – illetve e mozgalmak céljainak – is lehetnek társadalmi természetű vonatkozásai. Például a hadviselés és a fegyverkezés elleni mozgalmak érintik az állami költségvetést, tehát azt, hogy az adófizetők pénzét hadviselésre és fegyverkezésre vagy esetleg a jóléti szolgáltatások fejlesztésére fordítsák.

Amennyiben az adott mozgalom résztvevői szempontjából a mozgalom hatása megfelel a céljának, eleve társadalmi – vagy társadalmi vonatkozású – hatás (például amennyiben sikerül elérni a bérek emelését vagy a jóléti kiadások növelését). Emellett a társadalmi mozgalom hatása elvileg egy adott másik fél vonatkozásában is társadalmi hatás. Például a bérek emeléséért folytatott sztrájk egyrészt anyagi veszteséget eredményez a vállalat tulajdonosai számára, másrészt – amennyiben a sztrájkolók szempontjából eredményes – többlet kiadást jelent a tulajdonosok számára. A társadalmi mozgalomban elvileg mindkét fél részéről és mindkét fél irányában kizártnak tekintjük a testi erőszak alkalmazását. Így elvileg kizárt például a tüntetők erőszakos viselkedése vagy a rendőrök erőszakos fellépése. A valóságban azonban nincs éles határ az ilyen szempontból társadalmi természetű mozgalom és a bizonyos mértékben testileg erőszakos viselkedésekkel is járó mozgalom között. Sőt, bizonyos körülmények között egy mozgalom csak

akkor lehet igazán eredményes, ha résztvevői bizonyos mértékben testi erőszakot is hajlandók alkalmazni.

Mint fentebb említettem, az úgynevezett társadalmi mozgalmak elvileg is csak részben társadalmi természetűek. Egyrészt azért, mert a társadalmi mozgalmak nagyrészt magukban foglalhatják az intézményesen szabályozatlan és meghatározatlan tömeges viselkedések különböző formáit is, mint például a nagyrészt szervezetlen tüntetést, a zavargást és a viszálykodást (Etzioni-Halevy 1993: 201; Miller 1985: 282; Smelser 1963: 271–272; Snow–Soule–Kriesi 2006: 6–7). Másrészt azért, mert a társadalmi mozgalmakban részt vevő egyének motívumai (a részvétel szempontjából) általában igen különböző természetűek lehetnek, ahogyan ezt majd a következő alfejezetben (3.1Cb) látjuk.

A társadalmi mozgalom viszonylag kevéssé hatékony módja bizonyos intézményes szabályok érvényre juttatásának, érvénytelenítésének vagy érvényben tartásának, illetve bizonyos társadalmi javak megszerzésének. Ugyanis a mozgalom általában megfelelő számú egyén számos megmozdulásban való részvételét igényli, és a mozgalomban való részvétel – az időráfordítás mellett – más negatív következményekkel (anyagi ráfordítások, munkahelyi diszkrimináció, esetleg testi sérülés stb.) is járhat a résztvevők számára. Tehát társadalmi mozgalom elvileg akkor alakulhat ki, ha az egyének közvetlenül egyénileg, képviselők vagy kisebb egyesülések, illetve hálózatok befolyása révén nem képesek érdekeiket a szóban forgó vonatkozásokban érvényesíteni.

A társadalmi struktúrát tekintve, társadalmi mozgalom révén többnyire a hatalommal rendelkező egyének cselekvéseit, illetve döntéseit igyekeznek befolyásolni az elkülönülten hatalmi függésben lévő, és az adott vonatkozásban a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel ellentétes érdekekkel rendelkező egyének. Azonban az adott állami (vagy nemzeti) társadalomban egy adott társadalmi mozgalom nem feltétlenül irányul közvetlenül a hatalmi osztály, illetve a hatalmi osztály egy részének a befolyásolására. Kialakulhat társadalmi mozgalom olyan kategoriális csoport vagy csoportok tagjaival szemben is, amelyek tagjai a társadalmi struktúrában nagyrészt különböző társadalmi helyzetekben vannak, illetve különböző társadalmi osztályokhoz tartoznak. Például a feminista mozgalmak vagy a fekete polgárjogi mozgalmak általában a férfiakkal, illetve a fehérekkel szemben fogalmazták meg céljaikat; ugyanakkor általában a férfiak vagy a fehérek társadalmi osztályhelyzetük szerint igen differenciáltak. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy ha egy társadalmi mozgalom résztvevői az adott társadalmon belüli kisebb társadalmi csoportokon (pl. munkahelyi szervezeteken, településeken stb.) belüli körülmények megváltoztatására helyezik a hangsúlyt, de az adott társadalom egészében kívánnak változást elérni, akkor is meg kell fogalmazniuk követeléseket a hatalommal rendelkező egyénekkel, illetve csoporttal szemben is. Ezek a követelések a hatalmi osztály érdekeinek többé vagy kevésbé megfelelő, vagy attól eltérő követelések is lehetnek.

b) A társadalmi mozgalmak meghatározottsága és hatása

Azt nem tekintem feladatomnak, hogy a társadalmi mozgalmakat részletesen elemezzem. A következőkben főleg egyrészt azokra a körülményekre mutatok rá, amelyek a társadalmi mozgalmak kialakulását és fejlődését a legáltalánosabb szinten meghatározzák. Másrészt azt hangsúlyozom, hogy a mozgalmakban való részvétel motívumai igen különböző természetűek lehetnek. Végül röviden azzal a kérdéssel foglalkozom, hogy a mozgalom hatása a hatalommal rendelkező másik félre milyen formákban valósulhat meg.

- A társadalmi mozgalom kialakulását és fejlődését elősegítő főbb tényezők: (1) aktuális – intézményes és/vagy strukturális – lehetőségek a szabályok megváltoztatására, illetve az igényelt javak elérésére, (2) a kedvezőtlen körülmények miatti tartós elégedetlenség, (3) ezek „okaira" és megszüntetésük lehetőségeire vonatkozó, széles körben elterjedt értelmezési keretek és ideológiák kialakulása, valamint (4) egy vagy több intézményesen szervezett csoport kialakulása a résztvevők mozgósítására.

A társadalmi mozgalmak meghatározottsága nagyon összetett, és a fent kiemelt tényezők elvileg is csak bizonyos valószínűséggel határozzák meg a társadalmi mozgalmak kialakulását, fejlődését és eredményességét.

A „politikai folyamat" felfogás képviselői a politikai lehetőség-struktúrát (political opportunity structure) emelik ki a társadalmi mozgalmak kialakulását, fejlődését és eredményességét meghatározó tényezők közül. Azonban a politikai lehetőség (vagy alkalom) és a politikai lehetőség-struktúra fogalma nagyrészt tisztázatlan a társadalmi mozgalmakról szóló társadalomtudományi irodalomban (lásd pl.: della Porta–Diani 2006: 16–17; Goodwin–Jasper 2004: 3–17; Koopmans 2004: 63–68; Kriesi 2006: 68–69; Mikecz 2012: 74–76; Nulman–Schlembach 2018: 380–381; Rootes 2005: 64–67). Tarrow (1983: 28) – más szerzők elemzéseire is támaszkodó – felfogása szerint a politikai lehetőség-struktúra három fő összetevője: (1) a politikai döntésekhez való formális hozzáférés nyitottsága vagy zártsága, (2) a politikai szerveződések stabilitása vagy instabilitása, valamint (3) a potenciális szövetségesek elérhetősége és stratégiája. Buechler (2006: 61) szerint politikai lehetőségek akkor merülnek fel, amikor a kialakult rend sebezhetővé válik az adott rendet megváltoztatni törekvő egyének cselekvései révén, és e cselekvések ráfordításai csökkennek.

Nézetem szerint a politikai lehetőség-struktúra fogalma főleg egyrészt azt fejezi ki, hogy az adott társadalom politikai intézményei (1) mennyiben teszik lehetővé az érdekek társadalmi mozgalmak, illetve általában különböző társadalmi szerveződések (szakszervezetek, pártok, érdekcsoportok stb.) révén való kifejezését, valamint (2) mennyiben teszik aktuálisan lehetővé az adott érdekek mozgalmak révén való érvényesítését. Az adott társadalom politikai intézményei hatással vannak a társadalmi mozgalmak stratégiájára, szerveződési formájára és eredményességére. Amennyiben a mozgalmak bizonyos intézményes szabályok

megváltoztatására irányulnak, és az adott intézményrendszerben e szabályok megváltoztathatók az intézményrendszer alapvető átalakítása nélkül is, a társadalmi mozgalmak irányulhatnak a szabályrendszer egyes szabályainak a változtatására; ellenkező esetben viszont az intézményrendszer alapvető átalakítására kell vagy kellene irányulniuk (Campbell 2005: 44–48; Smelser 1963: 278–286). A politikai lehetőség-struktúra fogalma másrészt azt fejezi ki, hogy az adott társadalom mindennapi és politikai társadalmi struktúrája mennyiben nyújt megvalósítható lehetőségeket adott célok elérésére irányuló mozgalmak kialakulására és eredményes működésére.

A másik fő tényező, amely elősegíti a társadalmi mozgalmak kialakulását és fejlődését, az egyének széles körében kialakult és tartós elégedetlenség, részben a valóságos körülményekből, részben viszont e körülményekre vonatkozó igényekből adódóan (Oberschall 1995: 17–19; Smelser 1963: 287–292). A jelentős és tartós elégedetlenség fő forrása lehet az egyének adott körének hátrányos társadalmi helyzete, degradált rendi helyzete és/vagy rossz társadalmi állapota. A rendi rétegződés különösen hozzájárulhat a társadalmi mozgalmak kialakulásához azáltal, hogy egyfelől a privilegizáltak kirívó privilégiumai, másfelől viszont a degradált rendi helyzetben lévőkkel szemben érvényesített diszkriminációk az utóbbiak körében jelentős és tartós elégedetlenség forrását képezhetik. Korábban (2.3Bb) láttuk azonban, hogy jellemzően a leghátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok tagjai tartoznak a degradált rendi rétegbe, akik általában a legkevésbé képesek intézményesen szervezett csoportok és (kvázi-intézményes) hálózatok kialakítására, és ennek révén az egyének mozgósítására.

Amennyiben adottak az aktuális – intézményes és/vagy strukturális – lehetőségek, valamint az egyének adott körében jelentős és tartós elégedetlenség alakult ki bizonyos körülmények tekintetében, a széles körben elterjedt értelmezési keretek és ideológiák válnak fontos tényezőkké a társadalmi mozgalmak kialakulása és fejlődése szempontjából (Smelser 1963: 292–296). A szociológiában használatos értelemben az értelmezési keret fogalma főleg Goffmantól (1974: 21) származik. Eszerint a keretek olyan értelmezési sémák, amelyek a használója számára lehetővé teszik azt, hogy elhelyezze, érzékelje, azonosítsa és címkézze a számára jelentős konkrét jelenségeket. Egy adott társadalmi mozgalomban kialakult értelmezési keretek egyrészt megfogalmazzák a problémákat, másrészt felvázolják e problémák megoldásának a javasolt módjait, harmadrészt – az előbbiekre alapozva – cselekvésre ösztönöznek, azaz elősegítik a mozgalomban való részvételre irányuló motívumok kialakulását (Benford–Snow 2000: 615–618; della Porta–Diani 2006: 74–79; Ma 2017: 7–10; Snow 2006: 384–385; Williams 2006: 93–94). A hatékony mozgósításhoz a társadalmi mozgalom aktivistáinak olyan értelmezési kereteket kell kidolgozniuk és közvetíteniük, amelyek megfelelően illeszkednek a mozgalom potenciális résztvevőinek a nézeteihez és azonosságtudatához (Campbell 2005: 48–51).

Bizonyos események, amelyek érzékenyen érintik az adott kategoriális csoporthoz vagy csoportokhoz tartozó egyéneket, mint kiváltó tényezők, jelentős

mértékben hozzájárulhatnak az értelmezési keretek elterjedéséhez és a mozgalom kialakulásához, illetve fellendüléséhez. Ilyen esemény lehet például az ellenérdekű fél valamely különösen sérelmes cselekvése, a kategoriális csoport egyik tagjának fizikai bántalmazása, a kialakuló mozgalom egyik vezetőjének letartóztatása. (Smelser 1963: 294–296)

Különösen a – fentebb már említett – „politikai folyamat" felfogás képviselői hangsúlyozzák a társadalmi mozgalmak kialakulása, fejlődése és eredményessége szempontjából a szervezett csoportok és a hálózatok jelentőségét (erről pl. Goodwin–Jasper 2004: 17–22). A mozgalom központját képező intézményes csoport vagy csoportok alapvető funkciója egyrészt az értelmezési keretek és ideológiák kidolgozása és terjesztése, másrészt a résztvevők mozgósítása a különböző megmozdulások alkalmával. Ilyen szervezett csoportok nagyrészt már az adott mozgalom kialakulása előtt is létezhetnek és jelentős mértékben hozzájárulhatnak a mozgalom kialakulásához. (Oberschall 1995: 22, 24–31; Smelser 1963: 296–306) A mozgalom fejlődésében (különösen a mozgalmat támogató nézetek és ideológiák terjesztésében, valamint a motiválásban és a mozgósításban) jelentős szerepet játszanak a szervezett csoportokhoz képest kevésbé integrált társadalmi hálózatok is, amelyek a szervezett csoportokhoz képest az egyének jóval szélesebb körét foglalhatják magukban (Campbell 2005: 61; della Porta–Diani 2006: 117–121; Diani 2006: 343–345; Ward 2016: 860–865). A társadalmi mozgalmak nagymértékben különbözhetnek abból a szempontból, hogy a szóban forgó intézményes csoportok és a hálózatok a mozgalom által (eredményessége esetén) kedvezően értintett egyének, illetve a mozgalomban többé vagy kevésbé aktívan részt vevő egyének milyen széles körét egyesítik.

A fent tárgyalt tényezők figyelembevételével összefüggésben, a társadalmi mozgalmak kutatói nagyrészt a társadalmi struktúra különböző felfogását képviselik, és nagyrészt különböző mértékben és különböző módon veszik figyelembe a társadalmi struktúrát mint a társadalmi mozgalmak meghatározó tényezőjét (Giugni 1998: 366–368).

- Az adott társadalom társadalmi struktúrája az említett tényezőkkel összefüggésben, illetve e tényezők közvetítésével van hatással a társadalmi mozgalmakra, tehát a társadalmi struktúra meghatározó hatása elvileg is csak bizonyos valószínűséggel érvényesül.

Fentebb (3.1Ca) említettem, hogy társadalmi mozgalom révén – közvetlenül vagy közvetve – főleg a hatalommal rendelkezők cselekvéseit, illetve döntéseit igyekeznek befolyásolni az elkülönülten hatalmi függésben lévő egyének. A kedvezőtlen társadalmi körülményeket, és e körülmények miatti tartós elégedetlenséget tekintve, főleg a kiszolgáltatott társadalmi osztály körében kellene szerveződniük társadalmi mozgalmaknak. Azonban ezen osztály tagjai általában a legkevésbé képesek arra, hogy intézményesen szervezett csoportokat és (kvázi-intézményes) hálózatokat hozzanak létre érdekeik érvényesítésére, valamint arra, hogy e cso-

portok és hálózatok révén alkalmanként mozgósítsák a kiszolgáltatott osztály tagjainak a szélesebb körét. Főleg egyrészt azért, mert egyénileg csekély erőkkel rendelkeznek és valószínűleg csoportos erejük sem lenne elégséges a mozgalom eredményességéhez, valamint a hatalmi helyzetben lévőkhöz fűződő érdekellentét miatt a legjelentősebb ellenállásra számíthatnak. Másrészt, általában a kiszolgáltatott társadalmi osztály tagjai vannak a legnagyobb mértékben kitéve a hatalmi osztály érdekeit kifejező nézeteknek és ideológiáknak, amelyek a kiszolgáltatottak behódolását támogatják.

Tehát a társadalmi struktúra szempontjából, a társadalmi mozgalmak résztvevői valószínűleg inkább a viszonylag kevésbé hátrányos helyzetű társadalmi osztályok, főleg a közepes tolerált osztály és a korlátozott osztály soraiból kerülnek ki. Valószínűleg az erős tolerált osztály egyes tagjai is részt vesznek, és esetenként jelentős szerepet is vállalnak a társadalmi mozgalmakban. Amennyiben bizonyos vonatkozásokban létezik vagy kialakulóban van egy rivális társadalmi osztály, a mozgalmak legaktívabb résztvevőit esetleg részben ezen osztály egyes tagjai képezik. Mindezekkel szemben, a hatalmi osztály tagjai mellett a támogatott és a pártolt társadalmi osztály tagjai általában távol tartják magukat a társadalmi mozgalmaktól. Azonban, ahogyan Matthews (2013: 30–37) állítja, esetleg a legelőnyösebb társadalmi helyzetben lévő és privilegizált egyének is jelentős szerepet vállalhatnak a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok érdekeit szolgáló mozgalmakban, saját osztályukhoz hűtlen azonosságtudat kialakítása révén. A társadalmi (valamint a testi erőszakot is alkalmazó) mozgalmak vezetői többnyire előnyösebb helyzetű társadalmi osztályokból kerülnek ki, mint a mozgalom követő-résztvevői (Francisco 2010: 14–15; hivatkozás főleg Lichbach 1995). Valamint a hatalmi osztály tagjainak érdekeit viszonylag kevéssé sértő célokat megfogalmazó mozgalmakban (pl. az egyéni érvényesülést hangsúlyozó feminista mozgalmakban) a támogatott és a pártolt társadalmi osztály tagjai (az adott példában a hatalmi osztály férfi tagjainak női hozzátartozói) aktivistaként is jelentős szerepet vállalhatnak.

Egyes szerzők szerint, amennyiben egy társadalomban a társadalmi elit megosztott, az eliten belüli frakciók választhatják azt a lehetőséget, hogy mozgósítják a tömeget saját maguk megerősítése és más frakciók gyengítése érdekében (Koopmans 2006: 24). Tehát esetenként a társadalmi mozgalmakat főleg vagy nagyrészt a legjelentősebb társadalmi erőkkel rendelkező egyének – azaz a hatalmi, az erős tolerált és az esetleg létező rivális osztály tagjai – kezdeményezik és támogatják, az egymás közötti társadalmi konfliktusokban, főleg a hatalom megtartása vagy megszerzése érdekében. Ilyenkor a hatalmi osztály tagjai főleg a támogatott és a pártolt osztály (ezen osztályokon belül főleg a hatalmi hálózathoz kapcsolódó hűségi társadalmi hálózat) tagjai körében mozgósíthatnak hatékonyan. Az erős tolerált és a rivális osztály tagjai viszont főleg a közepes tolerált és a korlátozott osztály, valamint kisebb mértékben a gyenge tolerált és a kiszolgáltatott osztály tagjaira számíthatnak. Az utóbb említett (viszonylag előnyösebb vagy hátrányosabb helyzetű) társadalmi osztályok körében esetleg szintén kialakulhat

egyrészt egy alternatív hatalmi hálózat, másrészt egy ehhez kapcsolódó hűségi hálózat. Az említett összefüggések általában azért is csak bizonyos valószínűséggel érvényesülnek, mert az adott társadalomban az egyének különböző köreiben hatékonyan terjesztett értelmezési keretek és ideológiák az egyes egyéneket – különösen a viszonylag hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok tagjait – saját érdekeikkel ellentétes törekvéseket kifejező társadalmi mozgalmakban való részvételre is motiválhatják.

A kategoriális csoportok közötti társadalmi kölcsönhatások fentebb (3.1A; 3.1B) tárgyalt típusai vonatkozásában is hangsúlyoztam, hogy a csoportszintű kölcsönhatások nem feltétlenül felelnek meg az egyéni szintű társadalmi viszonyoknak és kölcsönhatásoknak.

- A kategoriális csoportok közötti (jellemzően az egyik oldalról) mozgalmi szintű társadalmi kölcsönhatások elvileg különböző mértékben felelhetnek meg az adott csoportok közötti egyéni szintű társadalmi viszonyoknak és kölcsönhatásoknak, főleg (1) a mozgalom részben képviseleti jellegéből, (2) a hatalommal rendelkező csoport befolyásából, (3) a mozgalom résztvevőinek összetételéből és (4) a mozgalomban való részvétel különböző motívumaiból adódóan.

Fentebb említettem, hogy a mozgalom kialakulásához és működéséhez szükség van egy vagy több szervezett csoportra, valamint szükség van olyan egyénekre, akik jelentős szerepet vállalnak a mozgalom irányításában, szervezésében és alkalmanként a mozgalom képviseletében. Tehát a mozgalomban való részvétel módja és mértéke szempontjából különbséget tehetünk a mozgalom résztvevői között, és megkülönböztethetjük egymástól egyrészt a tágabb értelemben vett „aktivistákat" (vezetőket, szervezőket, toborzókat stb.), másrészt a megmozdulásokban részt vevő tömeget (Flacks 2004: 142–144). A mozgalom központját képező szervezett csoport vagy csoportok és az aktivisták részben képviseleti szerepet is betöltenek. Így a mozgalmak működését is eltéríthetik az egyének azon köre érdekeinek a szolgálatától, amelynek az érdekeit a kifejezetten megfogalmazott célok szerint szolgálniuk kellene, a képviselettel összefüggő, fentebb (3.1Bb) tárgyalt problémák, amelyekkel itt már nem foglalkozom.

A hatalommal (és emellett esetleg az uralommal) rendelkező csoport reagálása a vele szemben fellépő társadalmi mozgalom kezdeti, majd a későbbi megmozdulásaira jelentős hatással lehet a mozgalom kialakulására, fejlődésére és eredményességére. Empirikus kutatási tapasztalatok alapján fel lehet vázolni bizonyos összefüggéseket abban a tekintetben, hogy a hatalmi helyzetben lévők válasza a társadalmi mozgalom bizonyos követeléseire és megmozdulásaira valószínűleg milyen viszontválaszokat vált ki a mozgalom résztvevői részéről (pl. Etzioni-Halevy 1993: 205–208; Koopmans 2006: 29). Azonban a mozgalom résztvevőinek a viszontválasza nagymértékben függ például attól, hogy a mozgalom céljai végső soron milyen jellegűek, csupán részleges engedmények elérésére vagy esetleg

a hatalmi helyzetben lévők hatalmának a megdöntésére irányulnak; függ attól, hogy a mozgalom szervezői milyen stratégiát és taktikát alakítottak ki a célok elérésére; valamint függ az egyes megmozdulások érzelmi-indulati töltöttségétől, a legaktívabb résztvevők elszántságától.

A társadalmi mozgalmak résztvevőinek az összetétele lehet többé vagy kevésbé differenciált abból a szempontból, hogy az adott mozgalmakban milyen mértékben vesznek részt különböző kategoriális csoportokhoz tartozó, részben különböző érdekű egyének. Ha a mozgalom résztvevői nagyon különböző kategoriális csoportok közül kerülnek ki, akiknek az érdekei nagyrészt különbözőek, az adott mozgalom céljai és hatásai, illetve esetleges eredményei többé vagy kevésbé különböző mértékben felelhetnek meg a résztvevők érdekeinek.

A (hagyományos osztályelméletek felfogása szerinti) hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok, amelyek szorosan összefüggnek a felfogásom szerinti társadalmi osztályokkal, korábban az egyik legfőbb alapját képezték a mozgalmaknak. Úgy tűnik azonban, hogy a huszadik század végétől a mozgalmak főleg nem ezen osztályokat jelentősen érintő problémákra válaszként, és nem e problémák megoldására alakulnak ki. A fejlett kapitalista társadalmakban az úgynevezett „új társadalmi mozgalmak" érdeklődése főleg nem „osztálykérdésekre", hanem a békére, a környezetvédelemre, a nem osztályalapú, hanem például a faji, a nemi, a szexuális hovatartozáson, a testi képességek teljességén vagy hiányosságán alapuló ellentétekre és problémákra irányul. Mások megkérdőjelezik a régi és az új mozgalmak közötti megkülönböztetést, azzal érvelve, hogy a fejlett tőkés országokban a gazdasági sérelmek továbbra is a legfontosabb mozgatórugói, és a munkásosztály továbbra is a legfontosabb szereplője a mozgalmaknak. (della Porta–Diani 2006: 8–11; Eidlin–Kerrissey 2018: 517–519, 526–527)

Az „új társadalmi mozgalmak" érdeklődésének az előző bekezdésben említett eltolódását egyes szerzők az „osztályok nélküli társadalom" kialakulásával magyarázzák. Korábban (14/A. fejezet: 1.1C) foglalkoztam azzal a felfogással, amely szerint a mai fejlett kapitalista társadalomban már kevéssé jelentősek vagy egyáltalán nem léteznek – a hagyományos osztályelméletek felfogása szerinti – társadalmi osztályok (lásd pl.: Beck 2000; 2003; Clark–Lipset 2001a; Kingston 2000; Lee–Turner 2014; Pakulski 2005; Pakulski–Waters 1996). A fent hivatkozott helyen hangsúlyoztam azonban, hogy felfogásom szerint a hagyományos osztályelméleti felfogást élesen bíráló különböző felfogások társadalmi struktúrára vonatkozó értelmezései elméleti szempontból megalapozatlanok és félrevezetők.

A társadalmi vagy nem társadalmi mozgalmakban a hagyományos osztályelméletek szerinti társadalmi osztályok jelentőségének a csökkenéséhez jelentősen hozzájárultak a (hagyományos osztályelméleti felfogás szerinti és a felfogásom szerinti) társadalmi struktúrával összefüggő tényezők változásai (lásd pl. della Porta–Diani 2006: 37–41) Azonban a mozgalmak érdeklődésének fentebb említett eltolódása – nézetem szerint – részben azáltal meghatározott, hogy a mai fejlett kapitalista társadalmak hatalmi osztálya, illetve döntően ezt az osztályt

képviselő politikai pártok és kormányok, szándékosan igyekeznek visszaszorítani a kapitalista társadalom alapvető társadalmi viszonyaival összefüggő problémák megoldására irányuló társadalmi mozgalmakat, viszont nagyobb mértékben eltűrik vagy szándékosan támogatják az olyan (társadalmi vagy nem társadalmi) mozgalmakat, amelyek nem az alapvető társadalmi viszonyokban rejlő ellentéteket és sérelmeket fejezik ki. Például a liberális politikai elit hajlamos támogatni – többek között – a nők egyenjogúságára, a homoszexuálisok jogainak kiterjesztésére, a könnyű drogok szabad árusítására és fogyasztására, a környezetvédelemre irányuló mozgalmakat. Teszik ezt nagyrészt annak érdekében, hogy eltereljék a figyelmet a kapitalista társadalom alapvető társadalmi viszonyai által meghatározott problémákról, és elősegítsék a politikai élet területén az említett szempontok szerint a társadalom többszörös megosztottságát, amelyet az osztályok nélküli társadalomra vonatkozó felfogások elméletileg is igyekeznek alátámasztani.

A mozgalmakban való részvétel motívumai igen különböző természetűek lehetnek. Fentebb különbséget tettem egyrészt az aktivisták, másrészt a megmozdulásokban részt vevő tömeg között. E két csoport részvételének a motívumai részben különbözőek, főleg egyrészt a mozgalommal összefüggő intézményes helyzetükből, másrészt társadalmi származásukból következően (Flacks 2004: 143–147).

Bár a társadalmi mozgalom vezetőit személyes és közösségi értékek is motiválhatják a mozgalomban való részvételre, egyes kutatások tapasztalatai szerint e vezetők rendszerint racionálisan alakítják ki a megmozdulások során követendő taktikát (della Porta–Diani 2006: 14). Az aktivisták lehetnek személyesen nagyon elkötelezettek a mozgalom céljai iránt, de részükről egyéni érdekek is szolgálhatnak az adott társadalmi mozgalomban való részvétel ösztönzőiként. Például a mozgalom vezetőinek érdekei irányulhatnak arra, hogy a mozgalmat szervező csoport vagy a mozgalomból végül kialakuló szervezet tisztségviselőiként külön javadalmazásban részesüljenek.

A mozgalom résztvevőinek a széles körét tekintve, a részvétel általában nem alapulhat az egyéni érdekeken, mivel a mozgalom révén elérhető állapot az adott kategoriális csoport vagy csoportok tagjai számára közjószágot képez, tehát a mozgalomban való részvételre a kategoriális csoport vagy csoportok tagjainak a széles körében – az egyéni érdekek szempontjából – az elhárító beállítottság jellemző (vö.: Klandermans 2006: 363; Oberschall 1995: 20–21). A tizenharmadik fejezetben (2.2A) láttuk, hogy az elhárítás problémájának megoldását tulajdonképpen a társadalmi egyesülés jelentheti. Tehát amennyiben a mozgalom résztvevői társadalmi egyesüléssé is szerveződnének, annyiban a részvétel ösztönzőit az egyesült érdekek is képezhetnék. A mozgalmak résztvevői azonban egyrészt viszonylag nagy számukból adódóan sem alkothatnak egy átfogó egyesülést, másrészt azért sem, mert nagyrészt csupán alkalomszerűen vesznek részt a mozgalom különböző megmozdulásaiban.

- Az érdekek – mint társadalmi természetű motívumok – tehát általában nem elégségesek ahhoz, hogy az egyéneket a társadalmi mozgalmakban való részvételre késztessék. A társadalmi mozgalmakban való részvételt jelentős mértékben befolyásolják az egyének bizonyos személyes motívumai is, amelyre az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel.

A széles körben elfogadott felfogás szerint a viszonylagos megfosztottság (relatív depriváció) érzése a társadalmi mozgalmakban való részvétel jelentős motívuma. A viszonylagos megfosztottság érzése olyan feszültségérzés, amely a jogosnak tekintett igények, elvárások és az egyén valóságos körülményei közötti jelentős negatív eltérést tükrözi. Ezen túl olyan motívumok is jelentősek lehetnek a mozgalmakban való részvétel indítékaiként, mint az értelemkeresés, az önazonosság keresése, a más csoportokkal szembeni előítéletes beállítottság, a valakikhez való tartozás szükséglete, a közösségi hovatartozás érzése, a sérelmek által kiváltott erős érzelmek. (della Porta–Diani 2006: 14–16, 101; Klandermans 2006: 364–365; Oberschall 1995: 21, 23; Ward 2016: 861–863; Zurcher–Snow 1981: 449–453) Az egyének azért is csatlakozhatnak másokhoz a társadalmi mozgalmakban, mert hatékonynak tekintik a törekvéseiket. A hatékonyságban való hitük alapulhat azon a tapasztalaton, hogy korábban sikeresek voltak az adott mozgalmak megmozdulásai és az azokban részt vevők száma jelentős és növekszik (Marwell–Oliver 1993: 9–10).

A társadalmi mozgalom hatásai nagyrészt különbözőek lehetnek, főleg egyrészt a mozgalom céljainak a megvalósulása szempontjából; másrészt abból a szempontból, hogy a mozgalom által befolyásolni szándékozott, hatalommal rendelkező másik fél (pl. a kormány vagy egy vállalat vezetése) mennyiben fogadja el a mozgalom résztvevőit, illetve képviselőit az egyének viszonylag szélesebb körének a képviselőiként (Amenta–Caren 2006: 463–469). Itt végül csak arra mutatok rá, hogy a társadalmi mozgalomban kialakuló csoportos társadalmi erő főleg a következő négy formában lehet hatással a hatalmi helyzetben lévő egyének érdekeire, és ezáltal ezen egyének döntéseire a mozgalom követeléseinek az elfogadása szempontjából.

Az egyik és elsődleges forma, ha a mozgalom résztvevői a mozgalom révén önmaguk és mások számára is láthatóvá teszik az egyének szintjén addig is meglévő, de nagyrészt rejtett elégedetlenséget, az elégedetlenség kiterjedtségét és mértékét. Ezáltal az egyének azon köreiben is felhívják a figyelmet az adott egyének kedvezőtlen társadalmi körülményeire, akik addig e körülményekkel elégedettek voltak vagy kevéssé voltak elégedetlenek, tehát növelik az elégedetlenség kiterjedtségét és mértékét. Ezen az elsődleges szinten a kiterjedt és jelentős elégedetlenség előre nem láthatóan, a legkülönbözőbb formákban befolyásolhatja az adott társadalom tagjainak a magatartását olyan vonatkozásokban, amelyek jelentősek a hatalmi helyzetben lévők érdekeinek az érvényesülése szempontjából. Valamint az elégedetlenség kiterjedtségének és mértékének a növekedése esetleg hozzájárulhat az adott mozgalomban résztvevők számának a jelentős növekedéséhez.

Ezek a valószínű következmények esetleg arra késztetik a hatalmi helyzetben lévő egyéneket, hogy engedjenek a mozgalomban megfogalmazott követeléseknek. A másik forma, ha a kiterjedt és jelentős elégedetlenség intézményesen szabályozott formában is megjelenhet, és ily módon befolyásolja a hatalmi helyzetben lévők érdekeinek az érvényesülését. Ennek tipikus esete, ha az egyének szavazatukkal is kifejezhetik elégedetlenségüket, és a mozgalom révén például a következő országgyűlési választások alkalmával jelentősen csökken a kormányzó párt támogatottsága. Ennek elkerülése végett az adott párt hatalmi hálózata esetleg hajlamos eleget tenni a mozgalom követeléseinek.

A csoportos társadalmi erő érvényesülésének a harmadik formája, ha az egyének még nagyrészt diffúz módon, de már részben szervezetten, és a társadalmi élet legkülönbözőbb területein egyre inkább vonakodva alkalmazkodnak, illetve egyre kevésbé alkalmazkodnak az érvényben lévő intézményes szabályokhoz. Ennek jellemző esete az úgynevezett polgári engedetlenség, például engedély nélküli útlezárás, létesítmények elfoglalása, tömegközlekedési eszközökön a díjfizetés megtagadása stb. A csoportos társadalmi erő érvényesülésének a negyedik és általában a leghatékonyabb formája, ha a mozgalom résztvevői szervezetten megtagadják a hatalomhoz való mindennapi racionális alkalmazkodást olyan tevékenységi területen (például sztrájk formájában a munkavégzés területén), amely alapvető jelentőségű a hatalommal rendelkezők érdekeinek az érvényesülése szempontjából.

3.2. A strukturális társadalmi kölcsönhatás

A) Tipikus magatartások és kölcsönhatások a struktúrában

Fentebb láttuk, hogy a csoportközi társadalmi kölcsönhatásokban részt vevő csoportok lehetnek különböző kategoriális csoportok, például foglalkozási, nemzetiségi, nemi, életkori stb. csoportok is. Tehát ezek a csoportok nem feltétlenül maguk a társadalmi osztályok, azonban az empirikus szociológiai kutatásokban az említett kategoriális csoportokat is el kell helyeznünk a társadalmi struktúrában ahhoz, hogy társadalmi magatartásukra és a közöttük megfigyelhető társadalmi kölcsönhatásokra érdemi magyarázatot találjunk. A következőkben a társadalmi struktúrát alkotó kategoriális csoportok, azaz a társadalmi osztályok társadalmi magatartásával és a közöttük megfigyelhető tipikus társadalmi kölcsönhatásokkal foglalkozom.

A szociológiai irodalomban a társadalmi osztályok vagy rétegek közötti társadalmi kölcsönhatások tárgyalásának egyik jelentős témája a strukturalista és a normativista szemléletmód képviselői közötti vita abban a tekintetben, hogy a szóban forgó vonatkozásban a társadalmi kölcsönhatásokat főleg a társadalmi konfliktus vagy a harmonikus együttműködés jellemzi (lásd pl.: Grabb 1984:

100–104). Mielőtt rátérek az előző bekezdésben említett kérdésre vonatkozó saját felfogásom tárgyalására, itt röviden a strukturalista felfogásra mutatok rá, amely közelebb áll saját felfogásomhoz. A normativista felfogásról a következő (3.2Ba) alfejezetben, a funkcionalitás tárgyalásával összefüggésben lesz szó.

A strukturalista szemléletmód, illetve a tágabb értelemben vett konfliktuselméleti felfogás szerint a kategoriális csoportok, különösen a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokat a tartós társadalmi viszonyokat kifejező társadalmi struktúra határozza meg. E felfogást általában úgy jellemzik a szociológiai irodalomban, hogy e szerint a társadalom ellentétes vagy eltérő érdekekkel rendelkező csoportok vagy osztályok összessége, amelyeket a hatalom/uralom (authority/domination), illetve a hatalom vagy uralom gyakorlása révén alkalmazott kényszerítés tart össze. E felfogás szerint a szóban forgó csoportok közötti kölcsönhatásokra főleg a társadalmi konfliktus jellemző, amely a társadalmi változás legfőbb forrása. (Vanfossen 1979: 33)

Marx felfogása szerint a kapitalista társadalom két alapvető osztálya a tőkésosztály és a munkásosztály. Ezeknek az osztályoknak az érdekei eleve ellentétesek egymással, amely az osztályok közötti társadalmi konfliktusokban, illetve az osztályharcban nyilvánul meg. (Marx 1959; 1983; Marx–Engels 1959; 1976) Habár lehetnek olyan időszakok, amelyekben nem fordulnak elő nyílt konfliktusok, ez a viszonylagos stabilitás nem jelenti azt, hogy általános megegyezés alakult ki a társadalmi javak elosztása és a létező társadalmi egyenlőtlenségek igazságossága tekintetében. Weber felfogása szerint az egyének bizonyos mértékben elfogadják, hogy bürokratikus hierarchiák és más intézményesített egyenlőtlenségek természetesek a modern társadalomban. Azonban az egyenlőtlenségek és azok elfogadásának alapja a hatalom, és ennek alkalmazásával az engedelmesség kikényszerítésének a képessége. Tehát a látszólag stabil viszonyok jelentős ellentéteket és konfliktusokat rejtenek magukban, amelyek időnként a felszínre kerülnek. (Grabb 1984: 100–101)

A szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet két fő képviselőjének, Dahrendorfnak és Rexnek a felfogását a társadalmi struktúrát alkotó társadalmi osztályok közötti kölcsönhatások vonatkozásában a tizennegyedik „A" fejezetben (1.1Ba) elég részletesen ismertettem. Ezért itt csak röviden utalok arra, hogy a szűkebb értelemben vett konfliktuselméleti felfogás szerint a – hatalmi viszonyokkal és ellentétes érdekviszonyokkal jellemezhető – társadalmi viszonyok jellemzően társadalmi konfliktusokat határoznak meg a társadalmi osztályok között. Az alábbi rövid összefoglalásban Dahrendorf konfliktuselméletére helyezem a hangsúlyt.

A szóban forgó felfogás egyik alaptétele szerint a társadalom legfontosabb vonatkozása az erő (power) és a hatalom (authority) egyenlőtlen eloszlása, és ebből a szempontból megkülönböztethetjük egymástól a domináns és az alávetett társadalmi helyzeteket. Az erő és a hatalom eloszlása szerint hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének alkotják az úgynevezett konfliktuscsoportokat, amelyeket – a szóban forgó felfogás szerint – társadalmi osztályoknak is nevezhetünk.

Tehát egy adott társadalomban elvileg két társadalmi osztályt különböztethetünk meg egymástól: a domináns vagy hatalmi osztályt, amelynek tagjai hatalommal rendelkeznek és az alávetett osztályt, amelynek tagjai hatalmi függésben vannak. A másik alaptétel szerint a domináns osztály tagjainak érdekei és az alávetett osztály tagjainak érdekei eleve ellentétesek egymással. A társadalmi osztályok elvileg lehetnek szervezettek vagy szervezetlenek, azonban az egymással szemben álló társadalmi osztályokból szerveződhetnek az úgynevezett érdekcsoportok, amelyek már szervezeti formával, programmal vagy céllal és tagsággal rendelkeznek. Az érdekcsoportok a társadalmi konfliktusok valóságos cselekvői, és elvileg a két társadalmi osztályból szerveződő érdekcsoport áll egymással konfliktusban, egyrészt a domináns érdekcsoport, másrészt az alávetett érdekcsoport. A szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet képviselői szerint a hatalmi viszonyok és az ezekkel összefüggő ellentétes érdekviszonyok szükségszerű következményei az adott társadalmi osztályok, illetve az osztályokból szerveződő érdekcsoportok közötti rendszeres társadalmi konfliktusok. A konfliktusok intenzitása és erőszakossága változó lehet, az erőszakosság szempontjából a konfliktusok a békés megvitatástól a fegyveres ütközetig terjedhetnek. (Dahrendorf 1976; Rex 1961)

A neomarxista osztályelmélet képviselői a társadalmi osztályok közötti kölcsönhatások elemzésében főleg nem az osztályok közötti konfliktusokra, hanem a munkásosztály tőkésosztály általi kizsákmányolására helyezik a hangsúlyt. Mint korábban (14/A. fejezet: 1.1Ba) erről volt szó, Wright (2005a: 5, 23–24) szerint a neo-marxista osztályelemzést főleg a kizsákmányolásra helyezett hangsúly különbözteti meg más osztályelemzésektől; a legfőbb társadalmi jelenség, amelyre összpontosít a neo-marxista osztályelemzés: a kizsákmányolás a termelés területén.

Wright (1989: 29; ford. 1999: 207–208) osztályképződményeknek nevezi a társadalmi osztályok szervezett formáit; ilyen képződmények lehetnek például a szakszervezetek vagy a politikai pártok. Azonban – több más neo-marxista osztályteoretikushoz hasonlóan – megkérdőjelezi azt a felfogást, amely szerint az osztálystruktúra eleve meghatározza azt, hogy milyen osztályképződmények jönnek létre. Felfogása szerint az osztálystruktúra nem határozza meg egyértelműen az osztályképződmények kialakulását, inkább különféle osztályképződmények kialakulásának a valószínűségét határozza meg. Tehát a szervezett osztályharc igen ritkán ölti két homogén módon megszerveződött osztály közötti konfliktus formáját. Általában különböző osztályok, osztályszegmensek és kettős osztályhelyzetekkel jellemezhető csoportok közötti szövetségek alakulnak ki. E képződmények közötti társadalmi kölcsönhatások nagyrészt különbözőek lehetnek, a konfliktustól a kölcsönös együttműködésig terjedhetnek (Wright 2000: 957–958).

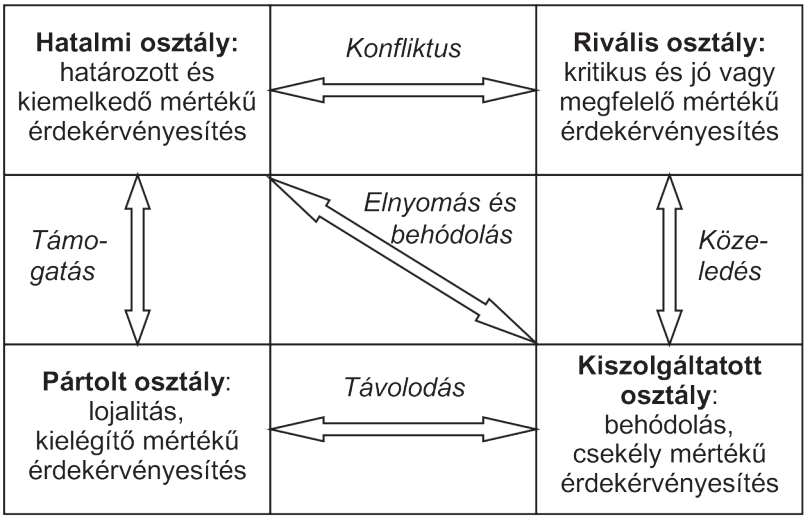

14.12. ábra: A társadalmi struktúra által meghatározott tipikus társadalmi magatartások és kölcsönhatások

A tizennegyedik „A" fejezetben (1.2Cb) összefoglaltam a társadalmi struktúra által meghatározott főbb társadalmi jelenségeket. Utaltam arra, hogy a társadalmi osztályokra jellemző társadalmi magatartásokkal és a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokkal majd ebben az alfejezetben foglalkozom részletesebben. Tehát a következőkben egyrészt a társadalmi osztályokra jellemző társadalmi magatartási módokkal, másrészt a társadalmi osztályok közötti jellemző társadalmi kölcsönhatásokkal foglalkozom. A 14.12. ábrán az említett társadalmi jelenségeket szemléltetem, kiemelve a legjellemzőbb társadalmi osztályokat. Az említett ábrán a jellemző magatartások mellett utalok az érdekérvényesítés jellemző mértékére, illetve a jellemző társadalmi állapotra is. Azonban ezzel a kérdéssel itt már nem foglalkozom, mert ezt a kérdést fentebb (2.2B), a társadalmi állapotrétegződéssel összefüggésben tárgyaltam.

A társadalmi struktúra – a mindennapi társadalmi élet szférájában – meghatározza a társadalmi osztályok tagjainak társadalmi magatartását. Mint korábban (14/A. fejezet: 1.2Ab) említettem, felfogásom szerint a társadalmi osztályok a hatalmi osztály kivételével önmagukban csupán kategoriális csoportok; tehát – a hatalmi osztálytól eltekintve – nem feltétlenül, illetve elvileg csak esetlegesen alkotnak (intézményes értelemben vett) társadalmi csoportot. Tehát a hatalmi osztálytól eltekintve, adott társadalmi osztály tagjai általában főleg mint egyének cselekszenek, és magatartásukat mint egyéni társadalmi magatartást a tizenkettedik fejezetben (2.1) tárgyalt mechanizmus révén határozzák meg az ott tárgyalt meghatározó tényezők, és a társadalmi osztályhelyzet e meghatározó tényezőkkel összefüggésben határozza meg az egyének társadalmi magatartását.

Azonban a társadalmi struktúra által meghatározott társadalmi magatartások, és a magatartásokkal összefüggő társadalmi kölcsönhatások elemzésében tekintettel kell lenni a csoportszintű magatartásokra és kölcsönhatásokra is. Tehát egyrészt arra, hogy az egyéni magatartások következményeinek összegeződése révén az egyéni magatartásoknak egy adott osztály egészét és más osztályok egészét érintő következményei is lehetnek, amelyek visszahathatnak az egyes egyénekre és az egyének magatartására is. Másrészt a társadalmi osztályoknak tulajdonított magatartások gyakran közvetlenül nem mások mint az adott osztályok képviseleteinek, illetve képviselőinek a társadalmi cselekvései. Harmadrészt a társadalmi osztályok többé vagy kevésbé társadalmi csoportként is létezhetnek, illetve társadalmi egyesülésbe vagy – az elmélet engedményes vagy eklektikus szintjén figyelembe véve – társadalmi hálózatba és/vagy érdekérvényesítő társulásba is szerveződhetnek, és ezzel összefüggésben egy adott társadalmi osztály tagjai többé vagy kevésbé összehangoltan cselekedhetnek.

A tizenkettedik fejezetben (2.1) viszonylag részletesen foglalkoztam a társadalmi magatartás (mint érdekmotivált magatartás) társadalmi meghatározottságával. Láttuk, hogy az egyének társadalmi magatartását alapvetően egyfelől érdekük, másfelől és főleg társadalmi helyzetük határozza meg. Itt a társadalmi osztályhelyzet hatását hangsúlyozva, a társadalmi osztályhelyzet – az adott egyének érdekével összefüggésben – lényegében két formában határozza meg az érdekmotivált magatartást: (1) főleg a társadalmi osztályhelyzet metszi ki az érdekből az aktuális érdeket, amely az egyének szándéka szerint megvalósítható; (2) főleg a társadalmi osztályhelyzet határozza meg a társadalmi folyamat más résztvevőinek a (jelenbeli és várható) társadalmi hatásait az adott egyénekre, amelyekhez az egyéneknek alkalmazkodniuk kell.

Felfogásom szerint az egyének alapvetően a tényszerű érdekekhez, erőkhöz, társadalmi viszonyokhoz és társadalmi helyzetekhez alkalmazkodva cselekszenek, és az adott egyénekre csak ennek alárendelve lehet jellemző egy bizonyos magatartási mód, amely idővel az egyének társadalmi beállítottságaiban és habitusában is rögzülhet. Azonban – a tizenkettedik fejezetben (2.1Cb) megfogalmazott feltételezésem szerint – adott társadalmi helyzeteknek bizonyos magatartási módok felelnek meg a legnagyobb mértékben. Eszerint a különböző társadalmi osztályok tagjaira nagyrészt különböző magatartási módok jellemzőek.

- Kiemelve a legjellemzőbb társadalmi osztályokat: a hatalmi osztály tagjainak a társadalmi magatartására a határozott érdekérvényesítés, a riválisosztály tagjainak a magatartására (ha esetleg létezik rivális osztály) a kritikus érdekérvényesítés, a pártolt osztály tagjainak a magatartására a lojalitás, illetve a szolgálatkészség és hűség, a kiszolgáltatott osztály tagjainak a magatartására a behódolás és visszahúzódás jellemző a legnagyobb mértékben.

A nem említett köztes társadalmi osztályok tagjainak társadalmi magatartására az említett magatartási módok valamiféle átmenetei lehetnek leginkább jellemzőek.

A hatalmi társadalmi osztály tagjai által követett magatartási mód főleg attól függ, hogy a hatalom külsőleges vagy belsőleges hatalom, illetve a valóságban mennyiben külsőleges vagy belsőleges. Itt csak a külsőleges hatalomnak megfelelő magatartási módot tárgyaljuk, és e tekintetben a hatalmi társadalmi osztály tagjaira a legnagyobb mértékben jellemző magatartási módot jellemezhetjük úgy mint határozott érdekérvényesítést. A hatalmi osztály tagjai rendszerint tudatában vannak annak, hogy hatalmuk következményeként kiemelkedő mértékben érvényesíthetik érdekeiket, legalábbis azon egyének vonatkozásában, akikre hatalmuk kiterjed. Ezért azt a benyomást igyekeznek kialakítani magukról, hogy határozottak, személyükben önállóak és döntéseikben másoktól függetlenek.

A tizennegyedik „A" fejezetben (1.2Ad) feltételeztem, hogy a hatalmi társadalmi osztály tagjai társadalmi egyesülésbe vagy társadalmi hálózatba szerveződnek. Rámutattam arra is, hogy egyes felfogások és kutatási eredmények szerint a valóságban nemcsak a kisebb társadalmi csoportokban, hanem jellemzően az állami (vagy nemzeti) társadalomban is kialakul az úgynevezett hatalmi társadalmi hálózat. Ez a hálózat a hatalmi osztály tagjait, valamint esetleg a hozzájuk közel hasonlóan jelentős erőkkel és a hatalmi osztály tagjainak érdekeivel nagyrészt egybeeső érdekekkel rendelkező egyéneket foglalja magában. Tehát a hatalmi társadalmi osztály tagjaira általában jellemző az egymás között összehangolt társadalmi cselekvés. Bár a valóságban érdekeik részben eltérőek vagy ellentétesek, alapvető érdekeiket igyekeznek egyesíteni, és ezen érdekek érvényesítésében nagyrészt összehangoltan cselekszenek.

A tizennegyedik „A" fejezetben (1.2Ab) említettem, hogy egy adott társadalmi csoportban rivális társadalmi osztály általában nem létezik. Azonban rendkívüli körülmények között létezhetnek rivális helyzetek és létezhet rivális társadalmi osztály is. Bizonyos értelemben a rivális társadalmi osztály tagjainak magatartására is a határozott érdekérvényesítés jellemző a legnagyobb mértékben, de a hatalmi osztályra irányuló hallgatólagos vagy kifejezett kritikával. Ezt a magatartási módot ezért kritikus érdekérvényesítésnek nevezem.

A tizenegyedik fejezetben (1.3Bc) volt szó arról, hogy pártolt helyzet létrejöhet az adott egyének szándékától függetlenül is, de létrejöhet a hatalmi helyzetben lévő fél és a kis erővel rendelkező fél közötti megegyezéssel kialakított társadalmi kapcsolat, különösen – engedményes elméleti szinten figyelembe véve – hűségi kapcsolat eredményeképpen is. Tehát a pártolt társadalmi osztály tagjai részben csupán az egybeesési érdekviszonyok révén, részben viszont hűségi társadalmi kapcsolataik révén kerültek a pártolt osztályba. Mint korábban (12. fejezet: 2.1Cb) is említettem, nagyrészt más magatartási mód lehet jellemző a spontán módon (csupán érdekegybeesés révén) létrejött pártolt helyzetre és a hűségi kapcsolat révén szándékosan kialakított pártolt helyzetre. Különösen a pártolt társadalmi osztály hűdíjas tagjaira jellemző a lojalitás, illetve a szolgálatkészség és hűség a hatalmi osztály vonatkozásában. A pártolt osztály említett tagjai ugyanakkor nagyrészt a különállásukat és szembenállásukat hangsúlyozzák azon egyének vonatko-

zásában, akiknek az érdekei és törekvései ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak érdekeivel, különösen a kiszolgáltatott osztály tagjai vonatkozásában.

A kiszolgáltatott társadalmi osztály tagjainak társadalmi magatartására főleg a behódolás és visszahúzódás jellemző. Mivel a valóságban a kiszolgáltatott osztály tagjainak érdekei bizonyos vonatkozásokban nem ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak érdekeivel, az előbbiek általában törekszenek olyan módon érvényesíteni érdekeiket, hogy ezzel ne sértsék az utóbbiak érdekeit; így a kiszolgáltatott osztály tagjai tartózkodnak érdekeik olyan összetevőinek az érvényesítésétől, amelyek ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak érdekeivel. Az egyének szintjén főleg ez biztosíthatja a kiszolgáltatott osztály tagjai számára, hogy legalább bizonyos – általában csekély – mértékben érvényesíthetik érdekeiket. Arra viszont általában kevés az esély, hogy a kiszolgáltatott osztály tagjai jelentős társadalmi erővel rendelkező társadalmi egyesülésbe, hálózatba vagy érdekérvényesítő társulásba szerveződjenek, és ezáltal képesek legyenek a határozottabb érdekérvényesítésre.

A társadalmi struktúra – a társadalmi magatartások meghatározásával összefüggésben – meghatározza a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokat. A társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatások esetében az adott cselekvések, illetve magatartások nemcsak egy adott társadalmi osztály tagjai számára, hanem egy másik társadalmi osztály vagy más társadalmi osztályok tagjai számára is a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Mint fentebb említettem, adott társadalmi osztály tagjai – a hatalmi osztálytól eltekintve – általában főleg mint egyének cselekszenek. Tehát a társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatások nagyrészt az egyének közötti társadalmi kölcsönhatások formájában valósulnak meg. E kölcsönhatásokat a tizedik fejezetben (2.2Ba; 3.1) tárgyalt mechanizmus révén határozzák meg az ott tárgyalt meghatározó tényezők; a társadalmi struktúra e meghatározó tényezőkkel összefüggésben határozza meg az osztályok közötti, egyéni szintű társadalmi kölcsönhatásokat.

- Kiemelve a legjellemzőbb társadalmi osztályokat: a hatalmi osztály és a pártolt osztály tagjai közötti társadalmi kölcsönhatásokra főleg a támogatás és szolgálás, a hatalmi osztály és a kiszolgáltatott osztály tagjai közötti kölcsönhatásokra főleg az elnyomás és behódolás, illetve nagyrészt a kizsákmányolás, a hatalmi osztály és az esetleg létező rivális osztály tagjai közötti kölcsönhatásokra főleg a társadalmi konfliktus jellemző.

A nem említett köztes társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatásokra az említett tipikus kölcsönhatások valamiféle átmenetei lehetnek leginkább jellemzőek. A közvetett társadalmi viszonyok által meghatározott kölcsönhatásokat tekintve, a pártolt és a kiszolgáltatott osztály közötti kölcsönhatásokra a távolodás, az esetleg létező rivális osztály és a kiszolgáltatott osztály közötti kölcsönhatásokra a közeledés jellemző.

Mint fentebb is említettem, a pártolt társadalmi osztály tagjai részben csupán az egybeesési érdekviszonyok révén, részben viszont hűségi társadalmi kapcso-

lataik révén kerültek pártolt helyzetbe és a pártolt osztályba. A tizedik fejezetben (3.1Aa) láttuk, hogy a közvetlenül magánjószágra vonatkozó egybeesési társadalmi viszony – elvileg szükségszerűen – spontán pozitív társadalmi hatást és kölcsönhatást határoz meg a viszonyban lévő felek között; azaz miközben az egyik fél megvalósítja saját érdekét, akkor is kedvezően hat a másik fél érdekének a megvalósulására, ha ez nem áll szándékában. Ha az egybeesési társadalmi viszony közvetlenül közjószágra vonatkozóan létezik, az adott viszony által meghatározottan elvileg egyaránt kialakulhat a felek között spontán pozitív társadalmi hatás és kölcsönhatás vagy elhárítás és egymásra várás, de megegyezés is kialakulhat a közjószág jövőbeli együttes előállítására vagy megszerzésére vonatkozóan.

Tehát a hatalmi osztály és a pártolt osztály tagjai közötti társadalmi kölcsönhatásokra nagyrészt a spontán pozitív társadalmi kölcsönhatás jellemző. Azonban a szóban forgó két osztály közötti pozitív társadalmi kölcsönhatások nagyrészt szándékosak, főleg a két osztály tagjai között kialakult hűségi társadalmi kapcsolatok által meghatározottan. A tizedik fejezetben (3.3B) tárgyaltak szerint a hatalmi osztály és a pártolt osztály egyes tagjai – kifejezetten vagy hallgatólagosan – megállapodnak abban, hogy a hatalmi helyzetben lévők meghatározott társadalmi javakhoz segítik hozzá a pártolt egyéneket, akik ennek ellenében kötelezettséget vállalnak bizonyos ellenszolgálatokra, a hatalmi helyzetben lévők érdekeinek megfelelő magatartásra. A hatalmi osztály tagjai a társadalmi javakat részben hűségi adományokként osztják el, amelyekért viszontszolgálatokat várnak; e javakhoz tehát rendszerint azok az egyének juthatnak hozzá, akik vagy már hűdíjasok, vagy vállalják a hűdíjasságot.

Bár csak a legjellemzőbb társadalmi osztályok közötti társadalmi kölcsönhatások elemzésére vállalkoztam, megjegyzem, hogy a szándékosan pozitív társadalmi kölcsönhatások valószínűleg különösen jellemzőek a hatalmi osztály és a támogatott osztály tagjai közötti társadalmi kölcsönhatásokra. Nagyrészt azzal összefüggésben, hogy – mint ahogyan a tizennegyedik „A" fejezetben (1.2Ad) láthattuk – a támogatott osztály tagjait nemcsak hűségi társadalmi kapcsolatok, hanem esetleg partneri társadalmi kapcsolatok is fűzhetik a hatalmi osztály tagjaihoz.

Az állami (vagy nemzeti) társadalomban részben támogatott osztályhelyzetben vannak azok az egyének, akiknek a helyzetét Wright kettős osztályhelyzetként jellemzi; tehát akik az említett szerző szerint bizonyos szempontból a kizsákmányoló „uralkodó osztályba", más szempontból a kizsákmányolt munkásosztályba tartoznak. Az „uralkodó osztály" általában igyekszik szövetséget kötni a kettős osztályhelyzetben lévőkkel; az „uralkodó osztály" oly módon próbálja semlegesíteni a kettős osztályhelyzetben lévők általi potenciális fenyegetést, hogy a kettős osztályhelyzetben lévők érdekeit megkísérli összekötni az „uralkodó osztály" érdekeivel. Az e tekintettben alkalmazott egyik stratégia, hogy a kettős osztályhelyzetben lévő egyének számára megkönnyítik az „uralkodó osztályba" kerülést. Egy másik stratégia alkalmazásával a kettős osztályhelyzetben lévő egyének „uralkodó osztály" általi kizsákmányolását olyan mértékben csökkentik, hogy – a munkás-

osztály vonatkozásában – az ilyen helyzetben lévők is inkább kizsákmányolókká válnak. Például a nagyvállalatok felső vezetőinek fizetett rendkívül magas illetmények szinte biztosan azt jelentik, hogy ők is kizsákmányolók. Az említett stratégiák eredményeképpen minimálisra csökkenhetnek a kettős osztályhelyzetben lévők és az „uralkodó osztály" tagjai közötti társadalmi konfliktusok. (Wright 1989: 30; ford. 1999: 208–209)

Fentebb utaltam arra, hogy a szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet képviselői megkülönböztetik a domináns vagy hatalmi osztályt és az alávetett osztályt. E felfogás szerint a hatalmi viszonyok és az ezekkel összefüggő ellentétes érdekviszonyok szükségszerű következményei az adott társadalmi osztályok, illetve az adott osztályokból szerveződő érdekcsoportok közötti rendszeres társadalmi konfliktusok. A tizenegyedik fejezetben (1.3Bb) említettem, hogy – bár felfogásom szerint a kiszolgáltatott helyzet csak az egyik jellemző típusa a hatalmi helyzeten kívül lévő egyének és csoportok változatos helyzeteinek – az általam úgynevezett kiszolgáltatott társadalmi helyzet bizonyos értelemben megfelel a konfliktuselmélet szerinti alávetett helyzetnek. Tehát a fogalmaim szerinti kiszolgáltatott osztály megfelel a konfliktuselmélet szerinti alávetett osztálynak, és ezek szerint – a konfliktuselmélet felfogásában – a hatalmi osztály és a kiszolgáltatott osztály közötti társadalmi kölcsönhatásokra a rendszeres társadalmi konfliktus jellemző.

A tizedik fejezetben (3.1Ab) rámutattam arra, hogy a (szűkebb értelemben vett) konfliktuselmélet azon következtetése, amely szerint a hatalmi viszony és az ellentétes érdekviszony egymással összefüggésben társadalmi konfliktust határoz meg a felek között, logikailag is téves következtetés és általában a valóságnak sem felel meg. Felfogásom szerint a hatalmi viszonyokkal és ellentétes érdekviszonyokkal jellemezhető társadalmi viszonyok elvileg – a hatalommal rendelkező fél javára – társadalmi elnyomást és behódolást határoznak meg az adott egyének (vagy csoportok) között. Tehát a hatalmi osztály és a kiszolgáltatott osztály tagjai közötti társadalmi kölcsönhatásokra elvileg a társadalmi elnyomás és behódolás jellemző.

Társadalmi elnyomáson itt azt értjük, hogy a hatalmi osztály tagjai rendszeresen megvalósítják érdekeiket a kiszolgáltatott osztály tagjainak az ellentétes érdekeivel szemben, és megakadályozzák a kiszolgáltatottak ellentétes érdekeinek az érvényesülését. Fentebb is említettem azonban, hogy a valóságban a kiszolgáltatott osztály tagjainak érdekei bizonyos vonatkozásokban nem ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak érdekeivel. Társadalmi behódoláson itt azt értjük, hogy a kiszolgáltatott osztály tagjai általában elfogadják érdekeik sérelmét, és törekszenek olyan módon érvényesíteni érdekeiket, hogy ezzel ne sértsék a hatalmi osztály tagjainak az érdekeit, és a kiszolgáltatott osztály tagjai tartózkodnak érdekeik olyan összetevőinek az érvényesítésétől, amelyek ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak érdekeivel. Mint fentebb is említettem, a hatalmi osztály által gyakorolt elnyomással szemben az egyének szintjén főleg a behódolás biztosíthatja a kiszolgáltatott osztály tagjai számára, hogy legalább bizonyos – általában csekély – mértékben érvényesíthetik érdekeiket.

A társadalmi elnyomás egyik formája a társadalmi kizsákmányolás. Wright a kizsákmányolás fogalmának meghatározásában főleg Roemer (1982) felfogására támaszkodik; e szerint kizsákmányolás akkor fordulhat elő, ha az egyik egyén vagy csoport legalább részben képes elsajátítani a másik egyén vagy csoport munkájának az eredményeit (Wright 1980a: 179–180). Akkor mondhatjuk, hogy az egyik egyén vagy csoport kizsákmányolja a másik egyént vagy csoportot, ha (1) az egyik fél jóléte „okozatilag" a másik fél megfosztottságától függ, (2) az egyik fél jóléte függ a másik fél kizárásától bizonyos termelő erőforrásokhoz való hozzáférésből, és (3) az előbbi fél jóléte az utóbbi fél munkájának eredményétől is függ, az egyik fél bizonyos mechanizmusokon keresztül elsajátítja a másik fél munkája eredményének egy részét. Tehát a kizsákmányolás egyaránt feltételezi az elnyomást és a megtermelt javak legalább egy részének az elnyomók általi elsajátítását. (Wright 1989: 8; ford. 1999: 184; 2005a: 23–24; 2005b: 721) E felfogáshoz képest például Parkin (1979: 46, 89–90) tágabban értelmezi a kizsákmányolás fogalmát, és nem tesz különbséget elnyomás és kizsákmányolás között.

Én elfogadom a kizsákmányolás fogalmának fenti szűkebb felfogását, amely szerint az elnyomás nem feltétlenül kizsákmányolás. Például a vállalati tulajdonosok elnyomják a munkások azon részét, akiknek a munkavégző képességére és munkájára nem tartanak igényt, ezért e munkások munka nélkül maradnak, de a vállalati tulajdonosok nem zsákmányolják ki a szóban forgó munkásokat. A társadalmi kizsákmányolás feltételezi a hatalmi viszonyokat és az ellentétes érdekviszonyokat a kizsákmányoló és a kizsákmányolt fél között. Tehát társadalmi kizsákmányolás a legnagyobb valószínűséggel, illetve a legnagyobb mértékben a hatalmi osztály és a kiszolgáltatott osztály közötti társadalmi kölcsönhatásokra lehet jellemző.

Arra általában kevés az esély, hogy a kiszolgáltatott osztály tagjai jelentős társadalmi erővel rendelkező társadalmi egyesülésbe, hálózatba vagy érdekérvényesítő társulásba szerveződjenek, és ezáltal képesek legyenek határozottabb érdekérvényesítésre. A képviseleti szintű társadalmi kölcsönhatásokat tekintve, a kiszolgáltatott osztály képviselői gyakran, illetve nagyrészt hajlamosak arra, hogy a hatalmi osztály hűdíjasaivá váljanak, nagyrészt csupán látszólag – de alkalmanként esetleg látványosan – képviselve a kiszolgáltatottak érdekeit. Sajátos körülmények között azonban a kiszolgáltatott osztály tagjai képessé válhatnak jelentős társadalmi erővel rendelkező társadalmi egyesülésbe, hálózatba vagy érdekérvényesítő társulásba szerveződni, és ennek eredményeként jelentős társadalmi konfliktusok is kialakulhatnak a hatalmi osztály és a (megszerveződve már jelentős társadalmi erővel rendelkező) korábban kiszolgáltatott osztály között.

A tizenegyedik fejezetben (1.3Be) említettem, hogy az intézmények fedezetével rendelkező egyének általában szándékosan alakítanak ki olyan intézményeket, amelyek által létrehozott társadalmi viszonyokban adott egyének, illetve az egyének bizonyos körei hatalommal rendelkeznek, és szándékosan küszöbölik ki a rivális társadalmi helyzeteket. Tehát tartós rivális helyzetek kevéssé valószínűek, rivális helyzetek általában csak rendkívüli körülmények között jönnek létre. Ezért

egy adott társadalmi csoportban rivális társadalmi osztály általában nem létezik, de rendkívüli körülmények között létrejöhet. Amennyiben létezik rivális osztály, a hatalmi osztály és a rivális osztály tagjai között a társadalmi erőviszonyok közel kiegyenlítettek és érdekeik ellentétesek egymásal.

A tizedik fejezetben (3.1Ab) rávilágítottam arra, hogy kiegyenlített erőviszonyokkal és ellentétes érdekviszonyokkal jellemezhető társadalmi viszonyok a legnagyobb valószínűséggel társadalmi konfliktusokat határoznak meg a felek között. Azonban a felek részéről a másik valószínű magatartás a tartózkodás a negatív társadalmi kölcsönhatásoktól, és előfordulhat az ellentétes társadalmi viszony részleges megegyezés útján való feloldása is. Tehát – a szűkebb értelemben vett konfliktuselmélet felfogásával ellentétben – a társadalmi konfliktusok nem a hatalmi osztály és az alávetett (kiszolgáltatott) osztály közötti társadalmi kölcsönhatásokra, hanem a hatalmi osztály és a rivális osztály (azaz e tekintetben két rivális osztály) közötti kölcsönhatásokra jellemzőek. A fent hivatkozott helyen láttuk, hogy bizonyos – rivális osztály létezése esetén eléggé jellemző – társadalmi viszonyok elvileg szükségszerűen társadalmi konfliktusokat határoznak meg a hatalmi osztály és a rivális osztály tagjai között. Azonban bizonyos társadalmi viszonyok által meghatározottan, illetve bizonyos körülmények között elvileg egyaránt kialakulhat társadalmi konfliktus a hatalmi osztály és a rivális osztály tagjai között és lehetséges egyoldalú vagy kétoldalú tartózkodás is a negatív kölcsönhatástól, valamint kialakulhat megegyezés is a felek között a konfliktus korlátozására vagy elkerülésére.

Amennyiben létezik rivális osztály, a hatalmi osztály és a rivális osztály tagjai közötti társadalmi konfliktusok nagyrészt egymás osztályhelyzetének a megsemmisítésére is irányulhatnak. A hatalmi osztály tagjai igyekeznek megőrizni osztályhelyzetüket és rivális osztály létezése veszélyeztetheti hatalmi helyzetüket. Tehát törekedhetnek arra, hogy a rivális osztály tagjait megfosszák társadalmi képességeik (pl. tulajdonaik vagy vezetői hatásköreik) nagy részétől, és ezáltal leszorítsák őket a korlátozott vagy a kiszolgáltatott társadalmi osztályba vagy esetleg teljes mértékben eltávolítsák őket az adott társadalmi csoportból. Ezzel szemben, a rivális osztály tagjai törekedhetnek arra, hogy a hatalmi osztály tagjait megfosszák társadalmi képességeik nagy részétől (mindenekelőtt azon képességeiktől, amelyek számukra hatalmat biztosítanak) és leszorítsák őket legalább a közepes tolerált társadalmi osztályba. Az is előfordulhat azonban, hogy a hatalmi osztály és a rivális osztály tagjai végül is egyességre jutnak egymással és egyetlen hatalmi osztályba olvadnak össze.

B) A strukturális társadalmi kölcsönhatás és a funkcionalitás

a) A funkcionalitás normativista felfogása

Mint már említettem (3.2A), a szociológiai irodalomban a társadalmi osztályok vagy rétegek közötti társadalmi kölcsönhatások tárgyalásának egyik jelentős témája a strukturalista és a normativista szemléletmód képviselői közötti vita ab-

ban a tekintetben, hogy a szóban forgó vonatkozásban a társadalmi kölcsönhatásokat főleg a társadalmi konfliktus vagy a harmonikus együttműködés jellemzi. Fentebb (3.2A) a strukturalista felfogásra mutattam rá; a normativista, pontosabban a normativista-funkcionalista felfogást a következőkben ismertetem, mielőtt rátérek a funkcionalitás általam kialakított felfogásának a tárgyalására.

A funkcionalista megközelítés a kulturális antropológiából került át a szociológiaelméletbe. Malinowski felfogása szerint az antropológiában a kultúra funkcionális elemzése arra irányul, hogy az antropológiai tényeket a fejlődés minden szintjén funkciójukkal, a kultúra egységes rendszerében játszott szerepükkel magyarázza, valamint azzal a móddal, ahogyan a rendszeren belül egymáshoz kapcsolódnak, és ahogyan a rendszer a fizikai környezethez viszonyul. A kultúra funkcionális szemlélete ezért ahhoz az elvhez ragaszkodik, hogy minden szokás, anyagi objektum, eszme és hit valamilyen vitális funkciót tölt be, egy működő egészen belüli nélkülözhetetlen részt képvisel. (Malinowski 1936; idézi: Nagel 2005: 200) Radcliffe-Brown (2004: 157) szerint „bármely ismétlődő tevékenység (…) funkciója az a szerep, amelyet a társadalmi élet egészében játszik, ennél fogva az, amivel hozzájárul a strukturális kontinuitás fenntartásához".

Az első fejezetben (2.1B) volt szó arról, hogy a normativista szociológiai szemléletmódba illeszkedő funkcionalista felfogás szerint a társadalom rendezett működéséhez és fennmaradásához az adott társadalomban teljesülniük kell bizonyos funkcionális követelményeknek. A funkcionalista felfogásra jellemző funkcionális magyarázat a társadalmi létezőket, illetve jelenségeket az általuk betöltött funkcióval magyarázza, e követelmények vonatkozásában. E szerint olyan cselekvések és jelenségek figyelhetők meg, amelyek hozzájárulnak a funkcionális követelmények teljesítéséhez, és ezáltal az adott társadalomnak mint egésznek a rendezett működéséhez és fennmaradásához.

- Tehát a normativista-funkcionalista felfogás szerint a társadalmi struktúrában a különböző szerepeket ellátó csoportok közötti társadalmi kölcsönhatások – egy visszacsatolási mechanizmus működésének eredményeként – eleve megfelelnek az adott társadalom hatékony működése és fennmaradása által támasztott funkcionális követelményeknek.

A 14.13. ábrán egy adott társadalomban a funkcionalitás érvényesülésére vonatkozó normativista felfogást szemléltetem. Az ábra szerint különbséget tehetünk az összefüggések, illetve ezen összefüggéseket tartalmazó magyarázatok két szintje, a kulturális és a funkcionális szint között. Egyrészt, a normativista felfogás szerint a társadalmi cselekvéseket és az összetettebb társadalmi jelenségeket a kulturális értékek, szabályok, szerepek és intézmények határozzák meg normatív funkcióik révén. Másrészt, egy visszacsatolási mechanizmus révén az adott társadalomban hosszú távon olyan kulturális értékek, szabályok, szerepek és intézmények alakulnak ki, amelyek megfelelnek az adott társadalom hatékony működése és fennmaradása által támasztott funkcionális követelményeknek. Tehát a társada-

lomban eleve olyan társadalmi jelenségek figyelhetők meg, amelyek megfelelően szolgálják a rendszer-funkciók ellátását, az adott társadalom hatékony működését és fennmaradását.

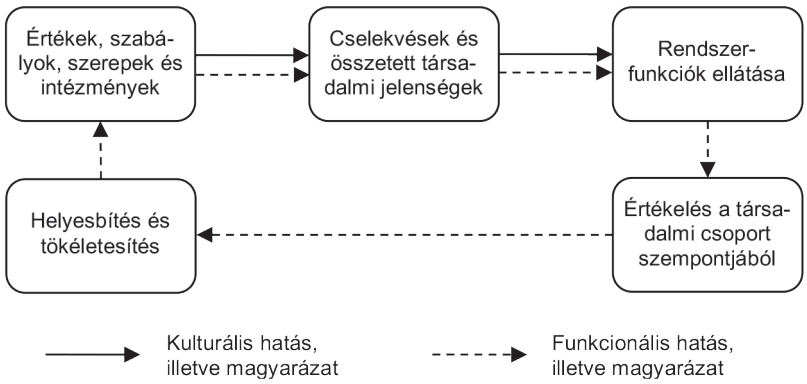

14.13. ábra: A normatív funkcionalitás érvényesülése

Mint említettem, hosszabb távon elvileg valamilyen visszacsatolási mechanizmus biztosítja azt, hogy az adott társadalomban kialakult szabályok, szerepek és intézmények, valamint az ezek által meghatározott cselekvések és összetettebb jelenségek megfeleljenek a társadalom funkcionális követelményeinek. A kibernetikából ismert negatív visszacsatolási mechanizmus képes egy létező állapotáról (pl. egy terem hőmérsékletéről) szóló információkat valamilyen kívánatos állapotra (pl. a kívánt hőmérsékletre) vonatkoztatva mérni, és az adott állapot változtatására alkalmas szerkezetet (pl. egy fűtő berendezést) mindig aszerint bekapcsolni és kikapcsolni, hogy ez a mérés kielégítő vagy nem kielégítő mérési értéket szolgáltat (Checkland 1987: 88; Luhmann 2006: 53). Jelen esetben, a szóban forgó visszacsatolási mechanizmus érzékeli azt, hogy a megfigyelhető cselekvések és kölcsönhatások megfelelően szolgálják az adott társadalom rendezett működését és fennmaradását vagy nem. Amennyiben nem, ez a mechanizmus aszerint helyesbíti és tökéletesíti a kultúra releváns összetevőit, hogy helyreálljon az összhang a megfigyelhető társadalmi jelenségek és a funkcionális követelmények között.

Például Parsons (1951: 21–22) felfogása szerint a társadalmi folyamat funkcionális jelentőségére vonatkozó kérdés az, hogy melyek lennének a dinamikus folyamat alternatív lefolyásainak különböző következményei a társadalom mint rendszer számára? Ezek a következmények bizonyos értelemben a stabilitás fenntartásának vagy a változás előidézésének, az integrációnak vagy a rendszer szétesésének fognak megfelelni. A társadalmi rendszer megfelelő funkcionálása szempontjából nem valamennyi egyén szükségleteinek, és nem bármely egyén

valamennyi szükségletének kell megfelelnie a társadalmi rendszer funkcionális követelményeinek, hanem csak elegendő mértékűnek kell lennie a megfelelésnek (28). A társadalomban a magánérdekek érvényesítését az úgynevezett szabályozó intézmények korlátozzák, a kollektív szükségletekre és a társadalmi rendszer funkcionális követelményeire való tekintettel (133).

A társadalmi rétegződés tárgyalásánál (2.1A) rámutattam arra, hogy a normativista-funkcionalista felfogás szerint a társadalmi rétegződés is a funkcionális követelmények teljesítését szolgálja. A társadalom tagjai egyrészt a funkcionális fontosság, másrészt a tehetség vagy képzettség szempontjából értékelik a különböző státuszokat elfoglaló és a különböző szerepeket ellátó csoportokat; tehát abból a szempontból, hogy az egyének különböző csoportjai milyen mértékben járulnak hozzá a társadalom rendezett működéséhez és fennmaradásához. E felfogás szerint a társadalmi rétegződés a jutalmak egyenlőtlen elosztását jelenti az említett értékelési szempontok alapján, és a társadalmi rétegződés egy öntudatlanul kialakított eszköz, amely a társadalom hatékony működését szolgálja (Davis–Moore 1999: 11–13). A magyar szociológiai irodalomban Huszár (2013b) dolgozott ki egy „normatív-funkcionalista" struktúrafelfogást.

b) A funkcionalitás intézményes szociológiai felfogása

Az előző alfejezetben (3.2Ba) láttuk, hogy a funkcionalista felfogás a normativista szemléletmódon belül alakult ki, és e felfogás szerint a funkcionalitás olyan módon érvényesül, amit normatív funkcionalitásnak is nevezhetünk. Felfogásom szerint a szóban forgó felfogás igen távol áll a valóságtól; az ilyen értelemben vett funkcionalitás elvileg csak a közösségi csoportokban érvényesülhet, illetve a társadalmi csoportok közül bizonyos értelemben a társadalmi egyesülésekben. Felmerül azonban az a kérdés, hogy a funkcionális magyarázat eleve a normativista szemléletmódhoz kapcsolódhat vagy kapcsolódhat más szemléletmódhoz is. A következőkben a funkcionalitás új felfogását vázolom fel, amely az intézményes szociológia elméletébe illeszkedik, és amelyet intézményes funkcionalitásnak nevezek.

Az úgynevezett intézményes funkcionalitás, legalábbis az itt tárgyalandó értelemben, a társadalmi csoportokban érvényesülhet.[4] Mindenekelőtt utalnom kell arra (1. fejezet: 2.1B), hogy felfogásom szerint a funkcionális magyarázat nem használható egy adott időpontban vagy viszonylag rövid időszakban a társadalmi jelenségek magyarázatára. A funkcionális magyarázat csupán bizonyos létezők és jelenségek történeti kialakulásának a magyarázatára használható. A funkcionális magyarázat segítségével bizonyos mértékben arra a kérdésre adhatunk választ, hogy hosszú távon miért alakulhatott ki, illetve miért maradhatott fenn egy adott létező vagy jelenség.

[4] Az intézményes funkcionalitásra vonatkozó felfogást általánosabban is megfogalmazhatnám, annak érvényességét kiterjesztve a közösségi csoportokra is, de itt ezzel a kérdéssel nem foglalkozom.

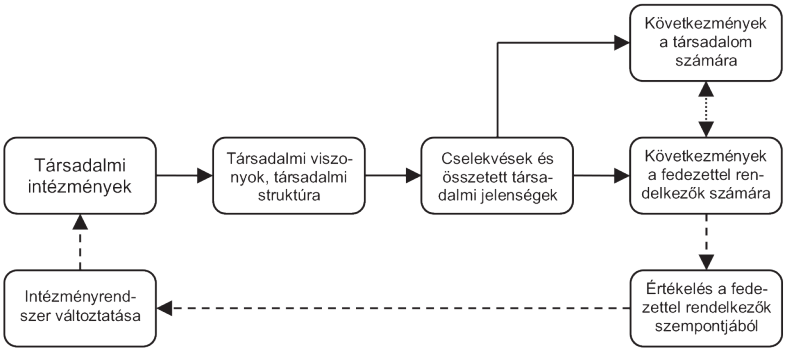

14.14. ábra: Az intézményes funkcionalitás érvényesülése

A 14.14. ábrán az intézményes funkcionalitás főbb összefüggéseit szemléltetem. Az ábra szerint különbséget tehetünk az összefüggések, illetve ezen összefüggéseket tartalmazó magyarázatok két szintje között. Egyrészt, az intézményes szociológia elméletének a felfogásában a társadalmi jelenségeket végső soron a társadalmi intézmények határozzák meg, tényleges funkcióik révén. Másrészt, érvényesül valamiféle visszacsatolási mechanizmus a társadalmi intézményrendszer alakítására, azonban nem a normativista-funkcionalista felfogás értelmében.

- Az *intézményes funkcionalitás* főbb összefüggései: (1) A társadalom intézményrendszere – az általa létrehozott társadalmi viszonyok, illetve a társadalmi struktúra révén – meghatározza a különböző kategoriális csoportok, illetve a társadalmi osztályok tagjainak a társadalmi magatartását és a csoportközi társadalmi kölcsönhatásokat. (2) Ezek a magatartások és kölcsönhatások bizonyos hatásokat foglalnak magukban, illetve bizonyos következményekkel járnak az adott társadalmi intézményrendszer fedezetével (és rendszerint a hatalommal) rendelkező egyének számára. (3) A fedezettel rendelkező egyének értékelik e hatásokat, illetve következményeket érdekeik szempontjából, és megkülönböztetik az ebből a szempontból pozitív és a negatív hatásokat és következményeket. (4) Ha szükséges, változtatják az adott intézményrendszert azzal a szándékkal, hogy kiküszöböljék a számukra negatív hatásokat és következményeket, valamint elősegítsék a számukra pozitív hatások és következmények érvényesülését. (5) A fedezettel (és rendszerint a hatalommal) rendelkező egyének számára pozitív hatásokkal és következményekkel járó magatartások és kölcsönhatások különböző mértékben lehetnek kedvezőek vagy kedvezőtlenek az adott társadalom különböző kategoriális és társadalmi csoportjai számára, valamint a társadalom rendezett működése és fennmaradása szempontjából.

Munkámban részletesen foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogy a társadalmi intézmények hogyan hozzák létre a társadalmi viszonyokat és a társadalmi struk-

túrát, valamint azzal, ahogyan a társadalmi viszonyok meghatározzák, illetve a társadalmi struktúra meghatározza a társadalmi cselekvéseket és az összetettebb társadalmi jelenségeket. Fentebb (3.2A) rávilágítottam arra is, hogy a társadalmi struktúra meghatározza a különböző kategoriális csoportok, illetve a társadalmi osztályok tagjainak a társadalmi magatartását és a csoportközi társadalmi kölcsönhatásokat. Tehát ezekkel a kérdésekkel itt már nem foglalkozom, az alábbiakban a fent kiemelt összefüggések közül a harmadik, a negyedik és az ötödik pontban említett összefüggéseket tárgyalom kissé részletesebben.

Felfogásom szerint a társadalmi intézményeket (és egyáltalán az intézményeket) az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének alakítják ki és tartják érvényben. Tehát elvileg ők azok, akik változtathatják a társadalmi intézményrendszert, ezáltal bizonyos mértékben változtathatják a társadalmi viszonyokat és a társadalmi struktúrát, és változtathatják a társadalmi magatartások és kölcsönhatások hatásait a különböző társadalmi osztályokra, valamint az adott társadalom működésére. Majd a tizenötödik fejezetben (2.1B) foglalkozom érdemben azzal a kérdéssel, hogy egy adott társadalmi csoportban – a különböző társadalmi osztályok szempontjából – kik rendelkeznek az átfogó társadalmi intézményrendszer fedezetével. Itt csak azt jegyzem meg, hogy egy társadalmi társulásban jellemzően a hatalmi társadalmi hálózat rendelkezik az átfogó intézményrendszer fedezetével. Korábban (14/A. fejezet: 1.2Ad) láttuk, hogy a hatalmi társadalmi hálózatot főleg a hatalmi osztály tagjai alkotják, de esetlegesen a támogatott osztály és az erős tolerált osztály (kevés valószínűséggel esetleg a közepes tolerált osztály) tagjainak egy része is tagja lehet a szóban forgó hálózatnak.

Tehát főleg a hatalmi társadalmi osztály (és bizonyos mértékben a támogatott osztály és az erős tolerált osztály) szempontjából érvényesülhet a funkcionalitás az adott társadalomban. A hatalmi osztály tagjai értékelik a különböző kategoriális csoportok, illetve a társadalmi osztályok társadalmi magatartását és a csoportközi társadalmi kölcsönhatásokat abból a szempontból, hogy ezek milyen hatásokat foglalnak magukban, illetve milyen következményekkel járnak saját érdekeik érvényesítésére. Azaz, a hatalmi osztály tagjai saját érdekeik érvényesítése szempontjából megkülönböztetik a pozitív és a negatív hatásokat és következményeket. Ha szükséges, a hatalmi osztály tagjai változtatják az adott intézményrendszert azzal a szándékkal, hogy kiküszöböljék a számukra negatív hatásokat és következményeket, valamint elősegítsék a számukra pozitív, illetve minél pozitívabb hatások és következmények érvényesülését. Az intézményrendszer változtatása a hatalmi osztály tagjainak az érdekeire tekintettel nem feltétlenül a formális intézményrendszer változtatását jelenti. A hatalmi helyzetben lévők részben a névlegesen érvényben lévő formális intézményrendszert deformálják saját érdekeiknek megfelelően, nem formális szabályok életbe léptetésével. Emellett a hatalmi osztály tagjai – az intézményekkel összefüggésben – a dologi-technikai körülményeket is úgy igyekeznek alakítani, hogy elősegítsék a számukra kedvező következmények megvalósulását.

Társadalmi társulást véve alapul, tehát egy adott társadalom alapvetően a hatalmi társadalmi osztályt, illetve a hatalmi társadalmi hálózatot alkotó egyének érdekeinek megfelelően működik. A számukra pozitív hatásokkal és következményekkel járó magatartások és kölcsönhatások különböző mértékben lehetnek kedvezőek vagy kedvezőtlenek az adott társadalom különböző kategoriális és társadalmi csoportjai számára, valamint a társadalom rendezett működése és fennmaradása szempontjából.

A szóban forgó intézményes funkcionalitás elvileg és a valóságban is csak korlátozottan érvényesül. A hatalmi társadalmi osztály, illetve a hatalmi társadalmi hálózat természetesen csak bizonyos korlátok között képes az egész társadalom működését saját érdekeinek megfelelően meghatározni. Egyrészt, munkámban többször hangsúlyoztam, hogy a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén elvileg egyaránt létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan érdekeket és erőket, illetve olyan érdekviszonyokat és erőviszonyokat, és ezáltal meghatározhatnak olyan cselekvéseket és kölcsönhatásokat, amelyek megfelelnek vagy nem felelnek meg, vagy amelyek részben megfelelnek, részben nem az adott intézmények szabályainak és az intézményeket kialakító egyének szándékainak. A hatalmi osztály, illetve a hatalmi hálózat tagjai egyoldalúan külsőleges társadalmi viszonyokat hoznak létre önmaguk és az adott osztályon, illetve hálózaton kívüli egyének és csoportok között. A tizedik fejezetben (3.1Ad) rámutattam arra, hogy az ilyen viszonyokat létrehozó félnek szükségszerűen vállalnia kell annak a valószínűségét, hogy az adott cselekvési lehetőségek részben eltérhetnek az érdekétől, és a másik fél bizonyos esetekben és bizonyos mértékben oly módon fogja megvalósítani érdekét, és oly módon fogja felhasználni társadalmi képességeit és erejét, hogy az nem felel meg az adott viszonyt létrehozó fél érdekének.

Másrészt, az adott társadalmi erőviszonyoktól függően bizonyos mértékben a hatalmi hálózaton kívüli egyének és csoportok is befolyásolhatják a társadalmi intézmények kialakítását. Amennyiben a viszonylag hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályokon belül és ezen osztályok között kialakulnak társadalmi egyesülések, hálózatok, érdekérvényesítő társulások vagy társadalmi mozgalmak, ezek révén hatást gyakorolhatnak a társadalmi intézmények fedezetével döntően rendelkező egyének cselekvéseire abban a tekintetben, hogy milyen társadalmi intézményeket alakítsanak ki, illetve tartsanak érvényben. Harmadrészt, a társadalmi intézmények kialakítása során a hatalmi osztály tagjai részben figyelembe vehetik más társadalmi osztályok tagjainak érdekeit az utóbbiak szándékos befolyásától függetlenül és olyan vonatkozásokban is, amelyekben érdekeik nem esnek egybe, annak érdekében, hogy a hatalmi osztály tagjai ily módon késztessék számukra kedvezőbb magatartásra más társadalmi osztályok tagjait.

Negyedrészt, a tizennegyedik „A" fejezetben (1.2Ac) hangsúlyoztam, hogy a viszonylag nagyobb társadalmi csoportok intézményrendszerei általában differenciáltak, kereteik között kisebb intézményrendszerek, és ezek által létrehozott, viszonylagos önállósággal rendelkező kisebb társadalmi csoportok és/vagy társa-

dalmi szférák találhatók. Tehát a kisebb társadalmi csoportokon és/vagy életszférákon belül létrejött hatalmi osztályok, illetve hatalmi hálózatok is befolyásolják a nagyobb társadalom működését. Mindazonáltal általában kijelenthetjük, hogy az adott társadalmat – mint társadalmi társulást – alkotó különböző kategoriális csoportok, illetve a társadalmi osztályok tagjainak a társadalmi magatartása és a közöttük megfigyelhető társadalmi kölcsönhatások főleg annyiban szolgálhatják az egész társadalom rendezett működését és fennmaradását is, amennyiben ez megfelel a hatalmi osztály, illetve a hatalmi hálózat tagjai érdekeinek.

A tizennegyedik „A" fejezetben egyrészt a társadalmi struktúra fogalmának a szociológiai irodalomban kialakult jellemző felfogásaival foglalkoztam, másrészt részletesen tárgyaltam a társadalmi struktúra intézményes szociológiai felfogását, harmadrészt e felfogás empirikus alkalmazhatóságára világítottam rá. A jelen tizennegyedik „B" fejezetben a társadalom egyenlőtlenségeivel és rétegződésével, valamint az adott társadalomban található kategoriális csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokkal foglalkoztam. A következő és utolsó, azaz a tizenötödik fejezetben a társadalom életszférákra történő differenciálódásával és ezzel összefüggésben átfogó szerveződésével, valamint az állami (vagy nemzeti) társadalom politikai rendszerével foglalkozom.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET

A TÁRSADALMI ÉLET ALSZFÉRÁI ÉS A TÁRSADALMI ALAKULAT

A társadalom különböző vonatkozásokban differenciálódik. Társadalmi differenciálódáson egyrészt érthetjük egy adott társadalom társadalmi helyzetek és társadalmi egyenlőtlenségek szerinti differenciálódását. Az előző két fejezetben láttuk, hogy az ilyen értelemben vett differenciálódást fejezi ki a társadalmi struktúra, a társadalmi helyzetrétegződés és állapotrétegződés, valamint a rendi rétegződés fogalma. Differenciálódáson másrészt érthetjük a társadalom intézményes differenciálódását, amikor egy adott társadalomban viszonylag önálló intézményrendszerek, és ezek által létrehozott, viszonylag önálló társadalmi egységek jönnek létre. A társadalmon belül létrejött társadalmi egységek lehetnek társadalmi csoportok, de lehetnek más természetű egységek is, amelyeket társadalmi szféráknak és alszféráknak is nevezhetünk. Munkám utolsó fejezetében a társadalom meghatározott alszférákra történő differenciálódásával, és ezzel összefüggésben átfogó szerveződésével, valamint a politikai rendszer átalakítására vonatkozó javaslattal foglalkozom.

Az első alfejezetben meghatározom a társadalmi alszféra fogalmát és különbséget teszek a társadalmi alszférák fő típusai között; főleg a mindennapi társadalmi élet szféráját és a politikai élet szféráját különböztetem meg egymástól. A második alfejezetben először meghatározom a társadalmi alakulat fogalmát és felvázolom az alakulat funkcióját. Ezt követően megkülönböztetem egymástól a társadalmi alakulat négy fő típusát: a monista, a félmonista, a félpluralista és a pluralista társadalmi alakulatot. A harmadik alfejezetben bemutatom a hagyományosan kialakult mai demokratikus politikai rendszer, az úgynevezett egységes politikai rendszer főbb intézményeit és szervezeteit, és rámutatok arra, hogy az egységes politikai rendszer főleg az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjai politikai érdekeinek az érvényesítését szolgálja. Ezt követően javaslatot fogalmazok meg az egységes politikai rendszer alapvető átalakítására, az úgynevezett dualista politikai rendszer kialakítására. Először felvázolom a dualista politikai rendszer fő vonásait, majd e rendszer működőképességét és megvalósíthatóságát elemzem.

1. A társadalmi élet alszférái

A hatodik fejezetben a modern emberi élet fő szféráiként megkülönböztettem egymástól a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját. Rámutattam arra, hogy a modern állami (vagy nemzeti) társadalom olyan heterogén társadalom, amelyben kialakultak az említett fő életszférák, és amelyben a társadalmi élet szférája alapvető jelentőségű. E fejezet első alfejezetében viszont már az áll érdeklődésünk középpontjában, hogy a társadalmi élet szférája is összetett, olyan szempontból, hogy társadalmi alszférákra differenciálódik.

A következőkben először rámutatok a társadalom alrendszerekre, mezőkre vagy szférákra történő differenciálódására vonatkozó legfőbb felfogásokra, főleg Bourdieu mezőelméletére, majd meghatározom a társadalmi alszféra fogalmát. Ezt követően megkülönböztetem egymástól egyrészt a mindennapi társadalmi élet szféráját, másrészt a politikai társadalmi élet szféráját; valamint az előbbi szférán belül (vagy részben más életszférák területén) különbséget teszek további alszférák – a viszonylag tiszta társadalmi alszféra, a fél-társadalmi alszféra és a vegyes életszféra – között is.

1.1. A társadalmi alszféra főbb felfogásai és fogalma

A) Társadalmi alrendszerek, mezők vagy alszférák

Mielőtt rátérek a társadalmi élet alszféráira vonatkozó felfogásom tárgyalására, röviden utalok az adott kérdésre vonatkozó legfőbb felfogásokra. A funkcionalista rendszerelméleti felfogás képviselőiként először Parsons normativista, majd Luhmann normativista-kreativista felfogását vázolom fel. Ezt követően kissé részletesebben tárgyalom Bourdieu mezőelméletét, amely a strukturalista szemléletmódnak felel meg, és amelyre viszonylag nagyobb mértékben támaszkodtam saját felfogásom kialakításában.

- A szociológiai rendszerelméletek rámutatnak a modern társadalom egyik lényeges vonására; nevezetesen arra, hogy olyan egységek (alrendszerek) alakulnak ki a keretei között, amelyek bár nem értelmezhetőek intézményes csoportokként, mégis viszonylagos önállósággal rendelkeznek.

A hatodik fejezetben (1.2Ba) már volt szó arról, hogy ezeket az egységeket Parsons eredetileg alrendszereknek nevezte, de a neofunkcionalista elméletekben az intézmény vagy a szféra kifejezést is használják a szóban forgó egységek jelölésére (pl.: Alexander 1990; Colomy 1990).

A társadalmon mint rendszeren belül Parsons négy alrendszert különböztet meg egymástól, az alapján a funkció alapján, amelyet ezek az alrendszerek ellátnak a társadalom egésze számára. Az egyik a mintafenntartó alrendszer, amely a kultúra átadásának, az egyének szocializációjának a funkcióját látja el, és amely főleg a vallási és az oktatási alrendszert foglalja magában. A másik az adaptív alrendszer, amely a környezethez való alkalmazkodás funkcióját tölti be, és amelynek az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén tulajdonképpen a gazdaság felel meg. A harmadik a célelérő vagy politikai alrendszer, amely a célelérés funkcióját látja el az egyének és erőforrások mobilizálása révén. A negyedik az integratív alrendszer, illetve az úgynevezett szocietális közösség, amely a társadalom integrációját szolgálja. Parsons felfogása szerint a valóságban ezek az alrendszerek nagyrészt egymást áthatva léteznek és csak elméletileg határolhatók el világosan egymástól. Az egyes alrendszereken belül sajátos értékek és szabályok alakulnak ki, sajátos irányultságok jellemzik az egyének motívumait, valamint sajátos médiumok (értékelkötelezettség, pénz, erő és befolyás) segítik elő az egyének közötti kölcsönhatásokat. (Parsons 1967a: 199–207; ford. 1985: 82–91; 1971: 4–28; ford. 2000; Parsons–Smelser 1956: 46–52)

Én nem fogadom el az alrendszerek vagy alszférák normativista megközelítését, de a Parsons által megkülönböztetett és fentebb említett alrendszerek a valóságban részben egybeesnek az általam megkülönböztetett fő életszférákkal (a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szférájával), valamint az alább (1.2) megkülönböztetendő társadalmi alszférákkal, azaz a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférájával. Az úgynevezett mintafenntartó alrendszer fogalmaim szerint részben a közösségi élet szféráját jelenti. Parsons ide sorolja az oktatás szféráját is, ami felfogásom szerint döntően a mindennapi társadalmi élet egyik alszférájának tekinthető, de az alsóbb iskolai osztályokban, a fiatalabb gyermekek oktatása tekintetében részben közösségi természetű. Az úgynevezett adaptív alrendszer a valóságban főleg a fogalmaim szerinti mindennapi társadalmi élet szférájának felel meg. A célelérő vagy politikai alrendszert Parsons tágabban értelmezi a (fogalmaim szerinti) politikai élet szférájához képest, mert tágabban értelmezi a politikai tevékenységet (ebbe beleérti az olyan irányítást, szervezést, kormányzást is, amely nem érinti az intézmények érvényességét). Tehát az a terület, amelyet a szóban forgó szerző célelérő vagy politikai alrendszernek nevez, a valóságban fogalmaim szerint részben a mindennapi társadalmi élet, részben a politikai élet szférájába esik. Végül úgy tűnik, hogy a Parsons által úgynevezett integratív alrendszer, illetve a szocietális közösség a valóságban – az állami (vagy nemzeti) társadalom esetében – fogalmaim szerint az átfogó heterogén társadalomnak felel meg, különös tekintettel az átfogó társadalmi intézményrendszerre, amely létrehozza magát az adott társadalmat is.

Luhmann (1982: 70, 139) felfogása szerint társadalmi rendszerről vagy alrendszerről akkor beszélhetünk, ha számos személy cselekvései értelemteljesen kölcsönösen egymásra vonatkoznak és elhatárolódnak környezetüktől; amint ki-

alakul valamilyen kommunikáció az egyének között, társadalmi rendszerek vagy alrendszerek jönnek létre. Ahhoz, hogy egy alrendszer létrejöjjön és fennmaradjon, képesnek kell lennie környezete komplexitásának a redukciójára, meg kell határoznia, hogy a környezet milyen oldalai fontosak az adott alrendszer működése számára (192). Nézete szerint a rendszer differenciálódása, illetve alrendszerek kialakulása nem más mint a rendszeren belül a rendszer és a környezet közötti különbség, illetve a rendszerformálódás megismétlődése (Luhmann 1995: 7, 17–18).

Luhmann (1982: 168–172) az úgynevezett bináris sémák vagy bináris kódok szerepét hangsúlyozza a társadalmi rendszer vagy alrendszer létrehozásában és fenntartásában. Ilyen kódok például jó vagy rossz, helyes vagy helytelen, jogos vagy jogtalan, tulajdon birtoklása vagy nem birtoklása stb. Érvelése szerint egy társadalmi alrendszer annyiban alakul ki, amennyiben egy sajátos bináris kód köré szerveződik, amennyiben az adott bináris kód sikeresen intézményesült a társadalmi tevékenység adott területén. A sajátos bináris kód szelektálja az alrendszeren belüli kommunikációkat, és ennek megfelelően a cselekvéseket. A bináris kód intézményesítése egy adott alrendszerben nem feltétlenül vezet a kommunikációban részt vevők egyetértésére, de meghatározza a választási lehetőségeket, a kérdések felvetésének a módját, az ösztönzőket a tájékozódáshoz.

A szóban forgó felfogásban a társadalmi evolúciót a társadalmi rendszerek növekvő differenciálódása, a differenciálódás folyamatában kialakult alrendszerek komplexitásának a növekedése és a komplex alrendszerek működését lehetővé tevő egyszerűsítő eszközök kifejlődése jellemzi (Luhmann 1990: 167). A differenciálódás történelmi folyamatának az eredményeként a modern társadalom különböző alrendszerekre (gazdasági alrendszerre, tudományos alrendszerre, jogi alrendszerre, politikai alrendszerre stb.) és ezen alrendszerek környezetére differenciálódik. Az alrendszerek sajátos funkciók ellátására szerveződnek, és az egyes alrendszerekben a kommunikációs folyamatok az alrendszerek sajátos funkcióinak az elsőbbségét hangsúlyozzák (177–178).

A hatodik fejezetben (1.2Aa) rámutattam arra, hogy az emberi életnek azokat a területeit, amelyeket életszféráknak nevezek, Bourdieu kifejezésével élve mezőknek is nevezhetnénk; az említett szerző ugyanis nagyrészt az életszféra fogalmához hasonló értelemben használja a társadalmi tér vagy mező kifejezést. Azonban Bourdieu főleg nem az általam megkülönböztetett fő életszférákhoz (a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szférájához) hasonlóan, hanem inkább a fogalmaim szerinti társadalmi élet szféráján belül vagy mintegy felerészben más életszférák területén különböztet meg sajátos mezőket.

Bourdieu felfogásában a társadalomtudományi kutatás igazi tárgya nem az egyén, hanem a mező, amely elsődleges és amelynek a kutatás középpontjában kell állnia (Bourdieu–Wacquant 1992: 107).

- Bourdieu felfogása szerint a mező a társadalom viszonylag önálló területe, amelynek önállóságát kifejezett és sajátos szabályok, e szabályok által körül-

határolt tér és idő határozzák meg. A mező saját struktúrával rendelkezik, az adott mezőre jellemző habitusú cselekvőkkel, tőkékkel és erőviszonyokkal; és olyan „harcmező", ahol összecsapnak a cselekvők a sajátos javak megszerzése érdekében.

A szóban forgó felfogásban a társadalom felfogható úgy mint mezők összessége vagy rendszere, de nem a funkcionális rendszer értelmében. Az egyes mezők saját struktúrával rendelkeznek és egy nagyobb mezőn belül helyezkednek el, amely szintén saját struktúrával rendelkezik. A mező az adott egyének és csoportok által elfoglalt helyzetek összessége, és e helyzeteket a különböző tőkefajták elosztásában elfoglalt helyzetek határozzák meg (illetve ilyen szempontból határozhatjuk meg). Ilyen értelemben a mező egyrészt erőviszonyok mezeje, amely objektíve létezik az egyes cselekvők számára; másrészt „harcmező", ahol összecsapnak a cselekvők, és ezzel hozzájárulnak az adott struktúra fennmaradásához vagy megváltoztatásához. Az egyes mezőkön belül az egyének sajátos habitussal rendelkeznek és sajátos tőkék vehetők igénybe az erők forrásaiként. Az egyes egyének különböző mennyiségű tőkével rendelkeznek, míg egyesek nagymértékben, addig mások kevéssé részesednek a tőke elosztásából; azaz egyesek domináns, mások alárendelt helyzetben vannak. Az egyes mezőkön belül a játékban előnyös helyzetek eléréséért és sajátos tétek, azaz sajátos javak megszerzéséért folyik a küzdelem. (Bourdieu 1983: 312; 1990: 65–68; 2002: 26, 44–45, 47; Lahire 2015: 66–67; Mahar 1990: 36)

A mezőn belüli helyzetek három legfontosabb összetevője: egyrészt az adott egyén rendelkezésére álló tőke mennyisége, másrészt a tőke összetétele, harmadrészt a tőke mennyiségének és összetételének az időbeli változása. A helyzetek elsődlegesen a gazdasági tőke és a kulturális tőke (valamint a „társadalmi" tőke) teljes mennyisége szerint különböznek egymástól; másodsorban abból a szempontból, hogy a teljes tőkén belül a gazdasági tőke vagy a kulturális tőke jelentősebb. (Bourdieu 1986b: 114–115; 2002: 26)

Bourdieu felfogása szerint egyrészt valamennyi mező részben erőviszonyok mezeje, másrészt viszont az erő mezejét viszonylag önálló mezőnek tekinti, de meglehetősen bizonytalan értelemben. Az erő mezeje mintha egy (lényegi) metszete lenne bármely mezőnek, illetve valamennyi mezőnek, ahol összecsapnak a különböző tőkékkel és erőkkel rendelkező, valamint domináns vagy alárendelt helyzetben lévő egyének vagy csoportok (ehhez lásd: Mangez–Liénard 2015: 185).

Bourdieu (1986b: 101) felfogása szerint a társadalmi jelenségek magyarázatának három kulcsfogalma a mező, a tőke és a habitus fogalma, a következő képlet szerint: „[(habitus) (tőke)] + mező = gyakorlat". Az adott mezőben az egyének (tőkék szerinti) társadalmi helyzete a habitus közvetítésével határozza meg az egyének stratégiáit, állásfoglalásait vagy választásait és életstílusuk különbségeit (170–172; Bourdieu 2002: 18–19). Azonban a habitus csak bizonyos valószínűséggel tükrözi az egyének jelenlegi tőkéjének a mennyiségét és összetételét. Ugyanis a habitus történetileg formálódik, ezért az egyének habitusát részben nem az egyének

jelenlegi tőkéje határozza meg, hanem a korábbi helyzetében, illetve helyzeteiben adott tőkéje, illetve tőkéi határozták meg (Bourdieu 1986b: 109–112; Maton 2008: 59–60). Bourdieu (1986b: 175–225, 260–317) ennek megfelelően magyarázza nemcsak a – fogalmaim szerinti – társadalmi éle szférájában, hanem a magán- és a közösségi élet szférájában is a különböző tevékenységeket, például az étkezés és a sport, valamint a művészetek területén.

Például az irodalmi mezőn belüli küzdelmekben részt vevő cselekvők stratégiája függ a mező struktúrájában elfoglalt helyzetüktől, vagyis a sajátos szimbolikus tőke – a hírnév vagy elismerés – birtoklásától. Továbbá függ attól is, hogy a cselekvőknek mennyiben áll érdekükben megőrizni vagy megváltoztatni az elosztás adott szerkezetét, és ezáltal fenntartani vagy felforgatni a fennálló játékszabályokat. Azonban a mező struktúrájában elfoglalt helyzetük nem határozza meg mechanikusan a cselekvők stratégiáját. Az egyének elsősorban aszerint alakítják ki elképzeléseiket, ahogyan az adott lehetőségeket észlelik, ami viszont a habitusukba életpályájuk során bevéső dött észlelési és értékelési kategóriák függvénye. Másodsorban pedig aszerint, hogy mennyire készek kihasználni vagy elvetni azokat a lehetőségeket, amelyek összhangban állnak a játékban betöltött helyzetükhöz kapcsolódó érdekeikkel. (Bourdieu 1998a: 180)

Bourdieu felfogása szerint az egyének egyszerre több társadalmi mezőben helyezkednek el. Az átfogó társadalmi mező több mezőt foglal magában, mint például a gazdasági, az oktatási, a művészeti és a politikai mezőt. Jelentős hasonlóságokat vagy szabályszerűségeket figyelhetünk meg a különböző mezők működése között, és kölcsönös kapcsolatok kötik őket össze egymással. Azonban az egyes mezők nem egy szinten helyezkednek el az erőviszonyok szempontjából; egyes mezők dominánsak, mások alárendeltek, és az alárendelt mezőkön belüli játék nagyrészt függ a domináns mezőn belüli eseményektől. Bourdieu nézete szerint például a kulturális mező valamennyi részterületét a gazdasági mező uralja (Thomson 2008: 70–71, 73).

A mező fogalma – a tőke és a habitus fogalmával összefüggésben – nagyon jelentős szerepet tölt be a szóban forgó szerző munkáiban. Írásai nagy részében Bourdieu a különböző mezők – például az oktatás (1984; 1996), a „kulturális" fogyasztás (1986b), a televízió (1998b), az irodalom (2010) és a tudomány (2004) – elemzésével foglalkozik.

Bourdieu elemzései a különböző mezők működéséről nagymértékben hozzájárultak a mező fogalmának szociológiaelméleti hasznosításához, de elméleti szempontból magukban rejtenek bizonyos problémákat. Például Thomson (2008: 78–80) Bourdieu mezőelméletének a következő problémáit emeli ki, eltekintve attól a problémától, amelyet ő harmadikként említ. Egyrészt nem tisztázott, hogy hol húzódnak az egyes mezők határai és elméletileg milyen szempont vagy szempontok alapján jelölhetjük ki ezeket a határokat. Másrészt, Bourdieu túl tág értelemben használja a mező fogalmát, az átfogó mezőn és a sajátos almezőkön túl mezőknek tekinti a társadalmi cselekvőket, illetve a fogalmaim szerinti társadal-

mi csoportokat (mint például a vállalatokat és az egyetemeket) is. Harmadrészt, a különböző mezők közötti összefüggések nem eléggé tisztázottak; Bourdieu elemzései szolgálnak néhány példával ebben a tekintetben, de nem elégségesek az elméleti tisztánlátáshoz.

Elméleti szempontból én annak az általánosabb elméletnek a nem kellő mértékű kidolgozottságát tartom a legfőbb problémának, amelybe a szóban forgó mezőelmélet illeszkedik, és amelynek a három kulcsfogalma a mező, a tőke és a habitus fogalma. Egy adott mezőn belüli jelenségek magyarázatában Bourdieu jóval jelentősebb magyarázó funkciót szán a tőke és a habitus fogalmának, mint amelyre e fogalmak igazán alkalmasak lehetnek. Az előző bekezdésben említett hiányosságokat nagyrészt én sem fogom kiküszöbölni a társadalmi alszférák következő tárgyalása során. A legfőbb probléma megoldását viszont felfogásom szerint az jelentheti, ha a mezőkre vagy szférákra vonatkozó elméleti felfogást az intézményes szociológia elméletén belül tárgyaljuk.

B) A társadalmi alszféra fogalma

A hatodik fejezet első részében viszonylag részletesen foglalkoztam egyrészt azzal a kérdéssel, hogy az egyének szintjén a cselekvések funkcionális rendszerbe szerveződnek, amelyen belül a tipikus cselekvések sajátos funkciókat töltenek be az egyének számára szükségleteik kielégítésében. Másrészt azzal, hogy – az előbbi szerveződéssel összefüggésben – a modern állami (vagy nemzeti) társadalomban sajátos életszférák alakultak ki, amelyeken belül különböző tipikus cselekvések a jellemzőek.

Tehát én a szféra vagy az életszféra kifejezést használom az alrendszer és a mező kifejezéshez részben hasonló értelemben. A fent említett fejezetben (1.2A) adott meghatározásom szerint az emberi élet adott szférája az együtt élő egyének környezetének azokat a vonásait foglalja magában, amelyeknek rendszerint egy adott általános motívum választása felel meg, és amelyek e motívummal összefüggésben meghatározott cselekvési szituációk formájában értelmezhetőek, valamint amelyek ezáltal meghatározott tipikus cselekvésekben és kölcsönhatásokban jelennek meg. A modern állami (vagy nemzeti) társadalomban, a modern emberi élet fő szféráiként megkülönböztettem egymástól a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját.

Rámutattam arra, hogy más életszférák elkülönülésének az előfeltétele a kényszerű élet szférájának az elkülönülése, és az emberi élet más területeiről a testi kényszerítés és általában a testi erőszak kiküszöbölése. Láttuk, hogy a magán- és a közösségi élet szférája döntően a közvetlen szükségletkielégítés szféráját alkotja, amelyben az egyének testi és lelki, valamint egyéni és társas szükségleteik közvetlen kielégítésére törekszenek. Azonban az említett szférákon vagy szférán belüli szükségletmotivált cselekvésekhez jellemzően technikai cselekvések is kapcso-

lódnak, amelyek megteremtik és/vagy fenntartják a szükségletkielégítés technikai előfeltételeit. A modern társadalomban a társadalmi élet szférája az alapvető életszféra, és ebben a szférában az egyének nem szükségleteik közvetlen kielégítésére, hanem – főleg érdekmotivált, de részben társadalmi kényszermotivált cselekvések révén – a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére vagy megőrzésére törekszenek.

Tehát (6. fejezet: 2.2Ca) a modern állami (vagy nemzeti) társadalom olyan heterogén társadalom, amelyben kialakultak a fentebb említett fő életszférák, és amelyben a társadalmi élet szférája alapvető jelentőségű. Itt viszont már az áll érdeklődésünk középpontjában, hogy a társadalmi élet szférája is összetett, olyan szempontból, hogy társadalmi alszférákra differenciálódik. A következő (1.2) alfejezetben majd megkülönböztetem egymástól egyrészt a mindennapi társadalmi élet szféráját, másrészt a politikai társadalmi élet szféráját; valamint az előbbi szférán belül (vagy részben más életszférák területén) majd különbséget teszek további alszférák között is.

Az előző alfejezetben (1.1A) rámutattam arra, hogy a különböző szociológiai szemléletmódok képviselői a modern társadalomban kialakult alrendszerek, mezők vagy szférák különböző vonásait hangsúlyozzák. Felfogásom szerint a különböző társadalmi intézmények érvényességi körei mentén alakulhatnak ki a társadalmi élet alszférái.

- A társadalmi élet szféráján belül (vagy részben más életszférák területén) annyiban jön létre egy *társadalmi alszféra*, amennyiben viszonylag önálló intézményrendszer alakul ki egy meghatározott társadalmi tevékenység és/vagy meghatározott társadalmi javak elérésének szabályozására, és ez az intézményrendszer meghatározott vonatkozásokban sajátos társadalmi viszonyokat hoz létre az egyének és csoportok adott körében.

Felmerül a kérdés, hogy mi a lényegi különbség a társadalmi csoport és a társadalmi alszféra között, ha mindkettőben rendszerbe szerveződött társadalmi intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok fűzik össze az egyéneket és csoportokat. Úgy tűnik, hogy a társadalmi alszférákon belüli társadalmi viszonyok többnyire lazábbak, mint a társadalmi csoportokon belüli viszonyok, a társadalmi alszférák tehát a társadalmi csoportokhoz képest alacsonyabb rendű szerveződési formák. Felfogásom szerint azonban nem ebben, hanem inkább az adott intézményrendszer érvényességi körének a meghatározottságában kell keresnünk a fogalmi különbséget a szóban forgó két társadalmi egység között. A tizenharmadik fejezetben (1.1A) említettem, hogy a társadalmi csoport intézményeinek az érvényességi köreit előíró szabályok kijelölik a társadalmi csoport viszonylag állandó tagjainak a körét. Eszerint a társadalmi csoportot olyan intézményrendszer alkotja és hozza létre, amelynek az érvényességi körébe eső egyének eleve meghatározottak. Ez gyakorlatilag abban mutatkozik meg, hogy a társadalmi csoportok viszonylag állandó tagsággal rendelkeznek. Ezzel szemben, a társadalmi alszférát

létrehozó intézményrendszer érvényességi köre az egyének vonatkozásában, az adott intézményrendszer szempontjából, meghatározatlan.

Tehát a társadalmi alszférát egyrész társadalmi intézmények alkotják, amelyek rendszerbe szerveződnek, és amelyek meghatározott társadalmi tevékenység és/vagy meghatározott társadalmi (vagy társadalmi vonatkozású) javak elérésének a szabályozására irányulnak. Másrészt:

- Az egyes egyének és társadalmi csoportok annyiban tartoznak egy adott társadalmi alszférához, amennyiben egy meghatározott tevékenységi területen cselekszenek vagy működnek, illetve meghatározott javak elérésére törekszenek vagy szolgálnak, és ezáltal beleesnek az adott tevékenységi területet és/vagy az adott javak elérését szabályozó intézmények érvényességi köreibe.

Harmadrészt, az adott társadalmi alszférába tartozó egyéneket részben az adott intézmények által létrehozott, illetve meghatározott sajátos társadalmi viszonyok fűzik egybe. Tehát a társadalmi intézmények többé vagy kevésbé rendszerbe szerveződve, és az általuk létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyok révén teszik környezetüktől viszonylag elkülönült egésszé az adott alszférát alkotó egyének körét.

Az egyes egyének adott alkalmakkor csupán releváns szándékuk és cselekvésük révén is tartozhatnak egy adott társadalmi alszférához, valamely társadalmi csoporton belüli tagságuktól függetlenül. Például, ha az adott egyén az utcán sétál, a magánélet szférájában cselekszik; de ha betér egy kormányzati hivatalba anyagi támogatás elnyerése vagy személyi igazolványa megújítása érdekében, ügyfélként már a közigazgatás szférájában találja magát. Mint említettem, a társadalmi alszférák tagsága személy szerint meghatározatlan, azonban az egyének többnyire mégis egy vagy több társadalmi csoporton belüli tagságuk és intézményes helyzetük révén esnek bele bizonyos alszférákba. Ugyanis amennyiben az adott társadalmi csoporton belüli alapvető tevékenység bizonyos társadalmi alszférába esik, a csoport (adott tevékenységet végző) tagjai is az adott alszférához tartoznak. Például az egyetemek az oktatás szférájához, a gépipari vállalatok az ipar, illetve a gépipar szférájához, a politikai pártok a politikai élet szférájához tartoznak; ennek megfelelően, a szóban forgó szervezetek tagjai is az adott alszférán belül cselekszenek, miközben az adott szervezetek tagjaiként az adott tevékenységgel összefüggésben cselekszenek.

A fent említett szempontnak ellentmondani látszik, illetve kivételt képez az, hogy bizonyos esetekben eleve meghatározott, hogy olyan egyének, akik elkülönülten, azaz nem egy társadalmi csoport tagjaiként cselekszenek, intézményes helyzetük szerint mely alszférába sorolhatók. Például, ha megfelelő orvosi vagy jogi végzettséggel rendelkező egyének számára az illetékes hatóságok engedélyezik, hogy egyéni vállalkozóként (és valóban egyénileg) orvosi vagy ügyvédi tevékenységet folytassanak, ezáltal besorolják őket az egészségügy (fél-társadalmi) vagy az igazságszoltáltatás (társadalmi) szférájába.

A társadalmi élet egyes alszférái jelentős mértékben különbözhetnek abban a tekintetben, hogy mennyiben alakult ki az adott szférára érvényes átfogó intézményrendszer, és ez az intézményrendszer milyen mértékben határozza meg az adott szférához tartozó egyének és társadalmi csoportok társadalmi viszonyait. Például az oktatás vagy a tudományos kutatás szférájához tartozó szervezeteken belüli érdekeket, társadalmi erőket és társadalmi viszonyokat jelentős mértékben meghatározzák vagy meghatározhatják az adott szféra átfogó intézményei. Ehhez képest a gazdaság szférájához tartozó gazdálkodó szervezetek (a kapitalizmusban) jelentősebb önállósággal rendelkeznek saját intézményeik kialakításában, és ezáltal belső társadalmi viszonyaik létrehozásában.[1]

Mindemellett egy adott szférához tartozó társadalmi csoporton belül is jelentősen különbözhetnek az egyének abban a tekintetben, hogy a csoporton belüli tevékenységük mennyiben tartozik az adott szférára jellemző alaptevékenység körébe, és – ezzel összefüggésben – mennyiben tekinthetők az adott szférához tartozóknak, és az adott társadalmi csoporton belüli társadalmi viszonyaik milyen mértékben függnek össze az adott szféra viszonyaival.

1.2. A társadalmi alszférák típusai

A) A mindennapi társadalmi élet szférája

a) A mindennapi társadalmi élet szférájának fogalma

Az intézményes szociológia elméletének az eddigi kifejtéséből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a társadalom, illetve a társadalmi élet szférája legáltalánosabb összefüggéseit a társadalmi intézmények és a társadalmi viszonyok közötti összefüggések képezik. Az érdekviszonyok, a társadalmi erőviszonyok és a hatalmi viszonyok, valamint általában a társadalmi viszonyok típusainak a tárgyalásánál (7. fejezet: 4.2; 8. fejezet: 4.3B; 9. fejezet: 1.2; 10. fejezet: 3.1) láttuk, hogy a társadalmi viszonyok jellegét meghatározza az, hogy kik alakítják ki az adott viszonyokat létrehozó, illetve meghatározó intézményeket és végső soron kik ellenőrzik az intézményes szabályok érvényesülését, azaz kik rendelkeznek az adott intézmények fedezetével. Ettől függően lehetnek a társadalmi viszonyok külsőleges vagy belsőleges viszonyok, és a különböző társadalmi viszonyok különböző társadalmi jelenségeket határoznak meg. A társadalmi intézmények fedezetéből magyarázhatjuk nagyrészt azt is (10. fejezet: 2.2Ac, 2.2Ba), hogy a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén milyen mértékben hoznak létre, illetve határoznak meg az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat, és ezáltal

[1] Azonban e szervezetek közötti piaci viszonyok jelentősebb mértékben befolyásolhatják az adott szervezeteken belüli érdekeket, erőket és társadalmi viszonyokat.

az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi jelenségeket. Valamint a rendi egyenlőtlenségek mértékét, illetve a rendi rétegződést történetileg nagyrészt meghatározza az (14/B. fejezet: 2.3Ba), hogy az adott társadalmi intézmények mennyiben belső fedezetű vagy külső fedezetű intézmények, és az általuk létrehozott társadalmi viszonyok mennyiben belsőleges vagy külsőleges viszonyok.[2] Tehát a társadalmi intézmények kialakításának és érvényben tartásának, és ezáltal a társadalmi viszonyok létrehozásának a módja történetileg nagyrészt meghatározza a társadalmi viszonyok jellegét, és ezáltal részben meghatározza az adott viszonyok által meghatározott társadalmi jelenségeket.

A fenti összefüggések végül is rámutatnak arra, hogy a társadalmon, illetve a társadalmi élet szféráján belül célszerű különbséget tennünk egyfelől a mindennapi társadalmi élet szférája, másfelől a politikai élet szférája között. Majd látjuk, hogy – a szóban forgó megkülönböztetés értelmében – a mindennapi társadalmi élet szférájában eleve adottaknak tekintjük a társadalmi intézményeket, valamint az adott intézmények által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyokat. A politikai élet szféráján viszont a társadalmi intézmények kialakításának a szféráját értjük, és e tekintetben az a fő kérdés, hogy kik alakítják ki és kik tartják érvényben a társadalmi intézményeket, és ezáltal kik hozzák létre az adott társadalom társadalmi viszonyait.

A mindennapi élet vagy a mindennapi társadalmi élet kifejezést általában a naponta ismétlődő, szokásos – de egyénenként és csoportonként bizonyos mértékben különböző – cselekvések, tevékenységek egészének a jelölésére használják a társadalomtudományi irodalomban (pl. Bovone 1989: 41; Inglis 2005: 1–2; Vagni–Cornwell 2018: 6184). A szociológiában főleg a fenomenológiai szociológia képviselői tulajdonítanak e kifejezéssel jelölt fogalomnak nagy jelentőséget. A társadalmi életet mint mindennapi életet szemlélve főleg azt hangsúlyozzák, hogy a szociológiának a valóságos emberek valóságos cselekvéseivel, nem pedig csupán az ezekre vonatkozó elvont fogalmakkal és összefüggésekkel kell foglalkoznia (pl. Douglas 1970; ford. 1984). Schutz (1962: 44; 1964: 8, 16) felfogása szerint a szociológiának az emberek mindennapi életét kell tanulmányoznia, és az emberi cselekvés tudományos modelljének minden egyes elemét úgy kell megalkotni, hogy e modellnek megfelelő valóságos cselekvések éppoly érthetőek legyenek a mindennapi élet köznapi értelmezése jegyében is.

A kreativista szociológiai szemléletmód képviselői azt hangsúlyozzák, hogy az egyének a mindennapi társadalmi életben maguk hozzák létre saját társadalmi

[2] Az elmélet elvont szintjén a társadalmi intézmények külső fedezetű vagy belső fedezetű intézmények és a társadalmi viszonyok külsőleges vagy belsőleges viszonyok; azaz nem lehetnek csupán bizonyos mértékben ilyenek vagy olyanok. Csak az elmélet engedményes vagy eklektikus szintjén vehetjük figyelembe azt, ha a valóságban az egyének bizonyos körei nem egyetértéssel alakítják ki az intézményeket, de bizonyos mértékben befolyásolhatják az intézmények kialakítását, és ezáltal a társadalmi viszonyok létrehozását.

valóságukat. Viszont a mindennapi társadalmi élet alábbi fogalmában épp ellenkezőleg, eleve adottaknak tekintjük a társadalmi intézményeket, és az ezen intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokat.

- *Mindennapi társadalmi cselekvésnek* nevezzük az adott társadalmi intézményeken nyugvó társadalmi viszonyok által meghatározott, és az intézményekre nem ható társadalmi cselekvést. A *mindennapi társadalmi élet szférájának* nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a mindennapi társadalmi cselekvések, és az ilyen cselekvésekből felépült kölcsönhatások a tipikusak.

Tehát a mindennapi társadalmi élet – ideáltipikusan értelmezendő – szférájában a társadalom tagjai adottaknak fogadják el a rájuk nézve érvényes társadalmi intézményeket, és az ezen intézmények által létrehozott, illetve meghatározott társadalmi viszonyokhoz racionálisan alkalmazkodva cselekszenek. Az intézményes szociológia elméletének a kidolgozása során eddig általában adottaknak tekintettem a társadalmi intézményeket (e tekintetben a legfőbb kivétel a társadalmi egyesülés létrehozásának az elemzése volt), tehát a mindennapi társadalmi élet törvényszerűségeinek a feltárásával foglalkoztam.

Az adott szférában cselekvő egyének szempontjából a mindennapi társadalmi élet szférájának az alapvető funkciója a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek megteremtése az adott egyének számára; a heterogén társadalom egésze szempontjából a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek megteremtése a magán- és a közösségi élet szférája számára. Azonban a szóban forgó alszféra ezt a funkcióját egyrészt egészében véve is különböző hatékonysággal láthatja el, másrészt általában igen eltérő mértékben látja el az egyes egyének és csoportok számára. A társadalmi állapotrétegződés tárgyalásánál (14/B. fejezet: 2.2B) láttuk, hogy az egyes egyének és csoportok számára eltérő mértékben állnak rendelkezésére a társadalmi javak. Az állami (vagy nemzeti) társadalom állapotrétegződésének az egyik végletére általában a (nagyrészt fölösleges) társadalmi javak szinte végtelen felhalmozása, valamint a magán- és a közösségi életben e javak nagyrészt értelmetlenül pazarló felhasználása jellemző. Viszont a másik végletére jellemző lehet a társadalmi javakkal való rendelkezés olyan mértékű elégtelensége is, amely az alapvető testi szükségletek megfelelő kielégítését sem teszi aktuálisan lehetővé.

b) A mindennapi társadalmi élet alszférái

A mindennapi társadalmi élet szféráján belül vagy részben más életszférák területén további alszférák alakulhatnak ki. Az állami (vagy nemzeti) társadalmon belül megkülönböztethetjük például a közigazgatás, a gazdaság, az oktatás, a tudományos kutatás stb. szféráját. A 15.1. ábrán a szóban forgó társadalmi alszférák fő típusait szemléltetem abból a szempontból, hogy a valóságos alszférák mennyiben esnek a társadalmi élet ideáltipikus szférájába, és mennyiben más életszférákba (a magánélet, a közösségi élet vagy a kényszerű élet szférájába). Ebből a szempont-

ból három fő típust különböztetek meg egymástól: a viszonylag tiszta társadalmi alszférát, a fél-társadalmi alszférát és a vegyes életszférát.

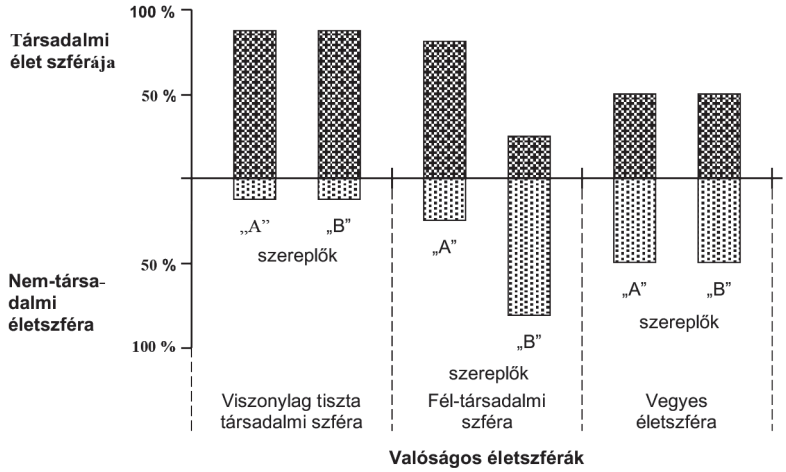

15.1. ábra: A valóságos társadalmi alszférák fő típusai

A szóban forgó alszférákon belül a szereplők két tipikus csoportját vesszük figyelembe, akik – releváns intézményes helyzetük szerint – lehetnek például munkaadók és munkavállalók, eladók és vevők, szolgáltatók és a szolgáltatást igénybe vevők, szülők és gyermekek stb. A tipizálás alapját az képezi, hogy a tipikus szereplők számára az adott szférán belüli cselekvések mennyiben képezik a szükségletkielégítés – intézmények által létrehozott, illetve meghatározott – eszközeit és/vagy feltételeit és mennyiben a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait. Ezzel összefügg az, hogy az adott szférán belüli emberi viszonyok számukra mennyiben értelmezhetőek társadalmi viszonyokként és mennyiben közösségi-, illetve kvázi-közösségi vagy testiségi viszonyokként, és az adott szférán belüli jelenségek mennyiben értelmezhetőek társadalmi jelenségekként.

- A viszonylag *tiszta társadalmi alszférában* a tipikus szereplők számára az adott szférán belüli cselekvési lehetőségek és képességek, valamint cselekvések jellemzően a szükségletkielégítés – intézmények által létrehozott, illetve meghatározott – eszközeit és/vagy feltételeit képezik.

A valóságban nem léteznek tisztán társadalmi alszférák, de viszonylag tiszta társadalmi alszférának tekinthető például a közigazgatás, a gazdaság, a tudományos kutatás és a felsőoktatás szférája. A viszonylag tiszta társadalmi alszférában érvényes társadalmi intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás és az intézmények tényleges funkcióinak az érvé-

nyesülése felel meg. Az adott alszférán belüli társadalmi viszonyok bizonyos vonatkozásokban meghatározzák az adott szférához tartozó egyének magatartását, amely alapvetően érdekmotivált magatartás, de részben lehet társadalmi kényszermotivált magatartás is. A szóban forgó alszférában tehát társadalmi kölcsönhatások figyelhetők meg az egyének között, amelyek társadalmi cselekvésekből, illetve a társadalmi cselekvések bizonyos vonatkozásaiból épülnek fel.

- A *fél-társadalmi alszférában* az adott szférán belüli cselekvési lehetőségek és képességek, valamint az egymás közötti kölcsönhatásokban a cselekvések jellemzően a szükségletkielégítés – intézmények által létrehozott, illetve meghatározott – eszközeit és/vagy feltételeit képezik a tipikus szereplők egyik csoportja számára, a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait a másik csoportja számára.

Fél-társadalmi alszférának tekinthető például az egészségügy, a művészeti élet, az egyházi élet és a büntetés-végrehajtás szférája. Kiemelve az egészségügy szféráját, az egészségügyi szervezetekben az alaptevékenységet végző alkalmazottak (például az orvosok és a nővérek) számára alapvetően a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit, viszont a betegek számára a testi szükségletek tárgyait képezik az alaptevékenységben (a gyógyításban és a betegségek megelőzésében) az egymás közötti kölcsönhatásokon belüli cselekvések, valamint az e cselekvésekkel összefüggő cselekvési lehetőségek és képességek.

A második fejezetben (4.2Bb) és a tizedik fejezetben (2.1Ab) is utaltam arra, hogy az egyik és a másik fél számára nem egynemű cselekvési szituációk és emberi viszonyok a valóságban bizonyos mértékben befolyásolják mindkét fél kognitív irányultságát az adott viszonyok által meghatározott cselekvések és kölcsönhatások során. Bizonyos mértékben mindkét fél irányultságára hatással van az, hogy az adott viszony a másik fél számára más természetű. Tehát az egyén, aki számára az adott egyoldalú társadalmi viszony alapvetően társadalmi természetű, bizonyos mértékben tekintettel van arra, hogy az adott viszony a másik fél számára közösségi vagy testiségi természetű, amely közvetlenül érinti a másik fél szükségleteinek a kielégítését, és az előbbi egyén bizonyos mértékben alkalmazkodik a másik fél e szükségleteket kifejező elvárásaihoz.

Mint fentebb említettem, a mindennapi társadalmi élet szférájának az alapvető funkciója, az adott szférában cselekvő egyének szempontjából, a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtése az adott egyének számára. Azonban a fél-társadalmi szférák esetében különbséget kell tenni egy adott alszféra funkciói között abból a szempontból, hogy milyen funkciót lát el egyrészt az adott szférán belüli társadalmi cselekvők számára, másrészt az adott szférán belül mások számára, akiknek a szempontjából az adott szféra jellemzően nem társadalmi természetű. Például az egyházi-vallási élet szférájának az alapvető funkciója a papok számára jellemzően a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtése. Viszont a hívők számára az egyházi-vallási élet szférája – ameny-

nyiben az adott társadalomban a vallás gyakorlása nem jár jelentős társadalmi előnnyel és/vagy a vallástalanság jelentős társadalmi hátránnyal – jellemzően közösségi és lelki természetű funkciót tölt be. A szóban forgó alszférák is különböző hatékonysággal és az egyes egyének és csoportok számára különböző mértékben láthatják el sajátos funkcióikat.

- A *vegyes életszférában* a tipikus szereplők számára az adott szférán belüli cselekvési lehetőségek és képességek, valamint az egymás közötti kölcsönhatásokban a cselekvések egyaránt képezhetik a szükségletkielégítés – részben intézmények által létrehozott, illetve meghatározott – eszközeit és/vagy feltételeit, valamint a szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait.

Az ilyen valóságos életszférában nem válik el egymástól egyfelől a társadalmi, másfelől a magán- és a közösségi élet, valamint esetleg a kényszerű élet szférája. A modern állami (vagy nemzeti) társadalomban a család- és részben a rokonság szférája a legjellemzőbb vegyes életszféra. A szóban forgó életszférán belüli emberi viszonyok is vegyes viszonyok, azaz a társadalmi viszonyokkal összefonódva jelentős mértékben létezhetnek közösségi, érzelmi és testiségi viszonyok is az adott egyének között.

Mint a hatodik fejezetben (2.2Cb) hangsúlyoztam, a modern állami (vagy nemzeti) társadalmat és ezen belül a heterogén csoportokat tekintve, az intézményes szociológia elmélete különösen a társadalmi élet szférájára érvényes. Azaz, a vegyes életszférákon belüli jelenségek vizsgálatára általában nem, illetve csupán bizonyos vonatkozásokban alkalmasak a szóban forgó elmélet fogalmai és összefüggései.

Eddig az adott szférában cselekvő egyének szempontjából mutattam rá a társadalmi és a fél-társadalmi élet szféráinak a funkcióira. A funkcionalista rendszerelméletek viszont inkább azt hangsúlyozzák, hogy az egyes alrendszerek vagy alszférák sajátos funkciókat látnak el más alrendszerek vagy alszférák és a társadalom egésze számára. Például a felsőoktatás szférája viszonylag magasan képzett munkavállalókat biztosít más társadalmi alszférák (a közigazgatás, a gazdaság stb.) számára. A gazdaság – mint viszonylag önálló társadalmi szféra – alszférái alapanyagokat, alkatrészeket, gépeket és berendezéseket állíthatnak elő más alszférák számára. Az egyházi-vallási élet szférája bizonyos mértékben hozzájárulhat a hatalmi társadalmi osztály hatalmának fenntartásához, az adott hatalom támogatására a társadalom egy részének az integrálásához. Az egyes társadalmi alszférák, a funkcionalista rendszerelméletek előfeltételezésével ellentétben, elvileg és a valóságban különböző mértékben és különböző hatékonysággal láthatják el ezeket a funkcióikat.

B) A politikai élet szférája

a) A politikai élet szférájának fogalma

Politikáról a társadalomtudományi irodalomban általában egy adott állami (vagy nemzeti) társadalom egészét érintő cselekvések vonatkozásában van szó, kiemelve az államhatalom megszerzésével és gyakorlásával összefüggő cselekvéseket. E felfogás nem tesz fogalmi különbséget a között, hogy ezek a cselekvések közvetlenül a társadalmi intézmények létrehozására és fenntartására irányulnak vagy konkrét pénzügyi, gazdasági, igazgatási stb. döntésekben, cselekvésekben jelennek meg.

Például Parsons (1971: 16; ford. 2000: 49) felfogása szerint „politikának tekintünk egy jelenséget annyiban, amennyiben az erőforrások mozgósítását és megszervezését végzi egy adott kollektivitás céljai elérésének a szolgálatában". E szerint a modern társadalomban főleg a kormányzat tevékenysége tekinthető politikai tevékenységnek, amely magában foglalja a normatív rend fenntartását és a törvényhozást, valamint a végrehajtást. Egyes szerzők még tágabb értelemben határozzák meg a politika fogalmát. Például Pfeffer (1981: 7) nézete szerint a társadalmi erő és a politika fogalma egymással szorosan összefüggő fogalmak a társadalmi szervezetek tanulmányozásában; a politika azokat a tevékenységeket foglalja magában, amelyek (társadalmi) erő és más eszközök megszerzésére, fejlesztésére és használatára, és ezáltal bizonyos következmények megvalósítására irányulnak, bizonytalan vagy eltérően értelmezett szituációkban. Mouffe (1999: 754) úgy fogalmaz, hogy „a »politikai« kifejezéssel az ellentét kiterjedésére utalok, amely valamennyi emberi társadalom velejárója, az ellentétre, amely sokféle formát ölthet és amely különféle társadalmi viszonyokban kialakulhat."

A fent említett felfogásokhoz képest én szűkebben határozom meg a politika fogalmát, és csupán a társadalmi intézmények létrehozásának és fenntartásának a vonatkozásában használom a politika kifejezést.

- *Politikai cselekvésnek* nevezzük az adott társadalom társadalmi (vagy fél-társadalmi) intézményeinek a kialakítására és érvényességének fenntartására irányuló társadalmi cselekvést. A *politikai élet szférájának* nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a politikai cselekvések, és az ilyen cselekvésekből felépült kölcsönhatások a tipikusak.

Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén a politikai élet tulajdonképpen a jogalkotást, illetve a jogalkotással összefüggő cselekvéseket, tevékenységeket foglalja magában. Azonban egy vállalatnak vagy egy egyetemnek is lehet politikai élete, amely magában foglalhatja például az adott szervezet szervezeti és működési szabályzatának, ösztönzési szabályrendszerének a kialakítására irányuló cselekvéseket, tevékenységeket.

Politikai cselekvéseknek tekintjük és a politikai élet szféráján belül értelmezzük az adott társadalmi (vagy fél-társadalmi) intézmények érvényességi körébe eső

cselekvések ellenőrzésére irányuló cselekvéseket is; de csak annyiban, amennyiben az ellenőrzést azok az egyének látják el, akik kialakítják az intézményeket, tehát akik általában véve az adott intézmények fedezetével rendelkeznek. Amennyiben az ellenőrzés megbízottak révén történik, a megbízottak ilyen irányú cselekvései már nem a politikai élet, hanem a mindennapi társadalmi élet szférájába esnek.

A társadalmi intézmények elvileg lehetnek tisztán társadalmi természetű intézmények vagy felemás természetű (társadalmi-közösségi vagy társadalmi-testiségi) intézmények. Így a politikai cselekvések felemás természetű, az egyének bizonyos köre számára nem társadalmi, hanem kvázi-közösségi vagy testiségi természetű szabályok kialakítására és fenntartására is irányulhatnak. Például a lakosság egészségügyi ellátásáról szóló törvény szabályai az egészségügyi dolgozók szempontjából társadalmi természetűek, viszont bizonyos szabályai a betegek szempontjából testiségi természetűek, kifejezetten egészségük megőrzését vagy egészségi állapotuk javítását szolgálják.

A mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférájának elkülönítése viszonylagos, az elemzés tárgyát képező társadalmi csoporttól függ, és az adott társadalmi csoport átfogó vagy egyes alszféráira érvényes intézményrendszerére vonatkozik. Az állami (vagy nemzeti) társadalmon belül létező és a mindennapi társadalmi élet szférájához sorolható, viszonylag kisebb társadalmi csoportokban szintén létrejöhet a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférájának viszonylagos elkülönülése, amennyiben az adott csoportok tagjai maguk is létrehozhatnak az adott csoportokon belül érvényes intézményeket.

Egy adott társadalmi csoportban, illetve társadalomban nem feltétlenül létezik politikai élet. Elképzelhető ugyanis olyan társadalmi csoport, illetve ilyen társadalmi csoportot a valóságban is gyakran találunk, amelynek a társadalmi intézményeit tulajdonképpen az adott társadalmi csoporton kívüli egyének vagy csoportok alakítják ki, és végső soron ők ellenőrzik az intézményes szabályok érvényesülését. Weber (1987: 74) a társadalmi szervezetek vonatkozásában tesz ehhez hasonló szempontból különbséget. Meghatározása szerint az autonóm szervezet rendjét az adott szervezethez tartozó tagok, a heteronóm szervezet rendjét viszont kívülállók írják elő.

- Nagyrészt Weber nyomán *autonóm társadalomnak* nevezzük az olyan társadalmat, amelynek a társadalmi intézményeit az adott társadalom tagjai körébe tartozó egyének és csoportok alakíthatják és alakítják ki. Csak autonóm társadalomban jöhet létre viszonylag önálló életszféraként a politikai élet szférája.

Az autonóm társadalom intézményeit kialakíthatja az adott társadalom tagjainak igen szűk köre is vagy kialakíthatják a tagok együttesen. Tehát az autonóm társadalom elvileg társadalmi társulás vagy társadalmi egyesülés egyaránt lehet.

Egy adott (autonóm) társadalomban a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája nem feltétlenül válik el egymástól, illetve nem feltétlenül alakul

ki viszonylag önálló szféraként a politikai élet szférája. Annyiban jöhet létre önálló szféraként a politikai élet szférája, amennyiben önálló intézményrendszer jön létre a társadalmi intézmények kialakításának a szabályozására, és alapvetően az ezen intézmények által létrehozott társadalmi-politikai viszonyok határozzák meg azt, hogy az egyes egyének és csoportok milyen mértékben játszhatnak szerepet a társadalmi intézmények kialakításában.

A társadalmi-politikai viszonyok sem mások mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok, amelyek a társadalmi intézmények kialakítására és fenntartására irányuló cselekvési lehetőségekből és képességekből épülnek fel.

- A politikai élet szférájában is kialakulnak társadalmi intézmények, és ezen intézmények által létrehozott társadalmi-politikai viszonyok. A politikai érdekek és a politikai erők a társadalmi intézmények kialakítására és érvényességének fenntartására irányuló cselekvési lehetőségekből vagy képességekből épülnek fel.

Ilyen értelemben *politikai érdeknek* a társadalmi intézmények kialakítására és érvényességének fenntartására irányuló cselekvési lehetőségekből álló érdeket nevezzük. A politikai érdeket alkotó cselekvési lehetőségek közvetve irányulnak társadalmi javak megteremtésére vagy megőrzésére az adott egyén (vagy csoport) számára, ezt elősegítő – ezért az adott egyén (vagy csoport) számára kedvező – társadalmi intézmények kialakítása és/vagy érvényességének fenntartása révén.

Wright (2016: 129–131) megkülönbözteti az érdekek következő három szintjét, de az eredeti szöveget itt átfogalmazva az intézményekre vonatkozóan: (1) a társadalmi struktúrát alapvetően érintő intézmények alakítására irányuló érdekek szintje, (2) a társadalmi struktúrát alapvetően nem érintő intézmények alakítására irányuló érdekek szintje és (3) az intézmények változtatására nem irányuló, az intézményeket változatlannak feltételező érdekek szintje. Fogalmaim szerint az első és a második pontban politikai érdekekről, a harmadik pontban mindennapi érdekekről van szó.

A politikai erő és a politikai hatalom fogalmát az egyes szerzők részben különböző értelemben határozzák meg a szociológiai irodalomban. Például Parsons (1951: 126) felfogása szerint a politikai erő a relációs rendszer mint rendszer – egy szervezet vagy egy kevésbé integrált rendszer – ellenőrzésének, illetve mozgósításának a képessége. Habermas (1996: 289) felfogásában a politikai erő a társadalmi erő elvontabb és tartós formája, amely hozzáférést engedélyez az adminisztratív erőhöz, azaz különböző kormányzati hivatalokhoz. A politikai erő kommunikatív erőre és adminisztratív erőre differenciálódik (136, 150). Wrong (1979: 41–44) szerint a politikai hatalom legfőbb formája a testi kényszerítést alkalmazó kényszerítő hatalom, amely a leghatásosabb formája a hatalomnak.

Felfogásom szerint a *politikai erő* tartalmát olyan társadalmi képességek alkotják, amelyek a társadalmi intézmények kialakítására és érvényességének fenntartására teszik többé vagy kevésbé alkalmassá az egyéneket vagy csoportokat. Ennek

megfelelően határozom meg a politikai hatalom fogalmát. A *politikai hatalom* az adott egyén (vagy csoport) nagymértékű politikai erejéből és a nagymértékben egyenlőtlen politikai erőviszonyokból eredő politikai erőfölénye a politikai élet adott területén, az egyének (vagy csoportok) adott körében. A politikai hatalom a hatókörébe tartozó egyének és csoportok körében a hatalommal rendelkező fél számára alapvetően egyoldalúan nyújt aktuális lehetőséget a társadalmi intézmények kialakítására és érvényességének fenntartására.

b) A monista és a pluralista politikai erőviszonyok

Az adott társadalom politikai erőviszonyait tekintve különbséget teszek a monista és a pluralista erőviszonyok között, ahhoz hasonló értelemben, ahogyan a politológiai és a szociológiai irodalomban különbséget tesznek az erőviszonyok monista (vagy elitista) és pluralista felfogása között (pl.: Catanzaro–Lagi 2016; Vanfossen 1979: 157–178; Yumatle 2015). Ebben az alfejezetben azzal a kérdéssel nem foglalkozom, hogy a különböző társadalmi csoportokban, különösen az állami (vagy nemzeti) társadalomban, valójában milyenek a politikai erőviszonyok. A szóban forgó megkülönböztetésre majd – a társadalmi alakulat fogalmának bevezetése után – a társadalmi alakulat típusainak a meghatározásához (a 2.1B alfejezetben) lesz szükség, és majd e típusokhoz mérten mutatok rá az állami (vagy nemzeti) társadalmak valóságos politikai erőviszonyaira.

Az erőviszonyok monista felfogása szerint a modern állami (vagy nemzeti) társadalomban az alapvető jelentőségű döntéseket az egyének viszonylag szűk köre hozza, akik az erőelitet, az uralkodó osztályt vagy a felső vezetői kört alkotják, és akik kiemelkedően nagy erőkkel rendelkeznek. A szóban forgó felfogás két legjelentősebb változatát az osztályelméletek és az elitelméletek képezik, amelyek szerint a mindennapi társadalmi élet szférájában kiemelkedő erőkkel, illetve hatalommal rendelkező egyének rendelkeznek a politikai hatalommal is (pl. Aronowitz 2003; Domhoff 2014; Mills 1972; Scott 1992).

A 14/A. fejezetben (1.1A, 1.1Ba, 1.3Bb) már volt szó a fent említett elméletekről, ezért itt csak Domhoff *Ki uralja Amerikát?* című könyvére utalok a monista felfogás egyik jellemző képviselőjeként. Mint a hivatkozott fejezetben (1.3Bb) említettem, Domhoff (2014: 192) osztály-hatalom elméletnek nevezi az általa alkalmazott megközelítést annak a témának a kutatásában, hogy az Egyesült Államokban kik alkotják a hatalmi osztályt (dominant class) és kik gyakorolják a hatalmat (domination), a mindennapi társadalmi élet szférája mellett a politikai élet szférájában is.[3] A szóban forgó szerző a felső társadalmi osztályon belül (amely a tulajdonon és a jövedelemtermelő javak feletti „ellenőrzésen" alapszik) megkü-

[3] Itt „hatalmi osztálynak" fordítom a Domhoff által használt „dominant class" kifejezést, és „hatalomnak" fordítom a „domination" kifejezést. Domhoff ugyanis olyan értelemben használja a „domination" kifejezést, amely leginkább a fogalmaim szerinti hatalomnak felel meg.

lönbözteti a testületi gazdagokat, azaz a „testületi közösség" nagytulajdonosait és igazgatóit (14, 42, 44, 65). Felfogása szerint nem a felső társadalmi osztály egésze tekinthető hatalmi osztálynak, hanem ezen belül a testületi gazdagok képezik a hatalmi osztályt; ők formálják a gazdasági és a politikai élet azon kereteit, amelyek között más csoportoknak és osztályoknak is működniük kell (XIII, 192).

Eisfeld (2012a: 40) nézete szerint a politikai pluralizmus különböző felfogásai nem jól kidolgozott elméletek, hanem inkább empirikus és normatív kutatási programok, amelyek a politikai életben való részvétel formáira, eszközeire, korlátaira és kilátásaira összpontosítanak. A politikai viszonyok pluralista felfogását eredetileg – a huszadik század elején – radikális kritikai elméletként fogalmazták meg, amely kritikus volt a fejlett kapitalista társadalmak valóságos politikai viszonyaival szemben. Azonban ez a felfogás úgy jelent meg a huszadik század közepén, a liberális pluralizmus formájában, mint a fejlett kapitalista társadalmak valóságos politikai viszonyainak az elemzése vagy leírása, amely ezáltal nagyrészt az adott politikai viszonyok elfogadtatását és stabilizálását szolgálta (Eisfeld 2012b: 55–57; Schlosberg 2002: 47–57).

A pluralista felfogás legújabb áramának, az új kritikai pluralizmusnak a képviselői a változatos különbségek, illetve a sokféleség elismerését, megvitatását és érvényesítését várják el a pluralista politikai rendszertől. A pluralizmus liberális változatához képest árnyaltabb felfogást alakítottak ki, és a fejlett kapitalista társadalmak politikai rendszereit nem tekintik eleve pluralista rendszereknek (pl.: McFarland 2007; Mouffe 1999: 727–757; Schlosberg 2002: 69–103; 2006: 147–152).

Mint fentebb említettem, a monista és a pluralista politikai erőviszonyok közötti megkülönböztetésre majd elméleti szempontból, a társadalmi alakulat típusainak a meghatározásához lesz szükség. A politikai erőviszonyok vonatkozásában ehhez majd – a monista politikai erőviszonyok tiszta típusa mellett – a pluralista politikai erőviszonyok viszonylag tiszta típusát tekintem a tipizálás szempontjának, amelyet a liberális pluralista felfogás képviselői valóságos erőviszonyokként tárgyalnak. E felfogás szerint a demokratikus politikai rendszerrel rendelkező állami (vagy nemzeti) társadalmakban a politikai erő nagymértékben elkülönül a gazdasági erőtől; azaz, a fentebb bevezetett fogalmakat használva, a mindennapi társadalmi élet szférájában hatalommal rendelkező egyének nem rendelkeznek hatalommal a politikai élet szférájában is. A politikai erő megosztott az egymással versengő érdekcsoportok és érdekérvényesítő társulások között, és erőik hosszabb távon kiegyenlítik egymást. A szóban forgó felfogás védelmezői elismerik, hogy az erőviszonyok lehetnek nagyrészt egyenlőtlenek, de azt állítják, hogy az adott kérdésektől függően változóak; bizonyos kérdésekben egyes egyének vagy csoportok, más kérdésekben viszont mások rendelkeznek nagyobb erőkkel.

Például Dahl (1961) felfogása szerint a politikai élet területén az amerikai társadalom számos sajátos érdekcsoport által megosztott. Adott egyének és csoportok ereje a különböző szektorokban különböző; akik egy adott szektorban nagy erőkkel rendelkeznek, valószínűleg nem rendelkeznek nagy erőkkel egy másik szektorban.

Emellett az erőviszonyok az adott témáktól függően nagyrészt különbözőek, és az adott témák lehetnek mulandóak vagy viszonylag tartósak. A politikai erő alkalmanként az állami vagy önkormányzati vezetők kezében összpontosul, akik azonban ki vannak téve a választók általi ellenőrzésnek és felelősségre vonásnak.

Nagyrészt a fent említett felfogásokra támaszkodva, de a politika fogalmát viszonylag szűkebben értelmezve, a következők szerint határozom meg a monista és a pluralista politikai erőviszonyokat.

- A *monista politikai erőviszonyokban* egy adott egyén vagy csoport hatalommal rendelkezik a politikai élet szférájában, és így alapvetően az adott egyén vagy csoport alakítja ki a társadalom tagjaira érvényes társadalmi intézményeket. A monista politikai erőviszonyok alapvetően a mindennapi társadalmi erőviszonyokat tükrözik, illetve nem válik külön határozottan a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája.

A mindennapi társadalmi élet szférájában jelentős erőkkel, illetve hatalommal rendelkező egyének és csoportok erőiket nagyrész átültetik a politikai élet szférájába is, illetve ez a két életszféra szorosan összefonódik egymással. Ugyanakkor a társadalom tagjainak nagy részét megfosztják attól a lehetőségtől, hogy érdemben részt vegyenek a társadalmi intézmények kialakításában. Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén ez jelentheti például azt, hogy a termelési eszközök legfőbb tulajdonosai és/vagy a kormányzó párt és az államapparátus felső vezetői rendelkeznek a politikai hatalommal. A monista politikai erőviszonyok például egy munkahelyi szervezeten belül megnyilvánulhatnak abban, hogy a felső vezetők az alkalmazottak érdemi beleszólási lehetőségét kizárva hozzák létre a szervezet átfogó társadalmi intézményeit, így a többi között a szervezeti és működési szabályzatot, a munkaügyi szabályzatot, az ösztönzési rendszer intézményeit.

- A *pluralista politikai erőviszonyokban* az erőviszonyok közel kiegyenlítettek az érdekviszonyok szerint különböző társadalmi osztályokhoz tartozó egyének politikai szerveződései között. A pluralista politikai intézményrendszer egyfelől aktuálisan lehetővé teszi a mindennapi érdekek politikai érdekek formájában történő megjelenését; másfelől nagyrészt megakadályozza azt, hogy a mindennapi társadalmi életben létrejött erők és erőviszonyok a politikai erőviszonyokban tükröződjenek.

Pluralista politikai erőviszonyokról általában csak akkor beszélhetünk, ha önálló szféraként létrejön a politikai élet szférája. Tehát amennyiben kialakul egy olyan politikai intézményrendszer, amely viszonylag független a mindennapi társadalmi élet intézményrendszerétől. Úgy tűnik, hogy a pluralista politikai erőviszonyokat létrehozó intézményrendszernek két alapvető vonása van. Mint fentebb hangsúlyoztam, egyfelől aktuálisan lehetővé teszi a mindennapi társadalmi életben kialakult különböző érdekek politikai érdekek formájában történő megjelenését. Ezáltal aktuálisan lehetővé teszi azt, hogy a politikai érdekviszonyok viszonylag hűen tükrözzék a mindennapi társadalmi élet érdekviszonyait. Másfelől, az erőviszonyokat tekintve épp

ellenkezőleg, megakadályozza azt, hogy a mindennapi társadalmi életben kialakult erők és erőviszonyok, illetve az erőviszonyokban található jelentős egyenlőtlenségek tükröződjenek a politikai erőkben és erőviszonyokban.

Pluralista politikai erőviszonyok között tehát a mindennapi társadalmi viszonyokban különböző társadalmi helyzetekben lévő, különböző érdekekkel és erőkkel rendelkező egyéneknek elvileg egyaránt adott az aktuális lehetőségük arra, hogy politikai egyesüléseket, – engedményes vagy eklektikus szinten figyelembe véve – politikai szempontból jelentős társadalmi hálózatokat vagy érdekérvényesítő társulásokat hozzanak létre. A szóban forgó egyesülések, hálózatok vagy társulások közötti erőviszonyok nem feltétlenül kiegyenlítettek, de közöttük elvileg nincsenek hatalmi viszonyok. Így a különböző politikai szerveződések általában eredményesen befolyásolhatják a társadalmi intézmények kialakítását, és az azokban részt vevő, illetve az azok által képviselt egyének általában kielégítő mértékben érvényre juttathatják politikai érdekeiket.

2. A társadalmi alakulat

A maga teljességében minden társadalmi csoport társadalmi viszonyai egyediek, és jóllehet e viszonyok egy részétől elvonatkoztatunk akkor, amikor felvázoljuk az adott társadalom (mindennapi társadalmi viszonyok szerinti) társadalmi struktúráját, de még ez a struktúra is sajátos képet mutathat. Az egyes társadalmi csoportok társadalmi struktúrái között tapasztalható hasonlóságok és különbségek mögött azonban valószínűleg meghúzódnak valamilyen általános törvényszerűségek, amelyek legfőbb vonásaiban meghatározzák a (mindennapi társadalmi viszonyok szerinti) társadalmi struktúrát. E probléma megoldására szolgál a társadalmi alakulat fogalma, amely a legátfogóbb szinten fejezi ki egy adott társadalom törvényszerűségeit. A következőkben először meghatározom a társadalmi alakulat fogalmát és felvázolom az alakulat funkcióját. Ezt követően megkülönböztetem egymástól a társadalmi alakulat négy fő típusát: a monista, a félmonista, a félpluralista és a pluralista társadalmi alakulatot.

2.1. A társadalmi alakulat fogalma és típusai

A) A társadalmi alakulat fogalma és funkciója

a) A társadalmi alakulat fogalma

Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén Marx kísérletet tett a társadalom szerveződésének átfogó fogalmasítására és magyarázatára, a gazdasági-társadalmi alakulat fogalmában. Összefoglalóan erről így ír: „Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában." (Marx 1965: 6) Marx az ázsiai, az antik, a feudális és a modern polgári termelési módot és alakulatot különböztette meg egymástól a gazdasági-társadalmi alakulat fő történelmi típusaiként, eltekintve a később létrejött szocialista termelési módtól és alakulattól (7). Marx felfogásában a gazdasági-társadalmi alakulat típusai elvont ideáltípusok, viszont Poulantzas (1975: 22) nézete szerint a társadalmi alakulat (social formation) az adott egyedi társadalom, amely sajátos formában különböző termelési módokat is magában foglalhat.

A társadalmi alakulat itt bevezetendő fogalma jelentős mértékben eltér Marx fent említett fogalmától, de bizonyos értelemben abból származik. Marx az emberi-társadalmi együttélés fő történelmi korszakaira érvényesen dolgozta ki a gazdasági-társadalmi alakulat fogalmát, a társadalmi alakulat következő fogalma viszont kifejezetten a modern társadalomra tekinthető érvényesnek.

- A társadalmi alakulat fogalmának meghatározásában Marx gazdasági-társadalmi alakulat fogalmából általánosságban azt a gondolatot merítettem, hogy egy átfogó fogalomban kifejezhetjük egy adott modern társadalom viszonyainak jellegét, szerveződésének formáját.

Az intézményes szociológia elméletének nézőpontjából Marx fent idézett gondolataihoz a következő megjegyzéseket fűzöm hozzá. A gazdasági-társadalmi alakulat fogalmának meghatározásában Marx első állítása az, hogy az emberek akaratuktól független, azaz objektív viszonyokba, termelési viszonyokba lépnek. Én eredetileg részben Marx e felfogására támaszkodva jutottam arra a felismerésre, hogy a társadalmi viszonyok tényszerűek, de felfogásom szerint ez nem jelenti feltétlenül azt is, hogy e viszonyok objektívek. Marxnál a társadalmi viszonyok objektivitása mintha azt jelentené, hogy az objektív társadalmi viszonyok azonosak a termelési viszonyokkal. Én viszont – a tizedik fejezetben (1.2Bb) meghatározott értelemben – az adott társadalmi viszonyokat létrehozó intézmények fedezete szerint tekintem a társadalmi viszonyokat objektív vagy szubjektív természetű viszonyoknak. Eszerint a külső fedezetű intézmények által létrehozott külsőleges társadalmi viszonyok objektív természetű viszonyok, a belső fedezetű intézmények által létrehozott belsőleges társadalmi viszonyok szubjektív természetű viszonyok. A termelési viszonyokat mint társadalmi viszonyokat sem értelmezem másként mint általában véve a társadalmi viszonyokat, azaz érdekviszonyokként és társadalmi erőviszonyokként.

A szóban forgó meghatározásban Marx következő állítása az, hogy a termelési viszonyok mint társadalmi viszonyok – azaz fogalmaim szerint a termelés szférájában a társadalmi viszonyok – megfelelnek a termelőerők fejlődési fokának. A tizedik fejezetben (2.2Ab), a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőit tárgyalva azt hangsúlyoztam, hogy a társadalmi viszonyokat alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, és a dologi-technikai körülmények – más tényezőkkel együtt – az intézményekkel összefüggésben játszanak szerepet a társadalmi viszonyok létrehozásában, illetve meghatározásában. Felfogásom szerint a dologi-technikai körülmények és a társadalmi viszonyok közötti összefüggés elvileg lehet különböző mértékben szoros vagy laza. Azaz, ugyanazon dologi-technikai körülmények között nagyrészt különböző társadalmi viszonyok is létrejöhetnek, attól függően, hogy milyen társadalmi intézmények vannak érvényben. Hosszabb történelmi időszakokat nézve azonban nagyrészt egyetérthetünk Marx (1959: 125) következő állításával: „A társadalmi viszonyok szorosan összefüggnek a termelőerőkkel. Új termelőerők megszerzésével az emberek meg-

változtatják termelési módjukat, létfenntartásuk módjának megváltoztatásával megváltoztatják valamennyi társadalmi viszonyukat."

Végül Marx a termelési viszonyokat nevezi alapnak, és ettől fogalmilag megkülönbözteti a jogi és politikai felépítményt, és felfogása szerint az alap meghatározza a felépítményt, valamint az adott felépítménynek megfelelő tudatformákat. Én Marxnak főleg ezt a gondolatát használtam fel a társadalmi alakulat fogalmának meghatározásában, de egyrészt általánosabb formában, másrészt a társadalmi alakulat általam megkülönböztetett két fő alkotórésze közötti kölcsönös meghatározottságot hangsúlyozva.

Fentebb (1.2) megkülönböztettem egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szféráját, és ehhez kapcsolódva határozom meg a társadalmi alakulat fogalmát. E fogalom arra vonatkozik, hogy az adott társadalomban milyen mértékben vált el egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája, és milyen főbb összefüggéseket fedezhetünk fel e két szféra között. Ilyen értelemben a társadalmi alakulat fogalma a legáltalánosabb szinten fejezi ki a társadalom viszonyainak jellegét, szerveződésének formáját.

- A *társadalmi alakulat* a társadalom átfogó szerveződési formája, amely magában foglalja egyrészt a mindennapi társadalmi élet szférájának a társadalmi struktúráját, másrészt a politikai élet szférájának a társadalmi struktúráját, valamint a mindennapi társadalmi struktúra politikai társadalmi struktúrában történő leképeződésének a formáját és mértékét.

Ahogyan a tizennegyedik „A" fejezetben (1.2Ac) is említettem, a mindennapi társadalmi élet szférájának a társadalmi struktúráját rövidebben *társadalmi struktúrának* vagy *mindennapi társadalmi struktúrának*, a politikai élet szférájának a társadalmi struktúráját *politikai struktúrának* vagy *politikai társadalmi struktúrának* nevezem. Ha csupán *társadalmi osztályokról* írok, ezeken a mindennapi társadalmi struktúra szerinti társadalmi osztályokat kell érteni, de esetenként a „*(mindennapi) társadalmi osztályok*" kifejezést használom ilyen értelemben; viszont *politikai osztályoknak* fogom nevezni a politikai társadalmi struktúra szerinti társadalmi osztályokat.

A társadalmi alakulat fogalma kifejezi egyrészt azt, hogy az adott politikai viszonyok, illetve az adott politikai struktúra által meghatározottan az adott társadalomban az egyes egyének és csoportok milyen mértékben vettek és/vagy vesznek részt a mindennapi társadalmi élet társadalmi intézményeinek a kialakításában. Következésképpen az így létrehozott társadalmi viszonyok, és ezeken belül különösen a hatalmi viszonyok, az egyes egyének és csoportok szempontjából mennyiben általuk létrehozva vagy tőlük függetlenül léteznek, azaz mennyiben belsőleges vagy külsőleges viszonyok. Másrészt, ezzel összefüggésben kifejezi az adott társadalom mindennapi társadalmi struktúráját, amely visszahat a politikai struktúrára.

b) A társadalmi alakulat funkciója

A társadalmi alakulat összetevői közötti főbb összefüggéseket a 15.2. ábrán szemléltetem. Eszerint a mindennapi társadalmi struktúra és a politikai struktúra közötti meghatározottság kétoldalú, de ez a kétoldalú meghatározottság időben elkülönül egymástól; az egyik meghatározó hatás történetileg, a másik az adott jelenséggel egyidejűleg, illetve mindenkor érvényesül.

Az ábrán az 1-es számmal jelölt összefüggés a mindennapi társadalmi struktúra meghatározottságára vonatkozik:

- A politikai társadalmi struktúra meghatározza azt, hogy történetileg milyen társadalmi intézmények alakulnak ki a mindennapi társadalmi élet szférájára érvényesen, és ezáltal történetileg nagyrészt meghatározza a mindennapi társadalmi struktúrát (1).

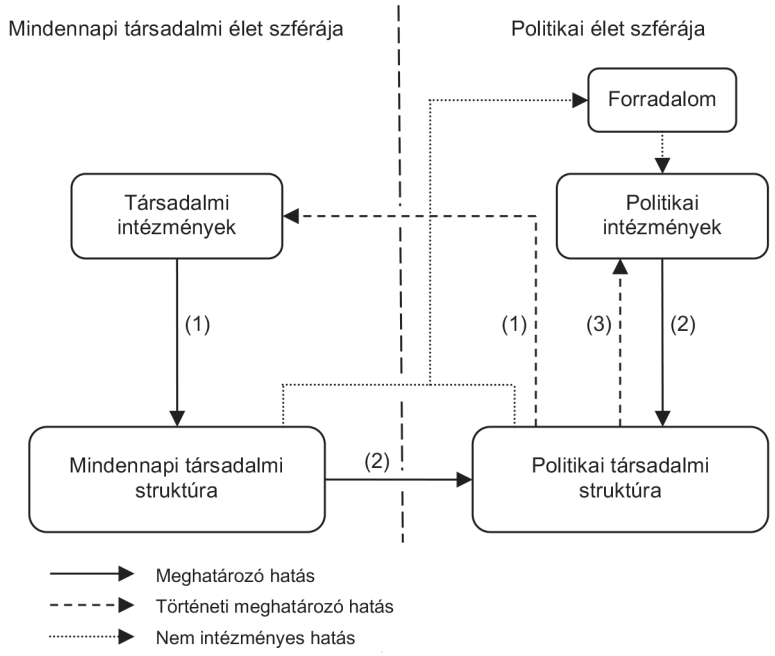

15.2. ábra: A társadalmi alakulat

A politikai struktúra meghatározza azt, hogy az egyes egyének és csoportok milyen politikai érdekek érvényesítésében, milyen mértékben és milyen hatékonysággal vesznek részt a mindennapi társadalmi élet szférájára érvényes intézmények kialakításában, és e vonatkozásban a társadalmi viszonyok létrehozásában. Amennyiben már létrejöttek az adott politikai viszonyoknak megfelelő

mindennapi társadalmi viszonyok, az adott politikai struktúra biztosítja az adott mindennapi társadalmi struktúra fennmaradását.

A tizennegyedik „A" fejezetben (1.2Ba) rámutattam arra, hogy a társadalmi intézmények más tényezőkkel összefüggésben hozzák létre, illetve határozzák meg a társadalmi struktúrát. Láttuk, hogy a társadalmi struktúrára hatással van az egyének intézményes helyzetek és intézményes helyzetalkotó tulajdonságok szerinti, valamint a társadalmi erők hordozói szerinti eloszlása; hatással vannak bizonyos dologi-technikai körülmények, sőt esetleg bizonyos természeti körülmények is. Mindemellett az adott társadalom intézményrendszerének egésze hatással van a társadalmi struktúrára; azaz olyan intézmények is hatással lehetnek a társadalmi struktúrára, amelyeket az adott társadalmon belüli, viszonylag kisebb társadalmi csoportokban alakítottak ki az adott csoportok tagjai. Tehát az adott társadalom politikai struktúrája a társadalmi intézmények formálása révén az említett tényezőkkel összefüggésben, illetve az általuk meghatározott korlátok között van hatással a mindennapi társadalmi struktúrára.

Az ábrán a 2-es számmal jelölt összefüggés a politikai struktúra meghatározottságára vonatkozik:

- A politikai intézmények a mindennapi társadalmi struktúrával összefüggésben hozzák létre, illetve határozzák meg a politikai társadalmi struktúrát, és ezáltal nagyrészt meghatározzák a társadalom egyéni tagjainak és csoportjainak a politikai magatartását (2).

Az állami (vagy nemzeti) társadalomban a politikai intézmények magukban foglalják egyrészt az állami-politikai intézményeket, mint például az egyesülési törvényt, a választási törvényt, a jogalkotás folyamatára vonatkozó törvényeket, a parlamenten belüli munkára vonatkozó szabályokat. Másrészt magukban foglalják a politikai (és a kifejezetten nem politikai, de részben politikai szempontból is jelentős) szervezetek, szerveződések, főleg a politikai pártok belső intézményeit.

Főleg az állami-politikai intézmények határozzák meg azt, hogy a mindennapi élet szféráján belüli érdekek és társadalmi erők milyen mértékben és milyen módon alakulhatnak át politikai érdekekké és erőkké. Az állami-politikai intézményekkel összefüggésben, a mindennapi társadalmi struktúra egyrészt meghatározza az egyes egyének és csoportok politikai érdekeit, mivel a mindennapi társadalmi viszonyok magukban rejtik azt, hogy a mindennapi élet szférájában érvényben lévő társadalmi intézmények milyen változtatása felelne meg e viszonyok között különböző helyzeteket elfoglaló egyének és csoportok érdekeinek. A nagyon előnyös társadalmi helyzetben lévő egyének és csoportok érdekeinek általában az adott társadalmi intézmények fenntartása, a hátrányos társadalmi helyzetben lévők érdekeinek az adott intézmények jelentős átalakítása felel meg (vö.: Dahrendorf 1976: 176). Másrészt, az adott politikai intézményektől függően többé vagy kevésbé lehetőség nyílhat arra, hogy a mindennapi társadalmi életben kialakult társadalmi erők a politikai életben, politikai erők formájában is meg-

jelenjenek. Erre annál inkább adott az aktuális lehetőség, minél kevésbé válik el egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája. Amennyiben e két szféra nem válik el határozottan egymástól, a mindennapi társadalmi életben különböző mértékű erőkkel rendelkező egyének és csoportok különböző mértékben befolyásolhatják a társadalmi intézmények alakulását.

Tehát a politikai viszonyokat a politikai intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, a mindennapi társadalmi struktúrával összefüggésben. Az ábrán a 3-as számmal jelölt összefüggés:

- Autonóm társadalmat és a politikai intézmények intézményes alakítását feltételezve, azaz külső hatásoktól és forradalomtól eltekintve, történetileg a politikai társadalmi viszonyok alakítják, illetve a politikai társadalmi struktúra határozza meg a politikai intézményeket (3).

A fentebb (1.2Ba) meghatározott értelemben a politikai élet szférája a társadalmi intézmények (és a felemás társadalmi-közösségi vagy társadalmi-testiségi intézmények) kialakításának és érvényben tartásának a szférája. Amennyiben viszonylag önálló szféraként létrejött a politikai élet szférája, e szférában alakítják ki nemcsak a mindennapi társadalmi élet szférájában érvényes társadalmi intézményeket, hanem magára a politikai élet szférájára érvényes intézményeket is. Az állami (vagy nemzeti) társadalomban közvetlenül a parlamenti pártok, képviselők alakítják ki például a választási törvényt, a pártok létrehozására és működésére vonatkozó törvényeket stb.

- A mindennapi társadalmi struktúra és a politikai struktúra elvileg megfelel egymásnak, a két struktúra egyensúlyban van (illetve ellentmondás esetén idővel egyensúlyba kerül) egymással, azonban adott időszakban az egyensúly természetét a politikai intézmények alapvetően meghatározzák. Főleg az állami-politikai intézmények közvetlen formálása révén lehet tudatosan formálni a társadalmi alakulat egészét.

A politikai struktúra hosszabb távon a maga természetének megfelelően formálja a mindennapi társadalmi struktúrát, viszont az utóbbi részben meghatározza a politikai struktúrát. Azonban azt, hogy a szóban forgó két struktúra milyen tartalommal kerül egymással egyensúlyba, az adott politikai intézmények alapvetően meghatározzák. Mint fent hangsúlyoztam, főleg az állami-politikai intézmények közvetlen formálása révén lehet tudatosan formálni a társadalmi alakulat egészét. Azonban a fő kérdés e tekintetben az, hogy az adott állami-politikai intézmények mennyiben teszik aktuálisan lehetővé az adott intézmények intézményes formában történő jelentős átalakítását.

B) A társadalmi alakulat típusai

(A tipizálás szempontjai)

A társadalmi alakulat fogalmának fenti meghatározása szerint az alakulatok tipizálása során lényegében véve két szempontra kell tekintettel lennünk. Az egyik szempont az, hogy az adott társadalomnak milyen a politikai struktúrája, és ebből adódóan kik alakítják ki a mindennapi társadalmi élet szférájára érvényes intézményeket; következésképpen a mindennapi társadalmi viszonyok az egyes egyének és csoportok szempontjából mennyiben tőlük függetlenül vagy általuk létrehozva léteznek, azaz mennyiben külsőleges vagy belsőleges viszonyok. Ezzel szorosan összefügg a másik szempont, tehát az, hogy milyen az adott társadalom mindennapi társadalmi struktúrája.

Itt fel kell hívnom a figyelmet a következő két elméleti vonatkozásra. Egyrészt arra, hogy az elmélet elvont szintjén a társadalmi intézmények külső fedezetű vagy belső fedezetű intézmények és a társadalmi viszonyok külsőleges vagy belsőleges viszonyok; azaz nem lehetnek csupán bizonyos mértékben külső fedezetű vagy belső fedezetű intézmények, valamint csupán bizonyos mértékben külsőleges vagy belsőleges viszonyok. Csak az elmélet engedményes vagy eklektikus szintjén vehetjük figyelembe azt, ha a valóságban az egyének bizonyos körei nem egyetértéssel alakítják ki az intézményeket, de bizonyos mértékben befolyásolhatják az intézmények kialakítását, és ezáltal a társadalmi viszonyok létrehozását. Másrészt fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy az egyének bizonyos körei, illetve a társadalmi osztályok tagjai jellemzően társadalmi egyesülések, társadalmi hálózatok vagy érdekérvényesítő társulások révén befolyásolhatják a társadalmi intézmények kialakítását, és ezáltal a társadalmi viszonyok létrehozását. A tizenharmadik fejezetben (3.2Bb) tárgyaltak szerint a társadalmi egyesüléseket az elmélet elvont szintjén, a társadalmi hálózatokat (inkább a partnerségi, mint a hűségi hálózatokat) az elmélet engedményes szintjén, az érdekérvényesítő társulásokat viszont csak az elmélet eklektikus szintjén tekinthetjük társadalmi cselekvőknek. Tehát csak az elmélet engedményes vagy eklektikus szintjén vehetjük figyelembe azt, ha az egyének bizonyos körei, illetve a különböző társadalmi osztályok tagjai nem társadalmi egyesülések, hanem társadalmi hálózatok vagy érdekérvényesítő társulások révén (és csak bizonyos mértékben) befolyásolhatják az intézmények kialakítását, és ezáltal a társadalmi viszonyok létrehozását.

A fentebb említett szempontok – a politikai struktúra és a mindennapi társadalmi struktúra milyensége – vonatkoznak a társadalmi alakulat tartalmára, azonban a mindennapi társadalmi struktúrával elvileg meghatározott mértékű és eloszlású társadalmi egyenlőtlenségek járnak együtt a mindennapi társadalmi élet szférájában. A tizennegyedik „B" fejezetben (2.1Bb) tárgyaltak szerint a mindennapi társadalmi struktúra magában rejti a helyzetrétegződést, valamint alapvetően meghatározza a társadalmi állapotrétegződést és a rendi rétegződést. Tehát

a tipikus társadalmi alakulatokhoz elvileg hozzárendelhetünk kisebb vagy nagyobb mértékű társadalmi egyenlőtlenségeket kifejező társadalmi állapotrétegződést és rendi rétegződést.

Fentebb (2.1Ab) rámutattam arra, hogy a társadalmi intézmények más tényezőkkel összefüggésben hozzák létre, illetve határozzák meg a társadalmi struktúrát, és az adott társadalom politikai struktúrája a társadalmi intézmények formálása révén e tényezők által meghatározott korlátok között van hatással a mindennapi társadalmi struktúrára. A társadalmi alakulat következő tipizálása során a társadalmi intézményekkel összefüggésben általában (a pluralista alakulat kivételével) olyan további meghatározó tényezőket, valamint olyan munkamegosztási- és tulajdonviszonyokat (mint szerepviszonyokat) feltételezek, amelyek a mindennapi társadalmi élet szférájában összetett érdekviszonyok és egyenlőtlen erőviszonyok létrehozásához járulnak hozzá.

A fent említett szempontok figyelembevételével a társadalmi alakulat négy fő típusát különböztetem meg egymástól: a monista, a félmonista, a félpluralista és a pluralista társadalmi alakulatot. Megjegyzem, hogy a félmonista és a félpluralista kifejezéseket szó szerint értelmezve e kifejezések ugyanazt a típust jelentenék; azonban itt félmonista alakulaton a monistához közelebb álló alakulatot, félpluralista alakulaton a pluralistához közelebb álló alakulatot kell érteni.

a) A monista társadalmi alakulat

A monista társadalmi alakulat sajátosságait a 15.3. ábrán szemléltetem, amelyben nem teszek különbséget a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája között, mert az utóbbi az előbbit tükrözi, de még egyenlőtlenebb erőviszonyokkal.

- A *monista társadalmi alakulatot* egyértelműen monista politikai erőviszonyok jellemzik, a mindennapi társadalmi életben hatalmi helyzetben lévő egyén vagy csoport rendelkezik a politikai hatalommal is. A monista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra hatalmi, támogatott, pártolt, gyenge tolerált (és esetleg közepes tolerált), valamint kiszolgáltatott társadalmi osztályból épül fel.

Tehát az adott társadalom tagjaira érvényes társadalmi intézmények kialakításában elvileg csupán a hatalmi társadalmi osztály tagjai vehetnek és vesznek részt, már amennyiben nem az adott társadalmon kívül található egyén vagy csoport rendelkezik a politikai hatalommal. Azaz, a mindennapi társadalmi élet szférájában hatalmi helyzetben lévő egyénen vagy egyéneken kívül mások nem rendelkezhetnek jelentős politikai erőkkel, az előbbiek politikai hatalma a társadalom egészére kiterjed. Ezt nagyrészt annak révén érik el, hogy meggátolják a hatalmi helyzeten kívül lévő egyéneket politikai szempontból jelentős társadalmi egyesülések, partnerségi hálózatok vagy érdekérvényesítő társulások létrehozásában; illetve az ennek ellenére kialakuló politikai szerveződések tagjait társadalmi (a valóságban esetleg fizikai) kényszerítés alkalmazásával kényszerítik a szerveződések feladására.

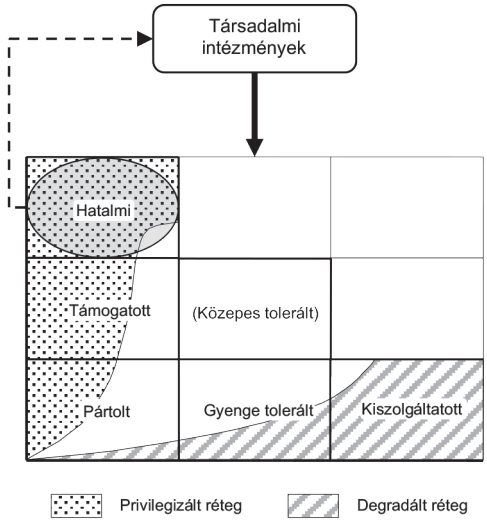

15.3. ábra: A monista társadalmi alakulat

A szóban forgó társadalomban a hatalmi osztály tagjain túl mások nem rendelkezhetnek nagy társadalmi erőkkel az előbbiekkel szemben, valamint általában a társadalom más tagjaival szemben, a mindennapi társadalmi élet szférájában sem. Közepes társadalmi erőre is jellemzően csak azok az egyének tehetnek szert, akiknek az érdekei egybeesnek vagy azonosak a hatalmi osztály tagjainak az érdekeivel. Azaz, létrejöhet támogatott társadalmi osztály, valamint esetleg létrejöhet egy viszonylag kis létszámú közepes tolerált osztály is. A monista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalom tagjainak a nagyobb része kis társadalmi erőkkel rendelkezik a hatalmi osztály tagjaival és általában az adott társadalom más tagjaival szemben, és valószínűleg a kiszolgáltatott osztály a legnépesebb. Az ilyen társadalomban valószínűleg kialakul egy olyan hűségi hálózat, amely jellemzően a hatalmi osztály tagjainak egy részét mint hűdíjazókat, a támogatott osztály tagjainak egy részét mint hűdíjasokat, illetve részben hűdíjazókat, valamint a pártolt osztály tagjainak egy részét mint hűdíjasokat foglalja magában.

- A monista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalom a társadalmi helyzetrétegződés szerint erősen rétegzett, a társadalmi állapotrétegződést tekintve nagymértékben differenciált és az ilyen társadalomban szükségszerűen kialakul a szélsőséges rendi rétegződés.

Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén a monista társadalmi alakulat tipikus példájának tekinthetjük az ötvenes évek magyar társadalmát, illetve általában az úgynevezett sztálini modell szerint felépült szocialista társadalmakat. Az 1948-49-es politikai fordulat után Magyarországon a kommunista párt, illetve

annak felső vezetése tett szert a politikai hatalomra. A pártvezetés ugyanakkor a mindennapi társadalmi élet legkülönbözőbb területein is hatalmi helyzetbe került, mindenekelőtt a javak elosztásának úgynevezett redisztribúciós intézményrendszere révén (Bihari 1985: 101–125; Konrád–Szelényi 1989). A hatalmi társadalmi osztály érdekeit alapvetően meghatározta az, hogy nagyrészt a Szovjetunióban kialakult társadalmi intézményeknek megfelelő átfogó intézményeket kellett kialakítani Magyarországon is. A pártvezetés csupán ilyen keretek között rendelkezett a politikai hatalommal és alakíthatott ki maga is társadalmi intézményeket. Az így kialakult társadalmi intézmények a társadalom nagy részét kiszolgáltatott társadalmi helyzetbe juttatták, így például a birtokos parasztokat, a kisiparosokat, a kiskereskedőket, az értelmiségiek és a munkások egy részét. A tulajdon minden áron való államosítása részben azt a célt szolgálta, hogy a volt kistulajdonosokat is megfosszák e társadalmi képességüktől, és a munkahelyi szervezetek munkamegosztási viszonyaiba illesztve őket a mindennapi társadalmi élet területén is hatalmi függésbe kerüljenek a pártvezetéstől. A pártállam nagyrészt megszüntette, betiltotta a politikai szempontból jelentős társadalmi egyesüléseket, illetve érdekérvényesítő társulásokat. Kialakult a szélsőséges rendi rétegződés, ezen belül egy szűk privilegizált réteg, másfelől a degradáltak széles tömege. Azonban a hetvenes és a nyolcvanas évtized magyar szocialista társadalmát már nem tekinthetjük monista társadalmi alakulatnak, amelyről alább lesz szó.

Monista társadalmi alakulat létrejöhet társadalmi szervezetekben, szervezeti egységekben is, amennyiben az adott szervezet vagy szervezeti egység vezetői független hatalommal rendelkeznek. Különösen abban az esetben jöhet létre monista társadalmi alakulat, ha – a kialakult hűségi hálózattal és rendi rétegződéssel összefüggésben – a szóban forgó vezetők számára megengedett, hogy nagyrészt önkényesen értelmezzék és alkalmazzák névlegesen az adott szervezetre vagy szervezeti egységre is érvényes átfogóbb intézmények szabályait is.

b) A félmonista társadalmi alakulat

A félmonista társadalmi alakulat sajátosságait a 15.4. ábrán szemléltetem, amelyben még szintén nem teszek különbséget a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája között, mert az utóbbi az előbbit tükrözi, de az előbbihez képest egyenlőtlenebb erőviszonyokkal.

- A *félmonista társadalmi alakulatot* döntően monista politikai erőviszonyok jellemzik, azonban a hatalmi társadalmi osztály kiemelkedő politikai ereje mellett a támogatott és az erős tolerált osztály tagjainak egy része is jelentős politikai erőkkel rendelkezik. A félmonista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra összetett, a rivális társadalmi osztály kivételével valamennyi tipikus társadalmi helyzetnek megfelelő társadalmi osztály megtalálható benne.

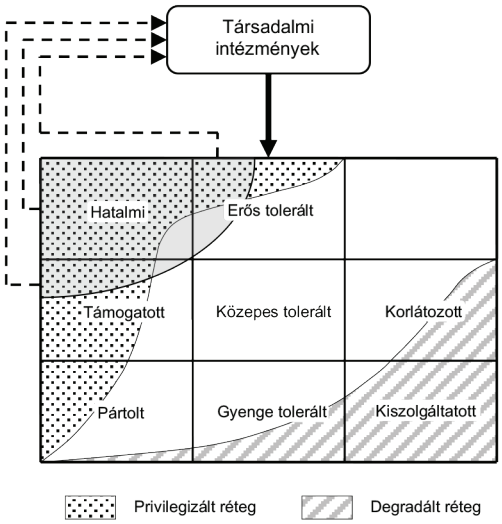

15.4. ábra: A félmonista társadalmi alakulat

A tizennegyedik „A" fejezetben (1.2Ad) tárgyaltak szerint a mindennapi társadalmi struktúrában jellemzően egyrészt a hatalmi osztály tagjai, másrészt – bizonyos valószínűséggel – a támogatott osztály és az erős tolerált osztály (kevés valószínűséggel esetleg a közepes tolerált osztály) tagjainak egy része úgynevezett hatalmi társadalmi hálózatba szerveződik. A félmonista társadalmi alakulatban jellemzően ez a hatalmi társadalmi hálózat rendelkezik a politikai hatalommal. Tehát a hatalmi osztály tagjain kívül a támogatott és az erős tolerált helyzetű egyének egy része is jelentős politikai erőkkel rendelkezik, és így jelentős mértékben részt vehet a társadalmi intézmények kialakításában. Politikai jellegű társadalmi egyesülések, hálózatok és érdekérvényesítő társulások kialakulhatnak a hatalmi helyzetben lévők körén kívül is, de jelentős politikai erőkkel rendelkező társadalmi egyesülések, hálózatok és érdekérvényesítő társulások létrehozására a gyenge tolerált, a korlátozott és a kiszolgáltatott helyzetben lévők körében nincs esély.

A félmonista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúrában megtalálható a viszonylag kis létszámú hatalmi osztály, a támogatott osztály, az erős tolerált osztály, a pártolt osztály, a közepes tolerált osztály, a gyenge tolerált osztály, valamint a korlátozott és a kiszolgáltatott osztály. Ezek közül valószínűleg a legnépesebb a kiszolgáltatott osztály, ezt követően a gyenge tolerált és a közepes tolerált osztály, akiknek a tagjai, a korlátozott osztály tagjaival együtt, a társadalom többségét alkotják.

A szóban forgó alakulatban a hatalmi helyzetben lévők hatalma – a mindennapi társadalmi élet szférájában – az adott társadalom tagjai számára általában külsőleges, azaz tőlük függetlenül létezik. Azonban a támogatott és az erős tolerált

helyzetben lévő és a hatalmi hálózathoz tartozó egyének szempontjából a hatalmi helyzetben lévők társadalmi ereje – engedményes elméleti szinten figyelembe véve – belsőleges, azaz részben általuk létrehozva létezik, és ilyen szinten a társadalmi viszonyok is belsőleges viszonyok.

- Az előző típushoz képest a félmonista alakulatnak megfelelő társadalomban viszonylag kisebbek a társadalmi egyenlőtlenségek, nagyobb arányban vannak jelen a középrétegek, azaz olyan társadalmi osztályok, amelyek tagjai a társadalmi állapotrétegződésben a középső rétegekben találhatók. Szükségszerűen kialakul a rendi rétegződés, de kevésbé szélsőséges és a normativált rendi réteg aránya jóval nagyobb.

A társadalom természetes szerveződésének a félmonista társadalmi alakulat felel meg a legnagyobb mértékben, és a fejlett kapitalista társadalmakra a félmonista társadalmi alakulat jellemző. Majd lentebb (3.2A) lesz szó arról, hogy a fejlett kapitalista társadalmakra jellemző demokratikus politikai rendszer a valóságban úgy működik, hogy főleg az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok, különösen a hatalmi hálózat politikai érdekeinek az érvényesítését szolgálja, és csak ezen érdekeknek alárendelve nyújt aktuális lehetőséget a hátrányosabb helyzetű osztályok politikai érdekeinek az érvényesítésére.

A „rendszerváltás" előtti egy-két évtized magyar szocialista társadalmát is félmonista társadalomként értelmezhetjük. Ekkor már nem csupán a pártállam felső vezetése rendelkezett jelentős politikai erőkkel, a magyar társadalom átfogó intézményeinek kialakításában jelentős szerephez jutottak az alsóbb szintű pártvezetők körében kialakult hálózatok, az egyes gazdasági ágazatok felső vezetőit tömörítő lobbyk stb. (Bihari 1980). Így már a jelentős politikai erőkkel nem rendelkező társadalmi osztályok tagjainak az érdekei is jelentősebb mértékben érvényre juthattak a társadalmi intézmények alakításában, amennyiben azok egybeestek az előbbiek érdekeivel. Például a nagyvállalatok felső vezetői mintegy képviselték a vállalatok üzemeiben előnyös helyzetben lévő munkások érdekeit is (Kolosi 1987: 103–104). Főleg a nagyvállalati felső vezetők szorgalmazására hozták létre a vállalati gazdasági munkaközösségek intézményét, hogy ezáltal kedvező kereseti lehetőségekhez juttassák az üzemeken belül előnyös helyzetben lévő munkásokat. A társadalmi rétegződést tekintve, a hetvenes és nyolcvanas évtizedben kialakult egy viszonylag széles és elfogadható társadalmi állapotot elért középréteg. A rendi rétegződés ötvenes évekre jellemző szélsőséges megnyilvánulási formáit erre az időszakra finomabb és rejtettebb rendi egyenlőtlenségek váltották fel.

c) A félpluralista társadalmi alakulat

A félpluralista társadalmi alakulatban már határozottan elkülönül egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférája, és e két szférának a társadalmi struktúrája lényegesen különbözik egymástól, ahogyan azt a 15.5. ábrán láthatjuk.

- A *félpluralista társadalmi alakulat* politikai életének a szféráját alapvetően pluralista erőviszonyok jellemzik, amelyekben az érdekviszonyok szerint különböző (mindennapi) társadalmi osztályok közötti politikai erőviszonyok közel kiegyenlítettek. A félpluralista alakulatnak megfelelő mindennapi társadalmi struktúra tipikusan hatalmi, támogatott, pártolt és különböző szintű tolerált társadalmi osztályokból épül fel.

A félpluralista alakulatnak megfelelő társadalomban a politikailag jelentős társadalmi egyesülések, hálózatok és érdekérvényesítő társulások közötti politikai erőviszonyok, ha nem is feltétlenül kiegyenlítettek, de nem a mindennapi társadalmi erőviszonyokat tükrözik és nincsenek bennük hatalmi viszonyok. E viszonyok elméletileg minden egyes egyén számára lehetővé teszik azt, hogy politikai szerveződések révén érdemben részt vegyen az adott társadalom intézményeinek a kialakításában. A mindennapi élet szférájában ellenben a szóban forgó társadalmi alakulatban is egyenlőtlen erőviszonyokat, illetve hatalmi viszonyokat találunk, az intézményeken túl olyan további meghatározó tényezőkkel, valamint olyan munkamegosztási- és tulajdonviszonyokkal (mint szerepviszonyokkal) összefüggésben, amelyeket fentebb feltételeztem, és amelyek a mindennapi társadalmi élet szférájában összetett érdekviszonyok és egyenlőtlen erőviszonyok létrehozásához járulnak hozzá. Azonban a hatalom a különböző (mindennapi) társadalmi osztályok szintjén bizonyos mértékben belsőleges, azaz (más osztályokkal együtt) részben általuk is létrehozott.

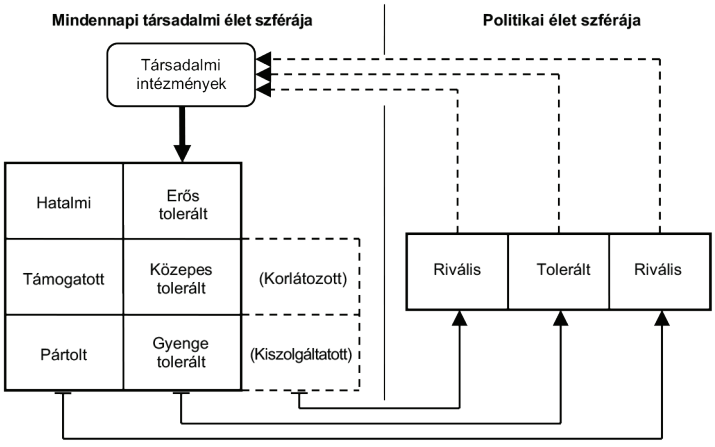

15.5. ábra: A félpluralista társadalmi alakulat

A félpluralista alakulatnak megfelelő társadalom mindennapi társadalmi struktúrája a félmonista társadalom struktúrájához képest kevésbé differenciált, az erőviszonyok szempontjából is, de különösen az érdekviszonyok szempontjából. A szóban forgó társadalmi struktúrában is megtalálható a viszonylag kis

létszámú hatalmi osztály, a támogatott osztály, az erős tolerált osztály, a pártolt osztály, a közepes tolerált osztály és a gyenge tolerált osztály, azonban elméletileg nem létezik korlátozott osztály és kiszolgáltatott osztály. A félpluralista társadalmi alakulatban adott az aktuális lehetőség a tartós és átfogó érdekellentétek feloldására a különböző társadalmi osztályok között, így itt csupán átmenetileg juthatnak egyes egyének és csoportok korlátozott vagy kiszolgáltatott társadalmi helyzetbe. Pontosabban addig, amíg politikai egyesülésekbe, hálózatokba vagy érdekérvényesítő társulásokba szerveződve el nem érik a társadalmi intézmények olyan megváltoztatását, amely feloldja a hatalmi osztállyal, illetve a hatalmi osztály egyes tagjaival szembeni érdekellentétüket.

- Az előző típushoz képest a félpluralista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalom a társadalmi helyzetrétegződést és állapotrétegződést tekintve kevésbé egyenlőtlen, és ilyen társadalomban elvileg nem alakulhat ki rendi rétegződés.

Egyetlen egyén vagy csoport sem rendelkezhet ugyanis olyan erőkkel, amelyek aktuálisan lehetővé tennék számára a rendi jellegű társadalmi intézmények kialakítását és fenntartását. A félpluralista társadalom – főleg a részben belsőleges hatalmi viszonyokból és a rendi rétegződés hiányából eredően – teljesítőképességben és működésének hatékonyságában is jelentősen felülmúlja a félmonista társadalmat.

A félpluralista társadalmi alakulat szélső esete az, amikor az egyének adott körében valamennyi egyén érdemben részt vehet és valóban részt vesz az intézmények kialakításában, és az adott egyének belső fedezetű intézmények kialakítása révén társadalmi egyesülést hoznak létre, azonossági érdekviszonyokkal, de egyenlőtlen társadalmi erőviszonyokkal. Ugyanis egy egyesülésben is lehetnek a társadalmi erőviszonyok a mindennapi társadalmi élet szférájában egyenlőtlen viszonyok. Az ilyen egyesülés a mindennapi társadalmi élet szférájában elvileg hatalmi, támogatott és pártolt társadalmi osztályokból épül fel, a politikai élet szférájában viszont egy egységes „tolerált" osztályt képez. Azonban a tizenharmadik fejezetben (2.2Cc) rámutattam arra, hogy társadalmi egyesülés általában az egyének viszonylag szűk köre (általában legfeljebb 20–25 fő) által alkotva jöhet létre; viszonylag sok érintett egyén kevés valószínűséggel vagy egyáltalán nem hozhat létre egy átfogó társadalmi egyesülést. Emellett minél összetettebb funkciót kellene ellátnia az adott társadalmi csoportnak, e funkció ellátására annál nehezebb társadalmi egyesülést létrehozni.

Félpluralista társadalmi alakulat viszonylag kis létszámú társadalmi csoportban is kevés valószínűséggel alakul ki, viszonylag nagy létszámú társadalmi csoportban viszont szinte lehetetlen kialakítani ilyen alakulatot. Minket itt főleg az állami (vagy nemzeti) társadalom érdekel, és az ilyen társadalmon belül az egyének viszonylag tágabb köreiben – a társadalmi egyesülések helyettesítőiként – csak társadalmi hálózatok és (főleg) érdekérvényesítő társulások jöhetnek létre a politikai élet szféra-

jában, amelyekre az elmélet engedményes vagy (főleg) eklektikus szintjén lehetünk tekintettel. Ha ezen a szinten feltételezzük, hogy e szerveződések révén a különböző (mindennapi) társadalmi osztályok tagjai érdemben részt vehetnek az intézmények kialakításában és kielégítő mértékben érvényesítik politikai érdekeiket, a fentebb meghatározott félpluralista társadalmi alakulat jöhet létre.

Azonban az állami (vagy nemzeti) társadalom elemzése szempontjából a félpluralista társadalmi alakulat csak egy ideális modell. Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén a félpluralista társadalmi alakulat viszonylag tisztán – elvileg és gyakorlatilag – megvalósíthatatlan. Mindazonáltal – felfogásom szerint – a félpluralista társadalmi alakulat lehet az a társadalomideál, amely felé az állami (vagy nemzeti) társadalmat is közelíteni kellene, és amely bizonyos mértékig megközelíthető.

Itt csak röviden foglalkozom a félpluralista társadalmi alakulat kialakulásának az akadályaival, erre a kérdésre majd visszatérek később (3.1A), a hagyományosan kialakult demokratikus (egységes) politikai rendszer működésének az elemzése során.

- A félpluralista társadalmi alakulat kialakulásának akadályai az állami (vagy nemzeti) társadalomban: (1) a hagyományosan kialakult demokratikus politikai intézményrendszer hiányosságai; (2) a társadalom tagjainak széles körében a politikai életben való részvételre tipikusan az elhárító beállítottság jellemző; (3) az „oligarchia vastörvényének" érvényesülése az érdekérvényesítő társulásokban; (4) a hatalmi osztály által a hűségi társadalmi hálózat és a rendi rétegződés kialakítása révén a társadalom megosztása.

Az egyik jelentős akadály a hagyományosan kialakult demokratikus politikai intézményrendszer hiányosságaiban rejlik, amelyekkel majd lentebb (3.1A) foglalkozom. Itt csak azt jegyzem meg, hogy a képviseleti elv és a többségi elv érvényre juttatása a parlamenti választások során valójában kevéssé teszi aktuálisan lehetővé a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó egyének és csoportok érdekeinek politikai érdekek formájában történő megjelenítését és érvényesítését.

A másik akadály azzal kapcsolatos, hogy a félpluralista társadalmi alakulat kialakulása és fenntartása feltételezi, hogy a társadalom tagjai politikai egyesüléseket, hálózatokat és érdekérvényesítő társulásokat hoznak létre és aktívan részt vesznek a politikai életben. Azonban a tizenharmadik fejezetben (2.2C) láttuk, hogy bizonyos körülmények között nem valószínű az, hogy az egyének társadalmi egyesüléseket hoznak létre, és az egyesülések létrehozását akadályozó tényezők nagyrészt társadalmi hálózatok és érdekérvényesítő hálózatok létrehozását is akadályozzák. Ugyanakkor az egyének elkülönült érdekeinek nem felel meg a politikai életben való aktív részvétel, mivel az érdekeiknek megfelelő társadalmi intézmények – tágabb értelemben vett – „közjavaknak" tekinthetők. A társadalom tagjainak széles körében tehát a politikai életben való részvételre tipikusan az elhárító beállítottság jellemző.

A pluralista politikai erőviszonyok, és ezáltal a félpluralista társadalmi alakulat kialakulásának harmadik fő akadálya az „oligarchia vastörvényének" nevezett tör-

vényszerűség érvényesülése az érdekérvényesítő társulásokban. A tizennegyedik „B" fejezetben (3.1Bb) röviden ismertettem Michels (2001) felfogását, amely szerint a formális szabályaikat tekintve demokratikusnak tűnő nagyméretű szervezetekben (politikai pártokban, szakszervezetekben stb.) is elkerülhetetlenül létrejön egy klikk a felső vezetők körében. Ennek értelmében, ha egy érdekérvényesítő társulás intézményrendszere kifejezetten demokratikus és a tagok viszonylag aktívan részt vesznek az adott társulás társadalmi intézményeinek a kialakításában, a vezetők szűk köre nagyrészt ennek ellenére is szert tesz olyan hatalomra, amelyet a vezetők elkülönült egyéni érdekeik érvényesítésében használnak fel, a tagok nagy részének érdekei ellenére. Eszerint meglehetősen jellemző, hogy a politikai pártok és a szakszervezetek vezetői olyan cselekvésirányt követnek, amelyek ellentétesek a választók vagy az érintett dolgozók érdekeivel.

Végül a negyedik fő akadály a hűségi társadalmi hálózatban és a rendi rétegződésben rejlik. Ha ugyanis adottnak veszünk egy félmonista társadalmat, amelyből esetleg kifejlődhetne egy félpluralista társadalom, a hatalmi helyzetben lévők a hűségi társadalmi hálózat és a rendi rétegződés tudatos kialakítása révén általában megosztják a társadalmat. Ennek eredményeképpen az erőviszonyokat tekintve reménytelen helyzetbe, és esetleg még számbelileg is kisebbségbe kerülnek azok az egyének és csoportok, akik társadalmi helyzetük jelentős javulását várhatnák a pluralista politikai erőviszonyok kialakításától.

A huszadik század közepén kialakult liberális pluralista felfogás szerint a fejlett kapitalista országok politikai életét a pluralista politikai erőviszonyok jellemzik (pl. Dahl 1961; Truman 1951). A monista (vagy elitista) felfogás képviselői viszont arra mutatnak rá, hogy az említett országokban a politikai élet szférájában is hatalmi viszonyok érvényesülnek; az alapvető jelentőségű döntéseket az egyének viszonylag szűk köre hozza, akik az erőelitet, az uralkodó osztályt vagy a felső vezetői kört alkotják, és akik kiemelkedően nagy politikai erőkkel rendelkeznek (pl. Aronowitz 2003; Domhoff 2014; Mills 1972; Scott 1992). Felfogásom az utóbbi felfogáshoz áll közel, amely szerint a fejlett kapitalista társadalmak politikai életében hatalmi viszonyok érvényesülnek, tehát a fejlett kapitalista társadalmak alakulata félmonista társadalmi alakulat.

d) A pluralista társadalmi alakulat

Pluralista társadalmi alakulatról akkor beszélünk, amikor nem csupán a politikai élet szférájában, hanem a mindennapi társadalmi életben is közel kiegyenlítettek az erőviszonyok, miközben az érdekviszonyok differenciáltak.

- A *pluralista társadalmi alakulat* politikai életének a szféráját a pluralista erőviszonyok jellemzik, amelyekben a (mindennapi) társadalmi osztályok közötti politikai erőviszonyok közel kiegyenlítettek. Emellett a mindennapi társadalmi életben is közel kiegyenlítettek az erőviszonyok, miközben az érdekviszonyok differenciáltak. A pluralista alakulatnak megfelelő minden-

napi társadalmi struktúra tipikusan rivális osztályokból és (erős) tolerált osztályból épül fel.

Mivel a szóban forgó társadalomban az erőviszonyok közel kiegyenlítettek, a társadalmi struktúra szempontjából kiemelésre érdemes érdekviszonyokat és erőviszonyokat nem dönthetjük el eleve egy ideáltipikus modell alapján, hanem csupán a társadalmi viszonyok egészét figyelembe véve. Így a vizsgált társadalmi folyamattól függően, illetve annak függvényében, hogy mely egyénekhez, illetve csoportokhoz fűződő viszonyaik a leglényegesebbek, lehetnek egyes egyének, illetve csoportok meghatározott vonatkozásban rivális, más vonatkozásban erős tolerált, ismét más vonatkozásban esetleg semleges társadalmi helyzetben.

- Az előbbi típusokhoz képest a pluralista társadalmi alakulatnak megfelelő társadalomban a társadalmi állapotrétegződés lényegesen kisebb egyenlőtlenségeket tartalmaz és kevésbé állandó, és elvileg kizárt a rendi rétegződés.

A pluralista társadalomban természetesen kizárt a rendi rétegződés, de társadalmi állapotrétegződés itt is kialakulhat. Kiegyenlített erőviszonyok mellett is alakulhatnak úgy az érdekviszonyok, hogy – az érdekviszonyok és az erőviszonyok által meghatározottan – a helyzeti társadalmi erőkben az egyes egyének és csoportok között jelentős egyenlőtlenségeket találunk. Általában azonban azt mondhatjuk, hogy a félpluralista alakulathoz képest a pluralista alakulatban a társadalmi állapotrétegződés lényegesen kisebb egyenlőtlenségeket mutat és emellett kevésbé állandó.

A pluralista társadalmi alakulatnak megfelelő szerveződési forma csak kis létszámú társadalmi csoportokban és/vagy olyan csoportokban alakulhat ki, ahol a tevékenységi funkciók összehangolása nem teszi szükségessé a munkamegosztási viszonyokban az alá- és fölérendeltségi viszonyokat, és ahol a tulajdonviszonyok sem differenciáltak.

Tehát monista társadalmi alakulat hosszabb távon csupán elnyomás eredményeként tartható fenn. A társadalom természetes szerveződésének főleg a félmonista társadalmi alakulat felel meg, és a fejlett kapitalista társadalmakra a félmonista társadalmi alakulat jellemző. Félpluralista társadalmi alakulat viszonylag kis létszámú társadalmi csoportban is kevés valószínűséggel alakul ki, az állami (vagy nemzeti) társadalomban viszont lehetetlen kialakítani ilyen alakulatot. Ennek ellenére, a társadalmi egyenlőség iránt elkötelezett, és az adott állami (vagy nemzeti) társadalom politikai életében aktívan részt vevő egyének számára a félpluralista társadalmi alakulat lehet az a társadalomideál, amely bár tökéletesen nem valósítható meg, de bizonyos mértékig megközelíthető.

2.2. A kapitalista és a szocialista társadalom

A) A kapitalista társadalom

Mindenekelőtt meg kell jegyeznem, hogy a kapitalista és a szocialista társadalom közötti megkülönböztetés elvileg nem a társadalmi alakulat szerinti megkülönböztetés; azaz, a kapitalista és a szocialista társadalom nem két tipikus társadalmi alakulat. Elvileg a termelési mód, főleg a tulajdonviszonyok szempontjából különböztethetjük meg egymástól a kapitalista és a szocialista társadalmat. Azonban ez a különbség nagyrészt meghatározza az adott társadalom mindennapi társadalmi struktúráját és politikai struktúráját, valamint e két struktúra közötti főbb összefüggéseket, azaz a társadalmi alakulat egészét.

Kapitalista társadalomnak nevezzük azt a társadalmat, amelyben alapvetően a kapitalista termelési mód érvényesül. Marx felfogását követve, Mann (1986: 374–375; 1993: 23–24) nézete szerint a kapitalista termelési mód legfőbb jellemzői a következők: (1) árutermelés, azaz a termelők a termékeket nem saját felhasználásra, hanem eladásra állítják elő; (2) a termelési eszközök jogilag és teljes mértékben a (tulajdoni) tőkések tulajdonában vannak; (3) a munkások el vannak választva a termelési eszközöktől, de szabadon rendelkeznek a munkaerejükkel és munkájukért bért kapnak. Az első jellemző vonásként említett árutermelés bármely modern társadalomra jellemző, ezért ezt a szempontot nem emelem ki a kapitalista termelési mód alábbi legfőbb jellemzői között. Fent harmadikként említett jellemző vonás is jellemző bármely modern társadalomra, azonban a kapitalista termelési mód két alapvető tulajdoni osztálya közül a tulajdoni tőkével nem rendelkező egyének osztályára vonatkozik, ezért ezt a szempontot kiemelem a következő meghatározásban. Ugyanakkor a szóban forgó tulajdonságokat ki kell egészíteni a gazdaság irányítására, koordinációjára vonatkozó ismertetőjeggyel (pl. Milanovic 2019: 12).

- *A kapitalista termelési mód* legfőbb jellemzői: (1) a termelési eszközök magántulajdonban és főleg nagytulajdonosok tulajdonában vannak, akik főleg tulajdonuk hasznosítása révén jutnak jövedelemhez; (2) a tulajdoni tőkével nem rendelkező egyének munkaerejükkel szabadon rendelkeznek és munkájuk révén juthatnak jövedelemhez; (3) a gazdaság irányítása, összehangolása decentralizált és a piac által meghatározott.

A valóságos kapitalista társadalmak termelési módjai az említett ismertetőjegyekhez képest természetesen jóval összetettebbek és jelentős mértékben különbözhetnek egymástól.

A kapitalista termelési módra nem csupán a magántulajdon jellemző, hanem a tulajdoni tőke magas koncentrációja is; azaz viszonylag kevesen birtokolják a termelési eszközök teljes mennyiségének a nagy részét. A nagy tulajdoni tőkével rendelkező egyének főleg tulajdonuk hasznosítása révén jutnak jövedelemhez.

Azonban az utóbbi évtizedekben a jelentős tulajdoni tőkével rendelkező egyének gyakran jól fizető állást vagy állásokat is betöltenek, így a tőkejövedelem mellett jelentős munkajövedelemmel is rendelkeznek (Milanovic 2019: 14, 17). Fentebb már utaltam arra, hogy a kiemelt meghatározásban a második – a tág értelemben vett munkásokra vonatkozó – szempont a kapitalizmus előtti termelési módoktól különbözteti meg a szóban forgó termelési módot, és ez a szempont elvileg bármely modern társadalomra jellemző. A kapitalizmusban a gazdaság irányítása decentralizált, a gazdasági koordináció elsősorban a résztvevők közötti piaci csere mechanizmusai révén valósul meg, amelyek meghatározzák a termelt áruk és szolgáltatások árait és mennyiségeit (Wright 2010: 34).

Mint már említettem, a kapitalista és a szocialista társadalom elvileg nem két tipikus társadalmi alakulat, de a termelési móddal összefügg az adott társadalom mindennapi társadalmi struktúrája és politikai struktúrája, valamint társadalmi alakulata.

- A kapitalista társadalomban jellemzően a nagytulajdonosok és a felső vezetők egy része, esetleg az állami, politikai felső vezetők egy része rendelkezik a politikai hatalommal vagy – a politikai hatalommal rendelkező egyének kissé tágabb körén belül – viszonylag a legjelentősebb politikai erőkkel. Ennek megfelelően, a kapitalista társadalom alakulata monista vagy félmonista társadalmi alakulat.

A kapitalista társadalom politikai rendszere lehet demokratikus vagy autokratikus politikai rendszer. Lentebb (3.1A) majd rámutatok arra, hogy a kapitalista országok egy részében létrejött demokratikus politikai rendszer, amelyet majd egységes politikai rendszernek nevezek, jellemzően a hatalmi társadalmi hálózat számára biztosítja a politikai hatalmat, és főleg az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjai, különösen a hatalmi hálózat politikai érdekeinek az érvényesítését szolgálja. Ebben a hálózatban jellemzően a nagytulajdonosoknak és a jelentős (állami, politikai, gazdasági stb.) szervezetek felső vezetőinek az egy része rendelkezik a legjelentősebb politikai erőkkel. A kapitalista termelési móddal nem lenne összeegyeztethető a hagyományosan kialakult demokratikus politikai rendszerhez képest jóval demokratikusabb politikai rendszer, amelynek a működése révén a viszonylag előnyösebb és a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok közötti politikai erőviszonyok közel kiegyenlítettek lennének.

Főleg a nagytulajdonosok és a hozzájuk kapcsolódó felső vezetők egy részének a politikai hatalma vagy – a politikai hatalommal rendelkező egyének tágabb körén belül – viszonylag a legjelentősebb politikai ereje biztosíthatja azoknak a társadalmi intézményeknek a hosszú távú fennmaradását, amelyek aktuálisan lehetővé teszik a nagy vagyonok felhalmozását, fenntartását és generációkon át történő átörökítését. E felfogást alátámasztja például Scott (1992) Nagy-Britanniára vonatkozó és Domhoff (2014) Egyesült Államokra vonatkozó osztályelemzése, amelyeket a szóban forgó szempontból majd lentebb (3.1A) ismertetek. Milanovic

(2019: 56) is azt állítja, hogy „a tartós felső osztály kialakulása lehetetlen, ha ez az osztály nem gyakorol politikai ellenőrzést. Csak erre a célra használt politika garantálhatja, hogy a felső osztály a csúcson maradjon."

Autokratikus politikai rendszerrel rendelkező kapitalista társadalomban a politikai hatalommal rendelkezhet az állami, politikai felső vezetők viszonylag szűk köre is, a nagytulajdonosoktól és a hozzájuk kapcsolódó felső vezetőktől jelentős mértékben függetlenül. Az ilyen állami, politikai elit is érdekelt a kapitalista termelési mód fenntartásában, és hatalmának megőrzésében támaszkodhat egyrészt – a demokratikus politikai rendszer fedezeteként is szükséges mértéken felül – jelentős mértékben és közvetlenül az uralomra, azaz a testi kényszerítés és a testi erőszak alkalmazására (erre az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel). Másrészt támaszkodhat a hozzá kapcsolódó hűségi társadalmi hálózat és az általa kialakított és/vagy fenntartott privilegizált rendi réteg tagjainak a támogatására. Harmadrészt esetleg támaszkodhat formálisan demokratikusnak tűnő választásokon a választásra jogosult állampolgárok relatív vagy abszolút többségének a támogatására is, ha populista ideológiával és propagandával nagyrészt elnyeri azoknak a támogatását is, akiknek a politikai érdekeivel alapvetően ellentétesen politizál.[4]

A tizennegyedik „A" fejezetben (1.3B) nagyvonalúan felvázoltam a modern kapitalista társadalom mindennapi társadalmi struktúráját, amely nagymértékű társadalmi egyenlőtlenségeket foglal magában és határoz meg. Ezek az egyenlőtlenségek az utóbbi évtizedekben a fejlett kapitalista országokban általában nőttek. Például egyrészt nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek, másrészt nőttek a vagyoni egyenlőtlenségek, amelyek a jövedelmi egyenlőtlenségekhez képest jóval nagyobbak, egyrészt a vagyon felhalmozása, másrészt a generációk közötti átvitel eredményeképpen (Milanovic 2019: 23, 26; Piketty 2014).

Arnason (2015: 353–354) rámutat arra, hogy az 1989-es évtől a Szovjetunió és a közép-európai szocialista országok váratlan átalakulását, ezekben az országokban a kapitalizmus kialakulását a társadalomkutatók jellemzően a kapitalizmus teljes győzelmeként értelmezték. Ebben a győzelemben annak a bizonyítékát látták, hogy a modern társadalom egyetlen életképes és hosszú távon fenntartható formája a kapitalizmus. Azonban a kapitalizmus nagy győzelmének tekintett átalakulás után közel negyedszázaddal újra napirendre kerültek a kapitalizmus működésének és fenntarthatóságának a problémái.

[4] Például Kínában – mint inkább kapitalista, nem pedig szocialista országban – valószínűleg egy olyan állami, politikai felső vezetői elit rendelkezik a politikai hatalommal, amelynek a hatalma nagyrészt független a nagytulajdonosoktól, azonban amelynek a tagjai – kormányzati és politikai hatalmukat kihasználva – részben maguk is jelentős (tulajdoni) tőkésekké váltak (Milanovic 2019: 91–96, 105–106). Másik példával élve, Oroszországban a putyini vezetés bizonytalanná tette a Jelcin elnöksége alatt létrejött (tulajdoni) tőkésosztály tulajdonát, és nagyrészt újra elosztotta a vállalati vagyonokat. Olyan új (tulajdoni) tőkésosztály kialakítására törekedett, amelynek a tagjai hűségesek hozzá és elfogadják, hogy a politikai élet szférájában nem rendelkezhetnek jelentős befolyással (Szelenyi 2015: 9–10).

B) A szocialista társadalom

Szocialista társadalomnak nevezzük azt a társadalmat, amelyben alapvetően a szocialista termelési mód érvényesül. Kornai (1993: 102–108, 128) meghatározása szerint a szocialista termelési mód fő jellemzője egyrészt az, hogy a termelési eszközök állami tulajdonban, pontosabban a központi kormány vagy egy területi (megyei, városi stb.) állami szervezet tulajdonában vannak; másrészt, a gazdaság irányításában, a gazdasági tevékenységek összehangolásában a bürokratikus koordináció érvényesül. Az a szempont már nem közvetlenül a termelési módra vonatkozik, hogy – a szóban forgó szerző nézete szerint – a szocialista társadalomban egyetlen (jelentős) párt, a kommunista párt létezik (nem feltétlenül ilyen elnevezéssel), amely szorosan összefonódik az állammal, és amelynek alapvető szerepe van a kormányzati és a politikai hatalom gyakorlásában (41–43, 65–71).

Az alábbi meghatározásban a fent említett első és második ismertetőjegyet kiegészítem a munkavállalókra vonatkozó ismertetőjeggyel és eltekintek a fent említett harmadik szemponttól.

- *A szocialista (államszocialista) termelési mód* legfőbb jellemzői: (1) a termelési eszközök állami (vagy szövetkezeti) tulajdonban vannak; (2) az egyének főleg munkavállalókként és munkájuk révén juthatnak jövedelemhez; (3) a gazdaság irányítása, összehangolása az állami és politikai felső vezetés kezében összpontosul.

A valóságos szocialista társadalmak termelési módjai az említett ismertetőjegyekhez képest természetesen jóval összetettebbek és jelentős mértékben különbözhetnek egymástól.

Szocialista társadalomnak a történetileg megvalósult és ma már kevéssé létező, 1989-et követően általában kapitalista társadalommá átalakult valóságos állami (vagy nemzeti) társadalmakat nevezem. Az ilyen társadalmat gyakran nevezik államszocialista társadalomnak vagy – a kommunista jelzőt általában negatív értelemben használva – kommunista társadalomnak. Tehát a szocialista termelési mód és a szocialista társadalom jellemző képviselőiként a korábbi szocialista országokra, főleg Közép- és Kelet-Európa, valamint Ázsia szocialista országaira kell gondolnunk (ehhez lásd Kornai 1993: 38–39). Ma is vannak olyan korábbi szocialista országok (Kína és Vietnam, részben Laosz), amelyekben a kommunista párt az egyedüli (jelentős) politikai párt, de amelyeknek a termelési módját már inkább tekinthetjük kapitalista, mint szocialista termelési módnak (Milanovic 2019: 87–91, 96). Más, bizonyos értelemben ma is szocialista országok (Kuba, Észak-Korea, részben Laosz) viszont a szocializmus számára olyan mértékben kedvezőtlen nemzetközi körülmények között léteznek, hogy ezekben az országokban a szocialista termelési mód csak meglehetősen sajátos formában létezhet.

A fent kiemelt meghatározás szerint a szocialista termelési mód egyik fő jellemzője az, hogy a termelési eszközök állami (vagy szövetkezeti) tulajdonban vannak.

Az állami tulajdon legfőbb formája az állami vállalat, amelynek a tulajdonosa névlegesen az állam, amit a kormány képvisel. A tulajdonlás másik jellemző formája a szövetkezeti tulajdon, amely azonban inkább tekinthető egyfajta kvázi állami tulajdonnak, mert a szövetkezet tagjai nem rendelkeznek valódi tulajdonjogokkal. A szocialista társadalomban vagy nem létezik olyan magánvállalat, amelynek a tulajdonosa fizetett alkalmazottakat foglalkoztat (az önfoglalkoztatástól eltekintve), vagy a vállalatok nagyon kis részére korlátozódik. Így a (tulajdoni) tőkéből származó jövedelem összességében kismértékű, a felnőtt és munkaképes egyének jellemzően mint munkavállalók juthatnak jövedelemhez. A szocialista társadalomban a gazdaság irányításában, a gazdasági tevékenységek összehangolásában az úgynevezett bürokratikus koordináció érvényesül. Például a központi állami- és pártapparátus tagjai döntenek vállalatok alapításáról vagy megszüntetéséről, az általuk jóváhagyott tervek szerint osztják el az anyagokat, a félkész- és készterméket, a munkaerőt és a beruházási kereteket a vállalatok között. (Kornai 1993: 102–118, 128, 144–147)

A szocialista termelési móddal összefügg az adott társadalom mindennapi társadalmi struktúrája és politikai struktúrája, valamint társadalmi alakulata.

- A szocialista (államszocialista) társadalomban a felső állami és politikai vezetők egy része rendelkezik a politikai hatalommal vagy – a politikai hatalommal rendelkező egyének kissé tágabb körén belül – viszonylag a legjelentősebb politikai erőkkel. Ennek megfelelően, a szocialista társadalom alakulata monista vagy félmonista társadalmi alakulat.

Mint már említettem, a szocialista társadalomban egyetlen (jelentős) politikai párt létezik, amely szorosan összefonódik az állammal. A kommunista párt alapszervezetei meghatározott területi egységek vagy munkahelyek alapján szerveződnek és tagságuk jellemzően a lakosság 5–10 százalékára terjed ki. A társadalmi élet különböző területein általában egyetlen úgynevezett tömegszervezet (szakszervezet, ifjúsági szervezet, speciális szakmai szervezet stb.) létezik. (Kornai 1993: 66–67, 71–72) Ezeknek a szervezeteknek főleg azt a funkciót szánták, hogy a párt felsőszintű testületeinek és felső vezetőinek az állásfoglalásait és döntéseit közvetítsék a lakosság különböző csoportjai felé. Azonban a volt szocialista országokban ezek a szervezetek – a különböző területi és ágazati lobbykkal együtt – alkalmassá válhattak arra is, hogy a különböző területi csoportoknak, a dolgozók különböző csoportjainak, a különböző szakmáknak a fő problémáit, és e problémák megoldására vonatkozó elképzeléseket közvetítsék a felső állami és politikai vezetők felé. Ennek révén egyes szocialista országokban a politikai hatalommal rendelkező egyének és csoportok köre hasonló mértékben kiterjedhetett a mindennapi társadalmi életben hatalommal rendelkező egyének és csoportok köréhez képest az egyének és csoportok szélesebb körére, mint a kapitalista országokban a demokratikus politikai képviseleti rendszer működése révén.

Wright (2010: 120–121) államizmusnak nevezi a fenti értelemben vett szocializmust, és ettől megkülönbözteti a felfogása szerinti szocializmust. Ilyen értelemben a szocialista társadalomban egyrészt a termelési eszközök „társadalmi" tulajdonban vannak, azaz társadalmi egyesülések vagy érdekérvényesítő társulások formájában az egyének adott körének a tulajdonában; másrészt, az erőforrások elosztását és felhasználását az adott egyének valósítják meg, mégpedig „társadalmi erő" gyakorlása, azaz az említett egyesüléseken vagy társulásokon belüli együttműködés révén. Azonban Wright szerint, ahogyan nem létezhet tisztán kapitalizmus vagy államizmus, a valóságban nem létezhet tisztán ez a fajta „igazi" szocializmus sem; egy társadalom annál inkább tekinthető szocialista társadalomnak, az adott társadalomban minél inkább érvényesülnek az említett ismertetőjegyek (124).

Visszatérve a történetileg megvalósult szocializmushoz, úgy tűnik, hogy a szocialista termelési mód gazdasági szempontból kevésbé hatékony a kapitalista termelési módhoz képest. Kialakulásuktól kezdve 1990-ig vizsgálva a Szovjetuniót és az európai szocialista országokat, az adatok azt mutatják, hogy ezek az országok gazdasági szempontból kevésbé voltak hatékonyak az európai kapitalista országokkal összehasonlítva, de abban eltérnek a vélemények, hogy ennek mi a magyarázata (Milanovic 2019: 82–85). Azonban a szocialista társadalomban a megtermelt javak és a javak termeléséből származó jövedelmek jóval kevésbé egyenlőtlenül oszlanak el az emberek között. A szocialista társadalomban a tulajdoni tőkéből származó jövedelem és vagyon viszonylag kismértékű, így az öröklés révén szerzett vagyon is jóval kevésbé járul hozzá a társadalmi egyenlőtlenségekhez és azok növekedéséhez. Tehát, mindkét társadalomban hasonló – monista vagy félmonista – társadalmi alakulatot feltételezve, a kapitalista társadalomhoz képest a szocialista társadalomban jelentősen kisebbek a társadalmi egyenlőtlenségek. A szocialista társadalomban természetesen jóval kisebbek a vagyoni egyenlőtlenségek, de kisebbek a jövedelmi egyenlőtlenségek is (Kornai 1993: 337–338).

A szocialista (államszocialista) termelési mód összeegyeztethetetlen a kapitalista országok egy részében kialakult demokratikus politikai rendszerrel. Ha egy szocialista társadalomban bevezetik a hagyományosan kialakult demokratikus (és egységes) politikai rendszert, az adott társadalom kapitalista társadalommá fog átalakulni, ahogyan ezt a közép- és kelet-európai történelmi példák is mutatják. Mégpedig főleg nem azért, mert ez felel meg az adott társadalmon belüli választói többség politikai érdekeinek; hanem inkább azért, mert az egységes politikai rendszer főleg az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjai, különösen a hatalmi hálózat politikai érdekeinek az érvényesítését szolgálja. Mint már említettem, alább (3.2) majd javaslatot teszek a demokratikus politikai rendszer alapvető átalakítására, az úgynevezett dualista politikai rendszer kialakítására. Azonban majd látjuk, hogy a dualista politikai rendszernek sem

a szocialista termelési mód, hanem egy olyan összetett termelési mód felel meg, amelyet szociál-kapitalista termelési módnak – és az adott társadalmat szociál-kapitalista társadalomnak – is nevezhetjük.

3. A politikai rendszer és a társadalom átalakítása

Fentebb (2.1Ab) hangsúlyoztam, hogy közvetlenül főleg az állami-politikai intézmények formálása révén lehet tudatosan formálni a társadalmi alakulat egészét. Ebben az alfejezetben egyrészt a mai demokratikus és egységes politikai rendszer kritikájával foglalkozom, másrészt javaslatot teszek a politikai intézmények és szervezetek jelentős átalakítására, az úgynevezett dualista politikai rendszer, és ezáltal a szociál-kapitalista társadalom kialakítására. Az egységes és a dualista politikai rendszer tárgyalása már nem képezi az intézményes szociológia elméletének a részét, de ahhoz szorosan kapcsolódik és nagyrészt azon alapszik, ezért indokolt itt tárgyalni.

A politikai rendszer tárgyalása során főleg a politikai pártok és a társadalmi osztályok állnak az érdeklődés homlokterében. Ezért röviden emlékeztetek arra, hogy ezeket a csoportokat mennyiben és milyen értelemben tekinthetjük cselekvések, érdekek és társadalmi erők szubjektumainak. A tizenharmadik fejezetben (3.2Bb) rámutattam arra, hogy az érdekérvényesítő társulásokat csak az elmélet eklektikus szintjén tekinthetjük cselekvőknek. Tehát a következőkben a politikai pártok cselekvéseiről, érdekeiről és politikai erőiről az elmélet eklektikus szintjén lesz szó. A politikai párt szervezett kvázi-cselekvőnek tekinthető, amelynek a „cselekvése" valójában főleg vezetőinek, illetve hatalmi hálózatának, részben képviselőinek, megbízott tisztviselőinek és jelöltjeinek, esetleg közönséges aktivistáinak a – funkcionálisan bizonyos mértékben összehangolt – cselekvéseiben, tevékenységében nyilvánul meg. Ennek megfelelően, egyrészt amikor a politikai pártok érdekeiről lesz szó, valójában az említett cselekvők (vezetők, képviselők stb.) érdekeire kell gondolnunk. Másrészt, egy politikai párt politikai erejét az említett cselekvők politikai szempontból jelentős társadalmi képességei – főleg a párt parlamenti képviselőinek és állami tisztséget betöltő tagjainak a hatáskörei – alkotják annyiban, amennyiben e képességeket a párt intézményei révén összehangolva használhatják fel, és amennyiben ezek a képességek egy külső egyén vagy csoport számára a szükségletkielégítés feltételeit képezik.

A fent említett fejezetben utaltam arra is, hogy – bizonyos esetektől eltekintve – az egyének társadalmilag jelentős kategoriális csoportjait elméletileg nem tekinthetjük társadalmi cselekvőknek. A társadalmi osztályok mint csupán kategoriális csoportok nem rendelkeznek saját (egyesült) érdekkel és saját (egyesült) társadalmi erővel sem. Ezért az egységes és a dualista politikai rendszer tárgyalása kapcsán általában a társadalmi osztályok tagjainak az érdekeiről lesz szó; valamint a társadalmi osztályok politikai erején valójában főleg az adott társadalmi osztályokat képviselő pártok politikai erejét kell érteni, olyan mértékben, amilyen mértékben az adott pártok az adott társadalmi osztályok tagjainak az érdekeit képviselik.

Robert Michels (2001: 245) írta a huszadik század elején, hogy „a demokráciában rejlő hiányosságok nyilvánvalóak", de „a társadalmi élet formájaként a demokráciát kell választani, mint a legkevésbé rosszat". Ezzel a nézettel valószínűleg egyetértenek a politikai rendszerek kutatói, esetleg azzal a különbséggel, hogy a demokratikus politikai rendszert nem a legkevésbé rossz, hanem inkább a legjobb politikai rendszernek tekintik. A *Freedom House* értékelése szerint napjainkban (2023-ban) – a föld közel kétszáz független országát figyelembe véve – az országok közel 43 százalékának (84 országnak) van demokratikus politikai rendszere.[5] Az említett szervezet által évente közölt adatok a demokratikus országok számáról valószínűleg túlzottan kedvezőek, és a demokratikus politikai rendszerekről szóló kutatások ezekhez képest jellemzően jóval kevesebb országra terjednek ki. Például Lijphart (1984; 2012) először huszonegy, majd harminchat országban kutatta a demokratikus politikai rendszert, valamint McDonald és Budge (2005) huszonegy demokratikus országot elemzett. Mindazonáltal – a demokratikus országok számától viszonylag függetlenül – igen jelentős kérdés, hogy a demokratikusnak tekinthető politikai rendszerek valójában milyen mértékben felelnek meg a velük szemben támasztható követelményeknek.

A demokratikus politikai rendszer legfőbb jellemzője ideálisan az, hogy politikai egyenlőséget biztosít az állampolgárok között, egyenlő mértékben figyelembe veszi valamennyi állampolgár politikai preferenciáit, politikai érdekeit (Dahl 1971: 1–2; 2006: 4). Emellett úgy tűnik, hogy az állampolgárok is fontosnak tartják a politikai egyenlőséget mint demokratikus értéket (Christensen–Huttunen–Malmberg–Silagadze 2023: 33–34). Tehát a demokratikus politikai rendszerrel szemben főleg azt a követelményt támaszthatjuk, hogy közel egyaránt aktuális lehetőséget nyújt valamennyi társadalmi osztály tagjai számára a mindennapi társadalmi élet szférájában létező érdekeik politikai érdekek formájában történő megjelenítésére és politikai érdekeik érvényesítésére.

Lentebb (3.1A) majd rámutatok arra, hogy nagyrészt különböző felfogásokkal találkozhatunk a politológiai és a szociológiai irodalomban abban a tekintetben, hogy ez a követelmény milyen mértékben érvényesül a valóságban. Felfogásom szerint a hagyományosan kialakult demokratikus politikai rendszer, amelyet egységes politikai rendszernek nevezek, csak arra alkalmas, hogy főleg az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjai, különösen a hatalmi hálózat politikai érdekeinek az érvényesítését szolgálja, és csak ezen érdekeknek alárendelve nyújt aktuális lehetőséget a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok tagjai politikai érdekeinek az érvényesítésére. A következő alfejezet második felében (3.1B) majd javaslatot teszek az egységes politikai rendszer alapvető átalakítására, az úgynevezett dualista politikai rendszer kialakítására. A dualista politikai rendszerben egymástól viszonylag elkülönült képviseleti rendszere van egyrészt az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályoknak, másrészt a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok-

[5] Ehhez lásd: https://freedomhouse.org/report/freedom-world#Data

nak, és a parlamentben a két rendszer két házának a szereplői végül megegyezéssel hozhatnak közös döntéseket. Felfogásom szerint a dualista rendszer működése révén nagyrészt kiegyenlítődhet az előnyösebb helyzetű és a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok politikai ereje, és a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok is érdemben részt vehetnek a társadalom alakításában.

A társadalomtudományi irodalomban vannak figyelemre méltó elképzelések a demokratikus politikai rendszer fejlesztésére, de ezek az elképzelések – ismereteim szerint – az egységes képviseleti rendszer keretei között és/vagy az általános (országos szintű) képviseleti rendszeren kívül, a társulási demokrácia és főleg a közvetlen részvételi demokrácia területén javasolnak bizonyos intézményes formákat és eljárásokat (pl.: Barber 2003; Caterino–Hansen 2019; Elstub 2008; Elstub–McLaverty 2014; Habermas 1996: 287–328; Hendriks 2006; Wright 2010: 155–188). Azonban – nézetem szerint – az állami (vagy nemzeti) társadalomban a politikai demokrácia alapvető formája az általános (országos szintű) választásokon alapuló képviseleti demokrácia, és én egy alapvetően új általános képviseleti rendszert javaslok, amelyet dualista politikai rendszernek nevezek.[6]

A jelen alfejezet első részében először a mai politikai képviseleti rendszer, az úgynevezett egységes politikai rendszer bírálatával foglalkozom. Ezt követően javaslatot fogalmazok meg az egységes politikai rendszer alapvető átalakítására, az úgynevezett dualista politikai rendszer kialakítására. Az alfejezet második részében a dualista politikai rendszer működőképességét és megvalósíthatóságát elemzem.

3.1. Az egységes és a dualista politikai rendszer

A) Az egységes politikai rendszer kritikája

Mint fentebb (1.1A) említettem, az emberi életnek azokat a területeit, amelyeket a funkcionalista rendszerelméletekben rendszereknek vagy alrendszereknek neveznek, én szféráknak vagy alszféráknak nevezem, és ilyen értelemben nem használom a rendszer vagy az alrendszer kifejezést. Így politikai rendszernek nem a politikai élet szférájának az egészét nevezem, hanem csak a szóban forgó szféra formális intézményrendszerét és szervezetrendszerét; valamint rendszeren itt nem funkcionális rendszert, hanem sajátos összességet vagy egészet értek. Az állami (vagy nemzeti) társadalomban a politikai rendszer legfőbb területe a politikai képviseleti rendszer. Ennek az alapvető átalakítására teszek javaslatot, ezért a mai politikai rendszert tekintve is csak a képviseleti rendszerrel foglalkozom.

---

[6] Duális vagy dualista jelzővel részben különböző politikai rendszereket jelölnek a társadalomtudományi irodalomban. Ebben a tanulmányban nem a szokásos értelemben vett dualista politikai rendszerről, valamint nem az Elstub (2008: 137–175) által javasolt dualista modellhez hasonló elképzelésről van szó, amely a képviseleti és a közvetlen részvételi demokrácia kettősségére és összekapcsolódására vonatkozik.

- *Egységes politikai rendszernek* nevezem a kapitalista országok egy részére jellemző és demokratikus rendszernek tekintett politikai képviseleti intézményrendszert és szervezetrendszert, amelyben valamennyi választó szavazhat bármelyik politikai pártra és/vagy bármelyik párt jelöltjére, és valamennyi párt versenyezhet bármelyik másik párttal a választók szavazataiért.

A politikai képviseleti rendszerben a demokrácia érvényesülésének a legfontosabb vonatkozásai a következők: (1) a politikai pártok és a pártrendszer, (2) a választási rendszer, (3) a parlament összetétele és szervezete, (4) a kormány összetétele, valamint (5) a politikai döntési eljárás. Az egyes országokra jellemző demokratikus politikai képviseleti rendszerek nagyon változatosak, de itt csak a politikai pártokról és a pártrendszerekről teszek röviden említést.

A képviseleti demokrácia legjelentősebb szervezetei a politikai pártok (lásd pl.: Masi–Pizzimenti 2023: 5; Pomper 1992: 144–150). A pártokat különböző szempontok szerint osztályozhatjuk (lásd pl.: Enyedi–Körösényi 2001: 24–26; Pomper 1992: 150–153; Sartori 2005; Stokes 1999: 250–258); a továbbiakra tekintettel itt azt érdemes kiemelni, hogy különbséget tehetünk a politikai pártok két fő típusa, a rétegpárt és a gyűjtőpárt között. A rétegpárt egy meghatározott kategoriális csoporthoz tartozó választók politikai érdekeinek, törekvéseinek és/vagy nézeteinek a képviseletére és érvényesítésére vállalkozik, ezért főleg az adott csoport tagjainak a szavazataira számít. A gyűjtőpárt (catchall party) olyan ideológiát és politikai programot kínál, amely egy jóval szélesebb és társadalmi szempontból sokkal heterogénebb választói kör tagjai számára is elfogadható lehet; és az adott párt így törekszik lehetőleg minél több választó szavazatának az elnyerésére (pl. Aldrich 1995: 7; Mazzoleni–Heinisch 2023: 10).

A választási rendszer hatással van a politikai pártrendszerre és a parlament összetételére (pl.: Bowler 2008: 579–582; Enyedi–Körösényi 2001: 261–262; Katz 1997: 144–149; Lijphart 1994b: 141–142; 2012: 155; Norris 2004: 81–88). Azonban az említett összefüggés fordítva is érvényesül; a már létező parlamenti pártok történetileg hatással vannak a választási rendszerre, illetve annak változására. A parlamenti pártok, illetve azok vezetői általában olyan választási rendszereket részesítenek előnyben, amelyek várhatóan megszilárdítják, megerősítik vagy növelik politikai erőiket, de tekintettel lehetnek általánosabb szempontokra (pl. a képviseletre és/vagy a kormányzóképességre) is (Benoit 2004: 367–370; Colomer 2004: 3–13).

Mint már említettem, nagyrészt különböző felfogásokkal találkozhatunk a politológiai és a szociológiai irodalomban abban a tekintetben, hogy a demokratikus politikai rendszerek valójában milyen mértékben tesznek eleget a politikai egyenlőség követelményének. A huszadik század közepén kialakult liberális pluralista felfogás szerint a fejlett kapitalista országokra jellemző liberális politikai rendszerek olyan pluralista rendszerek, amelyek kielégítő mértékben eleget tesznek a fent említett követelménynek (pl. Dahl 1961; Truman 1951). Azonban a pluralista felfogás legújabb áramának, az új kritikai pluralizmusnak a képviselői árnyaltabb fel-

fogást alakítottak ki, és a fejlett kapitalista társadalmak politikai rendszereit nem tekintik feltétlenül pluralista rendszereknek (pl.: McFarland 2007; Schlosberg 2002: 69–103; 2006: 147–152). McDonald és Budge (2005: 234) nézete szerint az általuk elemzett huszonegy demokratikus ország demokratikus történelme során sikeresen megfelelt a demokrácia normatív követelményeinek. Lijphart (1994a: 12; 2012: 268, 273–295) – a demokratikus politikai rendszereket elemezve – különbséget tesz a többségi és a konszenzusos politikai rendszerek között. Kutatási eredményei szerint a többségi rendszerek kevésbé, a konszenzusos rendszerek viszonylag nagyobb mértékben megfelelnek a fenti követelménynek; az előbbiek kevésbé demokratikus, az utóbbiak demokratikusabb működést biztosítanak.

Riker (1988: 244) felfogása szerint nem várhatunk el túl sokat egy demokratikus politikai rendszertől; azt állítja, hogy a demokratikusnak tekinthető politikai rendszer sem alkalmas valamiféle népakarat érvényesítésére. A hivatalnokok uralkodnak és nem a népakaratot képviselik, „ezért könnyen lehetnek zsarnokok, akár a saját nevükben, akár egy feltételezett képzeletbeli többség nevében. A liberális demokrácia egyszerűen a vétójog, amely által néha korlátozni lehet a hivatalos zsarnokságot." E szerint a politikai egyenlőség abban rejlik, hogy a választók egyenlő esélyekkel rendelkeznek a hivatalnokok korlátozására és a hivatalból történő eltávolítására (246).

Az uralkodó osztályról (ruling or dominant class) és az erő-elitről (power elite) szóló elméletek és empirikus elemzések szerint a demokratikus kapitalista társadalmakban – a formálisan demokratikus politikai rendszer ellenére – valójában a társadalom tagjainak egy igen szűk köre, az úgynevezett uralkodó osztály vagy az erő-elit rendelkezik a politikai hatalommal (pl.: Domhoff 2014; Mills 1972; Scott 1992). Felfogásom közel áll az utóbb említett felfogásokhoz, és eszerint a demokratikus politikai rendszerrel rendelkező kapitalista társadalmakban általában a hatalmi társadalmi hálózat rendelkezik a politikai hatalommal.

Egyes kutatók – a huszadik század utolsó évtizedeire és/vagy a huszonegyedik század elejére tekintettel – rámutatnak a demokratikus politikai rendszer válságára vagy hanyatlására. Laruffa (2024: 602) nézete szerint az utóbbi évtizedekben a nyugat fejlett kapitalista országaira a neoliberalizmus felemelkedése jellemző, „ami összefügg a demokratikus minőség hanyatlásával a háború utáni szociáldemokrata kompromisszumot követően, azaz a »dedemokratizálódás« folyamataival, a gazdaság feletti demokratikus ellenőrzés csökkenésével és a »posztdemokrácia« kialakulásával". Dalton (2004: 191) kutatási eredményei szerint a fejlett kapitalista országokban az állampolgárok bizalma és támogatása a politikusok, a politikai pártok és a politikai intézmények iránt fokozatosan csökkent az 1960-2000 közötti időszakban. Diamond (2015: 144) azt állítja, hogy 2006-tól a demokratikus politikai rendszerek romlása figyelhető meg, nemcsak a kevésbé fejlett országokban, hanem a fejlett kapitalista országokban is.[7]

[7] Viszont más kutatók azt a nézetet vallják, hogy nem mutatható ki a politikai demokrácia jelentős válsága vagy hanyatlása (pl.: Andeweg–Aarts 2017; Fuchs–Roller 2019; Levitsky–Way 2015).

A következő kritika az egységes politikai rendszer normális működésére vonatkozik, attól viszonylag függetlenül, hogy napjainkban erre a rendszerre milyen mértékben jellemző vagy nem jellemző a válság. Az alábbiakban először azokra a felfogásokra mutatok rá nagyon röviden, amelyek szerint a kapitalista társadalmakban – a formálisan demokratikus politikai rendszer ellenére – a társadalom tagjainak egy igen szűk köre, az úgynevezett uralkodó osztály vagy az erő-elit rendelkezik a politikai hatalommal. Majd azt az állításomat igyekszem alátámasztani, hogy az egységes politikai rendszer főleg az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjai, különösen a hatalmi hálózat politikai érdekeinek az érvényesítését szolgálja.

Scott (Nagy-Britanniára vonatkozó), valamint Domhoff (Egyesült Államokra vonatkozó) osztályelemzéséről a tizennegyedik „A" fejezetben (1.3Bb) már volt szó. Itt abból a szempontból utalok az említett két szerző felfogására, hogy a demokratikus politikai rendszerrel rendelkező fejlett kapitalista társadalmakban kik és mennyiben rendelkeznek a politikai hatalommal.[8] Scott (1992: 65–67, 72) a nagytulajdonosokat és a felső gazdasági vezetőket sorolja a (tulajdoni) tőkésosztályba. Felfogása szerint Britanniában a tőkésosztály egy része politikai uralkodó osztályként is létezik, mert egy szélesebb körből szerveződő erő-blokkban fölényben van, amelynek révén aránytalanul jelentős mértékben képviselteti magát az erő-elitben, amely uralja az államapparátust. E mechanizmus révén az állam működése az erő-blokk, különösen a tőkésosztály érdekeinek az érvényesítését és a tőkésosztály gazdasági hatalmának az alátámasztását szolgálja (29, 32, 37–39, 118–119, 124, 137, 151). Az uralkodó osztály uralma, illetve politikai hatalma révén biztosítja a létező társadalmi viszonyok és a kapitalista termelés rendszerének a fenntartását, valamint a tőkésosztály privilégiumainak az állandósítását. Konkrétabban fogalmazva, biztosítja például a magántulajdon jogi kereteinek, a társasági és a kereskedelmi jognak a fenntartását, olyan gazdaságpolitika folytatását, amely támogatja a (tulajdoni) tőke felhalmozását és olyan szociálpolitika felvállalását, amely kedvező a tőkésosztály számára (138–142).

Az Egyesült Államokban Domhoff (2014: 14, 42, 44, 65) egyrészt megkülönbözteti a felső társadalmi osztályt, amely a tulajdonon és a jövedelemtermelő javak feletti „ellenőrzésen" alapszik. Másrészt, a felső társadalmi osztályon belül megkülönbözteti a testületi gazdagokat, azaz a „testületi közösség" nagytulajdonosait és igazgatóit. Felfogása szerint nem a felső társadalmi osztály egésze tekinthető uralkodó osztálynak, hanem ezen belül a testületi gazdagok képezik az uralkodó osztályt. Ez az uralkodó osztály rendelkezik a politikai hatalommal; azaz, az uralkodó osztály uralja a szövetségi kormányt az őket érdeklő kérdésekben, és

[8] Felhívom a figyelmet arra, hogy az említett szerzők felfogásának az ismertetése során uralkodó osztályon (dominant or ruling class) és uralmon (domination or rule) fogalmaim szerint hatalmi társadalmi osztályt és hatalmat kell érteni. Valamint tőkésosztályon itt nem a fogalmaim szerinti társadalmi-tőkés osztályt (14/A. fejezet: 1.2Bb), hanem a hagyományos értelemben vett, illetve az adott szerzők felfogása szerinti tőkésosztályt kell érteni.

formálja azokat a gazdasági és politikai kereteket, amelyek között más csoportoknak és osztályoknak is működniük kell (xii, 162, 192). Domhoff (2014: 13, 16, 39) nézete szerint az uralkodó osztály szervezeti alapját az általa úgynevezett „testületi közösség" képezi. A „testületi közösség" magában foglalja mindazokat a nagy profit-orientált szervezeteket (nagyméretű bankokat és részvényügynökségeket, könyvviteli cégeket, társasági-jogi cégeket, részvénytársaságokat stb.), amelyek egy átfogó hálózatba szerveződnek.

A „testületi közösség", illetve az uralkodó osztály a következő négy folyamat és hálózat révén befolyásolja a kormányt és a törvényhozást céljai elérésében. (1) A sajátos érdekérvényesítési folyamatban a „testületi közösség" rövid távú kormányzati és politikai vonatkozású ügyeivel foglalkoznak; e folyamatban főleg lobbisták, vállalati jogászok és szakmai társaságok vesznek részt, amelyek a sajátos érdekérvényesítési hálózatot alkotják; e hálózat a kongresszusi bizottságok, a minisztériumi osztályok és a szabályozó ügynökségek befolyásolására összpontosít. (2) A politika-tervezési folyamatban a „testületi közösség" politikai érdekeit fogalmazzák meg; ebben főleg alapítványok, agytrösztök és politikai vitacsoportok vesznek részt, amelyek a politika-tervezési hálózatot alkotják; e hálózat a Fehér Ház, a releváns kongresszusi bizottságok és a magas státuszú újságok és magazinok befolyásolására összpontosít. (3) A véleményformáló folyamat a közvélemény befolyásolására irányul; a véleményformáló hálózat magában foglalja a nagy „public relations" cégeket és azokat a (hazafias, adóellenes stb.) szervezeteket is, amelyek dicsőítik a fennálló rendet és óva intenek a „nagy államtól"; az adott szervezetek által alkalmazva sok reklámigazgató, korábbi újságíró és korábbi kormányzati tisztségviselő tagja a véleményformáló hálózatnak. (4) A jelölt-kiválasztó folyamatban olyan politikusok kiválasztásával foglalkoznak az adott hálózat tagjai, akik várhatóan felvállalják azon témák képviseletét, amelyek megfogalmazódnak a sajátos érdekérvényesítési és a politika-tervezési folyamatokban. Azok az egyének és szervezetek, akik az említett négy hálózatban működnek, a testületi gazdagok mint uralkodó osztály politikai fegyvernemét alkotják. Ez a politikai fegyvernem a végső lépés a szövetségi kormány feletti osztályhatalom megszerzése felé vezető úton. (Domhoff 2014: 7¬8)

Az általam képviselt felfogás nagyrészt összhangban van Scott és Domhoff fent idézett felfogásával az „uralkodó osztály", illetve a hatalmi társadalmi osztály körülhatárolása tekintetében. Itt azt hangsúlyozom, hogy a valóságot tekintve alapvetően elfogadom az említett szerzők osztályelemzését abból a szempontból is, hogy a demokratikus politikai rendszerrel rendelkező kapitalista társadalmakban kik és mennyiben rendelkeznek a politikai hatalommal, de elméletileg más fogalmakban kifejezve.

- Felfogásom szerint a demokratikus politikai rendszerrel rendelkező kapitalista társadalmakban általában a hatalmi társadalmi hálózat rendelkezik a politikai hatalommal. Az egységes politikai rendszer csak arra alkalmas,

hogy főleg az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjai, különösen a hatalmi hálózat politikai érdekeinek az érvényesítését szolgálja, és csak ezen érdekeknek alárendelve nyújt aktuális lehetőséget a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok tagjai politikai érdekeinek az érvényesítésére.

A tizennegyedik „A" fejezetben (1.2Ad) láttuk, hogy a hatalmi társadalmi hálózat jellemzően magában foglalja egyrészt a hatalmi osztály tagjait, másrészt – bizonyos valószínűséggel – a támogatott osztály és az erős tolerált osztály (kevés valószínűséggel esetleg a közepes tolerált osztály) tagjainak egy részét. A hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok, illetve ezen osztályok tagjai az egységes politikai rendszerben hatékonyan nem vesznek részt és nem vehetnek részt a társadalmi intézmények kialakításában (a jogalkotásban), és ezáltal a társadalmi viszonyok létrehozásában.

Egyes szerzők részben arra hivatkozva kérdőjelezik meg vagy tagadják a fejlett kapitalista társadalmakban a társadalmi osztályok és az osztálystruktúra jelentőségét vagy egyáltalán a létezését, hogy a hagyományos osztályelméletek szerinti osztálystruktúrából kevéssé lehet magyarázni az egyének és csoportok politikai magatartását, különösen a választások alkalmával (pl.: Clark–Lipset 2001: 46–49; Pakulski–Waters 1996: 132–148). Azonban az osztályalapú szavazás magas aránya akkor lehetne jellemző, ha a politikai pártok osztályalapon szerveződnének (Hout–Brooks–Manza 2001: 66), és napjainkban – a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok vonatkozásában – főleg nem ilyen alapon szerveződnek.

Felfogásom szerint a társadalmi helyzet, illetve a társadalmi osztályhelyzet szerinti különbségek jelentik a lényegi társadalmi különbségeket az egyének és csoportok között. Tehát egy hatékonyan működő demokratikus politikai rendszerben a különböző irányultságú politikák döntően a társadalmi helyzet függvényében érintik kedvezően vagy kedvezőtlenül az állampolgárokat. Következésképpen, döntően a választók társadalmi helyzetének kellene meghatároznia azt, hogy melyik párt jelöltjére vagy melyik pártra adják le szavazataikat. Ezzel szemben, olyan tényezőknek, amelyek szorosan összefüggnek a fogalmaim szerinti társadalmi helyzettel, illetve a társadalmi osztályhelyzettel (társadalmi-gazdasági státusz, foglalkozási osztályhelyzet, iskolázottság), nincs nagyon jelentős hatása a választók szavazási döntéseire; e tényezőkhöz képest jóval jelentősebb a vallás hatása (Norris 2004: 108–114).

A klasszikus felfogás szerint a politikai pártrendszer bizonyos értelemben az adott társadalom struktúráját, illetve az adott társadalomra jellemző társadalmi törésvonalakat tükrözi (Mudge–Chen 2014: 307–308). Úgy tűnik azonban, hogy a mai kapitalista társadalmakban a politikai pártok nagyrészt nem a – társadalmi helyzeteket kifejező – mindennapi társadalmi struktúra alapján alakítják ki a politikájukat, hanem bizonyos értelemben fordítva: nagyrészt a pártok alakítják ki a népességen belüli politikai törésvonalakat (vö.: Enyedi 2004; McDonald–Budge 2005: 31–32; Norris 2004: 98–101). A jelentős pártok, miközben általában és főleg

az előnyösebb társadalmi helyzetben lévő egyének politikai érdekeit képviselik és érvényesítik, igyekeznek ideológiájukkal (és részben programjukkal) elhatárolni a választóknak azt a szélesebb körét, amelyből szavazóik kikerülhetnek, bizonyos szempontok szerint különböző nézetekkel és elkötelezettséggel rendelkező csoportokra osztva az adott társadalom népességét. Az adott állami (vagy nemzeti) társadalomban a hatalmi hálózat annál nagyobb mértékben képes saját politikai érdekeinek megfelelően működtetni a demokratikus politikai rendszert, különböző szempontok szerint minél inkább megosztottak az adott hálózaton kívüli egyének és csoportok, különösen a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok. Tehát különösen a hatalmi hálózat politikai érdekeit képviselő és érvényesítő pártok tudatosan elősegítik a szóban forgó megosztottságot, miközben igyekeznek minél több választót megnyerni az adott pártok szavazóiként.

Például a konzervatív pártok a vallási és a nemzeti érzések szószólóiként igyekeznek kialakítani, elhatárolni és szavazókként megnyerni a vallási és/vagy nemzeti érzésű (vagy csupán az ilyen elvárásoknak megfelelni szándékozó) választókat azon hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok tagjai körében is, akiknek az érdekeivel alapvetően ellentétesen politizálnak. Viszont a liberális pártok – az egyenlő jogok követelményével összefüggésben – a társadalom (faj, nem, nemi orientáció stb. szerinti) sokszoros megosztottságát hangsúlyozva igyekeznek elfedni a – fogalmaim szerinti – társadalmi struktúrát és a strukturális egyenlőtlenségeket, valamint azt, hogy mindenekelőtt a hatalmi társadalmi osztály, illetve a hatalmi hálózat politikai érdekeit képviselik és érvényesítik.[9]

A szociáldemokrata (jellemzően munkás-, szocialista- vagy szociáldemokrata elnevezésű) pártok eredetileg a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok tagjai politikai érdekeinek a képviseletére és érvényesítésére jöttek létre. Azonban ezek a pártok főleg a huszadik század utolsó évtizedeiben egyre inkább eltávolodtak az említett érdekek képviseletétől és a szocialista eszméktől; a neoliberalizmust támogató gyűjtőpártokká váltak, és ettől várták szavazóik számának a növekedését (pl.: Karreth–Polk–Allen 2012: 792, 814–815; Mudge 2018: 9–10, 43–68; Polacko 2023: 504; Snegovaya 2022: 717, 719–722).

- Tehát az egységes politikai rendszer főleg az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjai politikai érdekeinek az érvényesítését szolgálja, amelynek fő meghatározó tényezői a politikai pártok vonatkozásában a következők: (1) a gyűjtőpártok szerepe, (2) a nyilvánosság és a tömegközlési eszközök szerepe, (3) a politikusok hálózati tagsága, (4) a különböző politikai törésvonalak kialakulása és (5) a hűségi társadalmi hálózat kialakulása.

[9] *Strukturális egyenlőtlenségeknek* a társadalmi struktúrában rejlő és a társadalmi struktúra által meghatározott társadalmi egyenlőtlenségeket nevezem, amelyek lehetnek helyzetbeli, állapotbeli vagy rendi társadalmi egyenlőtlenségek (14/B. fejezet: 2.1Ba).

(1) A jogalkotásra és a kormányzásra a kormánypárt vagy a kormánykoalíció meghatározó pártja lehet döntően vagy a legjelentősebb mértékben hatással. Ilyen helyzetbe főleg a gyűjtőpártoknak van esélyük kerülni, amelyek a választók széles körének a szavazatai elnyerése érdekében látszólag nagyrészt felvállalják mind az előnyösebb társadalmi helyzetben lévő, mind a hátrányosabb társadalmi helyzetben lévő választók politikai érdekeinek a kifejezését és érvényesítését. Ezek a pártok azonban a fentebb tárgyalt és a következő pontokban említendő tényezőkkel összefüggésben valójában főleg az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjainak, különösen a hatalmi hálózat tagjainak a politikai érdekeit képviselik. Ha egy adott állami (vagy nemzeti) társadalomban két nagy gyűjtőpárt létezik, ezek a pártok valószínűleg főleg aszerint különböznek egymástól, hogy két különböző, de egymást részben átfedő erő-elit hálózathoz kapcsolódnak.

(2) A szavazatok megszerzését nagymértékben meghatározza az, hogy az adott párt képviselői és jelöltjei milyen mértékben jelenhetnek meg a nyilvánosságban. Azok a pártok számíthatnak arra, hogy főleg az erő-elit tagjainak a tulajdonában lévő, általuk befolyásolt tömegközlési eszközök révén nyilvánossághoz jutnak, valamint gazdag személyektől a párt működéséhez anyagi támogatásokat kapnak, amelyeknek a politikai irányvonala megfelel a hatalmi osztály, illetve az előnyösebb helyzetben lévők érdekeinek. Ez arra készteti a szavazatok növelésére törekvő pártokat, illetve e pártok vezetőit, hogy politikai irányvonalukat az említett érdekeknek megfelelően alakítsák ki.

(3) Az „oligarchia vastörvényével" összefüggésben az egyes pártok által képviselt politikai irányvonalat jellemzően nem a párt egész tagsága, hanem a pártvezetés, illetve az adott párton belüli hatalmi hálózat tagjai alakítják ki (Michels 2001: 38). A jelentősebb pártok vezetői, illetve befolyásosabb tagjai viszont nagy valószínűséggel tagjaivá válnak az össztársadalmi szintű hatalmi társadalmi hálózatnak és/vagy a hűségi hálózatnak, vagy eredetileg is e hálózatok tagjai közül kerülnek ki. Így a pártvezetés, illetve a párton belüli hatalmi hálózat tagjai az adott párt politikai irányvonalát nagyrészt annak megfelelően alakítják ki, hogy az megfeleljen az említett hálózatokban a velük szemben támasztott elvárásoknak.

(4) A jelentős politikai pártok a hatalmi társadalmi osztályt és részben más előnyösebb helyzetű társadalmi osztályokat kiemelve, más vonatkozásokban nagyrészt semlegesítik a társadalmi struktúra hatását az egyének politikai magatartására azáltal, hogy ideológiájukkal és politikájukkal olyan politikai törésvonalakat igyekeznek kialakítani és/vagy megerősíteni, amelyek megosztják a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályokat a társadalmi struktúrához és a strukturális egyenlőtlenségekhez képest kevésbé jelentős szempontok szerint.

(5) A kormányzati hatáskörök birtokában az adott kormánypárt vagy kormánykoalíció, illetve a párton vagy koalíción belüli hatalmi hálózat tagjai kialakítják az adott párthoz vagy pártokhoz kapcsolódó hűségi (patrónus-kliens) hálózatot, behálózva a társadalom tagjainak egy részét (vö.: Medina 2010: 178–180). A hűségi hálózat tagjai főleg nem az adott párt vagy koalíció programjára és politi-

kai irányvonalára való tekintettel szavaznak az adott pártra vagy pártokra, hanem azért, mert hűségi adományokra (megbízásokra, pályázati támogatások elnyerésére, vezetői kinevezésekre, állásokra, esetleg privatizálandó vagyontárgyakra) számíthatnak az adott párt vagy pártok kormánypárttá válása esetén. A hűségi adományozás egyik formája a hűdíjasok érdekeinek megfelelő jogi szabályozás, tehát az adott párt vagy koalíció politikai irányvonalával ily módon is az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjainak az érdekeit képviseli, mivel a hűdíjasok jellemzően ezen osztályok soraiból kerülnek ki.

A fent tárgyaltak szerint a valóság meglehetősen távol áll a politikai egyenlőség ideáljától. Azonban a demokratikus politikai rendszerrel rendelkező kapitalista országok között is vannak jelentős különbségek abban a tekintetben, hogy az adott politikai képviseleti rendszer milyen mértékben működik valóban demokratikus rendszerként. Különbséget tehetünk a többségi és a konszenzusos politikai rendszerek, valamint a demokratikus politikai döntéshozatal két alapmodellje, a többségi és a konszenzusos modell között.[10] Demokráciák című cikkében, tizennyolc demokratikus ország összehasonlító elemzése alapján, Lijphart (1994a: 12) arra a következtetésre jut, hogy a konszenzusos demokrácia demokratikusabb működést biztosít. A szóban forgó szerző később megjelent könyvében – már több változó alapján különbséget téve a többségi és a konszenzusos politikai rendszerek között és harminchat demokratikus ország elemzésére támaszkodva – hasonló következtetésre jut (Lijphart 2012: 268, 273–295). E szerint a konszenzusos demokrácia egyrészt jobban szolgálja általában a politikai képviseletet és a kisebbségek védelmét, valamint a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklését; másrészt, a gazdasági teljesítményt tekintve legalább annyira hatékony kormányzást biztosít, mint a többségi demokrácia. Nézetem szerint azonban az úgynevezett konszenzusos politikai rendszerekre is nagymértékben jellemzőek a fent tárgyalt politikai egyenlőtlenségek.

Az alapvető probléma tehát nagyon röviden a következő. A modern kapitalista társadalomban jellemzően a hatalmi társadalmi hálózat rendelkezik a politikai hatalommal. Az egységes politikai rendszer főleg az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjai, különösen a hatalmi hálózat politikai érdekeinek az érvényesítését szolgálja, és az ennek megfelelő társadalomban nagymértékűek a társadalmi egyenlőtlenségek és nem kielégítő a társadalmi hatékonyság.

[10] A többségi modell szerint a kormánypárt politikai ereje kiemelkedő, és a demokrácia fő döntéshozatali elve a többségi elv. A konszenzusos modellben a politikai erő többféle módon megosztott, szétszórt és korlátozott, és a demokrácia fő döntéshozatali elve a megegyezés elve (Lijphart 2012: 2–4, 9–45; lásd még: Katz 1997: 61–66; Norris 2004: 68–77).

B) A dualista politikai rendszer fő vonásai és következményei

Mint már említettem, azzal az állítással általában egyetértenek a kutatók, hogy a legkevésbé rossz vagy a legjobb politikai rendszer – meglehetősen tökéletlen működése ellenére – a demokratikus politikai rendszer. Felmerül azonban az a kérdés, hogy a hagyományosan kialakult egységes politikai rendszer a megvalósítható legjobb demokratikus politikai rendszer vagy lehetséges ettől jelentősen eltérő és jobb politikai rendszer is? Fentebb már említettem, hogy vannak figyelemre méltó elképzelések a demokratikus politikai rendszer fejlesztésére, de ezek az elképzelések – ismereteim szerint – az egységes képviseleti rendszer keretei között és/vagy az általános képviseleti rendszeren kívül, a társulási demokrácia és főleg a közvetlen részvételi demokrácia területén javasolnak bizonyos intézményes formákat és eljárásokat.

Azonban a következőkben egy alapvetően új politikai képviseleti rendszert vázolok fel, amelyet dualista politikai rendszernek nevezek. Felfogásom szerint ugyanis a dualista politikai rendszer megvalósítása jelentheti az előző alfejezetben tárgyalt probléma megoldását. A dualista politikai rendszerre vonatkozó elképzelés még részben utópia; illetve – Wright (2010: 6) kifejezését használva – fogalmazhatunk úgy is, hogy ez az elképzelés „reális utópia".

- A *reális társadalmi utópia* a társadalom jelentős átalakítására vonatkozó olyan elképzelés, amely elméletileg (azaz, kedvező körülmények között) működőképes és megvalósítható, azonban amelyben bizonyos értékekre vonatkoztatva főleg a kívánatosság tükröződik, és az adott valóságos körülmények közötti működőképesség és megvalósíthatóság tisztázatlan.

A köznyelvben az utópia kifejezés általában a jelentől gyökeresen eltérő, (majdnem) tökéletes elképzelt társadalomra utal, és arra, hogy az adott javaslat irreális, azaz – a valóságban lehetséges bármilyen körülményeket feltételezve – megvalósíthatatlan (Hetland 2024: 514). Viszont Mannheim (1954: 173–184) nézete szerint az utópia olyan elképzelés, amely a jövőben megvalósítható és csak az adott „társadalmi rend" szempontjából tűnik megvalósíthatatlannak. Az itt használt értelemben a reális utópia olyan elképzelés, amely valószínűleg működőképes és rövidebb vagy hosszabb távon megvalósítható, azonban amelynek az adott valóságos körülmények közötti működőképességét és megvalósíthatóságát a releváns tapasztalatok megvitatása és megfelelő kutatások révén tisztázni kellene (vö.: Wright 2006: 148–152; 2010: 20–25).

A legfőbb társadalmi értékek, amelyekre tekintettel szükség lenne a mai demokratikus politikai rendszer jelentős átalakítására: a demokrácia, a társadalmi egyenlőség és a társadalmi hatékonyság. Felfogásom szerint a *politikai demokrácia* ideálisan azt jelenti, hogy a társadalom tagjai maguk alakítják ki az adott társadalom intézményeit, és ezáltal maguk hozzák létre társadalmi viszonyait. Azonban ilyen ideális vagy közel ideális politikai demokrácia az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén

megvalósíthatatlan. Az állami (vagy nemzeti) társadalom demokratikus politikai rendszerével szemben gyakorlatilag főleg azt a követelményt támaszthatjuk, hogy az intézmények kialakítására, azaz a jogalkotásra a különböző társadalmi osztályok tagjai – képviselők közvetítésével – minél jelentősebb befolyással legyenek, valamint az előnyösebb és a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok tagjainak a politikai befolyása egymáshoz képest minél kiegyenlítettebb legyen.

A demokrácia különböző szempontokból értékes (lásd pl. Bonvin–Laruffa–Rosenstein 2018: 955–957). Nézetem szerint a politikai demokrácia főleg azért jelentős, mert hozzájárulhat a társadalmi egyenlőség és a társadalmi hatékonyság növeléséhez. A szinte teljes társadalmi egyenlőség természetesen megvalósíthatatlan, emellett nem is kívánatos, mert a társadalmi hatékonyság érvényesítése bizonyos vonatkozásokban és bizonyos mértékben eleve feltételezi a társadalmi egyenlőtlenségeket. Azonban a kapitalista társadalmakra jellemző mai társadalmi egyenlőtlenségek jelentős csökkentésére lenne szükség; ezzel szemben, az utóbbi néhány évtizedben a szóban forgó egyenlőtlenségek jelentős mértékben nőttek, és előre láthatóan tovább nőnek (Milanovic 2019: 23, 26; Piketty 2014).[11] Az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén társadalmi hatékonyságon azt értem, hogy egységnyi munkával és egységnyi természeti erőforrás felhasználásával mennyi ember milyen mértékű jólétéhez lehet hozzájárulni. Nézetem szerint a kapitalista társadalmakban túl sok munkát és természeti erőforrást pazarolnak el a leggazdagabbak további gazdagodására és nagyrészt értelmetlen fogyasztására. Főleg e gazdagodás és fogyasztás rovására, a társadalmi javak jóval kevésbé egyenlőtlen elosztására lenne szükség a társadalmi hatékonyság növelése érdekében is.

- *A dualista politikai rendszer kialakításának legfőbb összetevői*: (1) a felső és az alsó politikai osztály kialakítása a viszonylag előnyösebb vagy hátrányosabb társadalmi helyzet alapján, (2) intézményesen elkülönült két pártrendszer kialakítása egyrészt a felső politikai osztály, másrészt az alsó politikai osztály képviseletére, (3) a parlamentben a felsőház és az alsóház kialakítása a két politikai osztály képviseletére és (4) a konszenzusos döntési eljárás kialakítása.

Ezeket az összetevőket a 15.6. ábrán szemléltetem, amelyeket a következő négy bekezdésben tárgyalom kissé részletesebben.

(1) A társadalom választásra jogosult népességét megközelítőleg fele-fele arányban két kategoriális csoportra kell osztani, és e két csoportot két politikai osztályként kell létrehozni. A *felső politikai osztályt* alkotják az előnyösebb hely-

[11] A politikai demokrácia színvonala és a mindennapi társadalmi élet szférájára jellemző társadalmi egyenlőtlenségek kölcsönösen hatnak egymásra. A növekvő társadalmi egyenlőtlenségek tovább rontják a politikai demokrácia érvényesülésének az esélyét; a politikai demokrácia alacsonyabb színvonala viszont a társadalmi egyenlőtlenségek további növekedését eredményezi; és így mehet tovább a folyamat, a demokrácia teljes felszámolásáig.

zetű társadalmi osztályok tagjai, az *alsó politikai osztályt* alkotják a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok tagjai. Elméletileg a felső politikai osztályt a hatalmi osztály, a támogatott osztály, az erős tolerált osztály és a pártolt osztály tagjai, valamint a közepes tolerált osztály viszonylag előnyösebb helyzetű tagjai alkotják. Az alsó politikai osztályt a kiszolgáltatott osztály, a korlátozott osztály és a gyenge tolerált osztály tagjai, valamint a közepes tolerált osztály viszonylag hátrányosabb helyzetű tagjai alkotják. A társadalmi struktúra elemzése alapján meg lehet határozni azt a néhány ismertetőjegyet (pl. tulajdoni tőke, foglalkozás és beosztás, jövedelem), amelyek szerint gyakorlatilag megvalósítható a népesség kettéosztása a parlamenti választások előtt, de csupán a vagyon és a jövedelem figyelembevétele is kielégítő lehet.[12]

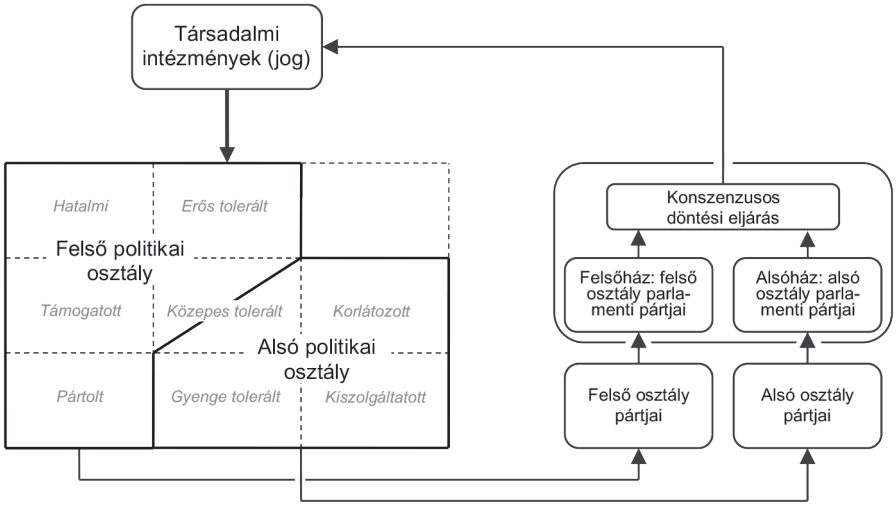

15.6. ábra: A dualista politikai rendszer

(2) Intézményesen elkülönült politikai pártrendszert kell kialakítani egyrészt a felső politikai osztály, másrészt az alsó politikai osztály képviseletére; tehát az egyes politikai pártok vagy a csak felső politikai osztály, vagy csak az alsó politikai osztály képviseletére jöhetnek létre. A parlamenti választások alkalmával az adott politikai osztály választói csak az adott osztály pártjaira, illetve képviselőjelöltjeire szavazhatnak, tehát a szavazatokért az azonos politikai osztályhoz tartozó pártok versenyezhetnek egymással. A felső politikai osztály és az alsó politikai osztály

[12] A tanulmányaikat folytató eltartott felnőtteket bizonyos életkorig eltartóik (szüleik) társadalmi helyzete alapján kellene besorolni az egyik vagy a másik politikai osztályba.

pártjainak tagjai, tisztségviselői, képviselőjelöltjei és képviselői csak az adott osztály tagjainak a soraiból kerülhetnek ki.[13]

(3) A parlamentben két különálló, ugyanannyi képviselőből álló házat alkotnak a parlamentbe jutott pártok. A parlamenti felsőházat alkotják a felső politikai osztály pártjainak parlamentbe jutott képviselői, az alsóházat alkotják az alsó politikai osztály pártjainak képviselői. A felsőházon belül és az alsóházon belül egymástól elkülönülten alakul ki a két kormánypárt vagy kormánykoalíció és a belső ellenzék.

(4) A parlamentben a dualista politikai rendszernek megfelelő konszenzusos döntési eljárást kell kialakítani a parlamenti munkára, különösen a kormányalakításra és a jogalkotásra vonatkozóan. A konszenzusos döntési eljárás keretében a parlamenti döntések mindkét ház támogatásával születhetnek, azaz egy döntés akkor érvényes, ha azzal mind a felsőház, mind az alsóház képviselőinek a többsége (minősített döntés esetén például a kétharmada) egyetért.[14]

A dualista politikai rendszer várható legfőbb előnye az, hogy ebben a rendszerben nagyrészt kiegyenlítődhet az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok és a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok politikai ereje. Egyrészt a felső politikai osztály pártjai, másrészt az alsó politikai osztály pártjai nem versenyezhetnek a másik osztály pártjaival a szavazatok megszerzéséért. Tehát az alsó politikai osztály pártjai, illetve e pártok képviselőjelöltjei összességükben ugyanolyan eséllyel rendelkeznek a parlamentbe jutásra, mint a felső politikai osztály pártjai, illetve e pártok képviselőjelöltjei. Ez egyrészt ösztönzően hat az alsó politikai osztály tagjainak körében a politikai szerveződések létrehozására és egyénileg is a politikai életben való jelentősebb részvételre. Másrészt, ezáltal jelentősen megváltozik a parlament összetétele, ami önmagában – a parlament szervezeti formájától függetlenül – is javítja a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok tagjainak a képviseletét.

A dualista politikai rendszerben egyrészt a felső politikai osztály pártjai nyíltabban és világosabban képviselhetik az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjainak a politikai érdekeit az egységes politikai rendszer gyűjtőpártjaihoz képest. Másrészt feltételezhető, hogy az alsó politikai osztály pártjainak, illetve képviselőinek döntően a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok tagjainak a politikai érdekeit kell képviselniük ahhoz, hogy elegendő, illetve lehetőleg minél több szavazatot érjenek el a választások alkalmával.

---

[13] Azonban, ha egy adott egyén eredetileg az alsó politikai osztályból képviselővé vált, a következő választás alkalmával egy alkalommal még újra indulhat és képviselő maradhat, előnyösebb vagy hátrányosabb társadalmi helyzetétől függetlenül.

[14] Különbséget tehetünk a parlamentáris és az elnöki kormányzati rendszerek között (lásd pl.: Lijphart 2012: 106–107, 115). A dualista politikai rendszer bevezetése esetén parlamentáris kormányzati rendszer kialakítása indokolt.

A dualista politikai rendszerben létrejöhet a felső- és az alsó politikai osztály pártjait közel egyenlő arányban képviselő tagokból álló kormány is, de létrejöhet úgynevezett szakértői kormány is. Esetleg könnyebben jut egyezségre a két ház két kormánypártja vagy kormánykoalíciója olyan miniszterelnök és miniszterek megbízását illetően, akik nem politikusok és szorosan nem kötődnek az egyik vagy a másik párthoz vagy koalícióhoz. Az ilyen rendszerben a kormány munkáját főleg a két házon belüli két kormánypárt vagy kormánykoalíció ellenőrzi, amelyek bizonyos értelemben egymás ellenzékei.

Amennyiben a dualista politikai rendszer intézményes működése zavartalan, a felsőház és az alsóház pártjai együttműködésre vannak késztetve, az általuk képviselt politikai érdekeket csak a másik féllel való megegyezés révén érvényesíthetik. Ez hosszabb távon az együttműködést elősegítő és a konfliktusok megfelelő kezelését segítő politikai kultúra kialakulásának kedvez. Az is igaz viszont, hogy ilyen politikai kultúra hiányában a dualista politikai rendszer nem működhet természetének megfelelően.

A dualista politikai rendszer jelentősége nem önmagában van, hanem abban, hogy milyen társadalom, illetve ezen belül milyen mindennapi társadalmi struktúra és társadalmi rétegződés kialakulását segíti elő.

- A dualista politikai rendszernek megfelelő politikai társadalmi struktúra idővel kialakítja az adott politikai struktúrának megfelelő mindennapi társadalmi struktúrát. A dualista politikai rendszer megvalósításával bizonyos mértékben a félpluralista társadalmi alakulathoz közelíthető az adott társadalom, ennek eredményeként – a szociál-kapitalista társadalomban – a társadalmi egyenlőtlenségek jelentős csökkentésével és a társadalmi hatékonyság javításával.

Az így létrejövő társadalmat nevezhetjük szociál-kapitalista társadalomnak is, amely a mai kapitalista társadalomhoz képest jobban szolgálná általában a társadalom tagjai szükségleteinek a kielégítését. A szociál-kapitalista társadalom és a szociál-kapitalizmus kifejezéseket részben különböző értelemben használják a társadalomtudományokban (pl.: Corfe 2008: 405–410; Wright 2010: 137–139). Azonban a *szociál-kapitalista társadalom* kifejezés itt nem egy előre kidolgozott modellt jelöl a társadalom felépítésére; a szóban forgó társadalom fő vonásai a dualista politikai rendszer működésének eredményeként alakulhatnának ki és országonként részben különbözőek lennének.

A szociál-kapitalista társadalomban a vállalati tulajdonlás fő formája bizonyára a magántulajdon maradna, de a mai kapitalista tulajdonviszonyokhoz képest változatosabb tulajdonviszonyok alakulnának ki. Egyrészt valószínűleg állami tulajdonban lennének a jelentős közszolgáltató vállalatok, másrészt jellemzővé válna a részleges munkavállalói tulajdon. A dualista politikai rendszer működésének eredményeként valószínűleg jelentős mértékben elterjednének olyan intézményes megoldások, melyek elősegítik azt, hogy a munkavállalók mint résztulajdonosok befolyással legye-

nek a vállalatok működésére és – munkajövedelmük mellett – részesedjenek a tőkejövedelemből is (ehhez lásd pl. Wright 2010: 225–234, 237–240).

A szociál-kapitalista társadalomban a vagyoni- és jövedelmi adórendszer a ma jellemző adórendszerekhez képest jobban szolgálná a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését (Piketty 2014: 493–539); az örökösödési adó mérsékelhetné a nagy vagyonok generációkon át történő átörökítését és szinte határtalan növekedését (Milanovic 2019: 48–49). Igen fontos feladat lenne az egészségügyi ellátás és az oktatás területén a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése. Valószínűleg jellemző lenne hagyományosan a szociáldemokrata jóléti rendszerekre jellemző szolgáltatások és ellátások alkalmazásának a kiterjesztése.

3.2. A dualista politikai rendszer működőképessége és megvalósíthatósága

A) A dualista politikai rendszer működőképessége

A következőkben csak röviden foglalkozom a dualista rendszer működőképességével és megvalósíthatóságával, e kérdések további elemzést igényelnek. A működőképesség és a megvalósíthatóság szorosan összefügg egymással, de a szóban forgó rendszer működőképessége tűnik az elsődleges problémának, ezért először ezzel a témával foglalkozom.

- *A dualista politikai rendszer működőképességét* a következő szempontokból veszem szemügyre: az alsó politikai osztály tagjainak alkalmassága politikai érdekeik kifejezésére, az alsóházi képviselők alkalmassága a parlamenti munkára, a felső- és az alsó politikai osztály pártjai közötti erőviszonyok alakulása, valamint a felső- és az alsóház közötti együttműködés.

A dualista politikai rendszer megfelelő működése politikailag nagyrészt tudatos állampolgárokat feltételez, főleg az alsó politikai osztály tagjai körében, akik képesek politikai érdekeik felismerésére és az ennek megfelelő döntésre. Ezzel a követelménnyel szemben felvethető az a probléma, hogy a választói magatartást nagyrészt vagy főleg nem érdekek motiválják (pl.: Feddersen–Sandroni 2006: 1271–1273; Kroneberg–Yaish–Stocké 2010: 11–13; Norris 2004: 153–155). Például Becker (2023: 83–90) felfogása szerint a választók egy része bevett szokásának (vagy érzelmeinek) megfelelően szavaz, mások meg szeretnének felelni a rájuk irányuló és a részvételre vonatkozó elvárásoknak; ismét mások bizonyos értékek által motiválva szavaznak, és vannak olyan választók is, akiknek a választói magatartására az instrumentális racionalitás jellemző. A szerző empirikus kutatási eredményei szerint a választók egy része „célracionálisan", azaz politikai érdekeit szem előtt tartva szavaz; azonban – a különböző motivációkkal jellemez-

hető választói csoportokat figyelembe véve – valószínűleg ők képezik a legkisebb csoportot (94, 98, 103). Érdemes azonban megjegyezni, hogy az érdekeken túli motívumok az adott választók politikai érdekeinek bizonyos mértékben megfelelő vagy attól jelentősen eltérő szavazat leadására is késztethetik a választókat.

Az egyéni érdekek önmagukban kevéssé motiválhatják a parlamenti választásokon való részvételt és a leadott szavazatokat. Ugyanis egyrészt, egy adott választó döntése gyakorlatilag nincs hatással a választások után létrejött parlament és kormány összetételére, valamint a jogalkotásra és a kormányzásra (pl. Blais 2000: 2; Mueller 2003: 319). Másrészt, a választás révén esetleg elérhető és az adott egyén számára kedvező összetételű parlament és kormány az adott egyén politikai preferenciáihoz hasonló preferenciákkal rendelkező egyének csoportjában közjószágot képez. Tehát csupán az egyéni érdekek alapján a választásokon való részvételre – az instrumentális racionalitás elvének megfelelően és a közjavak létrehozásának a problémájából adódóan – a választásra jogosult egyének körében az elhárító beállítottság és a távolmaradás lenne jellemző (pl. Aldrich 1993: 247–250; 1995: 46–47; Olson 1982: 8–9). Ez – és emellett a választók egy részének politikai tájékozatlansága – viszonylag tág teret enged a részvétel más motívumainak; és ezzel összefüggésben annak, hogy a politikai pártok ideológiáik, programjaik és ígéreteik révén jelentős mértékben befolyásolják a választói magatartást.

Ha mégis érdekek által motivált választókat feltételezünk, elvileg az biztosíthatná a választásokon való részvételt és egy adott képviselő és/vagy párt támogatását, ha megegyezés alakulna ki, és ezáltal egyesült érdek jönne létre az érdekeik alapján hasonló preferenciákkal rendelkező választók között. Azonban ilyen egyesült érdek, főleg nagy számuk miatt, nem fűzheti össze a szóban forgó választókat. Egyes kutatók az állampolgári kötelességtudat jelentőségét hangsúlyozzák (pl. Blais 2000: 92–105; Blais–Galais 2016: 61; François–Gergaud 2019: 257–260), amelyre – az érdekek mellett – már csak az elmélet eklektikus szintjén lehetünk tekintettel. E felfogás szerint – a részvétel alacsony ráfordításai mellett – nagyrészt az biztosítja a szavazásokon való részvételt és a szavazófülkében esetleg már az érdekek alapján egy adott képviselő és/vagy párt támogatását, hogy hatékony erkölcsi szabályok alakultak ki a szavazásokon való részvétel támogatására.

A szóban forgó probléma az egységes politikai rendszer megfelelő működését is akadályozza, azonban a dualista politikai rendszer – az egységes rendszerhez képest – jelentősebb mértékben elősegítené a politikai öntudat fejlődését és a politikai érdekeken alapuló választói magatartást. Amennyiben jelenleg nem létezik, hosszabb távon alakulhatna ki olyan politikai kultúra a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok tagjai körében, amelyben döntően a szokások, az erkölcsi szabályok és az értékek is a politikai érdekeknek megfelelő választói döntésekre késztetnék az egyéneket.

A második szempont az volt, hogy az alsó politikai osztály pártjainak vezetői és parlamenti képviselői – amennyiben az adott osztály tagjai közül kerülnek ki – vajon alkalmasak lesznek-e feladataik megfelelő ellátására. A félreértések elkerü-

lésére tekintettel megjegyzem, hogy az alsó politikai osztály tagjainak nagy része szakmailag jól képzett és a közügyekben jól tájékozott. Azonban a szóban forgó osztály szakmailag kevésbé képzett tagjainak is esélyt kellene adni arra, hogy parlamenti képviselővé váljon. Ugyanakkor az alsó politikai osztály megfelelő képviselete szempontjából különösen fontos, hogy az alsóházi képviselők alkalmasak legyenek feladataik ellátására. Ezért a képviselőjelöltség feltételeként indokoltnak tűnik (mindkét politikai osztály vonatkozásában) megkövetelni egyrészt a középiskolai végzettséget, másrészt a társadalomtudományi képzettséget igazoló bizonyítványt.[15]

Vajon elősegítené-e az alsó politikai osztály tagjai érdekeinek a megfelelő képviseletét, ha az alsó politikai osztály pártjainak képviselői csak az adott osztály tagjainak a soraiból kerülhetnének ki? Valószínű, hogy a parlamenti képviselők eredeti (képviselővé választásuk előtti) társadalmi helyzete jelentős mértékben befolyásolja politikai nézeteiket és magatartásukat (vö.: Schakel–Hakhverdian 2018: 444). Tehát az elég biztosan kedvezőtlen lenne a szóban forgó szempontból, ha a képviselők többnyire a felső politikai osztály tagjai közül kerülnének ki; márpedig a szóban forgó korlátozás alkalmazása nélkül valószínűleg ez valósulna meg. Ugyanakkor a képviselők eredeti társadalmi helyzete önmagában nem jelenthetne garanciát megfelelő beállítottságukra és magatartásukra (lásd pl.: Michels 2001: 128). Mindazonáltal úgy tűnik, hogy az alsó politikai osztályból származó képviselők általában alkalmasabbak lennének az alsó politikai osztály tagjai érdekeinek a képviseletére és érvényesítésére.[16]

Rátérve a harmadikként említett szempontra, a dualista politikai rendszer várható legfőbb előnye – amint már említettem – az, hogy e rendszer működése révén nagyrészt kiegyenlítődhet az előnyösebb helyzetű és a hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok politikai ereje; azaz, nagyrészt kiegyenlítődhetnek a felső- és az alsó politikai osztály pártjai közötti politikai erőviszonyok. Ebből a szempont-

[15] Tehát amennyiben az adott egyének nem rendelkeznek társadalomtudományi felsőfokú végzettséggel, ahhoz, hogy képviselőjelöltek lehessenek, részt kellene venniük egy speciális társadalomtudományi képzésben, ahol jogtudományi, szociológiai, politikatudományi és közgazdaságtudományi ismereteket szerezhetnek. Ezt a képzést az államnak kellene biztosítania bárki számára, az alsó politikai osztály tagjai számára térítésmentesen.

[16] Egyrészt azért, mert rokoni kapcsolataik valószínűleg az alsó politikai osztályhoz tartozó egyénekhez és családokhoz fűződnek; másrészt, mert valószínűleg jobban ismerik az adott osztály tagjainak az életkörülményeit; harmadrészt, mert valószínűleg jelentősebb mértékben éreznék erkölcsi kötelességüknek az adott osztály érdekeinek a képviseletét.
Az alsóház képviselője, eredeti társadalmi helyzetétől függetlenül, képviselői jövedelme révén valószínűleg a felső politikai osztályba tartozna, ami felveti a következő kérdést. A szakirodalomban nincs egyetértés abban a kérdésben, hogy vajon korlátozni kellene-e azt, hogy egy személyt hányszor lehet újraválasztani parlamenti képviselőnek, és az újraválasztás korlátozása inkább kedvező vagy kedvezőtlen hatással van a képviselők tevékenységére (Katz 1997: 201–202). Elképzelésem szerint az alsóházi képviselő egy alkalommal újraválasztható lenne, tekintettel arra, hogy képviselőként megszerzett tudását tovább hasznosíthassa.

ból a dualista politikai rendszerben különösen fontos az, hogy a felső- és az alsó politikai osztály pártjai egyenlő mértékű pénzügyi támogatásban részesüljenek és közel egyenlő mértékben érhessék el a választókat a tömegközlési eszközök révén. Ebből a célból az állam részéről és/vagy az állami elosztáson keresztül kellene biztosítani az anyagi forrásokat a pártok működéséhez, és megfelelően szabályozni kellene a tömegközlési eszközök működését.

Végül a negyedikként említett szempont tűnik a legjelentősebb problémának; nevezetesen az a kérdés, hogy rendszerint megvalósítható vagy nem a parlament két háza közötti együttműködés.

- A felső- és az alsóház közötti megfelelő együttműködés akadályát főleg egyrészt az jelentheti, ha adott témák tekintetében túl távol áll egymástól a két ház által képviselt álláspont; másrészt az, ha legalább az egyik fél részéről hiányzik a hajlandóság a megegyezésre.

Amennyiben a valóságban érvényesül a McDonald és Budge (2005: 116–137) által megfogalmazott összefüggés, amely szerint a demokratikus politikai rendszerben a „medián szavazó" képviselete áll a pártok politikai irányultságainak a középpontjában, a dualista politikai rendszerben két „medián szavazó" képviselete áll a középpontban, és főleg a nekik megfelelő két politikai irányultságot kell összehangolni.[17] Valószínű, hogy a „medián szavazó" jellemző társadalmi helyzetéhez képest mindkét házban inkább a viszonylag előnyösebb helyzetben lévők képviselete felé tolódik el a politikai gyakorlat, de így sem két szélsőséges politikai irányultságot kell összehangolni a felső- és az alsóház részéről. Tehát elméletileg feltételezhető, hogy – az ennek megfelelő politikai kultúra alapján – a felsőház és az alsóház képes az együttműködésre és a közös döntésre; feltéve, hogy mindkét ház képviselői hajlamosak az együttműködésre. Azonban, a döntések szándékos akadályozásával a felsőház és/vagy az alsóház szinte teljes mértékben működésképtelenné tehetné a dualista politikai rendszert. Ennek elkerülése érdekében ki kellene dolgozni egy olyan eljárást, amely végső alternatívát jelentene a döntésben a házak közötti kompromisszumos döntéssel szemben. Azonban ennek az alternatívának általában minkét kormányzó párt vagy pártkoalíció számára kedvezőtlenebbnek kell lennie a konszenzusos döntési eljáráshoz képest ahhoz, hogy mindkét fél érdekelt legyen a kompromisszumos döntésben.

[17] A medián mandátumelmélet felfogásában az biztosíthatja viszonylag a legnagyobb mértékben a választói többség preferenciáinak az érvényesülését a törvényhozás és a kormányzás során, ha a medián választó preferenciáinak megfelelő politikai programmal rendelkező párt lesz a legerősebb parlamenti párt, amely ezt a programot – többnyire más pártokkal koalícióban – végre tudja hajtani (McDonald–Budge 2005: 5, 22–28). Azonban az egységes politikai rendszerben a „medián szavazó" politikai nézeteit és preferenciáit nagyrészt a politikai pártok formálják ideológiáik, politikai programjaik és nyilatkozataik révén; és általában olyan politika támogatójává teszik a „medián szavazó" mellett a viszonylag hátrányosabb helyzetben lévő szavazók nagy részét is, amely főleg az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjai politikai érdekeinek az érvényesítését szolgálja.

B) A dualista politikai rendszer megvalósíthatósága

A dualista politikai rendszer kialakítható eredetileg szocialista vagy kapitalista társadalomban is.[18] A dualista politikai rendszer működésének eredményeként várhatóan mindkét társadalom fentebb úgynevezett szociál-kapitalista társadalommá fog átalakulni. Demokratikus politikai rendszerrel rendelkező kapitalista társadalmat feltételezve, a dualista politikai rendszer megvalósíthatóságát alapvetően két szempontból érdemes figyelembe venni: egyrészt intézményeit és szervezeteit a szabályozás szempontjából tekintve kialakítható a dualista politikai rendszer vagy nem; másrészt társadalmi, politikai szempontból megvalósítható vagy nem.

- A szabályozás szempontjából tekintve, nézetem szerint kialakítható a két politikai osztály és a dualista pártrendszer szabályrendszere, a dualista rendszeren belüli felsőház és alsóház szabályrendszere, a konszenzusos döntési eljárás szabályrendszere, valamint a parlamenti választások megfelelő szabályrendszere.

Az állam számára általában rendelkezésre állnak olyan adatok a választókról, amelyek felhasználásával megvalósítható a szavazásra jogosult egyének besorolása a felső vagy az alsó politikai osztályba. A választók hibás besorolásának a várható mértéke nem lenne jelentős hatással a dualista politikai rendszer működésére, mert emellett is két egymástól alapvetően eltérő összetételű politikai osztály jönne létre. A politikai pártoknak választaniuk kell, hogy a felső- vagy az alsó politikai osztály pártjaként szándékoznak működni, amely nem jelenthet nehezen megoldható feladatot. Intézményesen és anyagi-technikai szempontból megvalósítható a választókerületek megosztott kialakítása és a választás lebonyolítása is.

A parlament felosztása az általam javasolt és a dualista politikai rendszernek megfelelő felsőházra és alsóházra lényegesen különbözik az egységes politikai rendszernek megfelelő felsőháztól és alsóháztól.[19] Azonban az utóbbi két ház kialakí-

[18] A szocialista társadalom átalakításáról csak nagyon röviden teszek említést. Ha egy szocialista társadalomban – intézményes változás révén – bevezetik az egységes és demokratikus politikai rendszert, az adott társadalom kapitalista társadalommá fog átalakulni, ahogyan ezt az európai történelmi példák is mutatják. Mégpedig főleg nem azért, mert ez felel meg az adott társadalmon belüli választói többség politikai érdekeinek; hanem inkább azért, mert az egységes politikai rendszer főleg az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjai, különösen a hatalmi hálózat politikai érdekeinek az érvényesítését szolgálja. Tehát, ha megérettek a körülmények az adott szocialista társadalom jelentős átalakítására, célszerű az egységes politikai rendszer helyett a dualista politikai rendszert bevezetni, és ezáltal a kapitalizmus helyett a szociál-kapitalizmus kialakítására törekedni.

[19] Léteznek egykamarás és kétkamarás parlamentek a mai demokratikus politikai rendszerekben; valamint vannak olyan átmeneti változatok is, amelyeket csak részben tekinthetjük kétkamarás parlamenteknek. A kétkamarás parlament egyik kamaráját vagy házát közvetlenül választják, a másik kamara vagy ház tagjait jellemzően közvetetten választják vagy választás nélkül kijelölik (Katz 1997: 114; Lijphart 2012: 192–193). A kétkamarás parlamentekben az első kamara vagy alsóház többnyire jelentősebb politikai erővel rendelkezik. Közel hasonló mértékben jelentős házakból álló kétkamarás parlament létrehozása főleg azt a célt szolgálja, hogy a kisebbségi csoportok – nemzetiségi, kulturális-nyelvi, viszonylag önálló területi csoportok – megfelelő képviseletet kapjanak a második kamarában vagy felsőházban (Lijphart 2012: 17–18, 38, 187–203).

tására és a két ház közötti kölcsönhatások szabályozására vonatkozó tapasztalatok felhasználhatók a dualista rendszeren belüli felsőház és alsóház kialakításában és a konszenzusos döntési eljárás szabályozásának a kialakításában is. Nagyon valószínű, hogy e tapasztalatok alapján kialakítható a dualista rendszeren belüli felsőház és alsóház, valamint a duális és konszenzusos döntési eljárás szabályrendszere.

A társadalmi megvalósíthatóságot tekintve, a következőkben a dualista politikai rendszer intézményes társadalmi változás révén történő kialakításával, illetve megvalósíthatóságával foglalkozom. Az intézményes változás esetében a politikai rendszer átalakítása és a dualista politikai rendszer bevezetése az adott intézményes keretek között, alapvetően demokratikus és törvényes módon megy végbe, az adott intézmények, illetve alapvetően az intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok által meghatározottan.

Mindenekelőtt megfogalmazhatunk két egymással ellentétes feltételezést a dualista politikai rendszer intézményes társadalmi változás révén történő megvalósíthatóságára vonatkozóan. Az egyik feltételezés: Az adott állami (vagy nemzeti) társadalomban politikai demokrácia addig lehetséges, ameddig a formálisan demokratikus eljárások a valóságban legfőképpen a hatalmi osztály, illetve a hatalmi hálózat politikai érdekeinek az érvényesítését szolgálják. Tehát amint alapvetően demokratikus és törvényes eljárások révén kialakulna egy valójában jóval demokratikusabb politikai rendszer, ennek kialakulását a hatalmi osztály tagjai, illetve megbízottai (és/vagy más országok államainak és/vagy hatalmi osztályainak a megbízottai) nem-demokratikus és nem-törvényes eszközökkel megakadályoznák. A másik feltételezés: Az adott állami (vagy nemzeti) társadalomban akkor is biztosított a politikai rendszer alapvetően demokratikus és törvényes működése, ha ennek révén kialakulni látszana egy valójában jóval demokratikusabb politikai rendszer, amely viszont a létező politikai rendszerhez képest kevésbé kedvező a hatalmi osztály tagjai számára. Tehát – más szempontokból is kedvező körülmények között – a dualista politikai rendszer alapvetően demokratikus és törvényes politikai változás révén kialakítható.

Az adott kapitalista társadalom valósága esetleg közelebb állhat az első feltételezéshez, de a továbbiakban a második feltételezés valóságos érvényesülését veszem adottnak. Ebben az esetben – a társadalmi megvalósíthatóságot tekintve – főleg két vonatkozásban kell vizsgálni a dualista politikai rendszer megvalósíthatóságát. Egyrészt, kialakítható vagy nem a választók olyan döntő többsége, amely a dualista politikai rendszer kialakítására vállalkozó politikai pártot vagy pártokat támogatná? Másrészt, létezhetnek vagy létrejöhetnek olyan pártok vagy nem, amelyek felvállalják a dualista politikai rendszer kialakítását?

Nézzük először a választók oldaláról a dualista rendszer megvalósíthatóságát, egyelőre azt feltételezve, hogy a választók politikai magatartását politikai érdekeik motiválják. Downs (1957: 36–40) elméleti modellje szerint a választók azokra a jelöltekre és/vagy pártokra adják le szavazataikat, akikről vagy amelyekről feltételezik, hogy a legnagyobb mértékben fogják képviselni az adott választók érde-

keit. Ez alapján megfogalmazhatjuk azt a feltételezést, hogy az érdekeiket követő és jól tájékozott választók főleg olyan politikai rendszer kialakítását és fennállását támogatják, amelyekben a pártok leginkább alkalmasak politikai érdekeik kifejezésére és érvényesítésére. Tehát a választók támogatják a politikai rendszer átalakítását, ha ennek eredményeként az új politikai rendszer a jelenlegi rendszerhez képest várhatóan jelentősebb mértékben hozzájárul olyan politikusok kiválasztásához és olyan pártok megerősödéséhez, akik és amelyek megfelelően képviselik és érvényesítik az adott választók érdekeit.

Felmerül tehát a kérdés, hogy a választók mely csoportjai számára kedvezőbb az egységes politikai rendszerhez képest a dualista politikai rendszer, illetve a létező társadalmi struktúrához és rétegződéshez képest a dualista rendszer által létrehozható, viszonylag új társadalmi struktúra és rétegződés. Amennyiben a dualista rendszer valóban működőképes, nézetem szerint feltételezhető, hogy az egységes rendszerhez képest a dualista rendszer kedvezőbb a választásra jogosult népesség közel nyolcvan százaléka számára.

Felfogásom szerint a dualista politikai rendszer bevezetésének a támogatóit elsődlegesen nem a tulajdoni és/vagy a foglalkozási struktúrában elfoglalt helyzet, illetve a társadalmi-tőkés struktúrában elfoglalt helyzet szerint, hanem a – fogalmaim szerinti – társadalmi struktúrában elfoglalt előnyösebb vagy hátrányosabb osztályhelyzet, illetve a társadalmi helyzetrétegződés szerint választhatjuk ki.

- A dualista politikai rendszer bevezetésének a választói támogatottságát nagyrészt meghatározza az, hogy ez a rendszer legkedvezőbb a viszonylag hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok tagjai számára, de – az egységes rendszerhez képest – kedvezőbb a viszonylag előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjainak a többsége számára is.

A hátrányosabb helyzetű társadalmi osztályok tagjainak az érdekeit jóval hatékonyabban képviselhetik olyan pártok, amelyek kifejezetten ezen érdekek képviseletére jönnek létre és csak a hátrányosabb helyzetű választók szavazataira számíthatnak. Azonban – a legelőnyösebb társadalmi helyzetű egyének kivételével – a dualista rendszer általában kedvezőbb az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjai számára is. Egyrészt azért, mert a kapitalista társadalomhoz képest várhatóan hatékonyabban működő szociál-kapitalista társadalomban – az említett kivétellel – az előnyösebb helyzetű társadalmi osztályok tagjainak a társadalmi állapota sem lesz rosszabb, illetve valószínűleg többnyire inkább jobb lesz. Másrészt, általában a viszonylag előnyösebb társadalmi helyzetben lévőknek is jobb élni egy jóval kevésbé egyenlőtlen társadalomban, mint egy nagymértékben egyenlőtlen társadalomban.[20]

[20] Az utóbbi szempontból itt csak két tényezőre utalok: az egyik az, hogy a kevésbé egyenlőtlen társadalomban a társadalmi egyenlőtlenségek kevésbé korlátozzák a lehetséges baráti, közösségi, házastársi kapcsolatokat az egyének meghatározott körére; a másik az, hogy minél nagyobbak a társadalmi egyenlőtlenségek az adott társadalomban, annál nehezebb fenntartani a közbiztonság viszonylag kedvező szintjét, amely szinte mindenkit érint.

Tehát az érdekeiket követő és jól tájékozott választók igen jelentős többsége várhatóan támogatná a dualista politikai rendszer bevezetését. Ezzel a megállapítással szemben felvethető azonban az a probléma, amelyről fentebb már volt szó, nevezetesen az, hogy a választói magatartást nagyrészt vagy főleg nem érdekek motiválják. Amennyiben az állampolgárok politikai érdekeinek nem felelne meg a dualista politikai rendszer kialakítása, az állampolgárok megnyerése a támogatására reménytelen lenne, az ezzel ellentétes és várhatóan erős hatásokkal szemben. Azonban, nézetem szerint a dualista politikai rendszer bevezetése megfelel a választók igen jelentős többsége politikai érdekeinek, ezért az állampolgárok többsége megnyerhető a támogatására. Az egyének várhatóan hajlamosak felülvizsgálni szokásaikat, beállítottságaikat és értékeiket olyan új információk birtokában, amelyek érdekeikre és azok érvényesítési lehetőségeire vonatkoznak.

A fentiekben a választók oldaláról vizsgáltam a dualista politikai rendszer megvalósíthatóságát, most nézzük a politikusok és a pártok oldaláról. Figyelembe kell vennünk azt, hogy egy adott politikai rendszer intézményes átalakítása főleg a már létező politikai pártok, illetve e pártok vezetői vagy hatalmi hálózata döntéseinek az eredményeként valósulhatna meg, akik hajlamosak saját érdekeiknek megfelelő döntéseket hozni. Így a létező pártrendszerek általában inkább megszilárdítják az adott politikai rendszereket, mintsem hogy új politikai rendszereket hozzanak létre. Azonban a pártok politikai erőinek és az ezekre vonatkozó számításainak a változásai elindíthatnak jelentős további változásokat a politikai rendszerben. A jellemzően vesztes pártok és a jövőbeli győzelmükben bizonytalan győztes pártok érdekeinek megfelelhet a politikai rendszer átalakítása, ha az új rendszer várható hozadéka meghaladja a jelenlegi rendszer jövőbeli várható hozadékát (vö: Colomer 2004: 3–5, 7).

Colomer (2004) a választási rendszer kialakítására vonatkozó döntéseket elemezte, főleg abból a szempontból, hogy a különböző pártrendszerek által meghatározottan valószínűleg milyen választási rendszerek alakulnak ki; azonban elemzése figyelemre méltó a politikai rendszer egészének az átalakítása szempontjából is. Nézete szerint olyan pártrendszerekben, amelyekben egy vagy két kiemelkedően jelentős párt van, e pártok hajlamosak meglehetősen korlátozó vagy kirekesztő rendszerek mellett dönteni. Ezzel szemben, a több párttal rendelkező és viszonylag kiegyenlítettebb erőviszonyokkal jellemezhető pártrendszerekben a pártok hajlamosak befogadóbb választási rendszereket kialakítani (3, 6–7). Nézete szerint hosszú távon a befogadóbb választási rendszerek erősebb támogatottságot fognak élvezni, mint a korlátozó rendszerek, és ezáltal tartósabbak lesznek (5, 9–11). A szóban forgó szerző felfogása szerint ez a megállapítás érvényes nemcsak a részleges vagy fokozatos választási reformokra, hanem a politikai rendszer egészét érintő változásokra, például a politikai rendszerváltás folyamatára is (9–10). Ezek szerint az egységes politikai és választási rendszerekhez képest befogadóbb dualista politikai rendszer és ezen belül a dualista választási rendszer esetleg megvalósítható.

A politikusok olyan vállalkozók, akiknek az érdekei elsődlegesen nem arra irányulnak, hogy a társadalom bizonyos csoportjainak az érdekeit képviseljék, hanem arra, hogy képviselői és állami tisztségviselői pozíciókhoz jussanak és/vagy megtartsák ilyen pozícióikat, valamint e pozíciókkal összefüggésben különböző javadalmazásokban részesüljenek. Főleg annak függvényében vállalkoznak bizonyos csoportok érdekeinek a képviseletére, hogy ez milyen mértékben és milyen valószínűséggel járulhat hozzá az említett pozíciók megszerzéséhez és/vagy megtartásához (Downs 1957: 28, 295–296). A fő kérdés tehát az, hogy ilyen értelemben mely pártoknak, illetve mely pártok politikusainak és politikus jelöltjeinek állhat érdekében a dualista politikai rendszer kialakítása. Bár a pártok ideológiái jelentős mértékben változhatnak (lásd pl.: Mudge 2018: 9–10), tekintettel kell lennünk arra is, hogy a pártok jelenlegi ideológiája bizonyos mértékben hatással van politikai irányultságuk aktuálisan lehetséges változásaira.

- Nézetem szerint a dualista politikai rendszer bevezetésének támogatói főleg a következő pártok, illetve e pártok politikusai és politikus jelöltjei lehetnek: (1) szociáldemokrata pártok, (2) radikálisabb baloldali pártok, valamint (3) meglévő rendszerellenes és újonnan szerveződő pártok.

Eredetileg baloldali ideológiájukat tekintve, a szociáldemokrata (jellemzően munkás-, szocialista- vagy szociáldemokrata elnevezésű) pártoknak támogatniuk kellene a dualista politikai rendszer bevezetését, illetve mindenekelőtt e rendszer működőképességének és megvalósíthatóságának a megvitatását. Azonban fentebb már említettem, hogy ezek a pártok – főleg a huszadik század utolsó évtizedeiben – általában neoliberális jellegű gyűjtőpártokká váltak, amelyek a választók széles körének a szavazataira számítva törekszenek lehetőleg minél több szavazat megszerzésére. Amennyiben a szóban forgó pártok ily módon sikeresek és várhatóan a jövőben is sikeresek lesznek, nem érdekeltek a dualista politikai rendszer bevezetésében. Ha viszont az egységes rendszerben viszonylag kevés szavazathoz jutnak vagy a jövőben várhatóan kevés szavazathoz fognak jutni, érdekeltek lehetnek a dualista politikai rendszer bevezetésében, mert e rendszerben az alsó politikai osztály legjelentősebb pártjaivá válhatnak.

A fejlett kapitalista országokban és a volt szocialista európai országokban a szociáldemokrata pártok jobbra tolódása kezdetben sikeres volt, mivel e pártok a választói középen lévő szavazók megnyerésével bővítették támogatóik körét. Azonban később, főleg a huszonegyedik század elején, a szociáldemokrata törzsszavazók fokozatosan eltávolodtak a szóba forgó pártoktól, az újonnan szerzett centrista szavazók nagy részét viszont nem tudták megtartani a jobboldali programot hagyományosan képviselő pártokkal szemben (pl.: Karreth–Polk–Allen 2012: 792–794, 797, 814–815; Polacko 2023: 504–505, 509–512, 518; Snegovaya 2022: 719–724, 735–736). A szavazóik nagy részét elvesztő szociáldemokrata pártok valószínűleg elnyerhetnék az adott pártokból kiábrándult baloldali szavazók támogatását és további támogatókat is szerezhetnének, ha új és vonzó ideológiát és politikai

programot kínálnának a szóban forgó választóknak; feltéve, ha vannak még hiteles vezetőik, akik e programot hitelesen tudnák képviselni. Ilyen új és vonzó ideológia és program alakítható ki a dualista politikai rendszer bevezetésére, és ennek révén hosszabb távon a szociál-kapitalista társadalom megvalósítására.

A radikális baloldali pártok legfőbb politikai célja a kapitalista társadalom felváltása a szocialista társadalommal, és ezáltal a társadalmi egyenlőtlenségek nagymértékű csökkentése (Fagerholm 2018: 542). A dualista politikai rendszer nem alkalmas a szocialista társadalom létrehozására, de – nézetem szerint – alkalmas a társadalmi egyenlőtlenségek jelentős csökkentésére és a társadalmi hatékonyság jelentős növelésére. Eszerint – baloldali ideológiájukat tekintve – a radikális baloldali pártok támogathatják a dualista politikai rendszer bevezetését, illetve mindenekelőtt e rendszer működőképességének és megvalósíthatóságának a megvitatását. Ezek a pártok a parlament alsóházában viszonylag jelentős politikai erőre tehetnének szert; közülük egyes pártok valószínűleg feladnák, más pártok továbbra is fenntartanák korábbi radikális álláspontjukat.

A dualista politikai rendszer bevezetésének további támogatói lehetnek a létező „kihívó" pártok és az újonnan szerveződő pártok. Egyrészt, a 2008-as gazdasági válság után néhány európai országban jelentősen megnőtt az új és kihívó pártok választói támogatottsága. Ezek a pártok nemcsak a gazdaságpolitikai gyakorlatot bírálják, hanem a demokratikus politikai rendszer működését is, és ezzel részben megfelelnek a politikai rendszer változása iránti, feltételezhetően növekvő igényeknek (Lavezzolo–Ramiro 2018: 267–268). A szóban forgó pártok között vannak olyan rendszerellenes pártok, amelyek kritikusak a létező pártrendszerrel szemben, de az adott rendszerhez képest nem tudnak várhatóan jelentősen jobb pártrendszert, illetve politikai rendszert javasolni; lásd például az olaszországi Öt Csillag Mozgalom eklektikus populizmusát (Mosca–Tronconi 2019: 1265–1268). Így ezek a pártok esetleg elnyerhetik a politikából kiábrándult egyének egy részének a szavazatait, de valószínűleg nem tudnak igazán jelentős pártokká válni. Ha mégis jelentős pártokká válnak, alkalmazkodniuk kell az adott politikai rendszerhez; ezért azokhoz hasonló pártokká válnak, amelyeket korábban kritizáltak, és elvesztik korábbi szavazóik nagy részét. Másrészt, egy megszilárdult pártrendszerben a létező pártok általában már kialakították azokat a hagyományos ideológiákat és programokat, valamint megfogalmazzák azokat az ígéreteket, amelyekkel elnyerhetik a választók kisebb vagy nagyobb körének a támogatását, és a létező pártok összességükben lefedik az aktív választók szinte teljes körét. Így szokásos ideológiákkal és programokkal rendelkező, valamint szokásos ígéreteket hangoztató új pártoknak általában kevés az esélyük arra, hogy idővel jelentős pártokká váljanak.

Tehát a rendszerellenes és az újonnan szerveződő pártoknak viszonylag új és vonzó ideológiával és programmal kellene rendelkezniük ahhoz, hogy elnyerjék és hosszú távon megőrizzék a választók viszonylag széles körének a támogatását. Mint már említettem, ilyen új és vonzó ideológia és program alakítható ki a dua-

lista politikai rendszer bevezetésére, és ennek révén hosszabb távon a szociál-kapitalista társadalom megvalósítására.

Mindazonáltal úgy tűnik, hogy csupán érdekmotivált aktivistákat és politikusokat feltételezve – azaz, az elmélet elvont szintjén szemlélve – kevéssé valószínű a dualista politikai rendszer bevezetése. Ugyanis a dualista politikai rendszer mintegy közjószágot képezne az állampolgárok igen jelentős többsége számára. Viszont közjavak létrehozására, közérdekek érvényesítésére szerveződő társadalmi egyesülések, érdekérvényesítő társulások és mozgalmak létrehozásához gyakran van vagy lenne szükség olyan személyekre, akik közösségi erkölcsi motívumoktól indíttatva felvállalják a társadalmi egyesülés, társulás vagy mozgalom létrehozásával járó ráfordítások egy részét (pl.: Doralt 2005: 12; Hardin 1982: 107–108; Parfit 1986: 39). A dualista politikai rendszer bevezetéséhez tehát valószínűleg szükség lenne olyan személyekre is, akik közösségi erkölcsi motívumoktól indíttatva támogatják e rendszer jellemző vonásainak, működőképességének és megvalósíthatóságának a megvitatását, valamint a dualista politikai rendszer bevezetését.

A politikai rendszer átalakítására irányuló szándékokat és törekvéseket természetesen befolyásolja az is, hogy a politikusok és politikai aktivisták milyen elképzelésekkel, ismeretekkel rendelkeznek a lehetséges politikai rendszerekről (Colomer (2004: 5). A mai politikai vitákban felmerülnek az egységes képviseleti rendszeren belüli változtatásokra vonatkozó elképzelések (például a különböző választási formulák és az egy- vagy kétkamarás parlament közötti választás kérdései). Azonban rendszerint az fel sem merül, hogy a politikai képviseleti rendszer egészét kellene alapvetően átalakítani. A politikai szereplők általában magától értetődőnek tekintik, hogy a fejlett kapitalista országokban hagyományosan kialakult egységes politikai rendszer alapvetően a lehetséges legkevésbé rossz vagy a legjobb politikai képviseleti rendszer. Azonban a dualista politikai rendszer kialakítására vonatkozó jelen elképzelés megismerése befolyásolhatja egyes politikai aktivisták, politikusok és politikai pártok törekvéseit a politikai rendszer átalakítására vonatkozóan.

IRODALOM

Aldrich, John H. 1993: Rational Choice and Turnout. *American Journal of Political Science* 37(1): 246–278.

Aldrich, John H. 1995: *Why Parties? The Origin and Transformation of Political Parties in America.* Chicago: The University of Chicago Press

Alexander, Jeffrey C. 1990: Differentiation Theory: Problems and Prospects. In: Jeffrey C. Alexander – Paul Colomy (eds.): *Differentiation Theory and Social Change. Comparative and Historical Perspectives.* New York: Columbia University Press, 1–15.

Alexander, Jeffrey C. 1996: *Szociológiaelmélet a II. világháború után.* Budapest: Balassi Kiadó

Alexander, Jeffrey C. – Bernhard Giesen – Richard Münch – Neil J. Smelser (ed.) 1987: *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press

Allport, Gordon W. 1977: *Az előítélet*. Budapest: Gondolat Kiadó

Altonji, Joseph G. – Rebecca M. Blank 1999: Race and Gender in the Labour Market. In: Orley Ashenfelter – David Card (eds.): *Handbook of Labor Economics. Volume 3C*. Amsterdam: Elsevier: 3143–3259.

Amenta, Edwin – Neal Caren 2006: The Legislative, Organizational, and Beneficiary Consequences of State-Oriented Challengers. In: David A. Snow – Sarah A. Soule – Hanspeter Kriesi (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Malden: Blackwell Publishing, 461–488.

Andersen, Margaret L. – Howard F. Taylor 2017: *Sociology: The Essentials.* (9th ed.). Boston: Cengage Learning

Andeweg, Rudy B. – Kees Aarts 2017: Studying Political Legitimacy: Findings, Implications, and an Uneasy Question. In: Carolien van Ham – Jacques Thomassen – Kees Aarts – Rudy Andeweg (eds.): *Myth and Reality of the Legitimacy Crisis: Explaining Trends and Cross-national Differences in Established Democracies.* Oxford: Oxford University Press, 193–206.

Andics Jenő – Rozgonyi Tamás 1977: *Konfliktus és harmónia. A gazdasági szervezetek szociológiájának alapkérdései.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Andorka Rudolf 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat Kiadó

Arnason, Johann P. 2015: Theorizing Capitalism: Classical Foundations and Contemporary Innovations. *European Journal of Social Theory* 18(4): 351–367.

Aronowitz, Stanley 2003: *How Class Works: Power and Social Movement*. New Haven: Yale University Press

Arriola, Leonardo R. 2009: Patronage and Political Stability in Africa. *Comparative Political Studies* 42(10): 1339–1362.

Arrow, Kenneth J. 1994: The Theory of Discrimination. In: David B. Grusky (ed.): *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview Press, 604–606.

Atkinson, Anthony B. – Thomas Piketty – Emmanuel Saez 2011: Top Incomes in the Long Run of History. *Journal of Economic Literature* 49(1): 3–71.

Back, Kurt W. 1981: Small Groups. In: Moris Rosenberg – Ralph H. Turner (eds.): *Social Psychology: Sociological Perspectives.* New York: Basic Books, 320–343.

Bailey, Alison 1998: Privilege: Expanding on Marilyn Frye's Oppression. *Journal of Social Philosophy* 29(3): 104–119.

Bandura, Albert 1986: *Social Foundations of Thought and Action. A Social Cognition Theory.* Englewood Cliffs: Prentice Hall

Barber, Benjamin R. 2003: Strong *Democracy. Participatory Politics for a New Age.* (20th Anniversary Edition). London: University of California Press

Barnes, Barry 1988: *The Nature of Power.* Cambridge, UK: Polity Press

Bates, Robert H. 1988: Contra Contractarianism: Some Reflections on the New Institutionalism. *Politics and Society* 16(2–3): 387–401.

Beck, Ulrich 2000: *The Brave New World of Work*. Cambridge, UK: Polity Press

Beck, Ulrich 2003: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég Kiadó

Beck, Ulrich 2012: Redefining the Sociological Project: The Cosmopolitan Challenge. *Sociology* 46(1): 7–12.

Becker, Rolf 2023: Voting Behavior as Social Action: Habits, Norms, Values, and Rationality in Electoral Participation. *Rationality and Society* 35(1): 81–109.

Benford, Robert D. – David A. Snow 2000: Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment. *Annual Review of Sociology* 26(1): 611–639.

Benoit, Kenneth 2004: Models of Electoral System Change. *Electoral Studies* 23(3): 363–389.

Berger Viktor 2008: Életstílus- és miliőkutatások a német szociológiában: a hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika* 64-65 (dec.): 115–130.

Berger, Peter L. – Thomas Luckmann 1967: *The Social Construction of Reality*. Garden City: Anchor

Berger, Peter L. – Thomas Luckmann 1998: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.* Budapest: Jószöveg Műhely Kiadó

Bernardi, Fabrizio – Juan J. González – Miguel Requena 2006: The Sociology of Social Structure. In: Clifton D. Bryant – Dennis L. Peck (eds.): *21st Century Sociology: A Reference Handbook*. Thousand Oaks: Sage Publications, 162–170.

Bielby, William T. – James N. Baron 1994: Men and Women at Work: Sex Segregation and Statistical Discrimination. In: David B. Grusky (ed.): *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview Press, 606–632.

Bihari Mihály 1980: A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. *Társadalmi Szemle* 3: 105–115.

Bihari Mihály 1985: *Politikai rendszer és szocialista demokrácia.* Budapest: Politikatudományi füzetek

Blais, André 2000: *To Vote or Not to Vote? The Merits and Limits of Rational Choice Theory.* Pittsburgh: University of Pittsburgh Press

Blais, André – Carol Galais 2016: Measuring the Civic Duty to Vote: A Proposal. *Electoral Studies* 41(1): 60–69.

Blau, Peter M. 1976a: Introduction: Parallels and Contrasts in Structural Inquiries. In: Peter M. Blau (ed.): *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books, 1–20.

Blau, Peter M. 1976b: Parameters of Social Structure. In: Peter M. Blau (ed.): *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books, 220–253.
Blau, Peter M. 1977: *Inequality and Heterogeneity*. New York: The Free Press
Blau, Peter M. 1987: Contrasting Theoretical Perspectives. In: Jeffrey C. Alexander – Bernhard Giesen – Richard Münch – Neil J. Smelser (ed): *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press, 71–85.
Blau, Peter M. – Otis D. Duncan 1967: *The American Occupational Structure*. New York: John Wiley and Sons
Bloch, Marc 1961: *Feudal Society. Volume 2. Social Classes and Political Organization*. Chicago: The University of Chicago Press
Bloch, Marc 2002: *A feudális társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó
Blumer, Herbert 1969: *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley: University of California Press
Bol, Thijs – Ida Drange 2017: Occupational Closure and Wages in Norway. *Acta Sociologica* 60(2): 134–157.
Bonacich, Edna 1994: A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market. In: David B. Grusky (ed.): *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview Press, 474–486.
Bonvin, Jean-Michel – Francesco Laruffa – Emilie Rosenstein 2018: Towards a Critical Sociology of Democracy: The Potential of the Capability Approach. *Critical Sociology* 44(6): 953–968.
Borgatti, Stephen P. – Daniel S. Halgin 2011: On Network Theory. *Organization Science* 22(5): 1168–1181.
Borgatti, Stephen P. – Martin G. Everett – Jeffrey C. Johnson 2013: *Analyzing Social Networks*. Los Angeles: Sage Publications
Borgatti, Stephen P. – Virginie Lopez-Kidwell 2011: Network Theory. In: John Scott – Peter J. Carrington (eds.): *The SAGE Handbook of Social Network Analysis*. London: SAGE Publications, 40–54.
Böröcz József 2001: Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése". *Replika* 45-46 (november): 23–44.
Böröcz József 2014: Magyarország az Európai Unióban. Az örök „felzárkózó". *Fordulat* 21: 88–100.
Bottero, Wendy – Kenneth Prandy 2003: Social Interaction Distance and Stratification. *British Journal of Sociology* 54(2): 177–197.
Bottomore, Tom 1992: *Classes in Modern Society*. London: Routledge
Boudon, Raymond 1994: *Theories of Social Change. A Critical Appraisal*. Oxford: Polity Press
Bourdieu, Pierre 1977: *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
Bourdieu, Pierre 1983: The Field of Cultural Production, or: the Economic World Reversed. *Poetics* 12(4-5): 311–356.
Bourdieu, Pierre 1984: *Homo Academicus*. Stanford, CA: Stanford University Press
Bourdieu, Pierre 1986a: The Forms of Capital. In: John G. Richardson (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, 241–258.

Bourdieu, Pierre 1986b: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge and Kegan Paul

Bourdieu, Pierre 1990: *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.

Bourdieu, Pierre 1996: *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*. Stanford: Stanford University Press

Bourdieu, Pierre 1998a: Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 174–185.

Bourdieu, Pierre 1998b: *On Television*. New York: The New Press

Bourdieu, Pierre 1999: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 156–177.

Bourdieu, Pierre 2002: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Budapest: Napvilág Kiadó

Bourdieu, Pierre 2004: *Science of Science and Reflexivity.* Cambridge: Polity Press

Bourdieu, Pierre 2010: *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field.* Cambridge: Polity Press

Bourdieu, Pierre – Loïc J. D. Wacquant 1992: The Purpose of Reflexive Sociology. In: Pierre Bourdieu – Loïc J. D. Wacquant (eds.): *An Invitation to Reflexive Sociology.* Cambridge: Polity Press, 60–215.

Bovone, Laura 1989: Theories of Everyday Life: A Search for Meaning or a Negation of Meaning? *Current Sociology* 37(1): 41–59.

Bowler, Shaun 2008: Electoral Systems. In: Sarah A. Binder – R. A. W. Rhodes – Bert A. Rockman (eds.): *The Oxford Handbook of Political Institutions*. Oxford: Oxford University Press, 577–594.

Breen, Richard 2005: Foundations of Neo-Weberian Class Analysis. In: Erik O. Wright (ed.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 31–50.

Brint, Steven 2001: Gemeinschaft Revisited: A Critique and Reconstruction of the Community Concept. *Sociological Theory* 19(1): 1–23.

Brown, K. Richard 1992: *Understanding Industrial Organisations. Theoretical Perspectives in Industrial Sociology.* London: Routledge

Brown, Michael E. – Amy Goldin 1973: *Collective Behavior: A Review and Reinterpretation of the Literature.* Pacific Palisades: Goodyear Publishing Company

Buckley, Walter 1999: A méltányos egyenlőtlenségről. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 63–67.

Buechler, Steven M. 2006: The Strange Career of Strain and Breakdown Theories of Collective Action. In: David A. Snow – Sarah A. Soule – Hanspeter Kriesi (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Malden: Blackwell Publishing, 47–66.

Burris, Val 1990: Classes in Contemporary Capitalist Society: Recent Marxist and Weberian Perspectives. In: Stewart R. Clegg (ed.): *Organizational Theory and Class Analysis. New Approaches and New Issues*. New York: Walter de Gruyter, 55–74.

Burt, Ronald S. 1982: *Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action*. New York: Academic Press

Campbell, John L. 2005: Where Do We Stand? Common Mechanisms in Organizations and Social Movements Research. In: Gerald F. Davis – Doug McAdam – W. Richard

Scott – Mayer N. Zald (eds.): *Social Movements and Organizational Theory.* New York: Cambridge University Press, 41–68.
Carlton, Eric 1996: *The Few and the Many: A Typology of Elites*. Aldershot: Scholar Press
Carrier, James G. 2012: The Trouble with Class. *European Journal of Sociology* 53(3): 263–284.
Carroll, William K. 2008: The Corporate Elite and the Transformation of Finance Capital: A View from Canada. In: Mike Savage – Williams Karel (eds.): *Remembering Elites*. Malden: Blackwell Publishing/The Sociological Review, 44–63.
Castells, Manuel 2010: *The Rise of the Network Society. Volume I*. (2nd edn). Malden: Wiley-Blackwell
Catanzaro, Andrea – Sara Lagi (eds.) 2016: *Monisms and Pluralisms in the History of Political Thought.* Novi Ligure: Edizioni Epoké
Caterino, Brian – Phillip Hansen 2019: *Critical Theory, Democracy, and the Challenge of Neoliberalism.* Toronto: University of Toronto Press
Chan, Tak W. – John H. Goldthorpe 2007: Class and Status: The Conceptual Distinction and Its Empirical Relevance. *American Sociological Review* 72(4): 512–532.
Checkland, Peter 1987: *A rendszerszemlélet elmélete és gyakorlata*. Budapest: MTAK
Choo, Hae Y. – Myra M. Ferree 2010: Practicing Intersectionality in Sociological Research: A Critical Analysis of Inclusions, Interactions, and Institutions in the Study of Inequalities. *Sociological Theory* 28(2): 129–149.
Christensen, Henrik S. – Janette Huttunen – Fredrik Malmberg – Nanuli Silagadze 2023: Unequal Inequalities? How Participatory Inequalities Affect Democratic Legitimacy. *European Political Science Review* 15(1): 19–38.
Chwe, Michael Suk-Young 1999: Structure and Strategy in Collective Action. *American Journal of Sociology* 105(1): 128–156.
Cicourel, Aron V. 1973a: Interpretative Procedures and Normative Rules in the Negotiation of Status and Role. In: *Cognitive Sociology. Language and Meaning in Social Interaction*. Harmondsworth: Penguin Books, 11–41.
Cicourel, Aron V. 1973b: The Acquisition of Social Structure: Towards a Developmental Sociology of Language and Meaning. In: *Cognitive Sociology. Language and Meaning in Social Interaction*. Harmondsworth: Penguin Books, 42–73.
Clark, Terry N. – Seymour M. Lipset (eds.) 2001a: *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore: The Johns Hopkins University Press
Clark, Terry N. – Seymour M. Lipset 2001b: Are Social Classes Dying? In: (eds.): *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 39–54.
Coleman, James S. 1989: Társadalomelmélet, társadalomkutatás és cselekvéselmélet. *Szociológiai figyelő* 5(3): 25–49.
Coleman, James S. 1990: *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
Colomer, Josep M. 2004: The Strategy and History of Electoral System Choice. In: Josep M. Colomer (ed.): *Handbook of Electoral System Choice*. New York: Palgrave: 3–78.
Colomy, Paul (ed.) 1990: *Neofunctionalist Sociology.* Brookfield: Edward Elgar Publishing
Connelly, Roxanne – Vernon Gayle – Paul S. Lambert 2016: A Review of Occupation-

based Social Classifications for Social Survey Research. *Methodological Innovations*, 9: 1–14.
Cook, Karen S. – Russel Hardin 2001: Norms of Cooperativeness and Networks of Trust. In: Michael Hechter – Karl-Dieter Opp (eds.): *Social Norms.* New York: Russel Sage Foundation, 327–347.
Corfe, Robert 2008: *Social Capitalism in Theory and Practice. Volume 2: The People's Capitalism*. Bury St. Edmunds: Arena Books
Corriveau, Louis 2018: The Constitution of Patron-Client Relations and Patronage Appointments: A Study of Open and Limited Access. *Constitutional Political Economy* 29(3): 268–280.
Crespi, Franco 1989: *Social Action and Power*. Oxford: Blackwell Publishers
Crompton, Rosemary 1993: *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge: Polity Press
Crompton, Rosemary 2000: The Gendered Restructuring of the Middle Classes: Employment and Caring. In: Rosemary Crompton – Fiona Devine – Mike Savage – John Scott (eds): *Renewing Class Analysis*. Oxford: Blackwell Publishers/The Sociological Review, 165–183.
Crompton, Rosemary 2012: *Class and Stratification.* (3rd edn). Cambridge: Polity Press
Crompton, Rosemary – John Scott 2000: Introduction: The State of Class Analysis. In: Rosemary Crompton – Fiona Devine – Mike Savage – John Scott (eds): *Renewing Class Analysis*. Oxford: Blackwell Publishers/The Sociological Review, 1–15.
Crossley Nick – Gemma Edwards 2016: Cases, Mechanisms and the Real: The Theory and Methodology of Mixed-Method Social Network Analysis. *Sociological Research Online* 21(2): 217–285.
Dahl, Robert A. 1961: *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven: Yale University Press
Dahl, Robert A. 1971: *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press
Dahl, Robert A. 2006: *On Political Equality*. New Haven: Yale University Press
Dahrendorf, Ralph 1976: *Class and Class Conflict in Industrial Society.* London: Routledge and Kegan Paul
Dahrendorf, Ralph 1999: Az osztálytársadalom modellje Karl Marxnál. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 138–155.
Dalton, Russell J. 2004: *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press
Darity, William, Jr. – Patrick A. Mason 1998: Evidence on Discrimination in Employment: Codes of Color, Codes of Gender. *The Journal of Economic Perspectives* 12(2): 63–90.
Davis, Kathy 2008: Intersectionality as Buzzword: A Sociology of Science Perspective on What Makes a Feminist Theory Successful. *Feminist Theory* 9(1): 67–85.
Davis, Kingsley – Wilbert E. Moore 1999: A rétegződés néhány elve. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 10–23.
Dawson, Matt 2012: Reviewing the Critique of Individualization: The Disembedded and Embedded Theses. *Acta Sociologica* 55(4): 305–319.

Degenne, Alain – Michel Forsé 2010: *Introducing Social Networks.* London: Sage Publications

Degnen, Cathrine – Katharine Tyler 2017: Amongst the Disciplines: Anthropology, Sociology, Intersection and Intersectionality. *The Sociological Review Monographs* 65(1): 35–53.

della Porta, Donatella – Mario Diani 2006: *Social Movements. An Introduction*. Malden: Blackwell Publishing

Dewald, Jonathan 2001: The Aristocracy and Gentry. In: Peter N. Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History. Volume 3*. Detroit: Charles Scribner's Sons, 27–38.

Diamond, Larry 2015: Facing up to the Democratic Recession. *Journal of Democracy* 26(1): 141–155.

Diani, Mario 2006: Networks and Participation. In: David A. Snow – Sarah A. Soule – Hanspeter Kriesi (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements.* Malden: Blackwell Publishing, 339–359.

DiTomaso, Nancy – Corinne Post – Rochelle Parks-Yancy 2007: Workforce Diversity and Inequality: Power, Status, and Numbers. *Annual Review of Sociology* 33 (August): 473–501.

Domhoff, G. William 2014: *Who Rules America? The Triumph of the Corporate Rich.* (7th edn). New York: McGraw-Hill

Doralt, Peter M. 2005: *Rationality at Work: Logics of Collective Action in the Labour Market*. Wien: Springer

Douglas, Jack D. 1970: Understanding Everyday Life. In: Jack D. Douglas (ed.): *Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge.* London: Routledge and Kegan Paul, 3–44.

Douglas, Jack D. 1984: A mindennapi élet megértése. In: Hernádi Miklós (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás.* Budapest: Gondolat Kiadó, 356–402.

Downs, Anthony 1957: *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row Publishers

Duby, Georges 1980: *The Three Orders: Feudal Society Imagined*. Chicago: University of Chicago Press.

Duckitt, J. 1992: *The Social Psychology of Prejudice*. New York: Praeger Publishers

Duncan, Otis D. 1961: A Socioeconomic Index for All Occupations. In: Albert J. Reiss, Jr. (ed.): *Occupations and Social Status*. New York: Free Press, 109–138.

Dupcsik Csaba – Szabari Vera 2015: Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz. *Socio.hu* 3: 33–43.

Éber Márk Áron 2015: Osztályszerkezet Magyarországon. A világrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika* 92-93(3-4): 119–140.

Edwards, Paul 2000: Late Twentieth Century Workplace Relations: Class Struggle without Classes. In: Rosemary Crompton – Fiona Devine – Mike Savage – John Scott (eds.): *Renewing Class Analysis*. Oxford: Blackwell Publishers/The Sociological Review, 141–164.

Egorov, Georgy – Konstantin Sonin 2011: Dictators and their Viziers: Endogenizing the Loyalty–Competence Trade-off. *Journal of the European Economic Association* 9(5): 903–930.

Eidlin, Barry – Jasmine Kerrissey 2018: Social Class and Social Movements. In: David A. Snow – Sarah A. Soule – Hanspeter Kriesi – Holly J. McCammon (eds.): *The Wiley Blackwell Companion to Social Movements*. New York: John Wiley & Sons, 517–536.

Eisenstadt, S. N. – Louis Roniger 1980: Patron-Client Relations as a Model of Structuring Social Exchange. *Comparative Studies in Society and History* 22(1): 42–77.

Eisfeld, Rainer 2012a: Pluralism and Democratic Governance: A Century of Changing Research Frameworks. In: Rainer Eisfeld (ed.): *Radical Approaches to Political Science: Roads Less Traveled*. Opladen: Verlag Barbara Budrich Publishers, 29–52.

Eisfeld, Rainer 2012b: Pluralism as a Critical Political Theory. In: Rainer Eisfeld (ed.): *Radical Approaches to Political Science: Roads Less Traveled*. Opladen: Verlag Barbara Budrich Publishers, 53–71.

Elster, Jon 1985: *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press

Elster, Jon 1989: *The Cement of Society. A Study of Social Order.* Cambridge: Cambridge University Press

Elster, Jon 1995: *A társadalom fogaskerekei.* Budapest: Osiris-Századvég Kiadó

Elstub, Stephen 2008: *Towards a Deliberative and Associational Democracy*. Edinburgh: Edinburgh University Press

Elstub, Stephen – Peter McLaverty (eds.) 2014: *Deliberative Democracy: Issues and Cases.* Edinburgh: Edinburgh University Press

Emirbayer, Mustafa 2002: Manifesto for a Relational Sociology. In: John Scott (ed.): *Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I.* London: Routledge, 123–158.

England, Paula – Peter Lewin 1989: Economic and Sociological Views of Discrimination in Labor Markets: Persistence or Demise? *Sociological Spectrum* 9(3): 239–257.

Enteman, Willard F. 1993: *Managerialism: The Emergence of a New Ideology*. Madison: University of Wisconsin Press

Enyedi Zsolt 2004: A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak formálásában. *Századvég* 9: 3–27.

Enyedi Zsolt – Körösényi András 2001: *Pártok és pártrendszerek*. Budapest: Osiris Kiadó

Erdei Ferenc 1976: A magyar társadalom a két világháború között. *Valóság,* 4-5.

Erickson, Bonnie H. 1996: Culture, Class, and Connections. *American Journal of Sociology* 102(1): 217–251.

Erikson, Robert – John H. Goldthorpe 1992: *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies.* Oxford: Oxford University Press

Erikson, Robert – John H. Goldthorpe 1995: A kutatás elméleti alapjai, adatai és stratégiája. In: Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules L. Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 11–32.

Etzioni-Halevy, Eva 1993: *The Elite Connection: Problems and Potential of Western Democracy*. Cambridge: Polity Press

Fagerholm, Andreas 2018: Radical Right and Radical Left Party Ideologies: A Pan-European Mapping of Necessary Attributes, Differences and Similarities. *European Politics and Society* 19(5): 540–557.

Farkas Zoltán 1987: A teljesítménylehetőségek elosztása az üzemben. *Közgazdasági Szemle* 34(10): 1198–1215. https://www.researchgate.net/publication/316918034

Farkas Zoltán 1991: *Az általános szociológia vázlata*. Budapest: Tankönyvkiadó

Farkas Zoltán 2010a: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet.* Miskolc: Bíbor Kiadó. https://www.researchgate.net/publication/299283037
Farkas Zoltán 2010b: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet.* Miskolc: Bíbor Kiadó. https://www.researchgate.net/publication/299283151
Farkas Zoltán 2010c: A társadalmi struktúra, alakulat és a duális politikai rendszer. *Valóság* 53(5): 1–24. https://www.researchgate.net/publication/331686408
Farkas Zoltán 2011a: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet.* Miskolc: Bíbor Kiadó. https://www.researchgate.net/publication/299283486
Farkas Zoltán 2011b: Az intézmények és az érdekek az üzemben. *Magyar Elektronikus Könyvtár*. https://www.researchgate.net/publication/315522779
Farkas Zoltán 2013a: *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet.* Miskolc: Bíbor Kiadó. https://www.researchgate.net/publication/299283678
Farkas Zoltán 2013b: A társadalmi struktúra, alakulat és a duális politikai rendszer. Konferencia előadás. *ResearchGate*. https://www.researchgate.net/publication/314078198
Farkas Zoltán 2017: Újra a rendi helyzetekről – II. rész. A rendi helyzet típusai. *JEL-KÉP* 1: 79–93. https://www.researchgate.net/publication/316274910
Farkas Zoltán 2021: Social Positions and Social Statuses on a Shop Floor: An Empirical Illustration of the Theoretical Conception. *Belvedere Meridionale* 33(3): 5–38. https://www.researchgate.net/publication/358513580
Feddersen, Timothy – Alvaro Sandroni 2006: A Theory of Participation in Elections. *The American Economic Review* 96(4): 1271–1282.
Ferguson, William D. 2013: *Collective Action and Exchange: A Game-Theoretic Approach to Contemporary Political Economy*. Stanford: Stanford University Press.
Field, G. Lowell – John Higley 1980: *Elitism*. London: Routledge and Kegan Paul
Fischer, Markus 1992: Feudal Europe, 800-1300: Communal Discourse and Conflictual Practices. *International Organization* 46(2): 427–466.
Flacks, Richard 2004: Knowledge for What? Thoughts on the State of Social Movement Studies. In: Jeff Goodwin – James M. Jasper (eds.): *Rethinking Social Movements. Structures, Meaning, and Emotion*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 135–153.
Francisco, Ronald A. 2010: *Collective Action Theory and Empirical Evidence.* New York: Springer
François, Abel – Oliver Gergaud 2019: Is Civic Duty the Solution to the Paradox of Voting? *Public Choice* 180(3/4): 257–283.
Fraser, Nancy 2003: Social Justice on the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation. In: Nancy Fraser – Axel Honneth: *Redistribution or Recognition? A Political-Philosophical Exchange*. London: Verso, 7–109.
Fraser, Nancy 2010: Injustice at Intersecting Scales: On 'Social Exclusion' and the 'Global Poor'. *European Journal of Social Theory* 13(3): 363–371.
Freeman, Linton C. 1996: Cliques, Galois Lattices, and the Structure of Human Social Groups. *Social Networks* 18(3): 173–187.
Freeman, Linton C. 2004: *The Development of Social Network Analysis: A Study in the Sociology of Science.* Vancouver: Empirical Press
Friedman, Andrew L. 1977: *Industry and Labour. Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism.* London: The MacMillan Press
Fuchs, Dieter – Edeltraud Roller 2019: Globalization and Political Legitimacy in Western

Europe. In: Ursula van Beek (ed.): *Democracy under Threat: A Crisis of Legitimacy?* Cham: Palgrave Macmillan, 221–247.
Fuhse, Jan A. 2015: Theorizing Social Networks: The Relational Sociology of and Around Harrison White. *International Review of Sociology* 25(1): 15–44.
Galtung, Johan 2009: A Holistic View on Social Reality. In: Kees van der Veer – Åke Hartmann – Harry van den Berg (eds.) 2009: *Multidimensional Social Science: An Inclusive Approach to Social Position and Inequality*. Amsterdam: Rozenberg Publishers, 35–42.
Ganzeboom, Harry B. G. – Donald J. Treiman – Wout C. Ultee 1991: Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond. *Annual Review of Sociology* 17 (August): 277–302.
Ganzeboom, Harry B. G. – Donald J. Treiman 1996: Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations. *Social Science Research* 25(3): 201–239.
Ganzeboom, Harry B. G. – Paul M. De Graaf – Donald J. Treiman 1992: A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status. *Social Science Research* 21(1): 1–56.
Gazsó Ferenc 1988: *Megújuló egyenlőtlenségek. Társadalom, iskola, ifjúság*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
Gershuny, Jonathan 2000: Social Position from Narrative Data. In: Rosemary Crompton – Fiona Devine – Mike Savage – John Scott (eds): *Renewing Class Analysis*. Oxford: Blackwell Publishers/The Sociological Review, 43–65.
Gerth, Hans H. – C. Wright Mills (trans. and eds.) 1946: *From Max Weber: Essays in Sociology.* New York: Oxford University Press
Ghurye, Govind S. 1933: *Caste and Race in India*. London: Routledge and Kegan Paul
Giddens, Anthony 1984: *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration.* Cambridge: Polity Press.
Giddens, Anthony – Mitchell Duneier – Richard P. Appelbaum – Deborah Carr 2018: *Introduction to Sociology.* (11th ed.). New York: W. W. Norton and Company.
Giugni, Marco G. 1998: Structure and Culture in Social Movement Theory. *Sociological Forum* 13(2): 365–375.
Goffman, Erving 1974: *Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience*. New York: Harper and Row
Goffman, Erving 1981: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó
Goldthorpe, John H. 1980: *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press
Goldthorpe, John H. 1982: On the Service Class, its Formation and Future. In: Anthony Giddens – Gavin Mackenzie (eds.): *Social Class and the Division of Labour. Essays in Honour of Ilya Neustadt*. Cambridge: Cambridge University Press, 162–185.
Goldthorpe, John H. 1983: Women and Class Analysis: In Defence of the Conventional View. *Sociology* 17 (4): 465–488.
Goldthorpe, John H. 2007a: The Quantitative Analysis of Large-Scale Data-Sets and Rational Action Theory. For a Sociological Alliance. In: John H. Goldthorpe: *On Sociology. Volume One: Critique and Program*. Stanford: Stanford University Press,

117–138.
Goldthorpe, John H. 2007b: Social Class and the Differentiation of Employment Contracts. In: John H. Goldthorpe: *On Sociology. Volume Two: Illustration and Retrospect*. Stanford: Stanford University Press, 101–124.
Goldthorpe, John H – Abigail McKnight 2004: *The Economic Basis of Social Class*. London: London School of Economics, Centre for Analysis of Social Exclusion.
Goldthorpe, John H. – Keith Hope 1974: *The Social Grading of Occupations: A New Approach and Scale*. Oxford: Clarendon Press
Goodwin, Jeff – James M. Jasper 2004: Caught in a Winding, Snarling Vine: The Structural Bias of Political Process Theory. In: Jeff Goodwin – James M. Jasper (eds.): *Rethinking Social Movements. Structures, Meaning, and Emotion*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 3–30.
Grabb, Edward G. 1984: *Social Inequality. Classical and Contemporary Theorists*. Toronto: Holt, Rinehart and Winston of Canada
Greenwood, John D. 2003: Social Facts, Social Groups and Social Explanation. *Noûs*, 37(1): 93–112.
Grindle, Merilee S. 2012: *Jobs for the Boys. Patronage and the State in Comparative Perspective.* Cambridge: Harvard University Press.
Grusky, David B. – Kim A. Weeden 2008: Are there Social Classes? A Framework for Testing Sociology's Favorite Concept. In: Annette Lareau – Dalton Conley (eds.): *Social Class: How Does it Work?* New York: Russel Sage Foundation, 65–89.
Grusky, David B. – Stephen E. Van Rompaey 1992: The Vertical Scaling of Occupations: Some Cautionary Comments and Reflections. *American Journal of Sociology* 97(6): 1712–1728.
Guppy, Neil – John C. Goyder 1984: Consensus on Occupational Prestige: A Reassessment of the Evidence. *Social Forces* 62(3): 709–725.
Habermas, Jürgen 1984: *The Theory of Communicative Action. Volume 1. Reason and Rationalization of Society.* Boston: Beacon Press.
Habermas, Jürgen 1987: *A kommunikatív cselekvés elmélete.* Budapest: A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa, ELTE.
Habermas, Jürgen 1994: Legitimációs problémák a modern államban. In: Jürgen Habermas: *Válogatott tanulmányok.* Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 183–221.
Habermas, Jürgen 1995: *The Theory of Communicative Action. Volume 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason.* Cambridge: Polity Press
Habermas, Jürgen 1996: *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy.* Cambridge: Polity Press
Habermas, Jürgen 2001: *A kommunikatív etika: A demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és a társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
Hardin, Russell 1982: *Collective Action.* Baltimore: Johns Hopkins University Press
Harrison, Eric – David Rose 2006: *The European Socio-economic Classification (ESeC) User Guide.* Colchester: ISER, University of Essex
Hart, Herbert L. A. 1995: *A jog fogalma.* Budapest: Osiris Kiadó
Haslanger, Sally 2016: What is a (Social) Structural Explanation? *Philosophical Studies* 173(1): 113–130.

Hauser, Robert M. – John Robert Warren 1997: Socioeconomic Indexes for Occupations: A Review, Update, and Critique. *Sociological Methodology* 27(1): 177–298.
Hechter, Michael 1987: *Principles of Group Solidarity.* Los Angeles: University of California Press
Hechter, Michael 1990: The Emergence of Cooperative Social Institutions. In: Michael Hechter – Karl-Dieter Opp – Reinhard Wippler (eds.): *Social Institutions: Their Emergence, Maintenance and Effects.* New York: Walter de Gruyter, 13–33.
Hechter, Michael 2004: From Class to Culture. *American Journal of Sociology* 110(2): 400–445.
Heckathorn, Douglas D. 1996: The Dynamics and Dilemmas of Collective Action. *American Sociological Review* 61(2): 250–277.
Hedström, Peter 2005: *Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press
Hendriks, Carolyn M. 2006: Integrated Deliberation: Reconciling Civil Society's Dual Role in Deliberative Democracy. *Political Studies* 54(3): 486–508.
Hetland, Gabriel 2024: The Art of the Impossible: Utopia and Instrumentalism in Contemporary Electoral Politics. *Theory and Society* 53(3): 513–546.
Hillmert, Steffen 2015: Changing Structures of Opportunity: A Life-course Perspective on Social Mobility and Reproduction. *European Sociological Review* 31(2): 184–196.
Hindriks, Frank 2008: The Status Account of Corporate Agents. In: Hans B. Schmid – Katinka Schulte-Ostermann – Nikos Psarros (eds.): *Concepts of Sharedness – Essays on Collective Intentionality.* Frankfurt: Ontos Verlag, 119–144.
Hindriks, Frank 2013: The Location Problem in Social Ontology. *Synthese* 190(3): 413–437.
Hobbes, Thomas 1999: *Leviatán. Vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma. Első kötet.* Budapest: Kossuth Kiadó
Hodge, Robert W. 1981: The Measurement of Occupational Status. *Social Science Research* 10(4): 396–415.
Holton, Robert J. 2014: Has Class Analysis a Future? Max Weber and the Challenge of Liberalism to Gemeinschaftlich Accounts of Class. In: David J. Lee – Bryan S. Turner (eds.): *Conflicts about Class. Debating Inequality in late Industrialism*. New York: Routledge, 26–41.
Honneth, Axel 1997a: Integritás és megvetés. Az elismerés moráljának alapvetése. In: Axel Honneth: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 97–108.
Honneth, Axel 1997b: Elismerés és morális kötelesség. In: Axel Honneth: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 151–165.
Hope, Keith 1982: A Liberal Theory of Prestige. *American Journal of Sociology* 87(5): 1011–1031.
Hout, Mike – Clem Brooks – Jeff Manza 2001: The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies. In: Terry N. Clark – Seymour M. Lipset (eds.): *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification*. Washington: Woodrow Wilson Center Press; London: The Johns Hopkins University Press, 55–75.

Hradil, Stefan 1995: Régi fogalmak és új struktúrák: Miliő-, szubkultúra-, és életstíluskutatás a 80-as években. In: Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules L. Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 347–387.

Hradil, Stefan 2010: Társadalmi helyzetek és miliők. Egy fejlett társadalom struktúrájának elemzése. In: Angelusz Róbert – Gecser Ottó – Éber Márk Áron (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv.* Budapest: ELTE, 396–428.

Huszár Ákos 2013a: Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statisztikai Szemle* 91(1): 31–56.

Huszár Ákos 2013b: Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statisztikai Szemle* 91(7): 718–744.

Hwang, Hokyu – Jeannette A. Colyvas – Gili S. Drori 2019: The Proliferation and Profusion of Actors in Institutional Theory. In: Hokyu Hwang – Jeannette A. Colyvas – Gili S. Drori (eds.): *Agents, Actors, Actorhood: Institutional Perspectives on the Nature of Agency, Action, and Authority.* Bingley: Emerald Publishing, 3–20.

Hyvärinen, Matti 2005: The Merging of Context into Collective Action. In: Ricca Edmondson (ed.): *The Political Context of Collective Action: Power, Argumentation and Democracy.* London: Routledge, 19–31.

Inglis, David 2005: *Culture and Everyday Life.* London: Routledge

Iris, Marion Young 2003: Polity and Group Difference. A Critique of the Ideal of Universal Citizenship. In: Derek Matravers – Jon Pike (eds.): *Debates in Contemporary Political Philosophy. An Anthology.* London: Routledge and Open University, 219–238.

Jencks, Christopher S. – Lauri Perman – Lee Rainwater 1988: What Is a Good Job? A New Measure of Labor Market Success. *American Journal of Sociology* 93(6): 1322–1357.

Jiang, Junyan 2018: Making Bureaucracy Work: Patronage Networks, Performance Incentives, and Economic Development in China. *American Journal of Political Science* 62(4): 982–999.

Karreth, Johannes – Jonathan T. Polk – Christopher S. Allen 2012: Catchall or Catch and Release? The Electoral Consequences of Social Democratic Parties' March to the Middle in Western Europe. *Comparative Political Studies* 46(7): 791–822.

Katz, Richard S. 1997: *Democracy and Elections*. New York: Oxford University Press

Katz-Gerro, Tally 2002: Highbrow Cultural Consumption and Class Distinction in Italy, Israel, West Germany, Sweden, and the United States. *Social Forces* 81(1): 207–229.

Keefer, Philip – Razvan Vlaicu 2008: Democracy, Credibility, and Clientelism. *Journal of Law, Economics, and Organization* 24(2): 371–406.

Kieser, Alfred 1995a: Max Weber bürokráciaelmélete. In: Alfred Kieser (szerk.): *Szervezetelméletek*. Budapest: Aula Kiadó, 47–80.

Kieser, Alfred 1995b: A kontingenciaelmélet. In: Alfred Kieser (szerk.): *Szervezetelméletek*. Budapest: Aula Kiadó, 211–250.

Kimmel, Michael S. 2010: Toward a Pedagogy of the Oppressor. In: Michael S. Kimmel – Abby L. Ferber (eds.): *Privilege: A Reader.* Boulder: Westview Press, 1–10.

Kingston, Paul W. 2000: *The Classless Society*. Stanford: Stanford University Press

Kitschelt, Herbert 2007: The Demise of Clientelism in Affluent Capitalist Democracies. In: Herbert Kitschelt – Steven I. Wilkinson (eds.): *Patrons, Clients and Policies: Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge: Cambridge University Press, 298–321.

Kitschelt, Herbert – Steven I. Wilkinson (eds.) 2007: *Patrons, Clients and Policies: Patterns of Democratic Accountability and Political Competition*. Cambridge: Cambridge University Press

Klandermans, Bert 2006: The Demand and Supply of Participation: Social-Psychological Correlates of Participation in Social Movements. In: David A. Snow – Sarah A. Soule – Hanspeter Kriesi (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Oxford: Blackwell Publishing, 360–379.

Knoke, David – James H. Kuklinski 1982: *Network Analysis*. Beverly Hills: Sage Publications

Kolosi Tamás 1987: *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó

Konrád György – Szelényi Iván 1989: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Budapest: Gondolat Kiadó

Koopmans, Ruud 2004: Political. Opportunity. Structure. Some Splitting to Balance the Lumping. In: Jeff Goodwin – James M. Jasper (eds.): *Rethinking Social Movements: Structures, Meaning, and Emotion*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, 61–73.

Koopmans, Ruud 2006: Protest in Time and Space: The Evolution of Waves of Contention. In: David A. Snow – Sarah A. Soule – Hanspeter Kriesi (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Oxford: Blackwell Publishing, 19–46.

Kornai János 1993: A szocialista rendszer: Kritikai politikai gazdaságtan. Budapest: Heti Világgazdaságtan Kiadói Rt.

Kovách Imre – Kuczi Tibor – Jókuthy Emese 2006: Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek: Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, 19–35.

Kriesi, Hanspeter 2006: Political Context and Opportunity. In: David A. Snow – Sarah A. Soule – Hanspeter Kriesi (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Oxford: Blackwell Publishing, 67–90.

Kroneberg, Clemens – Meir Yaish – Volker Stocké 2010: Norms and Rationality in Electoral Participation and in the Rescue of Jews in WWII. An Application of the Model of Frame Selection. *Rationality and Society* 22(1): 3–36.

Lahire, Bernad 2015: The Limits of the Field. In: Mathieu Hilgers – Eric Mangez (eds.): *Bourdieu's Theory of Social Fields: Concepts and Applications*. London: Routledge, 62–101.

Lambert, Paul S. – Erik Bihagen 2012: Stratification Research and Occupation-Based Social Classifications. In: Paul S. Lambert – Roxanne Connelly – Robert M. Blackburn – Vernon Gayle (eds.): *Social Stratification. Trends and Processes*. Farnham: Ashgate Publishing Limited, 13–28.

Laruffa, Francesco 2024: Making Sense of (Post)Neoliberalism. *Politics and Society* 52(4): 586–629.

Laumann Edward O. 1988: A városi társadalmi struktúra formái. *Szociológiai figyelő* 4(3): 15–20.

Lavezzolo, Sebastián – Luis Ramiro 2018: Stealth Democracy and the Support for New and Challenger Parties. *European Political Science Review* 10(2): 267–289.

Lee, David J. – Bryan S. Turner (eds.) 2014: *Conflicts about Class. Debating Inequality in late Industrialism*. New York: Routledge

Lei, Li 2018: Behavior Analysis in Social Networks. In: Reda Alhajj – Jon Rokne (eds.): *Encyclopedia of Social Network Analysis and Mining.* (2nd edn). New York: Springer, 140–150.
Lenski, Gerhard E. 1966: *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification.* New York: McGraw-Hill Book Company
Lenski, Gerhard E. 1999: Hatalom és privilégium. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 302–340.
Levitsky, Steven – Lucan A. Way 2015: The Myth of Democratic Recession. *Journal of Democracy* 26(1): 45–58.
Lichbach, Mark I. 1995: *The Rebel's Dilemma*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
Lijphart, Arend 1984: *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries*. New Haven: Yale University Press
Lijphart, Arend 1994a: Democracies: Forms, Performance, and Constitutional Engineering. *European Journal of Political Research* 25(1): 1–17.
Lijphart, Arend 1994b: Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945-1990. Oxford: Oxford University Press.
Lijphart, Arend 2012: Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. (2nd edn). New Haven: Yale University Press
Lin, Nan 2001: *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action.* Cambridge: Cambridge University Press.
List, John A. – Imran Rasul 2011: Field Experiments in Labor Economics. In: Orley Ashenfelter – David Card (eds.): *Handbook of Labor Economics. Volume 4A*. Amsterdam: Elsevier: 104–228.
Lizardo, Omar 2006: How Cultural Tastes Shape Personal Networks. *American Sociological Review* 71(5): 778–807.
Lockwood, David 1976: Social Integration and System Integration. In: George K. Zollschan – Walter Hirsch (eds.): *Social Change: Exploration, Diagnoses, and Conjectures.* New York: John Wiley and Sons, 370–383.
Lockwood, David 1992: *Solidarity and Schism. The Problem of Disorder in Durkheimian and Marxist Sociology.* Oxford: Clarendon Press
Lofland, John 1985: *Protest: Studies of Collective Behavior and Social Movements.* New Brunswick: Transaction Books
López, José J. – John Scott 2008: *Social Structure*. Maidenhead: Open University Press
Lubell, Mark – Mark Schneider – John T. Scholz – Mihriye Mete 2002: Watershed Partnerships and the Emergence of Collective Action Institutions. *American Journal of Political Science* 46(1): 148–163.
Lucal, Betsy 1996: Oppression and Privilege: Toward a Relational Conceptualization of Race. *Teaching Sociology* 24(3): 245–255.
Luhmann, Niklas 1982: *The Differentiation of Society.* New York: Columbia University Press
Luhmann, Niklas 1990: *Essays on Self-Reference.* New York: Columbia University Press
Luhmann, Niklas 1995: *Social Systems.* Stanford: Stanford University Press
Luhmann, Niklas 2006: *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat Kiadó
Lukács György 1971: *Történelem és osztálytudat.* Budapest: Magvető Kiadó

Ma, Miranda L. Y. 2017: Affective Framing and Dramaturgical Actions in Social Movements. *Journal of Communication Inquiry* 41(1): 5–21.
MacKinnon, Neil J. – Tom Langford 1994: The Meaning of Occupational Prestige Scores: A Social Psychological Analysis and Interpretation. *The Sociological Quarterly* 35(2): 215–245.
Mahar, Ch. 1990: Pierre Bourdieu: The Intellectual Project. In: R. Harker – Ch. Mahar – Ch. Wilkes (eds.): *An Introduction to the Work of Pierre Bourdieu: The Practice of Theory.* London: MacMillan, 26–57.
Makó Csaba 1985: *A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Malinowski, Bronislaw 1936: Anthropology. In: *Encyclopedia Britannica. Supplement. Vol. 1.* New York
Mangez, Eric – Georges Liénard 2015: The Field of Power and the Relative Autonomy of Social fields: The Case of Belgium. In: Mathieu Hilgers – Eric Mangez (eds.): *Bourdieu's Theory of Social Fields: Concepts and Applications.* London: Routledge, 183–198.
Mann, Michael 1986: *The Sources of Social Power. Volume I: A History of Power from the Beginning to A. D. 1760.* Cambridge: Cambridge University Press
Mann, Michael 1993: *The Sources of Social Power. Volume II: The Rise of Classes and Nation-states, 1760-1914.* Cambridge: Cambridge University Press
Mannheim Károly 1996: *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó
Manza, Jeff – Clem Brooks 2008: Classes and Politics. In: Annette Lareau – Dalton Conley (eds.): *Social Class: How Does It Work?* New York: Russell Sage Foundation Press, 201–231.
Martin, John L. 2009a: Formation and Stabilization of Vertical Hierarchies among Adolescents: Towards a Quantitative Ethology of Dominance among Humans. *Social Psychology Quarterly* 72(3): 241–264.
Martin, John L. 2009b: *Social Structures.* Princeton: Princeton University Press
Marwell, Gerald – Pamela Oliver 1993: *The Critical Mass in Collective Action. A Micro-Social Theory.* Cambridge: Cambridge University Press
Marx, Karl 1959: A filozófia nyomorúsága. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM). 4. kötet.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 59–174.
Marx, Karl 1965: Előszó A politikai gazdaságtan bírálatához. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM). 13. kötet.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó
Marx, Karl 1974: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Harmadik kötet.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó
Marx, Karl 1983: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. In: *Marx és Engels válogatott művei. Első kötet.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 405–485.
Marx, Karl – Friedrich Engels 1959: A Kommunista Párt kiáltványa. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM). 4. kötet.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 437–470.
Marx, Karl – Friedrich Engels 1976: A német ideológia. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM). 3. kötet.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 11–538.
Masi, Beniamino – Eugenio Pizzimenti 2023: The Political Foundations of Party Organizational Variance. *Comparative European Politics* 21(1): 1–22.
Maton, Karl 2008: Habitus. In: Michael Grenfell (ed.): *Pierre Bourdieu: Key Concepts.* Stocksfield: Acumen, 49–65.

Matthews, Sally 2013: Reflections on the Appropriate Use of Unjustly Conferred Privilege. *Theoria* 60(2): 23–41.
Mazzoleni, Oscar – Reinhard Heinisch 2023: Party Change Beyond the 'Classical Models?': The Role of Agency, Context, and Democracy. In: Neil Carter – Daniel Keith – Gyda M. Sindre – Sofia Vasilopoulou (eds.): *The Routledge Handbook of Political Parties*. London: Routledge, 9–19.
McDonald, Michael D. – Ian Budge 2005: *Elections, Parties, Democracy: Conferring the Median Mandate.* Oxford: Oxford University Press
McFarland, Andrew S. 2007: Neopluralism. *Annual Review of Political Science* 10: 45–66.
McGrath, Joseph E. 1984: *Groups: Interaction and Performance.* Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
McIntosh, Peggy 1998: White Privilege and Male Privilege: A Personal Account of Coming to See Correspondences through Work in Women's Studies (1988). In: Margaret L. Andersen – Patricia Hill Collins (eds.): *Race, Class, and Gender: An Anthology.* Belmont: Wadsworth Pub. Co., 94–105.
McIntosh, Peggy 2012: Reflections and Future Directions for Privilege Studies. *Journal of Social Issues* 68(1): 194–206.
Medina, Luis Fernando 2010: *A Unified Theory of Collective Action and Social Change.* Ann Arbor: The University of Michigan Press
Meraviglia, Cinzia – Harry B. G. Ganzeboom – Deborah De Luca 2016: A New International Measure of Social Stratification. *Contemporary Social Science* 11(2-3): 125–153.
Michels, Robert 2001: *Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy.* Kitchener: Batoche Books
Mikecz Dániel 2012: Új pártok, változó mozgalmak: A radikális jobboldali és az alternatív mozgalmak pártosodása. In: Boda Zsolt – Körösényi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet és Új Mandátum Kiadó, 65–82.
Milanovic, Blanko 2019: *Capitalism, Alone: The Future of the System That Rules the World.* Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press
Miller, David L. 1985: *Introduction to Collective Behavior*. Belmont: Wadsworth
Mills, C. Wright 1972: *Az uralkodó elit*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Mills, Colin 2014: The Great British Class Fiasco: A Comment on Savage et al. *Sociology* 48(3): 437–444.
Moe, Ronald C. 1994: A privatizáció korlátai. In: Richard J. Stillman (szerk.): *Közigazgatás. Public Administration.* Budapest: Osiris-Századvég Kiadó, 157–169.
Moessinger, Pierre 2000: *The Paradox of Social Order: Linking Psychology and Sociology.* New York: Aldine de Gruyter
Molm, Linda D. 2014: Small Groups, Networks, and Social Interaction. In: Masamichi Sasaki – Jack Goldstone – Ekkart Zimmermann – Stephen K. Sanderson (eds.): *Concise Encyclopedia of Comparative Sociology.* Leiden: Brill, 474–481.
Mosca, Gaetano 1939: *The Ruling Class*. New York: McGraw-Hill Book
Mosca, Lorenzo – Filippo Tronconi 2019: Beyond Left and Right: The Eclectic Populism of the Five Star Movement. *West European Politics* 42(6): 1258–1283.
Mouffe, Chantal 1999: Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Social Research* 66(3): 745–758.

Mouw, Ted – Arne Kalleberg 2010: Occupations and the Structure of Wage Inequality in the United States, 1980s to 2000s." *American Sociological Review* 75(3): 402–431.

Mudge, Stephanie L. 2018: *Leftism Reinvented: Western Parties from Socialism to Neoliberalism*. Cambridge: Harvard University Press

Mudge, Stephanie L. – Anthony S. Chen 2014: Political Parties and the Sociological Imagination: Past, Present, and Future Directions. *Annual Review of Sociology* 40: 305–330.

Mueller, Dennis C. 2003: *Public Choice III*. Cambridge: Cambridge University Press

Müller, W. – P. Lüttinger – W. König – W. Karle 1995: Osztályszerkezet és oktatási rendszer az ipari országokban. In: Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules L. Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 229–262.

Murphy, Raymond 1988: *Social Closure. The Theory of Monopolization and Exclusion*. Oxford: Clarendon Press

Murray, Carolyn B. – J. Owens Smith 1995: White Privilege: The Rhetoric and the Facts. In: Dean A. Harris (ed.*): Multiculturalism from the Margins: Non-Dominant Voices on Difference and Diversity.* Westport: Bergin & Garvey, 139–153.

Mythen, Gabe 2004: *Ulrich Beck. A Critical Introduction to the Risk Society*. London: Pluto Press

Nagel, E. 2005: Funkcionalizmus a társadalomtudományban. In: Bertalan László – Szántó Zoltán (szerk.): *A társadalomtudományi fogalmak logikája. Klasszikus tudományfilozófiai írások*. Budapest: Helikon Kiadó, 199–222.

Nam, Charles B. – Monica Boyd 2004: Occupational Status in 2000. Over a Century of Census-Based Measurement. *Population Research and Policy Review* 23(4): 327–358.

Nilsson, Angela – John Wrench 2009: Ethnic Inequality and Discrimination in the Labour Market. In: Karen Kraal – Judith Roosblad – John Wrench (eds.): *Equal Opportunities and Ethnic Inequality in European Labour Markets. Discrimination, Gender and Policies of Diversity.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 23–46.

Norris, Pippa 2004: *Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press

Nulman, Eugene – Raphael Schlembach 2018: Advances in Social Movement Theory since the Global Financial Crisis. *European Journal of Social Theory* 21(3): 376–390.

Oberschall, Anthony 1995: *Social Movements. Ideologies, Interests, and Identities*. London: Transaction Publishers

Offe, Clause – Helmut Weisenthal 1980: Two Logics of Collective Action: Theoretical Notes of Social Class and Organizational Form. *Political Power and Social Theory* 1(1): 67–115.

Ohnmacht, Timo – Hanja Maksim – Manfred Max Bergman 2009: Mobilities and Inequality – Making Connections. In: (eds.): *Mobilities and Inequality*. Farnham: Ashgate Publishing, 7–73.

Oliver, Pamela 1980: Rewards and Punishments as Selective Incentives for Collective Action: Theoretical Investigations. *American Journal of Sociology* 85(6): 1356–1375.

Olson, Marcur 1982: *A kollektív cselekvés logikája*. Budapest: Szociológiai füzetek

Opp, Karl-Dieter 2001: Social Networks and the Emergence of Protest Norms. In: Michael Hechter – Karl-Dieter Opp (eds.): *Social Norms*. New York: Russel Sage Foundation, 234-273.

Ostrom, Elinor 1990: *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press

Ostrom, Elinor 2000: Collective Action and the Evolution of Social Norms. *Journal of Economic Perspectives* 14(3): 137–158.

Pager, Devah – Bart Bonikowski – Bruce Western 2009: Discrimination in a Low-Wage Labor Market: A Field Experiment. *American Sociological Review* 74(5): 777–799.

Pager, Devah – Hana Shepherd 2008: The Sociology of Discrimination: Racial Discrimination in Employment, Housing, Credit, and Consumer Markets. *Annual Review of Sociology* 34 (August): 181–209.

Pakulski, Jan 2005: Foundations of a Post-class Analysis. In: Erik O. Wright (ed.) *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 152–179.

Pakulski, Jan – Malcolm Waters 1996: *The Death of Class*. London: Sage Publications

Pareto, Vilfredo 1935a: *The Mind and Society. Volume I. Non-Logical Conduct.* London: Jonathan Cape

Pareto, Vilfredo 1935b: *The Mind and Society. Volume III. Theory of Derivations.* London: Jonathan Cape

Parfit, Derek 1986: Prudence, Morality, and the Prisoner's Dilemma. In: Jon Elster (ed.): *Rational Choice.* Oxford: Basil Blackwell, 34–59.

Parkin, Frank 1972: *Class Inequality and Political Order: Social Stratification in Capitalist and Communist Societies*. London: Paladin

Parkin, Frank 1979: *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. London: Tavistock Publications

Parsons, Talcott 1951: *The Social System.* New York: Free Press

Parsons, Talcott 1964: The Present Position and Prospects of Systematic Theory of Sociology. In: Talcott Parsons: *Essays in Sociological Theory*. New York: Free Press, 212–237.

Parsons, Talcott 1967a: Pattern Variables Revisited: A Response to Robert Dubin. In: Talcott Parsons: *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press; London: Collier-MacMillan Limited, 192–219.

Parsons, Talcott 1967b: On the Concept of Influence. In: Talcott Parsons: *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press; London: Collier-MacMillan Limited, 355–382.

Parsons, Talcott 1971: *The System of Modern Societies.* Englewood Cliffs: Prentice Hall

Parsons, Talcott 1976: Social Structure and the Symbolic Media of Interchange. In: Peter M. Blau (ed.): *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books, 94–120.

Parsons, Talcott 1977: The Present Status of „Structural-Functional" Theory in Sociology. In: Talcott Parsons: *Social Systems and the Evolution of Action Theory*. New York: The Free Press and Collier Macmillan, 100–117.

Parsons, Talcott 1985: Újra a mintaváltozókról: Válasz Robert Dubinnak. In: Rényi Ágnes (szerk.): *Válogatás Talcott Parsons cselekvéselméleti írásaiból.* Budapest: Szociológiai füzetek (38.), 78–104.

Parsons, Talcott 2000: A modern társadalmak rendszere. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 40–61.

Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1962: Values, Motives, and Systems of Action. In: (eds.): *Toward a General Theory of Action.* New York: Harper and Row Publishers 45–275.
Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1988: A társadalmi rendszer. In: Némedi Dénes (szerk.): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás).* Budapest: Szociológiai füzetek (45), 5–37.
Parsons, Talcott – Neil J. Smelser 1956: *Economy and Society.* New York: Free Press
Pattison, Philippa 1994: Social Cognition in Context. Some Applications of Social Network Analysis. In: Stanley Wasserman – Joseph Galaskiewicz (eds.): *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. Thousand Oaks: Sage Publications, 79–109.
Pease, Bob 2010: *Undoing Privilege. Unearned Advantage in a Divided World.* London: Zed Books
Perrow, Charles 1994: *Szervezetszociológia*. Budapest: Osiris-Századvég, Panem-McGraw Hill
Petersen, Trond – Ishak Saporta 2004: The Opportunity Structure for Discrimination. *American Journal of Sociology* 109(4): 852–901.
Petev, Ivaylo D. 2013: The Association of Social Class and Lifestyles: Persistence in American Sociability, 1974 to 2010. *American Sociological Review* 78(4): 633–661.
Pfeffer, Jefrey 1981: *Power in Organizations.* Marshfield: Pitman Publishing Inc.
Phillips, Damon J. – Ezra W. Zuckerman 2001: Middle-Status Conformity: Theoretical Restatement and Empirical Demonstration in Two Markets. *American Journal of Sociology* 107(2): 379–429.
Piketty, Thomas 2014: *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press
Piore, Michael J. 1994: The Dual Labor Market: Theory and Implications. In: David B. Grusky (ed.): *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder: Westview Press, 359–361.
Polacko, Matthew 2023: Who Benefits from the Social Democratic March to the Middle? *European Political Science Review* 15(4): 502–522.
Pomper, Gerald M. 1992: Concepts of Political Parties. *Journal of Theoretical Politics* 4(2): 143–159.
Poulantzas, Nicos 1975: *Classes in Contemporary Capitalism*. London: New Left Books
Prandy, Kenneth 1990: The Revised Cambridge Scale of Occupations. *Sociology* 24(4): 629–655.
Prandy, Kenneth – Paul S. Lambert 2003: Marriage, Social Distance and the Social Space: An Alternative Derivation and Validation of the Cambridge Scale. *Sociology* 37(3): 397–411.
Radcliffe-Brown, Alfred R. 2004: *Struktúra és funkció a primitív társadalomban*. Debrecen: Csokonai Kiadó
Reskin, Barbara 1993: Sex Segregation in the Workplace. *Annual Review of Sociology* 19 (August): 241–270.
Révész T. Mihály 1994: A középkor ítélkező közhatalmi tevékenysége. In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.): Általános jogtörténet. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 85–105.

Rex, John 1961: *Key Problems of Sociological Theory*. London: Routledge and Kegan Paul.
Ridgeway, Cecilia L. 2014: Why Status Matters for Inequality. *American Sociological Review* 79(1): 1–16.
Riker, William H. 1988: *Liberalism Against Populism: A Confrontation Between the Theory of Democracy and the Theory of Social Choice*. Long Grove: Waveland Press
Ritchie, Katherine 2020: Social Structures and the Ontology of Social Groups. *Philosophy and Phenomenological Research* 100(2): 402–424.
Róbert Péter 2000: A társadalmi rétegződéstől a foglalkozási osztályszerkezet felé. In: Róbert Péter (szerk): *Társadalmi mobilitás. A tények és vélemények tükrében. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, 201–243.
Roberts, Ken 2011: *Class in Contemporary Britain*. (2nd edn). Basingstoke: Palgrave Macmillan
Roemer, John E. 1982: *A General Theory of Exploitation and Class*. Cambridge: Harvard University Press.
Rootes, Chris 2005: Shaping Collective Action: Structure, Contingency and Knowledge. In: Edmondson, Ricca (ed.): *The Political Context of Collective Action: Power, Argumentation and Democracy*. London: Routledge, 64–85.
Rose, David 2005: *Socio-economic Classifications: Classes and Scales, Measurement and Theories.* Colchester: ISER, University of Essex
Rose, David – David J. Pevalin – Karen O'Reilly 2005: *The National Statistics Socio-economic Classification: Origins, Development and Use*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
Rose, David – Eric Harrison (eds.) 2010: *Social Class in Europe. An Introduction to the European Socio-economic Classification*. London: Routledge
Rose, David – Karen O'Reilly (eds.) 1997: *Constructing Classes: Towards a New Social Classification for the UK*. London: ESRC and ONS
Rucht, Dieter 2006: Movement Allies, Adversaries, and Third Parties. In: David A. Snow – Sarah A. Soule – Hanspeter Kriesi (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Malden: Blackwell Publishing, 198–216.
Samuelson, Paul. A. 1954: The Pure Theory of Public Expenditure. *Review of Economics and Statistics* 36(1): 350–356.
Sári János 1995: *A hatalommegosztás történelmi dimenziói és mai értelme, avagy az alkotmányos rendszerek belső logikája*. Budapest: Osiris Kiadó.
Sartori, Giovanni 2005: Party Types, Organisation and Functions. *West European Politics* 28(1): 5–32.
Saunders, Peter 1990: *Social Class and Stratification*. London: Routledge
Savage, Mike – Fiona Devine – Niall Cunningham – Mark Taylor – Yaojun Li – Johs Hjellbrekke – Brigitte Le Roux – Sam Friedman – Andrew Miles 2013: A New Model of Social Class: Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology* 47(2): 219–250.
Scase, Richard 1992: *Class*. Buckingham: Open University Press
Schakel, Wouter – Armen Hakhverdian 2018: Ideological Congruence and Socio-economic Inequality. *European Political Science Review* 10(3): 441–465.
Schlosberg, David 2002: *Environmental Justice and the New Pluralism: The Challenge of Difference for Environmentalism*. New York: Oxford University Press.

Schlosberg, David 2006: The Pluralist Imagination. In: John S. Dryzek – Bonnie Honig – Anne Phillips (eds.): *The Oxford Handbook of Political Theory*. New York: Oxford University Press, 142–160.

Schooler, Carmi – Carrie Schoenbach 1994: Social Class, Occupational Status, Occupational Self-Direction, and Job Income: A Cross-National Examination. *Sociological Forum* 9(3): 431–458.

Schulze, Gerhard 1993: *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart.* Frankfurt am Main: Campus Verlag

Schulze, Gerhard 2000: Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása (Részlet az I. fejezetből). *Szociológiai figyelő* 4(1-2): 135–157.

Schutz, Alfred 1962: *Collected Papers I.: The Problem of Social Reality.* The Hague: Martinus Nijhoff

Schutz, Alfred 1964: *Collected Papers II.: Studies in Social Theory.* The Hague: Martinus Nijhoff.

Scott, John 1992: *Who Rules Britain?* Cambridge: Polity Press

Scott, John 1996: *Stratification and Power: Structures of Class, Status and Command*. Cambridge: Polity Press

Scott, John 1997: *Corporate Business and Capitalist Classes*. Oxford: Oxford University Press.

Scott, John 2002: Social Class and Stratification in Late Modernity. *Acta Sociologica* 45(1): 23–35.

Scott, John 2007: Power, Domination and Stratification. Towards a Conceptual Synthesis. *Sociologia, Problemas e Práticas* 55: 25–39.

Scott, John 2008: Modes of Power and the Re-conceptualization of Elites. In: Mike Savage – Williams Karel (eds.): *Remembering Elites*. Malden: Blackwell Publishing/The Sociological Review, 27–43.

Scott, John 2009: *Social Network Analysis: A Handbook.* (2nd edn). London: Sage Publications.

Scott, John 2013: *Class and Stratification*. In: Geoff Payne (ed.): *Social Divisions*. (3rd edn). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 27–67.

Seeman, Melvin 1981: Intergroup Relations. In: Moris Rosenberg – Ralph H. Turner (eds.): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books, 378–410.

Sekeris, Petros G. 2011: Endogenous Elites: Power Structure and Patron–Client Relationships. *Economics of Governance* 12(3): 237–258.

Sewell, William H. 1992: A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation. *American Journal of Sociology* 98(1): 1–29.

Sibley, Chris G. – Fiona Kate Barlow 2016: An Introduction to the Psychology of Prejudice. In: Chris G. Sibley – Fiona Kate Barlow (eds.): *The Cambridge Handbook of the Psychology of Prejudice.* Cambridge: Cambridge University Press, 3–20.

Simpson, Brent – Michael W. Macy 2004: Power, Identity, and Collective Action in Social Exchange. *Social Forces* 82(4): 1373–1409.

Simpson, Brent – Robb Willer – Cecilia L. Ridgeway 2012: Status Hierarchies and the Organization of Collective Action. *Sociological Theory* 30(3): 149–166.

Singh, Sourabh 2019: How Should We Study Relational Structure? Critically Comparing the Epistemological Positions of Social Network Analysis and Field Theory. *Sociology* 53(4): 762–778.

Smelser, Neil J. 1963: *Theory of Collective Behavior*. New York: The Free Press of Glencoe
Smelser, Neil J. 1988: Social Structure. In: (ed.) *Handbook of Sociology*. Newbury Park: Sage Publications, 103–130.
Snegovaya, Maria 2022: How Ex-Communist Left Parties Reformed and Lost. *West European Politics* 45(4): 716–743.
Snow, David A. 2006: Framing Processes, Ideology, and Discursive Fields. In: David A. Snow – Sarah A. Soule – Hanspeter Kriesi (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Malden: Blackwell Publishing, 380–412.
Snow, David A. – Sarah A. Soule – Hanspeter Kriesi 2006: Mapping the Terrain. In: (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Malden: Blackwell Publishing, 3–16.
Sørensen, Aage B. 2000: Toward a Sounder Basis for Class Analysis. *American Journal of Sociology* 105(6): 1523–1558.
Sørensen, Aage B. 2005: Foundations of a Rent-based Class Analysis. In: Erik O. Wright (ed.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 119–151.
Standing, Guy 2011: *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
Standing, Guy 2014: *The Precariat Charter: From Denizens to Citizens*. London: Bloomsbury Academic
Stokes, S. C. 1999: Political Parties and Democracy. *Annual Review of Political Science* 2(1): 243–267.
Swedberg, Richard 1994: Markets as Social Structures. In: Neil J. Smelser – Richard Swedberg (eds.): *The Handbook of Economic Sociology.* Princeton: Princeton University Press; New York: Russell Sage Foundation, 255–282.
Szabó Máté 2018: Fél évszázad múlt el azóta... 1968 jelentősége a civil társadalom és a mozgalomkutatás számára. *Civil Szemle* 15(1): 5–33.
Szalai Erzsébet 2001: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó
Szelenyi, Iván 2015: Capitalisms after Communisms. *New Left Review* 96 (Nov/Dec): 1–13.
Tåhlin, Michael 2007: Class Clues. *European Sociological Review* 23 (5): 557–572.
Tarrow, Sidney 1983: *Struggling to Reform: Social Movements and Policy Change during Cycles of Protest. Western Societies Program Occasional Paper No. 15.* Ithaca: Cornell University
Tarrow, Sidney 2011: *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. (3rd edn). New York: Cambridge University Press
Tepperman, Lorne 1972: The Natural Disruption of Dynasties. *Canadian Review of Sociology and Anthropology* 9(2): 111–133.
Theobald, Robin 1992: On the Survival of Patronage in Developed Societies. *European Journal of Sociology* 33(1): 183–191.
Thomasson, Amie L. 2019: The Ontology of Social Groups. *Synthese* 196(12): 4829–4845.
Thomson, Patricia 2008: Field. In: Michael Grenfell (ed.): *Pierre Bourdieu: Key Concepts.* Stocksfield: Acumen, 67–81.
Tönnies, Ferdinand 1983: *Közösség és társadalom.* Budapest: Gondolat Könyvkiadó
Treiman, Donald J 1977: *Occupational Prestige in Comparative Perspective.* New York: Academic Press
Truman, David B. 1951: *The Governmental Process: Political Interests and Public Opinion.* New York: Alfred A. Knopf.

Turner, Jonathan H. 2005: Conflict Theory. In: George Ritzer (ed.): *Encyclopedia of Social Theory. Volume 1.* Thousand Oaks: Sage Publications, 134–139.
Twine, France Winddance – Bradley Gardener 2013: Introduction. In: France Winddance Twine – Bradley Gardener (eds.): *Geographies of Privilege.* New York: Routledge, 1–16.
Useem, Bert 1998: Breakdown Theories of Collective Action. *Annual Review of Sociology* 24: 215–238.
Utasi Ágnes 1984: Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. Rétegződés-modell vizsgálat V. Budapest: Társadalomtudományi Intézet
Vagni, Giacomo – Benjamin Cornwell 2018: Patterns of Everyday Activities Across Social Contexts. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 115(24): 6183–6188.
Vanfossen, Beth E. 1979: *The Structure of Social Inequality.* Boston: Little, Brown and Company.
Volscho, Thomas W. – Nathan J. Kelly 2012: The Rise of the Super-Rich: Power Resources, Taxes, Financial Markets, and the Dynamics of the Top 1 Percent, 1949 to 2008. *American Sociological Review* 77(5): 679–699.
Wallerstein, Immanuel 2010: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan Kiadó
Ward, Matthew 2016: Rethinking Social Movement Micromobilization: Multi-stage Theory and the Role of Social Ties. *Current Sociology* 64(6): 853–874.
Wasserman, Stanley – Katherine Faust 1994: *Social Network Analysis. Methods and Applications.* New York: Cambridge University Press
Waters, Tony 2016: Gemeinschaft and Gesellschaft Societies. In: George Ritzer (ed.): *Blackwell Encyclopedia of Sociology.* (2nd edn.). New York: Blackwell
Waters, Tony – Dagmar Waters (eds. and trans.) 2015: The Distribution of Power Within the Gemeinschaft: Classes, Stände, Parties. In: *Weber's Rationalism and Modern Society. New Translations on Politics, Bureaucracy, and Social Stratification.* New York: Palgrave Macmillan, 37–58.
Weber, Max 1967: *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Weber, Max 1978a: *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology. Volume I.* (Eds.: Guenther Roth – Claus Wittich). Berkeley: University of California Press
Weber, Max 1978b: *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology. Volume II.* (Eds.: Guenther Roth – Claus Wittich). Berkeley: University of California Press
Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Weber, Max 1992: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/1.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Weeden, Kim A. – David B. Grusky 2005: The Case for a New Class Map. *American Journal of Sociology* 111(1): 141–212.
Weeden, Kim A. – David B. Grusky 2012: The Three Worlds of Inequality. *American Journal of Sociology* 117(6): 1723–1785.
Weeden, Kim A. – Young-Mi Kim – Matthew Di Carlo – David B. Grusky 2007: Social Class and Earnings Inequality. *American Behavioral Scientist* 50(5): 702–736.
Wegener, Bernd 1992: Concepts and Measurement of Prestige. *Annual Review of Sociology* 18(1): 253–280.

Wellman, Barry 2002: Structural Analysis. From Method and Metaphor to Theory and Substance. In: John Scott (ed.): *Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I.* London: Routledge, 81–122.

Wellman, Barry – Stephen D. Berkowitz 1988: Introduction. Studying Social Structures. In: Barry Wellman – Stephen D. Berkowitz (eds.): *Social Structures. A Network Approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–14.

Westergaard, John – Henrietta Resler 1985: *Osztály egy kapitalista társadalomban*. Budapest: Gondolat Kiadó

Willer, Robb 2009: Groups Reward Individual Sacrifice: The Status Solution to the Collective Action Problem. *American Sociological Review* 74(1): 23–43.

Willer, Robb – Matthew Feinberg – Kyle Irwin – Michael Schultz – Brent Simpson 2010: The Trouble with Invisible Men: How Reputational Concerns Motivate Generosity. In: Steven Hitlin – Stephen Vaisey (eds.): *Handbook of the Sociology of Morality*. New York: Springer, 315–330.

Williams, Rhys H. 2006: The Cultural Contexts of Collective Action: Constraints, Opportunities, and the Symbolic Life of Social Movements. In: David A. Snow – Sarah A. Soule – Hanspeter Kriesi (eds.): *The Blackwell Companion to Social Movements.* Malden: Blackwell Publishing, 91–115.

Williams, Robin M. 1960: *American Society. A Sociological Interpretation*. New York: Knopf

Wright, Erik O. 1979: *Class Structure and Income Determination*. New York: Academic Press

Wright, Erik O. 1980a: Class and Occupation. *Theory and Society* 9 (1): 177–214.

Wright, Erik O. 1980b: Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure. *Politics and Society* 9(3): 323–370.

Wright, Erik O. 1987: *Classes*. London: Verso

Wright, Erik O. 1989: A General Framework for the Analysis of Class Structure. In: Erik O. Wright (ed.): *The Debate on Classes*. London: Verso, 3–43.

Wright, Erik O. 1997: *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press

Wright, Erik O. 1999: Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 178–221.

Wright, Erik O. 2000: Working-Class Power, Capitalist-Class Interests, and Class Compromise. *American Journal of Sociology* 105(4): 957–1002.

Wright, Erik O. 2005a: Foundations of a Neo-Marxist Class Analysis. In: Erik O. Wright (ed.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 4–30.

Wright, Erik O. 2005b: Social Class. In: George Ritzer (ed.): *Encyclopedia of Social Theory. Volume II.* Thousand Oaks: Sage Publications, 717–724.

Wright, Erik O. 2006: Socialism as Social Empowerment. *Berkeley Journal of Sociology: A Critical Review* 50: 147–167.

Wright, Erik O. 2009: Understanding Class: Towards an Integrated Analytical Approach. *New Left Review* 60 (Nov-Dec): 101–116.

Wright, Erik O. 2010: *Envisioning Real Utopias*. London: Verso

Wright, Erik O. 2016: Is the Precariat a Class? *Global Labour Journal* 7(2): 123–135.

Wright, George H. 1987: Magyarázat és megértés. In: Bertalan László (szerk.): *Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 43–210.

Wrong, Dennis H. 1979: *Power. Its Forms, Bases and Uses.* Oxford: Basil Blackwell

Wrong, Dennis H. 1994: *The Problem of Order: What Unites and Divides Society.* New York: Free Press

Wuthnow, Robert 2004: Trust as an Aspect of Social Structure. In: Jeffrey C. Alexander – Gary T. Marx – Christine L. Williams (eds.): *Self, Social Structure, and Beliefs: Explorations in Sociology.* Berkeley: University of California Press, 145–167.

Yao, Shuntian 2002: Privilege and Corruption. The Problems of China's Socialist Market Economy. *American Journal of Economics and Sociology* 61(1): 279–299.

Yumatle, Carla 2015: Pluralism. In: Michael T. Gibbons (ed.): *The Encyclopedia of Political Thought.* Chicester: John Wiley and Sons, Ltd.

Zhou, Xueguang 2005: The Institutional Logic of Occupational Prestige Ranking: Reconceptualization and Reanalyses. *American Journal of Sociology* 111(1): 90–140.

Zlinszky János 1994: A feudális állam és jog történetéhez. In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.): Általános jogtörténet. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 51–84.

Zurcher, L. A. – David A. Snow 1981: Collective Behavior: Social Movements. In: Moris Rosenberg – Ralph H. Turner (eds.): *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books, 447–482.

NÉVMUTATÓ

Aarts, Kees › 405
Aldrich, John H. › 404, 418
Alexander, Jeffrey C. › 98, 313, 356
Allen, Christopher S. › 409, 425
Allport, Gordon W. › 311
Altonji, Joseph G. › 300
Amenta, Edwin › 336
Andersen, Margaret L. › 21
Andeweg, Rudy B. › 405
Andics Jenő › 35
Andorka Rudolf › 222
Appelbaum, Richard P. › 21
Arnason, Johann P. › 396
Aronowitz, Stanley › 168, 180, 240–242, 247, 373, 392
Arriola, Leonardo R. › 55
Arrow, Kenneth J. › 300
Atkinson, Anthony B. › 261
Back, Kurt W. › 31
Bailey, Alison › 296, 299, 310
Bandura, Albert › 77
Barber, Benjamin R. › 403
Barlow, Fiona K. › 311
Barnes, Barry › 92
Baron, James N. › 300
Bates, Robert H. › 78
Beck, Ulrich › 164–166, 170, 172, 214, 334
Becker, Gary › 301
Becker, Rolf › 417, 430
Benford, Robert D. › 330
Benoit, Kenneth › 404
Berger Viktor › 168
Berger, Peter L. › 100, 160
Bergman, Manfred M. › 218
Berkowitz, Stephen D. › 44, 162
Bernardi, Fabrizio › 128, 188
Bielby, William T. › 300
Bihagen, Erik › 136, 263
Bihari Mihály › 386, 388
Blais, André › 418
Blank, Rebecca M. › 300
Blau, Peter M. › 128, 130, 222, 258, 262, 272
Bloch, Marc › 54, 289
Blumer, Herbert › 99, 113, 156
Bol, Thijs › 305
Bonacich, Edna › 251
Bonikowski, Bart › 300
Bonvin, Jean-Michel › 413
Borgatti, Stephen P. › 44, 47, 50
Böröcz József › 250
Bottero, Wendy › 269
Bottomore, Tom › 259
Boudon, Raymond › 413
Bourdieu, Pierre › 128, 144–146, 151–153, 171, 180, 207, 217, 356, 358–361
Bovone, Laura › 365
Bowler, Shaun › 404
Boyd, Monica › 263–264, 268
Breen, Richard › 135–136, 149, 168
Brint, Steven › 21
Brooks, Clem › 164, 168, 180, 210, 408
Brown, K. Richard › 34–35, 207
Brown, Michael E. › 73
Buckley, Walter › 261
Budge, Ian › 402, 405, 408, 420
Buechler, Steven M. › 329
Burris, Val › 131
Burt, Ronald S. › 50, 128, 162–163
Campbell, John L. › 330–331
Caren, Neal › 336
Carlo, Matthew Di › 210
Carlton, Eric › 197, 244, 290
Carr, Deborah › 21
Carrier, James G. › 166
Carroll, William K. › 143, 197, 244
Castells, Manuel › 44
Catanzaro, Andrea › 373
Caterino, Brian › 403
Chan, Tak W. › 210, 288
Checkland, Peter › 349

Chen, Anthony S. › 408
Choo, Hae Y. › 293
Christensen, Henrik S. › 402
Chwe, Michael S-Y. › 87
Cicourel, Aron V. › 159
Clark, Terry N. › 164, 213–214, 288, 334, 408
Coleman, James S. › 25, 42, 68–70, 76, 78, 113, 119, 157, 296, 313–314
Colomer, Josep M. › 404, 424, 427
Colomy, Paul › 356
Colyvas, Jeannette A. › 112
Connelly, Roxanne › 258, 262
Cook, Karen S. › 48
Corfe, Robert › 416
Cornwell, Benjamin › 365
Corriveau, Louis › 56
Crespi, Franco › 154
Crompton, Rosemary › 129, 136, 149, 168, 182, 184, 186, 197, 208, 222, 243, 251, 254, 288
Crossley Nick › 44, 162
Cunningham, Niall › 147, 151
Dahl, Robert A. › 374, 392, 402, 404
Dahrendorf, Ralph › 25, 80, 97–98, 107, 126, 136–139, 144, 149, 179–181, 184, 338–339, 381
Dalton, Russell J. › 405
Darity, William Jr. › 300
Davis, Kathy › 293
Davis, Kingsley › 260–261, 350
Dawson, Matt › 165, 170
De Graaf, Paul M. › 258, 260, 265, 267–268
De Luca, Deborah › 262, 289
Degenne, Alain › 44, 162
Degnen, Cathrine › 293
della Porta, Donatella › 326, 329–331, 334–336
Devine, Fiona › 147, 151
Dewald, Jonathan › 289
Diamond, Larry › 405
Diani, Mario › 326, 329–331, 334–336
DiTomaso, Nancy › 288
Domhoff, G. William › 180, 197, 240–241, 243–244, 246–247, 310, 373, 392, 395, 405–407
Doralt, Peter M. › 77, 85, 325, 427
Douglas, Jack D. › 156–157, 365
Downs, Anthony › 422, 425
Drange, Ida › 305
Drori, Gili S. › 112
Duby, Georges › 289
Duckitt, J. › 311
Duncan, Otis D. › 222, 262, 267–268
Duneier, Mitchell › 21
Dupcsik Csaba › 93
Éber Márk Áron › 250
Edwards, Gemma › 44, 162
Edwards, Paul › 168
Egorov, Georgy › 55
Eidlin, Barry › 334
Eisenstadt, S. N. › 48, 55
Eisfeld, Rainer › 374
Elster, Jon › 64, 78, 157
Elstub, Stephen › 403
Emirbayer, Mustafa › 148, 163
Engels, Friedrich › 92, 125, 179–180
England, Paula › 300–301, 308
Enteman, Willard F. › 242
Enyedi Zsolt › 404, 408
Erdei Ferenc › 294
Erickson, Bonnie H. › 216
Erikson, Robert › 135, 184, 218, 239, 245
Etzioni-Halevy, Eva › 143–144, 180, 194, 244, 262, 328, 333
Everett, Martin G. › 50
Fagerholm, Andreas › 426
Farkas Zoltán › 12, 51–52, 182, 230, 271, 284, 292, 317
Faust, Katherine › 44, 162
Feddersen, Timothy › 417
Feinberg, Matthew › 77
Ferguson, William D. › 44, 77–78
Ferree, Myra M. › 293
Field, G. Lowell › 143, 180, 197, 244
Fischer, Markus › 289
Flacks, Richard › 333, 335
Forsé, Michel › 44, 162

Francisco, Ronald A. › 74, 332
François, Abel › 418
Fraser, Nancy › 305, 311
Freeman, Linton C. › 44, 50, 162
Friedman, Andrew L. › 140–142, 150, 180, 249
Friedman, Sam › 147, 151
Fuchs, Dieter › 405
Fuhse, Jan A. › 44
Galais, Carol › 418
Galtung, Johan › 156
Ganzeboom, Harry B. G. › 258, 260, 262–263, 265, 267–269
Gardener, Bradley › 296
Gayle, Vernon › 258, 262
Gazsó Ferenc › 222
Gergaud, Oliver › 418
Gershuny, Jonathan › 147
Gerth, Hans H. › 288
Ghurye, Govind S. › 290
Giddens, Anthony › 21, 93, 105, 154
Giesen, Bernhard › 313
Giugni, Marco G. › 331
Goffman, Erving › 311, 330
Goldin, Amy › 73
Goldthorpe, John H. › 135, 248–149, 168, 179, 181, 184, 210, 218, 239, 245, 265, 288
González, Juan J. › 128, 188
Goodwin, Jeff › 329, 331
Goyder, John C. › 264
Grabb, Edward G. › 129, 186, 259, 262–263, 265, 272, 288
Greenwood, John D. › 20
Grindle, Merilee S. › 54–56
Grusky, David B. › 168, 210, 262
Guppy, Neil › 264
Habermas, Jürgen › 93, 100–102, 105–106, 128, 372, 403
Hakhverdian, Armen › 419
Halgin, Daniel S. › 44, 47
Hansen, Phillip › 403
Hardin, Russel › 48, 60–61, 65, 74, 76–77, 86, 427
Harrison, Eric › 135, 263
Hart, Herbert L. A. › 40, 43
Haslanger, Sally › 128
Hauser, Robert M. › 262, 264, 267
Hechter, Michael › 21, 25, 66–68, 74, 97, 103–104, 119, 288, 290
Heckathorn, Douglas D. › 67
Hedström, Peter › 148
Heinisch, Reinhard › 404
Hendriks, Carolyn M. › 403
Hetland, Gabriel › 412
Higley, John › 143, 180, 197, 244
Hillmert, Steffen › 222
Hindriks, Frank › 21
Hjellbrekke, Johs › 147, 151
Hobbes, Thomas › 107
Hodge, Robert W. › 267
Holton, Robert J. › 129
Honneth, Axel › 311
Hope, Keith › 265
Hout, Mike › 164, 168, 180, 210, 408
Hradil, Stefan › 217, 270, 272
Huszár Ákos › 129, 258, 350
Huttunen, Janette › 402
Hwang, Hokyu › 112
Hyvärinen, Matti › 74
Inglis, David › 365
Iris, Marion Y. › 20
Irwin, Kyle › 77
Jasper, James M. › 329, 331
Jencks, Christopher S. › 268–269
Jiang, Junyan › 55
Johnson, Jeffrey C. › 50
Jókuthy Emese › 129, 182
Kalleberg, Arne › 210
Karreth, Johannes › 409, 425
Katz, Richard S. › 121, 404, 411, 419, 421
Katz-Gerro, Tally › 214, 216
Keefer, Philip › 55
Kelly, Nathan J. › 251, 261
Kerrissey, Jasmine › 334
Kieser, Alfred › 34, 207
Kim, Young-Mi › 210
Kimmel, Michael › 310
Kingston, Paul W. › 164, 214, 334
Kitschelt, Herbert › 55

Klandermans, Bert › 335–336
Knoke, David › 44, 161–163
Kolosi Tamás › 128, 258, 271, 388
Konrád György › 386
Koopmans, Ruud › 329, 332–333
Kornai János › 397–399
Körösényi András › 404
Kovách Imre › 129, 182
Kriesi, Hanspeter › 74, 326, 328–329
Kroneberg, Clemens › 417
Kuczi Tibor › 129, 182
Kuklinski, James H. › 44, 161–163
Lagi, Sara › 373
Lahire, Bernad › 359
Lambert, Paul S. › 136, 258, 262–263, 269
Langford, Tom › 264–265
Laruffa, Francesco › 405, 413
Laumann Edward O. › 128, 130
Lavezzolo, Sebastián › 426
Le Roux, Brigitte › 147, 151
Lee, David J. › 164, 214, 334
Lei, Li › 44
Lenski, Gerhard E. › 139, 179–181, 184, 203, 232, 265, 289, 290
Levitsky, Steven › 405
Lewin, Peter › 300–301, 308
Li, Yaojun › 147, 151
Lichbach, Mark I. › 332
Liénard, Georges › 359
Lijphart, Arend › 402, 404–405, 411, 415, 421
Lin, Nan › 45, 147, 207
Lipset, Seymour M. › 164, 213–214, 288, 334, 408
Lizardo, Omar › 214
Lockwood, David › 104–105
Lofland, John › 73,
López, José J. › 125, 128
Lopez-Kidwell, Virginie › 44
Lubell, Mark › 80
Lucal, Betsy › 310
Luckmann, Thomas › 100, 160
Luhmann, Niklas › 43, 159, 349, 356–358
Lukács György › 75
Ma, Miranda L. Y. › 330
MacKinnon, Neil J. › 264–265
Macy, Michael W. › 92
Mahar, Ch. › 359
Makó Csaba › 140
Maksim, Hanja › 218
Malinowski, Bronislaw › 348
Malmberg, Fredrik › 402
Mangez, Eric › 359
Mann, Michael › 43, 54, 184, 290, 394
Mannheim Károly › 412
Manza, Jeff › 164, 168, 180, 210, 408
Martin, John L. › 50, 54–55, 156, 288
Marwell, Gerald › 60–61, 65, 74, 77, 81, 83, 87, 336
Marx, Karl › 89, 92, 125–126, 138, 179–181, 184, 205, 207, 338, 377–379, 394
Masi, Beniamino › 404
Mason, Patrick A. › 300
Maton, Karl › 360
Matthews, Sally › 332
Mazzoleni, Oscar › 404
McDonald, Michael D. › 402, 405, 408, 420
McFarland, Andrew S. › 374, 405
McGrath, Joseph E. › 21
McIntosh, Peggy › 292, 310
McKnight, Abigail › 135, 168, 210
McLaverty, Peter › 403
Medina, Luis F.› 55, 87, 410
Meraviglia, Cinzia › 262, 269
Mete, Mihriye › 80
Michels, Robert › 85, 324–325, 392, 402, 410, 419
Mikecz Dániel › 329
Milanovic, Blanko › 394–397, 399, 413, 417
Miles, Andrew › 147, 151
Miller, David L. › 328
Mills, C. Wright › 143–144, 180, 197, 244, 288, 373, 392, 405
Mills, Colin › 151
Moe, Ronald C. › 40
Moessinger, Pierre › 103
Molm, Linda D. › 44
Moore, Wilbert E. › 260–261, 350

Mosca, Gaetano › 142–143, 180
Mosca, Lorenzo › 426
Mouffe, Chantal › 370, 374
Mouw, Ted › 210
Mudge, Stephanie L. › 408–409, 425
Mueller, Dennis C. › 418
Münch, Richard › 313
Murphy, Raymond › 304–305
Murray, Carolyn B. › 310
Mythen, Gabe › 165
Nagel, E. › 348
Nam, Charles B. › 263–264, 268
Nilsson, Angela › 300
Norris, Pippa › 404, 408, 411, 417
Nulman, Eugene › 329
O'Reilly, Karen › 135, 263
Oberschall, Anthony › 326, 330–331, 335–336
Offe, Clause › 197
Ohnmacht, Timo › 218
Oliver, Pamela › 60–61, 65, 74, 77, 81, 83, 87, 336
Olson, Marcur › 59–61, 63, 67–68, 70, 74–78, 82, 86, 419
Opp, Karl-Dieter › 79, 81
Ostrom, Elinor › 60, 65, 67, 76–78
Pager, Devah › 300
Pakulski, Jan › 164–165, 213–214, 334, 408
Pareto, Vilfredo › 142–143
Parfit, Derek › 77, 427
Parkin, Frank › 140, 179, 268, 303–305, 346
Parks-Yancy, Rochelle › 288
Parsons, Talcott › 23, 93–94, 96, 98, 109, 112, 128, 153–154, 221, 260–261, 264, 349, 356–357, 370, 372,
Pattison, Philippa › 163
Pease, Bob › 292, 299, 310
Perman, Lauri › 269
Perrow, Charles › 207
Petersen, Trond › 302
Petev, Ivaylo D. › 214, 217
Pevalin, David J › 135
Pfeffer, Jefrey › 370
Phillips, Damon J. › 288
Piketty, Thomas › 261, 396, 413, 417
Piore, Michael J. › 300
Pizzimenti, Eugenio › 404
Polacko, Matthew › 409, 425
Polk, Jonathan T.› 409, 425
Pomper, Gerald M. › 404
Post, Corinne › 288
Poulantzas, Nicos › 131–132, 179–180, 196, 239–240, 245, 268, 377
Prandy, Kenneth › 269
Radcliffe-Brown, Alfred R. › 348
Rainwater, Lee › 269
Ramiro, Luis › 426
Requena, Miguel › 128, 188
Reskin, Barbara › 300
Resler, Henrietta › 75
Révész T. Mihály › 289
Rex, John › 98, 136, 138, 158, 179–180, 184, 288, 339
Ridgeway, Cecilia L. › 90, 266, 288
Riker, William H. › 405
Ritchie, Katherine › 20
Róbert Péter › 129, 136
Roberts, Ken › 198, 244, 254
Roemer, John E. › 346
Roller, Edeltraud › 405
Roniger, Louis › 48, 55
Rootes, Chris › 329
Rose, David › 135, 263
Rosenstein, Emilie› 413
Rozgonyi Tamás › 35
Rucht, Dieter › 326
Saez, Emmanuel › 261
Samuelson, Paul A. › 60
Sandroni, Alvaro › 417
Saporta, Ishak › 302
Sári János › 40
Sartori, Giovanni › 404
Saunders, Peter › 259, 262
Savage, Mike › 147, 151
Scase, Richard › 168
Schakel, Wouter › 419
Schlembach, Raphael › 329
Schlosberg, David › 374, 405

Schneider, Mark › 80
Schoenbach, Carrie › 210
Scholz, John T. › 80
Schooler, Carmi › 210
Schultz, Michael › 77
Schulze, Gerhard › 166–168, 172, 214
Schutz, Alfred › 25, 365
Scott, John › 44, 47, 49–50, 125, 128–129, 143, 161, 163, 168, 179–180, 182, 184, 196–197, 210, 213, 240–242, 244, 254, 259, 262, 280, 288, 309, 373, 392, 395, 405–407
Seeman, Melvin › 148
Sekeris, Petros G. › 55
Sewell, William H. › 154
Shepherd, Hana › 300
Shils, Edward A. › 23, 94–96, 112
Sibley, Chris G. › 311
Silagadze, Nanuli › 402
Simpson, Brent › 77, 90, 92
Singh, Sourabh › 44–45, 162
Smelser, Neil J. › 128, 313, 328, 330–331, 357
Smith, J. Owens › 310
Snegovaya, Maria › 409, 425
Snow, David A. › 74, 326, 328, 330, 336
Sonin, Konstantin › 55
Sørensen, Aage B. › 148, 181
Soule, Sarah A. › 74, 326, 328
Standing, Guy › 254
Stocké, Volker › 417
Stokes, S. C. › 404
Swedberg, Richard › 156
Szabari Vera› 93
Szabó Máté › 327
Szalai Erzsébet › 250
Szelényi Iván › 386, 396
Tåhlin, Michael › 135
Tarrow, Sidney › 326, 329
Taylor, Howard F. › 21
Taylor, Mark › 147, 151
Tepperman, Lorne › 309
Theobald, Robin › 55
Thomasson, Amie L. › 20
Thomson, Patricia › 360
Tönnies, Ferdinand › 106
Treiman, Donald J. › 258, 260, 262–263, 265, 267–268
Tronconi, Filippo › 426
Truman, David B. › 392, 404
Turner, Bryan S. › 164, 214, 334
Turner, Jonathan H. › 136
Twine, France W. › 296
Tyler, Katharine › 293
Ultee, Wout C. › 263
Useem, Bert › 74
Utasi Ágnes › 217
Vagni, Giacomo › 365
Van Rompaey, Stephen E. › 262–263
Vanfossen, Beth E. › 97, 129, 171, 186, 210, 219, 221, 232, 243, 261–265, 272, 288, 290, 309, 338, 373
Vlaicu, Razvan › 55
Volscho, Thomas W. › 251, 261
Wacquant, Loïc J. D. › 358
Wallerstein, Immanuel › 40, 142, 180
Ward, Matthew › 331, 335
Warren, John R.› 262, 264, 267
Wasserman, Stanley › 44, 162
Waters, Dagmar › 310
Waters, Malcolm › 164–165, 213–214, 334, 408
Waters, Tony › 21, 310
Way, Lucan A. › 405
Weber, Max › 33–34, 54, 114, 121, 125–127, 179–180, 184–185, 205, 262, 279–281, 285–286, 288, 290, 293–294, 302–305, 307–309, 321, 338, 371
Weeden, Kim A. › 168, 210,
Wegener, Bernd › 264–265, 288
Weisenthal, Helmut › 197
Wellman, Barry › 44, 148, 162
Westergaard, John › 75
Western, Bruce › 300
Wilkinson, Steven I. › 55
Willer, Robb › 77, 90
Williams, Rhys H.› 330
Williams, Robin M. › 153
Wrench, John › 300

Wright, Erik O. › 128, 131–134, 138–139, 148–149, 157–158, 179–181, 183–184, 206, 208, 210, 239, 245, 254, 256, 259, 268, 316–317, 339, 344–346, 372, 395, 399, 403, 412, 416–417,
Wright, George H. › 158
Wrong, Dennis H. › 20, 92, 99–100, 106, 372
Wuthnow, Robert › 158
Yaish, Meir › 417
Yao, Shuntian › 296
Yumatle, Carla › 373
Zhou, Xueguang › 264, 278, 288
Zlinszky János › 289
Zuckerman, Ezra W. › 288
Zurcher, L. A. › 326, 336

TÁRGYMUTATÓ

Munkám első, második és harmadik részében (I–IV. kötetében) tárgyalt bizonyos kifejezések és témák gyakran vagy rendszeresen előfordulnak a negyedik rész tárgyalása során, azonban ezek közül csak kivételesen tartalmaz néhányat a tárgymutató; ebben a tárgymutatóban a negyedik részben bevezetett fogalmakat és az e részben tárgyalt fontosabb témákat emelem ki.

állam
- ~ fogalma › 39
- ~ szuverenitása › 39–40
- ~ uralma › 39, 107–108

állami társadalom › 38–44
- ~ és az állam › 38–40
- ~ fogalma › 32, 38
- ~ intézményes differenciálódása › 40–43
- ~ jogi intézményrendszere › 39–40

autonóm társadalom fogalma › 371
belső fedezetű intézmények kialakítása › 67–70
bürokráciaelmélet › 33–36
centrum és periféria › 140–142
csoportközi társadalmi kölcsönhatás
- formái › 313–337
- egyéni cselekvések összegeződése › 313–318
- képviseleti szintű csoportközi kölcsönhatás › ld. kiemelve
- mozgalmi szintű csoportközi kölcsönhatás › ld. kiemelve

csoportok típusai
- együttélési csoport › 19
- intézményes csoport › 19
- kategoriális csoport › 19, 22
- közösségi csoport › 19
- társadalmi csoport › lásd kiemelve
- testiségi intézményes csoport › 19

demokratikus politikai rendszer › 403–427
- ~rel szembeni követelmény › 402, 412–413
- dualista politikai rendszer › ld. kiemelve
- egységes politikai rendszer › ld. kiemelve

diszkrimináció típusai › 299–302
- előítélet által motivált diszkrimináció › 301
- érdek által motivált diszkrimináció › 299
- piaci viszonyok és a diszkrimináció › 301–302
- statisztikai diszkrimináció › 299–301

dualista politikai rendszer › 402–403, 412–427
- ~ fő vonásai › 402–403, 413–415
- ~ következményei › 415–417
- ~ megvalósíthatósága › ld. kiemelve
- ~ működőképessége › 417–420

dualista politikai rendszer megvalósíthatósága › 421–427
- ~ politikai pártok vonatkozásában › 424–427
- ~ szabályozás szempontjából › 421–422
- ~ társadalmi, politikai szempontból › 422–427
- ~ választók vonatkozásában › 422–424
- demokratikus és törvényes átalakulás lehetősége › 422

egyesült érdek
- ~ fogalma › 71–72
- ~ létrehozása › 71–72
- csoportérdek felfogásai › 75–76

egyesült társadalmi erő
~ és a belsőleges hatalom › 73
~ fogalma › 71, 72–73
egységes politikai rendszer
~ fogalma › 403–404
~ kritikája › ld. kiemelve
~ válsága › 405
egységes politikai rendszer kritikája › 404–411
hatalmi társadalmi hálózat politikai hatalma › 407–409
liberális pluralizmus › 404
osztályelméleti demokrácia-kritika › 406–407
pártok politikai irányultságát meghatározó tényezők › 409–411
politikai pártok szerveződése és a társadalmi struktúra › 408–409
Riker demokrácia-elmélete › 405
többségi és a konszenzusos politikai rendszer › 405, 411
új kritikai pluralizmus › 404–405
együttes társadalmi cselekvés › 73–77
~ és a közerkölcs › 75
~ és a közjavak létrehozása › 64–65, 75
~ fogalma › 73–75
~ motívumai › 75–77
együttes viselkedés › 73–74
élménytársadalom › 166–168, 172
előítélet fogalma › 310–311
emberi egyenlőtlenségek › 272–273
érdekérvényesítő társulás › 29, 83–86
erőnyerési motiváció › 89
globális társadalom › 43–44
interszekcionalitás › 292–293
kapitalista és a szocialista társadalom › 394–400
kapitalista társadalom › 394–396
kapitalista társadalom alakulata › 395–396
szocialista társadalom › 397–400
szocialista társadalom alakulata › 398–399
kapitalista társadalom struktúrája › 230–256
~ és a társadalmi tőkék típusai › 231–232
érdekviszonyok szerinti osztályozás szempontjai › 232–237
erős tolerált társadalmi osztály › 235–237, 241–242, 244–245
erőviszonyok szerinti osztályozás szempontjai › 232–235
hatalmi társadalmi osztály › 233–245
kiszolgáltatott társadalmi osztályok › 248–249
korlátozott társadalmi osztály › 248
közepes vagy kisebb erőkkel rendelkező osztályok › 245–249
támogatott és a pártolt társadalmi osztály › 245–247
társadalmi osztályok listája › 237–238
társadalmi struktúra felvázolása › 230–238
tolerált társadalmi osztályok › 247–249
további szempontok a struktúra empirikus kutatásához › ld. kiemelve
képviseleti szintű csoportközi kölcsönhatás › 319–325
~ sajátosságai › 322–325
~ társadalmi intézményei és viszonyai › 319–321
képviselő, képviselet › ld. kiemelve
képviselt csoport › ld. kiemelve
politikai párt oligarchikus működése › 324–325
képviselő, képviselet › 121, 319, 321
képviselt csoport › 121, 319–321
közérdek fogalma › 72
közjavak/társadalmi közjavak
~ előállítása › 62–65
~ és az elhárítás problémája › 63–64
~ fogalma › 59–60
korlátlan kínálatú ~ › 60–61, 68
korlátozott kínálatú ~ › 60–61, 68
közös-készletű erőforrások › 60
közösség integrációja › 108–109

közvetlen szükségletkielégítés egyenlőtlenségei › 277
miliő (társadalmi vagy kulturális) › 166–168, 171–172, 215–217, 221–222
miliőkör fogalma › 217
mindennapi társadalmi cselekvés fogalma › 366
mindennapi társadalmi élet alszférái › 188–189, 366–369
fél-társadalmi alszféra › 367–369
tiszta társadalmi alszféra › 367–368
vegyes életszféra › 367, 369
mindennapi társadalmi élet fogalma › 365–366
modern emberi élet szférái › 361–362
mozgalmi szintű csoportközi kölcsönhatás › 325–337
mozgalomban való részvétel motívumai › 335–336
társadalmi mozgalom célja › 327
társadalmi mozgalom eredményei, hatása › 333–334, 336–337
társadalmi mozgalom fogalma › 325–328
társadalmi mozgalom meghatározottsága › ld. kiemelve
osztályok nélküli társadalom felfogás › 163–173, 178, 187–188
individualizált társadalom felfogás › 165–166, 170
osztályok szubjektivista megközelítése › 166, 171
társadalmi miliők struktúrája › 166–168, 171–172
töredezett társadalom felfogás › 164–165, 169–170
patrónus-klines rendszer › 54–55
politikai cselekvés fogalma › 370–371
politikai élet szférája › 370–376
~ fogalma › 370–372
politikai érdek fogalma › ld. kiemelve
politikai erő és hatalom fogalma › ld. kiemelve
politikai erőviszonyok típusai › ld. politikai erőviszonyok
társadalmi-politikai viszonyok fogalma › 372
politikai érdek fogalma › 372
politikai erő és hatalom fogalma › 372–373
politikai erőviszonyok › 373–376
monista ~ › 373–375
pluralista ~ › 374–376
politikai osztály › 379
alsó ~ › 413–415
felső ~ › 413–415
politikai párt
~ mint társadalmi cselekvő › 401
baloldali, szociáldemokrata pártok › 409, 425–426
gyűjtőpárt › 404
konzervatív pártok › 409
liberális pártok › 409
rendszerellenes pártok › 425–426
rétegpárt › 404
presztízs fogalma › 264–266
presztízs-státusz vagy presztízs-helyzet › 277–278
rendi rétegződés › 286–312
~ és a társadalmi elismerés › 306
~ és a társadalmi elzárkózás és kizárás › 304–306
~ fogalma › 280–281, 287–288
~ fő formái › 289–292
~ következményei › ld. kiemelve
~ meghatározottsága › ld. kiemelve
feudális rendi rétegződés › 289–290
kaszt-rendszerű rétegződés › 290
modern rendi rétegződés › 290–292
rendi rétegződés következményei › 307–312
egyének önbecsülésének torzulása › 311
életmód módosulása › 308–309
privilegizáltak rendi becsülete › 310
sztereotípiák és előítéletek kialakulása › 310–311
társadalmi állapotbeli egyenlőtlenségek növekedése › 308
társadalmi struktúra merevsége › 312

társadalom teljesítőképességének romlása › 307
rendi rétegződés meghatározottsága › 292–302
degradált rendi réteg összetétele › 299
diszkrimináció típusai › ld. kiemelve
normativált rendi réteg összetétele › 298
privilegizált rendi réteg összetétele › 296–298
társadalmi osztályok és a rendi rétegek › 296–302
társadalmi struktúra meghatározó hatása › 293–295, 385, 388, 390, 393
strukturális társadalmi kölcsönhatás › 337–354
~ és a funkcionalitás › ld. kiemelve
~ strukturalista felfogása › 338–339
társadalmi elnyomás és behódolás › 345–346
társadalmi kizsákmányolás › 346
tipikus kölcsönhatások a társadalmi struktúrában › 340–341, 343–347
tipikus magatartások a társadalmi struktúrában › 340–343
strukturális társadalmi kölcsönhatás és a funkcionalitás › 347–354
funkcionalitás normativista felfogása › 347–350
intézményes funkcionalitás › 350–354
strukturalista struktúrafelfogás › 129–153, 173–174, 179
~ és a társadalmi erők › 179–180
~ és az érdekek › 180–181
~ és az intézményes szociológiai struktúrafelfogás › 181
centrum és periféria-elméleti felfogás › 140–142, 150, 175–176
elitelméleti struktúrafelfogás › 142–144, 150, 175–176
foglalkozási osztálystruktúra › 136
hagyományos osztályelméleti felfogás › 131–136, 148–149
konfliktuselméleti struktrafelfogás › 136–139, 149–150, 174–175
Lenski osztályelmélete › 139
neomarxista osztályelméletek › 131–134
neoweberiánus osztályelméletek › 134–136
nominális struktúrafelfogás › 130–131, 148
Parkin osztályelmélete › 140
tőkeelméleti struktúrafelfogás › 144–147, 150–153, 176
szervezett társadalmi cselekvés › 74–75
szociál-kapitalista társadalom › 416
szubkultúra › 152–153, 171–172, 215–217, 221–222
társadalmi alakulat › 377–400
fogalma › 378–379
funkciója › 380–382
gazdasági-társadalmi alakulat marxi fogalma › 377–379
kapitalista és a szocialista társadalom › ld. kiemelve
társadalmi struktúra és a politikai struktúra egyensúlya › 382
típusai › ld. kiemelve
társadalmi alakulat típusai › 383–393
félmonista társadalmi alakulat › 386–388
félpluralista alakulat kialakulásának akadályai › 391–392
félpluralista társadalmi alakulat › 388–392
monista társadalmi alakulat › 384–386
pluralista társadalmi alakulat › 392–393
tipizálás szempontjai › 383–384
társadalmi alrendszer › 356–358
társadalmi alszféra › 356–376
~ felfogásai › 356–361
~ fogalma › 362–363

~ típusai › ld. kiemelve
~ba tartozó egyének és csoportok › 363
társadalmi alszférák típusai
mindennapi társadalmi élet alszférái › ld. kiemelve
mindennapi társadalmi élet szférája › 188–189, 365–369
politikai élet szférája › ld. kiemelve
társadalmi csoport
~ fogalma › 20–24
~ integrációja › ld. társadalmi integráció
~ magja › 114–115
~ mint cselekvő › ld. kiemelve
~ típusai › ld. kiemelve
társadalmi csoport mint cselekvő › 112–122
~ az elmélet különböző szintjein ›116–120
~vel szembeni követelmények › 113–114
csoportos cselekvés főbb felfogásai › 112–113
csoportos cselekvés intézményes felfogása › 113–120
képviseleti cselekvés › 121–122
társadalmi testület › ld. kiemelve
társadalmi csoport típusai
állami társadalom › ld. kiemelve
érdekérvényesítő társulás › ld. kiemelve
formális társadalmi csoport › 30
nem-formális társadalmi csoport › 30
társadalmi célcsoport › 31
társadalmi egyesülés › lásd kiemelve
társadalmi kiscsoport › 31
társadalmi nagycsoport › 31
társadalmi szervezet › ld. kiemelve
társadalmi társulás › 25–27, 46
területi társadalmi csoport › 32
társadalmi egyenlőtlenségek
~ fogalma › 258, 272–274
~ típusai › ld. kiemelve
társadalmi egyenlőtlenségek típusai › 273–274
állapotbeli egyenlőtlenségek › 275–276
helyzetbeli egyenlőtlenségek › 274–276
rendi egyenlőtlenségek › 276–277
társadalmi egyesülés
~ fogalma › 27–29, 40, 49
~ helyettesítői › 29–30, 70, 83
~ létrehozása › ld. kiemelve
társadalmi egyesülés létrehozása
~ belső fedezetű intézmények kialakításával › 67–70
~ fő motívuma › 66
~ megbízottak, illetve képviselők révén › 28, 86
~ meghatározó tényezői › lásd kiemelve
társadalmi egyesülés létrehozásának a meghatározó tényezői › 77–92
bizalom problémája › 78–79
elpártolás és beépülés problémája › 79
elhárítás problémája › 78
kommunikáció lehetősége › 80
előzetes pozitív kölcsönhatások › 80
előzetes kapcsolatok › 80–81
közcsoport nagysága › 82–87
társadalmi viszonyok › 87–90
presztízs szerinti státusz › 90
társadalmi helyzet › 91–92
társadalmi élet strukturális meghatározottsága › 211–214
politikai magatartások és kölcsönhatások meghatározottsága › 213–214
rendi rétegződés meghatározottsága › 212–213
társadalmi állapotrétegződés meghatározottsága › 212
társadalmi kölcsönhatások meghatározottsága › 211
társadalmi magatartás meghatározottsága › 211
társadalmi elzárkózás és kizárás › 140, 302–306

~ értelmezései › 302–305
~ fogalma › 305–306
társadalmi értékek › 412–413
demokrácia › 412–413
társadalmi egyenlőség › 413
társadalmi hatékonyság › 413
társadalmi hálózat
~ fogalma › 44–47
~ következménye › 47–48, 83–84
~ típusai › ld. kiemelve
társadalmi hálózat típusai
hűségi társadalmi hálózat › 49, 52–58, 221
partnerségi társadalmi hálózat › 49–52
ld. még: társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok
társadalmi integráció
~ és rendszerintegráció › 104–106
~ felfogásai › ld. kiemelve
~ fogalma › 107
~ intézményes szociológiai felfogása › 106–111
egyesülési integráció › 28, 38, 109–110
kulturális, erkölcsi ~ › 110–111
társulási integráció › 26, 37, 109–110
társadalmi integráció felfogásai
kreativista integrációfelfogás › 99
normativista integrációfelfogás › 93–96
normativista-kreativista integrációfelfogás › 99–103
racionalista integrációfelfogás › 103–104
strukturalista integrációfelfogás › 97–99
társadalmi kapcsolat
~ fogalma › 45
~ típusai › 46
hűségi ~ › 52–58
partneri ~ › 49–52
társadalmi klikk › 50
társadalmi közcsoport fogalma › 61–62
társadalmi középosztály › 245
társadalmi közjavak › ld. közjavak/társadalmi közjavak
társadalmi létezők
közvetett ~ › 273–274
közvetlen ~ › 273
társadalmi mező › 358–361
társadalmi mobilitás › 218–223
~ fogalma › 218–219
~ társadalmi meghatározottsága › 220–223
horizontális ~ › 219
nemzedékek közötti ~ › 219
nemzedéken belüli ~ › 220
vertikális ~ › 219
társadalmi mozgalom › lásd: mozgalmi szintű csoportközi kölcsönhatás
társadalmi mozgalom meghatározottsága › 329–335
értelmezési keretek és ideológiák › 330
politikai lehetőség-struktúra › 329–330
szervezett csoportok és hálózatok › 331
társadalmi struktúra hatása › 331–332, 334–335
tartós elégedetlenség › 330
társadalmi osztály
~ fogalma › 183–186
~helyzet fogalma › 185
~ok a kapitalista társadalomban › ld. kapitalista társadalom struktúrája
~ok és a rendi rétegek › 296–302
hatalmi ~ 185
társadalmi réteg
~ fogalma › 268, 279–280
~ típusai › ld. kiemelve
társadalmi réteg típusai
rendi réteg › 287
társadalmi állapotréteg › 285
társadalmi helyzetréteg › 282
társadalmi rétegződés › 258–312
~ értelmezései, felfogásai › ld. kiemelve

~ fogalma › 258
~ típusai ld. kiemelve
struktúra és/vagy rétegződés › 258–262
társadalmi egyenlőtlenségek › ld. kiemelve
társadalmi réteg › ld. kiemelve
társadalmi rétegződés értelmezései, felfogásai › 258–271
állások kívánatossága szerinti rétegződés › 268–269
foglalkozás-alapú rétegződésfelfogás › 262–270
foglalkozási presztízs szerinti rétegződés › 263–267, 278–280
sokdimenziós rétegződésfelfogás › 270–271
társadalmi osztályok rangsorolása › 263
társadalmi rétegződés funkcionalista felfogása › 260–261, 350
társadalmi távolság szerinti rétegződés › 269–270
társadalmi-gazdasági státusz szerinti rétegződés › 267
Weber rétegződésfelfogása › 262, 279–280, 286, 288–289, 293
társadalmi rétegződés tipusai
állapotrétegződés meghatározottsága › 284–286, 385, 388, 390, 393
rendi rétegződés › ld. kiemelve
társadalmi állapotrétegződés › 280–281, 283–285
társadalmi helyzetrétegződés › 280–283, 385, 388, 390, 393
társadalmi struktúra
~ és a társadalmi hálózatok › ld. kiemelve
~ fogalma › 183, 186–188
~ fogalmának értelmezései › ld. kiemelve
~ funkciója, következményei › ld. kiemelve
~ meghatározottsága › ld. kiemelve
~ összetettsége és színtjei › 188–193
empirikus kutatása › 223–256
kapitalista társadalom struktúrája › ld. kiemelve
mindennapi ~ › 189
politikai ~ › 189
struktúraelmélet empirikus alkalmazhatósága › 223–230
társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok › 193–200
hatalmi társadalmi hálózat › 194–198, 387
hűségi társadalmi hálózat › 194, 198–199
társadalmi struktúra fogalmának értelmezései › 124–173
fenomenalista struktúrafelfogás › 155–158, 160, 177
hálózatelméleti struktúrafelfogás › 161–163, 178
individualista struktúrafelfogás › 155–161, 177
kognitív struktúrafelfogás › 159–161, 177–178
Marx struktúrafelfogása › 124–126
normativista struktúrafelfogás › 153–155, 176–177
normativista-kreativista struktúrafelfogás › 159–161
osztályok nélküli társadalom felfogás › ld. kiemelve
struktúrafelfogások tipizálásának szempontjai › 128–129
strukturalista struktúrafelfogás › ld. kiemelve
Weber struktrafelfogása › 126–127
társadalmi struktúra funkciója, következményei › 209–223
~ mint a társadalmi viszonyok és helyzetek következményei › 209–210
magán- és a közösségi élet, illetve az életmód meghatározottsága › 214–217
társadalmi élet strukturális meghatározottsága › ld. kiemelve
társadalmi mobilitás meghatározottsága › 218–223

társadalmi struktúra meghatározottsága › 200–209
dologi-technikai körülmények hatása › 203
foglalkozási struktúra hatása › 206
intézményes helyzetalkotó tulajdonságok hatása › 201–202
munkamegosztási struktúra hatása › 206–207
társadalmi erők meghatározó tényezőinek a hatása › 202
társadalmi intézmények hatása › 200–201, 204–205
társadalmi struktúra meghatározó tényezői › 200–205
társadalmi struktúra történeti meghatározottsága › 205
társadalmi struktúrával összefüggő struktúrák › 205–209
társadalmi tőkék hatása › 202–203
társadalmi-tőkés struktúra hatása › 207–209
természeti körülmények hatása › 203
tulajdoni struktúra hatása › 205–206
társadalmi szervezet
~ és a hűségi társadalmi hálózat › 55–56
~ fogalma › 31
~ formális intézményei › 34
~ nem-formális intézményei › 34–36
társadalmi-szervezeti egyesülés › 37
társadalmi-szervezeti társulás › 37
társadalmi testület › 114, 116–118
társadalmi utópia
reális ~ › 412
utópia fogalma › 412
társadalmilag jelentős kategoriális csoport › 22
társadalmi-tőkés osztály › 207
társadalmi-tőkés struktúra › 151, 176, 207–209, 231
társadalom
~ fogalma › 23
heterogén társadalom › 24
homogén társadalom › 23
termelési mód ›394–400
kapitalista ~ › 394–395
szocialista ~ › 397–400
további szempontok a struktúra empirikus kutatásához › 249–256
állami újraelosztás figyelembevétele › 255–256
átfogóbb csoport és a kisebb csoportok társadalmi struktúrái › 249–250
prekariátus figyelembevétele › 254–255
társadalmi osztály szervezettségének a mértéke › 250–251
tulajdonnal és/vagy foglalkozással nem rendelkezők besorolása › 251–253
underclass vagy alagosztály figyelembevétele › 254–255
választói magatartás motívumai › 417–418, 424
világrendszer-elmélet › 142

Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete című munkájában Farkas Zoltán egy alapvetően új szemléletmódot képviselő és a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat egyesítő szociológiai társadalomelmélet kidolgozására vállalkozik. Elméletét az intézményes szociológia elméletének nevezi, mert ebben az elméletben bár alapvetően a társadalmi viszonyokból, de végső soron e viszonyokat létrehozó intézményekből magyarázza a társadalmi jelenségeket. Amellett, hogy részletesen kifejti elméletét, rávilágít a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletek sajátos megközelítési módjaira, főbb fogalmaira és összefüggéseire.

Öt kötetben jelent meg a szerző átfogó, a szociológiaelmélet fő kérdésköreit felölelő munkája. Az előző négy kötet után megjelent ötödik kötet a *Társadalomelmélet* negyedik részét tartalmazza: *A társadalmi struktúra és a strukturális jelenségek* címmel. Ebben a részben a szerző a társadalmi csoport, illetve a társadalom szintjén elemzi a társadalmi viszonyokat és a társadalmi jelenségeket. Foglalkozik a társadalmi csoport és a társadalmi hálózat fogalmával és fő típusaival; a társadalom struktúrájával, egyenlőtlenségeivel és rétegződésével, valamint a kategoriális csoportok közötti társadalmi kölcsönhatásokkal. Rávilágít a társadalom alszférákra történő differenciálódására és átfogó szerveződésére, és végül javaslatot fogalmaz meg a demokratikus politikai rendszer alapvető átalakítására, az úgynevezett dualista politikai rendszer kialakítására.

ISBN 978-615-6387-41-7